ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГАЛАЙЧУК ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 398.43(477)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ТРАДИЦІЙНІ ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО ДОМАШНІХ ДУХІВ

Спеціальності 07.00.05 – етнологія

Подається на здобуття наукового ступеня *доктора історичних наук*

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

В. В. Галайчук

Науковий консультант:
Сілецький Роман Броніславович,
доктор історичних наук, професор,
зав. кафедрою етнології історичного факультету
ЛНУ ім. Івана Франка

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Галайчук В. В. Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2021.

На основі значної кількості джерел, зокрема на багатих польових матеріалах автора з Полісся, Волині, Бойківщини, Гуцульщини та Покуття, уперше в українській етнології комплексно охарактеризовано демонологічних персонажів, що входять до категорії «домашніх духів». На теренах України це антропоморфний домовик чи «домашній чорт», також «домашня змія», ласиця. Назви, вигляд, час та місце прояву, функції, уподобання та інші ознаки домашніх духів розглянуто у широкому загальноукраїнському, а почасти й у загальнослов'янському контексті. Простежено зв'язок віри у домашніх духів з так званим «культом померлих».

Зазначено, що перша виразна згадка про домашніх духів у східних слов'ян датується кінцем XIV ст. Назва *домовик* зафіксована в Україні щойно на початку XIX ст., однак безсумнівно старша за походженням і питомо українська. Дослідники також припускають, що в давнину домашнього духа могли називати *дідько*, що вказує на ґенезу персонажа від душі старшого з померлих у сім'ї – діда. Зауважено, що антропоморфного домовика українці розглядали окремо від решти «нечистої сили» вже принаймні півтора століття тому.

З'ясовано народні погляди на походження домовика. Вказано, що згідно з уявленнями, найчастіше його появу пов'язують з різними моментами будівництва хати. Типовим є ототожнення домашнього духа з душею померлого члена сім'ї: іноді це померлий у минулому найстарший господар, іноді дитина, іноді душа, якій чимось не догодили. Зауважено, що важливим джерелом формування уявлень про домовика може бути звичай ховати померлих родичів в житлі чи поблизу нього. Подекуди ж його сприймають як ревенанта чи як різновид чорта.

Вказано, що домовика переважно не бачать: вірять, що він показується тільки перед якоюсь подією у житті сім'ї, при цьому віщує або добре, або лихе. На вигляд домовик може бути схожим на людину чи на тварину, або ж це людиноподібна сутність з певними тваринними ознаками. Виявляє себе переважно увечері чи вночі. Зокрема побачити його можна у ніч перед Страсною п'ятницею, Великоднем чи Новим роком. Улюбленими локусами домовика є горище та місце біля печі. Часто вважають, що він є у кожній хаті.

Визначено основні функції домовика. Встановлено, що його часто сприймають як господаря хати, який оберігає сім'ю і піклується про господарство. Залежно від особистих уподобань – може робити й шкоду. Щоб не викликати невдоволення домовика, дотримувалися певних правил: не шуміли в хаті, не залишали на ніч на столі ножа, сіль тощо. Важливою функцією домовика є опікування худобою, насамперед кіньми. Вподобаного коня він розчеше, заплете йому гриву; невгодному, навпаки, гриву заплутає. Домовикові не подобаються норовливі, неспокійні тварини. Також мучить худобу, якщо не сподобалася її масть. Констатовано, що такий важливий аспект господарської діяльності як добір масті худоби переважно був пов'язаний саме з домовиком: «який домовик – таку і худобу треба тримати».

Розглянуто звичай будівельної обрядовості, за яким мало значення, хто першим переступив поріг нового житла. Відзначено тісний зв'язок цього звичаю з темою т. зв. «будівельної жертви», призначеної для домашніх духів.

Вказано традиційні способи і засоби захисту від домовика. Крім використання освячених предметів, це і суто народні варіанти: щоб не мучив худоби, у стайні ставили чорну козу, чіпляли убитих ворону чи сороку, іноді сову. Застосовували і превентивні заходи: для домовика залишали у печі воду і чіпляли збоку чистого рушничка, десь у хаті чи на горище ставили воду і хліб, молоко, щось солодке.

Зауважено, що в більшості випадків домовика саме «задобрювали», а не намагалися позбутись. Те, що його сприймали як доброзичливого духа, підтверджується численними варіантами ритуалу запрошення у нове житло. Кликали домовика з хлібом-сіллю і вже у новій хаті на «входини». Також у новій хаті до нього зверталися з проханням, щоб «прийняв» і сприяв.

Проілюстровано популярні на заході України уявлення про «домашнього чорта» (*годованця*). Вказано, що частина з народних назв персонажа виражає його походження, функції, локалізацію тощо. Розглянуто варіанти, як набути годованця: в обмін на душу внаслідок угоди з дияволом; купити у «ворожбита»; побудуватися на «нечистому» місці та ін. Зазначено, що найчастіше домашнього чорта отримували зі *зноска* – маленького курячого яйця без жовтка.

З'ясовано народні погляди на зовнішність духа-збагачувача. Згідно з поширеною думкою, він має здатність до перетворення. Часто годованець поєднує риси людини й тварини. Нерідко, як і чорт, з'являється у подобі пана з люлькою.

Розглянуто властивий для домашнього чорта хронотоп. Як правило, він виявляє себе у характерну для «нечистої сили» пору – увечері чи близько опівночі. Мешкає зазвичай там, де йому вкаже господар, переважно на горищі чи десь біля печі. На відміну від домовика, годованця значно частіше співвідносять з бузиниськом та іншими «нечистими» місцями.

Зауважено, що підозра у зв'язках з «нечистим» падала на заможних. Частотні розповіді, у яких годованець допомагає пасічникам, мисливцям, музикантам, мельникам. Спорадично простежується зв'язок домашнього чорта з відьмами, чарівниками. Як і домовик, годованець доглядає за господарством. Натомість господар повинен догоджати йому, годувати духа. Платою за послуги годованця є не тільки душа господаря: там, де він є, родяться каліки, трапляються самогубства.

Розглянуто оберегові дії та апотропеї від домашнього чорта. Вказано, що він не любить свяченого, але боїться не надто, тому переважно захисту від нього шукали у ворожбитів. Як і чорт, годованець боїться блискавки.

Проаналізовано традиційні уявлення українців про «домашню змію». Вказано, що вони тотожні уявленням інших індоєвропейських етносів. Констатовано, що вужа на обійсті часто сприймали як звикле явище. Можна навіть почути розповіді, як діти заодно з ним споживали молоко. Ставлення до гадюк не настільки лояльне, хоча не завжди. Вужа у хаті чи на обійсті нерідко називали *домовик* чи *хазяїн*. Схожі назви були притаманні і для гадюки. В себе

на обійсті плазунів кривдити не можна було: якби хто убив «домашню гадину», це спричинило би шкоду худобі чи людям.

Розглянуто сюжети про «отруйність» вужа, про його зв'язок із коровою. Зазначено, що нерідко вважають, ніби корова, яку «ссе» вуж, «щаслива» і дає багато молока. Траплялося, що для вужа навмисно ставили молоко, що нагадує ритуальну годівлю домовика. Також проілюстровано випадки, коли вуж та гадюка сприймалися як «нечисті» тварини, яких треба знищувати.

Вказано, що за певними ознаками наближені до уявлень про домовика уявлення про ласицю. Її присутність біля худоби сприймають як добру ознаку. Масть худоби часто добирали залежно від кольору ласиці, яка мешкала на господарстві. Дехто вважає, що ласиця шкодить корові, масті якої незлюбила, що відповідає характеристиці домовика. Майже загальною є думка, що ласиця, як і домовик, заплітає коням гриви. Об'єднує їх і те, що ласиця теж нібито є на кожному обійсті. Усе ж, незважаючи на збіг у функціях, ототожнюють ласицю й домовика нечасто.

Зазначено, що як і «домашню змію», ласицю також не кривдили, остерігаючись наслідків. Проілюстровано сюжети про ласицю, однотипні з сюжетами про «отруйність» вужа. Підкреслено зв'язок між ласицею і святом Власія – опікуна худоби.

Зауважено зв'язок між уявленнями про ласицю і про ластівку, що виявляється навіть в омофонії назв. Як і ласок, ластівок біля хати сприймають як добру ознаку. Побутує уявлення, що якби хто кривдив ластівок, руйнував їхні гнізда, то це може спричинити пожежу, пошкодити на худобу, на господарство загалом. Аналогічно стверджено, що доброю прикметою для господарства вважають і гніздо лелеки. Якщо ж лелеку скривдити, то він запалить хату чи в неї влучить блискавка, на кривдника чекає каліцтво тощо. Загалом же бусол має в українців певний сакральний статус, його вважають мало не «святим» і до певної міри ототожнюють з людиною. Констатовано, що ластівку й лелеку з домашніми духами народні уявлення безпосередньо не пов'язують, хоча вони, як і «домашня змія» та ласиця, також приносять практичну користь для господарства, знищуючи шкідників.

Результати пропонованого дисертаційного дослідження є важливим внеском у дослідження традиційної духовної культури українців і можуть бути використані як при написанні наукових та науково-популярних монографій на відповідну тему, так і для розробки навчальних курсів у вищих навчальних закладах України.

Ключові слова: демонологія, вірування та уявлення, домашні духи, домовик, годованець, домашня змія, ласиця.

SUMMARY

Halaichuk V. V. Traditional demonological ideas of Ukrainians about domestic spirits. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the scientific degree of Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.05 – Ethnology. – Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 2021.

On the basis of a large number of sources, in particular on the rich field materials of the author from Polissya, Volyn, Boykivshchyna, Hutsulshchyna and Pokuttya, for the first time in Ukrainian ethnology demonological characters belonging to the category of "house spirits" are comprehensively characterized. In Ukraine it is an anthropomorphic hobgoblin, "house devil", also "house snake", weasel. The names, appearance, time and place of manifestation, functions, preferences and other features of domestic spirits are considered in a broad all-Ukrainian and, in part, all-Slavic context.

It is noted that the first clear mention of house spirits in the Eastern Slavs dates back to the end of the XIV century. The name *domovyk* was recorded in Ukraine only at the beginning of the XIX century, but it is undoubtedly older in origin and native to Ukrainians. Researchers also suggest that in ancient times, the spirit of the home could be called a *didko*, which indicates the genesis of the character from the soul of the eldest of the dead in the family – the grandfather. It is noted that Ukrainians considered the anthropomorphic hobgoblin separately from the rest of the "evil force" at least a century and a half ago.

Folk views on the origin of the hobgoblin have been clarified. It is stated that according to the notions, most often its appearance is associated with different moments of building a house. It is typical to identify the hobgoblin with the soul of a deceased family member: sometimes it is the oldest owner who has died in the past; sometimes a child; sometimes a soul who was not pleased with something. It is noted that an important source of forming ideas about the hobgoblin may be the custom of burying dead relatives in or near the home. In some places he is perceived as a revenant or as a kind of devil.

It is stated that the hobgoblin is mostly not seen: it is believed that it is shown only before an event in the life of the family, and foretells either good or evil. The hobgoblin may look like a human or an animal, or it may be a human-like creature with certain animal characteristics. It manifests itself mainly in the evening or at night. In particular, you can see it on the night before Good Friday, Easter or New Year. Favorite loci of the hobgoblin are the attic and the place near the stove. It is often believed that it is in every home.

The main functions of the hobgoblin are defined. It has been found that he is often perceived as the owner of the house, who protects the family and takes care of the household. Depending on personal preferences, it can do harm. In order not to displease the hobgoblin, certain rules were followed: no noise was made in the house, no knife, salt, etc. were left on the table for the night. An important function of the hobgoblin is to take care of livestock, especially horses. He will comb his favorite horse, braid his mane; if he did not like the horse, on the contrary, he would confuse mane. Hobgoblin do not like restless animals. It also torments cattle if don't like its color. It was stated that such an important aspect of economic activity as the selection of cattle color was mainly related to the hobgoblin: “which hobgoblin – such cattle should be kept.”

The custom of building rituals is considered, according to which it was important who was the first to cross the threshold of a new home. There is a close connection between this custom and the theme of the so-called “building sacrifice” intended for house spirits.

The traditional methods and means of protection against the hobgoblin are indicated. In addition to the use of consecrated objects, these are purely folk options: so that he would not torture cattle, a black goat was placed in the stable, a dead crow or a magpie, sometimes an owl, was clung to. Preventive measures were also taken: water was left in the oven for the hobgoblin and a clean towel was attached to the side, water and bread, milk, and something sweet were placed somewhere in the house or in the attic.

It was noted that in most cases, people tried to please the hobgoblin, rather than get rid of it. The fact that he was perceived as a friendly spirit is confirmed by numerous variants of the ritual of invitation to a new home. The hobgoblin was called

with bread and salt and already in the new house on “entrances”. He was also asked for help in his new house.

Illustrated popular in western Ukraine ideas about the “house devil” (*hodovanets*). It is stated that some of the popular names of the character express its origin, functions, location, etc. Options for acquiring a hodovanets are considered: in exchange for a soul as a result of an agreement with the devil; buy from a magician; to be built on an “unclean” place, etc. It is noted that most often the house devil was obtained from a *znosok* – a small chicken egg without a yolk.

Folk views on the appearance of the enriching spirit have been clarified. It is widely believed that it has the ability to transform. Often the hodovanets combines features of the person and an animal. Like the devil, he appears in the likeness of a gentleman with a pipe.

The chronotope peculiar to the house devil is considered. As a rule, it manifests itself at a time characteristic of the “evil force” – in the evening or around midnight. He usually lives where the owner tells him, mostly in the attic or somewhere near the stove. In contrast to the house, the hodovanets is much more often associated with elderberry and other “unclean” places.

It has been reported that rich people were suspected of having links with the “unclean”. It is often said that the hodovanets helps beekeepers, hunters, musicians, millers. The house devil is sporadically associated with witches and wizards. Like a hobgoblin, the hodovanets takes care of the farm. Instead, the owner must please him, feed him. The payment for the services of a hodovanets is not only the soul of the owner: where he is, cripples are born, suicides occur.

Precautionary actions and apotropaias from the house devil are considered. It is stated that he does not love the saint, but is not too afraid, so mostly sought protection from him from magicians. Like devil, the hodovanets is afraid of lightning.

The traditional ideas of Ukrainians about the “domestic snake” are analyzed. It is stated that they are identical to the ideas of other Indo-European ethnic groups. It is stated that snake in the yard were often perceived as a common phenomenon. You can even hear stories of children consuming milk with him. The attitude to vipers is not so loyal, although not always. The snake in the house or yard was often called the hobgoblin or the owner. Similar names were characteristic of the viper. No reptiles

could be harmed in the yard: if someone killed a “domestic snake”, it would harm cattle or people.

The stories about the “poisoning” of the snake, about its connection with the cow are considered. It is noted that it is often believed that a cow that “sucks” a snake, “happy” and gives a lot of milk. It happened that milk was intentionally put for the snake, resembling the ritual feeding of a hobgoblin. There are also cases when snakes and vipers were perceived as “unclean” animals that need to be destroyed.

It is indicated that the notions of the weasel are close to the ideas about the hobgoblin by certain features. Its presence near cattle is perceived as a good sign. The color of cattle was often chosen depending on the color of the weasel that lived on the farm. Some believe that the weasel harms a cow, the color of which she does not like – this is the same as the characteristics of the hobgoblin. It is almost generally believed that the weasel, like the hobgoblin, braids horses manes. What unites them is that the weasel is also supposed to be on every farm. However, despite the coincidence in functions, the weasel and the hobgoblin are rarely identified.

It is noted that the weasel was not offended, as well as the “domestic snake”, because they were afraid of the consequences. Illustrated stories about the weasel, similar to the stories about the “poisoning” of the snake. The connection between the weasel and the feast of Vlasiy, the guardian of cattle, is emphasized.

There is a connection between the notions of the weasel and the swallow, which can be seen even in the homophone of the names. Like weasels, swallows near the house are perceived as a good sign. There is an idea that if someone offended swallows, destroyed their nests, it could cause a fire, damage livestock, the economy in general. Similarly, it is stated that the stork's nest is considered a good sign for the economy. If the stork is offended, it will set fire to the house or lightning will strike it, the offender will be injured, and so on. In general, the stork has a certain sacred status among Ukrainians, it is considered almost “sacred” and to some extent identified with humans. It has been stated that the swallow and the stork are not directly associated with house spirits, although they, like the “house snake” and the weasel, also bring practical benefits to the economy by destroying pests.

The results of the proposed dissertation research are an important contribution to the study of traditional spiritual culture of Ukrainians and can be used both in writing

scientific and popular science monographs on the subject, and for the development of courses in higher education in Ukraine.

Key words: demonology, beliefs and ideas, house spirits, hobgoblin, “hodovanets”, house snake, weasel.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Галайчук В. Українська міфологія: науково-популярне видання. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 288 с.; іл.

Рецензії:

Виноградова Л. Н. Персонажи украинской демонологии [В. Галайчук. Українська міфологія: Науково-популярне видання. Харків, 2016]. *Живая старина*, 2019. № 2 (102). С. 63–65.

Зюбровський А. Нове дослідження української народної демонології [Галайчук В. Українська міфологія. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 288 с.; іл.]. *Народозначі зошити*, 2017. № 3 (135). С. 745–747.

2. Галайчук В. Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів: монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2021. 452 с.

Рецензія:

Радович Р. Нове наукове дослідження про традиційні демонологічні уявлення українців [Галайчук Володимир. Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів: монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2021. 452 с.]. *Народозначі зошити*, 2021. № 1 (157). С. 247–248.

Розділи у колективних монографіях:

3. Máčalová J, Preissová Krejčí A., Skotáková J., Halaiczuk V. Mytologické postavy v ukrajinské každodennosti. *Mýty a pověry v každodennosti obyvatel Ukrajinského Polesí a Zakarpatí*: kolektivní monografie / Jana Máčalová, Andrea Preissová Krejčí, Jasna Skotáková (eds.). Olomouc: Univerzita Palackého w Olomouci, 2015. S. 127–178 (Особистий внесок автора 50 %).

4. Галайчук В. Прозовий фольклор Полісся в записах 1996 року. *Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів: ІН НАН України, 2003. Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. С. 277–290.

5. Галайчук В. Прозовий фольклор Київського Полісся. *Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів: ІН НАН України, 1997. Вип. 1: Київське Полісся. 1994. С. 229–244.

Статті у фахових виданнях:

6. Галайчук В. Вибір масті худоби у традиційному господарстві українців крізь призму духовної культури. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. пр. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2021. Вип. 22. С. 134–156 (Index Copernicus).

7. Галайчук В. Ласиця в традиційних народних уявленнях українців. *Етнічна історія народів Європи*: *Збірник наукових праць*. 2021. Вип. 64. С. 112–117 (Index Copernicus).

8. Галайчук В. Традиційна демонологія Хмільниччини (На польових матеріалах). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*: Збірник наукових праць. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. Вип. 36. С. 87–94 (Index Copernicus).

9. Галайчук В., Ципишев С. Народний календар Любешівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. Закінчення. *Народознавчі зошити*. 2021. № 1 (157). С. 183–224 (Особистий внесок автора 50 %).

10. Галайчук В., Ципишев С. Народний календар Любешівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. 2020. № 6 (156). С. 1454–1483 (Особистий внесок автора 50 %).

11. Галайчук В. Борщ у ритуально-обрядовій та магічній практиці поліщуків Чернігівщини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2019. Вип. 32. С. 313–330.

12. Галайчук В., Солоп Б. Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2019. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста. С. 927–951 (Особистий внесок автора 50 %).

13. Галайчук В. Народний календар Славутчини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. 2019. № 5 (149). С. 1134–1164.

14. Галайчук В. Народний календар Березнівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. 2019. № 4 (148). С. 951–1000.

15. Галайчук В. Традиційна будівельна обрядовість Маневиччини. *Народознавчі зошити*. 2019. № 3 (147). С. 698–704.

16. Галайчук В. Демонологія Березнівщини. *Народознавчі зошити*. 2019. № 2 (146). С. 437–471.

17. Hałajczuk W. / Галайчук В. Kalendarzowe zwyczaje i obrzędy Bojkowszczyzny / Традиційні календарні звичаї та обряди Бойківщини. *Karpacki Przegląd Społeczno-Kulturalny / Карпатський соціокультурний огляд*. Jarosław: Papirus, 2019. Nr 4 (34). S. 4–5.

18. Hałajczuk W. / Галайчук В. Tradycyjna kultura duchowa Bojków / Традиційна духовна культура Бойка. *Karpacki Przegląd Społeczno-Kulturalny / Карпатський соціокультурний огляд*. Jarosław: Papirus, 2019. Nr 5 (36). S. 6–8.

19. Галайчук В. Вихрь в демонологических представлениях украинцев. *Res Humanitariae XXI*. Klaipėda, 2017. P. 168–183 (Index Copernicus).

20. Галайчук В., Сілецький Р. Народні повір'я про «нечистий пляц» на Покутті. *Наукові студії.* Винники – Жешів – Львів: Апріорі, 2017. Вип. 10: Освоєння простору: житло, поселення, регіон. С. 249–278 (Особистий внесок автора 50 %).

21. Галайчук В. Зимова календарна обрядовість Богородчанщини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2017. Спецвипуск до 60-тиріччя професора Олексія Сухого. С. 805–857.

22. Галайчук В. Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині. *Народознавчі зошити*. 2017. № 6 (138). С. 1343–1373.

23. Галайчук В. Традиційні уявлення про домашніх духів на Покутті (На матеріалах з Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.). *Народознавчі зошити*. 2017. № 2 (134). С. 341–354.

24. Галайчук В. Чорт як персонаж традиційної демонології Полісся. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. пр. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. Вип. 17. С. 73–96.

25. Галайчук В. Традиційна календарно-побутова обрядовість історико-етнографічної Волині (на польових матеріалах з Гощанського району

Рівненської обл.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. Вип. 51. С. 412–462.

26. Галайчук В. Традиційні уявлення про вужа на Правобережному Поліссі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. пр. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. Вип. 16. С. 151–171 (Index Copernicus).

27. Галайчук В. Традиційні уявлення про домашніх духів: українсько-чеські паралелі. *Проблеми слов'янознавства*: зб. наук. праць. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. Вип. 64. С. 93–103.

28. Галайчук В. Традиційні уявлення про домовика на історико-етнографічній Волині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2013. Вип. 48. С. 343–382.

29. Галайчук В. Народний календар Зарічненщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. пр. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012/2013. Вип. 13/14. С. 43–83.

30. Галайчук В. Демонологія Кременеччини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. Вип. 47. С. 198–240.

31. Галайчук В. З народної демонології Богородчанщини: традиційні вірування про душі «безпірних дітей». *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. Вип. 46. С. 321–345.

32. Галайчук В. Різдвяно-водохресні свята в околицях Кременця. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2009. Вип. 44. С. 215–240.

33. Галайчук В. Причинки до поліської демонології: вірування у домовика. *Народознавчі зошити*. 2006. № 3–4 (69–70). С. 457–464.

34. Галайчук В. Уявлення про домашніх духів у селі Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської області (За польовими матеріалами). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. Вип. 39–40. С. 456–485.

35. Галайчук В. «Взаємини» людини та домовика у віруваннях українців Полісся. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. Вип. 38. С. 568–584.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

36. Галайчук В. Традиційна демонологія Східної Галичини. *Повсякденне життя галичан у XIX – на початку XX століття*. Харків: Фоліо, 2020. С. 221–241.

37. Галайчук В. Упирі, ворожильники та «непрості» у традиційних віруваннях бойків Старосамбірщини. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*. Львів: Простір-М, 2020. Кн. 4. С. 447–466.

38. Галайчук В. Топ 10 образів української демонології. *Локальна історія*. 2019. № 11 (13). С. 58–65.

39. Галайчук В. Традиційна будівельна обрядовість Любешівщини. *Збірник доповідей ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції у Музеї народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького. 25–26 вересня 2019 р.* Львів: Нео Друк, 2019. С. 163–176.

40. Галайчук В., Ципишев С. Традиційні календарно-побутові звичаї та обряди Східного Полісся (На польових матеріалах з Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.). *Народознавчі зошити*. 2019. № 5 (149). С. 1305–1330 (Особистий внесок автора 30 %).

41. Галайчук В. Демонологія Чернігівщини (за польовими матеріалами з Чернігівського району). *Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування)*: зб. ст. Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2019. С. 154–168.

42. Галайчук В. Традиційні уявлення про домашніх духів на Покутті. *Збірник доповідей Другої Міжнародної науково-практичної конференції у Музеї народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького. 18–19 квітня 2018 р.* Львів: Нео Друк, 2018. С. 41–51.

43. Галайчук В. Світоглядні уявлення та вірування. *Етнографія українців*: навчальний посібник / за ред. проф. С. А. Макарчука; вид. 3-є, перероб. і доп. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 587–624.

44. Галайчук В. Традиційна демонологія Зарічненщини. *Міфологія і фольклор*. 2014. № 1–2 (16). С. 30–50.

45. Галайчук В. З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір’я, пов’язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих. *Міфологія і фольклор*. 2010. № 3–4 (7). С. 27–49.

46. Галайчук В. Традиційні календарні звичаї та обряди Старосамбірщини. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2010. Т. CCLIX: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 138–178.

47. Галайчук В. З народної демонології Старосамбірщини. *Міфологія і фольклор*. 2008. № 1. С. 108–120.

48. Галайчук В. Демонологічна палітра бойків Старосамбірщини: Вірування у домашніх духів (На польових матеріалах). *Етнічна культура українців* / [відп. ред. М. Глушко]. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. С. 198–216.

49. Галайчук В. Демонологічні персонажі Середнього Полісся (за матеріалами експедицій). *Українська філологія: школи, постаті, проблеми*: *Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті*. Львів: Світ, 1999. Ч. 2. С. 471–485.

ЗМІСТ

Вступ 20
Розділ 1. Історіографія і джерела, методологічна основа дослідження 27
1.1. Історіографія і джерела 27
1.2. Методологічна основа дослідження 37
Розділ 2. Антропоморфний домовик у традиційних уявленнях українців 41
2.1. Назви співвіднесених з домовиком домашніх духів 41
2.2. Походження домовика 52
2.3. Вигляд домашнього духа 69
2.4. Час прояву домовика 85
2.5. Локалізація домовика 90
2.6. Функції домашнього духа 101
2.7. Вплив уявлень про домовика на добір масті худоби у 146
2.8. «Засідич» хати у контексті забезпечення добробуту господарства 155
2.9. Протидія домовикові та обереги від нього 160
2.10. Годівля та задобрювання домовика 183
2.11. Запрошення домовика в нову хату 201
2.12. Пов’язані з домовиком обрядодії при переселенні у нове житло 226
Розділ 3. Традиційні уявлення українців про «домашнього чорта» 243
3.1. Назви «домашнього чорта» 243
3.2. Походження персонажа 247
3.3. Вигляд «домашнього чорта» 306
3.4. Час прояву та локалізація 320
3.5. Власники годованця 334
3.6. Функції «допоміжника» 343
3.7. Обереги від годованця 376
3.8. Уподобання «домашнього чорта» і застороги щодо поведінки господаря 385
Розділ 4. Традиційні уявлення українців про «домашню гадину» 409
4.1. Індоєвропейська основа культу «домашньої змії» 409
4.2. Особливості ставлення до вужів та гадюк на обійсті й поза ним 411
4.3. «Отруйність» вужа 428
4.4. Уявлення про зв’язок «гадини» з коровою 432

4.5. «Гаддя» у контексті уявлень про «нечисту силу» 443
Розділ 5. Ласка, ластівка й лелека у контексті уявлень про домашніх духів 449
5.1. Ласка як різновид «домашніх духів» 449
5.2. Уявлення про «хатніх» ластівок 465
5.3. «Щаслива хата, де бусли гніздяться» 468
Висновки 473
Умовні скорочення 477
Список використаних джерел та літератури 479

ВСТУП

Актуальність теми. Міфологію українців справедливо вважають однією з найбагатших у слов'янському світі. Незважаючи на серйозний спротив «язичницьким забобонам» з боку церкви, давні уявлення та повір'я не відійшли у минуле, а нерідко, увібравши нові християнські елементи, лише органічно збагатилися.

Безперечно, християнство зруйнувало давню систему вищої міфології, орієнтовану на рівень богів та їхніх культів. На сьогодні про неї залишились лише нечисленні скупі згадки. Водночас нижча міфологія, або ж демонологія, продовжує відігравати суттєву роль у світоглядних уявленнях українців. Є усі підстави стверджувати, що цей міфологічний рівень, опертий головно на віру в потойбічне існування душі й так званий «культ предків», був значущішим від уявлень про вищі божества і в дохристиянські часи.

За словами відомого дослідника явищ духовної культури українців Ксенофонта Сосенка, «демонольогія українська», або ж «староукраїнський релігійний культ», це та сфера, «в якій блукається ще тепер душа українського народу; та вказівка, де за тою душею шукати, щоби її зрозуміти, бо ми, інтелігенти, досіль її не розуміємо»[1].

На необхідності вивчення дохристиянських вірувань наголошував і авторитетний знавець української старовини Іван Огієнко, позаяк «без них нема можливости глибше й повніше зрозуміти чисте Християнство, а також історію культури й історію літератури, заснованих на духові народу»[2].

Дослідження питань, пов'язаних із дослідженням демонології, в тому числі з дослідженням теми «домашніх духів», у наш час супроводжується низкою проблем. Як слушно зазначив Павло Гриценко, сьогодні в етнографічних працях дослідники змушені спиратися не тільки на автентичні польові записи з точним відтворенням явищ культури, а нерідко й на тексти з відступами від достовірної фіксації елементів культури[3]. На наш погляд, ця теза у рівній мірі

---

[1] Сосенко К. Пражерело українського релігійного світогляду. Львів, 1923. С. 51–52.

[2] Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія. Київ, 1992. С. 9.

[3] Гриценко П. До проблеми лінгвістичного опису українського демонімікону. *Хобзей Н. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник*. Львів, 2002. С. 6.

стосується як романтичного періоду кінця XVIII – початку XIX ст., так і сучасності, коли, орієнтуючись насамперед на інтерес пересічного читача, деякі автори свідомо відтворюють образи персонажів у тому ж романтичному руслі.

Це спонукає нас ще і ще раз повертатися до розгляду питань, пов'язаних з демонологічною тематикою, зокрема і з темою домашніх духів, проводити нові польові дослідження, постійно уточнювати вже відому інформацію і зрештою намагатися якщо не переосмислити, то поглибити напрацьовані на сьогодні теоретичні положення.

Актуальність обраної для дослідження теми зумовлює також те, що в українській етнографічній науці так званим «домашнім духам» ще не було присвячено окремої монографії, де б уявлення про них було розглянуто комплексно і на всіх українських етнічних теренах. Такий стан речей пояснюється не браком наукового інтересу в народознавців до зазначеної тематики, а радше інерцією, яке походить ще з радянських часів. Адже в умовах комуністичного тоталітарного режиму подібні дослідження, м'яко кажучи, не вітались, зрештою, як і більшість тем про українську традиційну духовну культуру.

Демонологія, незважаючи на показову простоту і легкість матеріалу, доволі важка для дослідження. Не в останню чергу це зумовлено різноманітністю демонологічних персонажів, серед яких одне з чільних місць займає саме категорія «домашніх духів». На думку І. Огієнка, «культ домового божества надзвичайно старий, відомий у всіх індоєвропейських народів»[4]. А слов'яни (й відтак – українці як один зі слов'янських етносів) є нащадками давнього народу, який умовно називають індоєвропейцями і пов'язують з археологічною культурою шнурової кераміки (кінця III – початку II тис. до н. е.)[5].

Оскільки уявлення про домашніх духів генетично тісно пов'язані з уявленнями про покійних предків, вони становлять один із найдавніших пластів народної духовної культури. Відповідно, з'ясування проблем, пов'язаних з виникненням уявлень про домашніх духів, не лише додасть щось нового до характеристики традицій українців, але й допоможе збагнути саму суть цих традицій. Крім того, дослідження чільних персонажів української нижчої міфології – домашніх духів – сприятиме повнішій реконструкції давньоукраїнської, а ширше – ранньослов'янської культури.

---

[4] Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. С. 124.
[5] Попович М. В. Мировоззрение древних славян. Киев, 1985. С. 13.

Зв'язок роботи з планами наукових досліджень. Дисертація виконана у відділі історичної етнології Інституту народознавства НАН України в рамках науково-дослідної теми «Матеріальна та духовна культура українців у народознавчому дискурсі: традиції та інновації» (державний реєстраційний номер 0115U005546).

Мета пропонованого дослідження – дослідити комплекс традиційних уявлень українців про домашніх духів як персонажів нижчої міфології. Серед **завдань**, виконання яких сприятиме досягненню поставленої мети, виділимо такі:

– опрацювати наявні джерельну базу й літературу теоретичного характеру з теми дослідження;

– розширити наявне коло джерел матеріалами власних польових етнографічних досліджень;

– на основі вивчення відповідних вірувань, повір'їв, звичаїв, обрядів, прикмет, гадань, ритуальних заборон встановити основні типологічні риси домашніх духів як персонажів традиційного українського народного демонікону;

– дослідити генезис розглядуваних демонологічних персонажів;

– простежити еволюцію традиційних уявлень українців про домашніх духів;

– встановити загальноукраїнські риси, локальні та регіональні особливості уявлень про домашніх духів;

– порівняти демонологічні уявлення українців про домашніх духів з відповідною цариною традиційної культури інших слов'янських та неслов'янських етносів;

– з'ясувати сучасний стан функціонування демонологічних вірувань у домашніх духів.

Об'єктом розгляду в представленій дисертаційній роботі є традиційні демонологічні уявлення та вірування українців про домашніх духів як персонажів народного демонічного пантеону, а **предметом** – походження та основні типологічні риси домашніх духів, ареали поширення пов'язаних з ними уявлень та вірувань.

Загалом дослідники виділяють п’ять основних типів домашніх духів, які по-різному комбінуються й співвідносяться в окремих слов’янських етнокультурних регіонах. Це, по-перше, зооморфний домашній дух у вигляді змії, який живе у домашньому просторі, забезпечує благополуччя сім’ї і худоби, генетично пов’язаний з померлим предком (так звана «домашня змія»; по-друге, зооморфний персонаж у вигляді ласки, головною функцією якого є турбота про худобу; по-третє, антропоморфний чоловічий персонаж, дух опікун сім’ї, хати, усього господарства (власне, «домовик»); по-четверте, дух-збагачувач, який прислужує людині, робить її багатою в обмін на зобов’язання віддати йому свою душу або годувати духа і відповідно його утримувати (так званий «дух-збагачувач»); і по-п’яте – духи, які живуть під землею чи під хатою, сусідують з домашніми; здатні за певних умов турбуватися про худобу, допомагати по господарству, збагачувати (карлики)[6]. Східним слов’янам, зокрема й українцям, відомі перші чотири з названих груп домашніх духів, а головним у цій категорії демонів є антропоморфний домовик, який асоціюється з померлим господарем, живе у кожній хаті і забезпечує благополуччя, здоров’я домашніх і плодючість худоби.

Територіальні межі дослідження, з огляду на задекларовану тему, охоплюють всю етнічну територію українців. Водночас для порівняння широко залучається матеріал з демонології інших слов’янських етносів (як східних, так і західних та південних).

Хронологічні межі дослідження. Верхньою хронологічною межею цієї роботи є сучасність, а нижня межа переважно сягає не далі першої половини XIX ст., що зумовлено характером відповідної джерельної бази, однак трапляється і суттєве заглиблення вглиб, зокрема якщо йдеться про загальні міфологічні тенденції чи про використання археологічного матеріалу.

Методологічною основою дослідження стали праці провідних українських та зарубіжних етнологів, – огляд цих праць подається у першому, історіографічному розділі дисертаційної роботи. При цьому автор застосовує найбільш поширений тепер в етнографії метод комплексного підходу і метод польового дослідження. Крім них використовуються й інші загально- та

[6] Виноградова Л. Н., Левкиевская Е. Е. Духи Домашние. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти т*. Москва, 1999. Т. 2. С. 153.

спеціальнонаукові методи (Докладніше про методологію дослідження див. розділ І роботи).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що: *уперше*:

– комплексно розглянуто уявлення про домашніх духів на всій етнічній території українців;

– введено в обіг значну кількість досі не опублікованих ще польових етнографічних матеріалів;

уточнено та доповнено:

– окремі типологічні характеристики розглядуваних персонажів;

– ареали побутування уявлень про ті чи інші типи домашніх духів;

– відомості про сучасний стан функціонування демонологічних уявлень про домашніх духів;

набули подальшого розвитку:

– ідеї щодо походження уявлень про домашніх духів;

– порівняння уявлень про домашніх духів в українців та в інших слов'янських етносів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані при написанні інших наукових етнологічних (а також етнолінгвістичних, фольклористичних, культурологічних тощо) праць на дотичну тематику, для укладення курсів з народної демонології українців в університетах, включені до програми уроків народознавства у загальноосвітніх закладах, курсів з історії релігії, будуть корисними і для прочитання лекцій на публічних заходах, як-от етнографічні фестивалі. Результати дослідження засвідчують давність походження та багатство демонологічних уявлень українців, що має непересічне значення не лише для української етнології, але й для формування відчуття гордості своєю духовною культурою в кожного українця.

Апробація результатів дисертації відбулася на засіданнях кафедри етнології, методологічних семінарах і звітних наукових конференціях викладачів і аспірантів історичного факультету ЛНУ імені Івана Франка за 2005–2020 рр., на Міжнародній науково-практичній конференції «Дослідження та збереження традиційної культури Полісся (1994–2014 рр.): здобутки й перспективи» (Київ, 2014 р.), XXIII Міжнародному славістичному колоквіумі (Львів, 2015 р.), Міжнародній науковій конференції «Польська й українська

етнологія сьогодні: традиції та перспективи» (Львів, Вроцлав, 2015 р.), VI краєзнавчій конференції «Історичні пам'ятки Галичини» (Львів, 2016), Міжнародній науковій конференції «Шості Колессівські читання», приуроченій до 190-ліття з часу виходу збірника «Малороссийские песни» Михайла Максимовича (Львів, 2017 р.), Міжнародній науковій конференції «Освоєння простору: житло, поселення, регіон» (Львів–Винники, 2017 р.), Міжнародній науковій конференції «На пограниччі культур та етносів: взаємоконтакти як спосіб комунікації та еволюції» (Львів–Винники, 2018 р.), Науково-практичній конференції «Народна культура Чернігівського району: сучасний стан збереження, загрози, перспективи» (Чернігів–Київ, 2018 р.), Другій Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми збереження та популяризації культурної спадщини: виклики та можливості» (Львів, 2018 р.), XXIX науковій сесії Наукового товариства імені Шевченка (Львів, 2018 р.), Міжнародній конференції «Українська фольклористика: витоки, здобутки, перспективи» (Львів, 2019 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми збереження та популяризації культурної спадщини: формування музейних колекцій та зібрань» (Львів, 2019 р.), IV Міжнародній науковій конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі» (Львів–Урич, 2019 р.), Міжнародному науковому семінарі в межах проєкту «Світ карпатських розет» (Гочів, 2019 р.), Міжнародній науковій конференції «Мотив – стиль, образ – знак у контексті давніх культур і традицій» (Львів–Винники, 2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Всі результати, наведені у підсумовуючих частинах дослідження, здобуті самостійно. У працях, опублікованих у співавторстві, особистий внесок здобувача становить 50 відсотків. Він полягає у зборі та опрацюванні етнографічного матеріалу, в тому числі й польового, написанні тексту про демонологію Полісся[7]; про аспекти демонології Покуття, пов'язані з уявленнями про «нечисті» місця[8]; про уявлення волинян, пов'язані з самогубцями[9]; про народний календар поліщуків Любешівщини[10] та

[7] Máčalová J, Preissová Krejčí A., Skotáková J., Halaiczuk V. Mytologické postavy v ukrajinské každodennosti. *Mýty a pověry v každodennosti obyvatel Ukrajinského Polesí a Zakarpatí: kolektivní monografie*. Olomouc, 2015. S. 127–178.
[8] Галайчук В., Сілецький Р. Народні повір'я про «нечистий пляц» на Покутті. *Наукові студії.* Винники – Жешів, 2017. Вип. 10. С. 249–278.
[9] Галайчук В., Солоп Б. Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2019. Спеціальний випуск. С. 927–951.

Ріпкинщини[11] (в останній з названих праць, що входить до додаткового переліку, внесок здобувача складає 30 %).

Публікації. Головні положення дисертації викладені у двох монографіях, трьох розділах колективних монографій, 30 статтях у фахових виданнях, у т. ч. закордонних та включених до наукометричної бази даних Index Copernicus, і 14 публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури (416 позицій). Загальний обсяг роботи становить 528 сторінок, з них 476 сторінок основного тексту.

[10] Галайчук В., Ципишев С. Народний календар Любешівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. 2020. № 6. С. 1454–1483; 2021. № 1. С. 183–224.

[11] Галайчук В., Ципишев С. Традиційні календарно-побутові звичаї та обряди Східного Полісся (На польових матеріалах з Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.). *Народознавчі зошити*. 2019. № 5. С. 1305–1330.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографія і джерела

Початки системного збирання і вивчення етнографічних матеріалів з української демонології датуються першою половиною XIX ст. Як приклад – праці Григорія Ількевича[12], Івана Вагилевича[13], Миколи Костомарова[14]. Вже у цих перших працях, хоча доволі скупо, представлена і тема домашніх духів.

Другу половину XIX ст. презентує вже ціла плеяда таких досліджень, які стосуються різних етнографічних районів України. Показовими, зокрема, є праці Антоні Новосєльського[15], Якова Головацького[16], Павла Чубинського[17], Михайла Драгоманова[18], Івана Нечуя-Левицького[19], Андрія Підберезького[20], Данила Лепкого[21], Петра Іванова[22], Василя Милорадовича[23] та низки інших учених.

---

[12] Ilkiewicz M. O mitologii ruskiej według podania ludu. *Sławianin*. Lwow, 1939. T. 2. S. 91–95.

[13] Wagilewicz J. Demonologija słowiańska. Сер. XIX ст. *Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів*. Ф. 19, спр. 39, арк. 1–46; Ejusdem. Huculowé, obywatelé wýchodnjho pohořj Karpatského. Od D. J. Wahilewiče (Dokončenj.). *Časopis Českého museum*. Praha, 1839. R. 13. Sw. 1. S. 45–68; Ejusdem. Bojkové, lid ruskoslovanský v Haličjch. Od Dalibora J. Wahylewiče. *Časopis českého Muzeum*. Praha, 1841. Sv. 1. S. 30–72.

[14] Костомаров Н. Славянская мифология. *Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства*. Київ, 1994. С. 201–256.

[15] Nowosielski A. Lud Ukraiński przez Antoniego Nowosielskiego. Wilno, 1857. T. 1. 380 s.; Ejusdem. Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańce, gry i t. d. Zebrał i stosownemi uwagami objaśnił Antoni Nowosielski. Wilno, 1857. T. 2. 285 s.

[16] Г[оловацки]й Я. Ф. Очеркъ старославянского баснословія или мифологіи, составлен Я. Ф. Г-мъ. Львовъ, 1860. 107 с.

[17] Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изследованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. С.-Петербургъ, 1872. Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. 224 с.

[18] Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и разсказы. Сводъ Михаила Драгоманова. Изданіе Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Кіевъ, 1876. XXV, 434, [2] с.

[19] Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Київ: Обереги, 1992. 88 с.

[20] Podbereski A. Materyjały do Demonologii ludu ukraińskiego. Z opowiadań ludowych w powiecie Czehryńskim. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1880. T. IV. S. 3–82 (Materyjały etnologiczne).

[21] Лепкій Д. «Хованець», або «бог-домовик». *Зоря: Писмо литературно-наукове для руских родинъ*. Львов, 1883. Ч. 7. С. 114–115.

[22] И[вано]-въ П. В. Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ (Матеріалы для характеристики міросозерцанія крестьянскаго населенія Купянскаго уѣзда). *Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Вып. 1.* Харьковъ, 1893. Т. V. С. 23–74.

[23] Милорадовичъ В. Замѣтки о малорусской демонологіи. *Кіевская старина: ежемѣсячный историческій журналъ*. Кіевъ, 1899. Т. LXVI. С. 196–209, 379–400; Его же. Украинская вѣдьма (Очеркъ). *Кіевская старина: ежемѣсячный историческій журналъ*. Кіевъ, 1901. Т. LXXII. С. 217–233 та ін.

Доволі інформативними щодо тематики нашого дослідження виявилися описи деяких повітів, зокрема авторства Франтішка Мрочка[24], Броніслава Сокальського[25], Софії Стретельської-Ґринберґ[26], Владислава Сарни[27].

На початку XX ст. уявлень про домашніх духів у контексті загального розгляду демонологічної традиції українців торкалися Борис Грінченко[28], Юзеф Шнайдер[29], Володимир Шухевич[30], Антін Онищук[31], Юліан Яворський[32], Василь Кравченко[33] та чимало інших дослідників.

На особливу увагу серед праць початку XX ст. заслуговує доробок Володимира Гнатюка, чиї «Знадоби…» до сьогодні залишаються неперевершеними за обсягом та якістю матеріалів. Перший том цієї масштабної праці обмежено матеріалами з Галичини, проте другий том містить і матеріали зі Східної України (збірки Митрофана Дикаріва, Данила Щербаківського)[34].

Значне місце відведено народним віруванням та уявленням про домашніх духів у «Народній культурі Слов'ян» Казимира Мошинського[35].

Уявлення про «домашнього чорта» українців Закарпаття ретельно дослідив Федір Потушняк[36].

Радянський період спричинився до певного затишшя в опрацюванні міфологічної, а надто демонологічної тематики в Україні. Водночас її популярність відновилася у перші ж пострадянські роки. Вже у 1991 році

---

[24] Mroczko F. X. Śniatyńszczyzna. Przyczynek do etnografii krajowej. Lwów, 1897. Cz. 1. 83 s.
[25] Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Lwów, 1899. 496 s.
[26] Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske. Ziemia i ludność. Lwów, 1899. 678 s.
[27] Sarna W. Opis powiatu Jasielskiego. Napisał ks. Władysław Sarna proboszcz w Szebnisch. Jasło, 1908. VI + 743 s.
[28] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа. Малорусскіе разсказы, сказки и пр. Б. Д. Гринченко. Черниговъ, 1901. 488 с.
[29] Schnaider J. Lud Peczeniżyński. Cz. II. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego*. Lwów, 1907. T. XIII. S. 21–33; 98–117; 202–215.
[30] Шухевич В. Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. Пята часть. Львів, 1908. 300 с.
[31] Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонольоґії. Записані у Зеленици, надвірнянського повіта, 1907–1908. *Матеріяли до української етнольоґії*. Львів, 1909. Т. XI. Ч. 2. С. 1–139.
[32] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности. I. Легенды. II. Сказки. III. Разсказы и анекдоты. Вып. 1. Кіевъ, 1915. 336 с. (Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества по отдѣленію этнографіи. Т. XXXVII. Вып. 1).
[33] Кравченко В. Етнографичні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волыні та по сумежних губерніях. З передмовою М. Гладкого. *Труды Общества Изслѣдователей Волыни*. Житоміръ, 1911. Т. V. 148 + 80 с.; Його ж. Звичаї в селі Забрідді та по де-якіх іньшіх, недалекіх від цього села місцевостях Житомірського повіту на Волині. Етнографичні матеріали, зібрані Кравченком Васильом. Житомір, 1920. 160 с. та ін. праці.
[34] Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонольоґії. Т. I. *Етнографічний збірник*. Львів, 1903. Т. XV. 272 с.; Його ж. Знадоби до української демонольоґії. Т. II. Вип. 1. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXIII. С. 1–237; Його ж. Знадоби до української демонольоґії. Т. II. Вип. 2. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXIV. С. 1–280.
[35] Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. Kraków, 1934. Cz. 2: Kultura duchowa. Zesz. 1. 722 s.
[36] П[отушняк] Ф. Демоны въ народномъ вѣрованіи. III. Чортъ и домовой. *Русское слово*. Ужгородъ, 1940. № 10 (10 октября). С. 4; № 11 (13 октября). С. 4; № 12 (16 октября). С. 4; № 13 (20 октября). С. 5; № 14 (23 октября). С. 5; № 15 (27 октября). С. 5.

побачила світ книга «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія»[37], яка містить низку публікацій Тадея Рильського, Миколи Маркевича, Василя Милорадовича, Петра Іванова, Володимира Гнатюка, Петра Єфименка, Івана Франка, Всеволода Дашкевича, Данила Щербаківського, Хрисанфа Ящуржинського. Серед іншого, у цих публікаціях трапляються і вкраплення з цікавої для нас тематики.

У 1992 році в Україні перевидано монографію Івана Огієнка «Дохристиянські вірування українського народу»[38] (передрук з видання 1965 р.). У цьому ж році видав добірку міфологічних і власне демонологічних матеріалів Микола Дмитренко[39], вийшла друком книга Марії Влад, у якій значне місце відведено демонології гуцулів[40].

У 1996 р. побачила світ монографія Василя Скуратівського «Русалії»[41], оперта на поліські матеріали. Північ Волині й Західне Полісся у цьому ж році представив добіркою демонологічних бувальщин та оповідок Віктор Давидюк[42].

У 2000 р. присвячену домашнім духам невелику розвідку опублікував Олександр Витрищук[43].

Однією з найкращих праць із ділянки демонологічних уявлень українських горян став етнолінгвістичний словник «Гуцульська міфологія» львівської дослідниці Наталі Хобзей, датований 2002 роком[44].

Низку демонологічних текстів зі с. Плоске на Чернігівщині в 2004 році опублікували Олександра Бріцина й Інна Головаха[45].

У публікації за 2010 р. уявлення про домашніх духів на опільсько-бойківському порубіжжі розглянула Тетяна Гощіцька[46].

---

[37] Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка. Київ, 1991. 640 с.

[38] Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігійна монографія. Київ, 1992. 424 с.

[39] Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ, 1992. 144 с.

[40] Влад М. Стрітеннє: Книжка гуцульських звичаїв та вірувань. Київ, 1992. 223 с.

[41] Скуратівський В. Русалії / Василь Скуратівський. Київ, 1996. 734 с.

[42] Давидюк В. Золота скриня. Народні легенди й перекази з Північної Волині й Західного Полісся. Луцьк, 1996. 121 с.

[43] Витрищук О. Формування уявлень про хатніх духів (на матеріалах фольклору та археології). *Фольклористичні Зошити*. Луцьк, 2000. Вип. 3. С. 61–70.

[44] Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с.

[45] Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині: Тексти та розвідки. Київ, 2004. 584 с.

У 2010 р. захистила кандидатську дисертацію, а згодом видала змістовне монографічне дослідження про народну демонологію Бойківщини Надія Войтович («з дому» – Левкович)[47]. У календарно-обрядовому контексті на основі своєї кваліфікаційної роботи розглянула демонологію волинян Анастасія Кривенко[48]. Ще чекають монографічного вирішення кандидатські дисертації Юлії Буйських[49], Божени Кузмінської[50], Анни Ніколаєвої[51], Василя Короля[52]. Названі дослідники є й авторами низки статей на демонологічну тематику, зокрема про домашніх духів[53].

Багатий матеріал про домашніх духів в уявленнях українців Словаччини знаходимо у порівняно «свіжій» монографії Надії Вархол[54], – майже половину цієї змістовної широкоформатної книги становлять польові матеріали.

Низка розвідок, прямо чи опосередковано стосовних теми домашніх духів, належить авторові цих рядків. Це монографія про нижчу міфологію українців[55], статті загального характеру про демонологічну традицію тієї чи іншої

---

[46] Гощіцька Т. Про вірування в «домовика» в українців (на основі польових матеріалів, зібраних на бойківсько-підгір'янському пограниччі). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник Львівського музею історії релігії* / Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлович. Львів, 2010. Кн. 1. С. 57–66.

[47] Левкович Н. М. Народна демонологія Бойківщини: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2010. 19 с.; Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини: монографія. Львів, 2015. 228 с.

[48] Кривенко А. О. Календарний пласт волинської демонології: світоглядні та обрядові прояви: дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2017. 249 с. + дод.; Її ж. Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст: монографія. Львів, 2020. 280 с.

[49] Буйських Ю. С. Нижча міфологія в системі традиційного світогляду українців (кінець XIX – початок XXI ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Київ, 2010. 19 с.

[50] Кузмінська Б. П. Демонологія українців Опілля: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2013. 20 с.

[51] Ніколаєва А. В. Апотропеї та нормативи у повсякденному житті українців Полісся (Кінець XIX – початок XXI століття): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Київ, 2014. 19 с.

[52] Король В. Народна демонологія гуцулів Закарпаття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Ужгород – Львів, 2019. 245 с. + дод.

[53] Буйських Ю. Домовик у традиційних віруваннях українців: походження образу. Етнічна історія народів Європи . 2008. Вип. 26. С. 120–127; Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля. Наукові зошити історичного факультету. Львів, 2005. Вип. 7. С. 150–162; Король В. Домашні демонічні персонажі в традиційному світогляді українців Закарпаття. Вісник Ужгородського національного університету. Серія історія. 2008. Вип. 21. С. 136–138; Його ж. Домашні духи в народній демонології гуцулів Рахівщини (за польовими матеріалами). Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій. Мат. наук.-практ. конф. Харків, 2018. С. 196–205; Його ж. Яйце в традиційних віруваннях українців Закарпаття (За польовими матеріалами). Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія. 2018. Вип. 2. С. 111–115; Левкович Н. «Годованець» в народній демонологічній традиції бойків. Наукові зошити історичного факультету. Львів, 2008. Вип. 9–10. С. 84–94; Її ж. Демонологічні вірування українців про домашнього духа-опікуна (на сучасних польових матеріалах Бойківщини та Західного Полісся). Фольклористичні Зошити. 2008. Вип. 11. С. 113–121; Її ж. Домовик («годованець») у демонологічних уявленнях бойків Сколівщини. Етнічна культура українців. Львів, 2006. С. 217–221.

[54] Varcholová N. / Вархол Н. Ľudová démonológia ukrajincov Slovenska / Народна демонологія українців Словаччини. Svidník, 2017. 448 s.

[55] Галайчук В. Українська міфологія: науково-популярне видання. Харків, 2016. 288 с.

місцевості[56], монографія та інші публікації, повністю присвячені домашнім духам чи лише окремим аспектам віри у них[57], також статті про «кревно» пов'язаних з домашніми духами демонологічних персонажів[58], на поховально-поминальну тематику[59], про народний календар[60], про будівельну обрядовість[61].

---

[56] Галайчук В. Демонологічні персонажі Середнього Полісся (за матеріалами експедицій). Українська філологія: школи, постаті, проблеми: Збірник наукових праць. Львів, 1999. Ч. 2. С. 471–485; Його ж. Демонологія Березнівщини. Народознавчі зошити. 2019. № 2. С. 437–471; Його ж. Демонологія Кременеччини. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2012. Вип. 47. С. 198–240; Його ж. Демонологія Чернігівщини (за польовими матеріалами з Чернігівського району). Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування). Житомир, 2019. С. 154–168; Його ж. З народної демонології Старосамбірщини. Міфологія і фольклор. 2008. № 1. С. 108–120; Його ж. Прозовий фольклор Київського Полісся. Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1997. Вип. 1. С. 229–244; Його ж. Прозовий фольклор Полісся в записах 1996 року. Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 2003. Вип. 3. С. 277–290; Його ж. Топ 10 образів української демонології. Локальна історія. 2019. № 11. С. 58–65; Його ж. Традиційна демонологія Зарічненщини. Міфологія і фольклор. 2014. № 1–2. С. 30–50; Його ж. Традиційна демонологія Східної Галичини. Повсякденне життя галичан у XIX – на початку XX століття. Харків, 2020. С. 221–241; Hałajczuk W. / Галайчук В. Tradycyjna kultura duchowa Bojków / Традиційна духовна культура Бойка. Karpacki Przegląd Społeczno-Kulturalny / Карпатський соціокультурний огляд. Jarosław, 2019. Nr 5. S. 6–8; Máčalová J., Preissová Krejčí A., Skotáková J., Halaiczuk V. Mytologické postavy v ukrajinské každodennosti. Mýty a pověry v každodennosti obyvatel Ukrajinského Polesí a Zakarpatí: kolektivní monografie. Olomouc, 2015. S. 127–178.

[57] Галайчук В. Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів: монографія. Львів, 2021. 452 с.; Його ж. «Взаємини» людини та домовика у віруваннях українців Полісся. Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2003. Вип. 38. С. 568–584; Його ж. Демонологічна палітра бойків Старосамбірщини: Вірування у домашніх духів (На польових матеріалах). Етнічна культура українців. Львів, 2006. С. 198–216; Його ж. Причинки до поліської демонології: вірування у домовика. Народознавчі зошити. 2006. № 3–4. С. 457–464; Його ж. Традиційні уявлення про домашніх духів на Покутті. Збірник доповідей Другої Міжнародної науково-практичної конференції у Музеї народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького. 18–19 квітня 2018 р. Львів, 2018. С. 41–51; Його ж. Традиційні уявлення про домовика на історико-етнографічній Волині. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2013. Вип. 48. С. 343–382; Його ж. Уявлення про домашніх духів у селі Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської області (За польовими матеріалами). Вісник Львівського університету. Серія історична. 2005. Вип. 39–40. С. 456–485; Його ж. Традиційні уявлення про домашніх духів: українсько-чеські паралелі. Проблеми слов'янознавства. Львів, 2015. Вип. 64. С. 93–103; Його ж. Традиційні уявлення про домашніх духів на Покутті (На матеріалах з Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.). Народознавчі зошити. 2017. № 2. С. 341–354; Галайчук В., Сілецький Р. Народні повір'я про «нечистий пляц» на Покутті. С. 249–278.

[58] Галайчук В. Вихрь в демонологических представлениях украинцев. Res Humanitariae XXI. Klaipėda, 2017. P. 168–183; Його ж. Традиційні уявлення про вужа на Правобережному Поліссі. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Львів, 2015. Вип. 16. С. 151–171; Його ж. Упирі, ворожильники та «непрості» у традиційних віруваннях бойків Старосамбірщини. Фортеця: збірник заповідника «Тустань». Львів, 2020. Кн. 4. С. 447–466; Його ж. Чорт як персонаж традиційної демонології Полісся. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Львів, 2016. Вип. 17. С. 73–96.

[59] Галайчук В. Борщ у ритуально-обрядовій та магічній практиці поліщуків Чернігівщини. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2019. Вип. 32. С. 313–330; Його ж. З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір'я, пов'язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих. Міфологія і фольклор. 2010. № 3–4. С. 27–49; Його ж. З народної демонології Богородчанщини: традиційні вірування про душі «безпірних дітей». Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2011. Вип. 46. С. 321–345; Його ж. Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині. Народознавчі зошити. 2017. № 6. С. 1343–1373; Галайчук В., Солоп Б. Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині. С. 927–951.

[60] Галайчук В. Зимова календарна обрядовість Богородчанщини. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. Спецвипуск до 60-тиріччя професора Олексія Сухого. С. 805–857; Його ж. Народний календар Березнівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. Народознавчі зошити. 2019. № 4. С. 951–1000; Його ж. Народний календар Зарічненщини в обрядах, звичаях та фольклорі. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Львів, 2012/2013. Вип. 13/14. С. 43–83; Його ж. Народний календар Славутчини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. 2019. № 5 (149). С. 1134–1164; Його ж. Різдвяно-водохресні свята в околицях Кременця. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. Вип. 44. С. 215–240; Його ж. Традиційна календарно-побутова обрядовість історико-етнографічної Волині (на польових матеріалах з Гощанського району Рівненської обл.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2015.

Праці, присвячені будівельній обрядовості, загалом надзвичайно важливі для дослідження категорії домашніх духів. Для прикладу, чимало відповідного матеріалу знаходимо у розвідці, яка стала вже класичною, Людмили Шевченко[62]. Не оминув уявлень про домовика у слов'янській традиції Альберт Байбурін[63]. Дещо ґрунтовніше уявлення про домовика і душі померлих у вказаному контексті ретельно розглянув у своїй монографії відомий львівський етнолог Роман Сілецький; щедро інкрустовано відомості, дотичні до цієї теми, і в окремі статті дослідника[64]. Торкався цієї ділянки духовної культури й авторитетний знавець конструктивних особливостей житла українців Роман Радович[65].

Не менш значущими для розуміння генези уявлень про домашніх духів є праці на поховально-поминальну тематику. Ця дисертаційна робота була би значно біднішою без покликань на праці Олександра Котляревського[66], Антона Онищука[67], Валентини Конобродської[68] та інших дослідників.

Сучасні, зокрема міські уявлення про домовика, також не залишаються поза увагою науковців. Хоч вони і позбавлені багатьох традиційних елементів, та все ж становлять чималий інтерес у загальному контексті дослідження теми.

Вип. 51. С. 412–462; Його ж. Традиційні календарні звичаї та обряди Старосамбірщини. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 2010. Т. CCLIX: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 138–178; Галайчук В., Ципишев С. Традиційні календарно-побутові звичаї та обряди Східного Полісся (На польових матеріалах з Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.). *Народознавчі зошити*. 2019. № 5 (149). С. 1305–1330; Hałajczuk W. / Галайчук В. Kalendarzowe zwyczaje i obrzędy Bojkowszczyzny / Традиційні календарні звичаї та обряди Бойківщини. *Karpacki Przegląd Społeczno-Kulturalny / Карпатський соціокультурний огляд*. Jarosław, 2019. Nr 4 (34). S. 4–5.

[61] Галайчук В. Традиційна будівельна обрядовість Любешівщини. *Збірник доповідей ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції у Музеї народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького. 25–26 вересня 2019 р.* Львів, 2019. С. 163–176; Його ж. Традиційна будівельна обрядовість Маневиччини. *Народознавчі зошити*. 2019. № 3 (147). С. 698–704.

[62] Шевченко Л. Звичаї, звязані з закладинами будівлі. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник за редакцією Катерини Грушевської, в. о. секретаря Культурно-Історичної Комісії*. 1926. Вип. 1/2. С. 87–95.

[63] Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Ленинград, 1983. 189 с.

[64] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія. Львів, 2011. 428 с.; Його ж. «Входчини» (Новосільні звичаї, обряди та повір'я). *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів, 1999. Вип. 2: Овруччина, 1995. С. 117–124; Його ж. Бузина в народних демонологічних повір'ях українців. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2015. Вип. 16. С. 140–150.

[65] Радович Р. Звичаї та обряди, пов'язані із спорудженням житла на заході Галицької Бойківщини (за матеріалами Турківського та Старосамбірського р-нів). *Народознавчі зошити*. Львів, 2008. № 3–4. С. 253–271.

[66] Котляревский А. О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славянъ. Изслѣдованіе А. Котляревскаго. Москва, 1868. С. 34.

[67] Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селі Зеленици, Надвірнянського повіта. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 231–252; Його ж. Похоронні звичаї й обряди в селї Карлові, Снятинського повіта. *Там само*. С. 315–338.

[68] Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди. Етнолінгвістичні студії. Т. 1. Житомир, 2007. 356 с.

Для прикладу вкажу на розвідку Олександра Часника, який оприлюднив інтерв'ю з сучасною молоддю сходу України[69]. Такого роду дослідження дозволяють не погодитися з твердженнями деяких авторів про остаточний занепад вірувань у домашніх духів (Для прикладу – теза Анджея Шиєвського: «Можна сказати, що впровадження світла електричного, що проникає в кожен закапелок і плине зі сталого джерела, остаточно завершило життя духів домашніх»[70]).

Окремо варто відзначити внесок у дослідження уявлень про домашніх духів на Поліссі російських етнолінгвістів. Значний обсяг відомостей з демонології Полісся вони зібрали за програмою «Поліського етнолінґвістичного атласу»[71]. Вже у наш час наслідком їхньої активної пошуково-збиральницької роботи стала ціла серія статей та монографій. Безпосередньо стосуються теми нашого дослідження праці Людмили Виноградової[72], Єлени Лєвкієвської[73], Алєксандра Ґури[74]. Так чи інакше торкнулися цієї теми й Нікіта Толстой[75], Світлана Толстая[76], Ольга Сєдакова[77]. Глибоко представлена тема домашніх духів також в унікальному енциклопедичному виданні «Слов'янські

---

[69] Часник О. Домовик очима сучасників: традиційний образ та його еволюція. *Матеріали до української етнології*. Київ, 2009. № 8 (11). С. 174–178.

[70] Szyjewski A. Religia słowian. Kraków, 2003. S. 187.

[71] Див.: Толстой Н. И. Этнокультурное и лингвистическое изучение Полесья (1984–1994). *Славянский и балканский фольклор: этнолингвистическое изучение Полесья*. Москва, 1995. С. 5.

[72] Виноградова Л. Н. Региональные особенности полесских поверий о домовом. *Славянский и балканский фольклор: Этнолингвистическое изучение Полесья*. Москва, 1995. С. 142–152; Ее же. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. Москва, 2000. 432 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования); Ее же. Полесская народная демонология на фоне общеславянских данных. *Восточнославянский этнолингвистический сборник: Исследования и материалы*. Москва, 2001. С. 10–49; Ее же. Мифологический аспект славянской фольклорной традиции: научное издание. Москва, 2016. 384 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования); Ее же. Антропонимический код в украинской демонимии. *Вопросы ономастики*. Москва, 2019. Т. 16. № 2. С. 69–84.

[73] Левкиевская Е. Е. Мифологические персонажи в славянской традиции. 1. Восточнославянский домовой. *Славянский и балканский фольклор: Народная демонология*. Москва, 2000. С. 96–161; Ее же. Низшая мифология славян. *Очерки истории культуры славян*. Москва, 1996. С. 175–195; Ее же. Славянский оберег. Семантика и структура. Москва, 2002. 336 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования); Ее же. Мифы русского народа. Москва, 2000. 528 с. (Мифы народов мира). Зокрема в останній зі вказаних праць дослідниця на с. 276–318 подала обширний матеріал про домовика та інших «духів будівель» не лише з російських етнографічних теренів, але й з демонології інших слов'янських етносів, у тому числі українців. Водночас книга має науково-популярний характер, покликання на матеріал зазначені лише в загальних рисах, тому у своїй монографії використовуємо насамперед інші праці авторки.

[74] Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. 912 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

[75] Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. Москва, 2003. 624 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

[76] Толстая С. М. Полесский народный календарь. Москва, 2005. 600 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

[77] Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Москва, 2004. 320 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

старожитності»[78]. Науковою інтерпретацією є вже сам підбір загальнослов'янського матеріалу та його розміщення у гніздах словника: «Діди», «Домовик», «Духи домашні», «Духи локусів», «Змія домашня» тощо. Також у 2010 році було започатковано випуск систематизованих матеріалів з демонології Полісся (серія Studia philologica), завершений у 2019 році[79]. Для нас особливий інтерес викликає останній том цього масштабного чотиритомника, де посеред іншого укладачі Л. Виноградова та Є. Левкієвська представили й «духів домашнього простору».

Уявлення слов'ян, зокрема українців, про так звану «домашню змію» (як правило, про вужа) яскраво ілюструють праці Броніслава Ґуставіча[80], Еразма Маєвського[81], Генрика Перльса[82], Казимира Мошинського[83], Алєксандра Ґури[84] та низки інших дослідників. Уявлення про ласку, очевидно, виглядають не настільки колоритними. Як правило, про цю тварину автори згадують не надто поширеними розповідями. Водночас до певної міри компенсують цю прогалину розділи у згаданих вже «Символіці тварин…» А. Ґури і в четвертому томі «Народної демонології Полісся» (автор розділу Є. Левкієвська).

З огляду на те, що для порівняння у цій дисертаційній роботі широко залучено матеріал з демонології інших слов'янських етносів, не зайвим буде вказати, що найпожиточнішими з цього аспекту для нас виявилися праці Євдокима Романова[85], Адама Богдановича[86], Миколи Нікіфоровського[87],

---

[78] Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995. Т. 1: А–Г. 584 с.; 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). 704 с.; 2004. Т. 3: К (Круг)–П (Перепелка). 704 с.; 2009. Т. 4: П (Переправа через воду)–С (Сито). 656 с.; 2012. Т. 5: С (Сказка)–Я (Ящерица). 736 с.

[79] Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80 – 90-х гг. XX века / Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. Москва, 2010. Т. 1: Люди со сверхъестественными свойствами. 648 с.; 2012. Т. 2: Демонологизация умерших людей. 800 с.; 2016. Т. 3: Мифологизация природных явлений и человеческих состояний. 832 с.; 2019. Т. 4: Духи домашнего и природного пространства. Нелокализованные персонажи. 832 с.

[80] Gustawicz B. Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1881. T. V. S. 102–186 (Materyjały etnologiczne).

[81] Majewski E. Wąż w mowie, pojęciach i praktykach ludu naszego. *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1892. T. VI. S. 87–140; (dokończenie) 318–371.

[82] Perls H. Wąż w wierzeniach ludu Polskiego. Lwów, 1937. 117 s. Загалом цю працю Генрика Перльса, у якій широко висвітлено уявлення про вужа у різних народів (у тому числі й українців), можна вважати найповнішою з «вужачої» тематики.

[83] Moshyński K. Kultura ludowa Słowian. Kraków, 1934. Cz. II: Kultura duchowa. 725 s.

[84] Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. 912 с.

[85] Романовъ Е. Р. Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 5: Заговоры, апокрифы и духовные стихи. Собралъ Е. Р. Романовъ. Витебскъ, 1891. 450 с.; Его же. Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 8: Бытъ бѣлорусса: Внѣшній бытъ. Народный календарь. Народныя вѣрованія. Семейный бытъ. Родины, крестины. Свадьба. Похороны. Дѣтскія игры. Вильна, 1912. V–VIII + 600 с.

[86] Богданович А. Е. Пережитки древняго міросозерцанія у бѣлоруссовъ. Этнографическій очеркъ А. Е. Богдановича. Гродна, 1895. 186 с.

Міхала Федеровського[88], Павла Шейна[89] (білоруси); Михайла Чулкова[90], Івана Сахарова[91], Володимира Даля[92], Петра Єфименка[93], Сергія Максімова[94], Дмитра Зеленіна[95], Валерія Зінов'єва[96] (росіяни), Павла Ровинського[97] (чорногорці), Веселина Чайкановича[98] (серби), Адама Черного[99] (лужицькі серби), Яна Махаля[100], Йозефа Ґрохманна[101], Йозефа Кубіна[102] (чехи), Інни Швед[103] (словаки), Лукаша Ґолембійовського[104], Миколая Рибовського[105], Леонарда Пелки[106] (поляки), Александра Брюкнера[107] (поляки, литовці).

---

[87] Никифоровскій К. Я. Простонародныя примѣты и повѣрья, суевѣрные обряды и обычаи, легендарныя сказанія о лицахъ и мѣстахъ. Собралъ въ Витебской Бѣлоруссіи К. Я. Никифоровскій. Витебскъ, 1897. 307 + 29 с.; Его же. Нечистики. Сводъ простонародныхъ въ Витебской Бѣлоруссіи сказаній о нечистой силѣ. Вильна, 1907. 103 с.

[88] Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materyały do etnografii słowiańskiey zgromadzone w latach 1877–1891 przez Michała Federowskiego. Kraków, 1897. T. I: Wiara, wierzenia i przesądy ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki. XIV + 501 s.

[89] Шейнъ П. В. Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края, собранные и приведенные въ порядокъ П. В. Шейномъ. Т. III. Описаніе жилища, одежды, пищи, занятій; препровожденіе времени, игры, вѣрованія, обычное право; чародѣйство, колдовство, знахарство, лѣченіе болѣзней, средства отъ напастей, повѣрья, суевѣрья, примѣты и т. д. *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ*. Санктпетербургъ, 1902. Т. LXXII. № 4. IV + 535 с.

[90] Ч[улковъ] М. АБЕВЕГА русскихъ суевѣрій, идолопоклонническихъ жертвоприношеній, свадебныхъ простонародныхъ обрядовъ, колдовства, шеманства и проч. Сочиненная М. Ч. Москва, 1786. 326 с.

[91] Сахаров И. П. Сказания русского народа, собранные И. П. Сахаровым: Сборник / Вступ. статья, подгот. текста В. Аникина. Москва, 1989. 398 с. (Забытая книга).

[92] Даль В. О повѣрьяхъ, суевѣріяхъ и предразсудкахъ русскаго народа. *[Даль В.] Полное собраніе сочиненій Владиміра Даля (казака луганскаго) / Первое посмертное полное изданіе, дополненное, свѣренное и вновь просмотрѣнное по рукописямъ*. С. Петербургъ, 1898. Т. 10: I. Похожденія Віольдамура и его аршета. II. Очерки и статьи. С. 291–428.

[93] Ефименко П. Демонологія жителей Архангельской губерніи. II. Домовой. *Памятная книжка Архангельской губерніи на 1864 годъ*. Архангельскъ, 1864. С. 62–66 (Отд. I).

[94] Максимовъ С. В. Нечистая, невѣдомая и крестная сила. Сочиненіе С. В. Максимова. С.-Петербургъ, 1903. 526 + III с.

[95] Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Петроградъ, 1914. Вып. 1. С. 1–484; 1915. Вып. 2. С. 485–988; 1916. Вып. 3. С. 989–1279.

[96] Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири / Сост. В. П. Зиновьев. Новосибирск, 1987. 401 с.

[97] Ровинскій П. Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ. Географія. – Исторія. – Этнографія. – Археологія. – Современное положеніе. Составилъ П. Ровинскій. Т. II. Ч. 2 / Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ. Санктпетербургъ, 1902. Т. LXIX. № 1. III + 646 с.

[98] Чајкановић В. Из српске религије, митологије и фолклора: Изабране студије / Изабрала Светлана Курћубић Ружић. Београд, 2014. 694 с.

[99] Czerny A. Istoty mityczne Serbów Łużyckich. Tom pierwszy / Przełożył z łużyckiego Bronisław Grabowski. *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1894. T. VIII. S. 450–483; 645–676 (Ciąg dalszy).

[100] Máchal J. Bájeslovi Slovanské. Praha, 1907. 176 s.

[101] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě / Z německého originálu Aberglauben und Gebräuche aus Böhmen und Mähren, vydaného roku 1864 v Praze, přeložil David Sajvera. Praha, 2010. 285 s.

[102] Kubín J. Š. Kladské povídky. Praha, 1958. 461 s.; Ejusdem. Lidové povídky z Podkronoší. Praha, 1964.

[103] Швед И. А. Словацкий фольклор: формы, жанры, поэтика. Брест, 2010. 414 с.

[104] Gołębiowski Ł. Lud Polski. Jego zwyczaje, zabobony. Przez Łukasza Gołębiowskiego, członka Towarzystwa Królewskiego Warszawsk. przyjaciół nauk. Lwów, 1884. 287 s.

[105] Rybowski M. Dyabeł w wierzeniach ludu polskiego (Z okolic Biecza). *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1906. T. XII. Zesz. 1. S. 212–232.

[106] Pełka L. J. Polska demonologia ludowa. Warszawa, 1987. 240 s.

[107] Brückner A. Mitologia słowiańska i polska / Wstęp i opracowanie Stanisław Urbańczyk. Warszawa, 1980. 384 s.; Ejusdem. Starożytna Litva. Ludy i bogi: Szkice historyczne i mitologiczne / Opracował i wstępem poprzedził J. Jaskanis. Pojezierze–Olsztyn, 1979. 240 s.

Як бачимо, тему «домашніх духів» у тій чи іншій мірі розкрито у багатьох джерелах та працях теоретичного характеру. Все ж, досліджена вона ще не надто повно. В Україні майже не обстеженими залишаються цілі райони, і польові фольклорно-етнографічні експедиції щоразу відкривають нові назви чи характеристики персонажів, а іноді й нові сюжети.

Ця дисертаційна робота в основному ґрунтується на польових записах автора. Матеріали щорічних (від 1999 до 2019 року) експедицій в рамках навчальних практик студентів, а також матеріали оказійних експедицій (2003, 2004 і 2006 років) зберігаються в архіві Львівського національного університету імені Івана Франка. Матеріали з Полісся за 1994–1998 і 2013–2019 рр. зберігаються в архіві Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (ДНЦЗКСТК).

Власними експедиційними дослідженнями охоплено низку районів Вінницької (Хмільницький р-н), Волинської (Горохівський, Камінь-Каширський, Любешівський, Маневицький, Ратнівський р-ни), Житомирської (Коростенський, Малинський, Народицький, Овруцький, Олевський, Пулинський, Радомишльський, Хорошівський, Черняхівський р-ни), Івано-Франківської (Богородчанський, Верховинський, Городенківський, Коломийський, Косівський, Снятинський, Тлумацький р-ни), Київської (Вишгородський, Згурівський, Іванківський, Переяслав-Хмельницький, Поліський, Чорнобильський, Яготинський р-ни), Львівської (Бродівський, Буський, Городоцький, Кам'янка-Бузький, Радехівський, Самбірський, Сколівський, Старосамбірський, Стрийський р-ни), Рівненської (Березнівський, Гощанський, Демидівський, Зарічненський, Острозький, Радивилівський, Сарненський р-ни), Тернопільської (Кременецький р-н), Хмельницької (Славутський р-н) та Чернігівської (Городнянський, Новгород-Сіверський, Ріпкинський, Семенівський, Чернігівський р-ни) областей. Йдеться про записи на Східному й Західному Поліссі, історико-етнографічній Волині, Бойківщині, Гуцульщині, Опіллі та Покутті. Особливо цінними є записи, зроблені в зоні Чорнобильського ураження та від переселенців із цієї Зони.

Крім польових записів автора, залучено й матеріали колег по експедиціях, насамперед Романа Сілецького та Романа Радовича, також Олександра Васяновича, Наталі Лещенко. Низку записів здійснили у минулому студенти

кафедри етнології, а нині працівники провідних вищих навчальних закладів та наукових установ України Надія Левкович (Войтович), Божена Кузмінська, Ігор Гілевич, Андрій Зюбровський, Юрій Пуківський, Інна Парій, Анастасія Кривенко та інші. Автор щиро їм вдячний за можливість користати унікальними живими свідченнями про духовну культуру українців.

1. 2. Методологічна основа дослідження.

При написанні цього дослідження важливим було дотриматися загального принципу історичної об'єктивності. Явища духовної культури ми розглядаємо у відповідності до часу їхнього функціонування і чіткого розуміння, що історичні реалії на момент їхнього виникнення могли бути дещо іншими. Увиразнюючи цю тезу, проілюструємо її в такий спосіб. Наприклад, у контексті теми уявлень про домашніх духів часто трапляються вказівки на зв'язок домовика чи годованця з комином та піччю. Водночас сам комин – явище доволі пізнє і ще якихось сто років тому його місце в уявленнях мала би займати кагла. Те ж саме можна сказати й щодо печі, замість якої у давнину було вогнище, а відтак важливою виявляється вже не сама піч, а місце під нею чи безпосередньо вогонь.

Для виконання свого дослідження ми насамперед послуговувалися спеціалізованими етнографічними методами. З-посеред них не останню роль відіграло використання методу спостереження.

У даному випадку не йдеться про момент, коли дослідник органічно входить у повсякденне життя досліджуваної спільноти, спостерігає і вивчає її зсередини, тобто бере участь у господарському, соціальному чи родинному житті, є учасником різних свят, обрядів, ритуалів тощо. Цей метод був скерований насамперед на спостереження за самими респондентами, з метою з'ясування їхнього ставлення до тієї інформації демонологічного характеру, яку вони розповідають. Відомостей, записаних на диктофон, у цьому випадку виявляється замало. Щоб зробити висновки про віру чи скепсис респондента щодо того, про що він розповідає, необхідно співвідносити модуляції голосу респондента з його мімікою. Допомагають зрозуміти включення респондента у демонологічний контекст і супутні моменти, як-от підкова над дверима хліва чи хати, застромлені поміж вінцями зрубу коса або серп тощо. Траплялося, до

прикладу, й безпосередньо спостерігати, як на Поліссі з хліва стеблом полину виганяли вужа, бідкаючись, що вже «подоїв» корову, бачити призначені для «домовичка» чистий рушник біля печі та воду в «кубашці» (у пічній «ямці») тощо.

Все ж, метод безпосереднього спостереження використовувався лише як допоміжний при застосуванні чи не основного для етнографа і складного у плані методики збору етнографічної інформації, що практикує різні способи її одержання, – методу опитування.

Опитування респондентів у більшості випадків провадилося в усній формі, під час численних експедицій. Як і належить, встановлювався безпосередній контакт з респондентами, їхнє налаштування на невимушену розмову. Щоб непомітно спрямувати бесіду в потрібне русло, своєчасно і якісно зафіксувати необхідний етнографічний матеріал, перед демонологічною тематикою варто запитати респондента про не настільки дражливі, а водночас добре знайомі теми, наприклад, про народний календар. Одним із кращих варіантів при записі відомостей з демонології є проводити сеанс разом із колегою, що має лише опосередковано пов'язаний з домовиками чи домашніми чортами тощо питальник. Скажімо, для автора оптимальними були спільні записи з Романом Сілецьким («Будівельна обрядовість»), Сергієм Ципишевим («Хліб та хлібні вироби», «Тваринництво»), Анною Ніколаєвою («Народна медицина»). Зрештою, можна просто попередньо побесідувати з респондентом «про життя».

Відомо, що усне опитування дає найкращі результати тоді, коли воно ведеться за розробленими заздалегідь питальниками. Свій питальник використовував і автор цього дослідження. Водночас під час спілкування закономірно знаходилися нові точки дотику, що спонукало до постійної імпровізації у порядку та характері питань, а відтак до варіювання (зазвичай у бік розширення) меж питальника.

Основним видом усного опитування для автора було інтерв'ю з записом на диктофон, що обов'язково передбачає особисту очну бесіду дослідника з респондентом. Проте у зв'язку з карантинними протиковідними обмеженнями останнього часу доводилося отримувати відомості (хоч їхня частка порівняно невелика) також телефоном і навіть через платформу Zoom. Невелику кількість використаних у цій дисертаційній роботі відомостей становлять також записані

на папері якісні студентські записи, виконані як відповідь на питання про домашніх духів у рамках університетського курсу «Українська демонологія». Такі матеріали зберігаються в особистому архіві автора, який постійно поповнюється. Безпосередньо ж експедиційні записи автора належним чином оформлені (вказано вихідні дані про населені пункти, відомості про інформаторів і т. ін.[108]) і зберігаються в Архіві ЛНУ ім. Івана Франка і в архіві ДНЦЗКСТК (йдеться про так звані «Чорнобильські» експедиції).

Реконструктивний метод (чи метод пережитків) дозволив нам на основі реліктових окрушин уявлень, які на сьогодні важко назвати типовими, але які послідовно трапляються у різних місцевостях, робити певні висновки загального характеру. Зокрема звичай ховати дітей у межах домашнього простору людини (також і в житлі), який зрідка фіксується ще станом на сьогодні, дозволяє припустити розвиток уявлень про домашніх духів або принаймні частини з них саме по цій лінії.

Важливим для написання цієї роботи було використання порівняльно-історичного методу, який дає можливість виявити особливе і загальне в розвитку етносів та їх культури, з'ясувати причини цих спільностей і відмінностей, уточнити генезу і поширення окремих культурних явищ тощо. Порівняння уявлень про домашніх духів у різних слов'янських етносів (а ці уявлення у кожного з них збереглися по-різному) дозволяє в загальних рисах стверджувати про їхню спільну основу і сприймати ці уявлення у числі «ядерних» для слов'янської міфології загалом.

Загальноприйнятим і універсальним методом систематизації й аналізу емпіричного матеріалу є метод типологічного аналізу. За його допомогою ми виділяли з масового фактичного матеріалу загальні і особливі, схожі і однакові явища духовної культури, групували їх в окремі системи. Зокрема використовуючи цей метод ми розглядали все розмаїття уявлень про домашніх духів в українців співвідносно з їхньою належністю до чотирьох основних типів: генетично похідного від душі померлого предка домовика, типів «домашнього чорта», «домашньої змії» та ласки.

Загалом для етнології характерний комплексний підхід до предмета дослідження. Мало яке сучасне дослідження обходиться без застосування методу

[108] Див.: Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження: Навч. посібник. Львів, 2008. С. 272–273.

комплексного аналізу, суть якого зводиться до широкого використання даних етнографії у поєднанні з матеріалами і висновками інших наук. У розрізі тематики домашніх духів неоціненними виявилися напрацювання з фольклористики, діалектології, етнозоології тощо. Мабуть, найбільше у своїй роботі ми використали дані з етнолінгвістики, а багато в чому навіть орієнтувалися на етнолінгвістичні напрацювання як зарубіжних (школа Н. Толстого), так і вітчизняних (Н. Хобзей, В. Конобродська) дослідників. Комплексність у підході до явищ демонологічного характеру в нашому випадку виявляється також у залученні даних з суміжних етнографічних підсистем. Йдеться про широке використання відомостей, стосовних народного календаря, поховально-поминальної, будівельної, господарської обрядовості й звичаєвості тощо.

Для кращого розгляду окремих аспектів вірувань у домашніх духів важливим для нас виявилось також використання методу компонентного аналізу, в основі якого лежить кількісна характеристика явищ традиційної культури.

РОЗДІЛ 2
АНТРОПОМОРФНИЙ ДОМОВИК У ТРАДИЦІЙНИХ УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ

2. 1. Назви співвіднесених з домовиком домашніх духів.

На сьогодні найбільш звиклою, в тому числі й літературною назвою домашнього духа в Україні є *домовик*. Згідно з найпопулярнішим інваріантом, це антропоморфний сприятливий людині персонаж, генетично похідний від душі померлого предка. Водночас комплекс уявлень про домовика складний і містить низку проблем, серед яких не останнє місце займає й питання номінації.

Варто вказати, що описуючи віру слов'ян у домашніх духів, дослідники звертаються ще до згадок про них у Тітмара та Гельмольда[109], так що саме існування таких вірувань засвідчене вже принаймні тисячоліття тому. Проте перша виразна згадка про домашніх духів у східних слов'ян датується щойно кінцем XIV ст. Автор згадує про «проклятого біса-хороможителя», ніяк не пояснюючи, що криється за цією назвою[110]. Найімовірніше, що так представник церкви назвав *домовика*. Саме ж слово *домовик* чи не вперше згадане у граматиці початку XIX ст., де українських *дідька*, *домовика* витлумачено через російське *дедушка домовой*[111].

Безперечно, що слово *домовик* на той час уже було добре відомим[112], водночас дослідники припускають, що в українців давнішою за походженням могла бути назва домашнього духа *дідько*, яка вказувала на ґенезу персонажа від душі старшого з померлих у сім'ї. *Дідами* на Поліссі донині звуть душі померлих «правильною» смертю, і хоч домовик розглядається осібно від них, але йому належить окрема частка при ритуальній годівлі *дідів*. Свого часу ототожнював домовика й дідька Я. Головацький: «Домовиї (Дѣдухи, Дѣдьки),

---

[109] Máchal J. Bájesloví slovanské. Praha, 1907. S. 44.

[110] Слово св. отца Василья о посте, поучение. *Златая цепь. Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры*. Рукоп. № 11. Л. 91об.

[111] Павловский А. П. Грамматика малороссійскаго наречія, или Грамматическое показаніе существеннейшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское наречіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаніями и сочиненіями. Сочин. Ал. Павловскій. Санктпетербургъ, 1818. С. 33.

[112] Скажімо, К. Сосенко взагалі пояснював назву домовик через староіранське dəmaiya. Сосенко К. Пражерело українського релігійного світогляду… С. 52.

без сумніву, і у Слов'ян означали пенатів, покровителів дому і домашніх пожитків»[113].

Щодо номінації домашнього духа в інших слов'янських етносів, то треба зазначити, що давнішою була назва, пов'язана з апелятивом *дід*, і в чехів. До XV ст. у Чехії домашні божества називали саме *дєд*, *дєдек* (*děd*, *dědek*). Це слово первісно означало старого чоловіка, батька дітей. Інша назва домашнього божества була *господарічек*, демінутив від слова *господар*, яким позначали старшого члена сім'ї (*старійшину*)[114].

Власне, порівняно з українцями, чехи мають значно багатшу давню писемну традицію, де згадується про домашніх духів. Перші згадки про них містяться ще у «Празькій хроніці» Козьми Празького (створена між 1119–1125 рр.), де мовиться, що кожен чех заготовлював власні зображення богів (ідолів), до яких молився і просив їх, щоб вони добре управляли його хатою[115].

На думку Й. Ґрохманна, образи з зображенням дідів містилися, правдоподібно, над великим столом, який у сільських хатах стояв навпроти печі. Він також апелював до слів Бенеша Кулди, який вказував, що домашні божки могли мати своє місце на покуті у настінній скрині. У Моравії, за словами Й. Ґрохманна, «такі настінні скрині знаходяться на покуті до сьогодні (йдеться про другу половину XIX ст. – *В. Г.*). Над ними висить який святий образ. У цій скриньці має господар молитовник, календар та гроші для щоденного вжитку. Під скринькою в часі весілля є почесне місце для молодої, при визначних подіях – також чесне місце для шановного гостя. В іншому випадку це місце – для господаря»[116].

Я. Махаль також згадував про фігурки дідків з глини або каменю, які на Слезську колись становили на віконці поблизу дверей, а у пізніші часи на печі[117], і про дерев'яні фігурки *скрітка* (з перехрещеними на грудях руками і коронкою на голові), які зберігали у скриньках на покуті, – коли йшли з хати, таку фігурку ставили на скриньку чи на стіл, щоб оберігала дім[118].

---

[113] Г[оловацки]й Я. Ф. Очеркъ старославянского баснословія… С. 48.
[114] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 29–30.
[115] Ibid. S. 30.
[116] Ibid.
[117] Máchal J. Bájesloví slovanské. Praha, 1907. S. 44.
[118] Ibid. S. 47.

Скрітка, або ж *Крістка* (skřítek, Křístek), відносили до lar domesticus вже у старочеських словниках. Є відомості, що *скрітком* (як і *дібліком*) ставала неохрещена дитина. У подобі малого хлопчика скрітек перебував за піччю або у хліві, радо виконував хатні обов'язки і роботу по господарству[119].

Скрітек може сприйматися і віддалено від домашніх духів. Цю назву дослідники виводять від німецького skrat – лісовий дух. Є підстави ототожнювати його з *чортом* (чи з *дібліком*), адже поруч із добре знаним у чехів і моравців висловом «Нема ані Крістка дома» (йдеться про згадану вже фігурку), часто тут говорять і «Аби тебе скрітек узяв»[120]. Водночас очевидно, що тут маємо справу лише із запозиченням назви чи частковим перенесенням функцій від одного персонажа до іншого, що нерідко трапляється у демонології. У значній мірі *скрітек* за описами тотожний *рарашкові* та *шоткові* (чи *шеткові*).

Рарашек (rarášek) як домашній дух, за уявленнями чехів, – це білий карлик з шапочкою на голові, якому найкраще жити в ролі слуги. Раз у році – на обжинки – всі *рарашки* нібито зустрічаються у пивниці одного з багатих селян, де п'ють з його запасів вино. Водночас часто *рарашек* – це безпосередньо *чорт* чи ототожнений зі злим духом *вихор*, який у жнива шкодить людям[121].

Ознаки домашнього духа й чорта суміщує й *шетек*. На вигляд він «як малий хлопчик, тільки що має на руках і ногах пазурки; укривається найохотніше в овчині, але також і в борошні, горохові, чи в дуплавій груші. Узимку сидить звично на печі й гріється». Про нього розповідають багато веселих історій: парубкові, що зігнав його з поду, заплутав сіно у волосся так, що мусили стригти наголо; дівчину, яка його ошпарила, заплів у драбину, так що ледве виплели. *Шетек* охороняє стадо від хвороб, приносить господареві зерно і гроші (які, якщо їх потратити, повернуться). Він витримує дев'ять років без їжі й питва, а на дев'ятому році повертається на місце, де народився, і мучить населення[122].

У Рудних горах побутували уявлення про *машталніка* (maštalník) – домашнього духа, який жив у хліві (по-чеськи maštal), у яслах для годівлі худоби. Виглядав він як мала дитина. У будівлі з *машталніком* добре велося худобі й свійській птиці; там лише не можна було клясти, бо *машталнік* завузлив би

[119] Máchal J. Bájesloví slovanské. Praha, 1907. S. 46–47.
[120] Ibid. S. 47.
[121] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 28.
[122] Máchal J. Bájesloví slovanské. Praha, 1907. S. 45–46.

коням гриви, відв'язав би худобу і вигнав би її. Також цей дух виявляв себе і в хаті: допомагав дівчатам при роботі, тому в такій хаті було чисто і прибрано. За це дівчина повинна була зі своєї їжі приховати шматок і для нього[123].

Загалом домашні духи мають у Чехії цілу низку локальних назв: *дєд*, *шотек*, *господарічек*, *гад-господарічек* (*гад-домовнічек*), *базалічек*, *скрітек*, *рарашек*, *плінік*, *машталнік*. В Україні ці назви невідомі, за винятком згадки про *рарашків* у І. Вагилевича[124]. Водночас, не беручи до уваги очевидно запозичених назв *скрітек* і *базалічек*, чеські *дєд* і *шотек* співвідносні з українською назвою *дідько*, якою позначають *чорта* взагалі й *домашнього чорта* зокрема. Назва ж *машталнік*, по суті, означає «хлівник» і утворена за тим самим принципом, що і *домовик*.

Щодо запозичення (заміщення) назв, то за словами А. Брюкнера, «у слов'ян західних, у поляків, чехів, лужичан, далі у словенців, переважають німецькі назви "міфологічні". Такі назви, як *skrzatek-skřítek*, *spiritus* (*špírek*), *kubołćik* тощо заступили імена первісні: *ubożę*, *gospodarzyk* (*domowy*, *didko*)»[125].

У Словенії, за словами Я. Махаля, на початок XX ст. збереглися назви *buožik*, *buožiček domácí*. Про давність цих назв, на його думку, свідчать польська назва *domowe ubożęta* (з 1579 р.) і руська *uboze* (lemures) у Ласіцького[126]. До цього варто зауважити, що Ян Ласіцький – польський історик та богослов XVI ст., мешкав зокрема й на теренах Білорусі, однак віднесення назви *uboze* до «руських» виглядає сумнівним.

Характеризуючи вірування поляків станом на середину XX ст., С. Урбаньчик констатував, що назва *uboże* «загинула без сліду, на її місце натомість прийшли інші, родимі: *podziomek*, *latawiec*, *plonek*, також чужі: *skrzat*, *krasnoludek*»[127].

Описуючи лужицьку назву домашнього духа *kubołcik*, а також її варіанти, А. Черни вказав, що вона похідна від німецької назви *Kobold*, натомість первісна сербо-лужицька назва персонажа забулася[128]. У продовження теми

---

[123] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 28–29.
[124] Вагилевич І. Бойки, русько-славянський люд у Галичині / Передм. та пер. з пол. Р. Кирчіва. *Жовтень*. 1978. № 12. С. 117–130.
[125] Brückner A. Mitologja słowiańska. Krakow, 1918. S. 142.
[126] Máchal J. Bájeslovi Slovanské. Praha, 1907. S. 35–36.
[127] Urbańczyk S. Religia pogańskich słowian. Kraków, 1947. S. 44–45.
[128] Czerny A. Istoty mityczne Serbów Łużyckich. Tom pierwszy. *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1894. T. VIII. S. 468–469.

дослідник відзначив: «*Kubołcik* лужицький є цілком подібний до німецького *Kobolda* і до розмаїтих духів домашніх слов'янських, якими є: у стародавніх чехів *děd*, *dědek*, що виказує його походження від душ предків, у теперішніх чехів – *šotek*, *skřitek*, *hospodaříček*, у Мораві *skřitek*, *špiritus*, *špirek*, *lucek*, *čertík*, *rarášek* (дві останніх назви вказують, що пізніше змішано його з чортом, що також у *kubołcika* сербо-лужицького знаходимо); у словаків *buožík*, *boužíček domový*; у поляків *dziad*, в деяких околицях *czajczaduk* або *czajczaduch*; схоже у русинів *did*, *djod* або *didjko* (літера *j* тут є знаком пом'якшення); у великорусів *domowoj* або *dworowoj*, розмаїто називаний від місця, яке займає в домі. Від усіх тут названих істот найбільше до свого походження, тобто віри в духи опікунчі померлих предків, наближається великоруський *domowoj*, якого також називають *dieduszka domowoj* або *choziain*, *choziainuszko* (господар)»[129]. Загалом, за словами дослідника, *Kubołcik* сильно відрізняється від *domowoho*. «Є він споріднеим *szotkom* чеським, *czajczaduchom* польським (про яких розповідають в околицях Мальбурга в Прусії), *krośniatom* кашубським, а з ними *koboldom* німецьким. *Kubołcik* зазвичай не виступає вже як геній родини, але як дух, що справді мешкає в хаті або на дворі, але цілком віддалений від родини. Кожна родина має свого *kubołcika* або кілька їх, тільки декотрі люди мають *kubołciki* як духів-помічників»[130].

Для словаків питомою була назва домовика *pikulik*, що, на думку Г. Ільїнського, сягає ще часів балтсько-слов'янської єдності. Використовуючи для аргументації український мовний матеріал, автор доходить висновку, що *pikulik* це те ж саме, що *чорт*[131]. До номенів злого духа відносив назву *pikulík* і Я. Махаль: «У добу християнську ототожнений був охоронний геній домашній зі злим духом, чортом, а відтак його називали *Lucek*, *Špiritus*, *Špírek*, *Rarášek*, *Diblík*, *Pikulík* і под.»[132] До «домашнього чорта» багато в чому наближений цей персонаж і за матеріалами І. Швед[133].

---

[129] Czerny A. Istoty mityczne Serbów Łużyckich. Tom pierwszy. *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1894. T. VIII. S. 469.
[130] Ibid. S. 470.
[131] Ильинский Г. Из области славянской демонологии. *Lud Słowiański: Pismo poświęcone dialektologji i etnografji Słowian*. Kraków, 1931. T. II. Zesz. 2. S. A125–128.
[132] Máchal J. Bájeslovi Slovanské. Praha, 1907. S. 52.
[133] Швед И. А. Словацкий фольклор: формы, жанры, поэтика. С. 332.

Болгари вірили у *Stopana*, яким ставав один з померлих предків, що добре відзначився за життя[134].

Як українці у середньовіччі називали домашнього духа, генетично похідного від померлого предка, сказати складно. На сьогодні, як було зазначено, як його загальна назва повсюдно в Україні відоме слово *домовик*. Також персонажа називають *домовік*, *хадзя'йнушка домовік*, *домовічок*, *домовий*, *домовой*, *домовій*, *домник*, *батюшка домовой*, *хазяїн*, *хазяїн дома*. На Сарненщині зафіксовано назву *пере'йма*, при цьому респондент зазначила, що «*старші люди казали – перейма, а тепер вже кажуть – домови*ⁱ*к. То те саме*» (с. Кричильськ Срн. Рвн.)[135]. Вочевидь, ця назва є віддієслівною, від *переймати* – ‘завертати худобу’.

Спорадично (Харківщина, Донеччина, Житомирщина) трапляється ототожнення домовика з *Богом*. Загалом же значно частіше його ототожнюють з «нечистою силою» (безпосередно з чортом, з «домашнім чортом», з «безпірним» покійником тощо), відтак називають *нечиста сила*, *лихий*, *ліха'ч*, *нилапи'й*, *дідько*, *чорт*, *чортик*, *сатана*, *враг*, *злий*, *злий дух*, *нидобрий*, *погань*, *нячисьцік*, *лякайло*, *пужало*, *начнік*, *нєдобра душа*, *мєртвєц*, *сьмєрть*, «*той*, *шчо памьор*», *знахор*, *коўдуннік*[136]. Зрідка, як і «духа-збагачувача», називають *панок*, *панич* (Брд., Сок. Лв.), *федик*, *антипко* (Бск, Кмн.-Бзк Лв.)[137], а то й *хо'ванець* чи *вихова'нець*[138].

Назва у даному випадку не може бути достатньо надійним ідентифікатором домашнього духа. Для прикладу, *антипко* справді майже винятково сприймається у різних місцевостях України саме як чорт, проте за матеріалами Ксенофонта Сосенка, що пояснював цю назву через староіранську мову, антипко – це домашній дух, домовик: «Антипко (“безпятий”) – дух домовик, = intībāh […]. Характеристика чуйности антипка булаби іронічна, бо про него говорить мітольогія українська, що він через неосторожність стратив пяту,

[134] Máchal J. Bájeslovi Slovanské. Praha, 1907. S. 49.
[135] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[136] Див.: Виноградова Л. Н. Региональные особенности полесских поверий о домовом. С. 142.
[137] Про домовика-антипка знаходимо відомості з Житомирщини й у В. Кравченка: Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді… С. 55–56. В іншому місці, однак, автор описує персонажа з цією назвою вже як чорта: «Антипко – злий дух, який може звести людину до дванадцятої години ночі у полі на дорозі. Має силу, лише доки заспівають півні». Там само. С. 157.
[138] Sokalski B. Powiat Sokalski… S. 250; Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край… Т. I… С. 208.

упхавшися під двері, коли хату запирали. Його уважають за доброго духа дому, домовика»[139].

Значне наближення до образу чорта домовик часто виявляє на заході Полісся. Зокрема у бувальщині з Іваничівщини (Влн.) людину, яка вирішила переночувати у покинутій хаті, налякало *лихє'*, яке мешкало там на горищі[140]. Хоч *лихе* – це насамперед назва чорта, за всіма ознаками лякав саме *домовик*.

Усе ж, часто респонденти чітко розрізняють образи домовика і чорта: «(А "зле" і домовик – то не одне і те саме? – *В. Г.*) *Нє. Домовик – то є свій, домовик*» (с. Шпиколоси Крм. Трн.)[141], «[Чорт] *то не домовик. В нас один, то казали, чорта мав. То як вмирав – то мусили стелю зірвувати, і то не помогло, аж такі прийшли – то від него взя'ло чотирох, шо він знав*» (с. Станіславчик Брд. Лв.)[142].

Варто зазначити, що домовика українці розглядали дещо окремо від інших представників «нечистої сили» вже принаймні півтораста літ тому: «Ліси, болота, скелі, прірви, очерети, млинові греблі, корчми і под. визнаються місцями перебування злих духів. Різниці між тими, хто живе в болотах, лісах і под. не роблять; всіх їх загалом називають злими духами, що всіляко сприяють погибелі людини. Відрізняють тільки злих духів-*домовиковъ*, як не мстивих для людей. Їх уявляють в образі невеликої людини, цілком оброслої чорною шерстю»[143].

Притаманне було протиставлення домовика іншим, начебто одноплановим персонажам, і для демонологічної традиції білорусів. Домовика вважали загалом сприятливим і «не таким уже й чортом»: «Дамавік є ўсюди: і ў мужицкіх ха′тах, і ў панскіх пакоях. Наш брат з ім асвойтаўся, дак ўже нє вєльмі єго баіцса, а пан… – ось нєдалєко шукаючи, памочнік махайніка, што смалу женє – Насовіч – пришоўши з заводу стаў по′начи люлькі шукаць да й абмацаў нєйкую кашлатую морду, дак спужаўшися крикнуў: "Ушелькі дух Пана Бога хва′ліць!" – а морда адказала: "І я хва′лю!" – да й щезла. Єто биў

[139] Сосенко К. Пражерело українського релігійного світогляду… С. 57.
[140] Аркушин Г. «Всього′ на сві′ти хвата′є…» (Фольклор, звичаї та обряди Західного Полісся у діалектологічних записах): Навчальне видання. Луцьк, 2015. 212 с.
[141] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.
[142] Там само, спр. 330-Е.
[143] Данильченко Н. Этнографическія свѣдѣнія о Подольской губерніи. Каменецъ-Подольскъ, 1869. Вып. 1: Народные юридическіе обычаи и народные вѣрованія, суевѣрія и предразсудки, записанные въ Литинскомъ уѣздѣ мировымъ посредникомъ Н. Данильченко, съ приложениемъ памятниковъ устной народной словесности. С. 19.

справєдліви дамавік, той, што ўже пасябраваўся з чалавєкам, бо інши чорт як пачує такую клятву, то моўчкі ўцєкає»[144]. Тут варто пояснити, що за уявленнями білорусів, як і українців, правильну відповідь на вказану фразу про похвалу Господові могла дати тільки хрещена душа (фраза польською залишилась у народній традиції як згадка про давні етнокультурні зв'язки білорусів та українців з поляками).

Загалом у працях, присвячених світоглядним уявленням білорусів, спостерігаємо певну множинність домашніх духів, а відповідно і їхніх назв: «Білоруси твердо вірять, що у всякій хаті є чорт, домовик або *хохликъ*. *Домовой* – це чорт вищого розряду, і капостей може наробити більше, ніж *хохликъ*. Хохлик же – якесь грайливе чортеня, що перебуває за пічкою, звідки він і лякає людей, серйозної ж шкоди ніколи не робить. Інша справа – домовик: якщо він розсердиться, то може так зробити, що селянину ніякий захід не вдастся (*нічого ні пойдзєць ў руку*). […] Точно так само в хлівах живуть *хлѣўники*, які псують худобу»[145], «Крім домовика і хлівника, якого більшість вважають окремим духом, при дворі людини проживають ще: банник, який живе в бані під полицею, і гуменник чи підовинник, який живе під осеттю. Банник – злий дух, що виглядом нагадує водяника; гуменник-же добродушний старенький маленького зросту, підперезаний солом'яним перевеслом, що оберігає гумно і допомагає господареві у просушуванні й молотьбі хліба»[146], «Цілком протилежний лісовику і водянику *д о м о в и к*. Цей своєрідний добрий дідусь у різних місцях має різні назви: *дѣда*, *хазяина*, *жировика*, *хатника*, *дымового*, *клѣцьника* (від 'кліть', тобто 'комора'. – *В. Г.*), *дворового* чи *двирного*, *сарайника*, *хлѣвника*, *банника*, *лазника*, *подовинника*»[147]. Розглядаючи «садибних нечистиків», К. Нікіфоровський окремо описував *домовика* (*до'мника*), *хлівника*, *гуменника* (*йовника*, *осетника*), *пунника* і *банника* (*лазника*)[148]. А. Богданович зазначав, що домовик у Бєларусі більш відомий під іменами *господаря, хатніка, подпєчніка*, іноді – *запєчніка*[149]. Ч. Петкевич вказував, що «в Могилев-

[144] Pietkiewicz Cz. Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego. Materjały etnograficzne. Warshawa, 1938. S. 202.
[145] Шейнъ П. В. Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края… Т. III… С. 13–14.
[146] Романовъ Е. Р. Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 8… С. 289.
[147] Карскій Е Ф. Бѣлорусы. Т. III. Очерки словесности бѣлорусскаго племени. 1. Народная поэзія. Москва, 1916. С. 40.
[148] Никифоровскій К. Я. Нечистики…
[149] Богданович А. Е. Пережитки древняго міросозерцанія у бѣлоруссовъ… С. 68 (прим. **).

щині крім домовика є ще інші, споріднені йому: *chleйnik*, який ляскає бичем і мучить коні, *humiennik*, який перебуває в стодолі і в сушарні, і *bannik*, який мешкає у лазні. На Поліссі Річицькому чинність тих дияволів, крім “банного”, якого тут нема, виконує *domowik*. В Смоленщині знають “банного” чорта»[150]. До того ж домовик, згідно з уявленнями білорусів, міг бути сімейним, мати дружину й дітей[151]; на Смоленщині дружину домовика називали *дома'ха*[152].

Як бачимо, на відміну від українців, білоруси використовують значно більше назв для позначення домовика. Водночас треба зазначити, що насправді ці назви часто стосуються різних, хоч і споріднених, персонажів. Адже в одному й тому ж господарстві могли, за уявленнями білорусів, перебувати й *домовий* (у домі), і *дворовий* (у дворі), і *банник* (у бані) тощо.

Суголосно з білорусами, значне розмаїття назв співвіднесеного з домовиком персонажа спостерігаємо й у російській демонологічній традиції. Значна частина цих назв теж стосується різних за своїм характером персонажів. За матеріалами Д. Зелєніна, на Вологодщині його називали *доброхотушко*[153], *домовой*, *дворовушко*, *банный*, *подовинный*[154], *дѣдушко-сусѣдушко*[155], на Пермщині *буканушко сосѣдушко*[156], на Вятщині – *батаманъ*[157], на Казанщині – *хозяинъ*[158] тощо. У В. Даля знаходимо такі назви, як *домовой* і *домовикъ*, *дѣдушка*, *постенъ* і *постень*, *лизунъ*, *доможилъ*, *хозяинъ*, *жировикъ*, *нежить*, *другая-половина*, *сусѣдко*, *батанушка*[159]. За С. Максімовим, *домового* називали *хозяинъ*, *дѣдушка, онъ*, *самъ*, *доброжилъ*, *доброхотъ*, *кормилецъ*, *сусѣдко*, *батанушко*, *другая половина*, *доможилъ*, *жировикъ*, *лизунъ*, а як нечисту силу – *постѣнъ* (чи *постѣнь*), *карноухий, некошной*[160]; натомість відомості про *домового-дворового*, *баенника* та *овинника* автор розглянув в окремих розділах своєї фундаментальної праці.

---

[150] Pietkiewicz Cz. Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego. Materjały etnograficzne. S. 202 uwaga 1.
[151] Никифоровскій К. Я. Нечистики… С. 48.
[152] Добровольскій В. Н. Смоленскій этнографическій сборникъ. Составилъ В. Н. Добровольскій. Ч. I. С.-Петербургъ, 1891. С. 90–92.
[153] Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей… 1914. Вып. 1. С. 219.
[154] Там же. С. 224.
[155] Там же. С. 263.
[156] Там же. 1916. Вып. 3. С. 1011.
[157] Там же. 1914. Вып. 1. С. 429.
[158] Там же. 1915. Вып. 2. С. 543.
[159] Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / Набрано и напечатано со второго издания «1880–1882 г.». Москва, 1955. Т. I: А–З. С. 466.
[160] Максимовъ С. В. Нечистая, невѣдомая и крестная сила. Сочиненіе С. В. Максимова. С. 33.

Вже Віра Харузіна, подаючи такі назви домашнього духа в російських селян, як *домовой*, *домовой дед*, *дворовый*, *хлевник*, *загуменник*, *запеченник*, *подполянник*, – писала, що якщо між персонажами з цими назвами й існували якісь відмінності, то на сьогодні «всі вони вповні затемнилися в народній свідомості. Всі вони – духи одного типу, однієї природи. Це – духи-покровителі, колишні предки, зацікавлені в збереженні роду чи сім'ї, всі вони вимагають до себе уваги й поваги, але зате піклуються про добробут родичів та сімейних»[161]. Все ж, часто між домашніми духами спостерігається й суттєва відмінність, зокрема це чітко простежується у матеріалах В. Зінов'єва про *домового*, *банника* та *кикимору*[162].

Для України таке розмаїття нехарактерне, – на господарстві одночасно не можуть перебувати два домашніх духи. Хоча трапляються й винятки: наприклад, за матеріалами А. Новосєльського, крім домовика, «обори також мають свого осібного духа», і не один пастушок, котрий ночував там, відчував на своїх грудях його волохату руку, а «по льохах з набілом ховаються часто так звані духи лізуни і ласуни (lizuny і łasuny)»[163].

У доповнення огляду про домовика варто згадати й про так званих *злиднів*, які теж замешкують простір хати, до того ж у типовому для домовика місці – у запічку. Поза добре відомими дослідникам казковими сюжетами, як чоловік позбувся *злиднів*, про них розповідали таке: «Не можна давати їсти на непокритому столі, щоб злидні не напали»[164], «Колы обидають – не кладуть ложкы такъ, щобъ держално лежало на столи, а другый кинець на пругу мыскы, щобъ злыдни не лазылы в мыску» (с. Євминка Кзл. Чрн.)[165], «Одынъ чоловикъ купывъ у другому сели хату и перебрався туды; забравъ усе, тикы не взявъ кружкы; выйихавъ винъ изъ двору, колы чуе, – щось крычыть и плаче: "Визьми насъ!" Винъ вернувся та и пытае: "Хто вы таки?" – Мы твои злыдни! – Винъ ихъ покынувъ тамъ, перейшовъ въ друге село и зробывся богатымъ, а той, шо

[161] Харузина В. Къ вопросу о почитаніи огня. Введеніе въ программу для собиранія свѣдѣній о почитаніи огня у русскихъ крестьянъ и инородцевъ, съ приложеніемъ программы. В. Н. Харузиной. *Этнографическое обозрѣніе: Изданіе Этнографическаго Отдѣла Императорскаго Общества Любителей Естествознанія, Антропологіи и Этнографіи. 1906, № 3–4*. Москва, 1907. Год 18. Кн. LXX–LXXI. С. 92.
[162] Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири. С. 56–96.
[163] Nowosielski A. Lud Ukraiński… T. 1. S. 74.
[164] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края, собранные въ елисаветградскомъ и александрійскомъ уѣздахъ херсонской губерніи В. Н. Ястребовымъ. I. Суевѣрія и обряды. II. Легенды, сказки и разсказы. Одесса, 1894. С. 62.
[165] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 31.

перейшовъ на его мисце, зробывся биднымъ» (с. Казарня Знм. Крв.)[166], «Разъ ишовъ одынъ чоловикъ полемъ. Встричаетця ему кубышка, а съ тый кубышки винъ почувъ голосъ, каже: “Пусты мене, я тоби худого ничого ни зраявъ”; винъ взявъ та й открывъ кубышку; якъ напалы жъ на нёго злыдни, та й до смерти жывъ зъ злыднямы» (с. Казарня Знм. Крв.)[167].

Відомий цей персонаж і демонології білорусів: «Злидні – худі, з облізлою шерстю, тварини у подобі котів або собак. Живуть у домі за піччю»[168].

Кардинально (хоч і за деякими винятками) відрізняє *злиднів* від *домовика* та інших домашніх духів те, що вони завжди тільки шкодять, як і те, що вони сприймаються тільки у своїй множинності, ніколи не трапляючись поодинці.

До певної міри близькі *злидням*, принаймні за множинністю та розмірами, інші персонажі слов’янської міфології, які з певних аспектів усе ж входять до розряду «домашніх»: «Люди щораз стають меншими; прийде час, коли будуть малі як палець; вже й зараз можна подекуди бачити k r a s n o l u d k ó w, k r a ś n i ą t, чи k r a s n a ł k ó w, завеликих як палець, що мешкають звикло за піччю»[169], «[…] Споріднені з Божим сєльцом колткі (Kołtki) – дітки – чортенята, що живуть в домі по різних кутках, в запічку, під ліжком, в погребі, комірці і под. Вони допомагають сім’ї і за це вимагають їсти і пити те саме, що їсть і п’є вся сім’я»[170]; про *лутків*, *лужків* та *пальчиків* (*lutki*, *luźki*, *palczyki*) – маленьких («могли би в хлібній печі молотити») людей, що можуть мешкати як у хаті, так і в горах чи в лісі, докладні відомості знаходимо в А. Черного[171]. У свою чергу, людкам і краснятам відповідають *kauki* пруської міфології, «на палець» зростом (водночас так називають і дітей, померлих без хрещення)[172].

---

[166] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 78–79.
[167] Там же. С. 79.
[168] Романовъ Е. Р. Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 8… С. 285.
[169] Petrow A. Lud ziemi Dobrzyńskiéj, jego charakter, mowa, zwyczaje, obrzędy, pieśni, przysłowia, zagadki i t. p. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1878. T. II. S. 126 (Dział etnologiczny). У колекції В. Врублевської знаходимо такі назви персонажів, як krasnoludki, kraśniaki, kraśnęta, krasnoludy, kraśni, krasni ludki, drobni, karły, karliky, podziomki. Wróblewska V. Krasnoludki/Kraśniaki. *Słownik polskiej bajki ludowej* / Redakcja naukowa Violetta Wróblewska. Toruń, 2018. T. 2: f–o. S. 216.
[170] Срезневский И. И. Сербо-Лужицкія народныя повѣрья (Из бумагъ И. И. Срезневскаго). *Живая Старина: Періодическое Изданіе Отдѣленія Этнографіи Императорскаго Русскаго Географическаго общества*. С.-Петербургъ, 1890. Год 1. Вып. II. Отд. 1. С. 58.
[171] Czerny A. Istoty mityczne Serbów Łużyckich. Tom pierwszy. *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1895. T. IX. S. 40–75 (Ciąg dalszy).
[172] Brückner A. Starożytna Litva. Ludy i bogi… S. 56.

2.2. Походження домовика

За легендою, домовик – це один з ангелів, скинутих із неба: «*Домовик… Він же ж… діявол… ангол… – коло вас ходит. І коло мене, і кала вас. І він, якшо ти Богу молисся, хрестисся, він до тебе не пудступит, він далеко… він далеко тебе мінає. А єк ти не молисся, не хрестисся, то він за тобою ходит, діявол. От тобі й домовик. Він, і домовик… Він як ангол і чорт – були такі само у Бога. І Біг з неба їх скидав. Хто впав на ліс – лісовий, хто на дом – домовий, хто на воду – водяний. І так вони і розийшлись. Ну і ходят по ліси… Ходят по ліси, ходят по хати, – всюди ходят… У хати у любому кутку сидит, він хаваєцця. І якшо добре у хати поводицця сімнє, то там…*» (с. Бірки Лбш. Влн.)[173].

Варіант цієї легенди зі с. Писарівка Вовчанського пов. Харківської губ. знаходимо ще у рукописі 1848 року. Згідно з ним, чорти хотіли завоювати небо у Бога і піднялись до нього. Бог «ударив у чортів блискавкою, і чорти посипалися, як град, на землю: де впали, тут і лишились, звідки і є *чєрті в віхрях*, *лґьшіє*, *домовиє*, *водяниє*»[174].

Схожі легенди відомі й демонологічній традиції росіян. За однією з них, із рукопису за 1850 р., ангели, після зверження їх з неба, падали у різні місця: хто у воду впав, *водяним* став, хто на дім впав, *домовим* став, хто в ліс упав – *лґьшай* став, а хто на льоту лишився, той *льотучим* назвався[175]. За іншою, з рукопису 1848 р., коли Бог творив світ, то почав ударяти кременем об кремінь, а звідти замість іскор полетіли ангели, архангели, Херувими і Серафими. Те саме зробив і диявол, але від його ударів полетіли *домовиє*, *лґьшіє*, *русалки* і їм подібні істоти, котрі поселилися у хатах, лісах, ріках та інших місцях[176].

Загалом же на питання, звідки у хаті береться домовик, нерідко можна почути відповідь, мовляв, він «*з природи… Природній такий дух. Якшо він на добро, він усєгда должен буть в хаті*» (с. Шевченкове Плс. Кв.)[177], «*А Бог його* [знає]*, звідки він. Од природи, видно*» (с. Черевач Чрн. Кв.)[178]. Що домовик

---

[173] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.
[174] Головковъ Н. Разсказъ малороссіянина о сотвореніи міра и грома. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1915. Вып. 2. С. 676.
[175] Макарий [іеромонахъ]. Село Палецъ, Нижегородскаго уѣзда [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1915. Вып. 2. С. 784.
[176] Доброзраковъ М. Краткое географическое, статистическое и этнографическое описаніе села Ульяновки, въ Лукояновскомъ уѣзде [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1915. Вып. 2. С. 742.
[177] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[178] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.

поселяється у новій хаті відразу, водночас зі сім'єю, стверджували на Сарненщині: «*То він зразу, як живе семня, то й домовик є*» (с. Білятичі Сарн. Рвн.)[179].

На більшості теренів побутування уявлень про домовика його появу пов'язують з різними моментами будівництва хати. Він з'являється, щойно заклали підвалини чи залляли фундамент, як тільки змурували піч чи виставили комина, а здебільшого – як тільки завершили хату: «*Заводиця, кажуть, як хату строїш. Оцьо як зробили заливку, підмуровку, геть тако вже все вимурували чи, там, поставили дерев'яну, – ну та й всьо, вже тоді знайте, шо він буде на горі*» (с. Вільгір Гощ. Рвн.)[180], «*Домовик у кажній хаті є. Як строїти хату, то він уходить.* […] *То як ті*[ль]*ки заклали хату, то він появляєця*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[181], «*Казали – раз піч є, то й домовик є. Казали, що буває таке, а що воно?*» (с. Сенчиці Зрч. Рвн.)[182], «*Поки хата будується, домовика ще нема, а вже як вивели комина, поселяється домовик*» (с. Карпилівка Срн. Рвн.)[183], «*Думовик в кажній хаті є.* […] *То вже як построїли хату, то він повинен бути*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[184], «*В дому' обізатєльно є домовик. Як построїца чи як закладає* [тоді він з'являється]» (с. Клепачі Слв. Хм.)[185], «*Як построїця людина і буде жити в тій хаті, то там має бути домовик, а чи то злий дух, чи божий дух, я не знаю*» (с. Малі Бережці Крм. Трн.)[186], «*Як построїш хату, так він, кажуть… і він селиться. А хто його бачив чи не бачив…*» (с. Угриничі Лбш. Влн.)[187], «*Домовик у любій хаті є. От, осьо яка мала паршива хатина, а він в мене є. Но я його не бачу… Де построят хату, там він вже є. Там він собі в уголочку найде місце, шоб він там жив, і він собі там живе-проживає: доки хата, доти й він*» (с. Філіополь Хм. Вн.)[188].

Подекуди стверджували, що несприятливого домовика можуть підселити у хату майстри-будівельники, зокрема й пічники: «*як майстри заклали на погане, то воно береця*» (с. Ворокомле К.-Каш. Влн.)[189]. В одній з оповідок майстер на закладинах питав у господаря: «Як тобі закладати – чи щоб ти сам вставав, чи

[179] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[180] Там само, спр. 328-Е.
[181] Там само, спр. 326-Е.
[182] Там само, спр. 325-Е.
[183] Там само, спр. 322-Е.
[184] Там само, спр. 326-Е.
[185] Там само.
[186] Там само, спр. 324-Е.
[187] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.
[188] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[189] Там само, спр. 321-Е.

щоб щоб тебе будило?» – «Роби так, щоб жінку будило». Потім жінку будило – «щось шаруділо, дряпало, наче куриця гребеться» (с. Самари Ртн. Влн.)[190]. «Як хто робив зле, то майстер насилав на нього ф е д є – аби го мучив» (с. Бабино Стс. Лв.)[191]. Так само і росіяни вірили, що майстри насилають «*насыльныхъ*»: спокою не буде в домі, «*возня на подволокъ или на мосту, стукъ да трескъ*»[192]. Треба зазначити, що майстер дійсно міг закласти у комині чи де на горищі горлечко від посудини чи волосину, і там починав завивати «домовик».

Однак найчастіше функція майстра як «непростого» у контексті теми домашніх духів полягала в тому, аби допомогти господареві обрати «чисте» місце під будову[193]. До цього аспекту українці ставилися надзвичайно прискіпливо, адже якщо побудуватися на несприятливому місці («не на таком місци хата ставіца, шось там таке є» – наприклад, на місці чиєїсь загибелі), добра у такій хаті не буде, домовик не сприятиме, а навпаки, заведеться «злий» домовик.

За відомостями Я. Фальковського з Теребовлянщини, «якщо хату збудується на “нечистому” місці, з’являються в ній злосливі духи, s t r a c h y, n e c z y s t a s y l a»[194].

За розповіддю з Надсяння, господаря, який поставив «прибік» на «нечистому місці», щось так «чепило» на печі, що підкидало аж до «повали» (до стелі), аж доки сусід, попередньо натершись часником, не розкидав цієї прибудови (с. Ковиничі Смб. Лв.)[195].

Промовистими у цьому сенсі є свідчення з Чигиринщини, які, однак, можна вважати загальними й для всіх українських теренів: «Рідко який двір, в кого заведеть ся, зійде на все найдисто, счасливо. Не знатно спершу, яка масть буде по двору, а яка ні, яка домовику підхожа, яка ні. Поживе чоловік, випробує на ділі, що до всякої всячини, от тоді вже і видно стане, чого йому держатись. Видко буде, з чого йому розживатись – чи з худоби, чи з хліба святого, чи з якого ремества, чи й з росчоту якого, з комерції. А може, зайде повіт і на те, що з громадського вчинку він і діти його собі хліб мати будуть: або в чини, або в

---

[190] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 161.

[191] Радович Р. Звичаї та обряди, пов’язані із спорудженням житла на заході Галицької Бойківщини (за матеріалами Турківського та Старосамбірського р-нів). *Народознавчі зошити*. Львів, 2008. № 3–4. С. 259.

[192] Бережковъ Д. Село Шельбово Юрьевского уѣзда [Владимірской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1914. Вып. 1. С. 163.

[193] Див. про це: Сілецький Р. «Закладщина» хати на Поліссі: Обрядово-звичаєвий аспект. *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів, 1997. Вип. 1: Київське Полісся. 1994. С. 83–96.

[194] Województwo Tarnopolskie. Lwów, 1931. S. 21.

[195] Глушко М., Хомчак Л. Надсяння: традиційна культура й побут (етнолінгвістичні скарби). Львів, 2017. С. 297–298.

науку нове подвірище поведе. Рідко так випадає, а вже не випадає, що на всячину добре, куди не кинеть ся – удача, пойдовите таке заведеть ся подвірище. І навпаки, таке зводить ся, що не тіко нічого не заведе, а ще й загубить і те, що було вперед. Буває, двір спустіє так швидко і так чепурно, ніби язиком злиже хто. Ото вже на тому пустищі ніхто не схватить ся сісти»[196].

Народна традиція знає чимало варіантів обрання сприятливого місця для будови. Зокрема, в одному з них приглядалися, чи є на місці майбутнього будівництва щось «живе». Також розпитували, чи не траплялося там колись нещастя: «*В'обшем, копалі ями на хвундамента, сє хвундаменти булі вже, на углах, тут сколькі, вже яка там ширіна, дак тоже, два чи те… покопають, – дак нє копають усє ямі, а вікопають двє-трі ямі – і всьо, на' ноч, вставля'ют на' ноч. Потом уранци глєдят. Як єкась там букашечка, мурашечка улєзла і грєбєтса, шоб вілєзті, в'обшем, падає і догорі грєбєтса, і знов, – значить, можна хату строїць. Як нічого нє впало – значиць, нє можна хату строїць. І ще. Якшо хату так нєобхідно ставіць… треба ставіць на чийомсь, а нє на свєжом мєсці, а на чийомсє подвор'є, дак треба пітаць, шо там люді жилі, а вже нєма – в'обшем, пусте мєсто. А треба у старих людзє'й пітать, узнавать: хто там жів, і як там жів, чі там нє було то'плєніков, чі там нє було вєшальніков, чі там іще з якоюсь оказією у сєм'яніна нє було. І якшо отаке там було в сем'ї, значіть, обойді те м'єсто, бо будє і в тєбє' в сем'ї*» (с. Машеве Чрн. Кв.)[197].

В іншому варіанті зважали на те, чи хто не зачепив залишеного на ніч на місці для будівництва хліба чи зерна: «*Ну, казалі люді, шо лажилі хлє'бєц туди. Дак то… зразу, казалі, шо єк уже хату… ну, тєпєр уже ж лєпєт із кірпєча, а тоди – дєрево товсте дубове закопувалі, казалі – штанда'ри. Дак закапають штандари, і на'вхрест на штанда'рах паложать хлє'бєц. На' ноч. Ну, на каждом ву'гліку паложать, і як шось іззєсть за ноч, дак то пагано. А як будє хлє'бєц лєжать, то вже люді строяцца*» (с. Старосілля Чрн. Кв.)[198], «*І ше ж, як хату думає хазяїн ставіт, дак ставіт же четирі калочкі, і на калочкі ложіт хлєб, і хлєб начує там на калочках.* [На ранок] *Як є там хлєб, кати не паєли да сабаки, значить, там можна хату рабіт. А як нє – перестав калочки, шоб хочбі на 'дненьком пеньочку асталос хлєба, – то там можна хату строїт*»

[196] Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський. *Пам'ятки України*. 2002. № 2. С. 135.
[197] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[198] Там само.

(с. Паришів Чрн. Кв.)[199], «*Оце ві розбіли на хату… ще й не розбіли на хату, – оце ві думаєте тутo' хату строїт. Значіт – на цей вуголок трошки зерна, на цей, на цей, і на цей. Сонечко сходит – і ви як вийшли – побачили: на всіх вуголках зерно лежить – значить, строй. Буде помагат вам, і буде все вести'с, і добре буде. Як только на 'дном цьом не буде – то значить, на другом мєсці тре' строїцце. Бо це як мі строїли, дак нам так казали*» (с. Королівка Плс. Кв.)[200].

За відомостями В. Кравченка з волинського с. Дворище (сучасне с. Дворище Хрш. Жт.): «Щоб вибрати добре місце на хату, в святковий день збирають сусідів і родичів, щоб порадитись. На тому місці, де мають ставити хату, ставлять хреста там, де буде покуття, а біля нього – стола з паляницею. На столі того хліба розтинають ножем на чотири рівні частки. Першого кавалка кладуть на хрест, "щоб святі їли і щастя приносили для тих, що тут житимуть". Другий – кладуть під стіл і просять "домовиків" – "щоб з'їли і не шкодили в господарстві". Третього кавалка їдять сами й просять бога, "щоб завжди в усьому був достаток, – щоб і поле родило, і в хліві щастило". Четвертого – дають худобі, "щоб вона була сита й здорова". Після того всяке хреститься й молиться "Отче наш" […]»[201]. Зазначимо, що хоч у записі йдеться про розрізання хліба ножем, В. Кравченко дав цим відомостям заголовок «Про "ламання хліба"». Це, вочевидь, було зроблено не випадково, адже ламання сприймається природнішим у контексті народної культури: душі померлих, як відомо, не терплять гострих металічних предметів, відтак і на поминальних обідах та вечерях хліб годилося не різали, а ламати.

Показовими у цьому випадку можуть бути відомості Марка Грушевського: «От, кажу, як би отам, де бугор, од шляху на вигінці дала громада дозвіл, там би я постановила хату; далеко видко і місце просторе – не люблю, як в хаті і на дворі, як в погрібі.

Батько каже: "А попробувать же можна, може ж ніхто і не боронитиме того місця". Сказав і задрімав. Йому й приснилось, що червоний, аж молодий, дід сїе по тій містині пшеницю та жито і, як горох, таке те зерно велике, дорідне. Аж подужчав наче від цього сну батько. Швидко й поховала я його. Зараз же і заходилась коло нової будівлі. Обзначила я місце, а майстрі і кажуть:

---

[199] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[200] Там само.
[201] Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західньої України. *Збірник Волинського науково-дослідчого музею*. Житомир, 1928. Т. 1. С. 96–97.

“А нуте примітки поробить”. Взяли в мене жита, одмірили по три – девять зернинок і понасипали по кутках, де має саме хата бути і кажуть: “Хай перележить троє сутків. Як місцина ця щаслива, то купки цілі будуть – хай і худоба ходить коло їх, не зачепить. Инколи, то ще і побільшає у купці пашні цеї, як дуже щасне місце. Як же нещасливе, то і купки поменчають, і порозгрібає щось їх за ніч, або і не стане десь купок”. Понасипали і купки були цілі. Тоді знову вони другу спробу зняли. Одмірили в штакан три-девять ложок води і поставили на порозі. Замічали так само три ночі і води однаково було. Ставила я потім ту шклянку і по других кутках, то води не зменчувалось, а в однім – раз і побільшало чимало. Тоді майстрі і кажуть: “Пробуйте ще спати на новім оселищі і замічайте, що снитиметь ся. Першого разу я дуже вже спізнено лягла і скоро здрімнула, – зараз же і прокинулась, бо привиділось мені, що десь аж з-за Дніпра летить щось похоже на чоловіка з свинячим писком і в зубах держить глечика з водою. Прокинулась і зараз не прочумалась ще, а таки мушляю: “Кажуть, що перелесників не має, що то людські вигадки, а ж вони є. Перелесник же це летів, не хто”. Сон перебив ся. Більш вже я не засинала, а по рану я похвалила ся майстрам про цей сон. “Коли б, кажуть, не довелось вам іще й пожежі зазнати. Коли швидко воно вам промайнуло це у сні, то зневаги не матимете ніякої потім. А пробуйте ще спати”, – велять вони. Скілько я вже не спала, то нічого не ввижалось і все наче я здоровля набіралась.

Кончили хату, діждали підповня і ввійшла в неї я з дітками. Кажуть, що сон – мара, що то – “як живеть ся, то так і верзеть ся”, а воно ні! Підпалив мене Панас, бо думав, що я вже задруге хати не збудую, а на громадському місці він собі оселить ся сам з своїми синами. Та я проте і году не бідувала без хати. Другу зразу на тім же місці вивела, а сини його померли, і так я і живу, віка доживаю на цім саме місці» (Чигиринщина)[202].

Наслідки порушення усталеного звичаю наочно демонструє така розповідь із матеріалів В. Ястрєбова: «Насыпавъ я по куткахъ жита, посередыни поставывъ икону, а самъ лигъ спать у тымъ мисти, де хотивъ робыть двери, так що голова була въ хату повернута, а ногы на двиръ. Просыпаюсь у ранку, дывлюсь, – а я делеко видъ того мисця, де лигъ учора, а жыто усё пораскыдано, и икона то жъ перевернута до горы ногамы. Я думавъ, що, може, такъ хто

[202] Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині… С. 128.

пошуткувавъ зо мною у ночи, та я ны чув, – та й послався на другу ничь свого брата. Братъ заснувъ и чуить сквозь сонъ, що хто-сь каже: “Устань видселя, це мое мисця”. Винъ проснувсь: никого нема, а жыто и икону опять перекыдало. Ну я усетакы поставывъ на тымъ мисти хату и що жъ? – у мене у первый годъ пропало семь штукъ скотыны. Я узявъ та й проминявъ на другу» (Записано у Красноглазовці, – швидш за все, тепер це мікрорайон Масляниківка м. Кропивницький. – *В. Г.*)[203].

Схожі розповіді маємо і з Бойківщини: «Оби′ са добрі вело′, му′сит би′ти бо′жьий пльац… На заси′льаньа хи′жьи впина′ют у зи′мльу патики′ на ка′ждий во′(у)гов, а на пру′ги надьіва′ют кола′чьики. Тото′ зоста′вят ґа′зда на ньічь. Ура′но прихо′дит тот ґа′зда і раху′є колачьики, чьи всьі сут? Як єдно′го ни є, то посу′ват по прут во′(у)гов далыі і зась пробу′є, чьи престо′єт? А як ньіт, то сам собі′ ни ві′рит і ду′мат, щьо му хтось забра′в з льуди′й на зби′тки. Тогди′ закла′дат по тре′тьій раз і варту′є цьілу′ ньічь до ра′на. І тра′фитса таке мі′сце, щьо бруку′є, хотьби й сто льуди′й би′ло. То вже лихи′й пльац. Як ма′є мі′сце до′бре, то ни во′зьме ни пес, ни кіт. На тьім ду′жье зале′жьит… В Устріках на паву′з завіси′ли і пильнували і щьось забра′ло. Перебра′ли на є′ньчье мі′сце. В Ступосьа′ньі бив ґа′зда, ни ві′рив у тото′, ни питавшьи, збудува′вса і ба′йка з тим… Ажь ти′ми чьа′си щьось при′йде, попереве′ртат худо′бу до-го′ри ногами, позакла′дат за драби′ни… Дуси′ло… Ви′дьіли го, щьо фучьа′ло, як вів, і начько′далоса льудьім і скотьатьім… З му′дриків ни′ґда ни′чього! Раз уганьа′в щьо й страх відийшьо′в… Вно пішьло′ поза хи′жьу і прийшьло′ д пусто′му до′мови. Мірку′й, думі′й, ни′кус з тво′ї розперезаної робо′ти… Тре′ба са переста′вити…» (с. Волосате Ліського пов. – тепер с. Волосате Бещадського пов. Підкарпатського воєв. РП)[204].

Загалом же «заведено переходити на життя в нові хати не раніше посвячення їх, в крайньому випадку – по окропленні їх святою водою. Вважається небезпечним жити в неосвяченій хаті, тому що в ній домовик буде сильно бешкетувати і навіть шкодити. Так, наприклад, в такому дворі не втримаєш ні кішки, ні собаки: домовик уночі подушить їх; худоба вихудне і

[203] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 60–61.
[204] Кміт Ю. Ще про Волосатий. *Літопис Бойківщини: Записки присвячені дослідам історії, культури й побуту бойківського племени*. Самбір, 1935. Ч. 6. Рік V. С. 7–8.

нічим її не поправиш. А якщо освятити новий двір і нову хату, то і бешкети домовика припиняться»[205].

З іншого ж боку, якщо людина побудувалася на несприятливому місці, домовик може їй про це і підказати. Цю тезу підтверджує матеріал з колишньої Харківської губернії, опублікований у матеріалах Б. Грінченка під назвою «Домовыкъ на инше мисце переганяе»: «Боже, якъ мы колысь жылы! Не жыты намъ, не кохатысь у роскошахъ намъ такъ изнову! Шо мы того меду пойилы! Було, батько якъ заморыть колодокъ тры або й билшъ, якъ надбають його, – такъ и йисты вже не хочеться. Гарно мы жылы: якъ оцей Головатенько, то проты насъ и не стойить, якъ мы тоди жылы. Дви корови було, худобы скилкы! А дали все такъ и злетило одразу. Вилъ издохъ, корова одна здохла… Бъемся такъ, що й ночи недоспышъ и недойисы, а нема добра. Дали й другу корову довелось продаваты. Якъ продалы батько ту лысу корову, – що′ мы попоплакалы за нею зъ Явдохою – все ходымо та плачемо, а воны лаютъ насъ. И самы не знаемо, чого воно таке нещастя. И хто його зна, шо воно й булобъ, та показано намъ у другу слободу перейты, – то тутъ уже пиднялыся трохы. – Хто жъ вамъ показавъ? – Та хто… Разъ батько ляглы спаты биля викна на лави… А воно такъ середъ ночи шось пидійшло до викна та якъ крыкне: “Выйды!” Батько такъ и схопылыся. Хрыстються… Шо воно? Ну, думалы, може прыснылося. Колы на другу ничъ изнову пидъ викномъ: “Выйды!” И такъ шо-ночи… Шо воно? Мы вже бойимось. Якъ прыйде ничъ та треба лягаты, – то ажъ трусымось. А люде й нараялы матери: “Пиды та й пиды до Яремыхы, – уже жъ вона зна, то скаже!” Пишлы маты до Яремыхы… Уже жъ знахарка така… Дакъ вона каже: “То васъ домовыкъ на инше мисто перегоне. Переходьте, то будете маты щастя”. Маты батькови… Батько кажуть, шо выгадкы. Ну, ажъ воно свого не покыда и намъ жыты де-дали гирше. Тоди вже й батько… Перейшлы сюды на хуторы, – пишло все добре… Теперъ пиднялыся хочъ небагато…»[206]

Іноді, ототожнюючи домовика з «нечистою силою», трактують його як небезпечного для людини «смертюка», як душу «безпірного», відьмака, що «ходить» після смерті (включно з випадками, коли померлий чоловік начебто приходить до дружини): «Дамави′к. Он был ведьма′к. Челаве′к щита′лся»

[205] И[вано]-въ П. В. Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ… С. 33.
[206] Гринченко Б. Д. Этнографическіе материалы, собранные в Черниговской и сосѣдних с ней губерніяхъ. Черниговъ, 1897. Вып. 2: Разсказы, сказки, преданія, пословицы, загадки и пр. С. 87–89.

(с. Хоробичі Грд. Чрн.)[207], «Мужчы′на чыта′е чо′рны кны′жкы – и ро′быцца дамавыко′м. Пры′де ноччу и нада′вэ» (с. Ковчин Клк. Чрн.)[208], «*Після війни, то одні купили хату на хуторі – і продали, не могли там жити. Там жили ті, шо займалися злими духа'ми, читали Чорну магію, і там жили ті злі духи. А то кажуть, шо там на тому місці була вбита людина, а вони поставили хату на тому місці, а то не можна. То хто Чорну магію читає, а потім вмирає, то той домовик там потім і живе*» (с. Вільгір Гощ. Рвн.)[209], «*Якшо якийсь покойнік не так вмер, то по горі десь стукає, то кажуть – домовик*» (с. Савчиці Крм. Трн.)[210], «*Дамавики хадили. Адеваєцца в бєлеє і ідьоть. І нападає на людину*» (с. Пакуль Чрн. Чрн.)[211], «*Були ранчей дамавікі. Я вже не замечаю їх, а баба мая всєгда разказувала. Були дамавики кались, і русалки. Хадили дамавики і давили людей. Були дамавики такіє, як смертюки' вани, так Гасподь дапускав. Хадили дамавики, і приловеть чалавєка вани і задаветь. Ранчей. От баба Катя казала, шо бачила. Дамавика, казала, бачила. Ішла, казала, па цибульку, а вон ішов. Дак казала – їє хатєв паймать. Дак чуть уте'кла да якихсь людей у хату. Ну, вона – па всіх предметах, – як расказала всім людя'м, дак сказали – то дамавик. Патаму шо їх же бачили. Чалав'єк. Смертю'к такий.* (Ну то може, то чоловік який? – *В. Г.*) *Да ніє-е-е!.. Казала – з кавпачком такім… Дамавік ішов. На галава'х кавпакі в їх*» (с. Локотьків Чрн. Чрн.)[212], «*А тут ше в нас дід колись, розказували, шо помер він був, тоже – в сусідстві. То кажут, з гобіда… З гобіда, кажут, ше видно – сів на призьбі і таку люльку крепку курит. І кажут – шо хто каже, а він собі спустив, нічо' не говорит, і всьо. І це щодня, кажут, – но вже тако сонце на спочи'н – він є. То це, кажут, домовик: то це як він умер – то хіба він ходив? Ну але є, кажут, шо нічо' не роблят, а є, шо…*» (с. Петриківці Хм. Вн.)[213], «*Дамавий. Є – й шо на паду'шкі, кажуць, лажицца. Я такого… мінє нє приходілось, у менє' свой дамавий, який са мною лєжиць на падушци, – є кого гладзіць. Я чула це…*» (с. Довжик Чрн. Чрн.)[214].

---

[207] Славянские мифологические персонажи: CD-ROM. Информационная система для изучения славянской мифологии / Руководитель проекта Е.Е. Левкиевская. 2002. № 656.
[208] Там же. № 679.
[209] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 328-Е.
[210] Там само, спр. 324-Е.
[211] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[212] Там само.
[213] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[214] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.

Іноді співвідносять домовика з «чужим», що помер на місці будівництва хати: «*Ну, домовики, кажуть, шо вони тоже є. Є такі, шо на такому місці поставлять, вот, наприклад, десь колись було кладбище і там поставлять дім, то якісь ті ходять, стукають, муче*» (с. Станіславчик Брд. Лв.)[215].

Такі уявлення М. Теодорович фіксував у Заславському повіті: «[…] вірять, що якщо при копанні землі, наприклад, для фундаменту споруди, будуть вириті кістки покійників, то їх належить поховати і відслужити над ними панахиду; інакше – у споруді, зведеній на такому місці, поселиться злий «*домовик*»[216].

Типовим є ототожнення домовика з душею члена сім'ї, який помер у вже, властиво, збудованій хаті: «Ў ви′де кота′, собаки, ласки, ка′жуть, домовика′ можна було′ поба′чить, якшо хто ўмэр ў ха′ти» (с. Зліїв Рпк. Чрн.)[217], «*Як хтось в хаті помер і шось таке в хаті чуствуєця, чи на горі шось тарахне, то це, кажуть, домовик. Він в кажній хаті є. В кажній хаті ж хтось вмирає*» (с. Миньківці Слв. Хм.)[218], «*Кажуть, як хтось вмре, то хтось ходить, – то домовик той ходить*» (с. Новоставці Гощ. Рвн.)[219], «*Тако домовіка нема, а де хто ге вмер, то там довжний бут домовік*» (с. Хочине Олв. Жт.)[220], «*То перейма з людини, з душі робиться, з якої Бог пошле, з своїх близьких. Це од Бога насла'не*» (с. Кричильськ Срн. Рвн.)[221], «*Як добрий був покойник, то після нього все плодиться добре в господарстві – то його дух помагає*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[222], «*Ну який… я, наприклад, чула гомін, стукіт. Це я після смерті діда. То то вже таке. Може, мені шо ввижалосьо, може, шо стукало, грюкало, і кружка впала із столу. І не знаю, шо то воно таке. Чи то домовик, чи то видіння в мене було таке з горя, шо дід помер. А домовічок єсть*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[223], «Домовик походить від померлого в минулому найстаршого господаря хати» (смт Солоне Днп.)[224].

---

[215] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 339-Е.
[216] Теодорович Н. Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи. Составилъ преподаватель Волынской духовной Семинаріи Н. И. Теодоровичъ. Почаевъ, 1893. Т. III: Уѣзды Кременецкій и Заславскій. С. 606.
[217] Славянские мифологические персонажи. № 681.
[218] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[219] Там само, спр. 288-Е.
[220] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1997.
[221] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[222] Там само, спр. 69-Е.
[223] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[224] Домашній архів автора (далі – ДАА). Повідомив Анатолій Терещенко в 2020 р. зі слів Терещенко Наталії Леонідівни, 1949 р. народж.

У бувальщині зі Старокостянтинівщини йдеться про домовика, який жив у хаті, де перед тим спеклася біля груби мала дитина[225].

Іноді це душа, якій чимось не догодили: «*Якшо хтось помре в хаті, і то тій душі не догодиш – не зробиш девіть день убід, сорок день і рік, і на церкву не даси, бідним за упокой не даси – і то в хаті є той домовик. То він в хаті до року все б'є*» (с. Жолоби Крм. Трн.)[226], «*Людина як помирає і якусь мисль має, незакінчену роботу… То він може зістати сі в тій хаті і робити своє. І дитину колисати буде, шо колиска буде ходити…*» (с. Станіславчик Брд. Лв.)[227].

«Домовиком» начебто ходить душа людини до сорока днів після смерті: «*То не погане. Воно із своєї сім'ї – чи померший, чи шось таке. Шаркає в хаті. То домовий – хазяїн дома, домовий. То от те саме, шо душа до сорока днів. То тільки до сорока днів – домовий, а там він йде. А так ше приходить*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[228], «*До сорока день, як вмре людина, то щось на горі в хаті ходило і лопотіло*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[229], «*Дамавік може дзє вгодна буць. Ну я нє ощущала нічога. Сколька живом, дак нє хадзів ніхто. Алє ж сєстру маю гром убів, захавалі, дак станавілі на акно віно (чи, мо', й гарєлку) і гастінци. І йон бежиць і каже – от, чую, шо шось наче ходзіць, ну, я думаю, шо це прішла Валєчка. Аж наутра встав, адчинів акно, – і він точна пралів гарєлку. Так оцє такій дамавік*» (с. Великий Листвен Грд. Чрн.)[230].

Повсюдно після винесення покійного з хати відкривали двері, щоб і душа могла вийти, натомість зафіксовано й свідчення що це робили для домовика: «*В каждой хаті – домовик. У хліві, у хаті. Як умре покойнік, треба поодкривать всі двері, шоб він йшов за хазяїном*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[231].

Про ототожнення домовика з душею померлого свідчать і такі бувальщини: «[…] *Лягла й лежу, – ляпає* [серед ночі дверима]*! Я повернулася до стєнки видом, да вкрилась одіялом ватним, да тольки дирочку пустила, шоб дихать не задушиця, і заснула. А сколько воно ляпало – а Господь його знає! До це коб я спитала: "Чого д у ш а хоче?" – може, тоді вона б сказала, чого вона*

[225] Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ, 1992. С. 64.
[226] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.
[227] Там само, спр. 330-Е.
[228] Там само, спр. 321-Е.
[229] Там само, спр. 69-Е.
[230] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[231] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 27.

хоче. А хто його знає [хто то був]*? Може, домовік*» (с. Підгайне Івн. Кв.)[232], «*Домовик. Я його не бачила. Я чула, шо бачили. Бо їдна жінка казала, як чоловік л е ж а в н а л а в ц і, то шось перебігло через хату. Під нього. А по тому – всі дивились, дивились, шукали, – і не найшли нічого. А перебігло через хату під нього. А шо… Господь його знає…*» (с. Філіополь Хм. Вн.)[233].

До цього варто зазначити, що за народними уявленнями, у новій хаті ще до року хтось (часто – той, хто першим переступив її поріг) повинен померти: «Хто перший зайде, то казали, шо помре – то шось має до річи: би людина перша не заходила до нової хати» (с. Грушатичі Стс. Лв.)[234], «В новій хаті може вмерти людина… [так] буває часто. Нова хата забирає людину – буде вмєрец!» (с. Жовтневе Олв. Жт.)[235]. Навіть якщо «*хату купили, то в хаті мусить бути з родини покійник*» (с. Малі Бережці Крм. Трн.)[236].

Схожі уявлення були притаманні й росіянам: «Той, хто першим увійде в нове житло, помре, за повір'ям, поперед інших»[237], «Перехід в новий дім не обійдеться без покійника: помре хто-небудь з головних членів сім'ї» (Рукоп. 1850-х рр.)[238].

Відтак нерідко у нову хату першими входили не господар і господиня, а старші по роду дід чи баба, діти, музиканти, або ж пускали тих чи інших тварин[239]. Зокрема на Ясельщині (Підкарпатське воєв. РП; лемки) з такою мотивацією першим пускали кота: «Коли родина переселяється до нового дому, то хто першим увійде до нього, то той перший помре; щоб від того оберегтися, належить кинути найперше кота, а вже потім увійти»[240].

У цьому випадку походження домовика суголосне з так званою «кривавою» будівельною жертвою[241]. Про цей звичай у слов'ян, у тому числі в

---

[232] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1998.
[233] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[234] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 339.
[235] Там само. С. 340.
[236] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е.
[237] Верещагин В. П. Извлеченіе изъ замѣтокъ о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губерніи. *Карманная книжка для любителей землевѣдѣнія издаваемая отъ Русскаго Географическаго Общества*. Санктпетербургъ, 1848. С. 314.
[238] Спиридоновъ М. Нѣчто о русской народности въ этнографическомъ отношеніи, по Самарской губерніи. *Зелениновъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1916. Вып. 3. С. 1193–1194.
[239] Див.: Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 339–350.
[240] Sarna W. Opis powiatu Jasielskiego… S. 67.
[241] Зокрема про будівельну жертву див.: Зеленин Д. К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. *Зеленин Д. К. Избранные труды. Статьи по духовной культуре. 1934–1954*. Москва, 2004. С. 145–206. (Традиционная духовная культура славян. Из истории изучения); Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців.

українців, знаходимо поширені відомості вже більш ніж півторастолітньої давнини у матеріалах П. Єфименка: «В Болгарії існує повір'я, що ні одна велика будівля не може триматися без *Таласама*. *Таласамомъ* (*домовой*) там називається привид померлої людини, з росту чи тіні якої знята мірка архітектором, при закладці будівлі. Мірку знімають зазвичай з кого-небудь із перехожих, зрозуміло, так, щоб той не помітив. Знявши мірку, закладають її у фундамент дому. Зміряна людина помирає через 40 днів і з'являється в різних подобах з 8-ми годин пополудні до 3-х поопівночі. Якщо не можна зміряти людину, то міряють тварину, яку потім убивають. В Малоросії думають, що майстри завжди закладають дім *на чию-небудь голову*, тобто що хто-небудь з сімейства, яке переселяється в новий дім, повинен в ньому померти. У внутрішніх губерніях Великої Росії відрубують голову півневі і заривають її в тому місці, де визначається бути передньому вуглу. Цей звичай і звичка приносити в хату кота, півня та ін., явно свідчить про жертвопринесення *Домовому*. В Архангельській губернії говорять, що якщо не принести тварину в дар *Домовому*, то той, хто перший вступить в новозбудований дім, обов'язково помре. Ми вважаємо, що болгарський і руський звичай закладати дім на чию-небудь голову свідчить про древню звичаєвість приносити в жертву живих людей при будівлі першого дому нового поселення для того, щоб на їхню голову відвести всі нещастя, які загрожують майбутньому населенню села. Про це досі існує переказ у народу»[242].

Такий же варіант жертви, коли майстри «закладали» хату на першого зустрічного, побутував і в українців, зокрема на Кам'янеччині: «Йак стаўльать майстрі хату, а йак закладайут правий вугол хати на сам пирет, то то сьі называйи – заклашчина. Тоди дайут майстрам добри пити і йісти, шоб на добри заложили, бо майстир можи заложити на шчо схочи! Заложи, або на худобу, то худоба буди гинути, або на льудий, то льуди ў ті хатьі будут ўмирати, або на миші, то будут сьі множити, або на шо схочи. То йму тоди догоджуйут добри, шоб заложиў на добри. А ўже, йак закладайи, то ни можна йти гет ворогам, бо ше заложити муси й на то, шо перши побачи, йак закладайи. Шо-буть. Йак литит птах, то на птаха, йак побачи йаку зьвірину то на ньу, а йак майи на кого злісьць, та йак той надійди то на него. І йак заложи на того, шчо на сам пиреґ на

[242] Ефименко П. Демонологія жителей Архангельской губерніи. II. Домовой. *Памятная книжка Архангельской губерніи на 1864 годъ*. Архангельскъ, 1864. С. 65–66 (Отд. I).

дворі побачи, то ўоно муси ўмерти, або згинути до трьох нидьіль» (с. Селець Кмн.-Бз. Лв.)[243].

На Коломийщині ж стверджували, що помре той, на кого майстер подумав: «*Хату як будували, майстер має сказати: чи на пси, чи на ко'ти, чи на худобу, – ніхто не знає, шо він подумав, як закладає. То вже тоді чи кури гинут, чи шос з худоби гине, а хтос і вмре…*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[244].

А. Богданович вважав «криваву жертву» безпосереднім приношенням домовику: «У деяких місцевостях Білорусії (Борисівський і Лепельський повіти) при закладці нового дому під одним з вуглів відрубують голову півневі, котру і заривають тут же в землю чи просто кладуть під вугловий камінь. Півня ж зажарюють для звичайної закуски при закладці всякої нової будови. Іноді цей обряд здійснюється при закладинах печі. Це, безсумнівно, залишок колишніх жертв домовому»[245]. Такої ж думки дотримувався й І. Нечуй-Левицький: «Закладаючи нову хату, майстри закладають її на смерть хазяїна, або на смерть дітей, що натякає на давні жертви домовикові»[246].

Все ж більш вірогідною вбачається версія, що душа померлої тварини чи людини сама могла набувати статусу домашнього духа. У цьому переконують і відомості, зафіксовані у Ропчице (тепер – місто Підкарпатського воєв. РП): «Вуж […] замурований живим в комині, приносить щастя»[247]. Як вуж, так і згадані вище кіт чи півень можуть втілювати собою іпостась домовика.

Як бачимо, походження домовика у житлі пов'язують насамперед з душами померлих, при цьому як померлих «своєю» смертю, так і так званих «безпірних» покійників. У цьому сенсі привертає увагу низка звичаїв та уявлень українців, у яких поховально-поминальна тематика пов'язана з різними локусами житла, насамперед з порогом та піччю.

Досить часто на такий зв'язок вказують різноманітні позараціональні заборони. Як-от те, що «при вимітанні хати не треба перекидати сміття через поріг, щоб не засипати мертвим очі»[248], що «не можна стояти на порозі, як грім

[243] Рукописний фонд ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 28–3, од. зб. 167: «Пісні (без мелодій), новели, легенди, народна медицина, вірування, анекдоти. Записано А. Веретельником на Львівщині», арк. 105–106.
[244] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[245] Богданович А. Е. Пережитки древняго міросозерцанія у бѣлоруссовъ… С. 67–68.
[246] Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. С. 52.
[247] Sulisz J. Zapiski etnograficzne z Ropczyc. Zebral Józef Sulisz. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1906. T. XII. Zesz. I. S. 64.
[248] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 62.

гримить»[249] (а блискавка мітить у «нечисту силу», яку почасти репрезентують і душі померлих та зокрема домовик), «не можна увечері сидіти на порозі і їсти окраєць хліба»[250] (вечір – визнана пора для «нечистої сили») тощо[251].

Можливо, ці уявлення пояснюються значенням лінії порога як рубежу між житловим та нежитловим простором людини саме у контексті його ролі в поховально-поминальній обрядовості, що, у свою чергу, є суголосним із генетичним зв'язком уявлень про душі померлих і про домовика.

Щоб покійні не снилися, треба було сказати їм про це на порозі: «*Ну, сматря як сняцца. Як харашо – то ладна; а як плоха, дак стань на парог, три ра'зи перехрєстісь і скажи, шо "Нє снісь!" "Нє снісь!"*» (с. Пушкарі Нг.-Сів. Чрн.)[252].

Під порогом у давнину ховали померлих неохрещеними дітей. Зокрема маємо такі відомості з Полтавщини: «Діти мертвонароджені і померлі неохрещеними не користуються правом мати місце для могилки на загальному кладовищі; їх ховають в самій житловій частині хати (в *оселѣ*), біля порога вхідних дверей» (Рукоп. 1850-х рр.)[253], «Мертвонароджених дітей (*недоні'с*, *ски'нута дити'на*) закопують в хаті під порогом, вірячи, що коли священик буде через поріг іти з хрестом, то звідомить прахові немовляти силу святині; інші ж закопують в сінях під верхом, де люди менше ходять» (Рукоп. 1851 р.)[254].

За словами В. Сушко, на Слобожанщині традиція ховати неохрещених малюків на обійсті зберігалась до середини XX ст. В основному їх ховали під хатнім порогом, для додаткового охрещення[255]. Дослідниця не зазначила, у чому воно полягало, однак з власних записів зі Східного Полісся знаємо, що кожен, хто переступав поріг, у такий спосіб ніби «перехрещував» душу немовляти. Так мотивували поховання неохрещених дітей під порогом і на Подніпров'ї: «Ховали під порогом хатніх дверей. Говорили: "Люди ходитимуть

---

[249] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 62.
[250] Там же.
[251] Про пов'язані з порогом магічні практики на теренах Польщі див., зокрема: Marczyk M. Wybrane zagadnienia, dotyczące progu w magii. *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*. Wrocław, 1999. T. V: Zwyczaję, obrzędy i wierzenia pogrebowe. S. 181–196.
[252] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[253] Каніевскій А. И. Обычаи, предразсудки и повѣрья малороссовъ [Полтавской губерніи] *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1916. Вып. 3. С. 1099.
[254] Метлинскій С. Л. Этнографическія свѣдѣнія [Гадячскаго уѣзда Полтавской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1916. Вып. 3. С. 1101–1102.
[255] Сушко В. Життя незкінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX–XXI ст. Харків, 2012. С. 137–138.

і хреститимуть”» (с. Могилів Царичанського р-ну Днп.). А ще тут ховали їх «в саду», «у дворі», «на городі», «в хаті під столом», «у сінях: рили яму, замотували дитину в чорне покривало і засипали землею» (Днп.)[256].

На «звичай, який зберігається у деяких місцях Малоросії, ховати під порогом хати неохрещених немовлят», вказував О. Котляревський[257]. Дослідник припускав також можливе поховання під порогом житла упокоєних предків: «З глибочезної давнини доходять до нас глухі відгомони, які дозволяють уявляти, що упокоєних предків колись ховали в самому житлі, під сімейним порогом, помостом чи в передньому куті хати: там подекуди й тепер ховають неохрещених немовлят, там – за повір’ями – живуть домашні пенати – покровителі, якими ставали душі предків»[258]. Щоправда, в іншій його здогадці йдеться про можливе поховання їхнього праху на покуті (що, втім, також має стосунок до теми домашніх духів): «П о к у т ъ, п о к у т а в обл. смолен. = кладовище і служба за покійником; поставивши ці назви у зв’язок зі словом к у т ъ – кут всередині хати чи дому, можна прийти до здогадки, що вони ховають відгомони язичницької старовини, що прах мертвих батьків – покровителів рідного крову, рештки їх – ховали в головному куті житла, як домашні святині, пізніше ж, під впливом християнства, термін отримав загальне значення місця спокою спочилих»[259].

Про те, що «звичай ховати неохрещених дітей *у хаті* донедавна був поширений у багатьох українських традиціях», зокрема їх ховали під порогом, на покуті або під столом, знаходимо відомості у монографії В. Конобродської. Вона також не заперечує гадки інших дослідників, що це може бути пережитком давнього звичаю ховати померлих родичів поблизу *житла* чи в ньому, зокрема під *порогом*, на *покуті*, під *піччю*[260].

Поліську традицію ховати померлих неохрещеними немовлят під порогом, під вікном чи загалом під хатою увиразнила Є. Левкієвська. Згадала дослідниця й про варіанти поховання цієї категорії покійних під столом (Слобожанщина),

---

[256] Охомуш К. А., Сизько А. Т. Архаїчні елементи народної духовної культури Степової України: навч. посібн. Дніпропетровськ, 1991. 104 с.
[257] Котляревский А. О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славянъ. Изслѣдованіе А. Котляревскаго. Москва, 1868. С. 34.
[258] Там же. С. 226.
[259] Там же. С. 23.
[260] Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди… С. 210–211.

під «трамом»-сволоком (Бойківщина), у підпечі (Полісся) тощо[261]. Всі ці місця у житлі стабільно звучать і в контексті уявлень про домовика.

Принагідно зазначу, що відомості про поховання неохрещених дітей у підпечі подекуди ще досить добре збереглися на теренах РФ[262]. У цьому контексті привертає увагу співзвучність російської назви спеціального розташованого при печі й заглибленого у землю (під підлогу чи під піч) приміщення та надмогильної зрубної будівлі: «*Голубецъ* – надмогильний дерев'яний пам'ятник, зроблений у зруб, у вугли, зі знімним дахом; *голубцы* ставлять тільки на могилах людей багатих» (Рукоп. 1848 р.)[263], «*Го'лбецъ*, *го'лбчикъ*, *го'бецъ* – різновид примосту, загорожі, комірчини чи казенки в селянській хаті, між піччю і полатями; припіччя, зі сходинками, щоб сходити на піч і полаті, з дверцятами, поличками всередині і з лазом у підпіч (в оригіналі – *в подполье*, тобто, якщо перекладати буквально, то «під підлогу». – *В. Г.*); комірчина називається *верхнимъ*, а підпіч – *нижним голбцемъ*; […] *Го'лбецъ* кажеться іноді й замість *голубе'цъ*, могильний пам'ятник хатинкою»[264], «Язичницький звичай ставити будівлю над могилою продовжується і до наших днів в деяких місцевостях російської землі (нижньогородс., костр., калуж. земля війська донського), така будівля називається г о л у б е ц ъ і робиться зрубом з дахом, будкою чи хатинкою»[265]. Про таку надмогильну будівлю у русів маємо згадку в Ібн Фадлана[266]. Автор «Найдавнішого літопису», пишучи про похоронні обряди радимичів, в'ятичів і сіверян, означив її словом *стовп*[267].

Все ж, потрібно констатувати, що походження домовика від реальних випадків поховання решток людини у житлі донині ще залишається хоч і доволі ймовірною, але тільки гіпотезою, яка для свого підтвердження потребує ще чимало спільних зусиль етнологів та археологів.

---

[261] Народная демонология Полесья… Т. 2… С. 268–270.

[262] Королёва С. Ю. «В голбче-то у нас могильник»: детские захоронения вне общего кладбища в XX веке (практики и нарративы Северного Прикамья). *Традиционная культура: научный альманах*. Москва, 2018. № 3 (Т. 19). С. 138–149.

[263] Леопольдовъ А. Опытъ словаря простонароднаго языка [Саратовской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1916. Вып. 3. С. 1220.

[264] Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка… Т. I: А–З. С. 366.

[265] Котляревский А. О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славянъ… С. 120.

[266] Див.: Мартиняк І. Ібн Фадлан про поховальні вірування та обряди східних слов'ян. Книга Ахмеда Ібн Фадлана (фрагмент про русів із Мешхедського рукопису). *Міфологія і фольклор: Загальноукраїнський науково-освітній журнал*. Львів, 2016. № 1–2 (20). С. 136–142.

[267] Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 9.

2.3. Вигляд домашнього духа

Українці часто вважають, що домовик невидимий, що «його ніхто не бачить»: «*Ну, домовикі – чулі. Дак він у хаці. Ніхто не бачів його і не побачіть*» (с. Красне Чрн. Кв.)[268], «*Та нехто його не бачив. Так тіки страши'лі одне одного'*» (с. Іллінці Чрн. Кв.)[269], «*Домовік є, тикі ві його не побачите, і я не побачу*» (с. Термахівка Івн. Кв.)[270], «*Ніхто його не бачив*» (с. Миньківці Слв. Хм.)[271], «*Його бачити ніхто не бачить*» (с. Миньківці Слв. Хм.)[272], «*Дак хіба ж його хто бачіть? Яго ніхто нє бачіть*» (с. Нові Яриловичі Рпк. Чрн.)[273], «*Ну, так же… кажуть же, калісь казалі, а хто його бачів, того дамавіка…*» (с. Пекурівка Грд. Чрн.)[274], «*Та яго ж ніхто не бачиць, дзє он є. Не бачиць ніхто дамавіка того'*» (с. Вишневе Рпк. Чрн.)[275], «*Домовик – чула. Ну, це розказували, домовик це так як ото… ну… житель такий невідомий. У хаті. Домовик. Оце ж таке. Ну, кажуть, шо він єсть у кажній хаті, тільки ж він дуже мало в яких хата'х проявляє себе. Ну, в селі такого я не чула, шоб шось десь передвигалося по хаті чи шось таке. Але ж кажуть, це у селі ше, це ше старі баби казали, шо це вони такі невиди'мі істоти, шо живуть у кожній хаті*» (с. Строкова Пр.-Хм. Кв.)[276].

Дехто дотримується думки, що це Бог захищає людину від вигляду демонів, у тому числі й домовика: «*То тей, шо ми його не бачимо,* [гриви] *заплітає. То їх мніго-мніго ходить, але нам Господь заслонив вочи, шоб ми їх не бачили. Якби ми їх бачили, то ми би їх страха'лися*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[277].

Як правило, люди чують лише тупіт домовика, грюкання, брязкіт домашнього начиння тощо: «*Да, був, був домовій. Я була перебралася в стару хату, дєти малиє були, і – ідє, наче конь, по калідору… Я й слухаю, думаю, як буде одчинять сюди в хату двери, дак я буду бєгти да свєтить, свєт уключу. Аж – не зайшов, пошов. Я давай розказувать там бабі старо'й. Кажу – якийсь, наче конь ішов, по калідору. І вона каже – то домовік жів там, був в той хаті.*

---

[268] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[269] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[270] Там само, спр. В. Галайчук – 1998.
[271] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[272] Там само.
[273] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[274] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[275] Там само, спр. В. Галайчук – 2017.
[276] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[277] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.

А то вже сем'я появілас – вон війшов. От такі діла. Це на мойом віку, я так знаю» (с. Тихин Нрв. Гом. Бєл.)[278], «*Вішло із-пуд стєнкі. І чутно', шо йде-йде, йде-йде. І спустілоса на долувку. Полежало трохи і пошло хатою, – чутно'. Пошло хатою, походзіло…*» (с. Замисловичі Олв. Жт.)[279], «*Домовик може ходить, а ти його не бачиш. Лякає, стукає, гракає*» (с. Вільгір Гощ. Рвн.)[280], «*Тут була така хата, Зубрицких, то минали ту хату. І ввечері, каже, човпеця шось. І ніхто, каже, не бачив – шо човпеця, хто човпеця. То то ніби домовий, така поговорка була.* […] *В хаті не покажеця, а чудєса виробляє*» (с. Старики Грх. Влн.)[281], «*Ніхто єго нє бачів. Шось грукнє, шось зашамаціць – я війду, нєма нідзє нікога. Ну дак кажу – шо ти, дамавічок, гуляєш тут?*» (с. Мощенка Грд. Чрн.)[282], «*Шо ото у хаті там ходіть чи шо? Казалі, ну я не стикалась. У нас у хаті нє було. Казалі – ну, шо ходить па хаті, чи стукає дєсь там… А… – це дамавик…*» (с. Хмільниця Чрн. Чрн.)[283], «*Я вот сіжу в квартірє адна і слышу, как ходіт. Вот тока: топ-топ-топ-топ. Я єво нє віжу, а ходіт. А хто його знає де. Ми ж його не бачим*» (с. Пилипча Рпк. Чрн.)[284], «*От, напрімєр, було таке, шо там ба'бі спалі, – хтось у вакно стукає. Яна – да акна – нєма нікого. Каже – ето дамавік.* (Сміється. – *В. Г.*). *Нічого такого нє казалі, шо дзє йон може… Хто його знає. Таке нє знайом. Це якби так, як наші ма'тері, до, може б, лучче розказалі, бо ми ж уже прі совєтской власті жи'лі, дак уже ми…*» (с. Крива Гора Чрн. Кв.)[285], «*Я чула, шо кажуть – може, як ото в двери коли шо стукає чи шо, до кажут – о, десь домовик приходив да стукав. А я знаю? Хіба це хто буде прізнавацце? Хто це буде прізнавацце, шо там бухало в двери…*» (с. Грезля Плс. Кв.)[286], «*Козалі – домовік. Ну, домовік, кажуть, у кажной хаті є. Тулькі як кого злюбіть. О. Так розказують люді. Ну йон хорошій, якшо те… А домовік, розказують, шо в коже'нній хаті є. Був. Шо от будєш лєжаць, і ло'жкі можуть перебіраце. Отак. Хто там його бачіць. Ето цього' ніхто не бачиць. А хто його знає, дзє йон жіве. Бог його знає, дзє йон*

[278] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[279] Там само, спр. В. Галайчук – 1997.
[280] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 328-Е.
[281] Там само, спр. 329-Е.
[282] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[283] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[284] Там само, спр. В. Галайчук – 2017.
[285] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[286] Там само.

жіве. Ну дамавік, кажуць, є» (с. Красне Чрн. Кв.)[287], «*Я вам розкажу'. Це була ше стара хата. Пошла я спать. А не було ж того… пойду' на го'ру спать, на гори ж добре спать. А я так сплю – коли чую – в одне вугло – дзелень-дзелень-дзелень… Як дзвоник. У друге дзвонить мені… Шо це таке? Нічого не видно… Знов дзвонить… Я – за ті вєщи, і за сєні з гори, і по той раз більш не спала*» (с. Крученець Чрн. Жт.)[288], «*Було і в нас. Ось, у сьом вже даму, щитай. Дак буває, шо ж ляжеш – от, лєтає шось. На хатє, на чєрдаку. Лєтає, і віщить, і кричить, усяк бувало. Страшно, правда.* (Може, то миші? – *В. Г.*) *Да нє. Нє миши… От – ходіть шось такєє, і всє*» (с. Петруші Рпк. Чрн.)[289].

Досить часто про присутність домовика свідчить самовільне відкривання дверей: «*Кажуть, шо домовик. А я тоже… мінє не приходилоси. Ну, кажут, шо дето стукає, дето бухає. Колісь тоже, мати розказувала: седит пряде-пряде, а двері токо – рип. І наче по том… а двері оббівалісе соломою, і це каже – зачинит тиє… все… а воно, каже, наче по соломі шось іспустилос, і двері токо – клац – і одкрилисе. І на менє, каже, наче морозом обсипало, я вже думаю, шо це таке. Пошла закрила… І разо'в сколько таке було. То казали, шо це, вроді, домовик. А я не знаю*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[290], «*Я кажу, шо в мене', обшем, як час ночи, дак двери одкриваюцца. Ну дак І'льчикова Ліда каже – то домовік в вас живе в хаці*» (с. Красне Чрн. Кв.)[291].

Про наявність в оселі домовика можна довідатись і за слідами, які той залишить на заздалегідь розсипаних висівках чи борошні:

– «Мучились – не жили! Бачимо, що не життя в ці оселі, стали розмишлювать собі про се. Якось дослухав ся таки сам покойний батько ваш, що в світлицю хтось рипає у ночі. Будив і мене. Що ж? чуємо, що щось пішло у світлицю, підемо, нікого немає і назад же не йшли ніхто. Я не втерпіла і похвалила ся попові. Піп тоді старий був і гарно жив з нами. "Цудом" його селяне ва дражнили. Він і порадив: "Хату, – каже, – посвятіть і в ту першу ніч, коли посвятите, посійте мякинами по хаті, так зараз і видко буде ті сліди, хто по хаті ходить". Ми так і зробили. Тільки що рипнуло і, чуємо добре, пішло з сіней у світлицю, ми зараз у слід за ним. І що ж? Дитячі ніжинятка прямо од порога

[287] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[288] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[289] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[290] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[291] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.

до самого покутя йдуть, а там Бог знає, куди воно ділось те, що тими ніжинятками ішло. Здвигнули ми плечима та й годі. Більш воно не рипалосі уже, бо так і піп казав, що хату освятите, то одну ніч тільки і навідаєть ся, а більше не буде вже ходить. А як похвалились попові, що ніжки бачили, то він сказав, що то ангол або сам Христос ходив, а се, либонь, не добре, ж чуже місце люде займають»[292].

– «*Щоб побачить домового: взяти попіл в сито і потрусить по хаті, а зранку побачиш сліди ніжечок, менших, як в дитини. Домовий – мохнатий чоловічок маленького росту*» (с. Ковтуни Золотоноського р-ну Черкаської обл.)[293].

– «*Піймати домовика можна, тобто його сліди побачити. Наприклад, на подоконник насипати муку тонким шаром, покласти пічєньку і канфєтку в куточку на ніч. Тоді він прийде за ними і оставить сліди на муці. Це будуть такі лапки, як в котика, але трошки більші*» (м. Бердичів Жт.)[294].

Варто зазначити, що саме так, посипаючи борошном чи попелом (або й піском), наприклад, на підвіконні, посеред хати чи перед порогом хліва, українці зазвичай дізнавалися, чи приходили душі померлих на Вечерю, чи відвідує житло упир або чи навідується до корови вуж.

Дехто стверджує, що домовика не побачиш і не почуєш, лише якщо з ним добре обходишся: «*Його не тре' сердить. Хай він собі живе тихенько, і ви собі тихенько. А як уже він начинає бушувать, оказуваться, то то ви вже знаєте, шо? То вже хазяїн там мешкать не буде*. […] *І повмирали вони обоє…* [А перед щось ніби] *Рубає дрова, теше, бу'хає, бу'хає… До приходила* [та сусідка за порадою]. *"Домовик, – кажу. – Розсердила чимсь його". Його не тре' чіпать*» (с. Буки Млн. Жт.)[295], «*Воно, домовік, в любій хаті є. Тільки шо ніхто його не бачить. А як десь спротивица йому, то він покажеца*» (с. Клепачі Слв. Хм.)[296], «*То розказують старі люди, шо було і в селі у нас такеє. І варили йому їсти, виносили на гору. Його не зачіпали, то велася худоба, всьо. Як йому нашкодити, то буде перевертати всьо на горі*» (с. Кутрів Грх. Влн.)[297].

---

[292] Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині… С. 128.
[293] ДАА. Зап. Роман Радович 28.06.2010 р. від Клипи Михайла Романовича, 1941 р. народж.
[294] Там само. Зап. Марія Кузнєцова в 2011 р. від Паплінської Ірини Петрівни, 1963 р. народж.
[295] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1996.
[296] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[297] Там само, спр. 337-Е.

Інші вірять, що домовик показується перед якоюсь подією у житті сім'ї. При цьому віщує або добре, або лихе: «*У каждой хаті єсть свой дамавик. Він такой ма'лєнький дєдочек, – можуть даже люди й бачить єго. Ну, раз єслі люді бачут, так бувает он на дабро, а бувает і на зло. По-всякаму*» (Нг.-Сів. Чрн.)[298], «*Домовик – то є в кождій хаті. Як вже він тривожить, там хтось має вмерти чи шо, то він бушуєця. Мій чоловік мав вмерти, і дочка' прийшла з клуба, сіла. Як дивиця – то якесь чорне. Вона як стала вищати… вибігла на гулицю, покликала хлопців, – і нема. Вона приходить додоми, полягали спати, і ніби хтось ходить по хаті. Як тут очутюєцця – то наші батько померли. То так домовик дав знати*» (с. Миньківці Слв. Хм.)[299], «*Його ніхто не бачить: єслі вже бачиш – то то беда. Лучш не бачить. Шото вже зле*» (с. Кричильськ Срн. Рвн.)[300], «Домовик […] виглядає як людина у шерсті тої масті, яким був колір волосся того господаря. Якщо показується чорним, то до біди (до смерті) у сім'ї» (смт Солоне Днп.)[301].

Росіяни вірили, що перед смертю господаря домовик «сідає іноді на його місце, робить його роботу, одягає його шапку; тому, взагалі, побачити *домового* в шапці – щонайгірший знак»[302].

Як правило, віщуючи біду, домовик «бушує» у хаті: «*Ето дамавік у хату залазіть і бушує. Ну ета уже давнеє врем'я, шо дамавікі були. І даже сєйчас є, шо дамавік уходіть у хату. Пагане. Ето шо-та такоє – непріятность буде в сєм'є. Чи карова здохнє, чи конь, чи сам заболєєш. В сєлє не було такога, шоб дамавік в хатє жив. Ета я чюв панаслишкє. В дєтстві мєжду дєтьмі було, шо дамавік*» (с. Звеничів Рпк. Чрн.)[303]. Трапляються й інші прикмети: «*Якщо домовик в хаті бачить недобре, буде каша скисати, тісто робитись солоним, буде сміття по кутках розносити*» (м. Бердичів Жт.)[304].

Проявити себе домовик може тоді, коли у хаті негаразди: «*То злий дух.* […] *Як сім'я дружна, то він тихо живе. А коли свараця, то він грюкає, бухає, він*

[298] Архів ДНЦЗКСТК, спр. Н. Лещенко – 2017.
[299] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[300] Там само, спр. 322-Е.
[301] ДАА. Повід. А. Терещенко в 2020 р. зі слів Терещенко Н. Л., 1949 р. народж.
[302] Даль В. О повѣрьяхъ, суевѣріяхъ и предразсудкахъ русскаго народа… С. 302.
[303] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[304] ДАА. Зап. М. Кузнєцова в 2011 р. від Паплінської І. П., 1963 р. народж.

тоді довольний. Якшо стане сварка в хаті, то каже – о, вже заліз із хвостом пуд піч» (с. Залухів Ртн. Влн.)[305].

Іноді домовик виявляє себе на якусь «новину»: «*І в нас домовой є. Він коли подає звук, отакий глухий, наче стукає, коли хтось має приїхати або листа маєш получить. І так настирно, у тому куті, де ікона*» (с. Нівецьке Плс. Кв.)[306].

Віра в те, що домовик дає різні прикмети на майбутнє, характерна і для російської демонологічної традиції: «*Дѣдушко-сусѣдушко* дає знати заздалегідь про смерть когось із сім'ї тріскання по кутах дому, про пожежу – виттям і плачем у хоромах, про падіж худоби – виттям уночі на дворі і потрясанням воріт, про крадіжку – перебіганням маленьких синіх вогників у нежитлових приміщеннях хоромів»[307], «Тріск в передньому куті або в сволоку провіщає біду господареві дому»[308], «*Домовой* стогне в домі – до виходу з дому господаря; до того ж і *кузнєчік* (цвіркун. – *В. Г.*) часто кує в передньому куті»[309], «*Домовой* перед нещастям, мором худоби чи пожежею завжди стогне і виходить геть з хати чи з двору»[310], «Коли ж господареві померти, то *домовой* по всяку ніч виє»[311].

За свідченням Й. Ґрохманна, «забобонні чехи називають *господарічком* також черв'яка, який цокає в стінах дому, немов годинник. Це для них сигнал, що хтось у хаті скоро помре. Оцей забобон пов'язаний з давньою вірою в дідів, які таким чином кличуть когось із членів сім'ї до себе»[312].

Стогоном та риданням провіщує біду домашній дух у лужичан: «Лужичани, зрозуміло, більше жінки, досі ще вірять у різні чудища і їх чудеса. Так, між іншим, вірять вони в "Б о ж е с є д л є ш к о" – Б о ж е с є л ь ц е, думаючи, що воно, як домовик, живе в кожному домі. Колись, коли воно ще показувалося, бачили це хорошеньке, біленьке дитя, з розпущеним довгим, дуже довгим волоссям, в чистенькій коротенькій сорочці. Тепер вже рідко кому

---

[305] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 318-Е.
[306] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1994.
[307] Шустиковъ А. Этнографическіе матеріалы изъ Тавреньги Вельскаго уѣзда [Вологодской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1914. Вып. 1. С. 263.
[308] Макарий [іеромонахъ]. Этнографическія записки о религіи жителей Балахнинскаго уѣзда [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1915. Вып. 2. С. 750.
[309] Яшеровъ В. Этнографическія свѣденія о селѣ Гавриловѣ, Никольское тожъ, Лукояновскаго уѣзда [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1915. Вып. 2. С. 780.
[310] Добролюбовъ М. А. Васильевскій уѣзд [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1915. Вып. 2. С. 801–802.
[311] Ч[улковъ] М. АБЕВЕГА русскихъ суевѣрій… С. 191.
[312] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 30.

доведеться його побачити, а тільки часом чують, як воно стогне і ридає, і як зачується в чийому домі цей стогін і ридання, то вже напевно бути біді»[313].

Часто вважають, що бачити домовика можуть нібито лише господарі: «*Його так не побачити, його тільки господар бачив*» (хут. Підгора с. Великі Бережці Крм. Трн.)[314], «*Він є невидимий. Ми його не бачимо, тілько ті, шо в хаті*» (с. Мерва Грх. Влн.)[315], «*Вин на горі в каждий хаті. Хазяїн продає хату і виїжджає на другу сторону – і вин за ним буде. Ми його не бачим. Хазяїн як знаєцця, то він буде бачить. І буде глядіть, оглядать його буде*» (с. Крученець Чрн. Жт.)[316].

Близьким до попереднього є уявлення, що бачать його «непрості» (у цьому випадку актуалізовано уявлення, що домовика мають тільки вони): «*Є такі люди, шо бачать його, того домовика.* […] *Є люди – бачать, як хто шо знає про нього.* […] *а вон живе так, шоб його ніхто не бачив*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[317], «*Знахарі є погані, а є не погані. Одні, кажуть, – від Бога, а другі, кажуть, – нечисту силу мають, хто там знає. З чортом* [мають справу]*, ну, кажуть, – домовики. Ми його не видимо, а ті знахарі то видять*» (с. Збруї Брд. Лв.)[318].

На противагу, такою здатністю наділяють і праведних людей: «*Ми його не бачимо, лише такі бабушки хороші, шо вірать у Бога, то вони розпізнають*» (с. Копище Олв. Жт.)[319].

Домовик нібито може показатися малим дітям (адже вони також ще безгрішні): «*А вин ни показуєця. Вин, ну, показавсь дітям, а старим, кажуть, ни показуєця*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[320], «*А він найбі*[ль]*ше до малих дітей має діло*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[321], «*Ну, дітки малі можуть бачіти. Ду трох рік можуть бачіти. Ну а то не всім дано його бачіти. То треба ізбраному бути, шоб його побачіти*» (с. Лахвиця Лбш. Влн.)[322], «*Малючо'к як народився, то сміявся до шкафа'. Тако в один куточок доверху улибався…*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[323]. Бачать домовика нібито лише «середні» у сім'ї: «*Розказував колись*

[313] Срезневский И. И. Сербо-Лужицкія народныя повѣрья… С. 57.
[314] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е.
[315] Там само, спр. 337-Е.
[316] Там само, спр. 708-Е.
[317] Там само, спр. 326-Е.
[318] Там само, спр. 339-Е.
[319] Там само, спр. 322-Е.
[320] Там само, спр. 326-Е.
[321] Там само.
[322] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.
[323] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.

свекор, шо домовик – бачать тіки середні діти. Середні діти в сім'ї. Вони тіки бачать домовика. А ті діти не будуть бачить, которі не середні» (с. Крученець Чрн. Жт.)[324]. За іншим уявленням, бачать його тільки найстарші і наймолодші: «*Домовика буде відчувати кожний менший або найстарший в сім'ї, він же буде його і бачити*» (м. Бердичів Жт.)[325].

Нарешті – здатністю бачити (відчувати) домовика подекуди наділяють тварин, зокрема котів, коней: «*Казала мені мама моя, як я боялась сама в хаті сидіти, боялась домовика, що він не зробить нічого поганого, як є кицька в хаті. Бо кицька – це хазяйка в домі, коти чуствують духів і привидів і не дадуть обідити жителів. От, часто можна побачити, як коти в шкаф заглядають, – то вони там домовиків і бачать*» (м. Бердичів Жт.)[326], «*Домовик живе в хаті, на горищі. Його нихто не бачив. Тако видно, як по хаті літає вітер ввечері, як лягаєш спать. Часом гупає, – вийдеш, а там нема ничого. Таке багацько по селі було. Коням, то гриву посплітає, як виводять на пашу. Коні, то десь бачать, бо кажуть, як коней вигонили, то кажуть, коні злються. Коні бачать, а люди не бачать*» (с. Іллін Гощ. Рвн.)[327]. Так само й за віруваннями росіян, «всі домашні тварини мають властивість його бачити»[328].

Найчастотнішими у бувальщинах та оповідках є випадки, коли домовика бачили сторонні люди, які залишалися ночувати в чужій хаті; хто проходив попри хату з домовиком увечері чи вночі; хто служив у такій хаті; хто намагався щось взяти з такого обійстя та ін.

На вигляд домовик може бути схожим на людину чи на тварину, як правило ж це людиноподібна сутність з певними тваринними ознаками.

Стосовно людиноподібної (антропоморфної) подоби, прикметним є порівняння домовика з духом, з душею людини: «*Його нихто не бачить. Він у хаті просто так як дух*» (с. Рясники Гощ. Рвн.)[329], «*Він неві'дімий. Як ми душі своєї не бачим, так і його не бачим*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[330], «*Домовик, він невидимий.* […] *Часом чуєш, шось човпеця: може – миші, а може – домовик. То*

[324] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[325] ДАА. Зап. М. Кузнєцова в 2011 р. від Паплінської І. П., 1963 р. народж.
[326] Так само.
[327] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 288-Е.
[328] Шустиковъ А. Этнографическіе матеріалы изъ Тавреньги Вельскаго уѣзда [Вологодской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1914. Вып. 1. С. 263.
[329] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 328-Е.
[330] Там само, спр. 326-Е.

якась така душа» (с. Великі Бережці Крм. Трн.)[331], «*Кажут, шо є по хата'х думувик. То вже якась зла душа, певно. Якесь воно неви'диме, але якесь вредне*» (с. Чугалі Крм. Трн.)[332].

У цьому сенсі типовими можна вважати відповіді, що домовик – «то будто тінь людини», «то воно ніби на людину похоже»: «Домовик он белый, как тень по стене ходит, а самого не видно» (с. Хоробичі Грд. Чрн.)[333], «*Таке – тінь чоловіча ходить по хаті. Вигляд чоловіка його', в чорному, порою так очи засвітят*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[334].

Іноді вважають, що він схожий на господаря хати або ж навіть є його цілковитим двійником: «*Він схожий, кажуть, на хазяїна: який хазяїн – такий і він. Похожий на нього*» (с. Града Крм. Трн.)[335], «*Тільки діти – в садок, хтять вкрасти чи ту грушку, чи яблуко, – сидить* [там] *той самий вже дядько…*» (с. Пляшева Рдв. Рвн.)[336], «*Он у каждого свой. Он пахожій – вроді бі ти*» (с. Комарівка Рпк. Чрн.)[337], «Домовик […] виглядає як людина у шерсті тої масті, яким був колір волосся того господаря» (смт Солоне Днп.)[338]. Такий варіант уявлень спорадично трапляється і в російській традиції: «*Въ Пермской губерніи думаютъ, что Домовой ходитъ въ образѣ хозяина дома*»[339].

Може показуватися як надміру високий чоловік: «*Я був маленьким хлопцем.* […] *І я йшов (вже смеркалось, темно робилось), і во –* [там, де] *та господа'рка вся пропала, і зогни'ла хата і всьо (то в того, шо пасіки хтів і за тим питав). І я йду, завів коні, і над плотом – стоїть такий високий хлоп… і пішов*» (с. Бордуляки Брд. Лв.)[340].

Іноді це чоловік (військовий), характерною деталлю одягу якого є надміру блискучі ґудзики (у такій подобі можуть з'являтися і «лякачі» чи «домашній чорт»): «*Мій тато росказував, шо колись, вже пізно було, йшов він з колєгою, і тамо в нас каштани' ростуть, то бачили, шо сидів на тім каштани' пан з блискучими ґудзіками і курив файку. То ми минули, перехрестилися і пішли*»

[331] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.
[332] Там само.
[333] Славянские мифологические персонажи. № 658.
[334] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[335] Там само, спр. 155-Е.
[336] Там само, спр. 329-Е.
[337] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[338] ДАА. Повід. А. Терещенко в 2020 р. зі слів Терещенко Н. Л., 1949 р. народж.
[339] Ефименко П. Демонологія жителей Архангельской губерніи. II. Домовой. *Памятная книжка Архангельской губерніи на 1864 годъ*. Архангельскъ, 1864. С. 62 (Отд. I).
[340] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 330-Е.

(с. Деревляни Кмн.-Бз. Лв.)[341], «*І це домовой – ну, це він показує себе (а скрітий), то це точно в мого діда було: так місячно-місячно надворі. От – ходить дядько, воєнний, такий гарний, ходит по двору, у пуговицях таких блєстящих, то це, казали, домовой. Дід одойшов, а вон уже в сінцях, і нічо' не чіпає. Його мало хто бачив*» (с. Орджонікідзе Плс. Кв.)[342].

У розповіді з Сарненщини домовик-«перейма» представлений навіть подобою дівчини. Зазвичай «перейми» не видно, бо «вона мертва», «вона в воздусі ходіть». Проте одного разу чоловік шукав корови. Знайшов, дивиться – а корови пасе якась дівчина з довгими косами. Це й була *пирейма*. Коли він покрадьки наблизився, вона сказала, щоб більше так ніколи не підходив. «*Треба гукати, як підходиш, шоб вона скрилася. Не можна, щоб хто її бачив*», – зазначила респондент (с. Кричильськ Срн. Рвн.)[343].

Найчастіше антропоморфний домовик характеризується маленьким зростом, адже маленький зріст якнайкраще співвідноситься з розмірами запічка чи інших закутків, облюбованих цим персонажем. Типовою є відповідь, що домовик «це такий чоловічок»: «*Говорили, шо домовик – то невеличкий чоловічок такий, на горі більшинство живе, на горищі*» (с. Малі Бережці Крм. Трн.)[344].

Нерідко трапляються відомості про домовика у подобі маленького оброслого бородою «дідка»: «Домовик […] у деяких сюжетах змальовується як невеличкий (“вершків дванадцять заввишки”), геть оброслий волоссям дідок»[345]. «*От, нє знаю… Може, й грєх, ну я всєгда в сваю квартіру захожу – я бачу: ста'ренький дзєдок седиць і хліб єсть. Ну я цього' нікому не казала*» (с. Мощенка Грд. Чрн.)[346], «*Казалі, такій ма'лєнькій, з барадою. Аброщеє барадою, – у Чернігаві женщіна казала*» (с. Петрушин Чрн. Чрн.)[347], «Дамави′к таки′ пага′ный, ў хате жыве′. Сам весь серебри′стый, старичок таки′ серенький, а когти зали′зные» (с. Старі Боровичі Снв. Чрн.)[348].

Побутування образу домовика як дідка, схожого на господаря, за спостереженням Л. Виноградової, більш характерне для східного рубежу Полісся, а

[341] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.
[342] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1994.
[343] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[344] Там само, спр. 147-Е.
[345] Болтарович З. Є., Скрипник Г. А. Світоглядні уявлення та вірування. *Поділля: Історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1994. С. 356.
[346] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[347] Там само.
[348] Славянские мифологические персонажи. № 672.

при просуванні на захід «усе частіше з'являються дані про загальні ознаки домовика, що виявляють у ньому риси або маленької людини у червоному (чорному чи білому) одязі, або нечистої сили, повсталого мерця»[349].

Червоні елементи одягу не дивина для уявлень про домовика і на півдні України. В оповідках звідти він постає як «хлопыць въ красный шапци»[350]. На заході України так виглядає «домашній чорт» (про що йтиметься у наступному розділі). Трапляються схожі уявлення і в російській традиції: «*Домоваго* уявляють у подобі лисого дідка невеликого зросту, в червоній сорочці»[351].

Бачили домовика і як дитину в сліпучо-білому одязі, що зближує його зі вже згаданим лужицьким «божим сєдлєшком»: «*Я, дитино, десь коли мені було років сім, бачила, як біля нашої старої хати бігала маленька дитина… І то так в неї світився білий одяг, шо мені аж страшно стало. Пам'ятаю, як те немовля руки до мене простягало, видно, хотіло захистити, бо ж надворі була темна ніч, а мати моя пішли на буряки.* (А з чого ви вирішили, що то домовик? – *М. С.*) *Та то мені мати казали, бо у нас в сім'ї не тільки я одна бачила дитину. Але мені вона показалася лише раз…*» (с. Хотин Рдв. Рвн.)[352].

Часто уявляють домовика як оброслу шерстю («волохату») людиноподібну істоту: «Домовый в виде челавека. Жыве′ на чердаку′ дома. Он як челавек – дли′ный нос, глаза огнём гора′ть, волоха′тый. Мале′нький, вроде…» (с. Плехів Чрн. Чрн.)[353], «*Нихто не бачів. Ну, такіє предпалаженія булі, шо – челавєк, і не челавєк. Толькі нєбритий, абросший вєсь, голий. Ну, як ото мєдвєдь, – наче в шубє*» (с. Роїще Чрн. Чрн.)[354], «Не ў каждой хате дамавик е. У меня буў, я бачыла його. Такий здаро′вый и кашла′тый» (с. Старі Боровичі Снв. Чрн.)[355].

Щодо домовика в зооморфній іпостасі, то трапляються уявлення про нього як про невелику волохату істоту, що живе у хаті чи на горищі: «*Домовик – да. Ну, шо… Шо він живе в хаці, і шо як його знічтожиш чи шо, то значить, хто-то помре у той сем'ї вже, каже. Ну, таке зверятко невеличке. Воно, каже, на потолку живе*» (с. Красне Чрн. Кв.)[356], «*Ну, а представляють його – такий…*

---

[349] Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. С. 274–275.
[350] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 77–78.
[351] Ефименко П. Демонологія жителей Архангельской губерніи. II. Домовой. *Памятная книжка Архангельской губерніи на 1864 годъ*. Архангельскъ, 1864. С. 62 (Отд. I).
[352] ДАА. Зап. Мар'яна Станіславчук у 2011 р. від Бузан Марії Федорівни, 1951 р. народж.
[353] Славянские мифологические персонажи. № 669.
[354] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[355] Славянские мифологические персонажи. № 674.
[356] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

ну, як шо ж… ну, як миша чи як криса, волохатенький» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[357], «[Домовик] *колошмате шось*» (с. Дідковичі Крст. Жт.)[358], «[Домовик] *волохате, як їжак, і з хвостом*» (с. Миньківці Слв. Хм.)[359], «[Домовик] *такий – більше, як в кота, волохате геть усе*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[360]. Буває домовик і «голим», про що йтиметься дещо згодом.

Іноді це щось як кіт, але у чоботях чи капелюсі, з бородою: «Домовик на ко′та схожэ, живе на чердаке. Ў красных чо′ботех бува′е» (с. Дніпровське Чрн. Чрн.)[361], «*Колись там в нас в селі ішла одна жінка, і каже, шо бачила домовика. Каже, шо біг як котик, тіки в шляпі. Ну, кажуть, де він живе, то він там приносить якесь добро. Шо там злагода, там все ведецця, – якшо він полюбить цих хазяї′в*» (с. Морозівка Хм. Вн.)[362], «*Домовой* схожий на кота, тільки з бородою»[363].

Може показатися домовик і безпосередньо котом, зазвичай сірим або білим: «*Домовик – не людина, наче котик*» (с. Діброва Плс. Кв.)[364], «*Домовий, кажуть, такий, як кіт, в віді кота, масті такої сірої*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[365], «*Чоловік каже: “Я йду на діжурство, а ти останешся дома сама”. А я кажу, шо мені не перший же раз. Лягла. Чую – щось “тук-тук-тук!” А хата стара й так стугонить. Зара*[з] *повбиває, і шо буде? Да й я хутко за кочергу, лампочку засвітила. Як я вилізла на цю гору – дуже великий кіт, білий-білий, такий великий, шо ну. Я – за кочергу та й ну його гнати. Десь він подівся, а я ще тоді з драбини злетіла. Мене-то тоді, як я хотіла втяти його тою кочергою, то як шось знесло звідти. Оце таке мені було, оце кажуть, шо це домовик. Мені не треба було його зачіпати, він був би собі постукав, походив і пішов*» (с. Нараївка Слв. Хм.)[366].

У записі зі Старокостянтинівщини домовик показується як рябий кіт: «[…] підходить до мене кіт, такий великий, рабий і очі блискучі. Я до йо’ – кицюня, кицюня! – а він навіть не муркає […] То був не кіт, а домовик»[367].

---

[357] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[358] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[359] Там само, спр. 326-Е.
[360] Там само, спр. 708-Е.
[361] Славянские мифологические персонажи. № 676.
[362] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[363] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 77.
[364] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 45.
[365] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[366] Там само, спр. 186-Е.
[367] Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ, 1992. С. 64.

Варто зазначити, що трапляються й випадки порівняння з домовиком реального домашнього кота: «*Кіт – то так, як домовик. Перший має зайти в хату* (на входини. – *В. Г.*)» (с. Миньківці Слв. Хм.)[368]. Можливо, ототожненням з домовиком пояснюється й виявлений на Хмільниччині звичай при переселенні у нову хату залишати кота на старому помешканні: «*Як з хати в хату йшли, то зоставляли кота. От, кіт в мене в хаті, – я ж його хочу взяти, бо я його вигляділа. А кажут, шо хай зостаєцця в хаті на другі люди*» (с. Філіополь Хм. Вн.)[369].

Типовим є образ домовика як собаки: «*Домовик – хазяїн двора. Як злюбить хазяїна, то он будет в хазяйстві добре дбати, а як не злюбит, то нічого не будет в хазяйстві. Вон такий руденький, як собачка. Вон на лежаку лежить. Його рєдко хто бачить. Як людина щаслива, то вона його побачить*» (с. Новий Мир Плс. Кв.)[370], «*Я то домовика не бачила, а колись мого діда сестра, осьдо хата була, вона колись росказувала, шо ми, ка', бачили. Ми, ка', були малиї, мати нам простелила радно на хаті, і накидала миску каши, і сама десь пішла, а ви, ка', їжте. І хата одчиняна, душно… Ка', приходить собака – такий жовтий, великий – в хату, сів, каже, перед нами, тако як собака лапи поставив, і сидить. Так, каже, язи'ком облизуїця… а меньчина була сестра, меньча ше – та, каже, такою ложкою – та по лобу' цього собаку. І він, каже, обернувся і пушов. Пушов-пушов, каже, і чую – пу драбині пушов на гору'. Вже, ка', пришла мати, ми сказали, шо так і так, мати пулізла на гору, обдивилась – нема ния'кого нигде собаки. А вин ни показуєця. Вин, ну, показавсь дітям, а старим, кажуть, ни показуєця*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[371], «*Він собакою був, вигляд собаки. Чорний, кажуть*» (с. Перемиль Грх. Влн.)[372].

Те, що домашні духи-опікуни найчастіше набирають саме подоби кота чи собаки, закономірно. Ці тварини найбільш наближені до домашнього простору людини. Образ кота у цьому аспекті популярніший, адже кіт безпосередніше асоціюється з простором житла. Крім того, згідно з обґрунтованим свідченням К. Мошинського, «не знайдеться, мабуть, жодної тварини, в подобі котрої не

[368] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[369] Там само, спр. 710-Е.
[370] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 42.
[371] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[372] Там само, спр. 337-Е.

могла би показуватися душа людини»[373]. Найчастіше ж, крім птахів та комах, вона втілюється у кота або собаку[374]. Це також пояснює, чому саме ці іпостасі домовика є найчастотнішими.

Попри зазначене, бачили домовика у подобі теляти, козеняти: «*Бачила я, на горі щось лежить, як теля, коло комина. Питаюся я батька: "Що то таке?" А батько був знахуром і каже: "То домовик – він у каждій хаті є"*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[375], «*Оце як коро'вам було пагано, дак батько пошов і в сараї… не в сараї, а в току', і вон седєв. А потом шось… ну, іде, 'бі наче теля, – дак вон ще матюгнувсе да каже – шо, хазя'йки не позакривали? Цього'… Не позакривали теля. Ну, вон засвєтив спічки, да й цього'… І бачит – шо немає ничого. Телята закритиє, і нема ничого.* (То це домовик, казали? – *В. Г.*) *Ага*» (с. Грезля Плс. Кв.)[376], «[Домовик] *таке, як ото наче казєня' бєгає па хаці*» (с. Крива Гора Чрн. Кв.)[377].

На Чернігівщині, трапляється, за місцем локалізації під піччю домовика ототожнюють з цвіркуном: «*Дамавік. Йон живе пад пєччу в хаці. Ну, то цвіркун цвірчиць, а ми думаєм – дамавік. А цєпер їх вже нема, цвіркунов тих*» (с. Великий Зліїв Рпк. Чрн.)[378], «*Ну, а пра дамавіка… Каже – тихе'нька, бо он дамавік живє там на пє'чі (а на пє'чі цвіркуни цвірчали…) Ото, каже, дамавік. То як будеш себе гарно ве'сти, дак він хараше'нька пісеньку табі гарну заспіває, і табі буде спацца добре. А як, каже, не будеш себе добре ве'сти, таді буде тебе карать і буде табє ніччю не давать спать. Це ще я була маленька, дак мені так казали*» (с. Павлівка Рпк. Чрн.)[379], «*Ну, дамавик у кажном, каже… у кажной пастройци йон. Ось як такіє хати, шо пєчи нєма, всє равно в свєтом вуглу сєдіть йон, дє свєтиє ікони, а як уже ж є – дак пад пєччу. І то йон цвірінькає, цвірінькає… А я кажу – а шо яно такоє? Чи сабака, чи кот, чи чалавєк, чи шо ж яно такоє? А яна каже – нє, такій, каже, жучок, нєвєлікій*» (с. Черниш Чрн. Чрн.)[380].

---

[373] Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. Kraków, 1934. Cz. 2: Kultura duchowa. S. 553.
[374] Ibid. S. 561.
[375] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 69-Е.
[376] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[377] Там само.
[378] Там само, спр. В. Галайчук – 2017.
[379] Там само.
[380] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.

Зафіксовано уявлення про домовика як цвіркуна і на Київщині: «*Вон у кожной хаті єсть. Вон і зара є в кожной хаті, домавічок. Токі шо мі його не побачім і не бачім. А домовік у кожной хаті єсть. Його не стра'шко, нічого. Мі його не бачім. Вон і не помагає нічого, але і не вредить. Вон так толькі цвіркоче – цюр-р-р… цюр-р-р… Позно ввечери. У пудвалина'х, зруб як ізробили, вон і посєляєцца. Толькі як зруб. Да, ще немає кроков. Десь у куточку седить. Бачєт. Вон такий, як ото коник-стрибунец. Такий і вон. Домовик.* (Не забирали домовика в нову хату? – *В. Г.*) *Не по'йде. Він там і остаєцце. Буде другий заселяцце. В том селє, де ві жівете*» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[381].

Рідко, проте існують уявлення про домовика як про пташку: «*Є, ше скілько є тих домовиків. І тепер є. Він може сидіти в комині, він може сидіти на горищі, може бути такий, як та пташечка*» (с. Солонів Рдв. Рвн.)[382], «*Кажут, шо в кожній хаті є домовик. Кажут, він це такий як пташка літає, і це він в кожній хаті є. А я прожила вік, і я за це не знаю*» (с. Пустовіти Хм. Вн.)[383].

Непоодинокі випадки безпосереднього ототожнення домовика з вужем або вважають, що він «на вужа похожий» (Див. розділ про «домашню змію»).

Спорадично вірять, що домовик може змінювати свою подобу і показуватися як завгодно: «*Мені це колись покойна матка казала, шо як були малімі, да батьки пошли на поле, а вони там зобралися такиє, і ото двери одкрили, з хати в сєні, із сє'ней – ото, у по'шмарки, таке. Коли, каже, із хати – отаке, як ото здоровенний кот. Чимсь пошибну'в на їх. Они злекалисе, потом зареготали. Давай, полєзем побачим по драбині. Як полєзли – ниде ничого немає. Вони ще бєгают. Тодє – собака появиласе. Да. Дак ото, каже, шо тодє злякалисе і пошли. А як уже батьки пришли, сказали, – до вже ничо' на хатє не було*» (с. Максимовичі Плс. Кв.)[384], «*Йон биває такий вже чалавєк, мо', якій зверок чи що йон такеє. Да іх нема. І калісь іх нехто не бачив*» (с. Вишневе Рпк. Чрн.)[385], «*Він оказуєця всяким. І собакою, і сяким, і таким. Казала одна жінка, шо такий-о дідочок, ножки тоненькі, в шляпі, низенький*» (с. Буки Млн. Жт.)[386], «Он биває ў всяком відє, – може котом бить, може миш'ю, в відє ласковіци, і

[381] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[382] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 337-Е.
[383] Там само, спр. 710-Е.
[384] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[385] Там само, спр. В. Галайчук – 2017.
[386] Там само, спр. В. Галайчук – 1996.

мог бить чєловєком» (с. Виступовичі)[387], «*Кажуть, шо перетворуєця на все. І на собаку, і на все*» (с. Рівки Слв. Хм.)[388], «*Бачили його собакою, котом чорним*» (с. Гаї Крм. Трн.)[389], «*Чи він котом, чи собакою, – хто його знає?*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[390], «*Воно може бути і собака, і кіт, і яка-небудь пташка*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[391], «*Може чим хоч прикинутись. Кажуть, у мишу може, може кумаром, може бути кутом*» (с. Лахвиця Лбш. Влн.)[392], «Ка′жут, аж то коты. И переро′бливаецца и ў па′лку, и ў таку′ змэю′, и шо хочеш перевернёцца» (с. Ковчин Клк. Чрн.)[393], «Домовик живе′ ў хлеве′, ў ха′те. Он як воўк. Ў ви′де кота′, собаки, ласки, ка′жуть, домовика′ можна було′ поба′чить, якшо хто ўмэр ў ха′ти» (с. Зліїв Рпк. Чрн.)[394], «Одна жэ′нщина [казала], что она видела, как дамави′к [у хліві] превращаетца в ласичку» (с. Хоробичі Грд. Чрн.)[395], «Казалы, шо ры′жий, больше кота′. А шче дамавик мо′же як куни′ца бегать и куреня′ по ночам душит» (с. Старі Боровичі Снв. Чрн.)[396], «*Ну, домовіка… Були такіє люде, шо бачіли. Ну, он відаєцця: вроді якоїсь тваринки відаєцця, то відаєцця – комусь баранчіком відаєцця, то комусь відаєцця котом, то ще чимсь, – ну, отаким… ну… Не всєм, канєшно, ну, людям… це таке… це таке відовище бачіли*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[397], «*Разнимі вон показуєцця. Вон і котіком показуєцця, вон і… по-разному…*» (с. Тихин Нрв. Гом. Бєл.)[398].

Образ домовика подекуди чітко не виражений, ідентифікуючими ознаками виступають його очі та місце прояву: «*Ну то то помагало – то то злий дух, то лихого мали. Мали люди, аякже. Моя мама копала картошку в Желяхови, і вона каже: Почекай, Зосю, я дам тобі вечерати, а сама пішла корову дояти. Мама лишилась сама в хаті, чує – шось грубкою кала′тає. Мама підходе, відкриває ту грубку, – а на ню отаково очима! Вона як скричала, і вті′кла з хати, вже не хтіла тої вечери*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[399].

---

[387] Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. С. 275.
[388] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[389] Там само, спр. 155-Е.
[390] Там само, спр. 326-Е.
[391] Там само.
[392] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.
[393] Славянские мифологические персонажи. № 675.
[394] Там же. № 681.
[395] Там же. № 656.
[396] Там же. № 670.
[397] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[398] Славянские мифологические персонажи. Спр. В. Галайчук – 2014б.
[399] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.

2.4. Час прояву домовика.

Найхарактернішим для домовика часом, як це бачимо з більшості оповідок та бувальщин, є нічна чи вечірня пора, хоча проявляти себе він може будь-коли. Водночас були певні періоди часу, коли домовика міг побачити кожен, хто цього хотів. Зокрема, у Великодню ніч для цього треба було вилізти на горище зі страсною свічкою (при цьому зауважували, «голий» він чи «волохатий» і якої він масті):

– «*Як на всеночну яйця сватять, в цю страсну ніч, в суботу, як вже паску освятять, кажуть Христос воскрес, треба мать цю свічку, і з тим огньом, шоб вона не потухла, прийти додому, задом вилізти по лєстніці і дивиться, но ту свічку вперед, присвітить, то якшо побачиш голого, треба зразу тікать, бо він дуже сердитий, може тебе задушіть, а якшо оброслий, можеш його чуть-чуть роздивіцца. Він тіпа людини, як ґном. Помагає хазяйновать. Як оброслий – буде багатий хазяїн, як голий – нє. Дванадцятого лютого є день народження домовика. То в тому углу, де образки стоять, можна якісь канфєти класти. Каші наварить йому*» (с. Карпилівка Срн. Рвн.)[400].

– «*Свєчка тая, шо да церкви на всюночну хадили. На Паску.* […] *І принесла я ту свечечку дадому.* […] *Дєд пакойний каже: "О, це ти, мая внучко, принесла аганьок?" Кажу: "Канєшно". – "Ану дай сюди менє". Я яму аддала той аганьок, вон парабив на дверах, на окнах, всюди парабив вже тиє хрещики. А тади на мене і каже: "На, внучко, табе цей аганьок, іди на хату – пабачиш дамавика". Я кажу: "А, дєду, я баюсь". – "Да не бойсь, вон табе не зачепить. Вон таки невелички, як котик. Бежи". Кажу: "Не пайду, дєду…" Вже я не пабегла. Не бачила я його, який вин*» (с. Хатилова Гута Чрн. Чрн.)[401].

Дещо частіше ці уявлення пов'язують не з самим Великоднем, а зі Страсним четвергом, іноді п'ятницею:

– «*Домовик сидить на чердаку. Його можна побачити вночі. Якої він масті, таку заводи породу – пойде на пользу. Він ховається за лежаком або стояном. Кажуть, шо в Чистий четвер якшо полізеш на горище о дванадцятій годині ночі, то побачиш домовика – он покажется*» (с. Червона Зірка Плс. Кв.)[402].

[400] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[401] Архів ДНЦЗКСТК, спр. О. Васянович – 2018.
[402] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 37.

– «*Діти лякали – ціхо, бо зара домовий при'йде. Кажут, шо він в кожній хаті*[і] *є. Його не бачать, але в кожній хаті*[і] *довжон буть он. Будьто на горі. Колись мой батько росказував, шо така пословіця була, шо в Великодній четвер правиця, і той вогонь принесеш – ідеш на гору' дивитися – то будьто об'явиця він там – от то казав батько, що яка масть буде на йому', то така худоба ведеця. Вон не вреднючий, вон у кожнім домі мусить бути в палатах. В кожного хазяїна. То не нечиста сила*» (с. Видерта К.-Каш. Влн.)[403].

– «*Тако в нас казали: у церкві правиця страсть, то то в Великодній четвер, – хто прийде з церкви з свічкою (не згасає, як він з тим вогнем з церкви прийде додому) і, каже, полізе на гору, – і побачить домовика. Домовик покажица їму. Я його не бачив, то не скажу, але бували хлопці такі, приносили, бачили. Ну, то якийсь чоловік*» (с. Гумнище Грх. Влн.)[404].

– «*В Чистий четвер, перед Паскою, як уже принесеш додоми свічку, шо вона не потухне, то це вилазили з цею свічкою вже на го'ру, дивилися на цього домовика. То бачив – не бачив, а в кажний хаті вин є. Без домовика ж не може буть хата. От, ти купиш корову чи шо, не ведецця тобі, – от, вин незлюбив… Вин її душить, ту'мант робить. В масть не подходить. Продавали. І коня може мучити, і людину навить. А так вин ничого не робить поганого. Ну казали стари люди, шо, обшем, бачили на гори: каже – отаку кача'лочку, лежить, і такий – більше, як в кота, волохате геть усе*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[405].

– «*Якщо хочеш побачити домовика, треба запалити на Страсну п'ятницю свічку в церкві, принести вогонь до хати, піти з ним в хоромину, у хлєв, у ток, на горище, – і там його побачиш. Якщо він голий – будеш бідний. Його треба накрити одягом із себе – тоді не будеш голий. А якщо він в шерсті – то будеш багатий. Домовик – вроді теля. Він жив на горищі або в коморі*» (с. Мар'янівка Плс. Кв.)[406].

В окремих розповідях день Страсного тижня не конкретизовано, хоча це, як виглядає, не надто суттєво, адже головне було прийти з церкви з запаленою страсною свічкою, а страсні служби, починаючи від четверга, читали впродовж трьох днів:

---

[403] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.
[404] Там само, спр. 329-Е.
[405] Там само, спр. 708-Е.
[406] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 36.

– «Дожида′емо Па′ски. Хо′дят на Страсть, све′чки све′тят, прихо′дят с Страсте′й, тади′ све′чками хрэ′сты ро′бят от грозы′. Хо′чэш поле′зти на ха′ту ис тэ′ю све′чкаю и там поба′чишь люды′ну – то домови′к, бу′дэ сиде′ть распа′тланы, як люды′на. Люды ба′чили» (с. Олбин Кзл. Чрн.)[407].

– «Домовий. […] “Хазяїн”. […] Ви коли хочте його побачить, так як прийдете з страстів, то зараз – на горіще, з страсною свічкою лізьте, так одразу й побачите – у вуглі буде сидіть» (м. Ногайськ Бердянського пов. – сучасне м. Приморськ Бердянського р-ну Запорізької обл. – *В. Г.*)[408].

– «*Якъ хочишь побачыть домового, то лизь съ горящею страстною свѣчой на горище: если домовой буде голый, то худо жить будешь, а если мохнатый, то добре, багато скота буде*»[409].

– «*Говорили, шо треба на го'ру лєзти і побачить, якій домовік, яка масть на домовіку. Таку корову держат. Буде добра корова. Ото таке розказували. Це треба у церкву йти, і взят свєчку, і пріне'сти ту свєчку, шоб вона не потухла, і з тою свєчкою лєзти на го'ру. Ну, мой батько казав, шо вон лазив. Вон такий, шо не боявсе…*» (с. Грезля Плс. Кв.)[410].

Очевидно, саме такі уявлення відтворюють і наступні розповіді: «*Домовик у кажній хати, кажут, шо є. Колись мені падруга казала, шо свекор в неї виліз на гору, то бачив. А шо вон там бачив, то не сказав. Каже, шо будьто домовик. Я не бачила. Лучче його не бачити*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[411], «*Є. Дамавиє. Ну, живут же, шо в ха'тах. Дзєсь у нас, мо', жіве. Ето в ха'тах, шо присвєчувать нада… Є шо-то в хатє такоє… Всякеє, – і харошеє й паганає. На чердаку дзєсь*» (с. Горностаївка Рпк. Чрн.)[412], «*У каждай хаті єсть свой дамавик. Даже мая мама дєлала такий експеримєнт… Всє ж гаварят – дамавик, і дамавик… А хто його бачив?.. Да ніхто ж ніколі нє бачив. Но єсть какоє-то чісло… Я баюсь етава, ну мама мая такая шустрая була, пакойнєнька (яна вже памєрла). Так єй же ж тоже інтєрєсавала, чи є цей дамавик, чи нема. І якийсь дєнь є в гаду, шо можна єго пабачить. Ну він не в відє уже старичка, а в відє котіка пабачіє. І*

[407] Левкиевская Е. Полесские и севернорусские материалы о домовом. *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*. Москва, 2000. С. 378.
[408] Кравченко В. Етнографичні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волыні та по сумежних губерніях… С. 20 (Проза).
[409] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 77.
[410] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[411] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[412] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.

вана оцє лазіла на дах спєциальна, на чердак, – і вин там на тому комині, дє дим, – лежить клубочкам і спить. Як котік. І мама лічна мая відєла. Це цьо'го дамавичка можна пабачить. Но лучче нє нада єво так рабіть. Патаму шо єслі ти зашурха'єш чи нє так шо-то ізробіш, – єслі дамавичка разбудіш, то вин іскінє із чердака, і можеш убіцца. Так шо лучче нє ріскавать. Ну, мая мама так ті'хенька залєзла на чердак і бачіла цьо'го дамавичка» (Нг.-Сів. Чрн.)[413].

Росіяни вірили, що аби побачити домовика, треба зсукати таку свічку, «якої би вистачило, щоб з нею простояти в страсну п'ятницю на страсті, а в суботу і неділю на заутреню; тоді між заутрені та обідні, у світлу неділю, запалити свічу ту і йти з нею додому, просто в хлів чи корівник: там побачиш дідка, який сидить, зачаївшись у кутку, і не сміє зрушити з місця. Тут можна з ним і поговорити»[414].

На Поліссі побутують уявлення, що в Чистий четвер у домовика можна роздобути чарівну шапку: «*Ідут до церкви на Страсть. І ту свічку – шоб та свічка горіла до конця. І це люди росказували. Ста'ріє. І драбину як поставили на гори'ще, да не лізти пе'редом – та задом. О. Ногами. Як побачите чоловічка, так ту шапку треба взяти. А та шапка – то не од доброго, це од домовіка. Он вам спокою не дасть. Ось. Отой домовік. Це люди росказували, шо один як узяв, так вон попобігав, попомучив його: оддай мою шапку, ти шапку мою взяв. Оце я шо знаю.* (А нащо шапка? – *В. Г.*) *А все буде знать. Все буде хазяїну*» (с. Шпилі Івн. Кв.)[415].

У схожому контексті про шапку-невидимку розповідали на Середньому Подніпров'ї: «Можна зробити себе невидимим. Узять на Великдень яйце, понести до церкви, похристуваться з попом, і тутсамо в церкві розбить й обчистить його. Треба потім усе дивиться в шкаралупину. Зараз явиться чорт, у такій шапці. Тоді хапай з його шапку – і хода з церкви у яку-небудь хату! В хаті надінь шапку на себе, і ніхто тебе не побачить у ній» (м. Звенигородка Черкаської обл.)[416].

---

[413] Архів ДНЦЗКСТК, спр. Н. Лещенко – 2017.
[414] Даль В. О повѣрьяхъ, суевѣріяхъ и предразсудкахъ русскаго народа… С. 305.
[415] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1998.
[416] Кримський Аг. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Науково-популярне видання / Відтворено з авторського макету: Аг. Кримський. Звиногородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діялектичного. З географічною мапою та малюнками. Київ, 1930. XIV с. Черкаси, 2009. С. 297.

Притаманні були такі уявлення й білорусам: «Є кілька способів отримати властивість робитися невидимкою. […] В часі хресного ходу в Пасхальну ніч треба з запаленою Страсною свічкою лізти на горище. Там за трубою знайдеш ветхого старенького в шапці-ковпаку. Якщо цю шапку зірвеш і втечеш від старенького, то будеш невидимкою всякий раз, коли одягнеш цю шапку. Проте якщо старий зловить на горищі – одразу ж помреш»[417].

Чехи також вірили, що хто хоче стати невидимим, мусить носити яйце від чорної курки сім тижнів під пахвою. Після цього з'явиться маленький чоловічок, котрий обдарує людину здатністю до невидимості. Така людина звичайно не сміє впродовж цих семи тижнів відвідувати богослужби. Але як тільки цей маленький чоловічок об'явиться, потрапить її душа до пекла[418].

До теми Великого четверга згадаємо й відомості з історико-етнографічної Волині, згідно з якими «у Великий четвер, до дзвону, беруть окраєць хліба, дрібку солі і склянку води; хрестяться тричі, все це ставлять в миску і відносять під стріху хати; після цього хліб виявляється корисним від вроків для корів після отелення, вода – для окроплення і вмивання людей від уроків же; сіль розводять у воді і кроплять розчином плодові дерева від вроків, а також тварин – від черв'яків»[419]. Як бачимо, у цьому випадку також потрібно було лізти на горище саме у Чистий четвер, по чому хліб, сіль і вода (як звиклі приношення померлим) виявляються особливо дієвими від проявів «нечистої сили».

Не випадковим у цьому контексті, мабуть, є й ритуальне дійство, відоме у багатьох місцевостях України під назвою «гріти діда». Залежно від регіону, воно стосується або післяріздвяного періоду, або саме Чистого (Живного) четверга. Звичай полягає в тому, щоб десь поблизу хати розпалити вогнище (Якщо це було після Різдва, то в такий спосіб спалювали різдвяного околота). У такий спосіб начебто «обігрівали» душі своїх покійних. Однак за матеріалами Р. Кайндля, у деяких околицях на Гуцульщині у Живний четвер запалювали вогонь не біля хати, а в хаті на плиті. Біля вогню «ставлять горнятко з водою і буханець хліба. Цей звичай має назву "старенький гріється" (ґідек се грієт)»[420]. На наш погляд, у цьому випадку маємо очевидний вияв пошанування домашнього духа.

---

[417] Романовъ Е. Р. Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 8… С. 293.
[418] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 96.
[419] Кривошапкинъ М. Ф. О Волыни и Минскомъ Полѣсьи… С. 299–300.
[420] Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці, 2000. С. 104.

Щодо інших днів, у які можна було за бажанням побачити домовика, в українській традиції ще звучить Щедрий вечір перед Старим Новим роком:

– «*Домовик є в каждой хатє, особенно на горє, коло лежака і стояна. Він похожий на людину в шерсті, а може й не було куфайки, то голий. Як кого злюбить, то живе і помагає, а як не злюбить, то шкодить – не поведеш коров, свиней. Перед Старим Новим годом запалюють якусь траву, лізуть на гору, і там його можна побачити*» (с. Червона Зірка Плс. Кв.)[421].

– «*Колись, кажут, як на Новій рок, то не мона лєзти на гору, бо домовик там лежить. На покуті вон лягає, і не мона, кажуть, лєзти на гору, бо злякаєцця. На Но'вій рок як вечерають. Вілє'я. То кажуть, шо не мона лєзти на гору'. Ну, Щодруха.* […] *Якесь таке… Якесь таке, каже, велике, каже, лежить, таке кошлате. А шо воно таке? Домовік якийсь… Яку масть, таку вже, каже, треба худобу держать.* […] *Домовік. Кажуть, лягає на покуті. Але ж хто його полєзе побачить?*» (с. Поліське Брз. Рвн.)[422].

Іноді ж, як вірили, побачити домовика на горищі можна було й у будь-який день опівночі: «*Домовік? Чо' – вон добре, вон же зла не робіт, вон охраняє. Даже кажут, як хоч, у дванадцить часов ізлєзь на го'ру, в нас одна баба казала, осюди на го'ру, да, ка', подивіс у дванадцить часов – лежіт там домовік: якоє мастє'– значить, таку треба корову мать, заводить, шоб була в хадзяйстві добре. Але чи правда, чи неправда? Ві заставте, шоб хтось залєз на гору да дивівса того домовіка… Ну, в любій день, о дванадцить часов ночи, таке в нас одна баба казала*» (с. Тараси Плс. Кв.)[423].

2.5. Локалізація домовика.

Питання локалізації домовика варто розглядати у двох площинах. Насамперед – яке саме житло (обійстя) він замешкує, а вже відтак – яке його конкретне місце у цьому житлі (чи на обійсті).

Щодо першого, то в Україні побутує кілька територіально зумовлених варіантів. Зокрема, на історико-етнографічній Волині й на Поліссі непоодинокими є свідчення, що «домовік – только у знахоріў», що його мають лише люди, які «щось знають», які знаються з «нечистим» (що загалом нагадує

[421] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 37.
[422] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.
[423] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.

ситуацію з «домашнім чортом»): «*Домовик – казали. То ж воно нечисте. Як де хтось щось знав, той домовик там був. То є злий дух. От там кому шось пошкодіти…* » (с. Бордуляки Брд. Лв.)[424], «*До вже домовик помагав, певно, цім, котори зв'язані були з ним, цім волошебникам. Казали, шо домовик є в хоромах в ціх волошебників, на горі десь. Вроді, мол, на людину похожий. Казали – о, в його домовик є*» (с. Стадники Остр. Рвн.)[425], «*Домовик – сатана. Є такі, шо з домовиком вік проживуть*» (с. Липа Грх. Влн.)[426], «*Він в кажній хаті є. Це нечистий дух, недобре. А як людина така сама, як і він* ("нечиста". – *В. Г.*), *то він буде помагати*» (с. Цвітоха Слв. Хм.)[427], «*В кожній хаті його не було. Може, хіба шось люди знали, я не знаю*» (с. Жолоби Крм. Трн.)[428], «*Є такі діди, шо мают тих п а н і в*» (с. Панькова Брд. Лв.)[429], «*Говорили, шо є такі люди, шо вони знаюця з ним, з тим домовиком…*» (с. Вербень Дмд. Рвн.)[430], «*Правда, за то, шоб він шось погане людям робив, то я не знаю. Але воно не є від добра*» (с. Великі Бережці Крм. Трн.)[431], «Домові′к – то вон не во всєх є, [а] хто ча′ри зна′є» (с. Виступовичі Овр. Жт.)[432], «*Домовик – хіба в з л и х*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[433], «*В кого хати проклятиє, там є нечиста сила як якийсь кіт чи баран. Як хто з н а в з а й о г о (тоті колдуни), то він їм помагав, а як не знали, то шкодить*» (с. Осівці К.-Каш. Влн.)[434], «*То вже нє дай, Бог, чуць і бачиць. Дамавік – цє ж… нєдо'брік. Прасті, Госпаді, па-про'стаму – чорт.* (Не казали, шо він може шо і пудказать? – *В. Г.*) *Ну, сє хто з їм ізнаєцца. Є такіє – знахарі', шо з їм ізнаюцца*» (с. Чистогалівка Чрн. Кв.)[435].

Коли такому «знахоровитому» господареві надходить час помирати, він передає домовика в інші руки: «*А я молотив на хуторі тому. То в нього був домовик. То було два кілометри звідси туди. Там жили старий і стара.* […] *Була ніч невидна, і я остався ночувати. Старий протримав мене до начала першої, ночі, і розказував. Ішов з Кремінця. Там село Хотівка. Смеркло, він*

[424] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 330-Е.
[425] Там само, спр. 328-Е.
[426] Там само, спр. 329-Е.
[427] Там само, спр. 326-Е.
[428] Там само, спр. 324-Е.
[429] Там само, спр. 330-Е.
[430] Там само, спр. 329-Е.
[431] Там само, спр. 147-Е.
[432] Славянские мифологические персонажи. № 663.
[433] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 69-Е.
[434] Там само, спр. 69-Е.
[435] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

зайшов сюди. Обминув, вийшов на шлях. "Іде панок, – каже, – несе зонтіка. Гарно одітий. І метрів штири од мене з лівої сторони". – "А шо він казав?" – "Нічого". – "А Ви до нього?" – "І я нічого" (А він тримав його, того домовика). – "А де він подівся?" – "А, десь пішов до хутора, з кілометр буде, і десь там подівся". – "А Ви його не злякалися?" – "Нє! А ти б не боявся?" – "А чо' я його маю боятись?" – "Ходи, я тобі покажу. Він коло коней лежить в хліві". Кажу я: "Не піду!" Він: "Шо, боїшся?" Я кажу: "Не боюся. І не хочу його бачити". Я поняв – він хотів мені передати. Я буду йти, а він буде коло мене крутитися. Мені те потрібно?!» (с. Гаї Крм. Трн.)[436].

При ототожненні домовика з «нечистим» смерть його господаря, за народними уявленнями, така ж важка і супроводжується такими ж подіями, як і смерть чародіїв, відьмаків тощо:

– «*Помагав йому, помагав. Той пас корови, а він йому заправляв ті корови. Він мав масла, він мав сира, сметани по базарі возив, грошей мав купа. А потім, як вмирав, то мусіли стелю рвати над ним, підлогу, бо він не міг вмерти, а ніхто не хтів від нього прийняти того чорта. Як вмирати, то він має передати то комусь другому, но а жінка не хтіла прийняти, син тоже був і не хтів прийняти, і мусіли стелю рвати і підлогу, шоби він вмер*» (с. Станіславчик Брд. Лв.)[437].

– «*Інший каже – чорта має, а чи має, чи не має, я не знаю. Кажуть, шо в хаті мають і ведеться всьо добре, але я не знаю, як то. Воно до таких йде, хто їх приймає, бо всі їх не приймають. Тако має його, і вмирає – і не може вмерти, мусе другому передати, бо не може вмерти. Кажуть, руки просе, а так ніхто не хоче дати, і тяжко вмирає*» (с. Березівка Рдх. Лв.)[438].

– «[…] *Мав… бо казав мій дідо, шо тоді як вмирав, то йшли хло'пи старі мити (того мерцє), а тоди їм давали там горівки. І той, коли вже вмирав, то дуже кричав "Бобусь-балабусь!"* І не вмер, і мав ґанок такий деревлєний, штири стовпи, то мусіли відкинути той ґанок, і тоди він скінчи'в сі, вмер. А*

[436] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е.
[437] Там само, спр. 339-Е.
[438] Там само.
* Цей вигук, вочевидь, потрібно сприймати як власне ім'я духа, з яким знався господар (домашнього духа у даному разі ототожнено з чортом).

тоди вони його помили, то казали, що тіло було так як варене» (с. Волиця Бск. Лв.)[439].

– «*А як умирає – то дуже тяжко, той хазяїн* [домовика]. *Треба стіль зірвувати, доску в стелі, поки він вмре. Над ним зривали, де він лежить. То недобре, той домовик*» (с. Старики Грх. Влн.)[440].

Сказане стосується і самого похорону такого господаря: «*А во туто навіть, в Кута'х, ше є їдна хата. Там жи'ли вже дві сім'ї. Їдна сім'я купила – не могли жити. Друга сім'я купила, зразу не казали, не хтіли зразу казати: таке ціли'й час – от хтось шось робе. То тюллю хитає, то десь по вокні стукає, то шкрабає, то по горі човпе. Ну й нема нічого… Ну й так було, було, було, і мусіли вибратися, бо ж надокучає. Тоніро, дальше, – повмирали там всі. Сім'я вся. Нема нікого. Вмерла насамперід то жінка, баба Наталка. І вмер син, і вмерла дочка, – остався сам той вже хазяїн. Саменький. Ой, Боже, – знаїте, я була на похороні. Одспівали ми вже, ну, і провадим покойніка. Попровадили до церкви – як обично, тре' одкрити царські вра'та: шо попоодкривав батюшка двери – і не одкриваюця. Та ж то ті двері курнути так легенько, і вони вже одчиняюця. І стукав, і човп. Ми вже: "Батюшка, не трасіть дверима, бо зара вже хрест буде падати". І тако – тілько світло включать – з різєток вогонь. Всі в крик – займецця церква. Староста вилети*[ть] *виключи*[ть] *рубільніка, побуде знов трошки, знов включають – оп'ять те са'ме. Кажем – служіть так, батюшка. Він каже – не мона. Мусово водкрити. Яко'сь було, було, було. То як грахнуло, то так як не знаю шо могло упасти зі стелі там у тій церкві, і двері водчинилися. Отото бачили всі, хто там був. Ото вам такий домовик. Бачите?*» (с. Смолява Грх. Влн.)[441].

Якщо хазяїн нікому не передав домовика, той по його смерті залишається на своєму місці, переходить з роду в рід до нащадків або до наступних власників хати: «*Якби вони з тої хати переїжджали, то воно, певне шо, піде за ним. Як доруче на діти, то і на діти переходить. А як господар помирає, а його нікому не доручили, то там сидит ше*» (с. Гаї Крм. Трн.)[442], «*Ну, якшо його нема, він не появиться. А якшо воно з роду в рід десь було…*» (с. Града Крм.

[439] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.
[440] Там само, спр. 329-Е.
[441] Там само.
[442] Там само, спр. 155-Е.

Трн.)[443], «*То є дуже погане. То йде з рода в рід, передаєся так*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[444], «*Ну та там во в нас, в тій стороні, кажуть, шо ше до сіх пор є хата, шо там були ті, шо мали при собі тих чортів. Видно,* [там в них] *з покоління в покоління передавалось. А там на тому місці так і находить шось до сих пор. Вот одна жінка, тоже там жиє, і каже: йшла і бачe – йде пан у шляпі, костюм… А вона йшла до мого брата, прийшла і питає, чи до нього ніхто не приходив, бо тут якийсь пан йшов. А він сказав, шо нікого. То їй показалось, шо якийсь пан йшов, а він до сіх пор, кажуть, там є… Ну та там була така тьотка: вони поїхали в Польщу і во то всьо покинули, і, може, вона його з собою не забрала (бо кажуть, шо забирають з собою), і він тепер тут*» (с. Підмонастирок Брд. Лв.)[445].

Дещо суголосним із попереднім є варіант, що домовик є лише у тих, «хто не вірить у Бога»: «*Єкшо людина вдома не молиця, не вірує, не свя'тит хати, то вин заходит в хату. Він сам себе не покаже*» (с. Ворокомле К.-Каш. Влн.)[446], «*Як вже людина не вірить, нічого, то вже находиця в хаті він*» (с. Осівці К.-Каш. Влн.)[447], «*До домовик… В хаті сидять домовики.* (Сміється. – *В. Г.*). *Не в кажній. Ну, хто Бога не понімає да ше як каже* [про це]*, до в того і домовик лякає. Домовик – паганий…*» (с. Іллінці Чрн. Кв.)[448].

Все ж, чи не найпоширенішим в Україні є переконання, що «він в кожній хаті є» (чи у кожному хліві, у кожного господаря), «де є хазяйство, там є домовик»: «Вірять також, що в кожному домі є домовик […]» (с. Локотки Глухівського пов. Чернігівської губ.; на тепер – частина м. Шостка Сумської обл.)[449], «Ну, було кажуть, шо у кажній хаті, у дворі домовик є[сть], і як полюбить домовик цю сем'ю і хату – по-доброму все йтиме. Як не полюбить домовик цього′ житла′ – у людей тоді все погано» (с. Плоске Нос. Чрн.)[450], «*Ну кажут, шо дамавік в кажной хаті, ну… це старавєри, навєрна… людскіє забабони…*» (с. Гуньківка Рпк. Чрн.)[451], «*Дамавік* […] *У кажній хаці він є. По-*

[443] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е.
[444] Там само, спр. 331-Е.
[445] Там само, спр. 339-Е.
[446] Там само, спр. 321-Е.
[447] Там само.
[448] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[449] Танскій І. Описаніе с. Локотковъ. Д. Чл. Священника о. Іоанна Танскаго. *Записки Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета*. Черниговъ, 1866. Кн. 1. С. 206.
[450] Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині… С. 181.
[451] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.

моєму, в кажній хаці» (с. Мощенка Грд. Чрн.)[452], «*Так казалі, шо у каждаго ж є, там дєсь в кождой хатє живєє*» (с. Петрушин Чрн. Чрн.)[453], «*Є така приказка, шо казали – в кождого хадзяїна є домовик*» (с. Бугрин Гощ. Рвн.)[454], «*Домовик в каждій хаті, каже, є, в каждій хаті*» (с. Гумнище Грх. Влн.)[455], «*Кажуть, шо той домовик в кажній хаті є*» (с. Миньківці Слв. Хм.)[456], «*Той домовик в кажній хаті має бути*» (с. Малі Бережці Крм. Трн.)[457], «*Домовики – вони в кожній хаті є, нема хати без домовика*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[458], «*Ну, якійсь же такій звєр. Я знаю, шо воно таке? Ну, він должен у каждій хаті бут*» (с. Крива Гора Чрн. Кв.)[459], «*Казалі, шо дамавік… на мо'гілках особєнно, казалі, дамавікі. Ото буває, шо… Ну нє знаю. Я чула такє слова, чула. Мо', хто розумнє'йший, а я така, шо нє знаю. Яни, кажуць, шо в каждой хацє є, алє ж… мі такє нє чулі і нє бачилі*» (с. Зимовище Чрн. Кв.)[460], «*В каждой хаті, кажут, є*» (с. Корогод Чрн. Кв.)[461], «*Кажут, шо в кажной хаті свой домовік. А чи воно правда, чи брехня, чи… Бог його знає…*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[462].

На Славутчині дехто пов'язував наявність домовика зі старим традиційним житлом: «*І це кажуть так – колишні хати старі мали домовика. То зараз такі тюрми будуєм – і нема кому в них жити. А колись, як була соломою покрита, то кажуть, він там жив іногда, домовик, на горищі*» (с. Нараївка Слв. Хм.)[463].

Подекуди логічно поєднуються варіанти, за якими домовик є у кожній хаті, але виявляє себе не завжди: «*Кажут, шо він в кожний хаті є, але я в себе нічого не чула*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[464], «*А домовик, кажуть, шо в кожній хаті він є, в кожній хаті він мусе бути. Но є такі хати, шо він тихо, а по других хатах він може показуватися*» (с. Жолоби Крм. Трн.)[465], «*Казали, же є якийсь там домовик. То недобре. Кажуть, шо в кожній хаті є, але не каждому він обізветься. Тільки тим, шо не вірать в Бога*» (с. Бугрин Гощ.

---

[452] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[453] Там само.
[454] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 328-Е.
[455] Там само, спр. 329-Е.
[456] Там само, спр. 326-Е.
[457] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 147-Е.
[458] Там само, спр. 186-Е.
[459] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[460] Там само.
[461] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[462] Там само.
[463] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 186-Е.
[464] Там само, спр. 326-Е.
[465] Там само, спр. 324-Е.

Рвн.)[466], «*Кажут, шо жадної хати без него немає. Він у кожному дворі є. Ну, тільки не до кожних людей має доступ*» (с. Гаї Крм. Трн.)[467].

Подекуди вважають, що домовик може бути скрізь на обійсті чи в хаті (зокрема «під хатою», «і на хаті, і на покуті, і біля печі, і де завгодно в хаті»). Як правило ж, локалізують його на горищі (конкретно у вуглі над покуттю чи біля пічного «лежака», або ж в загальному «десь на горі», «на чердаку», «на хаті зверху», «на сто′лі»), на покуті чи коло покутнього вікна, в кучі у п'єцу, у запічку, під піччю, у комині чи біля комина. Може бути він і в хліві, клуні тощо (Докладно про місця, які «засиджував» домовик, йдеться також у монографії Р. Сілецького[468]): «*у хоромах – де схоче, там буде*» (с. Ворокомле К.-Каш. Влн.)[469], «Дамави′к живе′ у сара′и и хо′дить в дом. Хазя′йка уважа′е – то живе у сарайи, а як не уважа′е, [то] хо′дит до хаты» (с. Хоробичі Грд. Чрн.)[470], «Дамави′к ў даму′ даўжо′н быть. А ци он е, ци нема′ – мы не знаем. Живет он или в хлеве, в сарае, или где под домом» (с. Старі Яриловичі Рпк. Чрн.)[471], «*На горі, кажуть, той домовик живе. А хоче – в хаті*» (с. Старики Грх. Влн.)[472], «*В хаті він є всюди. Всюдай може залізти і там спати вдень, а вночі він по дахах скаче – любить він то*» (с. Великі Бережці Крм. Трн.)[473], «*Ну, в основному, кажут, то він на горищі жив*» (с. Строкова Пр.-Хм. Кв.)[474], «*Я ше чув, про одного господаря казали, шо в нього якийсь домовик водився. На даху, в хаті під стріхою*» (с. Великі Бережці Крм. Трн.)[475], «*Він на горі, в большинстві, сидить*» (с. Миньківці Слв. Хм.)[476], «*То він десь на горі*» (с. Смолява Грх. Влн.)[477], «*На горі десь живе*» (с. Великі Бережці Крм. Трн.)[478], «*Були якісь домовики, лазили по горі, по чердаках. Боялися люди*» (с. Цвітоха Слв. Хм.)[479], «*Мати моя небожка, бувало, каже – пушла на гору по пашу – о, вже там домовий спав: місце таке, кубло вилежане. Домовий в кожній хаті є, на гори*

[466] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 328-Е.
[467] Там само, спр. 155-Е.
[468] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 310–315.
[469] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.
[470] Славянские мифологические персонажи. № 656.
[471] Там же. № 680.
[472] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[473] Там само, спр. 147-Е.
[474] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[475] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е.
[476] Там само, спр. 326-Е.
[477] Там само, спр. 329-Е.
[478] Там само, спр. 324-Е.
[479] Там само, спр. 326-Е.

десь» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[480], «*сидит на горі у кождий хаті*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[481], «*так, як кіт, на горі сидить і домовик*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[482], «*Домовик – хазяїн хати. Десь на горі він чи де. Я його не бачила*» (с. Пагурці Хм. Вн.)[483], «[Домовик] *на горі, кажуть, живе*» (с. Вільськ Чрн. Жт.)[484], «*Кажуть, шо у каждой хатє должен быть дамавік. На крыше. На хацє*» (с. Велика Вісь Рпк. Чрн.)[485], «*Де хоче, там йон живе. І на хату залєзє, на кришу…*» (с. Вишневе Рпк. Чрн.)[486], «*Ну, казалі, шо дамавік на хатє у каго-то чи дєсь он, я нє знаю. Да хто там бачів… Ніхто його не бачів*» (с. Петрушин Чрн. Чрн.)[487], «Колись гавары′ли деды′, шо дамавики′ на хате жывут, ў том угле, де иконы стоят, на чэрдаку» (с. Ковчин Клк. Чрн.)[488], «*Є, шо він на горі сидить, є, шо на покуті*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[489], «*А я не знаю, ну кажуть, шо у кожній хаті є свій домовик. Десь він ховається, десь він сидить, а де, а що, то я… нащот цього, то я не… Та ніхто його не бачив. А хто його міг побачить… Непогане говорять про домовика. Ну якшо він злюбить. Та воно скрізь по ха'тах. Якшо ото старі ба'бки, то кажуть, шо домовик є в хаті. Десь в углі ховаєцця, чи десь отако-о*» (с. Бовище Плс. Кв.)[490], «*Дамавий.* […] *Я чула – йон в углу живе*» (с. Довжик Чрн. Чрн.)[491], «*Казали, шо він в комині або геть і в хаті живе. Все десь шелестить на горі чи в комині*» (с. Нараївка Слв. Хм.)[492], «*Ну, де живе… Більшість у комині. Як раньше печі, дак у комині жили домовики. Бо кажуть: "От як вилізе із комина домовик, дак побачиш…" Понімаєш? Дітей лякали* (Сміється. – *В. Г.*)» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[493], «*Колись казали в нас – пуд піччу.* [А] *то на горі, боєлиса, – то на горі сидить, каже. Домовик у кожній хаті є*» (с. Залухів Ртн. Влн.)[494], «*в комині на горі сидить*» (с. Осівці К.-Каш. Влн.)[495], «*домовий в хати за комином на горі*»

[480] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[481] Там само, спр. 321-Е.
[482] Там само.
[483] Там само, спр. 710-Е.
[484] Там само, спр. 708-Е.
[485] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[486] Там само.
[487] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[488] Славянские мифологические персонажи. № 675.
[489] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[490] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[491] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[492] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 186-Е.
[493] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[494] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 318-Е.
[495] Там само, спр. 321-Е.

(с. Видерта К.-Каш. Влн.)[496], «*Так кажуць стариє людзі, шо вон у комині живе*» (с. Хочине Олв. Жт.)[497], «*Домовий, кажуть, сидить в комині*» (с. Рівки Слв. Хм.)[498], «*Домовик в комині, казали, живе*» (с. Крученець Чрн. Жт.)[499], «*Домовік у коміні*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[500], «*Каже, він сидів зимою коло комина*» (с. Гумнище Грх. Влн.)[501], «*Я так чула, шо розказували, шо дамавік живе в печи. Не дуже так їм вірили. Ну, це хто старіші…*» (с. Грабів Рпк. Чрн.)[502], «Домовик […] живе′ ў куго′ре (запіччі)» (с. Дніпровське Чрн. Чрн.)[503].

Властиві такі уявлення і демонологічній традиції білорусів та росіян: «Звичним місцеперебуванням домовика вважається запічний кут, звідки він заходить у підпіл (під нари), де проводить час з мишами та курми; улюбленим же місцем його в запічному куті є саме лінії сполучення запічних стін, що завжди випадають навпроти кута, звідки він спостерігає за сім'єю під час повного збору її при їді, сімейній раді, прийомі гостей, для чого він висовується над поверхнею печі по груди. Поза цією потребою домовик спускається на самий низ запічного кута, де зазвичай дрімає. Крім місць у хаті, домовик приміщується у сінях, на горищі і в кліті, коли в цих місцях літньою порою більше перебуває і сім'я. Тут він присідає на жердку, на завісу (в оригіналі – *полог. – В. Г.*), на молочну "скриню", на жорновий постав або ж на вбитий у стіну дерев'яний гак»[504], «Віра в домовика (в оригіналі – *домового. – В. Г.*) існує. Це людиноподібна істота, чорна, покрита волоссям. Місце проживання його у домі визначається по-різному: на печі, під піччю, під підлогою, у сараях і в хлівах, де перебуває худоба. В останньому випадку домовий дух змішується з хлівником (в оригіналі – *съ хлѣвникомъ. – В. Г.*)»[505], «Живе він в якому-небудь затишному місці дому, в *голбцѣ*, чи в *подпольѣ*, чи за пічкою. Нема дому без *Домоваго*. Він оберігає господарів від нещасть і пильно наглядає за господарством»[506].

---

[496] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.
[497] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1997.
[498] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[499] Там само, спр. 708-Е.
[500] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[501] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[502] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[503] Славянские мифологические персонажи. № 676.
[504] Никифоровскій К. Я. Нечистики… С. 52.
[505] Романовъ Е. Р. Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 8… С. 288.
[506] Ефименко П. Демонологія жителей Архангельской губерніи. II. Домовой. *Памятная книжка Архангельской губерніи на 1864 годъ*. Архангельскъ, 1864. С. 62 (Отд. I).

Стосовно замешкування домовика у комині варто згадати про специфічне заклинання «на присуху», зафіксоване свого часу на історико-етнографічній Волині: «Отецъ домовой, скачь до дому, прынэсы N до мого дому, нэсы его душу, нэсы его кісты, нэсы его животъ и біло лыцо и щырэ серцэ наискорійше, біжы прітко, біжы ходко, якъ цей дымъ быжытъ ў гору»[507]. Впродовж експедицій неодноразово доводилося фіксувати варіанти, що у комин дівчата гукали наречених, жінка могла викликати мертвого чоловіка, можна було прикликати людину, яка далеко від дому, чи загублену тварину. Водночас зміст усіх цих обрядодій увиразнюється якраз наведеним щойно заклинанням: зверталися у комин за допомогою до душ померлих, конкретно до домовика, адже місце проходження диму мислиться як символічна «дорога для душ».

Продовжуючи тему локусів домовика, згадаємо також про колоритний народний анекдот із записів О. Малинки, який, попри гумористичний характер тексту, дозволяє сприймати як місце домашнього духа соху клуні: «Разъ бувъ чоловикъ у ярмалку, и застыгла его нучъ. Ставъ просыця до чоловика ночовать. Просывсь, просывсь, – не пускае. Вунъ узявъ, зализъ у клуню и каэ: “Хоть и быть будутъ, а буду тутъ!” Улизъ и лежыть. Колы-жъ-ось чуе – иде хтось. Уходыть дивка Маруся и каже: “Грыцько!” Вунъ каже: “Чого?” – “На, – каже вона, – варэныки и гарилку, а я заразъ прыду”. А вунъ саме таки голодны! Забравъ варэныки и гарилку, выпывъ, пойивъ варэныки, – ажъ ось Маруся иде за мыскою. Вунъ и прытайився. “Грыцько!” – “Чого?” – “Уже ты выйивъ варэныки? Давай мыску”. – “Иды къ чорту, я йихъ не бачывъ!” Чуть не былысь. Вона й каже: “Се, должно, домовыкъ!” Сталы дывыця; бачать, – лежыть… наче чоловикъ. Воны полякалысь; изъ клуни… Назбыралы людей; идуть… Вунъ и думае: “Де мыни дицця?” А деле взявъ, искинувъ штаны и шапку и злизъ на соху. Прыйшлы люде до клуни, а въ клуню боящця увойты. Одынъ чоловикъ увойшовъ, вытеръ сирнычокъ, да якъ угледивъ на соси, – излякався; выскочывъ и каже хазяйину: “Се не на добро… Лучче спалить клуню! Давайте, брацця, зъ усихъ чотырохъ углувъ запалымо клуню!” Запалылы. А той тоди злизъ, убрався и пошовъ. Нихто й не побачывъ» (с. Плоске Нос. Чрн.)[508]. Характерною

[507] Кривошапкинъ М. Ф. О Волыни и Минскомъ Полѣсьи… С. 300.

[508] Малинка А. Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору (Черниг., Волынск., Полтавск. и нѣкот. др. губ.), собралъ Ал. Н. Малинка, дѣйствительный членъ Императорскаго О-ва любителей естествознан., антропологіи и этнографіи при Московскомъ университетѣ (Колядки, щедровки, загадки, пословицы, заговоры,

деталлю наведеного тексту є те, що аби видатись домовиком, чоловік скинув штани й шапку. Можна припустити, що антропоморфного домовика уявляли без цих атрибутів.

У контексті зближення уявлень про домовика і «домашнього чорта» подекуди на історико-етнографічній Волині як локус домовика визначали дупла старих дерев та зарослі «бузнику» (бузини) поблизу житла: «*Як є старі дерева, шо є кубло* (дупло. – *В. Г.*)*, то тоже казали, шо він находиця там*» (с. Гумнище Грх. Влн.)[509], «*То він може бути скрізь. От, в нас є бузник, то кажуть – треба зрубати його, бо він там сидить, домовик, як є його багацько. В хаті – то по горі совається*» (с. Шпиколоси Крм. Трн.)[510]. Водночас на Новоград-Волинщині, Жовківщині і Кам'янка-Бужчині бузину, все ж, пов'язували не з домовиком, а саме з чортом: «Вірять повсюдно, що по корчах бузини любить засідати чорт»[511], «Бзини не мож рухати, бо там лихий сидит»[512], «*Дикий базник, казали, шо то не можна його рухати, бо то злого духа*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[513].

Як «домашнього чорта», домовика також можна було й переводити з місця на місце: «*Колись я навіть робила в канто'рі, робила ввечері годовий учот, то лазав той домовик. І лазає по драбині, і всьо… І не кіт, бо чути – взуте гониця. Я кажу до бугалтера: "Шо то такеє?" – "О, то ми сидимо з домовиком". Я кажу до бугалтера: "То ми йдьом, подиві'мся, шо то таке". – "Тобі треба? Бачиш – поліз вже на гору. Подивився, шо ми ше є, і поліз на гору". За мінутку знов злазит… І здаєця – нема нея'кої людини, а стук чути. Не бачиш жодної людини, а стук чути, по драбині. То дух чи шось.* […] *А він шо хоче виробляє, той домовик. Ми при'йдем врано – всі бумаги розкидані, всі па'пки порозкиджувані. А він, той дядько* (господар домовика. – *В. Г.*)*, був сторожом. Тоді вже голова колгоспу каже до того хазяїна, шо ти так зроби, шоб він*

народн. медицина, примѣты, разсказы и сказки): Приложеніе къ № 1 «Земскаго Сборника Черниг. г.» 1902 г. Черниговъ, 1902. С. 366.

[509] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.

[510] Там само, спр. 324-Е.

[511] Rokossowska Z. O świecie roślinnym, wyobrażenia, wierzenia i podania ludu ruskiego na Wołyniu, we wsi Jurkowszczyźnie pow. Zwiahelskim. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1889. T. XIII. S. 189 (Materyjały etnologiczne).

[512] Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту. *Матеріяли до етнології й антропології*. Львів, 1929. Т. XXI–XXII. Ч. 1. С. 342.

[513] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.

звідси зник. "Я зроблю…" І забрав його. Певни, додому забрав. Ото таке чудо» (с. Старики Грх. Влн.)[514].

2.6. Функції домашнього духа.

У більшості випадків обов'язкова присутність домовика у хаті осмислюється як позитивна, мовляв, «*у кого' дамавік уже пасєлівсь, живе, дак таму везьот усю'ди вже, харашо*» (с. Лемешівка Грд. Чрн.)[515], «[Домовик для того,] *шоб злагода була і добро в домє*» (с. Левковичі Овр. Жт.)[516], «*Це добре, як він є, і хороше'нько да ти'хенько*» (с. Дідковичі Крст. Жт.)[517], «*Вон не вреднючий, вон у кожнім домі мусить бути в палатах. В кожного хазяїна. То не нечиста сила*» (с. Видерта К.-Каш. Влн.)[518], «*Думовик в кажній хаті є. То добре, як він є, бо де нема, то кажуть, шо там погано дуже: там семня така розжа'тла і пугано живецця*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[519].

Часто домовик – не просто домашній дух, а буквально господар, «сила» хати: «*Як хазяїн жиє, так і мусит бути домовик – хазяїн дома*» (с. Ворокомле К.-Каш. Влн.)[520], «*У кажной хаті є, вун хазяїн*» (с. Термахівка Івн. Кв.)[521], «*Хазяїн дома. Він же, як вроді би, у каждой хаті єсть. Та' як вон охраняє оце все. А хто його знає, як воно…*» (с. Тараси Плс. Кв.)[522], «*Так казали, шо в кажний хати є домовий, но я в то не віру.* […] *Він хазяїн хати*» (с. Старі Коні Зрч. Рвн.)[523], «*А так колись казали, шо в кожній хаті є домовик.* […] *Він не мішає в хаті, він, виходить, шо як хазяїн там в тій хаті*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[524], «*Якийсь, кажуть, домовик є. Це як якась така сила хати, домовик. Щитаєця, шо в кожній хаті повинен буть домовик. Як же ж? Це ж так як семня живе, так повинен буть і домовик*» (с. Рясники Гощ. Рвн.)[525].

Він оберігає сім'ю: «*Я чую, все, б*[ув]*ало, люди говорать стариї, в мене й баба була стара, то вона каже: внучка, домовик у кажні'й хати є. Він по хати*

[514] Там само, спр. 329-Е.
[515] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[516] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[517] Там само.
[518] Там само, спр. 321-Е.
[519] Там само, спр. 326-Е.
[520] Там само. Оп. 17. Спр. 69-Е.
[521] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1998.
[522] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[523] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 325-Е.
[524] Там само, спр. 326-Е.
[525] Там само, спр. 328-Е.

ходить, він людей оберигає, він у кажні'й хати є. А який він, той домовик?..» (с. Сенчиці Зрч. Рвн.)[526], «*В кожний хати должен жити свій домовик-охоронець, охранітель. І живе нечистий*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[527], «*Кажут, як він є в домі, то добре. Він охороняє, він такий якийсь*» (с. Великі Бережці Крм. Трн.)[528].

Як і «дух-збагачувач», домовик у всьому допомагає своєму господареві або сам робить за нього якусь роботу (наприклад, ріже січку): «[Домовик] *помагає господарювати*» (с. Карпилівка Срн. Рвн.)[529], «*Кажуть, шо домовик в кожній хаті є, помагає. Як построїця людина і буде жити в тій хаті, то там має бути домовик, а чи то злий дух, чи божий дух, я не знаю*» (с. Малі Бережці Крм. Трн.)[530], «*Я раніше під лісом жила, і так недалеко сусід був. Ну, він багатий був. То казав, шо до нього прийшов плєм'яннік в неділю і, каже, – січкарні ріже. Він приходи, бачи, шо всі в хаті, каже: "Хто в вас січку ріже?" А той господар каже: "Тобі видалося так…" Вийшов надвір, то, каже, всьо тихо і січки нема, – йому казало* (видавалося. – *В. Г.*) *так. Але чи то правда, чи неправда?*» (с. Смолява Грх. Влн.)[531].

Як варіант – ототожнений з чортом домовик допомагає своєму «знахоровитому» власникові: «*Є. Вон в кажной хаті є. Бачиш, кажуть, як кого злюбить, то якусь і дає і помоч. Так в мене' і тут є така сусєдка, то вона каже, шо вон і дає, вон і помагає… Ну то я так… так як я кажу – хай Господь не дає мінє такого й думать, шо кажуть – вона ходить в лєс з дочкою, то нихто тилько ягод ни набере, нихто тилько грибов. Кажуть, вибачте на слові, вже їй чорти помагають. Може й таке буть. Я не знаю*» (с. Бистричі Брз. Рвн.)[532], «*Я знаю, шо в нас колись були такіє старіє люди, у Бобре оцьоє'… Василя Антосіного, Марусіна… отут перва хата у Бобре була, – так його мати зналасе з цим домовіком. Ото за пєччу вон, ну, то колісь печі були, ямкі такіє, і вон тамечка був. Вона оце заходит… І в Радинці одна розказовала, шо зналасе з цім домовіком. І покойний Нестер, дєд, – тей знав. Оце в лєс як ідут, у його' була баня така ж, руска якби казати, і це ж мой Миколай помагав йому в лєс єздити дро'ва заготовляти. Оце, каже, шоб лесник же… А вон каже – не*

[526] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 325-Е.
[527] Там само, спр. 69-Е.
[528] Там само, спр. 324-Е.
[529] Там само, спр. 322-Е.
[530] Там само, спр. 324-Е.
[531] Там само, спр. 329-Е.
[532] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.

бойтесе. Перед цим, як єхати, полєз на піч, цей дєд, там шось помоливсе, поговорив, – виходьмо, каже, не беспокойтесе, все буде нормально. Приєжжаємо в лєс – як зни'мецца, каже, вєтер, шум такий… – не чутно', чи режем тиє берези, чи не режем. Приєхали – і нихто ничо' неякий не лесник, нихто ничо' не штраховав, нихто не приходив. Воно так тодє, каже, будеш рєзати у цьом мєсці, а звук іде аж зовсім далеко у другім мєсці. Пока той лесник там, там походив, до ті вже нарезали. Ну таке. Мабуть, шо домовик [поміг]» (с. Королівка Плс. Кв.)[533].

Домовик може попередити господаря, щоб краще пильнував худобу: «*А домовой – іде котік у хату, пошов до стола, завернувсь, пошов надвор. Батько дивиця: двері не рипають, не скриплять, нічого… Пошов другий раз – і нічого… Батько з матір'ю договорився – як котік прийде, я тебе штурхну (вона дивиця – вона не бачить). Третій раз заходить. От уже пошол. Батько так тихенько одчинив двері, да, каже, кіт і: "Я не котік, я – твой домовой (так і заговорив). Ти гляди, – каже, – овечки свої"… І тату треба було йти десь у Радинку. Він матері каже: "Дивись". А вона з дітьми. А в овечки десь двойко було, да одне задушилося. Батько прийшов да каже: "Не доглянула". То в кожній хаті є домовой, але його не кожен бачить. А он стукає – то вже не те, то вже не таке. Которе твуй домовой, так він тихенько буде ходить, а не лякать тебе чи тривожить. А то лякаха якась*» (с. Радинка Плс. Кв.)[534].

У господаря домовика «все ведеться», все родить: «*Колись то були такі домовики. Навіть в сусіда на хуторі було таке. Кажуть, шо є домовик: пасіка ведеться добре, на полю в них було*» (с. Града Крм. Трн.)[535], «*Моя сестра прийшла, каже, шо домовик живе, – і в нього все ведеться, худоба ведеться*» (с. Перемиль Грх. Влн.)[536], «*Така була одна, але я ше тоді була малою, то одна тітка така була. Ну на городах росте всьо таке файне, а в неї – найфайніше всьо таке. І казали, шо стара Катя має чорта, раз в неї всьо таке файне росте*» (смт Лопатин Рдх. Лв.)[537].

[533] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[534] Там само, спр. В. Галайчук – 1994.
[535] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е.
[536] Там само, спр. 337-Е.
[537] Там само, спр. 339-Е.

Домовик вартує господарство: «*Домовік стереже хату*» (с. Копище Олв. Жт.)[538], «*То добре, як є він в хати, – хату вартує*» (с. Білятичі Срн. Рвн.)[539], «*Він хати вартує*» (с. Видерта К.-Каш. Влн.)[540].

Зокрема він повідомляє господаря про шкоду або й сам відлякує злодіїв чи не допускає крадіжки:

– «*Колись були такі хати, шо то був той домовик.* […] *Як він, каже, є, то та людина богата. Він нікого не допускає ни в садок, ни в зерно, ни нічого. То щаслива хата, де є домовик. В нас був один чоловік, то він був дуже богатий, мав яблук багато, всього. То той домовик давав йому все. Ну, той хазяїн мав домовика. Як хто при'йде до нього в садок (в нього садок са'мий більший був, знаєте), хоче яблуко вирвати, то так його пру'том постави коло того яблука, шо він його застане коло того яблука, той хазяїн. Каже – бачиш? Крадуть…* […] *То ті люди дуже багато жили, шо ті домовики мали*» (с. Старики Грх. Влн.)[541].

– «*То мій чоловік повідав, шо там в одного (він трошки був богатший) був сад. Як пішли хлопці там до саду' до того Степана', то набрали в кишені', поза блюзки'… то дийшли до брами, але не перейшли. Аж повикидали з кишенів ті ябка, тоди їх пустило*» (с. Спас Кмн.-Бз. Лв.)[542].

– «*В нас колись казали, шо в тій хаті був домовик. То казала мама, переказувала, баба наша переказувала. От, вони дуже багато жили, і от їдуть на поле, вже той хазяїн їде, а в них грушки такі, яблука були. Вже поїдуть, вже нема їх… Тільки вони в садок, хтять, ті діти, вкрасти чи ту грушку, чи яблуко, – сидить той самий вже дядько… Люди!.. Раз, другий раз… І кажуть, шо то там шось таке було*» (с. Пляшева Рдв. Рвн.)[543].

– «*Він тіки не пускає в гобійстя', домовий. Хто піде на город, в кого вогірки' вибирати чи шось брати, то він за плечи вхопит і не пустит з города. А домового – то це хазяї, може, й кормлят, як то були хазяї ці старі… Оця тітка розказувала. Каже – вони знали його. То як хтось йде рвати грушки чи на город вогірки вибирати, то він тоді дає знати і не пускає з города, доки не вийде хазяїн*» (с. Рибчинці Хм. Вн.)[544].

---

[538] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[539] Там само, спр. 322-Е.
[540] Там само, спр. 321-Е.
[541] Там само, спр. 329-Е.
[542] Там само, спр. 331-Е.
[543] Там само.
[544] Там само, спр. 710-Е.

– «*Мати моя розказувала, покойна, шо хазяїн ліг спать собі. А прийшов дядько красти в'язку соломи. А вон кричить: "Прокоп! Прокоп!.." – домовик ходить, в шляпі… І не дав взять*» (с. Крученець Чрн. Жт.)[545].

– «*В нього з двора ніхто ніц не вкрав – ше ся но дотулив – він вже знає. В него з двора ніхто не во'зьме*» (с. Ракобовти Бск. Лв.)[546].

– «*Домовик – хіба в злих. Хазяїн мав з ним гешефт. Не давав шось взяти з хати* (борону, сокиру з воза. – *Н. Л.*)» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[547].

– «*Колись багато такого говорили. Отам на сусідньому хуторі був один багатий чоловік, шо він мав багату пасіку, велику пасіку мав. Але я не знаю, чи то правда, чи то видумка вже. І він часом поїхав десь – нема вдома. А на мед ласих багато було. А вулики були: були дерев'яні колодки і, шоб заглянути у вулик, таке було віконце в тому вулику. Відкрити віконце, і там внизу бджоли будували свої стільники, віск і мед закладали. І от одному, сусідові недалекому, захотілося поласувати медом. Пізнав добре, коли той хазяїн поїхав з дому. Заходить туди. Каже: "Я, – каже, – тільки відкрив то. Глядь – а там сидить. Сидить шось таке. Закрив назад. Відкрив другого – знов шось таке. І – драпака!" Але чи то справді, чи то казочка? Хто його знає, чи то справді домовик був*» (с. Великі Бережці Крм. Трн.)[548].

На Горохівщині водночас вважають, що домовик сам збагачує свого господаря коштом сусідів: «*Чув, шо домовик – то небезпешний, чорт. Як хазяїн який задумав його так тримати. Злий дух. Хазяїну він добре робе, бо вночі збожжя носе їму в клуні. Він людям робив збитки, бо крав, а тому носив*» (с. Гумнище Грх. Влн.)[549], «*Він всьо робе тим, шо його прийняли і йому їсти дають, з ним живуть. А сусіду буде збитки робити, шо сусіди нічо' не будуть мати*» (с. Перемиль Грх. Влн.)[550].

Уявлення про широкий спектр сприятливих людині функцій домовика було притаманним також білорусам: домовик «чистить, миє стіни і меблі, виконує роботу тих членів сім'ї, які йому до вподоби. шиє, пряде, пере, меле, виконуючи роботу ночами; тоді він завиває любимчикам кучері, плете коси,

[545] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[546] Там само, спр. 331-Е.
[547] Там само, спр. 69-Е.
[548] Там само, спр. 155-Е.
[549] Там само, спр. 329-Е.
[550] Там само, спр. 337-Е.

відганяє від сплячих комах тощо. У той же час домовик стереже дім і добро, дає знати про майбутні нещастя: пожежу, крадіжку чи хворобу»[551].

Безперечно близькими у цьому сенсі були й уявлення росіян. Згідно з твердженням В. Верещагіна про демонологічну традицію російської Півночі: «*Домовые* (по-тутешньому *хозяева* або *хозяйнушки*) відіграють у північній демонології важливу і навіть, так би мовити, благородну роль. *Хозяинушко* є головний власник і необхідний мешканець всякого дому, клуні, хліва, конюшні, бані. Він оберігає самих господарів від нещастя, він пильно дивиться за порядком домашнім; від нього чекають звідомлення про майбутнє нещастя і біду»[552].

Зрідка серед українців трапляються уявлення, що домовик нейтральний у своїх проявах щодо людини: «*Воно й не помагає, воно й не шкодит. В каждий хаті Божа сила*» (с. Видерта К.-Каш. Влн.)[553].

Водночас на рівні з позитивним сприйняттям домовика побутують уявлення про нього як про «нечисту силу», з акцентом на винятково ворожих людині проявах: «*Домовик – то це цьо нечиста сила – лучче його не бачити і не знати*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[554], «*То від злого духу, то вже нечистий!*» (с. Града Крм. Трн.)[555], «*Ой, да це ж, як домовикі, то це ж недобрий дух, домовік. А мі знайом, з чого' воно? Колись же казалі, шо домовікі ходеть. А хто воно, тей домовік? Да це ж брехня й не ворушицце* (Сміється. – *В. Г.*). *Хто його бачів, того де домовіка вєк? Це ж просто такій розгавор був*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[556], «*Домовик – то погане діло*» (с. Хунище Грх. Влн.)[557], «*А домовик, то тоже є таке. То нечиста сила*» (с. Заозер'я Зрч. Рвн.)[558], «*То домовик і сатана – то їдне*» (с. Морочне Зрч. Рвн.)[559], «*Його ніхто не бачить. То нечистий дух, той домовий*» (с. Видерта К.-Каш. Влн.)[560], «*Домовик і злий – то одне і те само*» (с. Залазько К.-Каш. Влн.)[561], «*Його не видно. То як дух, такий злий, ходить. Чєсом людям удається*» (с. Осівці К.-Каш. Влн.)[562].

---

[551] Никифоровскій К. Я. Нечистики… С. 50.
[552] Верещагин В. П. Извлеченіе изъ замѣтокъ о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губерніи. С. 312.
[553] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.
[554] Там само, спр. 326-Е.
[555] Там само, спр. 155-Е.
[556] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[557] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[558] Там само, спр. 325-Е.
[559] Там само.
[560] Там само, спр. 321-Е.
[561] Там само, спр. 69-Е.
[562] Там само, спр. 321-Е.

Домовик «наповредливий», він лякає, мучить людину, човпеться на горищі, перекидає там все, може все перебити і в хаті, – одним словом, робить «збитки». Іноді чути, як він скидає все з горища, а встають зранку – нічого нема тощо: «*Ну, це колись ще не при нам було воно. Це колись іще… дєди' чи, мо', пра'дєди. Такій, мо', домавік лякав їх*» (с. Рудьки Чрн. Кв.)[563], «*Домавік… ну, просто може людзіну… спаць нє даць, будє мучиць… Домавік, каже. Або на корову нападзє, – домавік.* [То] *Погане, чо' ж добре? А я нє знаю… Нє у каждой хацє буває…*» (с. Зимовище Чрн. Кв.)[564], «*Ну до це казали, шо є. Я його, слава Богу, не… Ну да, кажут, шо в кого' домовік – і спат не дає. Бог його знає. Це погане. Шо ж – спат не дає…*» (с. Вепри Нрв. Гом. Бєл.)[565], «*Як домовик у хаті, то недобре*» (с. Смолява Грх. Влн.)[566], «*Чула шось, шо домовик. То погане, домовик. Це як шось не ладиця в хатах, то, кажуть, це вже домовик був*» (с. Миньківці Слв. Хм.)[567], «*Казали, шо якийсь домовик є. Ето як пошла сварка – то ето, казали, домовик пішов туда*» (с. Острівськ Зрч. Рвн.)[568], «*Домовик – то лихий. Беду робить*» (с. Нобель Зрч. Рвн.)[569], «*Я чула, шо кажуть домовик. А шо то? Він добра не робить, може і положити людину. То всьо говорать, шо в каждій хаті він є. В нас там в одній хаті оно людина льо'гом лежить, не встає, то то кажуть, що то домовик його так замучив*» (с. Заозер'я Зрч. Рвн.)[570], «*Є такі будинки, шо в них жити не можуть. Всьо шось човпеться сюда-туда. Кажуть, в тамтій хаті ніхто не може жити*» (с. Града Крм. Трн.)[571], «*В нас така хата таменьки на цій гулиці була, шо домовик все на хазяйку чимось кидав*» (с. Миньківці Слв. Хм.)[572].

У матеріалах В. Кравченка йдеться про двох домовиків, які бавилися, перекочуючи один одному по лаві решето, чим спричиняли постійний гуркіт[573].

У с. Роїще виявлено відомості про те, як домовик знущався над людьми, обкидаючи їх «свійським»: «*Дамавік на чердаку живє. І аттуль абкіда'в сваім калам. Відєв же хто… кал був його на бляхє. Аправлявсє і калам абкіда'в. Так*

[563] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[564] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[565] Там само.
[566] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[567] Там само, спр. 326-Е.
[568] Там само, спр. 325-Е.
[569] Там само.
[570] Там само.
[571] Там само, спр. 155-Е.
[572] Там само, спр. 326-Е.
[573] Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді… С. 55–56.

стараліс папуд двєрь і папуд стєною. Далєка пра'йдє, а тади вже пєрєходіть уліцу. Он шо було» (с. Роїще Чрн. Чрн.)[574].

Трапляється, що домовик начебто налягає на людину уві сні, гнітить, іноді душить її: «*Воно не задушить, але тако навернеться, коли ляжеш спати, да й душить*» (с. Іллін Гощ. Рвн.)[575], «*А, дамавий – казали. Був калісь дамавий. От, спиш – вано на тебе' наляже, і павернуцця неззя. Просто таке – дамавик – наче налега'є на людину, шо павернуцца не можна*» (с. Василева Гута Чрн. Чрн.)[576], «*Таке ад людей чула я калісь. Бог його знає. Казали, шо спат не дає дамавик*» (с. Боровики Чрн. Чрн.)[577], «*Ну, казали. Пра дамавика казали. Шо приходить дамавик, і кого вже ж не любить, дак давить, там, чи шо*» (с. Слобода Чрн. Чрн.)[578], «*Я-то не бачила, но тут в нас голови сельсавєта жінка, то казала, шо лічно бачила. Бо каже, так залєз мене на груді і душив мене, на грудзях. А як я, каже, скинула, дак він пошов до входной… двери одкрилися, і по ступенькам, і пошов, каже, к чорту. А чи правда, чи неправда… А Бог його знає. Якбі ж це сам бачив, яке воно. Ну каже – таке невеличке.* […] *Отакій невелічкій звєрок сєренький, жа'ренький. Ех, каже, я його грабанула, дак он і потопав*» (с. Красне Чрн. Кв.)[579], «*Да, колись казали, шо в кожній хаті єсть домовик. Я знаю, шо мені наче таке було. Я дівчиною була. Прийшла з клуба, тіки розділася – бігом в постєль, – замерзла. І тільки лягла – і всьо. І мені кажецца, шо на мені наче шось лежить: не можу ні перевернуцця, ні повернуцця. Я як стала кричать… Мати з другої комнати вже до мене' вибегла, свєт уключила. А мені – ну… прямо дихать немає як і не можу ні повернуцця, нічого. І я по'няла, шо це наче домовий і дуже перелякаласа*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[580], «*Таке було. Чутка була, шо може на груді навалицця. До то ж як вон сердитий. О. До може' таке. А так…*» (с. Тараси Плс. Кв.)[581], «*Я знаю, шо колісь моя покойна матка розказувала, шо, каже, заснула догори. І, каже, як навалілося на менє', на гру'ді… Дак я, каже, злякалася да думаю – шо йоно таке? Поцапала, а йоно такє, як кот. Дак я,*

[574] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[575] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 288-Е.
[576] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[577] Там само.
[578] Там само.
[579] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[580] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[581] Там само.

каже, думаю – я його вкушу'. Да цє – нє спала ж, дак каже, роззявіла рота да як стала… – дак ано і нєма й знаку, дє й дєлосє. Дак ото, каже, домовік ото» (с. Копачі Чрн. Кв.)[582], «*Це мінє вже тут було… Я стала розказуват, так кажут – то домовік. Як таке петлахате, здорове було. Як я лежала – воно мене давай душити. І я кричу – не можу. А я – давай… вімовіт не можу, а кажут, "Отче наш" тре' молітце. Я тако в уме собє давай молицце "Отче наш", а тодє 'би наче руку пуднела перехрестицце, – і де воно й дєлос… А то – душіло мене тоже*» (с. Королівка Плс. Кв.)[583].

На Житомирщині побутує думка, що «*думувик – людей душить, хто грєшний*» (с. Стара Олександрівка Плн. Жт.)[584], що це – «од Бога»: «*Ну, домовик ходить. Це од Бога єсть у хаті, шо прийде цей домовик. Да буде ше й душить. Да й буде вар'ювать… Душить хадзяйку, хадзяїна…*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[585].

Колоритну бувальщину на цю тему, у схожих варіантах широко відому на українських теренах, знаходимо у Є. Левкієвської: «Ба′ба Соўкувна ка′жэ: "Мэнэ′ усю нуч давы′в домовы′й. Лэжу′ до горы′, прыла′зэ до мэнэ ко′тык. Я кажу′: "Ко′тык, ко′тык", – и глажу його. А вин ка′жэ: "Я нэ ко′тык, я домови′к". Да як прыда′вэ". Но ту ба′бу домовик нэ задавы′в. У ко′жному до′ми довжо′н быть домови′к» (с. Олбин Кзл. Чрн.)[586].

Схожі уявлення про домовика притаманні й демонології росіян: «Якщо [домовик] кого в домі не полюбить, то робить йому всякі страхи і непокоїть, кидає в нього всячиною, проте не влучає, гримає дверми, навалюється на сплячих, так що ніяким членом порушитися неможливо, хоча пам'ять і є, нарешті, щипає до синього, але болю на тому місці не буває»[587]. Загалом мотив, коли домовик «душить» людину, настільки популярний у росіян, що є центральним, наприклад, для половини сюжетів про цього домашнього духа у широко відомій збірці В. Зінов'єва[588].

У Підкарпатському воєводстві Польщі аналогічну домовикові дію визнавали за демонологічним персонажем під назвою *гнєцюх*: «Gnieciuch є

[582] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[583] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[584] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[585] Там само.
[586] Левкиевская Е. Полесские и севернорусские материалы о домовом. С. 378.
[587] Ч[улковъ] М. АБЕВЕГА русскихъ суевѣрій… С. 190–191.
[588] Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири. С. 56–81.

ідентичним духом з надбарською Zmorą; схожа теж є його ґенеза. В домі, в якому є сім або більше дочок, наймолодша з них стає gnieciuchem (інакше: gniotkem). З її тіла виходить часто дух, відправляється до чужих домів і гнітить сплячих людей, дорослих або дітей, котрих не любить або котрі їй зробили якусь прикрість» (Ланцутський пов.)[589], «*Gnieciuch* мучить чоловіка, уві сні сідаючи йому на груди, так що не можна віддихнути» (Горлицький повіт)[590]. Поляки у Ропчицькому повіті Краківського воєводства подекуди «виображали gniotka як маленького, хоч і надзвичайно тяжкого хлопчика в капелюшку»[591].

Серед українців поширені уявлення, що коли домовик пригнітить, його можна запитати, чи це на добро, чи на лихо:

– «Домовик такий, як наляже, дак треба питать: “На ху′до, чи на добро?” […] і скаже, як на добро, скаже, що на добро, якшо не злякаєся, дак… а як злякаєся, і скаже: “На ху′до”. […] Я ось вам і скажу; воно й смішно, і грішно, і скажу. Ну, пристав до мене дід нашої продавщиці, бо я одна, він пристав, іще не приставав, ну, вже сказав, шо “перейду”. Я лежу. Щось у хату вишло′. Тап, ляп, тап, ляп. Я думаю: “Я ж, наче, й замикала. Може, – думаю, – хто вліз уже тудою із дня, а я не подивилася?” Воно мене так за руки лапає – отаки тверди руки, а я це ж… знаю – об’язатєльно тре[ба] питать, а я це знаю, шо тре[ба] питать. То воно так – цап, цап – і за ту, і за ту руку. (А я, як ляжу спать, я об’язатєльно так руки кладу, наче вони в мене оддихають). Таки тверди якись руки. Я так ізлякалася, так як уже я промовила, і сама не знаю: “На худо?” Каже: “На худо”. Дві неділі дід пожив і пушов. Так? От тобі й “на худо”. І домовик… за′ руки поцапав» (с. Плоске Нос. Чрн.)[592].

– «Коли домовий починав душити, треба було скоренько перехреститись і зразу питати: на добро чи на худо? Як каже “на добро”, то одпускав і йшов, а як “на худо” (так протяжно каже: “на ху-у-удо”) – щось тоді трапляється: або ця людина помирала, або у цій сім’ї якесь нещастя було»[593].

---

[589] Święţek J. Z nad Wisłoka. Rysy etnograficzne ze wsi Białobrzegi w powiecie łańcuckim (Dokończenie). *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1902. T. VIII. S. 356.
[590] Rybowski M. Dyabeł w wierzeniach ludu polskiego (Z okolic Biecza). S. 216.
[591] Див.: Udziela S. Ocieka, pow. Ropczyce. *Lud: Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie*. Lwów – Warshawa – Kraków – Poznań – Wilno, 1924. T. XXIII. S. 132–133.
[592] Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині… С. 145.
[593] Муравський шлях – 97: матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. Красиков М., Олійник Н., Осадча В. Семенова М. Харків, 1998. С. 282.

– «*Казали. Ну, шо це домовой. А хто вон, домовой? Вон, каже, шо в каждой хаті живе, домовой. Ві знаєте шо. Я розкажу вам… ну, це не для пісання. Мені раз було таке в жізні. Я поєхала на курорт, оце в Слав'янск, в санаторій. Там грязі я прінімала, і все… І я жіла на квартірі. Мі втрох спали в комнаті. Отак дві крова*ті стояло, *а моя отак стояла. Ну і мі… у карти собі гуляли, жінки, бо вже ж замужняя була, і те… То – сємечкі лускаєм. Ну, сидимо до часов двінадцаті. Ну – всє полягали, всє сплят А я не сплю… І мінє тако… Ну, як вам сказат, – я хрестила всє угли, і я тільки лягла спат – мені на ноги шось таке ва'жке лягло. Я чую – бух! Так як кот ото, плигне. І я до ранку не спала. Я хазяйці потом сказала. А вона каже – у мене єсть домовой. Ну ти, каже, попітай, на худо чи на добро. А як не можна язиком повернуть?.. Ну шо-то ж єсть… От я не сплю. То ж не то шо там мінє… Я ночамі не спала там, я вже лежала, думала, як би мінє поєхать додом… Ну, може, й спала… Ну факт такий був. От ніде. Тіки на ноги як навалиця, таке тя'жке, ног повернуть, ні повернуцца, нічого. Домови'й. Ну я не знаю…*» (с. Бобер Чрн. Кв.)[594].

– «*Я як в той хаті сідєла, то таке якби ото таке – на груді сєв та так топче… А я – а мене так важко, так на грудзєх цісне – а я пітаю: "К худу, чи к добру?" А вон: "Д…" Да й стало мінє легше. Як на добро – то "д…", як на погане – то "х…"*» (с. Хочине Олв. Жт.)[595].

– «Ну, оце ж домовий. Домовий такий, як кішка, рудий. Живе він… домовий є ў каждом домі жилом. І… оце бувають такі случьаї, єслі незлюбе, чьи перед якимсь случьайом, перед якимсь случьайом, так він душе. Прямо наляже, і тоді людина не ўлада′ нічьим, і… Так ото каже – це на худо, чьи на добро? Єсть і на добро душе, і на худо, оцей домовий. Як на худо – фу-у-у-у. А як на добро, так бр-р-р-р, ото так задирчьи′ть. Оце такі домові ў каждом домі є ў жилому. Оце ж чьула, шо каже – мене душиў домовий, і воно ж пішло-пішло-пішло по народу, кого душиў. Ну, мені не приходилось, шоб мене душиў. А по народу це ўсе чьула […]» (смт Біловодськ Луганської обл.)[596].

– «Оце ляжу спати, а він душе. Одна женьшчьина мені каже – попитай в йо′го, нашо′ він, на ху′до, чьи на добро? А як у йо′го можна спитать, як у йо′го

[594] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[595] Там само, спр. В. Галайчук – 1997.
[596] *Північно-Східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області): Матеріали фольклорно-етнографічних експедицій* / Упорядники: Магрицька І.В., Семистяга В.Ф., Сікорська З.С., Чорнописький М.Г., Шевцова О.В. Львів, 2002. С. 125.

не спитаєш, не можна нічього сказать. А тоді-таки я набралась сили й спита… «Ху-до, ху-до». Отако вот» (с. Шуліківка Біловодського р-ну Луганської обл.)[597].

– «Ось я вам ще роскажу: як була я салдаткою, жила я з свекрухою –:вона добра була, нехай Бог дасть їй царство небесне – така гарна була жінка… От лягла я раз спати, коли воно шось як навалилось міні на голову так, шо я не поверну голови… – Я руками як ухватила, а воно – шерсть!.. Я так перелякалась, шо й язиком не поверну, шоб шо-небудь сказать… От воно давило мене, давило і зсунулось з мене та як запихтить! – Тай вийшло з хати. Насилу я до зорі вилежала, і кажу матері: “Мамо, а мене шось давило”. А вони кажуть: “То – Домовий. Було тобі, дурна, спитать – к худу чи к добру?” Ну, нехай, кажу, у друге спросю. Пройшло мабуть з неділю – коли воно опьять, як навалилось на мене! Я зібралась з силою тай питаю: “К худу, чи к добру?..” А воно каже: “К До-б-р-у!..” – Так і витянуло, як з бочки, тай зсунулось з мене. На утро я кажу матері: “Давило опьять, так я спиталась, так к добру – воно сказало”. Воно так і було; як прийшов мій чоловік з салдатів, як начали ми робить, трудиться – чоловік ни пьяниця був: купили собі коней, корів, ну прямо – хозяйство…» (м. Ногайськ Бердянського пов. – сучасне м. Приморськ Бердянського р-ну Запорізької обл. – *В. Г.*)[598].

Відповідає він, проте, не завжди: «*Та й Гапка та ж брехала… Ну та каже: седю в хаті, да толькі ляжу спать, аж, каже, – бежить пуд печчу, да текає, да лєзе до її, да легло раз в її ногах. Ото на другий вечор знов лєгло, каже. Бліже. На черево легло. Віскакує і бежит по пєчи, на пріпечок… да трейтій раз, каже, – лєгло на горло. Да, каже, коб не те, то задушіло б. Ну. А та каже: “А шо то ти хочеш?” Думає: чи то домовик який, чи шо? А воно постогнало да й пошло*» (с. Юрове Олв. Жт.)[599].

Схожі уявлення притаманні й демонології росіян: «*Буканушко сосъдушко* (домовик) живе в кожному домі; коли він давить хазяїв під час сну, ті питають його: *к добру или к худу*, і відповідь справді збувається»[600], «Якщо давить

---

[597] *Північно-Східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області): Матеріали фольклорно-етнографічних експедицій* / Упорядники: Магрицька І.В., Семистяга В.Ф., Сікорська З.С., Чорнописький М.Г., Шевцова О.В. Львів, 2002. С. 130.

[598] Кравченко В. Етнографичні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волыні та по сумежних губерніях… С. 20 (Проза).

[599] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1997.

[600] Зыряновъ А. Н. Суевѣрность простолюдиновъ Далматовской волости Шадринскаго округа [Пермской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1916. Вып. 3. С. 1011.

хозяинушко, то належить спитати його, *къ добру или худу* він давить. Ось як про це розповідають люди, які запевняли, що вони самі відчули схожі відвідини домовика: в ту хвилину, коли готуєшся заснути і втрачаєш самосвідомість, раптом відчуваєш, що дещо жарке невидимо налягає на все тіло; дихання зупиняється; ні одним членом не можна поворушитись, – це давить домовик; якщо хочеш взнати, до чого він давить, то спитай його, але не змовляючи подумки молитви: запевняють, що після цього питання *хозяинъ* скочується і швидко говорить: *"къ добру, къ добру, къ добру"* або *"къ худу, худу, худу!"*»[601]. За свідченням М. Чулкова, часто в таких випадках домовик показується як монах: «Коли *домовой* покажеться вночі без вогню сплячим людям, що робить особливо в образі монаха, то сміливці питають, *къ добру или худу*, і він відповідає, що начеб і збувається»[602].

Варто зауважити, що властивість тиснути людині уві сні на груди начебто притаманна і душам померлих загалом: «*Вже я прийшла сюди, тут була хата малейка, о, та й ми спали на ліжку, а в нас було два хлопчики, та й баба стара пулужила їх на при'мості. А сама лигає за стіл… так далеко голову кладе. А мій хадзяїн каже: "А чо' віте так далеко за стіл ідете, то ж вмерли*[i] *при'йдут снідати"* (Це було на Святвечір. – *В. Г.*). *А вона ше й гидне' слово сказала, шо никого не буде. Чую… (внучі прукинулася) – шо то в мине на ногах? "Ую-юй! ую-юй!" – ойкає. Я то'ркаю його, кажу: "Шо в нас на ногах таке?" А він послухав – "Чо' віте тутечка в нас на ногах сидите?" – "Ую-юй! ую-юй!" – знов ничо' не каже. Знов питає: шо таке?..* [Аж баба] *Каже: "Мене душили…" – "Єк душили!?" Каже – раз пришли, мене – з-за стола, і: "Втекай з нашого місця!" Каже – є дали лежу. Прийшли другий раз: "Текай з нашого місця!" А третий раз прийшли та й стали душити. Стали сядати на ноги. Бо то вже при мені було*» (с. Ворокомле Кмн.-Каш. Влн.)[603].

У с. Плоске на Чернігівщині популярний сюжет, як домовик пропонує господареві помірятися силою: «Я давайте вам биль буду росказувать про домових […]. Наш дід, оцей же ж, шо в мене живе, дома, ото було ж він, та він нечого ж не знав, а так, їм… У мене дак таки були і батько, шо попоросказують, і свекрі′ таки – всячину росказують, за ти′сячі год росказують… Дак він уже ж,

[601] Верещагин В. П. Извлеченіе изъ замѣтокъ о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губерніи. С. 313.
[602] Ч[улковъ] М. АБЕВЕГА русскихъ суевѣрій… С. 190.
[603] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.

пришов додому, ліг. Каже, так напиля′вся, шо ліг, каже. Їсти нічо′го, я ліг, каже, і лежу. Ось, каже, – приходить, очиняє двери, – тоді, ка[же], до мене доходить. Каже: “Спиш?” Я, – ка, – я кажу′: “Ні, не сплю”. Він тоді каже: “Дак що? Поборемося?” А він думав, що це Калита увийшов (дак там є дядько такий, недалеко од йо[го] жив), да каже: “Я тебе як шкря′бну, дак ти не на′йдеш і міста”. Дак він його як шкря′бнув, дак по по[лу] валявся, як схватив да кинув, дак ходив і вишов, і двері за′мкне[ні], вже тоді виліз – і двері за′мкнені, і хто зна хто» (с. Плоске Нос. Чрн.)[604].

В іншій розповіді з цього села сюжет ускладнено тим, що домовик міряється силою з господарем у новій хаті, у якій попередньо не переночували півень чи кіт (Нагадаємо, що повсюдно в Україні вірять, що якби у новій хаті було щось «недобре», воно окошиться на цих тваринах, відтак людям не зашкодить): «І єсть, єсть такий хвакт, шо той… ось Перепеча′й, дак тоже, як він умер, да іше й до того, дак він хвалився, шо його ж, у нову хату вони переходили жить, дак мати каже його: “Знаєш, Коля, я вкину або петуха, або кота”. А він каже: “Ну′жний він там”. А на ново′му місці, – хата нова′, – треба шось укидать. Він і пошов, ліг, лежанка вже була, він натопив і ліг на лежанці, а Оля ще тут була. Він тоді лежить, аж… приходить (він думав – сусід, Ващено′к) і каже: “Ану, давай силу поміря[є]м”. І взяв так його кріпко за руку. “А рука, – каже, – я так торкнув, так та рука в шерсті′”. Я дума[ю]: “Ну хто-о воно таке це кошлате при[й]шло?” Дак він мене, – каже, – як бря′хнув, дак я ве′кнув. І… питав і Ващенка′: “Чи ти не приходи[в]?” Усіх, усіх, а було одо′мкнено пушти, не було ж тих […], бо нова′ хата» (с. Плоске Нос. Чрн.)[605].

Іноді домовик начебто може сховати від господаря якусь річ, а за якийсь час повернути: «*От, ви мали десь ножа, і ви шукаєте цього ножа. Шукаєте-шукаєте – нема! Ви прийдете на то місце, а він вам положить. Домовий у всіх є!*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[606], «*У кожном том йон живе… Знаєтє, як мінє було?.. Був у мене′ жаних. І мі даже сабіраліся уже – ік свадьбі гатовілісь… Ну, я із клуба ж пашла дадому – і нічого… В мене′ було кальцо. І я – на пє′чи спала. Устала – нємa кальца в менє′ на руци. Ну, дє кальцо має дєлась… Абшукала – нємa. Тут пріхожу – кажут – Гріша сватався (той, шо гуляв са*

[604] Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині… С. 142.
[605] Там само. С. 144.
[606] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 186-Е.

мною, – з другаю…). І патом… Це було у пєдєсят четвертам гаду. І патом – палєзла у падпєч… (А чого я палєзла?..) – кальцо теє пад пєччу найшла. От уже ж йон ізнав, шо… да кінув туди. Шо – ну як яно магло аттуль, шо я спала на пє'чи, а яно туди папало. І я тади ж теє… і – ну, значицця, вже я замуж пайду. І так я той год і замуж війшла» (с. Сибереж Рпк. Чрн.)[607], «*Скрізь він може буть, він маленький. Казала одна, це в районі як я була, до чула. Шо в неї телехвон… Як вона хоче позвонить – не позвонить, – домовик забирає телехвона. Син візьме – позвонить. Значить, каже, домовик на мене сердитий*» (с. Стара Олександрівка Плн. Жт.)[608].

Якщо у хаті не могли чогось знайти, стукали чим-небудь у ніжку столу, обертали на столі склянку тощо: «*Як не можеш шо найти в хаті – стукни в ножку, в стіл, то й воно найде'цця*» (м. Хмільник Вн.)[609], «*Як ти шось шукаєш, треба перевернуть стакана і сказать: "Господи, Матінко Божа, поможи найти те то й те то". Це так моїй знайомій казала її матері мати*» (с. Грушка Хрш. Жт.)[610], «*Чула від матері, що якщо в хаті є домовик і він збиткує, ховає речі, то щоб віддав, перевертали кружку і посипали сіллю або перемотували ніжку стільчика хустинкою. При цьому читали молитву*» (смт Демидівка Рвн.)[611].

Можна було звернутися до домовика з проханням віддати заховане: «*Як він знаєцця із хазяїном, домовик, то вони живуть добре. А мене домовик не любить, бо всігда як шось положу' – то нема. Кричу: "Вже натішився – то віддай". І за якийсь час нахожу*» (с. Цвітоха Слв. Хм.)[612], «*Дамавік же ж – буває, і харошеє робіть, буває і плахеє. Дзєсь ото так палажу чи гроши, чи шо… Да так мінє казалі… ну, шоб теє… Найді платок, толькі не насавий, а любий платок такий з галави, – завежи за ножку за стол і кажи: "Дєдушка дамавой, вот тібє нев'єста, – пашутів – палажи на м'єста". Ото забудуся дє, а тади я здумаю і найду*» (с. Сибереж Рпк. Чрн.)[613], «*Я оно прошлий год навеснє купляла просо. Заплатила, і остало'со двєсті рубльов. Уматала в латочку і положила у шкахву ув одежу. І – по сьогонишний день нема. Ну – нихто в мене'*

[607] Архів ДНЦЗКСТК, спр. Н. Лещенко – 2017.
[608] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[609] Там само, спр. 710-Е.
[610] Там само, спр. 708-Е.
[611] ДАА. Зап. у 2017 р. від Світлани Марчук, 1997 р. народж.
[612] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[613] Архів ДНЦЗКСТК, спр. Н. Лещенко – 2017.

їх не взяв… Кажуть же ж, як ото десь положиш да ходиш шукаєш, не на'йдеш, да кажут: "Ну, погравсе, до оддай". Мінє часто таке було. Через нєкоторе врем'я – одо' – лежит же ж воно. Я колись ішла з Толіком з грибов із лєса, і така попе'реду стоїт сосна' гарна. А Толя: "Ану, мамо, чи я попаду у ту хво'ю, чи не попаду". Шибанув – да й не попав. Шо ми виходили… – не найшли. Як я назавтре прихожу – а він на відо'чеку коло хвої лежит… Кажу – ну, недобре погуля'лоси трохи» (с. Королівка Плс. Кв.)[614], «*Сестри вонука розказує. Каже – прийшла з базару, поклала гаманця. В хаті нікого не було, і гаманець як в воду впав. Каже – сидимо ввечері, дивимося тілівізор, таково, каже, люстра гойда'єцця. Ми вже, каже, навіть нікому не хтіли казати… Але вже потом – батько каже: "Домовичок, ти не дрочися з нами, годдай нам гаманця. Де ж ти його подів?" Як ми, каже, рано встаєм – там, де поклала, лежит. То ж ми, каже, всі ж не сліпі?.. Ну, він, каже, збитків нічого, оце тільки шо це дрочиться – гаманця забрав, а то ше шось – дивись – не стало. Нема, й нема, й нема, – це знов… Ну, каже, всі сидимо і бачимо, шо люстра гойдаєцця. Не гримит, і нічо' не їде, і нічо', а люстра гойдаєцця. Значить, він є*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[615].

Звиклими є також варіанти, коли шукаючи загублену річ молилися; іноді ж, навпаки, зверталися до «чорта»: «*Ну, я читаю "Багародічну" малітву – "Багародіце, Дєва, радуйся…" І знаєцє, багата було такога, шо шукалі – і находілі*» (с. Гуньківка Рпк. Чрн.)[616], «*Ну, такеє було, шо нажи губіліся всєгда. Дак треба казать: "Чорт, аддай нож!" І йон табє і аддасць. І шо загубіш, кажи – чорт, аддай. Бо я була так, шо загубіла і нож, загубіла і мєшок з травою у кукурузі, і пашлі вже ба'бі в дом, а я ще шукаю. Прішла дадому, дак мінє кажуць – прі'дєш на полє, да кажи: "Чорт, аддай мінє мєшок". Я прішла, так сказала – і мєшок пєрєда мною лєжиць*» (с. Великий Зліїв Рпк. Чрн.)[617].

Зокрема на Бердичівщині явище згуби пов'язували з чортом, якого ототожнювали з домовиком: «Волиняк, коли йому предмет який загубиться і втратиться, так що його не може одразу знайти, вірить, що в тім є справа чорта (домовика). Не завдає собі праці відшукувати згубу, будучи твердо переконаний, що тим би тільки зайве дражнив чорта, лиш тільки каже: "Нехай

[614] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[615] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[616] Там само, спр. В. Галайчук – 2017.
[617] Там само.

натішиться”. Стається так, повідають, що злагоджений тими словами чорт віддає згубу»[618]. За сучасними відомостями з Бердичева, з проханням віддати річ звертаються саме до домовика: «*Коли якісь речі раптово губляться, десь діваються прямо в секунді, то тоже кажуть, що то домовик може так балуватись, десь ховати, і поки не попросиш у нього, він ніколи не віддасть сам. Треба сказати тоді три рази: “Домовик, домовик, погрався – верни”. Одразу після цього знайдеш, і ше й в такому місці, що сама будеш в шоці, як могла не бачити*» (м. Бердичів Жт.)[619].

Варто зазначити, що на Річицькому Поліссі дрібні капості на кшталт пропажі речей визнавали за особливим різновидом домашнього чорта: «Чорта (в оригіналі – djabła. – *В. Г.*) домашнього звуть іноді chochlikiem (chóplik). Завжди він є присутнім не тільки в кожній селянській садибі, але і в дворі. Є менше шкодливим від всіх інших чортів, а навіть буває прихильним, вважаючись подекуди за члена родини, серед якої перебуває. […] Під час якоїсь роботи, наприклад виплітання личаків, господар шукає знаряддя, яке перед хвилею мав в руці: *“А дзє ж мая падпльотка? Па*[г]*лянь! Он дзє лєжиць: бач, куди запретириў хоплік прекляти”*»[620].

Трапляється, що за домовиком визнають здатність здоювати корову (Не ототожнюючи при цьому з вужем, про що йтиметься у четвертому розділі цієї праці): «*Казалі – о, дамавик, дамавик… А шо за дамавик… Ну, то калісь казалі – карову падаів дамавик. А хто його знає, шо йоно за дамавік*» (с. Сибереж Рпк. Чрн.)[621], «*Паявлявся дамавік. А шо за дамавік… Такій звєр?.. Ну, люді ста'риє, дак зналі. А мі – ста'риє – да уже пад стари'мі… А ти – савсєм маладий, дак нє будєш знать нічога… Нє в каждам дамавік був. Па вібару. Дзє палюбіць, відно. Цєпєрь нєма вже ні… дамавіков уже баяцца. Стариє люді ж бачилі. Ани ж уже… параслє'йшиє булі. Сасав карову. Дамавік. Малака нє будзє. Да. Висасував. Нє вуж, ну такоє. Бувало, шо смактала карову*» (с. Горностаївка Рпк. Чрн.)[622].

Побутує думка, що шкодить лише «чужий» домовик. Наприклад, якщо придбали хату, де він уже був на господарстві: «*Тому хазяїнові він прибуток*

---

[618] Rulikowski E. Zapiski etnograficzne z Ukrainy. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1879. T. III. S. 93.
[619] ДАА. Зап. М. Кузнєцова в 2011 р. від Паплінської І. П., 1963 р. народж.
[620] Pietkiewicz Cz.. Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego. Materjały etnograficzne. S. 202–203.
[621] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[622] Там само.

приносе. А як ті хазяї вибралися, а ви хочете купити хату, то вам там спокою не буде. Він не дасть вам бути там. Гупає, перекиди може робити, як нема нікого. Але ви його не побачите» (с. Солонів Рдв. Рвн.)[623], «*То чужий шкоду робіт – корову пугає, спат не дає*» (с. Вишевичі Рдм. Жт.)[624].

Шкодитиме й домовик, якого «знахор» після смерті нікому не передав: «*Як знахор помре, то в нього по хоромах, хаті, хліві щось воює, стукає, як кіт – то помочник того покойніка, щось недобре. Нихто його не побачить. Як знахар помре, то на когось другого переходит*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[625].

Домовиком лякали дітей: «Що ж стосується забобонів, то на тепер повсюдно вони втратили своє колишнє значення, а якщо де й збереглися, то більше з метою лякати дітей. […] Лякають також вередливих дітей і домовиком (в оригіналі – *домовымъ*. – *В. Г.*). Кажуть, що він стукає на горищі, виявляючи цим невдоволення проти вередування дитини»[626], «*Я нє буду казать, нє знаю. Так – малиє дєткі нє слухають, да кажуть – от, дамавіка пазаву, або – русалку пазаву… Баба-яга…*» (с. Редьківка Рпк. Чрн.)[627], «*Калісь же всє дзєцєй лякалі. Дамавік пр'йдзє. А дє той дамавік… Я його бачіла… Я чула пра дамавіка, шо дєтєй лякалі*» (с. Пекурівка Грд. Чрн.)[628], «*Ну, кажуть, сіді тіха. Дєтям. А то дамавик прі'йдє, так он дасть табє… Яни усякіє бувают…*» (с. Гніздище Грд. Чрн.)[629], «*Чуєцє, дамавик – цє такий… Дамавик… Чи дамавий… Я предпалагаю з сваго'… Калісь: нє слухав – дамавий; кніжку нє там палажив – дамавий…*» (с. Довжик Чрн. Чрн.)[630], «*Ну, казалі, шо… Пудожді, я так, шоби канкретно… Дамавикі… "Ідзі-ідзі, он цябе дамавік там стрєнє, дак йон тобе дасьць уже…*» (Сміється. – *В. Г.*). *Ну ніхто яго нє бачив, того дамавіка, а те, шо казалі, – дак казалі за дамавікі ціє. Ну, страши'лі дзєцєй, шоб нє йшлі далєко*» (с. Крива Гора Чрн. Кв.)[631].

Остерігалися його й самі: «*Шось гаманєлі, да я вже і не знаю. Шо в хаці якійсь дамавік. А шо яно такея… Ну вже ж дамавік не на добре будє*»

[623] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 337-Е.
[624] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1996.
[625] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 69-Е.
[626] Бабенко В. А. Этнографическій очеркъ народнаго быта Екатеринославскаго Края. Екатеринославъ, 1905. С. 141.
[627] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[628] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[629] Там само.
[630] Там само.
[631] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.

(с. Вишневе Рпк. Чрн.)[632], «*Казали, шо дамавик при'йде… То всьо брехня. Дак баялися, шоб не прийшов*» (с. Красківське Рпк. Чрн.)[633], «*Канєшно, шо харошого дамавік не приносив. Шо' вон мнє може принести?..*» (с. Ладинка Чрн. Чрн.)[634], «*Ну, цє дамавік я чула, а вам нє буду й брехать і нє скажу, шо ано такє. Цє кажуть – о, дамавій ходіть… Буває – пападєш на дамавога, дак он цєбє закруціць. Смєялісь так. Шо уцєкайцє ад дамавіка. Шуцілі так, шо – о, дамавік, пріʹйдзє, паймає, дак он табє дасць…*» (с. Комарівка Рпк. Чрн.)[635].

Боязнь домовика походить насамперед від його ототожнення з чортом. Як приклад, така бувальщина, типова для розповідей про «нечисту силу», у яких надто самовпевнена людина потерпає від свого «невір'я»: «А колись одна… читаʹчка… […] як [в]она читала по покойника[х], дак сидять, і що думаєш, це просто повчєніє жизні, як ти щось думаєш робить, ото кажуть, шо не получилось, як думаєш, не… (хіба в хаті сам собі подумає, і у хаті побалака) тики за порогом побалакаєш – насмієця домовик об'язатєльно. Ось я роскажуʹ: сидять на поʹминках, уже вечерають вони і кажуть, кому що було. Томуʹ – те, росказують, томуʹ – те. А вона каже: "А мені нечого не було. Сама живу, сама хожуʹ, і неколи мені неяʹкого не було пришествія". Іде додому (повечеряли), вона за книжку, за свою паляничку, пуд руку й іде. Тут у глинищі… догонить… бичок такий, здоровий оце, каже, хвостом на цю сторону ляп, на другу ляп… А баба така вона й старенька, а не ряʹбка була, дак каже: "Побалакали, дак уже бежиш?" Дак він, каже, [я]к беʹхне… (Сміється. – *І. Г.*). Так я, ка[ж]е, од одного духу чуть не впала, і чуть не додому вів її, чуть не додому, уже, каже, отутечки, за сєльсовєтом, і аж отам коло Шаʹма, оту пристоʹяв за сільсовєтом, а коло Шаʹма вже, каже, покинув, пошов сюди направо. Ну, каже, побалакали, шо… не було і… пожалуста, "не було тобі, я от пришов"» (с. Плоске Нос. Чрн.)[636].

У розповіді з Катеринославщини домовик у подобі парубка приходить до дівчат на «досвітки»: «Гулялы раз хлопци та дивчата у одніейи дивчины на досвиткахъ, а до тіыейи дивчины та ходывъ парубокъ и вона ёго все у викно пускала. Отъ сыдять, гуляють, колы це шось и застукотило у викно. Та дивчина выбигла, ажъ йийи парубокъ; вана ёго и увела у хату тай посадыла биля себе.

[632] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[633] Там само.
[634] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[635] Там само, спр. В. Галайчук – 2017.
[636] Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині… С. 143.

Винъ сыдыть, гостынцивъ йий дае та обнима йийи. Ось вона и лапнула ёго за задъ, а винъ у ёго холодный якъ лидъ. Вона змовчала та у друге лапнула, а дали давай у крыкъ, а винъ у викно, выскочывъ та и каже: “Ну щастя твое, шо рано хватылась, а то якъ бы полягалы спаты, такъ я бъ тоби давъ знаты, якъ до себе домового прыйматы”»[637]. Цей сюжет добре відомий у різних місцевостях України, і зазвичай у подобі парубків до дівчат приходять саме чорти[638].

Усе ж, сприйняття домовика як «смертюка» чи як «нечистого» не можна вважати загальним для якого-будь етнографічного району України.

Домовиків нерідко поділяють на «добрих» і «злих» (мовляв, «які господарі, такі й домовики» чи «кому як пощастить»). Відтак шкоду визнають саме за «злим» домовиком: «*А дамавік єсть в каждой квартірє. Вы, думаєтє, живьотє бєз дамавічка? Тока дамавічок есть добрый, хароший, а єсть очєнь злыє. А за дамавічка гаварілі, шо дамавічок живе в каждом, но єсть злыє дамавікі, а єсть… Так, відімо, од хазяіна завісіт – какіє хазяєва, такіє дамавічкі. А в хаті він є у каждого*» (с. Пилипча Рпк. Чрн.)[639], «*Кажуть, шо у каждой хатє должен быть дамавік.* […] *Добрий, нєдобрий, – каму как павєзє*» (с. Велика Вісь Рпк. Чрн.)[640], «*Домовик – і тепер кажуть. “Ой, в мене' живе дамавик, он, варушицца пасуда чи, там, стукає”. Ну, каму дабро приносить, а каму зло. Чогось баяцца ж…*» (с. Красківське Рпк. Чрн.)[641], «*Ну то ж гаварилі пра дамавіков, ну в нас такога… Дамавік, кажуць, довжен буць у каждой хаці. Ну є хароший дамавік, а є паганий дамавік. Шо здаєцца людям – то па хаці ходзіць, то теє, то теє…*» (с. Роїще Чрн. Чрн.)[642], «*Расказувалі. Ну, дамавік всякій буває. Буває хароший, буває паганий. І от – бувають дамавікі всякі вани: і злі, і пагані. Ну, ди'влячись як…*» (с. Мощенка Грд. Чрн.)[643], «*Є домовики добриє, є й погані. Як в людей добре все в хазяйстві – то добрий*» (с. Осівці К.-Каш. Влн.)[644], «*В кого який домовик: як кого незлюбить, да лякає, стукає; а в іншой хаті – не чіпає*» (с. Млачівка Плс. Кв.)[645], «*Були злиї домовики, були*

[637] Манжура І. Сказки, пословицы и т п., записанныя въ Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурою. *Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества*. Харьковъ, 1890. Т. 2. С. 129.
[638] Див.: Галайчук В. Українська міфологія. С. 14–15.
[639] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[640] Там само.
[641] Там само.
[642] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[643] Там само.
[644] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 69-Е.
[645] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1994.

добрі» (с. Нівецьке Плс. Кв.)[646], «*Є хорошій домовик, домовічок, є і поганий. Который добрий, вун ізвещає на добре, а як домовик – проті, то ізвєщає на погане*» (с. Рудня Карпилівська Срн. Рвн.)[647], «*Ну, се лякав той дамавік, каже, чи шо… Я чула дамавік, але нє знаю за нього нічо'. Є й паганий, є і добрій дамовік*» (с. Зимовище Чрн. Кв.)[648], «*Як смотря є… Кажуть, домові є й хароші, є й пагані. Которій дбає в хазяйство…*» (с. Пухове Плс. Кв.)[649], «*Ну це таке, шо наче ж у хаті буває, домовик. Тако я чула. Є такий, шо з добрим наміром, а є такий, шо з паганим наміром. Ну, говорили таке, но я наче цьому' нє вєрила. Ну я ж кажу, шо други'й так – наче добре, а другий – пагане шось*» (с. Денисовичі Плс. Кв.)[650], «*Казали, шо в кажній хаті є домовик, а де він, шо він… В кого добре, а в кого й паганий*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[651], «*Кажуть, шо домовик у кожній хаті є. Є добрі, шо добро приносять, а є такі, шо зло, хвороби, не ведеться шось у хазяйстві*» (с. Вільськ Чрн. Жт.)[652], «*Говорили колись про цих домовиків. Шо, там, шось шкоду робить чи бушує на горі. Но я його не бачив. Казали, шо має буть в кожній хаті, але другий шкоду робить, а другий нє*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[653].

Чи буде домовик шкодити, часто залежить від його особистих уподобань. Якщо «полюбить» – допомагатиме. А буває, що незлюбить людину, «її дух, її піт», тоді він «мерево робить на хаті», лякає: «[…] Стали хозяїни хароші, – домовий полюбив коні – гладкі коні стали… А ось у нашого сусіда, як не полюбив коней, так хоч яку гладку купе, так вона через неділю стане така худоба, самі кістки… А то все через що?.. Бо “хазяїн” його не полюбив, а нас “хазяїн” полюбив» (м. Ногайськ Бердянського пов. – сучасне м. Приморськ Бердянського р-ну Запорізької обл. – *В. Г.*)[654], «*Ну, домовик… То домовик у кажного в хаті, у кажного чолов'єка домовик є. Як кого злюбить же. Бачте. Кого злюбить – добре, а кого… до не везе й не везе ж уже*» (с. Іллінці Чрн. Кв.)[655], «*Але він ше, бува, шо когось полюбе, а когось і не*

[646] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1994.
[647] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[648] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[649] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[650] Там само.
[651] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[652] Там само.
[653] Там само.
[654] Кравченко В. Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волыні та по сумежних губерніях… С. 20 (Проза).
[655] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.

полюбе, то ше робе якісь і фокуси – шось поперевертає, отаке» (с. Великі Бережці Крм. Трн.)[656], «*То, кажут, якийсь думувик є. Кажуть, шо в іншої людини чи семні він не чипає, а іншу людину він чи не злюбить – спати не дає, вистукує по хаті, поскидає всьо, бразкає, лякає*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[657], «*Домовик задушить, як незлюбить*» (с. Клепачі Слв. Хм.)[658], «*Вон їншому добро робить, а їншому – зло робить*» (с. Левковичі Овр. Жт.)[659], «*В нас такого то нема, а в сусідньому селі, в Муравині, то шось стукало на горі, пока батюшка три ра'зи хату не висвятив. То таке баяли, шо він кому на добре, а кому на зле*» (с. Морочне Зрч. Рвн.)[660], «*Колись так казала моя мати, шо як він злюбит хазяїна, то так все буде добре в тій хати вестиса, а як не злюбит, то буде все на вред робити*» (с. Неньковичі Зрч. Рвн.)[661], «*Дамавик – шось раніше ж було такеє, шо рассказували, шо дамавик якшо палюбіть жінку, дак буде і в хазяйстві все гаразд, і в дітях буде добре. А який той дамавик?..*» (с. Задеріївка Рпк. Чрн.)[662], «*Ну, було ж. Кажуть – от, дамавік… Як залюбіть, дак і вєдєцца і хазяйство, і в хазяйстві, у житєльстві удача. А як нє палюбіть дамавік…*» (с. Ваганівка Грд. Чрн.)[663], «*Дамавік – паганеє… Нє, вон є й хароший в каго'. Каго палюбіць. А кого нє палюбіць…*» (с. Великий Зліїв Рпк. Чрн.)[664], «*Законна єсть у каждого свой дамавік. Як палюбіть – нічога нє будє рабіть, нєзлюбіть – всьо прападє: і памретє, і скот паунічтажає, і радіть нє будє*» (с. Роїще Чрн. Чрн.)[665], «*Ну отак казалі, шось там каму привидіцца, дак і кажуть – нє залюбів дамавік*» (с. Редьківка Рпк. Чрн.)[666], «*Ну, я знаю, казали, шо домовик.* […] *Ну, як поганий… Дак вон кому шо-нібу'дь таке шкоду робіт. А як уже ж, кажут, ізлюбіт, дак ничого вже цього'. Харашо. Вже домовік жіве. Оце таке говорили*» (с. Бовище Плс. Кв.)[667], «*У кажной хаті є. Только де вон злюбіт се'м'ю і де йому до вподоби, так вон себе не виявляє. Ну, таке. Допомагає, кажут. А*

[656] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.
[657] Там само, спр. 326-Е.
[658] Там само.
[659] Там само, спр. 322-Е.
[660] Там само, спр. 325-Е.
[661] Там само.
[662] Архів ДНЦЗКСТК, спр. Н. Лещенко – 2017.
[663] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[664] Там само.
[665] Там само.
[666] Там само, спр. В. Галайчук – 2017.
[667] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.

якшо не то, так поб'є все чисто» (с. Королівка Плс. Кв.)[668], «*Домовик є, кажут. Шо то домовик незлюбив, стукає домовик. В нас в Уланові случай був, шо такево шось робилося в хаті. І шо вони не робили – і батюшку приводили святили, і покинули хату, – і так в них сім'я… в того інсульт, в того… Мама моя казали, шо домовик є в кожній хаті. Но є він, шо приживецця, а є, шо не приживецця. Як він вживецця, то його ніхто не чує і не бачить, а як не вживецця, то він дуже зло робить тоді*» (с. Зозулинці Хм. Вн.)[669], «*Домовик – то лихе. Воно в кажній хаті є. Як любит хадзяїна, то є, а як не любит, то він не вде'ржицця тут*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[670].

Якщо домовик незлюбить дитину, та погано росте: «Если ребёнок плохо растёт, то говорят, что домови'к не любит» (с. Старі Яриловичі Рпк. Чрн.)[671].

Не в останню чергу на те, чи вподобає домовик господарів, впливала їхня поведінка. Вони повинні шанувати і домовика, і одне одного. Як правило, вважають, що коли з домовиком обходитись добре, то і він добрий: «*У кожної людини должен буть. Це єсть – охоронець. Якшо ти гарно поводисся, і все, – він тобе шкоди не робіт. А якшо ти шось йому суперечиш, не так обращаєсся, як треба, ун може тебе й полекати. Ун може тебе й по… Постукат може, пошкрабат може, може ше шось ізробит*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[672], «*Кажуть, шо, мол, йон у кажной хати є, алє шо, є, шо, в'обшем, як то в хаті больш приємне отношеннє мєж хозяйна'мі – і йон у хаці шкоди нє робіць*» (с. Машеве Чрн. Кв.)[673], «*Ну, але з ним треба так по-харошему, то він не буде робити біди, злого шось*» (с. Града Крм. Трн.)[674], «*Домовик і на добре, і на погане може бути. Як його зачепити, його гніздо, то може бути й погано. А як ви його не зачепите, то не буде погано нічого*» (с. Філіополь Хм. Вн.)[675].

Впливали на це і внутрішні якості господарів: «*Про домовіка… Про домовіка, ви знаєте, я вам скажу. Домовик… Є він. О. Він є майже в кожній хаті. Домовик. Але як він себе поведе. В мене', наприклад, є домовічок, який стараєцця, шоб мені помогти. Бо я – жінка характером незла, добра душею, о,*

[668] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[669] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[670] Там само.
[671] Славянские мифологические персонажи. № 680.
[672] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[673] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[674] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е.
[675] Там само, спр. 710-Е.

і він мені помогає. А отей, шо злюча без пам'яті людина, отей і робить зло» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[676], «*Домовик, кажуть, хазяїн в хаті. Його не бачать, але то шось ходить, то двері скрипнуть… Він – смотра як до нього відносяться. Буває, шо йому господарі не нравляцця, то він може злитись, дебоширити. Як якісь алкоголіки чи злодюги, шо нарушуют Божі закони. То в свахи є той домовик – то вони і якісь монетки сипали, а він так і далі є. Вони ощущают, шо шось є*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[677].

Домовик начебто може перевірити, наскільки його господарі щедрі, – від цього залежатиме і його прихильність: «…вони сиділи зі своєю бабою в хаті. І двері були закриті (замикали ж на ніч). І сидять вони тут, чують – хтось стука (а там у баби було одні двері, тоді – сіни і інші двері). І хтось стукає в сінях. Вони відкрили двері, якийсь дід стояв в сінях з сивою бородою, і каже: "Дайте мені, будь ласка, кусочок хліба". Баба каже: "Так в нас самих нема". Той дід розвернувся і пішов. Коли дивляться, а ті ж двері, шо в сіни ведуть, одкриті (бо вони ж йому одкрили), а ті, шо в хату ведуть, замкнуті. І так вони й не поняли, як то дід зайшов. Тоді люди казали, шо то домовик провіряв їх, чи вони добрі» (м. Миронівка Харківської обл.)[678].

Аналогічний сюжет зафіксовано й на Олевщині. Тут демонологічного персонажа ідентифікували з «Богом», хоча загалом у контексті розмови мова йшла саме про домовика: «О. О.: *Шоб Галя ваша, то вона могла б набрехать, шо до їє Бог злазів.* […] О. К.: *Я була тамка на городі. Коноплі булі, і просо було. А Маруся, і Галя, і Коля чі хто то… Нє, Колі не було тогди. Аж, каже, вони пріходять у хату, аж вон стоїть на стьобці: "Текайте, – каже, – у хату, бо зара буде вельмо дощ іти". Вони, каже, ще на городі. А вон знов: "Втекайте! Дєти, втекайте!" То вони прибєглі, то вон – наче дєд такий маленький, наче сівенький такий, да до моєї дочки: "Галько, дай мінє штани!" А вона каже (А тоди ж голод…): "В нас, – каже, – нема штанов". – "В вас нема штанов? В вашого батька нема штанов?" – "Нема, – каже". – "Дай яєць". – "В нас нема яєць". – "А, – каже, – тобі Бу^{o}г здоров'я, тобі пари Бу^{o}г не дасть. То дай, – каже, – дві яєчки чи три". Чи то дала вона, чи ні, аж таке вон: "Ай-яй-яй-яй-яй!.." То вон, каже, із того, із стьобки да скочив, да Марусю*

[676] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[677] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[678] Ніколаєва А. Вірування у повсякденному житті українців (кінець XX – початок XXI століття). Харків, 2009. С. 57.

заткнув тим, засувкою, в хаті. То Маруся і сюдою, і тудою, а вон, каже, – на стьобку – да й полєз на гору. Як я прийшла, пошлі шукать його – нема! (То це казали – Бу^{o}г? – *В. Г.*) *Бу^{o}г*» (с. Юрове Олв. Жт.)[679].

Що прикметно, очевидні ознаки домовика виявляє «Бог» і в розповіді з Мар'їнки: «Коли у матері помирає дитина, то кажуть, що їй не можна плакати, бо на тім світі її дитина буде купатись в її сльозах, а потім ще не можна йти за першою дитиною, тому що тоді будуть помирати й другі діти. І дійсно, каже баба, так воно і є, бо коли померла моя перша дитина, я пішла за нею, коли за рік захворіла й друга дитина. Я сиділа біля стола, коли одчинились двері й в хаті зайшов старий, старий дід з білою бородою, я ніяк не злякалась і поспитала в його: На худо прийшов, дід, чи на добро. Він вимовив тілько на ху-у-у, і вийшов з хати. Цей дід був бог. Я так і сказала, що моя дитина помре, воно так і вийшло, на другий день померла моя дитина»[680].

Домовик не терпить сторонніх, які ночують у хаті. Подекуди вважають, що домовик нібито має в хаті своє улюблене місце, яке не можна залежувати, інакше він буде душити, зганяти ту людину (І як правило, хоча й не обов'язково, зганяє він саме гостей хати, які не є членами даної сім'ї):

– «*Єслі ти ляжеш на його месці, до ти спать не будеш. А вун в кажной хаті єсть хазяїн*» (с. Термахівка Івн. Кв.)[681].

– «*Бачила домового в хаті.* […] *Ну то я прішла, думаю: шо я там з дітя'м буду бояца? Ле'гла да й заснула. Чую – шо то таке важке на мінє? Так покіль дзіця лежало, то потіль нє, а сюди на ноги тако нале'гло… Вішло із-пуд стєнкі. І чутно', шо йде-йде, йде-йде. І спустілоса на долувку. Полежало трохи і пошло хатою, – чутно'. Пошло хатою, походзіло… А тут кажут, шо то догори, то те… – не мона догорі лежать. І покіль дітя, то сюди воно не нале'гло, а сюди – на ноги. А воно дітяті не те… І боюса я поворухнуца, шоб боком легти да дітя поворушить, шоб воно кричало. Я вже так лежала. То воно походіло, походіло по хаті. Обратно – пришло і обратно лягає мені на ноги. І трохи полежало, спустілосо і тоді под стєнку пошло. Чутно, все чутно, як ото чоловєк. А до*

[679] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1997.
[680] Мар'їнка: етнокультурний портрет українського селища на Донеччині кінця 1920-х рр. / Упор. Олена Боряк. Київ, 2017. С. 105–106.
[681] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1998.

детей воно не буде касаца, потому шо янголеня – воно ничо не понимає ще» (с. Замисловичі Олв. Жт.)[682].

– «*Чоловік льог на кроваті, а хата маленька, дак вона лягла приставила ’слона, і лавочку, і собі лягла. Каже, полежала – не можу неяк. Наче шось шародить, наче мене шось таке наче лоскоче. Не можу ніяк. Лежала-лежала, больш не чула. Коли, каже, оказалосо – домовік. Вже там не лягаю. Як там не лягаю – нема його*» (с. Термахівка Івн. Кв.)[683].

– «*Чоловік не прийшов з войни, а вона ж у свекров була, свекор і свекруха. І каже: “Я по'йду на хату спать. Бо хата одна, да жарко”. А матка його каже: “Ти не будеш там спат. Побачиш. Іди”. Вона пошла, послала, собі лягла коло лежака. Лягла. Коли штурхає: оступісь із цього мєсця. Мусила злазить. “Я ж казала, шо не йди, шо не будеш спать”*» (с. Підгайне Івн. Кв.)[684].

– «*Брат мій, з армії пришов, поліз на п’єч спати. Вночі встає: “Сестри, ви спите?” – Спимо, а ти чого не спиш? “Мене хто-то прогнав: стягує одіяло, вітягує подушку с-под голови. Я облапую – нема нічого. Сплю далі – знов приходить і стягує одіяло. Я догадався”*» (с. Мусійки Івн. Кв.)[685].

– «*Я даже була дєвчиною, то я… сьо вже не ця хата, та хата згорєла… то я спала, сама на горищі, спала. І засну – і тако: подвінься… подвінься… Встаю – нема нікого. То я кажу… пришла в хату, до матері кажу, мама каже – це, – ка’, – домовік так. Ти на його мєсці лягла. Ти на його мєсці лягла, і, – каже, – вон тебе так, – каже, – гонив*» (с. Михалин Брз. Рвн.)[686].

– «*Вон живє собє… У хаті живє. Ну, його нихто не бачить. Вон не любить, як на його мєсті хто. Вон своє мєсто знає одне*» (с. Тихин Нрв. Гом. Бєл.)[687].

– «Ў ко′жнай ха′те дамави′к е. (Одного разу тітка ночувала в чужій хаті на печі). Чу′ю: аткрыва′ецца дьве′ри. Хтось иде′, ле′зе на печ. Цап мене! Аж дыша′ть ва′жко. Кажу′: “О го′споди, хто то ла′зить?” – и всё пропа′ло. А хозя′ев он не тро′гае» (с. Старі Боровичі Снв. Чрн.)[688].

У бувальщині з матеріалів Б. Грінченка домовик «придавив» мачуху (також, відповідно, «чужу»): «Батька не було дома, осталась тилькы мачуха

[682] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1997.
[683] Там само, спр. В. Галайчук – 1998.
[684] Там само.
[685] Там само, спр. В. Галайчук – 1994.
[686] Там само, спр. В. Галайчук – 2013.
[687] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[688] Славянские мифологические персонажи. № 678.

сама, та я, ще невелычка дивчына. Мачуха спала на полу, я на лавци. Скризь сонъ мачуха почула, що на йійи щось важке навалилось и душыть йійи. Вона прокынулась, та ніякъ не пидниметься и ни рукою, ни ногою не двыне, такъ йійи прыдавыло, а по морди водыть щось, мовъ лапою. Якъ то уже вона рванула руку зъ усіейи сылы, пидняла и хватылась за шось волохате; а тоди и сама пиднялась и сыдыть. А домовыкъ скочывъ зъ полу, та тилькы тупъ, тупъ по хати. Хватыла мачуха свою дытыну пидъ руку, та зъ хаты; зъ синей вона почула, що я скризь сонъ трейчи поклыкала: тату! (Мо то винъ и мене душывъ, та тилькы я такъ крипко спала, що ничого и не чула). Выбигла мачуха, якъ була; зъ хаты и двери покыдала. Насылу вона достукалась до сусидкы и тамъ заночувала; а на завтре зъ сусидкою прыйшла додому, колы и двери позачынени, и домовыка уже нема, и я соби любенько сплю» (с. Виблі Клк. Чрн.)[689].

У розповіді зі Слобожанщини домовик у новозбудованій хаті «душить» господиню, яка лягла на синове ліжко: «[…] Доўго син не жениўся. Оце син пішов у прийми, а я осталася сама. А тоді я лягла спать у його спальні. А тіки построїлась. Так як полуно′чь, як хватило мене душить! То ж, кажуть, домовик, а я того не знала і думала, не домовий! Просто обмертвляють руки і ноги, двіженія немає, і душе, за горло душе мене. Я чьитала-чьитала “Оччье наш” в умі, голосу нема. Потом-таки бросило, доўго чьитала. Я ж і подумала, що це домовий. Думаю, не ляжу я на його койкі. Я лягла тоді на своїй кроваті. Так як полуно′чь – опять начьина мене. За горло хвата мене, прямо задушуєсся. А “Живі помочьі” я не могла чьитать. А я ж не молилася Богу. Прочьитаю “Оччье наш”, як спать лягаю, як була змолоду. А тоді як хватило опять душить… А я тоді “Живі помочьі” – де й ділося. Ось тоді я повірила, шо єсть шось у природі […]» (смт Біловодськ Луганської обл.)[690].

Збиткується він і над зятями чи невістками: «*Кажуть, шо домовики, вони ж і ходять, і все… У мене' осьо… тут є в селі в нас. Шо домовик був мого зятя незлюбив. В свахи. Це її син, а мій зять. Він його стягає, одіяло стягає, не дає спать, покою не дає. І це ж, каже, тільки ляжу спать – хоп!.. Я його, каже, не бачу. А кажуть, шо є в кажний хаті домовик. Но ми його не бачили николи. І*

[689] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 110.
[690] Північно-Східна Слобожанщина… С. 114–115.

він до себе одіяло тягне, а воно до себе. Ночию. То це, каже, домовик незлюбив і це таке робить» (с. Ксаверівка Чрн. Жт.)[691].

З часом, проте, з домовиком можна було «вжитися»: «*А не любив, наверно, нас чогось* [домовик]. *Ну, мене, наприклад, душив. І таке відчуття… В нас такий стільчик був, шо як сідаєш на нього, то ножки та' як би тріщали. То лягаю спати – так на стільчик руку, то по ногах так робицця тверде'нько, тверде'нько, а потом він мене чогось душив, чогось він мене не любив. То казали, шо треба казати "Отче наш", ножика клали під подушку бабушка колись, і мак такий дикий, видюк, – шоб він не приставав. І папу колись тоже потрясав. Якшо з мамою посва'рицця, то він йому робив ве'село. Лежу так, каже, то він його за плечко потрасав, і таке відчуття, шо тіпа – вставай. Ну, в'обшем, робив йому кардібалєт, шоб не оддиха'в крепко. Десь він маму біше любив, а нас не воспринімав харашо. Але потом перестав.* […] *Було в нас таке. А колись, як душив, то я повернулася – і такі короте'нькі грубі пальці. Так, як мужські, но такі… бо з бабайочка'. Таке бачила колись. Але вже, видно, вжилися ми, вже не чіпає*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[692].

Домовик лякає чужих, що ночують у хаті: «*Домовик, кажут, шо такий є, шо ничо' не вредит, а є, шо… От за це я вам розка'жу. Це в меї тьоті. Тьотя поїхала на базар, а маму (це сестра, щитати) позва'ла ночувати. Каже – я лягла, чую – шеберх.. шеберх… на горі. Ше, кажут, навіть і не спала – шеберх.. шеберх… на горі. Гречка там була – вже шось згорта'є гречку, кури скинуло – кричат уже в сінях кури. Кажут – я хтіла двері одчинити, думала, шо бандіти, – двері не одчиниш… І вже, каже, шо – вже злякалася. Тру сірника – він гасне – не засвітиш свєту. Кажут – зара побіжу до Платона (там в сусідстві тьотіного чоловіка жив брат, такий крепкий). Кажут – зара побіжу до вікна, там вікно одчинялось. Кажут – до вікна – не одчиниш. Всьо… Кажут, залізла на піч і тако трасуся. І до са'мого, кажут, білого дня отакего' ковирало все на світі, аж уже, кажут, півень заспівав, вони, кажут, – у вікно – і побігла до цього Платона. Цей Платиʲн, кажут, прийшов, подивився… Кажут – всьо на місці. Ну, правда, кажут – кури… і корова ходора ходит. І*

[691] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[692] Там само, спр. 710-Е.

кури розполохані. А то, кажут, все на місці, і гречка на місці, і все на світі. Отаке було» (с. Петриківці Хм. Вн.)[693].

Чужого, що ночує в хаті, він може уві сні перенести на інше місце: «*Домовик якийсь є. Женя Бойкова вийшла другий раз заміж, то чоловіка той домовик десь переносив вночі. Вона просипаєця – а він на канапі чи де. Вона догадалася, шо то домовик. А першого чоловіка не зачіпав. Катя служила в Ґурнічки, вона спала на п'єцу, рано встає – то вже на лавці. "Бабо, шо то таке?" – "Нічо', нічо'..." (А в неї був він. Кажут, шо вона виносила йому їсти, десь на горище)*» (с. Зеблази Крм. Трн.)[694].

«Душити» чи навіть бити він може людину і тоді, коли та спробує заснути на «його» місці й поза хатою. Трапляється, зокрема, що домовик «душить» на пасовищі:

– «Колысь ще улитку пойихавъ мій дядько на ночлигъ. Дойизжае до того миста, де паслы коней, ставъ гукать хлопцивъ. Здається йому, що хлопци озываються; ставъ винъ йихать на голосъ. Килькы не йихавъ, а хлопцивъ не знайшовъ, хоча и чувъ, будто воны до його гукалы. Злизъ дядько зъ коня и лигъ пидъ стогомъ, попутавшы коней. Тилькы що винъ заснувъ, колы чуе, що його щось стало душыть, та такъ на його навалылось, мовъ стогъ сина на його перекынувсь. На велыку сылу дядько вырвавсь одъ домовыка, та такъ уже и не ложывся цилу ничъ» (с. Виблі Клк. Чрн.)[695].

– «Одынъ хлопець вивъ коней на ночлигъ, и уже было дуже пизно, то онъ не знавъ, де хлопци ночуютъ, и сталъ йихъ той хлопецъ гукать, и крыкнувъ: "Хлопцы го!" Дакъ и пошовъ гласъ, и йому здалось, будто-бы за ричкою. И винъ пойихавъ туда, ажъ нема тамъ хлопцавъ. Дакъ винъ и лигъ спать, ажъ на його щось навалылось, винъ не злякавсь та й каже: – Десь моя пуга – я тоби дамъ! Домовыкъ злякавсь и де дився, – и билышъ не было» (с. Виблі Клк. Чрн.)[696].

– «А то [было] на балуо′те. Па′сли скуот. И зна′чыть, скуо′т палю′ог. И ми, зна′чыть, то′же жэ палягли′. Яно′ падхо′дить и мене′ дубцо′м: убира′йсь! Я ўста′ла – нема′ нигде′ ничо′га. Зноў лягла′. Перехристи′лась, лягла′. А яно′ зно′ў дубцо′м: ўбира′йсь! И няма′ ничо′га нигде′. Ўста′ла – нема′ нигде′ ничо′га. Зно′ў у тре′тя – як лыгне′ дубцо′м: ўбира′йсь! Я ўжэ ўста′ла, перехристи′лась, адышла′.

[693] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[694] Там само, спр. 324-Е.
[695] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 113.
[696] Там же.

И нима′ нигде′ ж нико′га, ничо′га, так. Тьма′ така′, те′мно, зна′чыть, так. Ў день да на′вись така′, пого′да тьмя′на така′. Я узяла′ удру′гэ ме′ста лягла′ да – Бо′жэ сахрани′ – ўжэ нишо′ не чапа′ло нишо′. Дак то′жэ, каза′ли, шо то, зна′чыть, на домавико′во ме′ста лягла′. Дак праганя′ў. Да» (с. Мощенка Грд. Чрн.)[697].

Звиклими для домовика місцями, де він «душить» непроханих гостей, є хлів, клуня, сінник:

– «Росказувавъ мени одынъ чоловикъ, якъ винъ пишовъ одынъ разъ ночувать у хливъ до коней. Заснувъ винъ и саме у опивночъ скризь сонъ почувъ, що шось шамотыть и прокынувся. Дывыться, ажъ зъ горы лизе щось – наче мишокъ, та якъ бухне на чоловика, та такъ його прыдавыло, що винъ, бидняга, и дыхаты переставъ. Потимъ узяло його на оберемокъ и кинуло изъ селныка. Насылу той чоловикъ уставъ, та писля такойи оказійи уже и не ходить у хливъ на ночъ, та й другымъ не совитуе» (с. Виблі Клк. Чрн.)[698].

– «Начава′ли на гунне′ у застаро′нку на сие′не. Успа′лись. Ано′ прихо′дить. Валаха′тэ, шэрсть на юм. И ко′сы до′лгие, и шэрсть до′лга. И дава′й тапта′ть йих. Чэлаве′к не чэлаве′к, бо зна шо, хто зна, шо таке′. Ну, и ани′ ўжэ каза′ли, шо дамави′к. То на яго′ ме′сте, де ён там жыў, спаў, нельзя′ бы′ла лажы′ца там. У застаро′нку то ме′ста бы′ло. Як би у дру′ге [место] десь лягли′, дак ничо′а б ни було′, а то шо у застаро′нку – и′за таго′. На яо′ ме′сте. На том месте, де юн аддыха′л» (с. Мощенка Грд. Чрн.)[699].

– «*Чула – й дамавік – таке. Калісь сусєдка расказувала, ка', палєзла я на ву'шкі спать. А чую – хто мєнє… істягує з мєнє. Ох… я, ка', прібєгла, да у хату прішла (отам жівє, дє то оньо', зєлєний забор). Я, ка', у хату, – ну, палєз свєкар уже лю°г там. І тей – ізлякавсє да в хату прішов. Дак осє такє чула. А болєй так мінє нічого нє пріходілос. Ну, злєкавсє, шо істягує з його' пастєль*» (с. Зимовище Чрн. Кв.)[700].

У бувальщині з Чорнобильщини домовик не давав парубкові заснути у клуні, доки не прийде старший брат, – саме його, очевидно, він сприймав як господаря: «*Кались наш батько разказував. Ну, в його' тоже велика сем'я була. Дак його' старший брат був на три годи старший. Ну да каже – ми лєтам у*

[697] Гура А., Терновская О., Толстая С. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу. *Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования*. Москва, 1983. С. 121.
[698] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 110–111.
[699] Гура А., Терновская О., Толстая С. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу. С. 121.
[700] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

сараї спали. Да каже – як прихожу я паперед Якава… Спакойно буду спат, [а] *як прийду я паперед Якава – буде шось і тарабанит, і тарабанит, то наче плугам стукає, то наче чим… От, Якав пожжей пришов – всьо, стихло. Дак то казали, шо то дамавик так*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[701].

Щоб не викликати невдоволення домовика, уночі в клуні не працювали: «Одынъ чоловикъ та бувъ такый невсыпущый та роботящий, и вночи йому не було сну: усе було робыть. Отъ разъ уночи віявъ винъ жыто и сивъ оддыхать. Закурывъ люльку, сыдыть, ажъ изъ засторонка сунеться щось велыке-велыке, а очи таки блыскучи, страшки, и такъ йимы уставылось на чоловика. Прысунулось воно до чоловика и не пускае його изъ клуни. Шо тилькы чоловикъ ступыть до дверей, такъ воно и загородыть йому дорогу. На велыку уже сылу винъ утикъ одъ домовыка. – Ну, щасте твое, – крыкнувъ домовыкъ у слидъ, – шо ты утикъ, а то бъ бильшъ не віявъ. Съ того часу переставь чоловикъ ходыть у клуню вночи» (с. Виблі Клк. Чрн.)[702].

Схоже заборонялося уночі вилазити на горище: «Нельзя на сто′лю (чердак) лезть но′чью – там домови′к» (с. Макишин Грд. Чрн.)[703].

Домовик виявляє своє невдоволення, коли займуть його місце у підпечі: «*Ето дуже харашо, якшо домовик у домі живе. Він в домі, чи, там, десь коло скота, чи де, де його мєсце є, – це дуже харашо, кажут. Ну, обічно, говорат, шо колись ото робили печі, і пуд пєччу такіє були… ну, там туди лучину клали сушили, дро'ва… я'мкі такіє. Не такіє я'мкі, а проход прамо туди, туди й самому чоловєку мона залєзти. Большинство вон там, каже, зімував. Зімує. Там тепло', там добро', там чи'стенько треба шоб було… Ничого туди не заставлят, ни чавунамі, ни горшка'мі ния'кимі. Бо то буде, каже, ходит да стукат, шо заняли' його место*» (с. Кливини Плс. Кв.)[704].

Взагалі на горище бажано було зайвий раз не навідуватися: «Ишовъ одынъ чоловикъ, зайшовъ въ одне село и попросывся ночувать. А той чоловикъ, шо прыйнявъ, и каже: “Нема тоби дать чого и повечерять”. – Черезъ то въ тебе нема, бо у тебе домовый ледачый, а ты визьмы палку, полизь на горище и отлупы ёго. – Той чоловикъ и полизъ на горище; дывыцця: сидыть въ красный шапци хлопыць у кутку. Той чоловикъ до ёго, а той домовый якъ упхнувъ его

[701] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[702] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 111–112.
[703] Славянские мифологические персонажи. № 677.
[704] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

съ горища, шо винъ бильше не хотивъ лазыть» (с. Велика Виска Нву. Крв.)[705], «*А я для домовіка не знаю. І мой батько ще розказував, шо там у їх, вон це з Білорусії, одна дєвка полєзла на го'ру, да ’бі наче розбури'ла його кубло. І став приходити, до свєтили зразу огонь, дак вон не чепав, а потом – уже і огонь свєтит, і вона кричит, шо вон мене душит. Відно не було, але… І вона померла, та дєвка. Шо це ’бі наче розбури'ла…*» (с. Грезля Плс. Кв.)[706].

Місце домовика можна було зайняти і якимись добудовами, ремонтом: «Васька Корчева купела хату в людей. Їй казале, шоб оставила місце для домовика. Вона ни послухала, заставила те місце. То кілько жиле в тий хате, стилько на горі все щось стукало» (с. Троянівка Мнв. Влн.)[707], «*Ну, колісь же, каже, розказуют… розказували люде, шо домовік, вон же, як-от буває, шо незлюбіт хазяїна. О. От, йому шось не поноравітца там десь, де вон знаходицце, – до там шось хазяїн чі ставіт, чі шо, загарожку якусь робіт, о, дак вон не любів, даже каже, шо ноччу там десь стукає ходит да все бу'хає по том, по горищі ходит, от, шоб його м’єсце освобони'т. От, так як у нас було у прошлом году вот – ло'пало все. Я думав, шо це в котлє так лопає, потом дивлю'се – в котлі не лопає. А де воно лопало – Бог його знає. Значит, прімєта якась-то єсть. Як воно все ослобонилосе там, ремонт зробили, все, – потом стало все нормально. Ми ремонт пока не робили, не було ничого. Як зробили… газ оце провели, – і воно стало хлопати. Ото тей самій домовік і хлопав. Його мєсто де-то заняли' мі, чимсь, о. Но щас уже – ілі мі його убрали якось, шо чисто все поте'… – не чутно'*» (с. Кливини Плс. Кв.)[708].

Невдоволення домовика викликають різні причини. Зокрема, він начебто не любить, коли у хаті неприбрано, коли лаються: «Він любитиме, і буде усе вести′сь у тому хазяйстві, у тому дворі. Правду кажу, а тики його ото… єсть же таки: “Що!..” Да матьо′вники, да все, то не дай сві′те, і ото буде до тих пір, шо і із двора ізведе, із того′» (с. Плоске Нос. Чрн.)[709], «*Домовик у кажній хаті живе. І він добрий. Єслі хата – благополучно, і немає там не матюків, не… не цього… він буде жить і з вами дружитиме. Треба поводить себе акуратно. Шоб не*

[705] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 77–78.
[706] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[707] Поліська дома: фольклорно-діалектологічний збірник (посібник для вчителів) / Упор. В. Давидюка, Г. Аркушина. Луцьк, 1991. Вип. 1. С. 69.
[708] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[709] Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині… С. 142.

матюкацця в хаті, не цей…» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[710], «*Домовик. В кождій хаті він є. Як хто Богу вірує, дак він мовчить. А як черка'ється да лається, дак він тоже, кажуть, возбуха' тоді*» (с. Добраничівка Ягт. Кв.)[711], «*То як ви його не обіжаєте, то він буде мовчати, він буде добрий, а як будете шось казати, то він ше бі*[ль]*ше пуддьоргує. Він не любить, як хтось ругаєця*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[712], «*В кажній хаті повинен бути домовик. Навіть як де така сім'я, шо п'ють дуже – він не може там держатись, він втікає.* […] *Він не любить сварки, не любить, як не прібирають після себе*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[713], «*Колись коли'шу свої діти, і сказала погане слово. Е – чую – вже колиску че'пає. Відразу догадалася, шо я неправильно сказала. Шо він приступив до дитини*» (с. Осівці К.-Каш. Влн.)[714], «*Ну треба – єк який думувик – треба таке в хати, шоб був пурадок, ни було' ма'ту, ни було ниє'ких слів пуганих, ото думувик, він тоді добрий. А так він може на шо хоч повести' людину, шо люди вешались. Треба, шоб було свачоне в хати, шоб був пурадок*» (с. Ворокомле К.-Каш. Влн.)[715], «*Якшо, наприклад, сім'я, то він не любить, шо сваряцця в хаті. Це в першу чергу. Коли нема злагоди у сім'ї, то він іще і підстиркує когось, чоловіка або дружину. Якшо вон бачить, шо це вона неправа*» (с. Черевач Чрн. Кв.)[716], «*Він в кажний хати, той домувик. В кажний хати він, тіки він може бути злий, а може… То є такий, шо дупомагає в сім'ях, а є, шо шкодить. Як шось… як хтося провинився, чи якийся гріх, якшо люди не живуть мирно в хати, сварка, то він може злитись. А так він в кажний хати дупомагає*» (с. Лахвиця Лбш. Влн.)[717], «*У каждой хатє є свой дамавік. Дамавік давжо'н буть добрий. Вон каждаго чалавєка ахраняє. В твайом жиллє. Єслі ти будєш ік єму харашо атно'сіцца, і он да цєбє' будзє… Рабі добриє дзєла – і будзє цєбє памагаць*» (с. Петрушин Чрн. Чрн.)[718], «*Дамавік паганих людєй нє любіть*» (с. Петрушин Чрн. Чрн.)[719], «*Дамавий – є дамавий в каждой хаті, в каждом домі. Якшо сєм'я ціхая, нє бунтуєцца, нє су'че*

[710] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[711] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[712] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[713] Там само.
[714] Там само, спр. 321-Е.
[715] Там само.
[716] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[717] Там само, спр. В. Галайчук – 2015.
[718] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[719] Там само.

мацюков, нє паказує па локоць, – дак і йон же сєдзіць, як то кажуць: нєту псіха – нєту ліха. Йон ці'хенька й сєдзіць» (с. Довжик Чрн. Чрн.)[720], «*Він не любить, шоб на його хто шо не сказав, ото цеї ругані не любить в хаті да цеї сварки, да оцього, шо п'ють да б'юцца*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[721], «*Дамавий оце тєбє нєвзлюбє – то нічого в тєбє нє будє. Нєльзя на нєво ні ругацца, ні ссоріцца, ні стучать послє захода сонца, – толькі должен быть злад, і всьо. І дома всьо харашо. А єслі будє отакеє-во, то й і будє дамавий отаково: нічога нє будє, ніякай ні живнасті, нічога, он всьо зведє табє*» (с. Леонівка Смн. Чрн.)[722].

Не любить, коли голіруч стирають стола або лишають на ньому ножі, виделки, часник чи відкриту сіль (Про солену їжу йтиметься дещо далі): «*Він не любить, коли голими руками стирати зі стола, щоб ножі були на столі*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[723], «*Як ніж на столі, то він боїцця*» (с. Миньківці Слв. Хм.)[724], «*Не можна ніколи часнику на столі лишати, бо він не любить: по хаті буде стукати шось*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[725], «*Силь не уставляли одкриту, нужа не оставляли на стил, бо він не любить. Завжди хавали нужа. Зараз же нужі у тому стують, а колись же клали так…*» (с. Лахвиця Лбш. Влн.)[726], «Домовий ображається на неохайних господарів, які залишають на ніч гострі предмети на столі, і своїми капосними діями заставляє їх краще доглядати за господарством» (м. Валки Харківської обл.)[727], «*Ще кажуть, що він не любить, коли на ніч зі столу не ховають ріжучі чи колючі предмети. Ніколи не можна лишати ножі, вилки, все треба ховати на місце, щоб не лежало відкритим*» (м. Бердичів Жт.)[728].

Треба зазначити, що часник, сіль і ніж є відомими оберегами від демонологічних персонажів; також ножем традиційно не користувалися на поминках, щоб не поранити душі. Не залишали ножа на столі й не пов'язуючи цього звичаю з домовиком: «*Ножа – нє. Ножа не оставляли. Ножи були на свойом мєсці – в шухлядци, чи такіє ж були поличкі колись. На поличці. Ну, кажуть, шо не можна ножа оставлять на ноч.* (То шось з домовіком пов'язано? – *В. Г.*) *Нє,*

[720] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[721] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[722] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[723] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 69-Е.
[724] Там само, спр. 326-Е.
[725] Там само, спр. 186-Е.
[726] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.
[727] Ніколаєва А. Вірування у повсякденному житті українців (кінець XX – початок XXI століття). С. 57.
[728] ДАА. Зап. М. Кузнєцова в 2011 р. від Паплінської І. П., 1963 р. народж.

нє. Ну не оставляли» (с. Тихин Нрв. Гом. Бєл.)[729], «*Ну, ранче ж не лишали на столі. Їх не дуже й було, біш ламали хліб. А я так думаю, чого не лишали ножа, – бо ж яка людина в хату йде, а ніж лежить. То бішість ховали ножі*» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[730].

Не терпить освячення взагалі, а також свисту: «Стверджують, що в хлівах, особливо призначених для коней, завжди поселяється *діаволъ*, а тому хлівів тих ніколи не варто освячувати і в них не можна свистати, щоби тим не роздражнити *діавола*, який може замучити коней»[731] (За іншими ж відомостями, «свяченого в конюшню гріх утикати, бо се худоба не чиста»[732]).

Не подобається домовикові, коли хто хропе: «*А мій не любит, як я храплю. Раз мені так в раму – цок-цок. Я перевернулась на бік, то вже не стукав*» (с. Вишевичі Рдм. Жт.)[733]. У цьому спостерігається збіг між домовиком та душами померлих: «*Ето було до дванацати дньов* [по смерті чоловіка]. *Бацько спіть, а я легла догори. Мо' то був в мене' і рот роззявляний. Коли чую – одчиняє двері – Коля мой покойний. Шлоп, шлоп, шлоп, – прішов до пріпєка. Рукою правой як шлопне мене, я й схопіласа, – рот закрів*» (с. Замисловичі Олв. Жт.)[734].

Про те, що домовик не любить, коли лягають спати голим, довідуємось із записів І. Манжури: «Лягла разъ гола жинка спаты, а воно шось прыходе у ночи та: "Геть! Бачъ, мое мисто залягла". Та тилко хотило до тіейи жинкы, ажъ почуло, шо кваша на печи доходе. Воно на пичь, та якъ почало ту квашу лыгаты, та ажъ покы пивни заспивалы усе лыгало, та тамъ коло кваши и зуба загубыло, выпавъ» (сл. Мануйлівка Новомосковського пов. – нині входить до Амур-Нижньодніпровського р-ну м. Дніпро)[735]. Варто зазначити, що голим забороняє спати і народна традиція. Щодо цього кілька разів доводилося чути мотивацію, мовляв, це неповага до ангела, який охороняє тебе вночі.

Не любить домовик шуму (реготу, метушні) в хаті на ніч: «*Ну, чулі домовіка. Шо от… Розкажу ще тоже про бабу про свою. Шо розказувала. Шо нєльзя… Як спать лажіцца – нєльзя смєяцца. А ани полє'глі, до як сталі вже реготат да сталі, ну, смєяцца. Каже – колі – мостіцца посєре'дзінє. Дек каже*

[729] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[730] Там само.
[731] Данильченко Н. Этнографическія свѣдѣнія о Подольской губерніи… Вып. 1… С. 9.
[732] Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині… С. 135.
[733] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1996.
[734] Там само, спр. В. Галайчук – 1997.
[735] Манжура І. Сказки, пословицы и т п… С. 143.

тей уже ж їє ковалєр… дак яна – о Боже мой! Дак каже – уже як забо'жкалі, дак токо, каже, – ба'хнуло, і нєма зна'ку, дє й дєлос. А то, каже, – він вже обстрижений. Дак розказувала тоже, шо було йой таке самой. Домовой пришов. Нельзя, як спат лажицца, смєяцца» (с. Копачі Чрн. Кв.)[736], «*Ну, колись і в нас в хаті тоже, ше в старій хаті, ше ми такі малі були з братом, ну, не спимо, так казилися, казилися, як діти, а посля чуємо – шось по вікні – шкраб-шкраб… Ми на піч позалазили. До мами – мам, мам… Мама – шо таке? – По вікні шкрабає. – Ай, то кіт якийсь шкрабає. Ми так понасторожувались… А колись соломою застеляли хати – по соломі – шалап-шалап – шалапає. Вже коло печі. Вже й сірниками тарахкає… Вже й мама злякалася… Але так потархкало, а посля так – ф-ф-ф… – і пішло, не стало*» (с. Петриківці Хм. Вн.)[737].

Не любить голосного крику. На Олевщині жінка розповідала, що уночі в хаті бачила «домовіка» як маленького чоловічка у сивій кепці. Вона закричала, що хтось йде у хату. Ввімкнувши світло, нікого не побачила. «*Може, я його тоди де розгневіла, то така й судьба моя пагана. Вон не любить, як навпроть його так гудуть*», – резюмувала респондентка (с. Лопатичі Олв. Жт.)[738].

Домовик гнівається, коли ллють воду в запічок: «Домовик […] живе′ ў куго′ре (запечье). Нельзя туда воды лить, щоб не угневи′лся. Нада не гневить его, а то вреда нанести може. Домовика боятся» (с. Дніпровське Чрн. Чрн.)[739].

Може домовик нагніватися, коли хтось порушує заборону на роботу в пов'язані з поминанням покійних дні: «*Балакали. Ну, кажуть, шо не треба там робить шось у хаті, шоб незлюбів домовік. А шо то за домовік? Пітайте. У кажной єсть. Єсть вон у кажной хаті. Бабушка одна нам розказувала це за цього домовіка, як ві вже напоменули, шо на Троіцу ішла на город диви'цца. Каже, свекруха йой наче би сказала, шо не тре' йти, а вона ка' – а мнє так захотєлос, в'єтер був, дощик, – пойду я побачу. А в їє дитина була маленька в колисци. Вона каже, я пошла, йду на тей город – зєллє… А я, ка'е, нагнулас так да думаю – ой, под ногамі воно по розорі, я вірву його. Вірвала. Пріходю – аж вон віняв дитинку з колиски і поклав под колискою. Аце так ми толькі знаєм, так нам розказовала бабка. Шо домовик виняв дитинку з колиски і… (До це він так*

[736] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[737] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[738] Там само, спр. 322-Е.
[739] Славянские мифологические персонажи. № 676.

насердивса, шо вона ходила? – В. Г.) Так. Да вірвала зєллє. Не можна ж вже рват, нічого ж не робет на Троіцу» (с. Тараси Плс. Кв.)[740].

За матеріалами Є. Левкієвської, якщо на ніч не сховати пряжу, домовик її заплутає: «На ночь прикры′ешь пря′дку и тчешь – прикры′ешь кро′сна: грэ′бня кла′ли, як лажи′лися, шоб никто′ не смы′каў но′чью, шоб нэ стырча′ў? На тэ домовика′. Домови′к мо′же» (с. Олбин Кзл. Чрн.)[741], «[На ніч не можна основу лишати]: вон домовы′к поба′чыт, шо лежы′т, вон уплу′таеца» (с. Олбин Кзл. Чрн.)[742]. Подекуди у цій ситуації домовик докоряє господині за порушення усталеної звичаєвості: «Пряла баба адна′, да вон ачиниў дьвер, дамавы′к з ха′ты, и ка′же: “Сего′дня пя′тница, чтого′ ж ты прадэ′ш? Пра′сты нэльзя′!” [А баба була] така′ шутя′га, нэ пужли′ва: “Ты за чо′ртов ба′тька! Шо ты прыгляда′е!” Ша′пка высо′ка, як человие′к, а вин тольку гу′ркнул и схава′лся. Пря′дка упа′ла» (с. Олбин Кзл. Чрн.)[743].

Важливою функцією домовика є опікування худобою, насамперед кіньми: «[…] То був не кіт, а домовик. Він, може, ще й зара в хазяїнів є, щоб худоба велася» (Старокостянтинівщина)[744], «*Він кого злюбит, тому поможе. Яку скотину злюбит – то вона буде добре ходити*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[745], «*То колись казали, шо має домовика: він коні годує дуже, гладить*» (с. Кутрів Грх. Влн.)[746].

Є відомості, що домовик («перейма») допомагає пасти статок: погубляться корови, то люди «призивають перейму» – прижене додому. Хто просить, щоб скоро пригнала, то з худобини може й «пару виперти», поки добіжить, – бігом летить; а хто помалу зве – «помалу йде худобина, і прийде до хати» (с. Кричильськ Срн. Рвн.)[747].

Вподобаного коня домовик розчеше, заплете йому гриву (Щодо заплітання гриви, то з цією функцією домовика збігаються функції ласки, про що йтиметься у п’ятому розділі цієї роботи): «Дак була така дуже гарна коняка, і брат уже ж її жалував, дак загадував шоразу чесать гриву […]. А тоді коли-небудь приходить і каже: “Ось, ідить, подивиця, як домовик заплів у коси коняки”»

---

[740] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[741] Левкиевская Е. Полесские и севернорусские материалы о домовом. С. 377.
[742] Там же.
[743] Там же.
[744] Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ, 1992. С. 65.
[745] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.
[746] Там само, спр. 337-Е.
[747] Там само, спр. 322-Е.

(с. Плоске Нос. Чрн.)[748], «*В коня грива заплетяна, то кажут, шо домовик заплітає. То не всякому коневі заплітав: чи якого любив?..*» (с. Гумнище Грх. Влн.)[749], «*Домовик, як ото колись тримали коні, то він був, то не секрет, шо то точно він був. В батька то були коні, і така грива сплетяна, шо коса на косі. Певне, шо то він так любив того коня, шо він так заплітав. І то не тільки так в нас, то багато було в людей, шо то коні так з тими гривами заплетяними. Кажуть, шо він має бути в кожному домі. А зараз то його нема. Може, в кого коні є, то ше він і є. Шось казали, шо є він і мусе бути в кожному хазяйстві*» (с. Вербень Дмд. Рвн.)[750], «*Ну, це було. А шо воно таке, синок, я тобе не скажу. Ото, каже, коси. Може, то й домовик. Ото коням гривки бере да плете наче у коски. До то кажуть – це вже десь домовик коням гриви попльов*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[751], «*То воно таке – да. Як – домовік, називали його. Дак це вони в сараї коня'м робет. Заплєтає гриву коню, якшо вон злюбіт (чи незлюбіт, – я не знаю толком). Дак оце таке бувало*» (с. Бовище Плс. Кв.)[752], «*Дамавік, казали. Ну, наверно ж-то, любіт, шо заплєтує йому косу. Мі не розплєтували, толькі чули, як разказували*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[753], «*Заплє'тающь каню гріву. І як заплєцє, ка', гарно… Ето казалі в нас, шо заплє'тує. І хвоста заплєцє каню… Нєдо'брік. Любіць* [коня]» (с. Чистогалівка Чрн. Кв.)[754], «*Ну, розказували, шо коси заплете, гриви запліте так рі'вненько. Ну це розказували. Шо це, каже, домовой позаплітає. А чи правда, чи неправда? Я лічно не бачила*» (с. Бобер Чрн. Кв.)[755].

Невгодним коням він, навпаки, гриву заплутує (Зокрема на Поліссі цю функцію найчастіше визнають за ласкою, але також пов'язують і з русалками чи відьмами): «*Як гриву плєло – ну, казали, мо', нечиста сила яка. Ну, дамавий же той…*» (с. Ладинка Чрн. Чрн.)[756], «*Заплетає гриву – дак то, кажуть, дамавик. Кажуть, шо то не ловко* (недобре. – *В. Г.*). *А хто його знає…*» (с. Боровики Чрн. Чрн.)[757], «*Ну казалі – як нєзлюбіть каго дамавік, дак*

[748] Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині… С. 181.
[749] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[750] Там само.
[751] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[752] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[753] Там само.
[754] Там само.
[755] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[756] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[757] Там само.

дєйствітєльно, шо буде шкоду рабіць в хацє. (Сміється. – *В. Г.*). *Калісь коня'м… Коні, як віплєтє гріву…*» (с. Крива Гора Чрн. Кв.)[758], «*Про домовіка я чула. Ну то говорят, шо домовік є в том… шо у ха'тах єсть домовікі. Ото було таке, шо коням гріві як позаплє'тають, дак не можна того… Да кажут – це домовік. Дак де вон незлюбіт, дак дуже шкоду робіт, кажут*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[759], «*Домовик коня розчесує: така грива рімне'нька… А буває, шо така покудо'двчена…*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[760].

Побутує й варіант, за яким домовик улюбленому коневі гриву розчісує, а невподобаному заплітає: «[Домовик] *Кому, каже, добре приносит, а кому пагане. До тоже каже, як добре – до розче'сає ко'су коню, а як пагано, дак заплє'тає*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[761].

Заплутування гриви не завжди співвідносять з домовиком, вважаючи, що «*гриви – то вже нечистеє путає*», а домовик – це «*од Бога насла'не*» (с. Кричильськ Срн. Рвн.)[762], «*Гриву нечисте путає*» (с. Бордуляки Брд. Лв.)[763], «*Злий дух, кажуть, коням гриви плете*» (с. Липа Грх. Влн.)[764], «*Домовий – інакше. Коням гриви запутує чорт. Ласиця тоже запутує*» (с. Левковичі Овр. Жт.)[765], «*Казали, шо лихе гриву заплітає*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[766], «*Чорт плете коневі гриву*» (с. Рибчинці Хм. Вн.)[767].

Заплетеного не обрізали а часто не зачіпали взагалі (мовляв, «як домовик запльов, то хай буде»): «Грива вы′плэтэна, закру′чэна, шо веками не раскру′тиш. Бая′лись адрэ′зывать, шоб коня не зму′чивала. Инча раз поба′чиш – дак конь мо′крый, як хлющ. И кажут, шо садицца на спину (коня) и ездит по хлеву дамавик» (с. Ковчин Клк. Чрн.)[768], «*А то конь у нас був такий сєрий. Встанемо зранку – вон заплетаний. Пазаплєтує яму косу, тую гриву пазаплєтує. Дєд пакойни пашов да каже на яго: "Хазяїн-дамавик, шо ти зрабив? Мухи ж з'єдять яго, каня…" На другу ноч – вже тиє коси разстелениє па каню. Нє, дєд не чепав. Не чепав яго… яго работи не чепав*» (с. Хатилова

[758] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[759] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[760] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[761] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[762] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[763] Там само, спр. 330-Е.
[764] Там само, спр. 329-Е.
[765] Там само, спр. 322-Е.
[766] Там само, спр. 710-Е.
[767] Там само.
[768] Славянские мифологические персонажи. № 673.

Гута Чрн. Чрн.)[769], «*Лихий, ліхач, нилапий, чорт. То те саме. І нидобрий. Він скотину ноччу ганяє, і на скотині роса аж стоїть. От якого коня злюбить – буде гладкий, хороший, а якого низлюбить, так лапами нездужатиме. Коси заплетає. І борони боже росплетати. Оце колись у Жідюка той сивий кінь був. Він розплів, – то в корчі запер. У такий корч загнав з возом, шо воза розбірав. Вони заплели – їх і ни чіпай. Він ничого хорошого ни зробить*» (с. Самари Ртн. Влн.)[770], «*О. То ж кажут, шо домовік плете їх. Он, каже, в мого коня домовік попльов, усю гриву позаплєтував у те… як це називали, шо по три косички плете… усю гриву запльов домовік. А на'шо їх розплєтать? Нехай буде. То ж красіво*» (с. Грезля Плс. Кв.)[771], «*О, да-да, це домовій. Я сам робів на конях, там. В мене був всіґда конь заплетений. Я йому нічо' не робів, не розплі'тав. Але так зробіт три тиє… коскі, шо наче чоловєк запльов. Так вон його… убажав*» (с. Кливини Плс. Кв.)[772], «*Ніхто не розплітав, ви ж його і не розплетете*» (с. Чугалі Крм. Трн.)[773].

Якщо обрізали сплутане волосся, то не ножицями чи ножем, а лише перебиваючи камінням: «*Сороку вєшали колись над коньми', бо бере да гриву заплє'тає. Заплє'тає погане гриву на коню'. Так сплєте, шо не мона розпле'сти. То брали так, наветь колись і мой, то бере да камень до каменя тако одбіває, перебіває теє сплетяне. Камень до каменя, да перебіває, шоб однало, бо одрєзувать не мона. Шоб не плело. Шоб не плело гріві*» (с. Поліське Брз. Рвн.)[774].

Дехто обрізав і ножицями, але після того спалював відрізане, щоб домовик більше не приходив: «*До це як ми сюди приєхали да купили коня… Оце ж і мой і Віктар казав…* […] *"Ти знаєш, Галю, я прийшов у хлєв* [до Буяна']*, а в його – грива, тут розче'сував – я, каже, як глянув на коня, я, каже, злєкався. Все скуйовджене. Не розчесат. А шо воно таке, – каже?" А я кажу: "Господь його знає, шо воно таке". Дак стали пітат, хто коні держав, старожилов. Стали пітат старожилов, – дак це, каже, цей… домовік. Домовік скрутив єму гриву. Шо розчесат не мона. Так Віктар брав ножиці… вже, каже, ти не розчешиш… То покойник Коля каже: "Віктар, ти не розчешиш. Як домовик*

[769] Архів ДНЦЗКСТК, спр. О. Васянович – 2018.
[770] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 316-Е.
[771] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[772] Там само.
[773] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.
[774] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.

скрутив йому гриву, значить, – каже, – ти не розчешиш. Бери ножицями, там, де скручено, одрезай-одрезай… – (Тодє, коси уже в Буяна' одросли, і больш…) – І цю гриву, каже, возьми спали. Винеси на горо… і спали цю гриву, бо, каже, шоб вон вже не вернувся. Бо, каже, шось… буде ходит до Буяна', до коня, і буде крутит". Так вон його, оту гриву, спалив, і послі того', пока мі коня не збули', больш… больш не було. Домовік – то пагане. То пагане було» (с. Шкнева Плс. Кв.)[775].

Дехто ж обрізав без зайвих застережень: «*Домовік. Вон… шкоду робіть. Як нєзлюбіть кого. Ото нє любіть, дак ото – коси. Одреза'лі уже ту гріву*» (с. Копачі Чрн. Кв.)[776].

Доповненням до заплітання є вилизування шерсті худобі. У цьому випадку домовика також порівнюють з ласкою: «*Дамавика чула. То ж коси плєте. Ну, в кого' нє палюбіць. Кого' нє палюбіць, так вно'чи прі'йдзє да абліже, і заплєцє, – і ві його нє будзєцє й бачіць. І да скаціни… Павіскубує шерсць, павілізує. Каго любіць, дак абліже. Ну, я то так думаю, шо то не дамавік, а ласіца. Тая, як нє палюбіць скатіну, дак павіскубує й шерсць, а як палюбіць, дак пааблізує єї, так, шо аж… Дак ві його нє пабачицє*» (с. Суличівка Рпк. Чрн.)[777].

Вподобану худобу домовик доглядає: «[…] *Або вже якая яму масть панаравитца, – кались у нас рижа карова така була. Яму вже тая карова рижа панаравилась: встанем, а вана нагадована. Чим уже вон яє гадував, Гасподь святи знає. Повна, як нада нагадована карова*» (с. Хатилова Гута Чрн. Чрн.)[778].

Якої ж не вподобав, та постійно закаляна, така худоба худне, зводиться: «Якщо *домовой* полюбить коня, він гладшає, а незлюбить – худне»[779], «Якъ коняка худіе, значыть, домовый йийи муче»[780], «*Домовик у хліві живе. Як незлюбить скотини, то укачає її, вся в ганні. А як злюбить, то вранці приходиш, а кобилиці коси позаплітає, вся блищить*» (с. Калинівка Плс. Кв.)[781], «*Ну, дамавік… Ну, дамавік тоже ж… Дамавік як нє любіть каго… Чи дамавік у сараї – корову, напрімєр, нє тро… нє па хлєву – дак тоже ж нє вєдєцца*

[775] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[776] Там само.
[777] Там само, спр. В. Галайчук – 2017.
[778] Там само, спр. О. Васянович – 2018.
[779] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 77.
[780] Бессараба И. В. Матеріалы для этнографіи Херсонской губерніи. Собралъ И. В. Бессараба / Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Томъ XCIV, № 4 и послѣдній. Петроградъ, 1916. С. 527.
[781] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 25.

хазяйство» (с. Нові Яриловичі Рпк. Чрн.)[782], «*Дамавік. Казалі, шо от як ізлюбіть скатіну, каня, – дак і заплє'тує, а як нєзнавідіт – дак ізробіцца вже такій, шо як сухар тей, каняка. Отакє расказувалі старіє люді*» (с. Зимовище Чрн. Кв.)[783], «*Колись казали, шо вроді би є цей домовик, але ніхто його не бачив. Колись казали, шо в кожній хаті. Шо домовик як незлюбить… от, як корова худа, то це, кажуть, домовик незлюбив*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[784].

Нелюбих коней чи корів він уночі мучить, ганяє їх до поту: «*Якийсь домовик, кажуть, коней мучить да хвости зав'язують*» (с. Вільгір Гощ. Рвн.)[785], «*Каже, шо як коню шось зробе, і кінь стає дубієє*» (с. Перемиль Грх. Влн.)[786], «*Як понаравиця, коням коси повиплітує, а як не понаравиця, то зганяє коня, корову тоже ганяє ноччу*» (с. Орджонікідзе Плс. Кв.)[787], «*Чули – дамавік, але ж ми його не бачили, в добрий час не… Ну, я не щітаю, що це дамавік добре. Казали, шо буває грива заплетяна. Казали, шо дамавік запльов. Ну, то вон заплєта'є, то то вон любіть його наче ж. То вон любіть каня, як заплєтає. А як буває, шо приходеть, а конь мокрий, дак то вже дамавік тади не любіть. Шось чи вадой свяченай аблівали*» (с. Чапаєвка Чрн. Кв.)[788], «*Кажуть, гриви коням заплітає той думувик. Кажуть в нас таке, шо як в коня заплетена грива, то значить добре – він там ведеця, і всьо… Но як в куня не заплетена грива, то він мокрий – прийдете рано, – якось не ведеця йому той хліб*» (с. Чугалі Крм. Трн.)[789], «*Ну то дамавік – буває, шо дамавік. А шо юн за дамавік… Калісь у маєй маткі куºнь був, кабила. Так заплєтала коси – дамавік той, казалі. А катрога каня нєнавідіт, дак папаганяє, нуºчь. Сядє да й папаганяє, шо впатєє куºнь той. А якога – любить. То дамавік такій даже буває. Касічкі такіє. Грівa, і хвуºст. Пазаплєтає, як якога каня любіть*» (с. Вишневе Рпк. Чрн.)[790], «*Домовик їздить по скотині.* […] *А те, що їздить – то на ній роса буде така, як на траві*» (с. Залухів Ртн. Влн.)[791], «*А я й сама не знаю, шо воно такеє. Кажуть – шось домовік худобі незлюбів десь у сараї, да*

[782] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[783] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[784] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[785] Там само, спр. 328-Е.
[786] Там само, спр. 337-Е.
[787] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1994.
[788] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[789] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.
[790] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[791] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 318-Е.

щось отаке, да ганяє, да мокрєє вона, – да то таке я чула, шо казалі таке. Мені, напрімєр, не случалося, шоб я сама бачіла. А чула таке» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[792], «*Ну, кажуть, домовік незлюбів, домовік незлюбів шось. От, чи в хлев'є, я знаю, як корова чи порося… дак ка' – домовік незлюбів. Гоняє ноч'ю. А якій тей домовік? А хто вон такій? Чи вон дядько, чи вон хто вон?*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[793], «*Кажут, що дамавік у кождой хаті єстя. Як в хлєву – дак як любіть каня, дак ко'су заплєтує, а як нє любіть, дак за ноч, каже, вганя'є… Так само і карову. Так і в ха'тах, казалі, шо дамавік як дє є да шось йому нє панаравіцца, дак шкоду рабів*» (с. Старосілля Чрн. Кв.)[794], «*Кажуть, шо в кожній хаті є домовик. Як незлюбе чи коняки, чи корови, то вона буде така мокра і може пропасти. Як незлюбить домовик хату, то життя в цій хаті немає. Я знаю, як колись, то каже баба: "Вже в хліві був, вже був домовик на корові, бо вся мокра"*» (с. Бугрин Гощ. Рвн.)[795].

Домовика можна було й підстерегти за нічними «поїзденьками»: «У одного чоловика була кобыла, та така жирна, якъ пичка. Той чоловикъ начавъ думать: чого вона такъ скоро стала гладка? Одынъ разъ пишовъ винъ у конюшню, а его коняка мокра, якъ хлющъ. Винъ пишовъ до ворожкы, ворожка сказала: визьмы, ляжь пидъ яслами, та й узнаешь, чого вона мокра. Винъ такъ и зробывъ: лигъ пидъ яслами та й лыжить; колы дывыцця: иде якый-сь хлопчикъ въ красни шапци и несе повынъ мишокъ вивса, ставъ, накормывъ коняку, а тоди давай катацця на неи. Той чоловикъ дывывсь, дывывсь, а его коняка ажъ падае; жалко ему стало коняку, вылизъ винъ спидъ яселъ та якъ крыкне: "Ты чого катаесся?" – а винъ, хто его знае, де и дився. Той чоловикъ на другый день узявъ та и продавъ свою коняку» (с. Велика Виска Нву. Крв.)[796], «У одного чоловика була коняка, и каждый ранокъ, якъ винъ йіи выводывъ изъ хлива, то вона була замучана така и грыва заплетена такъ, шо винъ не могъ росплысты. Отъ одынъ разъ поклыкавъ винъ свого сосида та й каже: гайда пидстережемъ домового, бо винъ на моій коняци йиздыть кажну ничь. Отъ воны у ночи и пишлы; дывляцця въ дырочку, а домовый одвязавъ коняку та и йиздыть по хливу; а на нему червона шапочка съ кысточкою и била сорочка. Воны

[792] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[793] Там само.
[794] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[795] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 288-Е.
[796] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 78.

оччынылы помаленьку хливъ и хотилы ёго піймать, а ёго и не стало. Воны тоди ту коняку заводылы на ничъ у клуню и сами лягалы спать, и винъ бильше вже не приходывъ» (с. Петроострів Нвм. Крв.)[797].

Також він може перевернути коня в ясла, так що доводиться їх розбирати: «Що прыйде чоловикъ вранци до свого коня, конь и лежыть було у яслахъ, та такъ туды забъеться, що нельзя и прыдумать, якъ туды йому и влизты. Лигъ чоловикъ разъ ночувать коло коня, щобъ побачыты, хто се такъ робыть зъ конемъ. Саме у опивночъ уходить домовыкъ, такъ бы икразъ, якъ чоловикъ, хватывъ коня и кынувъ його у ясла» (Чрн. пов.)[798], «*То в сусіда на самий Багатий вечер – кінь душиця, в яслах, – то його так той злий дух, той домовик, запхав. Сам же він так не попаде. То мусили розбирати*» (с. Малі Бережці Крм. Трн.)[799].

У бувальщині з Кам'янка-Бужчини домовик підняв коня разом з возом аж під стріху: «*Як є шопа, колись були то'ки, тут був засік збіжжі, а тут був де молотили, і мій тато раз з кі'ньми був, і тато прийшли дивити сі до конє (то в Кучера було) – а фіра з конем аж там вгорі, в ка'пиці* (під дахом. – *В. Г.*). *І тата такий страх взєв – шо я буду з тим конем робити? Але потім прийшли – кінь на місци і фіра на місци*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[800].

Не подобаються домовикові норовливі, неспокійні тварини: «*Ну то ж кажуть, шо домовики є. Як любить хазяїна, то хорошо, а як не любить, то може шкоду яку робить. Ти його не бачиш. Як хороша скотина, то він погладить, і заплете, і вічеше гарно, а як погана, да сплює, скудовчить, шо не розчеше і хазяїн.* […] [Може незлюбити коня] *Ну, як заїрже чи скрикне*» (с. Мусійки Івн. Кв.)[801], «*В мене' була чорна корова. Ну, шо приду – мокра і мокра. Шо це такеє? Я стала общацця з такими… сусідами. Витина'ром. А він каже – ну, хто його знає, шо воно? Я пришов – вона здорова у вас. А чо' ж вона? Вона билась. Вона декілька разів мене притискала до тину, о, була здорова корова така, і вона билася. Ми її здали на м'ясо. І то він їй ніч… ганяє її, незлюбив він її за те, шо вона така норовиста своєй вдачею, – і таки ми її збули. Оте, вун каже, шо вона здорова худо'бина, їє не злюбив, мо', домовик. Так само особливо у кого коні є. Заплітає, якшо вже дружить домовічок із конякою, то й і*

[797] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 78.
[798] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 111.
[799] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.
[800] Там само, спр. 331-Е.
[801] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1994.

косички заплете, і розчеше її, і грайливо поводіцца, а коли… ну, не любив норовистих таких і тварин, і людей. Не любіть він» (с. Черевач Чрн. Кв.)[802].

Зазвичай мучить худобу, якщо йому не сподобалася її масть: «Дамави′к коняку будэ гоняц, ночь и гриву заплете, што век не расплетеш. Нада держать скатину, яку дамави′к залю′бе – он любить рыжу и белу. А туды Литва – Беларуссия, так там рябые. Тут рыжих любит, а там рябых» (с. Хоробичі Грд. Чрн.)[803], «*Йон же хазяїн всєму′ дому. Якшо дамавічок нєзлюбіть, дак в дварє нє будєш дєржать, нє вдєржіш.* […] *Нє любіць… Ну, як нє панравіцца єму цвєт худоби. Ілі чорне, ілі те… дак нє завєдзєш. Так, як от і в менє′ в дварє: чорна худоба в менє′ нє вєдєцца. Зво′діть нада.* (А по чому знали, яку худобу купляти? – *В. Г.*) *Ну, дак па жизні узнаш тади ж*» (с. Мощенка Грд. Чрн.)[804].

За матеріалами з Чернігівщини, домовик не любить сірої масті: «Ночувавъ у насъ недавно онушнякъ – казавъ, що де йому тилькы не траплялось ночувать, то домовыкъ зачепае усюды його сирого коня. Чы винъ такъ його улюбывъ, чы хто його знае. Такъ позапутуе що ночи грыву, що и не думай росплутаты. Та выдно и скотына чуствуе домовыка, бо иноди такъ уся ажъ у поту, та ажъ дрижыть» (Чрн. пов.)[805], «Одному чоловіку довелось бачити, як домовий катався верхом на сірій коняці. Як сів Домовий на неї верхом – вона спротивилась, стала брикать і скинула Домового. Розізлився домовий за теє, взяв оглоблю і начав гатить тую коняку по спині, приказуючи: “А я таких коней не люблю!” З того часу сірі коні лічуться поганими, їх Домовий не любить» (с. Вертіївка Нжн. Чрн.)[806].

Схожі уявлення про стосунок домовика (або ж хлівника) до худоби віддавна вже зафіксовано й у російській демонологічній традиції: «*Домовой*, чи *дѣдушко домовой*, вірять, що у всякому домі живе *чортъ*, під іменем *домоваго*, він ходить в домі по ночах у подобі людини, і коли полюбить яку худобу, то її всяко відгодовує, а буває не полюбить, то худоба зовсім схудне і переведеться, що називається *не ко двору*. Говорять, що він тим коням, котрих любить, заплітає на гриві коси і підкладає сіно, завиває також і мужикам в бородах коси,

[802] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[803] Славянские мифологические персонажи. № 657.
[804] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[805] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 111.
[806] Кравченко В. Етнографичні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волыні та по сумежних губерніях… С. 21 (Проза).

котрих любить; але котрих не любить коней, у тих розплітає, і майже всю гриву висмикує, також ніби підбиває коней під ясла, від чого кінь підіймає в конюшні великий стукіт, іноді ж знаходять його у великому поту, або милі»[807]. На Пермщині, щоб домовик не мучив коней, «купляють коней одної шерсті, яка ведеться в домі, тобто яку любить *буканушко*»[808].

Не відрізняються у цьому сенсі й народні уявлення білорусів: «Полюбив хлівник господарів, сподобався йому підбір масті тварин – він вигладжує і чистить кожну худобину, а коням навіть заплітає гриви і хвости, носить любимчикам воду домашніми відрами, тихцем поцупленими з сіней і з-під накриття, загущує корм, не допускає до шкоди одним тваринам від інших та ін. У протилежному випадку він войлочить, навіть вищипує шерсть, гриви і хвости скручує в ковтуни, тривожить уночі, галопуючи на тварині у хліві, доки тварина не знесиліє»[809].

2.7. Вплив уявлень про домовика на добір масті худоби у господарстві.

Оскільки в народних уявленнях домовик настільки тісно пов'язаний з худобою, то закономірно, що від нього залежить і такий важливий аспект господарської діяльності як добір масті худоби, переважно коней та корів.

Схоже до імені (точніше, клички), масть була своєрідним символічним еквівалентом самої тварини[810]. Як правило, українці емпірично підбирали для свого господарства тварин тієї масті, яка «ведеться» у господарстві: «*Масть підбирали, яка ведеця. От в нас – чорне не буде*» (с. Чугалі Крм. Трн.)[811], «*Батьки тримали риже, то і я тримаю риже. Чорне, кажуть, слабувати буде*» (с. Жолоби Крм. Трн.)[812], «*Масть підбирали – то бачили, в кого яка ведеця. В нас то рижа ведеця*» (с. Вербень Дмд. Рвн.)[813], «*Як у кого усьо рабе, то треба рабе і підбирати. Шоб одна масть була*» (с. Кухче Зрч. Рвн.)[814], «*Прожили' ви в хаті і корову купили, три годи чи чотири, а вона в вас шось – ну, пагано доїцця, не заці'нює, – не пошла, знацця, масть, не йде, – другу хазяїн*

[807] Ч[улковъ] М. АБЕВЕГА русскихъ суевѣрій… С. 190.
[808] Зыряновъ А. Н. Суевѣрность простолюдиновъ Далматовской волости Шадринскаго округа [Пермской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1916. Вып. 3. С. 1011.
[809] Никифоровскій К. Я. Нечистики… С. 55.
[810] Див.: Левкиевская Е. Е. Масть. *Славянские древности…* Т. 3… С. 199.
[811] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.
[812] Там само.
[813] Там само, спр. 329-Е.
[814] Там само, спр. 325-Е.

купляє. Якшо десять год ви поде'ржали, чо'рноря'бу чи черво'норя'бу, – о, це вже в вас іде вона по двору, як кажуть. Іде по двору» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[815], «*Ну, єслі адну падержалі, аднає' масті, не пашла ладо'м, значить, купляєм другу'ю, друго'ї масті*» (с. Хмільниця Чрн. Чрн.)[816], «*Худобу тримали тої масті, в кого яка ведецця: в того чо'рнораба, в того білораба, в того рижа, в того му'ра…*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[817].

Подекуди перед купівлею худоби питали поради щодо масті у «знахорів»: «*То знахорі так колись казали. Моїй матері казали, шо буде червона худоба йти, а біш ниє'ка. Так і йшла. То знахорі тиє, шо* «*Чорну книжку*» [читають]. *Чорнокніжники*» (с. Бірки Лбш. Влн.)[818]. Самі приглядалися до певних прикмет: «Яку шерстыну найдешъ на пасци, прынисшы йійи съ церквы – такойи масты й *скотъ* держы» (с. Вертіївка Нжн. Чрн.)[819].

У білоруській демонологічній традиції колір масті мав визначити безпосередньо домовик: «В деяких господарів не ведеться худоба якої-небудь шерсті, і хто бажає купити яку небудь тварину, той повинен покласти на ніч уривок паперу з хлібом-сіллю в хліві на стовпі, в який вставляється ворот. Тоді домовик (*домовикъ*) прийде вночі і покладе шерстинку такого кольору, який він любить, і якщо господар виконає його бажання, то худоба в нього буде вестися»[820].

Доволі часто вибір масті пов'язують з домовиком і українці, звертаючи увагу на його окрас: «*Думовик.* […] *Воно – як худо́бина. Воно може бути і собака, і кіт, і яка-небудь пташка, – то яке воно на цвєт, таку худобу купляють* […] *то вона ведеця*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[821], «*То колись так казали: який домувик (шоб пубачити домувика, якого цвєту: чи рабий, чи чорний) – то держати таку корову, і то тоді дуже добре її гудувати, який думувик, – і буде вестися*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[822], «*Якесь таке, каже, велике, каже, лежить, таке кошлате. А шо воно таке? Домовік якийсь… Яку масть, таку вже, каже, треба худобу держать*» (с. Поліське Брз. Рвн.)[823], «*Мати моя небожка, бувало, каже – пушла на гору по пашу – о, вже там*

[815] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[816] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[817] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[818] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.
[819] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 37.
[820] Шейнъ П. В. Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края… Т. III… С. 310.
[821] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[822] Там само.
[823] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.

домовий спав: місце таке, кубло вилежане. Домовий в кожній хаті є, на гори десь. […] *Домовий, кажуть, такий, як кіт, в віді кота, масті такої сірої. І треба – який домовик, таку худобу брати, то така рука ведеця. То добре, як домовик в хаті є. Це всьо їдно, як якась сімняни'на*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[824].

Побачити, якого окрасу домовик, як вже зазначалося, можна було після Страсної служби чи й будь-якого дня опівночі на горищі хати. Варто зазначити, що при виборі масті худоби могли зважати й на окрас кішки (або й іншої тварини), побаченої у Чистий четвер: «Вибір масті худоби, який найчастіше визначають за домовиком чи окрасом ласки як домашньої опікунки, диктується іноді й кольором шерсті кота: якої масті кіт, собака тощо трапилися господареві під час обходу свого обійстя у Чистий четвер, такої масті потрібно тримати худобу (Житомир.)»[825].

Якщо худоба «не ведеться», нерідко пояснюють це тим, що такої масті не любить домовик: «*У мене' чорна не три'малася корова. В мене' і коти чорні не тримаюцця при дворі, і худоба не трималася. Воно не йде по двору, понімаєш? Незлюбив, мо', домовик. Воно, синок, чи правда, чи Бог його знає. Може, то так і з природою з'язане. Шось же таке в природі єсть*» (с. Черевач Чрн. Кв.)[826].

Тварину невгодної масті домовик мучить, заплутує їй волос: «*Тоже цей домовік, тоже… Як заплутає – саміє вузли. Наче там хто ноч седєв. Я – конюхом була шеснадцать год. Другого коня як заплутає… Оце заганяєш у кошару – грива гарна розчесана, а вранци – самі вузли нав'язаниє… Ото прийду – пощупаю-пощупаю, да кажу – ну шо тобє робити? Шо це таке? Хто це тобє його зробів? Гледи – через день, через два – таке розчесане, таке гарне, якби дєствітєльно то хто розчискою чи гребешком розчесав… Або – корові… От, другу масть незлюбіт, і ото на йой – хоч мило греби, і пє'на стоїт. Так їє вимучит за ноч. Дак ото казали, що треба убити чепляти ворону. На криші. Оце я таке чула. Начеб вон ворону боїцце. Незлюбів домовік етого коня, і ото вон так заплетав. А як розчесана, дак матка каже – о, то вже вон його полюбів, і ото вже розчеше*» (с. Королівка Плс. Кв.)[827].

Схожі уявлення побутують і в російській демонологічній традиції: «При виборі для купівлі корови, бика чи коня належить дивитися і на колір шерсті

[824] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[825] Гура А. В. Кошка. *Славянские древности…* Т. 2… С. 639.
[826] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[827] Там само.

їх, – «*по двору*» це колір чи ні. Це засноване на тому, що *хозяинушко* любить і доглядає худобу тільки улюбленого кольору, і поселяни вже знають з досвіду і сімейних заповідей уподобання домовика в цьому випадку. Худоба не «*по двору*» скоро хирлявіє, нидіє і помирає; в стійлі її вічний безлад: сіно викинуте з ясел, пійло не зачеплене або розлите: так виявляється невдоволення домовика, а ознака його любові – здоровий вигляд тварини, порядок і чистота; шерсть завжди пригладжена, а гриви коней заплетені в коси»[828], «*Домовой* буває в кожному домі. Живе він переважно на дворі і має стосунок більше до худоби, ніж до господаря. Зовнішність домовика така ж, як у господаря дому: якщо господар чорнуватий, то і домовик-брюнет. Господарі намагаються купити худобу відповідної масті, тому що домовик не любить тварин, забарвлених в інший колір, що різниться з його кольором. Селяни кажуть, що домовик, якщо незлюбив корову чи коня, може замучити їх. Тому, коли тварина починає без видимої причини хиріти, кажуть: “Вона не по двору”, тобто домовик незлюбив її. […] Домовик, незлюбивши тварину, починає її бити чим не попадя, ганяти по двору, плювати на неї, що має для тварини рокову дію» (Покровський пов. Володимирської губ., під Киржачем)[829].

Не сподобатись домовикові, за уявленнями з Полісся, може та тварина, масть якої відрізняється від кольору волосся господаря: «*А то ше, кажуть, і якийсь домовік є. До мастє треба брать – який хазяїн, така і корова, бо домовіку не понравіца*» (с. Думинське Овр. Жт.)[830].

По суті, варіантом цього уявлення є те, що домовикові не до вподоби масть, що не відповідає кольорові волосся сім’ї. За словами Л. Шевченко, найяскравішим пережитком родового опікуна у нас є т. зв. «домовик», «хазяїн», «дедо», – «Він грає важну ролю у всіх віруваннях, звязаних з хатою. Домовик буває добрим патроном родини, від нього залежить добробут господарства, він може вибирать, “уподоблять” масть, любить білу, чорну, рябу, яку і піддержує; тоді він оброслий шерстю і зветься не домовик, а хазяїн. Коли-ж він г о л и й, то приносить нещастя, невдачі і нужду, тоді скотина гине, пропада і кажуть:

---

[828] Верещагин В. П. Извлеченіе изъ замѣтокъ о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губерніи. С. 313.
[829] Костоловскій Ив., Чернышевъ В. Примѣты и повѣрья. Ив. Костоловскаго и В. Чернышева. *Живая Старина: Періодическое Изданіе Отдѣленія Этнографіи Императорскаго Русскаго Географическаго общества*. С.-Петербургъ, 1890. Год 11. Вып. III–IV. Отд. V. С. 136.
[830] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.

Домовик не злюбив (Із спогадів малих літ знаю, коли в батьків гинула ряд-підряд чорна скотина, то батько казав: треба завестись рябим скотом, бо сем'я білява, тому домовик не любить чорної скотини)» (Йдеться про с. Шевченкове (на той час с. Кирилівка) Звенигородського р-ну Черкаської обл.)[831].

Зрідка трапляються відомості, що коли домовик незлюбив худобину, її належало «перепродати»: «*Шо ж рабить? Каня купів: жолоб… мокра каняка. За ніч* [домовик] *вимучить на нєт – не по хлеву. Каже – возьміть перепрадайте. От пришла так, а як перепрадать? Ворожка каже. Матка питає вже. А вони кажуть – знаєте шо? Напечіть булочок, і м'ялкі гроши – по п'ять копійок (ото ж калишнєє, таке м'єдниє), шоб було у ту, булочку, а тоді будете єсти, дак усім давайте. Хто прийде – винесе – каму вона попаде вже, та булочка. Як та булочка попаде хазяїну – хазяїн бере вже цю каняку купляє у того. А може, камусь і чужому попаде. До тоже те вже, шоб перепрадать, до тоді вже так за тиє вже гроши, беруть якась полою, а гроши – в пелєну, і тоді беруть, виводить уже батько з хлева, а ця людина, шо шо це вже ж гроши… Дак попалось матці. Дак мама уже взяла ціє гроши, да вже батьку дає гроши, – заплатила. Та перепродай, а тоді пошов конь. А то не любів домовік! Мусили перепродать: батьку не йде на руку вон, а матці пашло. В подолку гроши, батька бере веровочку, каня віводить, а мати вже бере платить гроші, і перекупили, перетарговали, – пошло*» (с. Термахівка Івн. Кв.)[832].

Зазвичай же худобу «не по масті» намагалися заміняти: «Як ізлюбіть домовік коня, док юн його вічеше, віглодіть і отут зов'є йому в гріві… тиє, ко… коси тиє зов'є так, шо ти ніяк нє росплєтєш. А як нє любіть, док юн його оце зо нуч вігоняє. І там, пока ти нє змініш, юн його вігоняє, шо прідєш ти, док ін мокри весь. І робица нєякі, і хозяін бере, док перемінює другу масць. Як другу масць віменює, уже злюбіть домовік – он його віглодіть, вічеше»[833].

Аналогічно в такому випадку робили й білоруси: «Хлівник розбірливий у смаках: декотрий не любить вороних, декотрий сірих, декотрий двохжильних коней; усі ж вони терпіти не можуть рябих ("стрикатих", "лаплених"): на таких він зазвичай в'їжджає у хлів, якщо тільки доти не було його там і – псує всю

[831] Шевченко Л. Звичаї, звязані з закладинами будівлі. С. 87–88.
[832] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1998.
[833] Говірка села Машеве Чорнобильського району. Київ, 2003. Ч. 1: Тексти / Уклад. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. С. 45–46.

худобу»[834], «Коли послідовними зусиллями не вдається відвести корів і телят, то зрозуміло, що хлівне місце вибране не *по-ше'рсті*, або ж при будові хліва накладено закляття. У цьому випадку треба поміняти своє теля на одної статі ровесника і вже більше не силкуватися відводити породу від попередніх корів» (с. Махірово Полоцького пов., 16 червня 1879 р.)[835].

Так само міняли коня, що прийшовся «не по двору», росіяни. Цим, як зауважував В. Даль, користали недобросовісні кучери, які мали відсоток від баришника. Загалом же «*домовой* любить особливо вороних і сірих коней, а частіше всього ображає солових і буланих»[836]. Вибір масті при цьому поширювався не лише на худобу. Чалдони вірили, що домовик обирав і колір кота на господарстві: «якщо кіт *по-дому*, він буде жити, а якщо не *по-хозяину* – не буде жити – він пропаде або піде. […] Російські старожили рахувалися зі "смаками" *домового*, догоджали йому зміною "масті" тварини»[837]. Росіяни Хакасько-Мінусінського краю практикували й символічний «перепродаж» тварин, при чому «покупець» обов'язково давав «продавцеві» яку-небудь монетку[838].

Щоб худоба «велася», при закладинах хліва подекуди на підвалини (на «пудошву») клали по вуглах трохи шерсті: «*Як хлів – то тож на подошву клали капєйки і шерсть із кожуха. Стригли із кожу'ха трохи шерсті і – по ву'глах дати. На всі вугли клали капєйки і шерсть. Шерсть – шоб скотина велася. А капєйки – ну, мол, за місце пла'тиш*» (с. Щитинь Лбш. Влн.)[839], «*Мій свекор був майстром. То він, як уже строїв хліва, то він ходив по корова'х і брав шерсть: з чорно-рабої, з чорної, лисої корови, з рижої корови. І закладав десь туди в подвалину, шоб велися корови'*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[840].

Схоже робили при закладинах чи обмащуванні хати: «*Як ставлять хату, заливають фундамент, треба брать шерсть, ладан і гроши. Оце всі три, і заливать в угол хати. Шоб водилася скотина – шерсть; шоби… ладан… – не було еті саме* ("нечистого". *– В. Г.*)*; і гроши – шоб водилися. Шерсть – любу шерсть ложать. Ну, яка в вас буде*» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[841], «У перший

[834] Никифоровскій К. Я. Нечистики… С. 55.
[835] Никифоровскій К. Я. Простонародныя примѣты и повѣрья… С. 150.
[836] Даль В. О повѣрьяхъ, суевѣріяхъ и предразсудкахъ русскаго народа… С. 301–302.
[837] Прищепа Е. В. Традиционные представления русских старожилов Хакасско-Минусинского края о духах – хозяевах дома, леса и о народной магии: монография. Красноярск, 2006. С. 47–48.
[838] Там же. С. 50.
[839] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.
[840] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[841] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.

вальок умішують шерсть з худоби всякої, піря з птиці всякої, пашні будлї-якої і часом і свяченого чого, як от ладанцю, дарничку, паски то-що, це все про ту худобку, щоб велась, дбаєть ся та про почесність господи»[842].

На противагу, пильнували, аби майстри бува не заклали під підвалини хати прядку волосся людини: «*Дивисся, шоб не заложили, де строїцця, ко'си. Любоє людини. От – ти зло маєш – ко'сив прадь – строїцця хата, закладка, – і пудклади там, де у'гол буде, то ка'ут, коси закладали. Ото пудложат, і тобе буде хана. Ото прозіваєш – хто ворогує, пудложит пуд хату ото коси, і ото тобе… Бо я знаю, шо як мі… в нас строїлася хата, баба Христя казала, дак вони, каже, ми… я, каже, дочко, дивилася осталася – як хтось сердитий да тобе пудкладе под у'гол, як будеш строїцця, та пудкладе тобе шось пагане, – до будеш тлєт, тлєт, так, тля'чою, і… не вмреш, а так і здохнеш*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[843]. У цьому сенсі привертають увагу відомості з історико-етнографічної Волині, де у давнину для смерті ворога практикували такий обряд: «Волос ворога і кістку мерця закопати разом на могилі, неодмінно на сході сонця у Велику п'ятницю; або: взяти яйце без шкаралупи в мішечок, викопати ямку під кутним, де образи, вуглом хати ворога і, зі словами: "полосе, полосе, на тобі волосы и мію душу", роздушити те яйце»[844]. Привертають же вони увагу у багатьох аспектах. Насамперед – звертання «полосе…», швидш за все, є перекрученим «полозе» і скеровує до уявлень про так звану «домашню змію». Крім того, обіцянка «віддати душу», висловлена від імені ворога, скеровує до уявлень про «домашнього чорта», так само як і використання «яйця без шкаралупи», тобто «виливка» (зрідка його ототожнюють зі «зноском»; також воно нагадує яйце «гадини»). І нарешті, сам «заклад» робили під покутнім вуглом, куди зазвичай клали й пожертву для душ померлих чи домовика. Додамо, що саме підвалини стабільно згадуються у контексті локуса домашнього духа. Як приклад – у російській традиції зафіксовано відомості про «покарання *дворовушка* господарем дому», – для цього господар «тиче по всьому двору вилами в перші від землі колоди»[845].

---

[842] Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині… С. 133.
[843] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[844] Кривошапкинъ М. Ф. О Волыни и Минскомъ Полѣсьи… С. 295.
[845] Кичинъ Е. Разныя замѣтки въ этнографическомъ отношеніи по Кадниковскому уѣзду [Вологодской губерніи]. 1847 г. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1914. Вып. 1. С. 203.

Вовна як «заклад» побутувала у багатьох районах України[846]. У широкому розумінні її використання на «засновинах» дослідники будівельної обрядовості трактують як символ багатства: «Серед предметів, які в якості будівельної жертви східнослов'янські народи клали в підвалини (або ж під стовпи чи в фундамент) будівлі, найчастіше трапляються вовна, зерно і гроші, причому останні (тобто гроші. – *В. Г.*), на думку А. Байбуріна, дублюють семантику двох попередніх символів (вовни і зерна. – *В. Г.*) – багатства, родючості»[847]. І хоча трапляється мотивація її закладання у зрубі тим, «щоб в хаті було тепло» (у даному випадку актуалізується побутовий аспект: використання шерсті для утеплення між вінцями зрубу), у більшості випадків вовну закладали саме для того, «щоб худоба велася в цьому домі»[848].

Крім вовни, подекуди закладали навіть пір'я курки чи шерсть кота: «*Не знаю, ну раніше із курициі пір'я, із кота, із корови, – і тоді отако його у щось закидали і замазували у вуглі в главному. У главному вуглі отам на хаті ж одне, а одне у вуглі. Хреста прибивають, і коло хреста… Хрест із дерева був обов'язково, і замазують його.* [Це] *На добре. А як до вас прийде недобра людина, і тоді нишком замаже там на хаті* [щось]*, ти й не знатимеш, – і тоді тобі не везе*» (с. Добраничівка Ягт. Кв.)[849].

Заслуговують на увагу випадки, коли закладали не просто вовну, а вовну (чи інші предмети) певного кольору. Зокрема, на Гуцульщині закладали чорну й білу вовну: «коли вже підвалини на всіх 4 кінцях зарубані, перетинає стельмах ґрейцар на 4 части і кидає по одному кусневи по усіх чотирох углах із середини, надто сипле у вугли сьвяченої води і кладе там хліба, соли, сирої білої і чорної вовни»[850]. На Бойківщині «в карби, де трам на трамі опирає ся, кладуть крейцарь на четверо розрубаний в чотирьох углах по одній четвертині і чорного єдвабу, а біда не приступить, а також, щоби чорна худоба множила ся. [..] кладуть також […] крейду і вугля, щоби всяка худоба множила ся і біла і чорна»[851].

Як бачимо, колір «закладу» мав сприяти розведенню худоби відповідної масті. Як паралель до наведеного можна також навести відомості з Калужчини,

---

[846] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 101.
[847] Там само. С. 189.
[848] Там само. С. 208–209.
[849] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[850] Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1. *Материяли до українсько-руської етнольогії*. Львів, 1899. Т. II. С. 89.
[851] Зубрицький М. Будинки і майстри. *Житє і слово: Вістник літератури, історії і фольклору*. Львів, 1895. Т. III. С. 73.

де «під основу житла закопують живих кота і собаку тієї масті, якої бажають мати худобу»[852].

Відповідь на питання, як використання вовни при закладинах будівлі сприяє вдалому розведенню худоби, потрібно шукати у сутності самого поняття т. зв. «будівельної жертви». У її потрактуванні повністю поділяємо думку авторитетного дослідника будівельної обрядовості українців Р. Сілецького, який бачить у «закладі» умилостивлення померлих: «Що стосується будівельної жертви в українців, […] то вона виникла в дохристиянські часи, коли предки українського народу споруджували землянкове та півземлянкове житло. […] Технологія його спорудження передбачала заглиблення в землю, що, відповідно до індоєвропейських вірувань, неминуче порушувало спокій мешканців підземного потойбічного світу – мерців. […] Відтак їх задобрювали в традиційний для спілкування з померлими спосіб – приносили в жертву найцінніше – передовсім їжу (м'ясо, хліб тощо), а згодом – гроші, поміщаючи їх в землю, де перебували мерці. […] Отже, будівельна жертва має маністичне походження і є, відповідно до існуючої класифікації, умилостивлювальним обрядом, своєрідним викупом у мерців за порушення меж і спокою підземного потойбіччя»[853].

Справді, функцію пожертви для душ померлих, зокрема й для домовика, на етапі закладин нового житла часто виконують хліб-сіль та гроші, що нагадує момент «закупляння місця» з похоронно-поминальної обрядовості: «*Капали, клалі пудваліни, стовби тіє закопувалі… Шось кида'ли, я не знаю. Соль і хлєб, чи шось таке. Дак не в ямку, а просто у загарожі. Ну, чи на пудвалину лажилі, чи посеред хати лажилі. Хлєб лажилі, і су°ль. А хто його знає, для чого*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[854], «*Як хати робили тодє, ото угли, дак клали гроші. Ставіли… ставіли хлєбину, ложили. О. До це було. Як хата закладаєця, закладаєця обізатєльно… ру'бель. На… де буде ікона, закладаєця туди хлєб і гроші. Свєчку запалюють. Як хата закладаєцця, стережи, шоб токі 'дниє гроші положили, хлєбина, свєчка шоб горєла і бутилка води шоб стояла. Под пудвал. Там, де саме стройка.* [На] *Стандарт, да. Под угло. Так і оставляли. То на добре. Вода розливалася. Ллєця вода, там, де закладалася… оце розлилася… А свєчку потуши'т і десь положи'т тако в хаті… А хлєб роздат, шоб велося*

[852] Гура А. В. Кошка. *Славянские древности…* Т. 2… С. 639.
[853] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 226–227.
[854] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

хазяйство. Целу хлєбину. Роздали – там, по курам… хто поєсть… веребейчики – хай всє єдят. [Для чого] *А, то Господь його знає. То вже був доладній цей, шо по хата'х знав*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[855].

Донині у пам'яті респондентів зберігаються й уявлення про «криваву» будівельну пожертву. Як приклад, розповідь про позбавлення від хвороби з Полісся: «*Колись моя мати заболєла… Оце вже ж ми построїлис, і по-мойому, як робіли закладини, це вже подвалини як робіли, – нічого ніде не положили, на вуглу. Там у нас одна була бабка, а бабка каже, там, сусєдці свойой: "Скажи Тетяні, нехай вона зарубає курку, м'ясо з'єст, а голову нехай закопає на вуглу". На вуглу на цьом, покуті, де ікона стоїт.* (А для чого так? – *В. Г.*) *Вона – жінка, значіт – курку. Ну, я знаю? Навєрно, шоб не померла. Я так думаю. Бо вона ще й сюда прієхала да тут трі года чи чотири жіла… трі шось із чимось.* […] *Значіть, нада. Шось же люди знають*» (с. Шевченкове Плс. Кв.)[856].

Є всі підстави стверджувати, що шерсть (вовна) на закладинах символізувала безпосередньо худобу, ймовірно, стала її безпосереднім еквівалентом при заниканні поширеного у слов'ян у давніші часи явища «кривавої жертви».

На користь зв'язку колористики предметів будівельного «закладу» зі світом померлих свідчить також те, що вовну (іноді визначеного кольору) подекуди клали й у домовину покійникові: «Під голову дають усе трошка білої вовни овечої: "аби му ни твердо лижьити, аби душьи єго була така біла-чиста, як воўна"»[857], «У деревище кидають цукру, василька, вовни»[858].

Попри інші можливі варіанти мотивації, дослідники пояснюють використання вовни у похоронній обрядовості аналогічно до «закладу»: «щоб у сім'ї залишалось багатство, велася худоба»[859].

2.8. «Засідич» хати у контексті забезпечення добробуту господарства.

На те, чи вестиметься худоба у господарстві, суттєвий уплив мав і такий важливий ритуал як «входини» у нове житло. У даному випадку ритуально значущими для українців були такі тварини, як кіт (рідше собака), півень, курка

---

[855] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[856] Там само.
[857] Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селі Зеленици, Надвірнянського повіта. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 245 (прим.).
[858] Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 3. *Материяли до українсько-руської етнольогії*. Львів, 1902. Т. V. С. 248.
[859] Плотникова А. А. Шерсть. *Славянские древности…* Т. 5… С. 576.

та ін.[860] При цьому задіювання кота подекуди мотивували власне наявністю шерсті: «Перед вселенням вперед впускають в хату кота, бо він – у шерсті, щоб худоба велась» (с. Любимівка Вшг. Кв.)[861]. У контексті сказаного не зайвим буде зауважити, що за уявленнями українців і домовик міг бути «голим» чи «волохатим», при цьому як сприятливу ознаку сприймали саме «волохатість»: «*І колись казали мої дід з бабою. На чердак поліз… по-моєму, дід мій. Батько. Дєд Іван. Шо полєз на чердак… по-моєму, хрещена моя розказувала, а там – як домовик лежить на чердаку. То кажуть, якшо побачиш голого, такого роздітого, то це погано. Буде к бєдності. А якшо побачиш, шо він лахматий, так тоді буде к добру*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[862].

Варіанти вибору кота чи іншої тварини для «входин» в українців можуть відрізнятися, однак найчастіше до хати на ночівлю пускали тварину чорної масті: «*Вхо'дщіна, як у другу' хату переходет. Ну, свого' ката. Чорного, ше даже кажуть, треба пустить. Їк вон там буде, то й добре. Шо пагане – дак на його' буде. На того' ката вже асяде*» (с. Лельов Чрн. Кв.)[863].

Попри апотропеїчну функцію (мовляв, «чорне бере на себе все зле», «сатану відганяє»), визначальним може бути і його сприятливий уплив на господарство: «*Казали, шо пустити чорного кота*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[864], «*На входини перше мав зайти чорний собака, бо кажут, шо чорний кіт, чорний собака – це щісливі*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[865]. Чорного кота взагалі вважали сприятливим для господарства: «Кажут, як чорний кіт в хаті є, то дуже ся веде господарка» (с. Великосілля Стс. Лв.)[866], «*Наперед у нову хату загоніт кота. Будь-якого. Може, там їке нечьисте, може шо. Шоб людина сама не йшла, а шоб перше кіт переначував. Це, кажут, дуже добре коло хати чорний кіт. Чорна курка… Це, каже, хто за'йде в подвір'ї, подивицци – ну, кіт бігає чьорний… І вже той негатив уже… не буде нічьо в подвір'ю чи у хаті*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[867].

---

[860] Див.: Валодзіна Т., Дучыц Л., Санько С. Певень. *Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік*. Мінск, 2004. С. 370; Гура А. В. Кошка. *Славянские древности…* Т. 2… С. 638–639.
[861] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 342.
[862] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[863] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[864] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[865] Там само, спр. 713-Е.
[866] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 342.
[867] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.

Інші натомість пускали «не чорного, а сіренького, рябенького, – шоб живе було в хаті» (с. Орджонікідзе Плс. Кв.)[868].

Дехто акцентував на тому, що тварина якраз не має бути чорною: «*Господар пускав першого кота до хати. Лиш не чорного. Кіт виганяє усе погане з хати. Там ше ніхто не жив, ніхто не знає, як буде дальше*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[869], «*Перше, як уходье, ки'дают ко'та, але ’би не чьорного. Кіт – так як він є друг ваш. Люди жиют з котєчої і з псєчої пайки, тому гріх не дати їсти ко'тови або псови*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[870].

Іноді на масть особливо не зважали: «*Кота кинути вперед до хати, аби сі ве'ло*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[871], «*На ухо'дини ко'та вікідали перший раз до хати. Який би був, ’би був кіт. Потім уже господар*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[872], «*Кота, кажуть* [пускали]. *Ну-у-у… кот більш такий хазяйственний чи шо він… такий приятель хазяїна*» (с. Бобер Чрн. Кв.)[873], «*В нас толькі як переселяюцца, дак там беруть кота да першого кідають у хату. Шоб хозяйство велось чи шось такево. Свого' котіка*» (с. Денисовичі Плс. Кв.)[874], «*Ну, окону ж одну оставіць у хаці, з рушніком. А кота забіраць, і в но'ву хату, куда всєляєссє, першого кота пускать. А ку^{o}т покаже, в’обшем, яка обстановка в хаці: чи йон пу'йдзє свободно, чи бу'дзє єро'шицса, – значиць, шо-то нє всє в парадкі. Да, пускалі попє'реду вже. Прімєрно, завтра вселяцса, то сьогонні кота прінєсу да пустю'*» (с. Машеве Чрн. Кв.)[875], «*Може, шо хто подумав зле або шось – то то на котові воно все*» (с. Гаї Крм. Трн.)[876], «*На перехіщину першого котика пускали, шоб не було нечистого в хаті. То як котик походить, то вже не буде*» (с. Жолоби Крм. Трн.)[877].

У с. Оленіно (К.-Каш. Влн.) перед «входинами» кидали кота чи півня, при цьому воліли, щоб кіт був на три масті: «*В нас казали, шо треба, кіт шоб три масті був. Ну, шоб панувало в сім’ї. Шоб, як то кажуть, як от празнік три дні, так ото кажуть, шо на всі дні шоб в сім’ї от… бо сім’я – чоловік, жінка і*

[868] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 342.
[869] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[870] Там само.
[871] Там само, спр. 713-Е.
[872] Там само, спр. 719-Е.
[873] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[874] Там само.
[875] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[876] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е.
[877] Там само, спр. 324-Е.

дітки. Отак казали. Шоб вілося по сім'ї. Шоб трохмастьовий кіт був. Де має шось статися, шоб не було на людях, а допустім, на животному. Шоб на півньові чи на котові. Шоб шо має бути на сім'янину… [те окошилось на тварині]»[878]. Нерідко саме триколірну кішку вважають найбільш сприятливою для господарства: «*Трохколірна кіточка – добре коло хати. Прибуточок є. Кажуть, шо добре в господарци*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[879].

Якщо взяти до уваги ту роль, яку відігравав колір тварини – ритуального суб'єкта (чи шерсті як її символічної заміни) при «закладинах» і при «входинах», чи колір ласки, яка водиться на обійсті, то очевидно, що поєднання трьох кольорів на домашній кішці справді найоптимальніше, оскільки передбачає, що у господаря вестиметься худоба різної масті. У віруваннях білорусів строката худоба безпосередньо була пов'язана з так званим «хлєвніком»: «Яким би сильним і хорошим не був *стрика'тий*, чи *пяльосий* (строкатий, у смуги. – *К. Н.*) кінь, але тримати його в господарстві незручно, як тому, що він перепсує масть домашніх тварин, так ще й тому, що вслід за таким конем у хліві з'являється *хлявні'к*» (с. Махірово Полоцького пов., в 1879 р.)[880].

Півня перед входинами пускали першим, аби в хаті не було нічого злого: «*Перший раз, як вони хотье, аби ніхто не хтів там бути, нічо', то пускают когута до хати*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[881]. Так подекуди трактували і значення кота: «[Пускали] *Кота чи кошку. Кошечка… то ж хазяйка. Ну, тоді вже нічого пагане туда не за'йде, як кошка там походит. Ну, бувало, шо й пєвень співав, да люде собє лишали. Ми такого не робіли. Ну, він же, пєвень, ускрізь добрий. Добро він робить. Він же одганяє нечисту силу, спєває. Він і в новом, і в старом треба, шоб був*» (с. Шевченкове Плс. Кв.)[882], «*Ну, пєвня й кота* [пускали]. *А я знаю… Кажут, шо так робіли нашіє батьки. То так і нам казали. Ну, так обічно, обше то ж, всі бояцца, шо в новой хаті… може бути всього'… ну але ж… мі прожіли, до пока, слава Богу, так було… нормально*» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[883], «*Ну, першій раз, шоб було все харашо, шоб… першій*

[878] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.
[879] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[880] Никифоровскій К. Я. Простонародныя примѣты и повѣрья… С. 146.
[881] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[882] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[883] Там само.

шоб кот перенаховав і пєвень, в хаті, но'вой. Ну, так казали старіє люде. Ще ж до нас» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[884].

Кіт та пес, крім того, мають добру опінію в народі, бо вони «хліба у Бога випросили»: «*Ну, тоже казалі, шо нада котіков глєдєть, нада сабак глєдєть, бо це ми на їх міласці жівєм. Шо віпрасили в Бога хлєба. Ну це гаварилі. І треба гадавать їх*» (с. Лельов Чрн. Кв.)[885].

Півень начебто – «щасливий»: «*У хату входіт нову'– мают всьо покропити і заноси'ли перше пускали когута до хати. Кажут, шо ніби когут найщісли'віший. Найдобріша птиця*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[886]. Нерідко такого півня вже заборонялося пускати на «розсіл»: «*Входини. Входили до нової хати на Михаїла – на самий празник. Перший входив до хати господар. Першого впускали до хати півника. Кажуть, щоби файно сі жило. Той півник має бути, поки жиє: його рубати вже не мож*» (с. Нижня Стинава Стр. Лв.)[887]. Прикметно, що на Старосамбірщині такого півня називали «за′сідич», що співзвучно з місцевою назвою домашнього духа: «*За'сідич – то пущали когута, як нову' хату поставили. То той когут. Як когут до ранку дожив, то пляц чистий. Когут відлякує того ф е д я, годованця*» (с. Грозьово Стс. Лв.)[888].

За відомостями зі Слобожанщини, «перед переходом на життя в нову хату пускають туди на ніч кішку і вносять квочку з курчатами. Якщо кішка ляже на печі, а квочка сяде на покуті, – сміливо переходь. В інших місцях замість квочки пускають півня. Якщо він буде у свій час співати, то хата благополучна»[889].

Першими на входини могли пускати й ягня, козеня, теля, курча: «*На входини шось маленьке живе пускали. Чи ягня, чи козеня, чи котика, – аби сі добре вело*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[890], «*Пускали наперед або кота', або овечку, або телєтко заводи'ли, а відтак заходет люди*» (с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[891], «*Перший раз, аби переночував в хаті, ко'та запирают, пса. Я – курє кинула*» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[892]. Водночас побутувала засторога щодо свині: «*Зробили хату – заведіт собі худобину. Яку-небудь. Не свиню, бо свиня*

[884] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[885] Там само.
[886] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[887] Там само.
[888] Там само, спр. 323-Е.
[889] И[вано]-въ П. В. Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ… С. 34.
[890] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[891] Там само, спр. 717-Е.
[892] Там само, спр. 719-Е.

буди рити вам ціле' життє. А півень чи курка – то перелетить вам, як вітер» (с. Яківка Тлм. Ів.-Фр.)[893].

У деяких локальних традиціях першими у хату пускали малих дітей, бо ті – «щасливі»: «*Було таке, шо діти перші в хату входи'ли, хлопчики, сім-вісім років, бо діти щісливі. Заходили в вівторок, четвер*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[894], «*То тепер вже говорі, шо треба ко'та перший раз ки'дати. А раньше ми діти наперед пускали. Хлопчика*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[895].

Варто зазначити, що значення «засідича» тісно пов'язане і з темою т. зв. «будівельної жертви», якої ми вже торкалися. Пласт народних уявлень, пов'язаний з офіруванням домашнім духам, виглядає значно глибиннішим, ніж просте потрактування «засідича» як апотропея чи як сприятливого для оселі. Однак принаймні на сьогодні в народній культурі значно актуальнішим виявляється саме таке сприйняття тварини чи людини, які першими переступили поріг нового житла.

2.9. Протидія домовикові та обереги від нього.

Іноді домовик так дошкуляв, що треба було звертатися до «шептухи»: «*Дамавік буває. Буває, дєті, дамавік. Шоб ві зналі. Дамавік буває. Я столькі людєй уже іспасла, шо хоть би ви толькі зналі. В мене вже міліон людєй спасьонних* (Респондент – місцева "шептуха". – *В. Г.*). *Ну, паганає єсть, всякеє ж єсть. Єсть же і добрий, єсть же й паганий. Вон у кажной хацє є. Ну єслі вон нєзлюбіць цєбє, вон табі життя не дасць. Ну, буває таке, шо ти шось можеш ісказать там, чи такеє… Не такеє слово можеш сказать – єму на панаравіцца. І вон табє може тади да того' даводіць, шо дівчата осьо із Капчєй звонєть мінє – Тріхванавна, шо нам рабіць? Я кажу – шо такеє, Таня? – Я не знаю шо, ну Ліда оце каже, шо хтось приходит но'чи і мацає єє, і паднімає єє, і всяк абзиває єє. І вана нє може заснуть і вже п'ятєра суток нє спиць. Я кажу – ну дак ви знаєте, шо рабіть? – Знаєм… Ну дак прієжджала вана, дак я ж глядєла* (лікувала. – *В. Г.*) *єє.* […]. *"В менє' на нагах стаіць, – каже, – за ноги менє дьоргає, і всьо… Придавіць, – каже, – за горла душиць, шо*

[893] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[894] Там само.
[895] Там само, спр. 719-Е.

ні крикнуть нєльзя”» (с. Рудка Чрн. Чрн.)[896], «*Оце ж той домовік, то ж кажуть, у хаці є в цєбе', каже, домовік, бо не вєзе тобі там у жизні шось. То це в тебе домовік у хаці є, док тре’ його лєчиць до платить гроши, шоб хто шептав. Тей домовік як влєзє, док ти його не віженєш, як йон нє вілєзє сам*» (с. Денисовичі Плс. Кв.)[897].

Зазвичай щоб оберегтися від негативних чи ворожих дій домовика висвячували хату, творили молитву, використовували церковні атрибути: «*Є домовики. То душить, то за ноги бере. А потім ми образи поставили, хату посвятили, і не було. Це недобре цеє*» (с. Рівки Слв. Хм.)[898], «*Шось там ходит по хаті, стукає, човпе, як в кого, борони Боже, є. То ж після того свє'тять хати'*» (с. Чугалі Крм. Трн.)[899], «*Нечистий в хати не должен бути, в свячений хаті, де людина Богу молиться*» (с. Видерта К.-Каш. Влн.)[900], «*Як ето десь непорадки, шось не ведеця, то ето називали домовий. Він може буть і в хаті, і на хаті, і де хоч може буть. То звали батюшо'к да висвятювали хату*» (с. Серники Зрч. Рвн.)[901], «*То, каже, домовік заплєтає. То домовік заплєтає коню гріву. Любіть. Вістригають, тодє накурують ладаном. В церкві беруть ладан, накурують, і вон вісєляєцце. Вон же коню так заплете гриву, шо не можна ничого ізробити. Ото такою вєровочкою зробіть*» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[902], «*Тут адна мінє розказувала, шо тоже тако'… ноччу, дак… ну, шкоду начебто рабів. Як єму не панаравіцца, да шкоду будє начебто рабіті. То она боялась, да стала в церкву хадіть, да стала того', да стала того'… нє хуліть Господа Бога. А хто його знає. Мо’, хто і бачів. Нє знаю. Брехать – грєх – нє буду казать*» (с. Крива Гора Чрн. Кв.)[903], «(Сміється. – *В. Г.*) *Чулі, шо дамавік, ну ми ж то його нє бачілі. Казав калісь Пєтро, мєнє разказував, шо йон і бачів цього дамавіка. Шо, каже, всегда мене за коси скуба'в. Скуба'в за коси. І, каже ж, уже нельзя було мінє аниях… ну, в’абще… І бачу його, шо таке як ото наче казєня' бєгає па хаці. Дак уже взяв да папрасів батюшка, шоб прішов да пасвєців хату. Дак больш уже не того'… Оце так говорять – дамавік, але чи в кажній хаті чи не, ми не*

[896] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[897] Там само – Спр. В. Галайчук – 2014а.
[898] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[899] Там само, спр. 324-Е.
[900] Там само, спр. 69-Е.
[901] Там само, спр. 325-Е.
[902] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[903] Там само.

знаєм» (с. Крива Гора Чрн. Кв.)[904], «*Ну, казали, шо це ж, мов, як переходиш у хату да не посвя'чена хата, до, мов, відаєцце людям, шо мов, то там, у том углу десь стукає, чи… Кажут, це домовик. Покуда не посвя'тиш хату. То таке казали. Ну, наче ж лякає хазяїна. До вже хазяїн мусит там наймат ото ж батюшку, да вже батюшка посвя'тит*» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[905], «*Ну, так кажут, шо він і добрий є, помагає всяку всячину, не робит вреда. Осьо – у Чеснівці, село є, то геть і обійстя одчуралися. Нова' хата, і завелося це-от, і не дає спати, кажут, і мучит, – та й цего… То ідут десь до батюшки в церкву, свя'тят хату, шоб він не зайшов, цим-от маком дрібненьким, відюком, обсипати свяче'ним. Так розказували. Але в нас покамість… Ми не робили цього, не знаїмо*» (с. Петриківці Хм. Вн.)[906], «*Як на вхощинах кладеця* [свячене], *шоб все було добре, то він ни має приступу*» (с. Ворокомле К.-Каш. Влн.)[907].

Широкий перелік оберегів, серед яких найдієвішою виявилася лайка, наведено у розповіді з Чорнобильщини: «*Як, каже, дамевік кого злюбіть. Каму – добре робіть, а кого – лякає. У нас у одних, дек женщіна спала, отак за'сне, он навалюєцце на груді – і дихат не можна. Вона каже – хочу повернуцце… я ж, каже, наче й не сплю і чуствую, – а не можу. Каже – оце рукамі наче матану', дак не можна рук пуднят. Воно аб'єде, аж на пол упа'де і адияло. І що не рабіли, каже, і свєтили хату, і макам абсипа'ли, а воно… каже, чи воно на том мєсці, мо', хата пастроєна, шо там, де мертвєци булі… Це ж у нас оно тут дальше. Шо тут же у во'йну як закопувалі ціх салдат да всіх… І що вони не рабіли – і хату свєтили, і батюшка візивали… Цьо вже впо'сля. А то, вона каже, лєжіт, і, каже, по хаті, навєрху, аж на чєрдаку. Наче каляскай єздіть, стугани't, все на свєті. Он… наче гром гриміть. Вона вже, каже, і Богу малюсь, і що – от, нияк. Давай людя'и жа'ліцце. Люде давай гаваріть. Каже, вже пообсипалі і кругом хати, і на вє'рсі, макам, і пшаном, – чим вже не сипалі… Патом, каже, адного разу, каже – а ти налайсе на його'. Просто пасваріс, добре пасваріс, шо я тебе не баюсь, адийди, бо буде табе ху'жей. Адийди! Да ше, каже, добре награзись. Да каже – возьми, да каже, – у мене' є ад тебе' абарона. Да каже – перелий через себе' воду пасвяще'ну. Ну, каже, так же вана і зрабіла. Каже – чалавєк надварє, а вана в хаті. А воно – па вуглу,*

[904] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[905] Там само.
[906] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[907] Там само, спр. 321-Е.

в угалку у веранді, – только наче гром – аж дражить усе на свєті – гу-гу-гу-гу-гу!.. Каже, віходить чалавєк, вона каже – це гром надво'рі, чи нє? А вон каже – нє, нема нічого. – Калі б вже ти чув, шо тут рабілось, – наче гром гримєв. Вони посля того' позвалі батюшка, посвятив хату, абсвєтив, памалівс Богу, – і слава Богу, перестало. Ну, кажут, шо це, мо', дамавік. Чі шо воно таке, Бог його знає. Казалі, це дамавік» (с. Лельов Чрн. Кв.)[908].

Варто зауважити, що «крепкими словами» у багатьох місцевостях відваджували і покійника, що надився відвідувати світ живих: «*То мені подружка моя розказувала. Каже – помер чоловік її. І приходе, каже, кажду ніч і лягає коло мене спати. Вона каже – Боже, я не сплю вже, я мучуся, і не можу нічого… І воно одіяло стягує, і таке виробляло… Та й каже – загнуся… А одна жінка каже до неї: ти, як він при'йде і почне годіяло здирати, то ти (вибачте на слові): "Ану, йоб-перейоб! Ти чого прийшов!?" І, каже, як я поругалася – більше не прийшов. Це сама лічно казала*» (м. Хмільник Вн.)[909].

Загалом же для українців було характерним обсипати від домовика хату освяченим маком-«відуном» («видюком», «самосієм»), подекуди практикували обкурювання хати «страхополохом» (чортополохом) чи яким-небудь ядучим димом, наприклад, з підпалених риб'ячих нутрощів. Також домовик не терпить окропу. У двох оповідках із записів В. Давидюка йдеться про те, як домовика відвадили від хати, виллявши на нього окріп[910].

На Камінь-Каширщині, щоб домовик не «приступив», у кутку коло ліжка ставили осикового прута-літоростка: «*Гуворять, шо єсть вун у кожной хати, то треба становити всику, такого, шо виросте за рік, прута. У кутку кала ліжка, то вже вун ни пудийде. Од домовика, шоб домовик не пудийшов. То лихоє*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[911].

На Хмільниччині, коли починав «душити» домовик, клали на ніч під подушку ножа: «*То казали, шо треба казати "Отче наш", ножика клали під подушку бабушка колись, і мак такий дикий, видюк, – шоб він не приставав*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[912].

---

[908] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[909] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[910] Давидюк В. Золота скриня… С. 74, 75.
[911] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.
[912] Там само, спр. 710-Е.

За матеріалами В. Доманицького, у Рівненському повіті по святвечірній вечері господар обходив обійстя з горщиком куті і малював крейдою хрести по всіх надвірних стінах, – «щоб одвадити домових і усяку нечисть»[913]. Йорданське окроплювання обійстя вважають оберегом від домовика на Чорнобильщині: «*Чула. Домовой. Ну, де ходіть – шкоду робіть. Буває – бу'хає по горищі. Док через те в нас батюшка год в год ходить священною водою освячує хату. А я – воду свячу, ходю до церкви, тоже покроплю кругом хати, в сараї, в колодязь воллю водички. Од всякого зла. У кожной хаті… То єсть – добрій домовік є, а є паганий. Як не вго'діть чимсь, до може й шкоду робіть. Ну, оце ж вон і не любить оцього священного, шо його проганяють. А Господь його знає. Хай його ніхто добрий не знає, сінок. Я не хочу про його й говорить*» (с. Іллінці Чрн. Кв.)[914].

На Малинщині намагалися «відкупитись» від домовика, супроводжуючи свої дії певним замовлянням: «*Домовиче-домовиче, добрий чоловіче, я тебе прошу-благаю: на тибі хліба, сіль і гроші, будь для мене хороший". – Це треба казать в хаті, як вже він оказуєця. І кидать копійки на всі чотири сторони. Він оказуєця, як його чимось розсердити. І собакою, і всяко*» (с. Буки Млн. Жт.)[915].

Респондент з Радомишльщини засилала «чужого» домовика «за три межі»: «*Смотра який домовий попадає. А може, чужий прийде до менé і буде башкалити, то я його зашлю за три меже: "Іди за три меже… Домовий, не ходи, до двора не доходь, у двір не заходь, понад вєкнами не ходи, і як ти не мєй, іди собє за три меже". Ходять, можуть заблудитися, а як його послати за три меже, то він знайде собі дорогу. То чужий шкоду робіт – корову пугає, спат не дає. Як котік такий: ходит, ляже, засне… А якшо чужий, то воно таке, як звірука – летит, боїця, шо ти будеш його бити*» (с. Вишевичі Рдм. Жт.)[916].

Засилання «за три межі» – своєрідне відчуження домовика-приблуди від свого домашнього простору – базується на уявленні, що демонологічні персо-

[913] Доманицький В. Народній калєндар у Ровенському повіті Волинської губернії. *Матеріяли до української етнольотії*. Львів, 1912. Т. XV. С. 82. Ймовірніше ця обрядова ситуація стосується не Першої коляди, а так званої Писаної – Коляди перед Водохрещем.
[914] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[915] Там само, спр. В. Галайчук – 1996.
[916] Там само.

нажі не можуть порушити умовного кордону між світами людей і «не людей»: чи то водної перепони, чи дороги, чи будь-якої окресленої людиною межі.

Оскільки домовика нерідко ототожнювати з «домашнім чортом», то побутував варіант, згідно з яким його можна було «продати». Продавали своєрідно, разом із шапкою (мабуть, у цьому випадку актуалізується уявлення, що «дідько» може ховатися у людини під шапкою; з іншого ж боку, й «домашнього чорта» виносили з дому в кожусі): «*Колись таке було повір'я. Нас посилали на підвищення кваліфікації в Кам'янець* (м. Кам'янець-Подільський Хм. – *В. Г.*). *Там була жіночка з села. Вона розказувала* […]. *Каже, шо в них сусідка була. На поле йдуть полоти, копати, підгортати картошну. Ну, все. В жнива жати йшли, серпами жали. То це вона розказує. А ця жінка, каже, – всі сідають обідати, а вона обов'язково біжить додому. І питали-питали її. А вона не признається. Але там, каже, був один дядько. Хоче дослідити, чо' ж це вона так біжить додому. Дома ні корови нема, нічого, а вона біжить на обід додому* […]. *Вона, каже… Давай дослідити… Вона прибігає додому. Там, варила борщ чи шо. Шось там є. Вона бере в тарєлочку і несе на горі ставить. А сама злізла, пішла знов на роботу. Але цей дядько (він віруючий був) каже: подивлюся я, шо ж це таке. Вона побігла на роботу, а він вилізає на гору. І став, значить, за комином і дивиться, шо ж це таке. Каже: "Там такий чоловічок виходить, такий в шапці чорній, і цю їжу бере, їсть як би. Так, як собака чи як кіт. – Каже: – Я зразу злякався, шо ж це таке. Та й втік звідти". Втік та й каже до чоловіка цеї жінки. Каже: "Так і так. В тебе домовик на хаті. Чо' ж ти не признаєшся?" Він каже: "А шо я зроблю? Якшо вона не поставить їсти в обід і вечором, то буде всю ніч стукати по горі, ходити і стукати. Не дасть, каже, спати. То вона мусить ходити". Це так каждий день. Ну і шо вони роблять? Сказав він так* […], *оцей дядько, шо дослідив він цього домовика. Каже: "Іди на базар. Бери свою шапку нову. Може, ти вже носив, но шоб вона була твоя шапка, но не стара. І продай на базарі, но не торгуйся, а скільки хто тобі дасть, то шапку віддай". Цей дядько каже: "Та шо? В мене нова шапка. Я ж тільки купив, пару раз вдів". Каже: "Іначе ти його не позбудешся". І цей дядько, хазяїн, бере свою шапку нову. Іде на базар і торгується, продає. Той підходить, хто понімає, каже: "Нє, то не можна…" А один підходить, торгуватися, значить: "Скільки ти хочеш?" Той каже:*

“Стільки [й] *стільки”. – “А я тобі даю… – (І дуже мало дає). – Віддай шапку”. А він каже: “На”. Віддав тому шапку. І після того того домового в нього не стало. Оказується, шо той купив в нього цього домового. А чи правда, чи нє, то я не знаю. Ця жіночка так розказувала нам* […]. *Каже, шо його не може бачити ні хазяїн ні хазяйка. А десь це той чоловік якийсь віруючий (чи, може, він родився на якесь свято) – він побачив його. Ну і той хазяїн продав шапку і продав домовика*» (с. Слобода Стк. Хм.)[917].

Дієвим засобом було переставити хату на інше місце. Зокрема, у В. Кравченка знаходимо оповідку, як домовик-антипко задушив хлопця, який переночував у накуреній свяченою вербою хаті. Після другого підкурювання він запалив хату. Перестав виявляти себе лише після того, як її переставили[918]. Про те, що хату треба було переставити, йдеться й у розповіді зі Славутчини: «*Оставив батько синові хату, і той син там ночує. Коли чує – трах-трах-трах! – на горі летять солом’яники, летить усе… Каже: “Тату, я там жити не буду”. – “Ай ти дурний!”* [Але] *йому так він сказав, шо ти прийми хату, бо то його місце*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[919].

Так само можна було переставити й хліва: «*Як умирав знахур, то казав, аби тоти хліви і хороми перенесли в инше місце, бо там буде ходити той злий*» (с. Осівці К.-Каш. Влн.)[920].

Якщо домовик (часто в цьому випадку ототожнений з чортом) мучив худобу, подекуди у стайні ставили безрогого барана, козла, чорну козу: «Барана шутого (без рогів), буває, тримають по стайнях для того, щоб боронив від домовиків (в оригіналі – *domowików*. – *В. Г.*), щоб не їздили вночі на конях» (Васильківський пов.)[921], «Аби домовик коні не мучив, радять у Тулаві впустити до стайні козла, котрого диявол лякається і швидко теж відбуває в інші сторони»[922], «*Бабця з дідом часто окремо саджали чорних кіз, бо вважали, що за ними чорт приходить і зістригає собі шерсть на кожух. Якщо вони сидять окремо, то чорт не чіпає іншу худобу*» (с. Червоне Скс. АР Крим)[923].

---

[917] Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 737.
[918] Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді… С. 55–56.
[919] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 186-Е.
[920] Там само, спр. 69-Е.
[921] Rulikowski E. Zapiski etnograficzne z Ukrainy. T. III. S. 98.
[922] Mroczko F. X. Śniatyńszczyzna… Cz. 1. S. 22.
[923] ДАА. Зап. у 2017 р. від Олександри Палій, 1997 р. народж.

Значно частіше у хліві коло порога чіпляли убитих ворону чи сороку, іноді сову, чіпляли у хліві газети, над дверми чи до стіни навпроти дверей прибивали дзеркальце: «*Як кінь мокрий чи корова, то це кажут, шо повісити ворону забити, шоб домовик не мучив. То і в мене так було, то я посвятила водою свяченою хліва, вербу свячену застромила, і воно так…*» (с. Пустовіти Хм. Вн.)[924], «*Ну, казали. Казали, шо домовік ходит. Вішали ворону в сараї. Шо путало, не знаю, а ворону дохлу – висі'ла у нас в сараї, шоб… в нас же кінь був. А чого – не знаю. Ну оце ворону вішали*» (с. Кливини Плс. Кв.)[925], «*Коня чи вола буде гонити по хліві, то кала порогу над дверими вішали дзеркало і ворону*» (с. Ворокомле К.-Каш. Влн.)[926], «Дияволи люблять дуже їздити по конях вночі і мучити їх; тому господарі вішають в стайнях сорок, щоб диявол не коня, а сороку мучив»[927], «Якъ коняка бига въ конюшни и питъ зъ ёго льеця, то значыть, що на ёму йиздыть дидько; а щобъ винъ ны мучывъ худобы, то треба повисыть въ конюшни забыту сороку»[928], «Вбиту сороку вішають в стайні над дверима для того, щоб берегла від злодіїв; найчастіше проте для того, щоб чорт вночі коні не заїжджував»[929], «*Нечестівий плете, значить нечестівий є в хоромах. То забивали сороку вішали у хлеві, або люстро вішали. Він, видно, боїтца гетого*» (с. Сенчиці Зрч. Рвн.)[930], «*Да, говорилі-говорилі. Про домовіка говорилі. Бо – чо' було – шо коням гриву заплєтало. Дак кажуць – домовік незлюбів. Ну, якшо я'кось його нє вдра'жнять, шось таке, дак йон шкоди нє робіць. Вот. А як шось уже шось нє так, дак йон – то коси коню сплєтає, або – придуць – да просто з коня вже міло, – коня гоняло поччу. Шось робілі, но я нє в курсі діла. Ну, таке свє'чане у хлєві. Застрикувалі вє'рбу свє'чану, і з Маковєя цвєти, маком із Маковєя посипалі свє'чаним, шоб уже його відворіць. Ну се ж тоже од домовіка – цеплялі сороку. Я вже не поздумо'вую* [для чого]*, тоже од домовіка*» (с. Машеве Чрн. Кв.)[931], «*Держали всякої масті. Но як незлюбіть*

[924] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[925] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[926] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 69-Е.
[927] Nowosielski A. Lud Ukraiński… T. 2. S. 136.
[928] Бессараба И. В. Матеріалы для этнографіи Херсонской губерніи. Собрал И. В. Бессараба / Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Томъ XCIV, № 4 и послѣдній. Петроградъ, 1916. С. 527.
[929] Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjałów zebranych przez p. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiahelskiem. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1887. T. XI. S. 220 (Materyjały etnologiczne).
[930] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 325-Е.
[931] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

вон, дак воно і загине. Заплє'тує. Як любіть коня, вон гриву заплете. За ноч заплете. А другого – як незлюбить – заганяє. Гонить. Уно'чи не дасть споко'ю. Отакий домовик. Це я таке знаю. Сороку вбівали, і в хлєв чепляли сороку. Шоб вон уже там займався сорокою, а… Ну, знали ж люди старіє, шо робіть» (с. Тихин Нрв. Гом. Бєл.)[932], «*Вроді, кажуть, домовик коням гриви путає і гонить. За ласицу я такого не чула. Найбільш бумаги вішають, газети, шоб він там читав*» (с. Зозер'я Зрч. Рвн.)[933], «*Ставлять дзеркала до стіни в кучці, де корові погано боло. Казали: як чорт сам себе побачить в зеркали, то втече*» (с. Ворокомле К.-Каш. Влн.)[934].

Схоже й білоруси, рятуючи худобу від «хлєвніка» чи «домовіка», також чіпляли сороку, рідше ворону. Ця дія у білоруській традиції могла бути й дещо ускладнена, порівняно з українською, адже сороку належало вбити на Різдво чи Новий рік або на льоту: «Якось ще уживаючись з перебуванням кози, хлівник не терпить козла (самця), і якщо бажано вивести хлівника, так варто помістити разом з худобою козла, привісивши тут же (в конюшні) вбиту сороку. Хлівник рішуче не зносить останньої: коли вона часто сідає на хлів і щебече, виказуючи тим перебування хлівника, то останній впадає в нестяму і починає шкодити найулюбленішим тваринам, а нарешті й зовсім йде з хліва»[935], «Від *хлѣвника* ж кладуть на стріху хліва борону зубцями вниз, чим і зганяють його з худоби. А то ще треба сороку вбити на Різдво до обідні й на *суволоку* повісити. Так худоба стане веселіша і поповніє. А то *ёнъ* дуже мордує коней: зробить за ніч як юхта (різновид шкіри, зазвичай була просочена березовим дьогтем. – *В. Г.*), аж тече»[936], «Діяльність свою домовик виявляє винятково вночі і переважно в хлівах, де він або пестує коней, чи навпаки, мучить їх, заїжджує. Щоб знешкодити домовика, застрілюють в перший день Різдвяних свят, 25 грудня, чи в день Нового року, до обідні, сороку чи ворону і, зачепивши шворкою за горлечко, вішають її в хліві»[937], «Домовик, за словами народу, виявляє свою владу і над тваринами домашніми, особливо над кіньми. Говорять так: якщо він незлюбить коня якої-небудь масті, то почне переслідувати його, мучити, по

[932] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[933] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 325-Е.
[934] Там само, спр. 69-Е.
[935] Никифоровскій К. Я. Нечистики… С. 55–56.
[936] Романовъ Е. Р. Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 5… С. 2.
[937] Там же. Вып. 8… С. 288.

ночах їздити на ньому верхи, чи ганяє його горами з вечора до світанку, поки не проспіває півень. Потерпіла тварина після такої гонки на ранок виявляється мокрісінькою, ніби вийшла з води. Для того, щоб врятувати бідну тварину, треба, на думку народу, застрелити на льоту сороку і повісити її в тому хліві, де бешкетує домовик. Тоді він більше не прийде»[938].

У записах Марка Грушевського з Чигиринщини знаходимо й мотивацію звичаю чіпляти сороку для захисту від домовика: «Як будують конюшню, то наперед уткнуть сороку вбиту, щоб повисіла хоч трохи, поки кінь обвикне з домовиком. Домовик зараз же навідаєть ся до конюшні, але стане піря лічити, долічить до сорока, та й зібєть ся, та надумає, що це ж і є сорока, та давай знову лічить і лічить усе заново, аж поки почує “кукуріку”. Так що ночі, поки і одвикне він од конюшні, од кінь почне обвикати без мурдування в нові конюшні і скоро почне набіратись тіла»[939]. Схожу мотивацію зустрічаємо і в записах Л. Шевченко із Золотонощини (тут замість сороки могли вчепити й убиту сову): «[У стайні для коней] вішають убиту сову або сороку, щоб домовик не кустряв та не заплітав хвостів і грив коням – “бо він буде щитать пір’я до сорока та й згада, що та сорока вбита та й зіб’ється…”»[940].

Як подекуди зазначають на Поліссі, ворону в хліві чіпляли й від відьми: «*Полинь вєшали. І ворону чепляють. Це вже чепляють, єслі корова, то тиє вє… колись же… зара немає, а колись же були вєдьмі, шо…* […] (То це ворону од вєдьми чіпляли? – *В. Г.*) *Да. Отак його вбіт, уже поче'пет попе'ред порога, попе'ред ворот, у сараї. І застиркували… особінно полинь застиркували*» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[941]. Від «лихого ока» допомагало й пір’я сороки: «Щоб забезпечити домашнє птаство від злих очей, під самицю, що сидить на яйцях, підкладають пір’я, вискубане з сороки, вбитої 1 березня»[942].

Дещо інакші способи захисту від домовика практикували росіяни. У них домовика лякали ведмедем, чіпляли для нього стоптаного постола, клали крашанку тощо: «*Домовой* є на кожному дворі; він хазяїн всій худобі; коли *домовой* бешкетує, в хлів уводятъ ведмедя»[943], «Худоба буває іноді нездорова

[938] Шейнъ П. В. Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края… Т. III… С. 310.
[939] Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині… С. 135.
[940] Шевченко Л. Звичаї, звязані з закладинами будівлі. С. 92–93.
[941] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[942] Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu… S. 197 (Materyjały etnologiczne).
[943] Бережковъ Д. Село Шельбово Юрьевского уѣзда [Владимірской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1914. Вып. 1. С. 163.

від злих *домових*: тоді вводятъ на двір ведмедя і водятъ його по всіх кутах, щоб *домовой* злякався ведмедя і пішов з двору; або ж тільки розсовуютъ по кутах двору по жмутку ведмежої шерсті»[944], «Ведмедя приводятъ на двір для вигнання нечистого духа; в курячих хлівах вішаютъ горлечко від глечика для відігнання *домового*, щоб він не щипав курей»[945], «Вищипане на голові у курей пір'я означає неприємне ставлення *домового*: щоб цього збутися, подвішують у курятнику крем'янисто-горбкуватий камінь чи глиняний рукомийник з відбитим наполовину дном чи, нарешті, перекидають через сідало, на якому сидять кури, на мотузці стоптаний личак»[946], «*Домовому* кладуть, щоб задобрити його, червоні яйця на дворовий стовп; не заносятъ в доми траву чортополох, щоб не прогнати ним з дому *домового* чи кікімору»[947]. Все ж, у росіян теж подекуди від домовика чіпляли у хліві дзеркальце чи вбиту сороку і ставили козла[948].

Потрібно зазначити, що на Холмщині й Південному Підляшші функцію «мучити» коней (а також людей) виявлено у такого демонологічного персонажа як *змора*. За польовими матеріалами К. Карабович, «Зловорожими й небезпечними вважалися також змори ("мари") […]. Це були жінки, молоді нещасливі дівчата, покірні виконавиці волі чорта. Уві сні вони перетворювалися на невидимі істоти або комахи. Змора душила сплячих коней, їздила на них, плутала їм гриву й хвоста. Кінь, мучений зморою, худнув, не з'їдав приготовленої на ніч паші, зранку був втомлений. […]. Змора душила й людей, вночі сідаючи їм на груди. Коней від змори оберігали повішені на стайні баранячі роги або забита сова. Люди носили в сорочці голку, клали в ліжко ніж, або, засинаючи, складали навхрест руки на грудях»[949].

У змору вірили й поляки: «Кінь, коли його часто досідає *змора*, має знаки на боках від ніг того злочинця. Для забезпечення стайні від такого нічного наїзника завішують в ній убиту сороку»[950]. Зокрема уявлення про *змору* (*мару*),

---

[944] Макарий [іеромонахъ]. Этнографическія записки о религіи жителей Балахнинскаго уѣзда [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1915. Вып. 2. С. 751.
[945] Яшеровъ В. Этнографическія свѣденія о селѣ Гавриловѣ, Никольское тожъ, Лукояновскаго уѣзда [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1915. Вып. 2. С. 780.
[946] Добрынкинъ Н. Вязниковскій уѣзд [Владимірской губерніи] въ этнографическомъ отношеніи. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1914. Вып. 1. С. 178–179.
[947] Шустиковъ А. Этнографическіе матеріалы изъ Тавреньги Вельскаго уѣзда [Вологодской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1914. Вып. 1. С. 263.
[948] Даль В. О повѣрьяхъ, суевѣріяхъ и предразсудкахъ русскаго народа… С. 303.
[949] Карабович К. Народні вірування. *Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1997. С. 316–317.
[950] Gołębiowski Ł. Lud Polski. Jego zwyczaje, zabobony… S. 144.

яка, крім людей, «душить також худобу і коней» і «заплітає коням ковтуни», були притаманні мазурам[951]. Маємо такі відомості (подані з покликанням на М. Бобровського) і з Віленщини: «[…] Ще страшніше М а р а, яка парубків і дівчат душить під час міцного сну; від неї не може позбутися і домашня худоба. Кінь, на якому їздила Мара вночі, має на своїх боках знаки, зроблені короткими ногами цього страховиська. Мара не піде до худоби, якщо в хліві завішена вбита сорока»[952]. П. Ґроховський зауважує, що «на теренах польських під різними назвами виступало принаймні кілька постатей з дуже подібними властивостями. Окрім найбільш популярної zmory, окреслюваної альтернативно як mora, morus або kikimora, в локальних віруваннях та оповідках з'являються такі істоти, як dusiołek, gniotek, gnieciuch або gmocek (південно-східна Польща), siodło, siodlisko, siodełka (Підгалля), biża, bieża, mac, macek (пограниччя польсько-українське), sotona (Бескид Шльонський) і wieszczyca (Великопольща)»[953].

Як бачимо, обереги худоби від змори й домовика майже тотожні. Обереги ж людини (голка, ніж, хрест) входять в арсенал загального апотропеїчного захисту від «нечистої сили». Власне, в багатьох випадках фактично тотожні й обереги від домовика та від інших представників «нечистої сили».

Якщо мучив домовик, давали корові чи коневі напитися відвару з осиного стільника: «*Л. Л.*: Кажуть у нас: "Нє по хлєву пошла корова". *Х. Б.*: Наваріть іс… того… Оси! *Л. Л.*: Сєльніка того? *Х. Б.*: Новоріть ото тиє вже… Вощини. *Л. Л.*: Ну, сєльнічок тей, шо оси… *Х. Б.*: І дать нопіцца. Корові чи коню»[954].

Щоб відвадити домовика від худоби, над дверима стайні наліплювали хрестика зі смоли: «*Корову гонит – вона кругана' ходит. То треба зробити з смоли хрестика, і порадок буде. Ето перше од вихора. І буде порадок – на дверах хрестика зробити з смоли. Вихор і домовик – то то 'дне воно. То чорт. І гриви він плете*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[955].

---

[951] Toeppen M. Wierzenia mazurskie (Przekład Eugienji Piltzówny). *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1892. T. VI. S. 177–180.
[952] Крачковскій Юл. Бытъ западно-русскаго селянина. Сочиненіе Юл. Ф. Крачковскаго. Москва, 1874. С. 203.
[953] Grochowski P. Zmora. *Słownik polskiej bajki ludowej / Redakcja naukowa Violetta Wróblewska*. Toruń, 2018. T. 3: p–z. S. 413.
[954] Говірка села Машеве Чорнобильського району. Київ, 2005. Ч. 4: Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад. Ю. І. Бідношия та ін. С. 351.
[955] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.

Корову оберігали хрестиком, проставленим свічкою, що горіла в церкві впродовж трьох служб: «*В нас коро'ві дьвє були, і усєґда мокріє були. Коро'ві. ’Бі наче хто водою їх полив. І кажут – це домовік незлюбів. А моєй матері приснивсе сон. Шо із трох празнико'в… На три пра'зники свєчка горить у церкві, – возьми пуд животом зроби хрести. Свєчкою. І вона так і зробила, і перестало це… мокрє'т коро'ві. Цепляли і ворону… У нас ворона вісєла. І воно не помагало оце*» (с. Грезля Плс. Кв.)[956].

Коневі у гриву уплітали червону стрічку: «*Чирвону стрічку більшість вішають. Він* (домовик. – *В. Г.*) *любіть чирвону стрічку, я чіпала колись*» (с. Черевач Чрн. Кв.)[957], «*Заплі'тали червоні лєнти коняці в гриву, шоб гриви не плело*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[958].

Закриваючи худобу у хліві, перехрещували її: «*Як закривають ворота – перехристюють скотину, хоб туди ніхто не зайшов. Злий дух ни попав*» (с. Воля Щитинська Ртн. Влн.)[959].

Як і хату, хліва й худобу кропили свяченою водою, обсипали освяченими маком, сіллю, обкурювали свяченим зіллям: «*Домовик, кажуть, гриву плете. Обсвячують худобу і хліва обсвячують*» (с. Петриківці Хм. Вн.)[960], «*Шоб ни приступив, маком обсипають, сіль свячону, воду свячону, і зіллє сватять люде. Кадять. Маком або водою кругом хлева сватять. І хату так же саме*» (с. Самари Ртн. Влн.)[961].

Схоже, як від вроків чи нечистої сили, допомагало від домовика «свійське» (фекалії): «*Як відіш, шо корова потная, то тоже, покропити свячоною водою, і сісти – накакати в хліві. І корову мазнути взаді, де то стегна сходяця. На крижеві потиснути. То вона не буде віходити і не буде її мучити. Свячоним маком обсипати – в хаті його ніколи не буде*» (с. Залухів Ртн. Влн.)[962].

Подекуди зверталися до народних цілителів – до «бабів»: «*Домовик, кажуть, коням гриви заплітає. Прамо як ото косичкою. То якісь там б а б и*

[956] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[957] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[958] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[959] Там само, спр. 318-Е.
[960] Там само, спр. 710-Е.
[961] Там само, спр. 316-Е.
[962] Там само, спр. 318-Е.

шось відмовляли, бо вона норови'ста робилася, вона погана була, коняка, могла і поноси'ть» (с. Вільськ Чрн. Жт.)[963].

Аби домовик не шкодив, за відомостями Б. Грінченка, для нього залишали у печі гарячу воду, аби «напився». Про це свідчить такий сюжет: «Прыйшовъ одынъ парубокъ зъ гульни и лигъ спаты коло викна й чуе, двое домовыкивъ гомонять. Одынъ каже: “У мого хазяйина й укропу въ печи нема, ничымъ и горло помочыть”. “А у мого, – каже другый, – два горщкы”. Отъ першый и каже: “Я свого хазяйина спалю”. А другый каже: “Ни, не палы, тамъ мого хазяйина хомутъ”. Першый прынисъ хомутъ товарышовому хазяйину, а свого спалывъ. Парубокъ росказавъ, видъ чого згоривъ сусидъ, и съ тыхъ поръ сталы ставыть укрипъ у пичъ» (с. Виблі Клк. Чрн.)[964].

Такі уявлення притаманні й для Західного Полісся: «*Домовик* […]. *В печірці для жару має стояти вдень і вночі в горщичку водичка. Він приходив вночі і пив водичку. Як її не ставити, то він стукає і грукає. “Водичку – закон ставити!” – старі люди казали. Раз водичку не поставила – він стукає. Думала – кіт. А кота нема, – надворі…*» (с. Калинівка Плс. Кв.)[965], «Позичала сусєдка решето у сусєдкі. А домовіку, то треба, шоб в чавунчіку коло печки вєк вода була. Ну й тей, шо це решето взяла, то хата згорєла. То та [що позичила] вже й журіца да каже: “Там моє й решето згорєло”. Як вони сталі йодгребат – аж решето лєжиць. Целоє, нє згорєло. Домовічок залів» (с. Острови Нрд. Жт.)[966].

Аналогічний сюжет зафіксовано на Ізяславщині, тільки пов’язаний він з вогнем: «Колись було двоє сусід і їден позичив у другого хомута тай повісив у себе в клуні на со′сї. Аж увечері балакають огні цих сусїдів. Один каже: “Я сьодня буду гуляти, бо моя господиня не глядить мене, – ніколи не дасть мені води, брудним менї носа втераєˮ. – “А я гуляти не буду, – каже другий, – бо моя господиня глядить мене, чистим мене підмітає, чисту воду менї дає. Ти коли будеш гуляти, не зачипай хомута, що у тебе в клуні на со′сї висить”. От уночі став пожар. Все згоріло, со′ха з хомутом зосталася. От чириз що ни можна брудно коло вогню ходити» (с. Мислятин Ізясл. Хм.)[967].

---

[963] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[964] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 112.
[965] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 25.
[966] Галайчук В. «Взаємини» людини та домовика у віруваннях українців Полісся. С. 580.
[967] Кравченко В. Вогонь (матеріял зібраний на Правобережжі). *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник за редакцією Катерини Грушевської, керівниці Кабінету Примітивної Культури*. 1927. Вип. 1/3. С. 172–173.

Щодо пошанування вогню, варто згадати й про домашнього божка *dimstipa* з литовської міфології (жмудь). Це був «господар вогню і диму, йому офірували пару курей і обходили учту кревні і сусіди, аби впрошений божок кожному в господарстві домашньому щастив»[968].

Саме вогонь задобрювали і в с. Бехи на Коростенщині: «Оугонь потрібує воуди. Колись вогонь казав: “В мене хазяйка добра – прослала, одягнула і води поставила”»[969], «Ото колись нидавно один Огонь пришов до другого та й каже: “Ходєм, брате, да погуляєм”. А другий йому одвїчає: “Не пойду, бо моя хазяйка мене нагодовала, підмела, напоїла, чого мінє больш треба, я неголодний, хватає з мене усього, я не пойду, а ти, як хоч, йди”. Так той другий і зробів, не пішов, а перший пішов та до цурочки все спалив в своєго хазяїна»[970].

«Годування» й «напування» вогню було звиклим явищем для Полісся: «Вогневі тра давати води пити в чистому горняті (с. Мислятин Ізясл. Хм.). Як вітопиш і заметеш жар, то поставіт заре чісті горщік води холодноє, шоб йому було шо піті і вміца, і чистого рушніка чеп’яєм, шоб утертіся (с. Іскорость Крст. Жт.). Коли огонь загортають в печі в кубашку, то його трохи спорскують водою, щоб він собі спокійно спав до вечора, і накидають у нього кришку хліба, щоб був неголодний» (с. Велика або Мала Глумча Ємільч. Жт.)[971], «Вогонь гнівається, коли йому не дають чого треба… Бог його зна, може й вогонь хоче пити… Завше (треба) ставити біля “святого огню” їжу та питтє» (с. Троянів Жт. Жт.)[972].

Цей звичай відображено і в оповідці зі Слобожанщини: «Не слидъ замитаты прыпичка выникомъ, а треба крыльцемъ, бо чулы якъ разъ вогонь жалився комусь на хозяйку, шо яка то вона, шо ему що дня виникомъ очи продера и пытонькы не дае. – Це вже проты того – якъ хто наничь пусту пичь кыда, не поставе литепла у пичь на ничь» (Новомосковський пов. Катеринославської губ.)[973].

---

[968] Brückner A. Starożytna Litva. Ludy i bogi… S. 114.
[969] Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Київ, 2009. Т. 2. С. 69.
[970] Там само. С. 69.
[971] Кравченко В. Вогонь (матеріял зібраний на Правобережжі). С. 165.
[972] Там само. С. 166.
[973] Манжура И. И. Малорусскія сказки, преданія, пословицы и повѣрья, зап. И. И. Манжурой въ Екатериносл. губ. *Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества*. Харьковъ, 1894. Т. 6: Труды Педагогическаго Отдѣла Историко-Филологическаго Общества. Вып. II. С. 188.

Схожий до попереднього мотив спостерігаємо й у бувальщині зі Східного Полісся. Домовик хоче порядку, а також води й рушника, щоб умитись і втертись: «[…] це Колома′шки багато було сем'ї, і дві хати були. Ну, вони ж тут моло′діж уся ж тут де над улицею, а то ж тут стара була… і старий ходив ночовать туди. Там свиням варили, тощо, за кухню правила, і дід ходив туди ночовать. Семня велика, дак у хаті уже ж тісно, дак дід туди ходив ночовать. Пришов, ночує. Дванацять часов. Вилка – бух! серед хати, віник – бух! вед… теє ведро – трах! кружка полетіла… Дід уже лежить і так трусиця: "Шо ж воно таке? Увишов, не було нечого, а шо це ж воює в хаті?" Переночував сяк-так, тоді ж вже ж і каже (я не знаю, чи Хведору чи кому уже ж тим, Колома′щин), і каже: "А ти… ходімте туди". Не каже, що що було, а шо "ходімте, – каже, – да побачите, шо там у хаті, дак переночуєм, дак більш я туди не пойду". То й пришли. При[й]шли, полягли′. Удень. Він устав, ізнов. Так, як дванацять часов, так і начинає. Віник роскида′є, коче′рги роскидає, відра, все торохтить. Він і каже: "Ну що се таке?" Він встав і питає дід (Уже ж удвох, дак не боїця вже ж питать): "А шо таке?" Каже: "Того′, шо я тут не хазяїн". – "А… що ж, шоб хазяїн був?" – "Шоб вилка стояли гарно в коче′ргах, віник – пудмети хату й постав. Ведро води, кружку і полотенце. Я встану, до порядку усє є, я встану і… помиюсь, утрусь, і я тут хозяїн"» (с. Плоске Нос. Чрн.)[974].

Варто зазначити, що майже кожна поліська господиня пом'ятає, що колись за «челюстями» чи «у кучці», «у ямці в печі все ставили воду, щоб була тепла»: «*Я знаю, шо моя баба, до це усєґда ввечері замє′тала хату і ставіла воду за за′слонку. Так заслонка в пєч, закривали пєч, і вона за заслонку ставіла воду. Просто так годицце, вона казала*» (с. Грезля Плс. Кв.)[975].

Зазвичай цього з домовиком не пов'язували, використовуючи цю воду, коли хтось з домашніх вчадіє чи для інших буденних потреб. Водночас подекуди вода (і чистий рушник) призначалися саме домовикові: «А це наче ж мені ше якась була придибашка з тим домовиком… Раз пхнув. Як упала, я думала, шо вбілась. Каже на мене [чоловік]: "А ти под пєчку воду ставіла?" – Ні. "А рушник висить?" А вон в мене буде вісєть? Так: той хлопець устав, як-небудь руки помочив, за того рушника – втерс. А єм же треба, шоб чистий рушник. […] Дак може, він через те мене і пхнув. Тоді вже стала воду ставить

[974] Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині… С. 247.
[975] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

пуд п’єч і рушника в’єшать на гвоздику коло печі. Чистенького. І просту воду, шоб вмився да обтерся» (с. Підгайне Івн. Кв.)[976], «*В кучку ставили воду і рушничок, шоб помився і ’бтерся, те зле*» (с. Осівці К.-Каш. Влн.)[977].

Воду в печі на Поліссі залишали й для душ померлих: «*Як витопиться в печі, ставлять воду в чавунчику. А це ж так, як ото втоне хто, десь по війнах ходить, як умре, то то вже приходить додому і умивається цією водою. А як уже нема води, то так воно бідкається, шо нема води в печі, воно грязне прийде з дороги і шо немає чим умиться. То це таке*» (с. Оране Івн. Кв.)[978].

Очевидно, душам померлих чи домовикові призначалися хліб-сіль, які залишали у печі у с. Шкнева: «(А можна було пєч пусту оставлять? – *В. Г.*) *Нєе. Шось да в печє шоб було. Крайчик хлєба… це закон… а в печє – і горщика, колись же горщики були, і все на свєті…* (То крайчик хлєба в печє лежав постоянно? – *В. Г.*) *Да. Шоб п’єч порожня не була. Хлєб, соль – закон. Крайчик хлєба, і в серe'дині крайчика соль насипана. У печє. У самой печє. У печє поклав, за'слонкою закрили… Затулили за'слонкою, і хлєб всігда стояв у печє. П’єч – це годовальниця. Нас годовала всіх. Коли б не п’єч – позастигали б з голоду*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[979].

Маленький хлібець залишали у печі й на порубіжжі Бойківщини та Опілля: «*Я знаю, мама навхре'ст все кида'ла два полінця. Ну, могло бути й більше. І в нас постоянно була п’єц закрита. Казали, ’би ніколи хата не бу'ла пуста, без хліба. І п’єц аби вічно у господара повний. Все сі пекло такий маленький хлібе'ць, і все в кутик сі лишєло. То вже остатки, шо з тої діжі вичищували, та й зробили таку маленьку ба'бочку… Могла стоєти в п’єцу два-три дни, потому забирали. Ну, не ска'жу, де вони клали, але відразу не забирали. Ще мала бути п’єц – аби зо'всім застигла з хлі'бцем, аби мав бути хліб*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[980].

У цих випадках одразу спадає на гадку символіка шляху проходження диму як дороги для душі. Зокрема ця символіка виявляється й у звичаї закидати у піч, з якої вибрали хліб, поліно. За одним із пояснень, це робили, «щоб було чим потім душу з пекла витягнути»: «*’Би не бу'ла гола* [піч]. *Так, так: хліб*

[976] Галайчук В. «Взаємини» людини та домовика у віруваннях українців Полісся. С. 579.
[977] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.
[978] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 94.
[979] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[980] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.

витігнут – і зразу їкес поліно кида'ют. Шо з пекла не буде чим витігнути – шос таке… В нас кажут, шо не можна, як піч гола. Треба вере'чи шос. І берут хліб, і зразу їкес поліно кинут. Закривают піч» (с. Орів Скл. Лв.)[981]. За іншим поясненням, «щоб було чим загатити пекло»: «Выбравшы хлибъ зъ печи, вкынь ломаку дровъ на те мисце, де вуинъ седивъ, и чымъ товща, то краше: скоришъ загатышъ пекло, идучы въ рай» (с. Вертіївка Нжн. Чрн.)[982]. Так само й за віруваннями білорусів: «Гудіння у *ко'міні* при сильному вітрі вказує, що там тепер *поку'тивиіць* і мучиться особливими муками грішна душа померлого родича. Щоб полегшити *поку'ту*, домашні повинні *отложить боко'вку* і сказати які-небудь *па'ціри*» (с. Веляшковичі Вітебського пов., 15 серп. 1862 р.)[983].

Вказаною символікою, очевидно, пояснюється і звичай обряджати самогубців під каглою, аби душа все ж знайшла «дорогу»: «*Утопленика – нарі'джували в сіня'х під ка'глов. Як сам в керницю вскочив… І того, шо зачепив сі, тоже не клали в хаті, не нарі'джували, але в сіня'х під ка'глов, де дим віходит з грубки*» (с. Велика Кам’янка Клм. Ів.-Фр.)[984].

Про знахідки посуду, вмурованого у печі, іноді навіть з рештками, які умовно можна назвати їжею (принаймні так означили ці рештки автори розділу «Піч як прихисток домовика» Юрій Пуголовок та Сергій Горбаненко) свідчать археологи. У Волинцевому (Путивльський р-н Сумської обл.) у такому горщику було знайдено луску і кістки великої риби, а в Полтаві – обгорілі зерна. Згідно з припущенням названих дослідників, «враховуючи важливу роль печі в релігійно-міфологічній сфері життя слов’ян, горщик, знайдений вмурованим у масив печі, слід пов’язувати з певними культовими / обрядовими діями, де піч постає як жертовник, горщик і їжа в ньому – як жертвоприношення, підношення дарів домашньому божеству-заступнику / божеству-предку / домовику. Головною метою таких дій було отримання в нього захисту»[985]. Оскільки зерно часто трапляється серед складників так званого «будівельного закладу», то справді, «заклад» у печі у вигляді зерен також мав би призначатися домашнім духам. Водночас щодо рибини у цьому випадку можна й

[981] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[982] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 30.
[983] Никифоровскій К. Я. Простонародныя примѣты и повѣрья… С. 214.
[984] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[985] Див.: Побутова магія східних слов’ян за археологічними даними / Упор. С. А. Горбаненко; С. А. Горбаненко, І. А. Готун, Ю. О. Пуголовок. Київ, 2020. С. 73, 75–76, 94, 98.

засумніватися, адже за етнографічними даними відомі, наприклад, випадки замуровування у комині вужів: «Вуж […] замурований живим в комині, приносить щастя» (м. Ропчице Підкарпатського воєв. РП)[986], – а їх, зрозуміло, сприймати як «їжу» виглядало би дивним.

У зв'язку з частковим збігом звичаєвості, стосовної домовика і вогню, варто зазначити, що деякі дослідники вже у далекому минулому дотримувалися версії походження уявлень про домовика від уявлень про домашнє вогнище. Зокрема, П. Єфименко, з покликанням на А. Афанасьєва, зазначав: «Тепер варто вказати, як народилося і розвинулося поняття про *Домового*. У віддалені часи язичництва одним із благотворних божеств вважався, між іншим, вогонь. Коли Слов'яни перейшли від кочівного життя до осілого й обзавелися постійними житлами, тоді обожнення від вогню загалом перейшло переважно на вогонь домашній, а потім і на саме вогнище. Обидва останніх поняття дійсно злилися в одне уявлення сімейного пената, який охороняє достаток дому, спокій і щастя сім'ї. […] Вогнище, як елемент життя, було найсвященнішим символом у всіх майже народів Індо-Європейського племені. […] Слов'яни також обожнювали вогнище. У Сербів є приказка: *хто не бачив церкви, той і печі молиться*. Малоросіяни називають вогнище матір'ю: *піч мати*. Вогнище в очах язичника освятило всю хату. Більша чи менша повага до різноманітних частин і приладдя хати залежала від більшого чи меншого їх зв'язку з цим пенатом. Від вогнища релігійний характер перейшов на все житло, в стінах якого розпалювався обожнений вогонь. Обожнення домашнього вогню ще більше посилилося, коли під виглядом його стали уявляти душі предків (*Религиозно-языческое значение избы Славянина, Афанасьева*). При подальшому розвитку язичництва, коли почалася персоніфікація стихій і священних предметів, вогнище постало в образі *лысаго дѣдушки домоваго*. Самі ці назви й імена: *дѣдко*, *хозяинушко* показують, що *Домовой* є пенат, охоронець дому, яким первісно вшановувалося вогнище»[987].

Натомість Г. Перльс припускав, що уявлення про домашніх духів могли розвинутися з давньої традиції ховати померлих у житлі біля вогнища. Покликаючись і на інших дослідників, автор стверджує, що в культі предків у

[986] Sulisz J. Zapiski etnograficzne z Ropczyc. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1906. T. XII. Zesz. I. S. 64.
[987] Ефименко П. Демонологія жителей Архангельской губерніи. II. Домовой. *Памятная книжка Архангельской губерніи на 1864 годъ*. Архангельскъ, 1864. С. 63–64 (Отд. I).

Слов'янщизні заховалися «ремінісценції давнього способу ховати померлих у помешканні, у зв'язку з чим витворитися могло поняття неспочилого (в оригіналі – czuwającego. – *В. Г.*) померлого – духа домашнього: може, ховали його навіть при вогнищі, там, де любив перебувати за життя»[988].

Продовжуючи попередню тему, зазначимо, що вода й рушничок для домовика не обов'язково мусили знаходитись в окресі печі. Подекуди їх ставили на горище: «*Домовик сидить на чердаку.* […] *Йому на чердак треба ставити воду, шоб умивався, і полотєнце, шоб утиравсь, то буде любити хазяїна*» (с. Червона Зірка Плс. Кв.)[989].

Домовик шкодитиме, якщо його не «погодувати»: «Під лісом була хата. Там жив старий Яcько. То казали, що в нього був домовик. Як хазяїн його кормить, оставляє йому їсти, то він нічого. А то казали, що грудками кидався, то часом як затупотить по хаті, а обернешся – нема нікого. Всі боялися тудою ходити. Казали, що він в комині сидів, а коли озлиться на хазяїна, то може й бика вночі задушити»[990], «*Тут було в Стремільче таке саме діло, шо вмер хазяїн. Ну, прийшли сусіди, день сидять коло мерця. От віхор раз зірвався в хаті і двері одчинив і того мерця перекинув на землю. І хазяйка вбігає, каже: "Ціхо, ціхо, хоть нікому не кажіть!" – до тих жінок, шо сиділи. А ті жінки кажуть: "Як так, шо нікому не сказати?" А вона не годувала того домовика. Не дала їсти, а він чекав їсти. Через те зло зробив, перекинув*» (с. Мерва Грх. Влн.)[991].

Відтак, якщо домовик починав шкодити, десь у хаті (на столі, на підвіконні, під ліжко) йому ставили воду і хліб, молоко, щось солодке: «*Домовік – да. А за домовіка – багато говорили. Колись, пам'ятаю, в батьків збираюцца, яко'сь так у моїх батьків за'вжди збиралиса люди. Так от вони – за домовика – за'вжди. Шо й чули, як десь він там і стукає на горіщи, і це треба було вже… Можливо, то й вітер… – але задобрювали домовика. Треба було обов'язково ставіти на столє… залишали вечеру. Це специально для домовика. Коли почули, шо там десь шось стукає на горіщи. І в сараї було. Було таке… тоді ще – коро'ви, коні… було, шо… ну, чогось при'де господиня вранці – корова наче-то змилена, наче вона кіда'ласа, наче була… Тоді казали, шо це домовик. Треба його задо'брити. І вже там шось таке залишали для нього, для*

[988] Perls H. Wąż w wierzeniach ludu Polskiego. Lwów, 1937. S. 49.
[989] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 37.
[990] Давидюк В. Золота скриня… С. 73.
[991] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 337-Е.

домовика, і на столє – залишали вечеру, для домовика, це за'вжди. От. Оце я знаю. Про домовиків багато говорили. Вєрили так, як і вєрили в русалок. Ну, шо вже в кого' було. Шо вже в кого' яка їжа була. На столє залишали, це специально для домовика. Ну, вранці вже віддавали ту їжу або собаці, або кому, отак шо вже залишалос» (смт Поліське Кв.)[992], «*Йому… ну як… давали: канфєт ставили, мулоко наливали в блюдечко, задобрували, шоб він… Якшо він бешкетував, якшо злився, як шось там перекидав по горі, по хаті, то треба, каже, було задобрити*» (с. Лахвиця Лбш. Влн.)[993], «*Ну то кажуть, шо то домовик у хаті кожной є. В кожній хаті вон. Ну. То добре, як в хаті домовик. Ставіли* [їсти йому]. *Є – шо на вокно поставлять, тако в углу. На столє поставлять: то хлєба, то води положать. Ото як шось приснилося чи як почуєш шось таке, то… Може, з тиждень* [стояло] *чи більше…*» (с. Михалин Брз. Рвн.)[994], «*Чуєм, чуєм. Домовик… У кожний у хаті вин є. В кожний вин хаті є. Оце в моєї небоги, у сестри моєї дочки… сестра вже вмерла двадцать год назад… Дак вона каже – я зразу ж, каже, не по'няла, а тоді… Ну, ото, каже, як поляжем спать – торохтить ло'жками. Дак я їй кажу': "Таню, ти всєгда не приймай із стола ничого. То, може, душа мертва їсти хоче да так…" А вона каже: "Ні. Оце як положу' кусочок – і за нич нема". Дак вона й каже: "Не тарабани', Нахваня. Бо ти спать не даєш". Ото так. А Бог його знає, шо воно таке*»[995], «*Домовик, кажуть, у кожній хаті є. На горі чи де. Ну, і як його, примєрно, обідять, та й він тоді робить збитки. Йому ж, кажуть, і їсти давали, і всьо*» (с. Рибчинці Хм. Вн.)[996], «*Дамавік – казалі, шо є таке. А шо – казалі, шо дамавік, це як незлюбіт якусь хату, дак шкоду робіть. Дак у нас адна дівачка палажила… у хаті… от, шось тамка зробіт – і його не бічіт. Ну, дак йой сказалі, шо – небєрі стакан вади і палажи скібачку хлєба, шоб через тево… дак тади вон адчєпіцца ад тебе'. Вона так ізрабіла – і всьо, і пєрестав тей дамавік хадіт.* […] *Прамо в хаті десь. Вона цього стаканчика становіла под кровать. Під краватью поставіла, і вже перестало того'… А то все ходіть да стукає…*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[997].

---

[992] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[993] Там само, спр. В. Галайчук – 2015.
[994] Там само, спр. В. Галайчук – 2013.
[995] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[996] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[997] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

Траплялося, тарілку з поживою для домовика ставили на горище: «*Казали, шо є такий домовик. Нихто його не бачив, ну як шо – то виносили йому їсти, на гору' шось ставили там. Ну, ляда тако, і там зразу ставили. Шо сами їли – і йому там трошки поставили в тарілочку. Ну, то моя ше бабця роказувала. А воно чи так, чи не так…*» (с. Морозівка Хм. Вн.)[998].

На Коростенщині, якщо домовик проявляв невдоволення, кидали на «верх», на «хату» (горище) «нао′дліг» шматок хліба, з яким входили до нової хати: «*Як входила я в хату, построїлись ми: дєд став на порозі, і я стала. Я Матер Божу взяла, рушничком убматала, а дєд хлєб у нову хусточку взяв. І я на порозі стаю да кажу: "В нову хату йду. За собою щастя й таланти несу. На штирох углах анголи стоят, а на трох окнах анголи сидят. А я з Божою Матерою – в порозі. Не пускаю злому дороги. Дай мінє, Господи, в цьой хати здоров'я набуть і добра нажить, і весело, щасливо в парі дожиті, і весело, щасливо деті подружиті". Так. І цей хлєб не треба никуда. Шоб держать цей хлєб. О. І цей хлєб, я коро'ви гоню, – і з цим вузликом йду. І заре вон у мене', – сколько год, і зара ше цей хлєб у мене' є. А клала я його на каглу', на комин туди, де топіца, у той хаті. І так – шоб я чула, шоб шо в мене' бушовало у хаті, то б я цей хлєб, мені треба, за цей хлєб – нао'дліг тако кинуть аж на верх, на хату. Не на кришу, а на чердак кинути да сказати: "Домовику-домовику, на твою плату да вийди з моє хати". Але я николи ничого не чула. Все тихо було*» (с. Дідковичі Крст. Жт.)[999].

«Просет із хлєбом» домовика на Іванківщині: «*Лягла я спат.* […] *Чую – ляпає. Це в дверах ото.* […] *Да бушує і бушує. А батько війшов да як загне на його' матом: "Шо тобє там невігодно, розтаку твою мать!" Люди ж ідуть із хлєбом да просет, а вон загнув мата, – од тих пор перестало*» (с. Підгайне Івн. Кв.)[1000].

Хліб-сіль, прагнучи задобрити домовика, використовували й білоруси: «Коли домовик худобу *завядзе'ць*, треба взяти крайчик хліба, посипати сіллю і йти туди, де худобу ганяють, і там покласти. Примову казати, заклавши нога за ногу: "*Домовэй ходяинъ, хлъбъ-соль прими, а скоцинку бялоху, рябоху* (і т. д. залежно від масті) *отпусьци! Домовая ходяюшка, хлъб-соль прими, а скоцинушку*

[998] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[999] Там само, спр. 322-Е.
[1000] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1998.

бялоху отпусьци! Домовэя дзѣтушки, хлѣбъ-соль примиця, а скоцинку бялоху отпусциця!”» (Вітебський пов.)[1001], «Щоб знешкодити домовика, […] печуть під повний місяць хліб, і від першої булки (бахонки, кулідки) відрізають горбушку (акраіць), солять її і вночі йдуть з нею в хлів. Увійшовши в хлів, господар говорить: “*Дамавикъ дамавый! Прыми атъ мине хлѣбъ-соль, люби маихъ лошадей и жалуй! И я буду тябе любить и жалавать!*” І кладе хліб де-небудь під стріхою»[1002].

З хлібом-сіллю, коли вдома було «не благополучно», «вмовляли» домовика на Смоленщині: «Атрѣзаишь хлѣба крайчикъ и соли узсыпишь на бѣлую тряпычку, завя′ртаишь и выходишь на дворъ у домъ, станависьтя на калѣнки: “*Хазяинъ батюшка частнай, дамавой, хазяюшка дамавая, матушка частная, вотъ я вамъ хлѣбъ-соль принёсъ – примитя!* (Къ шулу даръ нада класть) *Можитъ, сказаў глупая слова, – хлѣбъ-соль примитя, праститя и бирягитя статку и падворья. Можить, іонъ васъ унизіў глупымъ словымъ, – праститя!*”» (с. Бердибяки Починковського р-ну Смоленської обл. РФ)[1003], «Когда домовой поцне′ць шалиць во дворѣ, возьми хлѣба, в чистую тряпочку заверни, возьми воды, побрызгай по двору, заговоръ скажи, а хлѣбъ на ночь на дворѣ оставь, штобы домовой знаў, што ты яму′ не жалѣешь и пойдзёць у цябе ўсе ладно. А заговоръ такъ говори: “*Царь хозяюшка дворовой! Царица хозяюшка дворови′ца! И дарую я цябе и хлѣбомъ и соллю и низкимъ поклономъ, а што самъ емъ, пью, тѣмъ цябе дарю. А ты хозяюшка бацюшка и хозяюшка матушка, мяне береги и скоцинку блюдзи! Аминь*”» (с. Нікітіно Понікольської вол. Більського пов. Смоленської губ.; на сьогодні входить до Тверської обл. РФ.)[1004].

Лише на Переяслав-Хмельниччині ми виявили відомості, що аби домовик не шкодив господарям, йому треба було класти іграшки: «*Ложить якусь іграшечку гарненьку йому, він буде граться. Ото другий раз мов спиш – ага – шось десь шарудить, – то він шарудить. Подивіться собі в комнаті коли, як будете… чи дітки єсть у вас, чи шо, – от, десь іграшка й затягнецца. Як не*

[1001] Романовъ Е. Р. Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 5… С. 1.
[1002] Там же. Вып. 8… С. 288–289.
[1003] Добровольскій В. Н. Смоленскій этнографическій сборникъ… С. 96–97.
[1004] Шейнъ П. В. Материалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края. Собранные и приведенные въ порядокъ П. В. Шейномъ. Т. II. Сказки, анекдоты, легенды, преданія, воспоминанія, пословицы, загадки, привѣтствія, пожеланія, божба, проклятія, ругань, заговоры, духовные стихи и проч. Санктпетербургъ, 1893. С. 523–524.

туди кудись, дак ше куди затягне. (Сміється. – *В. Г.*). *Отаке. Так шо… люди замічають*» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[1005].

Привертає увагу, що домовика у більшості випадків саме «задобрювали», а не намагалися позбутись, освятивши помешкання і обійстя. Освячення ж є наслідком спорадичного ототожнення домовика з «нечистою силою» (домовик – то «*лихоє*», «*то нечиста сила*»).

2.10. Годівля та задобрювання домовика.

З тематикою оберегів від домовика тісно пов'язані звичаї його ритуальної годівлі. Різниця полягає лише в тому, що у першому випадку домашньому духові щось належало, аби не шкодив, а в другому – аби сприяв. Загалом розповіді про ритуальну годівлю домовика трапляються порівняно часто, хоча виглядав цей процес по-різному.

Зокрема, домовик як господар хати не потребує запрошення, а бере свою частку сам: «*В кожній хаті на горі сидить домовик, прийде за столом та й наїстся, а ти його не бачиш, він хазяїн дома*» (с. Ворокомле К.-Каш. Влн.)[1006], «*Як вон живе в хаті, то вон сам наїсться. То ж є і вода в хаті кажний раз, і їсти ж є*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[1007], «А то у однийи хазяйкы, якъ ничъ, то усе на горищи шось стука та гуркотыть, а якъ непрыберуть на ничъ зъ столу чого, то усе шось и пойисть. От разъ прыйиздять до нейи гости. А кучерь у ныхъ та пидпывъ добре. Далы ёму вечеряты, винъ такъ надъ вечерею за столомъ и заснувъ. Колы це прокынувсь у ночи, хотивъ коней провидаты, лапнувъ коло себе, ажъ, коло ёго шось спыть, ажъ сопе. Ставъ винъ облапуваты та прыглядатысь, та тоди вже догадавсь, шо це винъ у печи. Винъ тоди найшовъ челюсты тай вылизъ» (Ново-Григорівка (Канкрина) Олександрівського пов.; це сучасне с. Григорівка Запорізького р-ну Запорізької обл.)[1008].

Згідно з матеріалами В. Кравченка, домовик-антипко, який жив у запічку, випивав залишену на ніч на печі квашу[1009]. На галицькій частині Волині зазначали, що домовик може спожити страву, яку забули посолити: «*Ну та домовик – ну то то був в Кучера, то во в Вовка. І як справлєли Натали весіллє',*

[1005] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1006] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 69-Е.
[1007] Там само, спр. 326-Е.
[1008] Манжура І. Сказки, пословицы и т п… С. 130.
[1009] Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді… С. 55–56.

і наробили всього', і наробили гречаників, а забули баби посолити. Рано приходіт – гречаників нема ни є'дного. І кажут до того Вовка (ну бо то Вовк його називали): "Ви кажете, шо ви не маєте того лихого: а во – з'їв всі"» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[1010].

Все ж, часто домовика годували й спеціально. Зокрема, лишали для нього на столі щось солодке:

– «*От дамавік – чула. Кажуть же – дамавік живє в каждай хатє. І ось я вам причину расскажу. Захавала я самагонку на хатє, як хата криєцца, дак возлє крокав, і прімєтіла там. Як висах ячмєнь, дак ми заслалі паталок увєсь. Добрає, прімєтнає мєста, – паставіла… І довга яна в менє' стаяла – о, так, думаю, на всякій случай. Бо в жизні всякає буває. Тади – мінє треба було – палєзла – нігдє нє найшла гарєлкі… Нігдє… Думаю, може – тоє… (Пакойнєнькій зять був такий ше…) Уже – ось без мужчин уже. Узяла і знов панє'сла, такую саму бутилку, четирьохлітрова. І паставіла. І знов нєма… Значить – дамавік забірає. Забірає дамавік. Бо ніхто на хату нє лазів, і сама нє трогала. І оцє в менє' такі двє причти, шо я й вєру. І ноч як спать ляжу – у менє' стукає. Дак мінє сказалі, шо – ста'вляй на стол канхвєти. Шоб усєгда булі на сталє в цєбє' канхвєти. І я ось стала ставіть канфєти, і – слава Госпаду Богу – спакойна. Ніхто менє нє тривожиць. У менє дамавік добрий, бо гарєлкі, відімо, осє віцяг…* (Сміється. – *В. Г.*)» (с. Петрушин Чрн. Чрн.)[1011].

– «*В мене' кота в хаті немає. А я проснулася, а коло мене отакий клубочок лежить. І шерсть. Я тіко – цап, цап, – рукою по той. А потім думаю – ану ж я встану побачу, – нема ниде нікого. Ну лежав клубочок такий м'я'кенький коло мене на одіялі. Це я не спала. Значить, я, як лягаю спати, ложу ложку і тарілочку. І на тарілочку шось положу'. Оце, кажу, – тобі, домовичок. Ти сьо'дні не снідав, мабуть, то повечеряєш. І водички поставлю. І ще таке шось. І цукерочку положу. Оце тобі, кажу, домовичок, шоб ти не був голодний. Ну, так минє колись казали люди стариє.* […] *Я сама з Черевача, це під самим Чорнобилем. Там у нас, у мене' бабуся була старенька, не бабуся, а прабабуся, да вона мені оце все розказувала.* […] *На стіл. От у кухні, у кухні, де я пораюся… Я і зара кладу, якшо не забуваюся. Якшо я забулася – встану положу: чи яблуко, чи… ну, хліб же. І обов'язково я положу ложку. Тільки не*

[1010] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.
[1011] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.

виделку. Віделки неззя. Неззя віделками користуватися. І на поминках неззя користуватися, і на стіл ложить неззя виделок, а тіки ложку. А того, шо це – холодна зброя. Ложка – то таке діло, а виделка – це опасне діло. Дітям так само неззя ж давать» (с. Черевач Чрн. Кв.)[1012].

– «*Обізатєльно миски миюцця, аякже. Шоб коти не лазили, шоб не… А домовичку – хай своя там тарілочка. А – купили шось солоденьке – те викинули, другого поклали. Там оце скі'кеньки. Можна, коли шось добре'ньке, як собі хочецця, так і йому давати. Знаю точно, шо мати каже – да не здзіжте всю печенину, трошки оставте і домовичку, хай їсть. А чи він їв… Колись була така причта: ранче канфети ж на йолку мати, було, купе трошки да й на йолку повісимо. Ну, ми ж бігаєм-бігаєм, – мати на роботу пішла, да ми із картоплі повирізаємо ці і позамотуємо в ці. А канфети поїмо. А як трусимо, да мати: "О, а шо це таке?" – "Да то біш того, шо домовик", – кажемо.* (Сміється. – *В. Г.*). *І печеню поїв, і канфети поїв…*» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[1013].

Виносили солодощі на горище: «*Постоянно старші люди за домовика… Ну, шо є він в каждий хати да шо треба його ублажити, треба канхвєти шоколадні по углах положити їму в хаті де на горі*» (с. Великий Курінь Лбш. Влн.)[1014].

Щось солодке лишали на підвіконні: «*Дамавік? Казалі. Он і цєпєрь кажуць такє. Должен буть у каждам домі дамавічок свой. Ну, калісь же казалі, шо дамавічка нада, шоб йон табє дєлав у домі дабро, так нада його падкармлювать. Йон сладєньке любіть. Ну, і на сталє аставлялі, і на вакно. Па ходу жизні аставляєш – на сталє всєгда шось є*» (с. Мощенка Грд. Чрн.)[1015].

Ставили їжу та солодощі на покуті: «*Кажуть же, шо цьому домовіку треба ставіть в уголку оце хлєб був шоб, сладості, все таке. Шоб на столє не було пусто. Чи в уголку, чи де, шоб вже вон… Тре', шоб деся стояло отако*» (с. Королівка Плс. Кв.)[1016], «*То в тому углу, де образки стоять, можна якісь канфєти класти. Каші наварить йому*» (с. Карпилівка Срн. Рвн.)[1017], «*Шоб було добре у хаті, шоб була злагада у хаті, значить, дамавічку нада – пєрває*

[1012] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1013] Там само.
[1014] Там само, спр. В. Галайчук – 2015.
[1015] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[1016] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1017] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.

чісло – в угалочек, там, дє ікони… Єсть такій кра'сний угал, – от хата стаіть, і дє васход сонца. Як уходіш у хату – і пря'менька – красний угал. І от в етат угалочек ложітє на блюдічкє або малачко, або канфєтка, або кусочек пєчені'нкі, або хлєбушка. Я всєгда лажу двє канфєткі або пєчені'нку. І слєдующаго пєрваго числа (ну, цей мєсяц я забулась палажить…). І каждаго мєсяца пєрвага числа нужна дєлать угащеніє дамавому. Тагда дамавой будєт дєлать злагаду дома. Он даже может унічтажать всю нєчисту сілу, каторая может бить у домі. І пєрвага числа ложицца ета, і пєрвага числа викідаєцца: або на уліцу, або можна сабачкам дать, або котіку, або ку'рам. Мая мама це переда'ла мінє. І бабушка це так само знала» (Нг.-Сів. Чрн.)[1018], «(А домовику їсти не ставили? – *В. Г.*) *Нє. Ну, це токі… напрімєр-от… я як поставіла вже тарєлочку коло ікони, з канхветами, то вона вже осьо стоїть і стоїть, і уже й на Росалном стояла, і дальше стоїть. Оце і всьо.* (А коли поставили? – *В. Г.*) *А на Паску. Ну, просто… Думаю сама собє – Паска… Нехай на столє буде*» (с. Рудьки Чрн. Кв.), «[…] *А ще дамавіку клалі, там, пєчєньє, штоби он вряда нє дєлав. Па углам клалі. Ну, в'абще клалі, в любій дєнь. Нехто не бачів* [домовика]» (с. Хотіївка Смн. Чрн.)[1019].

У цьому випадку годівля домовика може повністю суміщатися з залишанням поминальної їжі для душ покійних: «*Гаманєли таке, шо… Дамавик, мо', й є, а руса'лки… Ну, мо', вон і в кажной хаті. Шо – оде ж тут умирала мая свекруха, дак мо', вона і приходить кали. А як така хата, шо нехто не вмирав, дак там нема. Дамавикі – це мертвіє хадили… Кались хадили, а тепер не ходять. Ну, це вродьбі мертвий устав пришов із магили і ходить. Такеє…* (До своєї сім'ї? – *В. Г.*) *Да. Пужа'є. Шо вун паможе? Ничо' не паможе…* (А їсти йому не ставили? – *В. Г.*) *Да ставеть усєда на покуть. Чи єсть хто там, чи нє, а кладем і хлєб, і шо варила, шо пекла', дак… ну, перед іконами… Ну, кладем, і все. Чи мертвий прийде… Да нихто там не приходить… Нихто… Як паклала, так і забираєм.* (Це каждий день клали? – *В. Г.*) *Нє. Ну, паску, примєрно, пасвятили – разрєзала паску і кусочек там паклала, на покуті, перед іконами. Ну, і так іще кали, мо', в празник чи кали…*

[1018] Архів ДНЦЗКСТК, спр. Н. Лещенко – 2017.
[1019] Там само, спр. В. Галайчук – 2019.

(Так це для тих домовиків? – *В. Г.*) *Ну, для мертвих для всяких. Лежить, поки прібіраєш, – пріберешдаувedро, свіннє чи каровє*» (с. Слобода Чрн. Чрн.)[1020].

Одну з найповніших розповідей про домовика ми записали на Ріпкинщині. Він начебто «у каждого свой, он пахожій – вроді бі ти». Не любить бруду в хаті, особливо по закутках, де живе, не любить лайки. На покуті для нього ставили солодке молоко і кашу: «*Малачко – канєшна, дамавіку. Шоб дома усє велося да усє… Канєшна. Убєрі чіста в хатє… І я малачко ставіла. На вуглу на адном. Всє куткі трєба, шоб булі чістиє. Треба всє помить, треба всє убрать, – он нє любіть захаро'стя. Он може уйті із дома. І нікада нє вєрнуцца. Патаму шо як при'йдзє чи нєвєстка пагана, чи зять, – і єму шо-то нє панравілося… Значіт так – ти прішов у хату, значіть… Я нічо' нє знаю, ну мінє так як ста'риє люді расказувалі, так і я расказую. Прідзі, Богу пакланіся і церкві пакланіся. Богу, і всєм сятим падрад – Павлу, Пєтру… А патом – сяд на кут… Єслі тєбє хтось пужає – ето дамавік. Он хоче єсці. Он хоче чістати, он нє любіть гразнати. Єслі ти в хатє засравса, пасуда гразна, всьо гразне, он може уйті, он будє зліцца. Тади пагана будє в сєм'є. Лайка, ото разбори, ото тиє разводи, – то ж усє робіцца. Шоб усьо чістає було. Пасуда, всє, – а асобенна – у кутках. Шоб і малачка єму дав, і кашкі вприправку. В адін куток. Ну, дє Божа Маті, дє ікону дєржи'тє. Любеє он любіть. Тока малачко ж нє пудсолюй, ти ж нє ад вєдьми ста'вляєш, шо малако саліть нада. Он у каждого свой. Он пахожій вроді бі ти. Дак ставілі малако, і кашку, і всє. І думаєш шо – єслі вон сагласний, вон паєсть. І вон жіве, вон нас аберігає. Ну а дзє жівє, – за пако'ткамі, за куткамі. Пачему у кут ста'вляєцца, на кут? Шоб куточек був убра'ний кождий дєнь. Єслі ми будєм саміє па сабє дамавитиє – і дамавий у нас будзє. Дамавий сам да нас при'йдзє*» (с. Комарівка Рпк. Чрн.)[1021].

За кожною вечерею для домовика навмисно лишали кілька ложок страви на столі: «*Люди, як вичерают, вілівают: три ложечки назад ки'дают у горщок чи в каструлю. То для тої пире'йми. І обідать сядаєш, вечерат, тоже її клічеш* (за столом. – *В. Г.*)*: "Прошу Господа Бога, Суса Христа й Божу Матір, і всі святі, і свята перейма.., і мертвих ду'шей клічут на обід тоже".* […] *Ни*[i]*хто її не го*[y]*дує, вона ж ни їсть. Вона так як мертва душа. То то, шо для неї оставляют, – врано миют: вона ж ни їла його. Поросятам у помийницу*

[1020] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[1021] Там само, спр. В. Галайчук – 2017.

ви'ливают. Вот наліваєш з кострулі в м'иску, і вже всю вилілі. А маті бере ложок три назад – ето домовику» (с. Кричильськ Срн. Рвн.)[1022], «*Ну в'абще ж кажуть, шо дамавік у кожном домі єсть. Ну яго не пабачіш. На сталє яду нада усєгда аставлять яму. Так чула я. Шось папаєв – дак нада аставлять і дамавіку. Так казалі стариє люді, шо на нач нє стірай уже стала так савсєм*» (с. Сибереж Рпк. Чрн.)[1023], «*Домовік – в кажной хаті вон є, жіве. Де больш дєток малих, вон там. Вон любіт шоб була соль, хлєб на столє всіда. Вон собє ску'рчіцця, поєв і пошов. Оставляли вечеру… Тепер уже вбираєм, чисто шоб було, а раньче – вечераєш шо – і остаєцця, вон собє поєв, шо любіть… А ранком, як людина должна вставать, вон уже знає, вон уже пашов. Забирали, да діти доїдають. А то – повікідаєш чи свіням, чи собаці, чи котік є ж, котіку. Но вон любів, шоб у хаті було… для його' єжа. Со'льца, хлєб, там, шо вечерає, – остане'цца… Не прібирали із стола. Це вже тепер… Ну, вон живе у кажной хаті, вон у кажной хаті є. Вон у кажной семні' є. А його бачить – нехто не бачить. Вон – добре. Як хазяїн для його' ставіть, хлєбца, соль, шо там таго'… дак вон любіть. А як забираєш, ото ховаєш, цього' вон не любіть*» (с. Тихин Нрв. Гом. Бєл.)[1024], «*То як їдят люди, то ж кожного вечора шось зостаєцца їму. На ніч мисочка мусе бути на столі для нього. З чим-небу'дь: чи суп ва'рицця, чи картошка ва'рицця, чи шось, – то зостаєцця. А зрана викидаєцця*» (с. Філіополь Хм. Вн.)[1025].

Потрібно зазначити, що подекуди в такий спосіб залишали поживу загалом для душ померлих: «*Ми й зараз оце. Я живу, син і невістка, два внуки, – дак ми й зараз… В мене бабуся на тим світі, у мене чоловік – я два годи пожила, і трактором убило чоловіка… – дак ми й зараз – як вечераєм – бросаєм і ло'жки, і бросаєм те, шо ми їли – недоїли, – і так це лежить. Було, бабуся й каже покойна: "Діти, николи не прибирайте. Бо мертві приходять вечерать. Да як нема нечого, дак будут сниця, скажут: поховали – не даєте їсти". Дак ми й зараз бросаєм на столі, не то шо пуд якийсь празнік. А зранку тоді прибираєм, миєм посуд, – чи корові, чи свиням вивертаєм у помийницу, миєм*» (с. Аркадіївка Згр. Кв.)[1026].

[1022] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[1023] Архів ДНЦЗКСТК, спр. Н. Лещенко – 2017.
[1024] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1025] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[1026] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.

У розповіді з Черняхівщини, де також залишали для домовика їжу нащоніч на столі, його безпосередньо й ототожнено з душами померлих: «*Домовик – він у кажній хаті є. Но ми його не бачим. Ми ж йому оставляєм завжди їжу на столі. Для домовика. Для домовика оставляєцця їжа на столі. Завжди'. Ну, ось ви повечерали – зара скоре'нько друга – миє посуду, вже така дуже хазяйка велика. А теї посуди не можна помить. Нехай вона посто'їть. Ота їжа, шо повечерали, хай вона посто'їть. Рано помиєцця. Ниде вона не дінецця. Оце остаєцця вечера. Це для домовиків. Це для тих, хто одийшов од нас. Шоб вони нас не колотили, не бушували, ничо' ниде, – остаєцця. Я так оставляю. Я не знаю, хто як, ну більшість так, бо я й питала… Кажен день. Будь повечерали – хай посто'їть. Це для домовика. Його треба глядіть, то й він буде добрий, то й буде добре в хаті*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[1027].

Лишали на столі на ніч хліб-сіль, воду: «*Чула, шо дамавік. Нада, шоб стаяла су^{o}ль на сталє всягда, кусочак хлєба ляжав, а як нє будзє, дак дамавік нє будзє любіць і будзє пагана. У кажнай хацє, ка', дамавік є. То, ка', нє любіць дамавік, а тую, ка', палюбів хазяйку дамавік, – і жівецца славна, і усє. Пагана будзє – ну, це ж ня пастав же нічога: ні вадзічкі, ні солі, ні хлєба нє палажи. Свєтая вада абезатєльна в дар аце стаяла, і соль, і хлє'бца…*» (с. Великий Листвен Грд. Чрн.)[1028], «*Значить – так. Лажицєсь спать, і лажицє акрайчик хлєба і солі. І вот: "Дамавік-дамавік, пріхаді ка мнє пакушаць. Мні – харошеє давай, а плахоє аставляй нада'ль". На сталє. Всю дарогу на сталє. Ну – ну^{o}ж… На сталє нє аставляюць. А так аставлять можна. Хлєб абезацєльна шоб аставіць*» (с. Карповичі Смн. Чрн.)[1029], «*Да, дамавик – я чула. Іще баба – от, шось там… Легли спать, і шось там зашархутєла, і вана каже – дамавічок, видно, пришов. Бабка оце лежить і так каже. Там хлє'бец на сталє лежить. Усігда, каже, на сталє шоб шось далжно лежать. Бабка так мінє казала. От, спать лажишся – шоб на сталє трошки шось було*» (с. Дегтярівка Нг.-Сів. Чрн.)[1030], «*Ну, казалі, шо, каже, вон в кожной хаті, только в кожной хаті па-своєму. Кого' злюбіт – таму' добре робіт. А хто того дамавіка бачів… Ну, кажуть, шо вадичку нада ставіт на стол скрає'чку, і хлєба кусочек. Кажний*

[1027] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[1028] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017.
[1029] Там само, спр. В. Галайчук – 2019.
[1030] Там само.

раз. На ноч. [Зранку] *Вілівалі, а тади набіралі, каже, знов, чісту воду. А хлєб – курі паєдят*» (с. Лельов Чрн. Кв.)[1031].

Для домовика лишали страви на столі з четверга на п'ятницю чи з п'ятниці на суботу: «*З четверга на п'ятницю не миют посуду. Каждий тиждень. Оставляют це все – і чай, і шо люди єдят, то оставляют на столє ту вечеру, посуди не ми[і]ют. Стариє люди таке говорили. Вроді би це для домовика оставляли*» (с. Ігнатпіль Овр. Жт.)[1032], «*Люди часто на вечір п'ятниці лишають в хліву плошку молока, щоб чорт не полохав худобу. Якщо не лишити, то перелякає худобу і молоко взагалі пропаде*» (с. Ярке Скс. АР Крим)[1033].

Про якийсь спеціальний день для годівлі домовика згадали на Семенівщині: «*Казалі. Шо димивіка – нада в якійся дєнь, шо кашу єму варить, димивіку. Абикнавєнная грєшнєвая каша, нава'рать димивіку… Може, са'мі єлі, я атку'ля знаю. Те ще пакойная мая баба Сахвєя була, так тая багата знала, і ана расказувала*» (с. Леонівка Смн. Чрн.)[1034]. Дехто у цьому районі робив це «на празнікі»: «*Ну, в каждай хатє свой дамавой. Хароший. Єму нада тоже – каждий раз лажить гастінєц. На празнікі – палажи єму на сєрванті чи дє там вибєреш – канфєт, пєчєнька… І так насабірай, а патом вазьмі і винєсі всьо в лєс палажи пад дзєрєва*» (с. Леонівка Смн. Чрн.)[1035].

Їжу для домовика защораз ставили на горищі (при цьому на Волині ставили несолене): «[Для домовика] *Ставили воду на постройці високо, ставили там якусь продукцію – меду трошки, а ні – воску*» (с. Мусійки Івн. Кв.)[1036], «*Підкормляють його: якусь там їжу, трошки хліба там, картоплю, сала кусок – на чердак, на стелю, бо це домовік. Як для себе, так і для його*» (с. Копище Олв. Жт.)[1037], «*Кажуть, шо є домовик. Шо він як ізлюбит хадзяїв, то дуже добре, а як незлюбит, то збиткуєцця. Це таке ка'зане балакали, шо як хадзяї знают, шо він є, то їму їсти, знацця, дают. Носили їму їсти на гору'*» (с. Морозівка Хм. Вн.)[1038], «*Ставили, кажуть, їсти домовикові. Мабуть, на горі*» (с. Рибчинці Хм. Вн.)[1039], «*Він добрий. І їму виносили їсти на гору'. Їсти*

[1031] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1032] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[1033] ДАА. Зап. у 2017 р. від Олександри Палій, 1997 р. народж.
[1034] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1035] Там само.
[1036] Там само, спр. В. Галайчук – 1994.
[1037] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[1038] Там само, спр. 710-Е.
[1039] Там само.

чи, там, пити. А він так як сторож в гобійсті' був. Шо сами їли, те йому давали» (с. Рибчинці Хм. Вн.)[1040], «*Не знаю, дитино, чи так, чи не так, але мої баба молоко від корови на ніч лляли у малий горщик, а мати виносили на гору* [для домовика]» (с. Хотин Рдв. Рвн.)[1041], «*Казали, тре*[ба] *класти на гору їсти йому*» (с. Старики Грх. Влн.)[1042], «*Домовика мають такі, як то казали колись, богачі. Вони мали домовика, шоб їм добре все велося. І гроші, і все. Вони навіть годували його. Все, шо варили, то давали. Колись люди старі так розказували, старіші за мене, шо годували його так. На гору виносили*» (с. Мерва Грх. Влн.)[1043], «*А той крайній – мав* [домовика]. *То в нього сусід молотив. Ну, а кулі викидав на вишку. Коли виліз туди, дивиться – гніздо. І там така паляниця жовта лежить. А він кормив його. Тільки – шоб солі не було. То він так їв ту паляницю. То той* [господар] *казав потім: "А чого ти лізав там, по тих вишках?!"*» (с. Гаї Крм. Трн.)[1044].

На Кам'янка-Бужчині подекуди стверджували, що несолену страву потрібно ставити аж під гребінь даху: «*Він помагає, але йому тре*[ба] *догодити: солоного не давати їсти і на час дати їсти. На гору' в ка'пиці ставили*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[1045]. На Старокостянтинівщині їжу для домовика ставили на горищі біля комина[1046].

Запрошували домовика на Святвечірню трапезу перед Різдвом: «*Ну ото, як поминаєш померлих* [на Святвечір]*, кажеш: "Домовичок, іди до нас вечерять"*» (с. Нівецьке Плс. Кв.)[1047], «*Варилась кутя, брала баба кожуша'ни рукавиці, ставила на покуть, сіно, квохта'ли, шоб кво'чки були, ідуть діти мали, клопчики кукарє'кають, а дівчата коко'чуть… Ну, так і вечерали. Варили борщ, варили кутю, варили вареники. Дванадцять страв шоб було. Всі пісни. Картопля з грибами, пампу'шки з часником, вареники з кашою. Виносили їсти на го'ру – хазяїну, домовику. Шоб хату охраняв. В каждій хаті є домовик. Хазяїн виносив. Вечерать виносив на го'ру. Те, шо є на столі. Зо всіх страв потрошку складали в одну миску, давали йому вечерать. Ну, й ложку йому… Це*

[1040] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[1041] ДАА. Зап. М. Станіславчук у 2011 р. від Станіславчука Богдана Михайловича, 1938 р. народж.
[1042] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[1043] Там само, спр. 337-Е.
[1044] Там само, спр. 155-Е.
[1045] Там само, спр. 331-Е.
[1046] Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ, 1992. С. 65.
[1047] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1994.

раньше було. Це ше як мала була. Казали: "Хазяїн, хазяїн, іди вичерай". А чи він вичерав… Це в колишніх хатах, це були гі'рки, з сіней. По драбині, а тут всере'дині гі'рка така була. Як будеш знацця з ним… А як я не знаю – до скажи йому шо-не'будь… Вин як зробить, то…» (с. Крученець Чрн. Жт.)[1048].

Навіть без спеціального запрошення для домовика на Святвечір виносили страви на горище: «*Домовик на горі буває. В нас на гору виносили їсти. Майбуть-то, перед Колядьми' виносили, в по'сний день, по'сну їжу виносили. Шостого, на Вилію. Кутю в яку миску ставили. Брали всього потрошку. І куті, і госеледця, і гулубця, і хліба, і зо всіх боків тако наложано. Просто вилізли, трошки пройшли, і оцьо поставили, і все. Майбуть-то, аж на третій день Водо'хрища* (21 січня. – *В. Г.*) *лазили на гуру і дивилисю: чи є воно, чи нема. То як поставили, так і зняли, – нема його. Солоне виносили*» (с. Вільгір Гощ. Рвн.)[1049], «*Домовик на горі, і давали йому їсти. На Ві'лію. Це так казали наші батьки, і так я вам кажу. Ну, шо ми осе на Ві'лію їмо, шо ми вечераємо, так беруть баночку (це наші батьки так розказували) і несуть на го'ру домовику. Там же домовик є, у хаті. У кожній хаті є домовик. Ми ж не бачимо його, а вин там…*» (с. Крученець Чрн. Жт.)[1050].

У більш поширеному варіанті страви залишали на ніч на столі: «Залишали горщік з кутьой, накривали серветкой, ложили сіль і… щє шось ложили. Вобщєм, то по словам деяких людей, якщо домовик добрий, то він здвине серветку, з'їсть тієї куті, а якщо він злий, то обов'язково повинен розсипати сіль» (м. Валки Харківської обл.)[1051], «Відомості про годування морозу, залишання обрядової страви на подвір'ї нам вдалося зафіксувати в с. Невірків Корецького р-ну. Хоча супроводжуючі примовки стосувались закликання морозу, згідно з поясненнями інформатора, їжу мав скуштувати домовик»[1052], «*Ну, оставляли на столі* (на ніч на Вілію. – *В. Г.*)*. Треба, шоб була кутя, а ше ж солодке оставляли. Він же ж любить. То цьо вже казали – домовикові. Як от кутя ве'чор остаєцця – ну прийде ж хтось вночі, повинен, є ж той домовий в хаті кажній. Оставлялось для нього, шоб було до'бреньке таке. В кажній, кажуть, хаті є домовик. Хто його бачив? Але є дух якийсь. Не знаю, чи погане,*

[1048] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[1049] Там само, спр. 328-Е.
[1050] Там само, спр. 708-Е.
[1051] Ніколаєва А. Вірування у повсякденному житті українців (кінець XX – початок XXI століття). С. 57.
[1052] Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини: Матеріали польових досліджень. Рівне, 2008. С. 20.

чи добре, але в кожній хаті має бути» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[1053], «*Ставили, як по празниках по якихсь, ото якесь як-от Кутя, дак оставляли, там, і для домовичка. І, там… ну, як якісь такі свята' великіє. Ну, це так казали ж баби. Ну, я цього ж не застала вже, цих обрядів*» (с. Строкова Пр.-Хм. Кв.)[1054], «*Це наші батьки й матері розказували всі, шо в кажній хаті є свій домовик. І якшо він полюбеть ото, то буде усе в хаті благополучно. І його треба загоща'ть, йому треба їсти станови'ть. Як кутю ва'рите, треба і йому ложить, загоща'ть. Тоді він не буде бешкетувать. А єслі ви його не будете зато'й, дак він буде шкоду робить да шось зва'лить або шо таке. Де клали – більше на окні клали їсти йому. Це тіки як Кутя, перед Роздва. То на Бідну* [кутю] *ставили. Кутю, тамечка, шось солоденьке він любить. Він хіба, може, трошки ззість. Тоді вже прібирають. Бішість кутю ж курям викидають*» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[1055], «*Це заго'джували домовика тіки в нас. Ну, наприклад, як їдять діти, це ж діти, знаєте… Упала кутя чи шось там таке, мама каже – не забірайте. То буде для домовика. Це так на любе свято. Загоджували. Шоб не робив зла. Загоджували, а кликать його не кликали. Загоджують, шо то йо'му. Чи кутя, чи так кришка яка впала, то мама каже – не чіпай, то буде домовику. В каждій хаті він должен буть, кажуть, шо він є. Ну, ото часом шось стукне в хаті, шось трісне, то це, кажуть, домовик*» (с. Стара Олександрівка Плн. Жт.)[1056], «*Такий укла'д, такий закон, шо не прибирали на ніч: настільником накрили і стоєло до ранку. Хто казав – домовики, домовик якийся – в общем, шоб було на столі всьо. То той домовик – по дому якийся був хазяїн колись. Вже він при'йде, бо ж він у хати живе. Ми його й не приглашали – вин сам при'йде. Так люди казали, шо він в кождий хаті, а на кого він похожий? Він в хати хазяїн, а ми його не бачимо. Знаю тільки шо ми на Ко'ляду як повичераємо, і вже приглашаємо тих усіх покойних, то вже по'том каже – ето ж домовик ше буде виче'рати. Він не з їми, він сам собі приходить*» (с. Задовже Зрч. Рвн.)[1057].

Подекуди від одного й того ж респондента можна почути, що домовикові й виносили їсти на горище, і залишали защоніч на столі, й годували на Різдво:

[1053] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[1054] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1055] Там само.
[1056] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[1057] Там само, спр. 325-Е.

«*Казали, шо домовичок живе в кожній хаті. Його ніхто не бачив. Він десь на горі. Кажуть, шо виносять на гору' їсти, ставлять йому молочко, водичку. Ну, і шо їдло на столі оставляти, кажний день, на ніч, шоб він собі поїв. Я собі всіґда оставляю для домовичка. Ввечері з столу не прибираю, шоб він не голодний був, а рано прибираю, шо оста'лось – собачкам віддаю. Трошки так прибрати, а шо оста'лось – то так балакаєм – це для домовичка. Це стародавні такі звичаї. Це, напевно, від Бога він. На Різдво так же само треба оставляти на столі. Це для цих, шо там духи приходять. І ложечки оставляли, все-все. І разом з ними – і для домовичка*» (с. Морозівка Хм. Вн.)[1058].

Як і для душ померлих, для домовика на Вілію клали окрему ложку: «*А в нас ше й ложку ложили окремую десь на столі* [на Святвечір]. *То, казали, для домовика*» (с. Неньковичі Зрч. Рвн.)[1059], «*На Вілію на ноч не прибирали, ставили ложку лишню. Я це чула, шо це ще домовику ставили, но я за це не знаю*» (с. Грабняк Хрш. Жт.)[1060]. Згідно з відомостями О. Бріциної й І. Головахи, домовика годують як защодень, так і, обов'язково, на Святвечір: «І домового не треба займать, як будеш тики домового з їм погано односиця, не буде не хазяйство вести′сь, не здоров'я не буде – нечого. А треба всегда харашо, і… як поїв, треба от положив, шо тамочки добріше, чи зваривши, наки′дай на столі, кажи: "Нехай, ще, може, й домовий при′йде". Він любитиме, і буде усе вести′сь у тому хазяйстві, у тому дворі. […] На кутю, несеш оце кутю і то кажи, шо: "Ну, поставила кутю, хай, іше, мо, й домовий при′йде, так нехай, і… домовий". Ло′жки покласти, всєда, як сідаєш їсти, треба, шоб… одна ложка лишня була. Положено. [Для домового]. Да. Шоб ложка була, не так, шо ага, по щоту положив, а всегда треба класти, хай одна буде ложка лишня, потому шо він… не буде негде добра, тики оце… про його′ неспоминаніє» (с. Плоске Нос. Чрн.)[1061].

Подекуди припускали, що коли залишена на ніч у куті ложка перевертала-лася, це могло бути наслідком дії домовика: «*А дивіться, це другий раз як кажуть, шо це як кутю поїли, дак… ло'жки ж отак становля'ть, так? Да, донизу ложечкою тоєю. А другий раз – ложечка й переве'рнецця. Значить, кажуть, хтось в то'му вмре. Хтось умре у семні'. За цей год. Таке й бувало. І*

[1058] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[1059] Там само, спр. 325-Е.
[1060] Там само, спр. 708-Е.
[1061] Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині… С. 142–144.

казали, шо й попада'ло. Може, то і домовичок перекида'в» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[1062].

У матеріалах Т. Пархоменко з Рівненщини знаходимо варіант, коли на Багатий вечір їжу ставили на «вишках» у хліві: «Наші експедиційні записи фіксують різний час навідування “товару”. Згадується Перша кутя, Багата кутя, Кутя перед Водохрещами, однак найчастіше подібне ворожіння відбувалося напередодні Нового року. У с. Федорівка Сарненського р-ну, перш ніж іти у хлів, господар вивертав кожух, надягав рукавиці, брав до рук миску куті, пиріг та засвічував свічку. Він вітався з коровою: “Добрий вечір!” – залишав їжу на “вишках” і вгадував, у яку пору дня вона буде телитися. Те саме дійство перед вечерею відбувалося і в смт Клесів Сарненського р-ну»[1063].

На горищі у хліві залишали їжу для домовика на Багатий вечір на Овруччині: «*Шо закормлюют цього домовіка, то це ж – на Багату кутю, на Новий год, шо хадзяїн несе до хлєва кутє трошкі, хлєба і три рази каже: “Хадзя'йнушка (чи там – батюшка) домовік (домовой), прошу' на угощеніє”. Приньос і виньос. Назад же ж заньос, але вун уже ж знає, шо то й для нього кіда'ют. Те саме, шо й мі ємо. Нечепане, з повного, ше ми не єли, але начали'... Це його, кажуть, треба не'сти на гори'ще, поставить, де є доступность*» (с. Думинське Овр. Жт.)[1064].

Звичай залишати для домовика поживу на ніч як перед Різдвом, так і перед Новим роком чи Водохрещем констатує А. Кривенко: «Як пригадують респонденти, зазвичай домовика частували після завершення Святої вечері. Господар брав кутю, шматок хліба, оселедець, голубець, молоко тощо й ніс їх на горище чи в хлів. За іншим звичаєм, цю їжу, яку треба жертвувати домовикові й увечір перед Новим Роком та Водохрещем, залишали на столі, вірячи, що серед ночі він разом з душами померлих прийде вечеряти. Подекуди також вважали, що зі столу необхідно прибрати ножі (уявлення про те, що домовик, як і покійники та інші демони, боїться гострих залізних предметів)»[1065].

Щодо Водохреща, привертають увагу відомості з Бєлгородської області РФ, де «для пригощення *домового* йому кожен рік під Хрещення ставлять у

[1062] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1063] Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини… С. 27.
[1064] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[1065] Кривенко А. О. Календарний пласт волинської демонології… С. 192.

конюшнях *бліни*»[1066] (Подекуди в Україні, зокрема на Чернігівщині, млинці традиційно споживають на поминках).

Також українці вшановували домовика на Великдень: «Приходять с церкви, приносять святое ето, становять ў хате. Матка бяре поляничку – пякуть специяльно, – кладеть сольки, идеть ў пуню, откривае сарай и поздравляе домового хозяина. Но уже не знаю як. Я молодая была, не знаю яки сло′вы каже. А тую хлябинку разламливае, як полежить там, ў пуни, и разламливае коровам, овечкам, ўсем» (с. Боровичі Середино-Будського р-ну Сумської обл.)[1067], «На великі свята. От піст кінчився і починається Великдень, то-же саме. Шоб воно десь тебе не лякало, шоб тобі воно не псувало, не грюкало, стукало, бахкало, трахкало і так далі, то треба його задобрити…» (с. Воронівці Хм. Вн.)[1068].

У давній польській традиції домашніх духів теж вшановували у Великий четвер: «В *Postępku* (твір компілятивного характеру “Postępek prawa czartowskiego przeciw narodowi ludzkiemu”, 1570 р. – *В. Г.*) селянка “мече своє волосся на вогонь, офіру складаючи, в четвер по вечері залишає страви, і з’їдає то вночі невідомо хто”; на ті четвергові вечері для *uboża*, властиво на Великочетвергові, вказують і проповідники в XV ст.»[1069] З покликанням на Каролюса Мейєра (*Meyer Karolus Henricus*. Fontes historiae religionis slavicae. – Berolini, Apud Walter de Gruyter et Socios, 1931) відповідний уривок проповіді з XV ст., «де кілька разів поміж різними забобонами виринає і висміюється культ uboży», уміщено і в монографії Станіслава Урбаньчика: «Є такі.., що складають офіри демонам, що звуться *uboże*, залишають їм рештки їдження в четвер по обіді… Є деякі, що не миють мисок по обіді в урочистий Великий четвер, аби нагодувати душі та інших духів, що називаються *uboże*, глупо вірячи, що дух потребує речей тілесних… Декотрі зоставляють рештки навмисно на мисках по обіді ніби щоб нагодувати душі чи то певного демона, що називається *uboże*, але це сміху варте, оскільки часто мислять глупці й легковірні, що те, що зоставили, з’їдає назване *uboże*, якого пильнують, бо нібито приносить щастя, але тоді

[1066] Кудрявцевъ Р. А. Словарь мѣстныхъ словъ, пословицъ, пѣсенъ и очеркъ характеристики мелкопомѣстнаго дворянства Новооскольскаго уѣзда [Курской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1915. Вып. 2. С. 676.
[1067] Пашина О. А. Календарный цикл в северо-западных селах Сумщины. *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*. Москва, 1995. С. 235.
[1068] Кривенко А. О. Календарний пласт волинської демонології… С. 195.
[1069] Brückner A. Mitologia słowiańska i polska. S. 302.

часто приходить пес і, як не бачать, з'їдає ті рештки…» (*Meyer* 71 і 73)[1070]. Годівлю домашніх духів у Великий четвер засвідчував і Г. Беґелейзен[1071].

За уявленнями білорусів, домовика найчастіше вшановували саме у поминальні дні: «За всі безкорисливі труди домовик вимагає від опікуваних постійного пошанівку і того, щоб вони не забували благодійника в урочисті для сім'ї дні. Вдячні хазяї шанують домовика проханням прибути за стіл (у поминальні дні), простилаючи задля нього чисте полотно від порога до столу; схоже, але мовчазне запрошення роблять вони і при хрестинах, весільному, гостинному зборі. Як у цих випадках, так і при буденному вжитку ім'я домовика промовляється лагідно, запопадливо, – «*дѣденька*, *дяденька*, *браток*, *самый на'больший*»[1072]. Попри це, годували білоруси домовика й защодень: «Домовик береже і охороняє дім зі всім, що в ньому знаходиться; живе він більше під пічкою; зло чинить лише тоді, коли на нього не звертають уваги, забувають його. Тому в різних місцях після того, як поїли, особливо після вечері, залишається частина і дідусеві домовику; в іншому випадку він буде мстити мешканцям дому, роблячи різні капості, іноді навіть спалить дім»[1073].

У росіян колишньої Тульській губернії домовика «годували» 28 січня (за ст. ст.). Якби господиня після вечері не залишила *домовому* на припічку горщик каші, обкладений гранню (щоб опівночі той повечеряв і був смиренний і послужливий), то *домовой* з *добраго* перетворився би на цілий рік в *лихаго*[1074].

На історико-етнографічній Волині вважають, що воліючи щось *солодке*, натомість домовик не любить *соленої* їжі, а також *часнику*: «*Кажуть, жи солоного ни любе*» (с. Панькова Брд. Лв.)[1075], «*Казала, шо він варить йому, але солі – борони, Боже, сипати*» (с. Збруї Брд. Лв.)[1076], «*На горі живе, йому їсти носять. Йому дають те, шо самі їдять, але менше солі сиплють йому. І пироги йому дають, всьо дають*» (с. Перемиль Грх. Влн.)[1077], «*Домовик солі не їсть – він солодке їсть. Часнику – ні*» (с. Бордуляки Брд. Лв.)[1078], «*Він не любить, як десь на ніч на столі покинути часник чи сіль, то він того не любить, – може*

[1070] Urbańczyk S. Religia pogańskich słowian. Kraków, 1947. S. 44.
[1071] Див.: Biegeleisen H. Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzenisch ludu polskiego. Warszawa, 1930. S. 306–308.
[1072] Никифоровскій К. Я. Нечистики… С. 50.
[1073] Карскій Е Ф. Бѣлорусы. Т. III. Очерки словесности бѣлорусскаго племени. 1. Народная поэзія. Москва, 1916. С. 40.
[1074] Сахаров И. П. Сказания русского народа, собранные И. П. Сахаровым… С. 236.
[1075] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 330-Е.
[1076] Там само, спр. 339-Е.
[1077] Там само, спр. 337-Е.
[1078] Там само, спр. 330-Е.

шось там шурувати, ляпати. Шоб цукор на столі лежав, хліб хай лежить, таке шось добреньке, – ото він любить. Но не часник і не сіль» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[1079].

Якщо страву посолити, невдоволений домовик виверне миску на порушника заборони, зробить на горищі «переверти» тощо. В оповідці зі Старокостянтинівщини у записі Л. Іванникової господиня після того, як служниця посолила призначені для домовика борщ і кашу, втратила все набуте за його допомогою багатство[1080]. Схожі сюжети на Волині доволі популярні:

– «*Я колись свинаркою робила, то одна жінка росказувала, вона така старша. То каже, шо як вона служила, і був пан, служила в нього. Ну і та пані заслабла, і каже до неї – звари каши, ті*[ль]*ко не соли, і винеси на гору у тарілку і постав. А вона каже, я взяла навмисне і посолила. Взяла налляла в тарілку, винесла на гору. Стала – сюди, туди, на горі подивилася – нема нікого. Поставила коло комина. Як тіко на драбину, то та тарілка – на голову їй. Каже, я наробила крику, злізаю з драбини. А та стара лежала крепко слаба, але підводиця і каже: "Шо таке?" – Ой, – каже, – я забулася (вже не каже, шо вмисне посолила) та й взяла посолила ту кашу. "А я ж тебе просила не солити… Ну, то нічого". І мусіла сама лізти на гору. Але, каже, я нічого не бачила. Отаке*» (с. Смолява Грх. Влн.)[1081].

– «*Домовик, казали, де він в кого є, то робе збитки на горі. То чи шось зле, чи шо? Я його не бачила і не знаю за нього. То казали, шо йому ше варили кашу, ставили на горі, шоб він збитків не робив. Коли, каже, не поставлят, то він там поперекидає на горі, човпеця… То по драбині виліз, на горі поставив, та й все. То бі*[ль]*ше всього пшоняна каша була. Чула шось, шо має бути несолоне, бо як посолити, то він кине мискою там в сіни, в калідор, скине*» (с. Жолоби Крм. Трн.)[1082].

– «*Мій дядько мав чорта, десь роздобув його. Він мусів їсти йому варити. Моя баба несла кашу на гору, зварила йому, бо вона мусіла їсти йому варити. То він, той чорт, взяв (а він солі не любе, а вона посолила), то він гримнув в землю ту кашу*» (с. Станіславчик Брд. Лв.)[1083].

[1079] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[1080] Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ, 1992. С. 38–39.
[1081] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[1082] Там само, спр. 324-Е.
[1083] Там само, спр. 339-Е.

– «*Мій тато служив в великого господаря. Тато вже мав сім років і пас коро'ви в них. І господиня з господаром поїхали на ярмарок. Каже – Ґмитруню, підеш на гору' туво кашу поставиш, бо вона ше гореча. Тіко шоб ти не посолив. Каже тато – я покушав – несолона – я собі вкину трошки. Тато каже – я собі посолив, і ту решту посолив. Каже – я но виліз на драбину, поставив ту кашу, а воно – бабавх тей банячок! – кинуло назад на землю. А вони приїхали, свара'т на мене. Кажуть – ми тобі казали, шоб ти не солив, то не можна соли. То така птиці, шо вона соли не їсть. Її не можна солити. На'шо ти посолив?*» (с. Ракобовти Бск. Лв.)[1084].

Співвідноситься з попередніми й сюжет зі Славутчини, за яким домовика належало годувати винятково *пісною* стравою: «*В нас одна жінка наймичкою служила. І пан десь їхав в Луцьк, і каже – візьми звариш юшки простої і коржа спечи простого, без соди, і поставиш на горі. Це вона сама розказувала. Я, каже, думаю, шо ж це юшка проста? Взяла зажарила. То, каже, ше з драбини не злізла – бах! цей горщик за нею… Приїжджає пан, питає – давала їсти? Давала. І розказує, шо так і так. – А я ж тобі казав, шо не зажаруй, простого дай*» (с. Цвітоха Слв. Хм.)[1085].

У районах, де сприйняття домовика і чорта наближені, домашній дух самою лише стравою за свої послуги не обмежувався. Спорадично побутує переконання, що хата, де є домовик, рано чи пізно стає пусткою, адже він вимагає людської «жертви»: забирає дітей, жінку, а зрештою й самого господаря. При цьому люди або накладають на себе руки, або принаймні помирають не в ліжку, а десь під плотом, бо ж їхня душа належить вже «нечистому»: «*Там – так: господар вмер за плотом, господиня стара вмерла в бараболях, в хаті – нє. Ну, він задушив там, і всьо. То він їм помагав, але вже прийшло те врем'я, шо вже треба* [розраховуватись]» (с. Гаї Крм. Трн.)[1086], «[…] *Але во – хата скапаралася, і жінка вмерла, і діти вимерли, і він вмер, і нема нікого*» (с. Бордуляки Брд. Лв.)[1087], «*У нас в селі був в чоловіка домовик. То вже шмат років, ше ми малі були. То не їдно казало, шо ходит якесь страхоття коло них по дорозі. Але вони мали всьо-всьо на городі. Ні в кого не буде тіко як в них, а в них буде. В них був такий хлівець, шо вони його ніколи не*

[1084] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.
[1085] Там само, спр. 326-Е.
[1086] Там само, спр. 155-Е.
[1087] Там само, спр. 330-Е.

розбирали, а тіко ладили – воно там жило. А де вони його поділи? Воно за кількось років позабирає голови, і повмирають люди, господарі'. Так вони і повмирали, вимерли всі. То недобре. Нездорові були всьой час» (с. Перемиль Грх. Влн.)[1088], «*Були такі, то не в нас, то в другому селі, він знався з домовиком. Він йому всьо поміг: в нього на полі шо вкрадуть, він вже врано знаї, хто вкрав, хто взяв. Каже – положи де взяв. Бо він їму скаже. Він знався з домовиком. Але він в нього забирав жертви. Забирав діти, жінку забрав їму. То в Смо'ляві. Каже, він сидів зимою коло комина*» (с. Гумнище Грх. Влн.)[1089], «*А тоже, такі богаті заможні люди жили', хазяїн такий був, ну, поле мав. І жили вони там, так шо два сини' було і дві невістки. І той старий хадзяїн. Ну казали, шо там в нього хтось був, ну, домовик.* […] *І він розібрав ту хату, той зять. А казали, шо не мона. То там таже багато ділов. І та стара померла, і той зять помер, був такий здоровий він, молодий ше, сорокового року, і жінка його вмерла, і його зяті всі повмирали, три зяті молодих забрав. Так шо толку там нема*» (с. Смолява Грх. Влн.)[1090], «*Казали, шо є домовик. По господарству помагає, але він душу бере. Якісь роки вибуде і бере душу. Але не допусте нікого такого, шоб хтось шось крав*» (с. Солонів Рдв. Рвн.)[1091], «*Казали, шо в нас тамо коло церкви, в тій хаті був такий господар, мав два сини' чи три, і казали, шо він мав там того, шо навіть їден син там повісився, та казали, шо то постарав сі злий*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[1092], «*Той Вовк сі повісив. Його той домовик повісив (в нас казали – фе'дик)*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[1093], «*Його не купити. Він забирає душу хазяїна. Домовику не давали їсти, але кожного року давали дань – чи худобу, чи дитину, бо інакше господаря замучит*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[1094], «*Той знахор мав нечистого в корчих – чорта, і тому нечистому віддає когось із родини*» (с. Осівці К.-Каш. Влн.)[1095].

Варто зазначити, що таке ототожнення домовика з домашнім чортом траплялося й на теренах Білорусі: «Домовики “бували у старих людей, тепер вже повиходили”. Помагали людям, а ті душі їм за те віддавали. Давали

[1088] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[1089] Там само.
[1090] Там само.
[1091] Там само, спр. 337-Е.
[1092] Там само, спр. 331-Е.
[1093] Там само.
[1094] Там само, спр. 69-Е.
[1095] Там само.

домовикам якісь потрави, але що – оповідачі не вміли пояснити (“говорили, що в Голубиці носили для них щось до стайні чи до пивниці”)»[1096].

2.11. Запрошення домовика в нову хату.

Уявлення про домашнього духа як про опікуна добробуту родини тісно переплітаються з багатьма обрядодіями будівельної обрядовості, так само покликаними гарантувати благополуччя домашніх і господарки[1097]. У деяких, як-от у входинах до нового житла, він фігурує безпосередньо, в інших, наприклад, в обрядах при заснуванні хати, цей зв’язок фіксується рідше, або ж про його наявність логічно припускати[1098]. Інкорпорація уявлень про домовика у будівельну обрядовість засвідчує його дуже важливий статус. Зокрема, найвиразніша його участь у ритуалі так званої «перехідщини».

Переселяючись зі старої хати у нову, домовика могли й не запрошувати, вважаючи, що він перейде сам: «*Домовік, якшо ти добрий хазяїн, то він сам переходить*» (с. Копище Олв. Жт.)[1099], «*Вун сам приходить. Хазяйнув ізлюбить і приходить*» (с. Мусійки Івн. Кв.)[1100], «[Він сам] *переходит за тобов до нової хати*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[1101], «*Як переходили в нову хату, його не запрошували. Вин сам перейде за хазяями*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[1102], «*Він, в’обше-то, в кожній хаті є. Він в кожній хаті повинен бути. Даже закладають хату, і каже, шо домовика мусимо перевести в хату. Він сам приходить, но він не даєцця знати. Ніхто його не приглашає, він сам переходить, но ніхто його не бачить*» (с. Миньківці Слв. Хм.)[1103], «*В хату он сам переходів. Єслі другий дом пастроїлі, тот же дамавик переходів туди, на теє житєльство, і на чердаку там свище*» (с. Роїще Чрн. Чрн.)[1104], «*Ну, домовік, цьо ми чуєм. Вон, каже, єсть у кажной хати, домовік, токо шо мі його не бачім. А він є в кажной хаті. Так і в Кливинах розказувалі колись*

[1096] Moshyński K. Polesie Wschodnie. Materjały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu Mozyrskiego oraz z powiatu Rzeczyckiego. Warszawa, 1928. S. 172.
[1097] Див.: Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Ленинград, 1983; Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. Львів, 2011; Його ж. «Входчини» (Новосільні звичаї, обряди та повір’я). С. 117–124; Його ж. Поминальні мотиви в будівельній обрядовості українців. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2001. № 3. С. 479–482; Його ж. «Закладщина» хати на Поліссі… С. 83–96.
[1098] Див.: Сілецький Р. Поминальні мотиви…; Його ж. «Закладщина» хати на Поліссі…
[1099] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1997.
[1100] Там само, спр. В. Галайчук – 1994.
[1101] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 69-Е.
[1102] Там само, спр. 326-Е.
[1103] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[1104] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.

стар'ює люді, шо домовік є. Притом домовік, оце вон, каже, нас зцюдова віселяли, – і вон з нами приєхав сюди. І вон всьо равно тут є. Так говорили стариє люді. Але ж хто' його бачіть…» (с. Кливини Плс. Кв.)[1105], «*На перехідщину його не кликали, він сам при'йде. Він собі має на чердаку, де він там примостицця: чи в углі якому, чи… ну, десь він найде' собі місце, і він там жиє*» (с. Філіополь Хм. Вн.)[1106].

Залежно від того, як себе проявляв домовик у старій хаті, його перехід у нову могли вважати і небажаним: «*Кажут. Це я токо од старіков чув, я молодий ше як був, до… ну, роботали разом із старікамі, такі, по сємдєсят год, вони ж ходили на роботу. До розказували, шо перебіраєсса, до вже пагано, як вон за тобою. Як у добріх отношеніях як, дак він, значить, тобі у жізні помогає, а як у його' паганий, до те зробіть, то те зробіть там дома…*» (с. Пухове Плс. Кв.)[1107].

Існувало й спеціальне запрошення для домашнього духа (Очевидно, що забирали із собою лише «доброго» домовика, який раніше допомагав). При цьому варто зазначити, що твердження Є. Левкієвської про те, що «звичай кликати домовика з собою при переїзді у нову хату відомий переважно у російській традиції, а в Україні – у переселенців-росіян»[1108], не вповні відповідає дійсності. Заради справедливості згадаємо, що не виключав впливу російської традиції на побутування звичаю «запросин» домовика на нове помешкання в українців і П. Іванов: «З погляду на домовика (в оригіналі – домового. – *В. Г.*) як на хазяїна хати, що піклується про її добробут, природно випливає усвідомлення необхідності мати свого старого покровителя і в новому житлі, а тому не дивно, що ті з селян, котрі притримуються схожого погляду на домовика, при переході в нову хату запрошують і його зі старої. […] Проте потрібно зазначити, що в Куп'янському повіті обряд перезивання домовика на новосілля трапляється доволі рідко та й то переважно у хуторах, розташованих поблизу великоруських поселень, або в слободах зі змішаним велико- і малоруським населенням»[1109].

[1105] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1106] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[1107] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1108] Левкиевская Е.Е. Домовой. *Славянские древности…* Т. 2… С. 123.
[1109] И[вано]-въ П. В. Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ… С. 33.

Водночас вже за твердженням самої Є. Левкієвської, висловленим у новішій публікації, територія «запросин» на теренах України постає доволі широко: «Спеціальний ритуальний акт, за допомогою якого міфічного господаря хати при переїзді переводять зі старої хати на нову, є характерною рисою комплексу уявлень про домовика, поширених на всій російській території, на сході України і Бєларусі, а також на російсько-українсько-білоруському пограниччі. Кобринський та Івановський Брестської, Лельчицький Гомельської області (Бєларусь), Зарічненський Рівненської, Овруцький Житомирської, Менський Чернігівської області (Україна); Климівський і Стародубський Брянської, Куйбишевський і Малоярославецький Калузької, Дмитрієвський Курської області (РФ). І лише у двох селах Малоритського району Брестщини про цей звичай розповідали як про елемент російської, а не своєї традиції»[1110]. Зібрані нами відомості ще більше розширюють цю географію.

Запрошували домовика в нову хату по-різному:

1. Кликали його у старій хаті з хлібом-сіллю: «Домовик – вуж, "*живе під призьбою*". Його кликали в нову хату. В старій хаті клали на верхній черінь печі "*хліб і соль в рушник*", а руками тричі торкалися "*припєчка*" і казали: "*Домовик, тут тобі не мєсто, я вибираюся, ходім за мною: де я, там і ти!*" Потім цей хліб забирали, несли в нову хату, клали на стіл і з'їдали» (с. Болотниця Нрд. Жт.)[1111]. З хлібом-сіллю запрошували домовика й на Куп'янщині та Лубенщині: «Як будував кум Петро нову хату, розповідає одна жінка, а кум чоловік знаючий, от хата була готова, можна вже переходити і жити в ній. Взяв кум паляницю і солонку, поставив на стіл в старій хаті і сказав: "*Домовой, домовой! Иды ко мнѣ домой!*" – по чому перехрестився, взяв зі столу цю паляницю і сіль і поніс в нову хату. Увійшовши туди, поклав паляницю і поставив солонку в передньому святому куті і помолився, а тоді стали перевозитись. І зажив кум Петро щасливо на новому місці. А часто буває, що в новій хаті старому хазяїну недовго доводиться жити: проживе рік-два та й помре»[1112], «[Щоб запросити домовика] було взять хліб і дрібок солі і попросить у сю хату»[1113].

[1110] Народная демонология Полесья… Т. 4… С. 131–132.
[1111] Сілецький Р. «Входчини» (Новосільні звичаї, обряди та повір'я). С. 120.
[1112] И[вано]-въ П. В. Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ… С. 34.
[1113] Милорадович В. П. Житье-бытье лубенского крестьянина. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ, 1991. С. 182.

2. Переносили домовика з гранню: «У старій хаті "*топили пєч, збирали жарок в горщик і несли на ноч у нову хату*". При цьому "*приглашають домовика: "Дєду'шку, дєду'шку, просимо переходити у нове селище!*" Домовик на горищі "*на лежаку коло комина спасався*"» (с. Бондарі Овр. Жт.)[1114], «Кликали домовика: "Хазяїн, ходімо з нами", відтак лопатою набирали з печі у старій хаті грані, несли до нової й там розпалювали вогонь» (смт Солоне Днп.)[1115].

Варто зазначити, що перенесення жару зі старої хати до нової є досить поширеною практикою в українців: «На місці столу (у новій хаті. – *В. Г.*) хазяїн клав хрестика. В печі старої хати набирали в миску або чавунець жару, приносили в новобудову і висипали біля хреста на місце майбутнього столу» (с. Давидки Овр. Жт.)[1116], «На "*входчину*" несли із печі старої хати у нову "*чавун з жаром*"» (с. Давидки Овр. Жт.)[1117], «*Пудвалини як закладають, то я ще чула таке. Шо треба… От, положили пудвалини, треба положить туда огню на тарелочку, і гроши. Як є золотиє – золотиє, на цю тарелочку покласти, як ото вже собіраюцца замочуюцца, як покладут першіє пудвалини. Ну, шоб хата була тепла, і все добро шоб було, огонь отой горєв і люди за столом сидєли. І гроши. І як ото заложують пудвалини, ото одну на 'дну кладут, до осюди, на першу… клали ціє подвали, клали золотиє гроши. В замок, в замочок цей. Ну, рубля золотого, чи серебраного. Бо я отодє жила' там дома, да закладовали ми другиє подвалини, до випав серебраний рубель.* […] *Ну, жар ложили, і отут весь час шоб він наче поддержувався. Люде за столом седєли, і на цих подвалинках… Заложили подвалини – ну, люде ж обєдать ідуть… Як подвалини заложують, то це огонь горит, люде за столом седят… Ну і, казали так, обкладини, чи закладини робили*» (с. Шевченкове Плс. Кв.)[1118]. Як бачимо, респонденти вже зазвичай не пов'язують цієї обрядодії з домовиком, хоча первісна її семантика, вочевидь, полягає саме у запрошенні домовика.

Для порівняння, у росіян подекуди заведено було переходили у нове житло на Семена. При цьому запрошували *домового дедушку*. Свекруха чи якась інша старша жінка із сім'ї відправляла зі «старого попелища» молоду господиню, а сама востаннє розпалювала у старій печі. Весь жар з печі вигрібала вона у

[1114] Сілецький Р. «Входчини» (Новосільні звичаї, обряди та повір'я). С. 120.
[1115] ДАА. Повід. А. Терещенко в 2020 р. зі слів Терещенко Н. Л., 1949 р. народж.
[1116] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 423 б, арк. 229.
[1117] Там само, арк. 239.
[1118] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

печурку (в «ямку») і чекала полудня. Мала вже заздалегідь заготований горщик зі скатеркою. Рівно ополудні, за сонцем, свекруха клала у горщик гарячі вуглики і накривала його скатертиною. Потім розкривала двері й, звертаючись до заднього кута, говорила: «*Милости просим, дедушка, к нам на новое жилье*». Після цього йшла зі старого попелища на новий двір. Тут господар з господинею, біля розчинених воріт, очікували вже *дедушку* з хлібом-сіллю. Підходячи до воріт, свекруха стукала в ушулу і питала: «*Рады ли хозяева гостям?*» Їй відповідали молоді господарі з низькими поклонами: «*Милости просим, дедушка, на новое место*». Свекруха йшла в нові покої; попереду ніс господар хліб-сіль; позаду проводжала господиня. Увійшовши в хату, свекруха ставила горщик на припічок, брала скатертину і трясла нею по всіх кутках, ніби випускала *домового*; по цьому висипала весь жар у *печурку*. Відтак сідали всією сім'єю за стіл і їли хліб-сіль. Горщик же розбивали і закопували вночі під переднім вуглом хати[1119].

3. Залишаючи стару хату, обертали віника руків'ям донизу і запрошували домовика на нове помешкання: «*Балакали, шо домовик це… то як мо'го чоловіка родичка, да була' десь, виселили її, так як в евакувацию тоді висилали, то була' в їх така стара, вони ше приїхали тоді з Луганска, з Донбасу приїхали, так як тоді казали. То це вона – мо'го дєда сестра двоюрі'дня, то каже, як ми вибіралиса звидти з Донбасу, а тая баба їхня була така вже, ну, в'обшем, вона й людям помагала шось по якіхось слабостях, то ми як виїжджали, то баба замела хату віником і пуставила віника не так, а догори, і сказала, шо ходи, домовий, з нами (Це баба звідси була, а потім їх виселили, а потім вже вони знов повертались сюди, то вона ше приїхала, ця баба, сюди). І як вона сказала це, шо ходи, домовий, з нами, то в печі (*[а там] *шось горіло, чи солома, чи шо), – то той жар, попел, став такою кучою. Так вона росказувала, а чи воно правда, то я не знаю*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[1120]. Як бачимо, в цьому описі спостерігається і вже зауважений вище зв'язок домовика з піччю та жаром / попелом.

Також треба зазначити, що зв'язок домовика як душі померлого з уживаним домашнім інвентарем (віником) доволі логічний у загальному контексті виконання цієї обрядодії. Для порівняння – звичай з Сіверщини, який

[1119] Сахаров И. П. Сказания русского народа, собранные И. П. Сахаровым… С. 304. Про цей та інші російські звичаї з запрошенням домовика див. також: Афанасьев А. Н. Мифы, поверья и суеверия славян. Поэтические воззрения славян на природу: В 3-х т. Москва; Санкт-Петербург, 2002. Т. 2. С. 114–117.
[1120] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.

здійснювали, щоб померлий «нічого не забрав з господарства»: «*Забірає – значить, нада у гроб палажить ілі старую адьожу якуюсь (там, халат, юбку…), ілі – хто кладє із вєніка галінак у гроб. "Во, ета, – каже, – всьо твайо. Ідєш ти – ета твайо хазяйства"*» (с. Михальчина-Слобода Нг.-Сів. Чрн.)[1121].

До віника загалом, порівняно з багатьма іншими предметами хатнього побуту, ставлення було особливим. Зокрема у хаті заборонялося переступати через віника чи ставити його робочою частиною догори: «*Ну, шо як догори вєника поставіш, то домовік туда ховаєцца, у вєник. Не можна було ставіт, бо заведецца домовік, і він буде туда в вєник хавацца*» (с. Красне Чрн. Кв.)[1122], «*Вдома через віник не мона переступати – це і не ґаздині, і не красиво, і не мудро, і взагалі – через віник – Боже, борони, – переступити. Віник постійно стояв у куті. То піч була в однім куті, а в другім шафка, та' як би буфет, то віник стояв біля печі. Догори ручкою, нє так. Чо'сь ніхто так не ставив. І якщо би, наприклад, віник упав, а то і хлопці до хати приходи'ли, і аби вони вздріли, шо дівчина переступила через той поріг – більше тих хлопців нема. Таке було, шо – Боже, сохрани, – 'би віник переступити. Старий віник палили у кухни*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1123].

Подекуди фіксується традиція кидати віника перед входинами у нову хату: «*Кота або вєніка. Хто – вєніка ки'дав. Якій є. Таке було завєдєне', а… Це не при нашой пам'яті. Як єхалі, нас переселілі, дак у Кача'лах котов поналовлювалі да… у ха'ти пускало кажде*» (с. Копачі Чрн. Кв.)[1124].

Віник виконував магічну функцію знищення сліду, відтак його використовували як апотропей, наприклад, щоб корова не втікала з паші додому: «*На Юрія вигони'ли худобу пасти: кинув віник перед порогом, та й… вігнав корову, тамка сліди замів до стайні віником, та й… То перед стайнев, як вігони'в корову, кинув віник, переступила, а потому корова пішла си па'сти, а тим віником взяв сліди замів до стайни*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1125].

Подекуди апотропеєм вважали віника, поставленого донизу руків'ям: «(А не казали в вас, шо віника треба так ставить, а не догори? – *В. Г.*) *Ну, се вже тут* (йдеться про с. Лукаші-один Брш. Кв. – *В. Г.*). *А ми жилі там дома, то*

[1121] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1122] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1123] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1124] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1125] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.

нічого не те. А тут – догорі, шоб уже вра'г нє те… Шоб ураг уже нє нападав на цєбє'. До сє тут уже – вєніка догорі стано'вляє. А в нас – нє, в нас такого нє було. Прі'мхов такіх нє було» (с. Красне Чрн. Кв.)[1126].

Однак найвиразніше простежується зв'язок цього хатнього предмета з уявленнями про душі померлих: «Люди собі думают, шьо душя має бути дуже маленьтя і для того ї нїхто ни можи видїти. Однї кажут, шьо душя ходит по тім стебілєчку, шьо валєє си по хатї, по земли, а другі кажут, шьо ховає си у той віник, шьо ним хату замітают, а єнчі кажут, шьо душя сидит на вікнї коло свого тїла. І длятого кладут віник коло порога у хатї і ни вільно єго брати у рукі нікому і ним замітати по хаті, аби ни конїрувати тим замітанєм покійного умерлого душю»[1127], «Кажут, шьо душя сидит у вінику за гріхи тїлеснї»[1128].

На Сіверщині після Різдва розтрушували по дорозі віника: «*Ну, у нас так вот, уже послі Раздва, там, – дак віносєть на дарогу раскіда'єть вєнік. Кажеть, штоб уже… хто што здєлав, там, на Раздво… такоє дєлав, може, што, – дак штоб уже викінуть, штоб нє було етага… Вот так вішев… Можеш дальше туда атийті… Куда хочеш. Развязавалі. Развяжеть, кинуть, і всьо*» (с. Михальчина-Слобода Нг.-Сів. Чрн.)[1129], «*Ну, раструшавалі на пєряхрьостак* [віника]. *Матка рабіла, а я вже* [цього] *не рабіла. Ну, як вам сказать папроще. Што вже дєлав усьо на празнікі' на етиє, штоб яно вже пашло кудись, раструшавалі*» (с. Михальчина-Слобода Нг.-Сів. Чрн.)[1130]. І хоч респонденти пояснювали цей звичай позбуттям від гріхів, логічним видається пояснити його тим, що розкидаючи віника, «відпускали» в такий спосіб душі померлих, зосереджені на час різдвяних свят у вінику.

На Гомельщині (Лельч.) ховали віника, яким замітали хату після винесення домовини, а опісля ним належало попобити худобу, «щоб домовик не ганяв»[1131].

Росіяни на Тульщині, оберігаючись від *лихого домового*, кликали *колдуна*: той рівно опівночі різав півня, випускаючи кров на *голик*, – і цим деркачем з примовами вимітав усі кутки в хаті й у дворі[1132].

[1126] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1127] Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селї Карлові, Снятинського повіта. С. 323.
[1128] Там само. С. 324.
[1129] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1130] Там само.
[1131] Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. С. 199.
[1132] Сахаров И. П. Сказания русского народа, собранные И. П. Сахаровым… С. 237.

З уявленнями про душі померлих та домовика пов'язане й хатнє сміття: «У більшості індо-європейських народів сміття вважається місцем перебування домашніх духів, або душ предків. Тому що на них дивляться як на охоронців ще живих кревних, і тому що в певні моменти (полудне, північ, тощо) вони невидимо збираються в хатніх кутках та в інших місцях, то в ці часи сміття з хати викидати не рекомендується»[1133].

Повсюдно в Україні на ніч із хати не виносили сміття, очевидно, щоб заодно не винести і яку душу: «*Кажут, шо то не можна ввечір сміттє з хати виноси'ти*» (с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[1134] (Так само після заходу сонця не виносили з хати попелу[1135]). Не замітали хати упродовж трьох днів Різдва, очевидно, щоб не винести зі сміттям душі померлих, що навідалися до родини: «*На Ко'леди, кажут, шо… Я знаю, чи це на Коледи, чи це на Новій год, шо три днє не треба замєтуват. Ну то воно начує в хаті*» (с. Королівка Плс. Кв.)[1136]. Доки покійник лежав у хаті, сміття не виносили, а замітали у напрямку від порога: «*Як умре, ка'ут, шо не замітає сі хату в ту сторону, як усе, але від порога сюда. Тоди, коли помре, ще як у хаті*» (с. Верхня Лукавиця Стр. Лв.)[1137].

Саме пов'язаним з уявленнями про домовика вважаємо звичай, за яким зі старої до нової хати переносили сміття (У контексті будівельної обрядовості слов'ян цей звичай, що стоїть в одному ряду з перенесенням жару, діжі з тістом чи ікон, відзначав А. Байбурін[1138]).

Так, зокрема, робили на Поділлі: «При переході на новосілля стараються вимести ретельно всі кімнати в залишеній хаті й сміття забрати з собою. Вірять, що заодно зі сміттям захоплюється і щастя того, хто переходить на новосілля. Це особливо дотримується людьми щасливими і задоволеними своїм життям»[1139]. Схоже чинили й на історико-етнографічній Волині: «Навіть з домашнім сміттям не можна обходитися будь-як. Переселяючись, належить хату, яку покидаєш, належно вимести і сміття викинути, щоб у ній зі сміттям свого щастя не лишити. Останні проте жменьки того сміття заноситься до нового помешкання і засипа-

---

[1133] Кагаров Є. Про походження деяких португальських та італійських народних звичаїв. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник за редакцією Катерини Грушевської, керівниці Кабінету Примітивної Культури*. 1929. Вип. 2. С. 62.
[1134] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[1135] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 62.
[1136] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1137] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[1138] Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. С. 106–107.
[1139] Данильченко Н. Этнографическія свѣдѣнія о Подольской губерніи… Вып. 1… С. 39.

ється ним головний кут в хаті»[1140], «На Волині, коли переходять у переставлену хату, то обов'язково замітають за собою стару хату, щоб не зіставити за собою щастя, а сміття несуть у нову, як талісман, і сиплять або під піч, або під покуття. Коли-ж хто виходить із старої хати, а остаються там люди, на яких переселенець злий, то кидає сміття жужмом серед хати, щоб у хаті "не велось"»[1141].

Домашнє сміття, а відтак і віник, можуть бути одним із локусів перебування душ померлих, у тому числі й домовика. Привертає увагу й те, що старого віника не викидали на смітник, а спалювали у печі (мовляв, «з димом – до Бога»): «*Вєніка, знаю, шо калісь матка казала, шоб ніколі дєркача нє вікідалі на смє'тнікі. Ускро'зь* (*завжди. – В. Г.*)*, як уже ізмєтєцца, дак у пєч укінь, шоб ізгарєв*» (с. Старосілля Чрн. Кв.)[1142]. Натомість «старої мітли не належить палити, бо в ній покутує душечка, тільки належить викинути на вулицю, аби люди казали "вічне одпочиваннє"» (Підкарпатське воєв. РП; лемки)[1143].

Варто зазначити, що з польських оповідок про краснолюдків випливає, що їхній світ був під землею в тому місці, де у хаті наміталося на купу сміття. В одному з текстів йдеться про те, що запідозривши, ніби краснолюдки «обміняли» дитину, треба було добре її набити і кинути під бузиновий корч; в іншому таке «обмінча» саме виявилося краснолюдком, а отримати свою дитину назад вдалося лише після того, як викинули його на сміття[1144]. Ці матеріали суголосні з уявленнями українців, ніби дітей «міняє» «нечиста сила» (властиво, чорт), а обміняти назад їх можна саме на смітиську.

4. Господар за волоки перетягував зі старої хати у нову постоли: «Перед уходчинами у хаті поселяли домовика у постолі. Домовика перевозили із собою у постолах із лози. Їх брали за волоки і казали: "Домовик, ідем з нами на нове місце!" – хазяїн тягнув лаптя по землі за волоки і приказував» (с. Радинка Плс. Кв.)[1145], «*А як з хати виселяюця, його з собою забірають. Постоли тягнуть за волоки і затягують у нову хату. Хазяїн казав: "Домовик-домовик, пішли з нами в нову хату"*» (с. Нівецьке Плс. Кв.)[1146].

[1140] Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu… S. 202–203 (Materyjały etnologiczne).
[1141] Шевченко Л. Звичаї, звязані з закладинами будівлі. С. 92.
[1142] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1143] Sarna W. Opis powiatu Jasielskiego… S. 67.
[1144] Petrow A. Lud ziemi Dobrzyńskiéj, jego charakter, mowa, zwyczaje, obrzędy, pieśni, przysłowia, zagadki i t. p. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1878. T. II. S. 140–142 (Dział etnologiczny).
[1145] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 358–359.
[1146] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1994.

Переносили домовика у личаку: «*Ну, раньше лапті еті білі, і – присказка: "Дамавой-дамавой, іді са мной" – ілі как-та так. Шоби он нє астався. Патаму-ша єслі астайоцца… он нє умірає, он умірає вмєстє с домам. То-єсть – дом разрушуєцца – і он пагібає. Он бєссмєртний, как і вся ета нєчистая сіла (чи чистая), а єслі так – он пєрєсєляєцца вмєстє с табой на другоє мєста. Бралі лапать, гаварілі, шоб он туда как-та забрався, і єго бралі, лажилі, там, в сумку, куда угодна, і он пєрєєжжав вмєстє с табой на новає мєста жітєльства*» (с. Кам'янська Слобода Нг.-Сів. Чрн.)[1147].

Кидали поперед себе (або на фіру, що перевозила речі) старого черевика і казали: «*Батюшка домовік, ходім з намі*». Другого черевика лишали в старій хаті «на хаті» (на горищі). Якщо «домовік» не пішов на нове місце – то «вун тоже не босий» залишався: «*Я то чула, шо то таке є – домовик. Незлюбить худобіну, то мокрєє вночє, чи людину, то мокрєє. Домовик – то в каждій хаті є. Як вон з хазяїном іде по одной путє, то он невреді'мий, його не бачиш і не чуєш. Як пересяляєса з одной хати в другу, то шось кажут "Батюшка домовой, ходім з нами", – просят. І вже якійсь старій чобот там поднось, шоб і он вішов. Переходить.* […] *Як вібіраєсса з хати, то в перву очередь треба взяти черевіка якогось старого, кінути вперед. Сказати: "Батюшка домовік, ходім з намі". І оставляєш на хаті. Як вун пошов, то пошов, а як не пошов – то вун тоже не босий. То один кинеш на машину чи куди, а другий остаєца в старій хаті*» (с. Думинське Овр. Жт.)[1148], «[Як переселялися в нову хату] *Мати нічого не залишали, а баба винесли на гору один старий чобіт та так і кинули його там. А ми ж – малі, – то нам було смішно, – потім мати нас ганили, шо ми бабу підсміхали…*» (с. Хотин Рдв. Рвн.)[1149].

Згодитися для такого «транспортування» міг навіть валянок: «*Мо'я донька казала, шо була там з дівчинов вчила сі, та й дівчина казала, шо в них є домовик. І вони з сеї хати перебирали сі десь в инчу кватирю. І каже – плаче. Плаче, і нема нікого, – плаче хтось. А мама мо'я, каже, взє'ла валінок, та й кинула, каже: "На, залазь у валінок та й пу'йдеш з нами". І, каже, всьо – втихло. То вони в Заліщиках вчили сі на швеї*» (с. Семаківці Грд. Ів.-Фр.)[1150].

[1147] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1148] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[1149] ДАА. Зап. М. Станіславчук у 2011 р. від Станіславчука Б. М., 1938 р. народж.
[1150] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.

Взуття для домовика ніби виконувало роль транспортного засобу: «*Ну, ніхто тоже його не бачів і не знає. Я знаю, шо як оце вієжжали ми, як переселили, до там сусєдка моя казала: "Домовік-домовік, оставляю тобе… чоботи… в'обшем, шось оставляю, і рушай за нами". Вона оставляла чи туфлі, чи галоши, шось таке оставляла. Под пє'чою. Якієсь тапки чи туфлі. Два, чо' ж одного… От, як же це… воно ж наче до прикладу… Забула… Ну це вона оставляла там якийсь обув. А шо воно там… Покіда'ю… Кі'дає, оставляє там якіє-небудь тапкі чі шо… "Покіда'ю тобє сані, пуєжжай за намі". От, здумала. Думаю ж, якось треба… То моя сусєдка, вона з Бобра* (с. Бобер Поліського р-ну. – *В. Г.*)» (с. Шевченкове Плс. Кв)[1151].

Схожі відомості виявлено й на Стародубщині: «В старовину, коли люди переїжджали на нову квартиру, вони вантажили меблі на віз, а самі відходили куди-небудь подалі. І одна жінка чи один мужчина стає біля воза і каже: "*Домовой-домовой, пойди с нами на новую квартиру!*" І сам відходив. І чекали, коли домовик залізе куди-небудь – в шафу чи куди там […] І тоді їхали» (с. Картушино Стародубського р-ну Брянської обл. РФ)[1152].

До теми «транспорту» для домовика варто зазначити, що у демонологічній традиції росіян відоме «переведення» домовика у нову хату на помелі чи на лопаті (очевидно, хлібній): при переході в новий дім говорили: «Дѣдушка домовой, пойдемъ съ нами въ новый домъ», і при цьому клали на підлогу помело чи лопату і тягнули по землі в новий дім, думаючи, що домовик сидить на помелі чи на лопаті[1153].

5. Переводили домовика з пікною діжею з тістом: «Яко ото хто начинае строяты домъ, то упередъ лягае спаты на тому мисти, де буде стояты домъ. Якъ заснешъ, то тебе буде душиты домовый. И якъ буде вин душиты, то ты его и пытай: "На шо ты мене душишъ на худо, чы на добро?" Ото винъ якъ скаже: "Ху", – такъ ото на худо, а якъ: "Хы-хы-хы", – такъ ото на добро. А якъ пырыходышъ въ нову хату, треба щобъ жинка вынесла съ старои хаты дижу съ тистомъ на середину двора и сказала: "Домовый, домовый! Переходь въ домъ новый!" Ото тоди и на новомъ мисти усе буде благополучно»[1154]. Ці матеріали з

[1151] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1152] Народная демонология Полесья… Т. 4… С. 134.
[1153] Макарий [іеромонахъ]. Этнографическія записки о религіи жителей Балахнинскаго уѣзда [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1915. Вып. 2. С. 749.
[1154] И[вано]-въ П. В. Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ… С. 35.

Куп’янщини підтверджуються і відомостями зі Стародубщини: «Як хату новую дєлаєш, пєрвим долгом бєрьош кота, хлєбную дєжку і под пєч заглянуть і сказать: “Дамавік, пайдьом з намі ў новую хату!”» (с. Картушино Стародубського р-ну Брянської обл. РФ)[1155]. З хлібною діжею входили у нову хату й, зокрема, на Поліссі: «Коли входять у нову хату, то впускають півня і вносять діжку пєкалну» (с. Янова Рудня Овр. Жт.)[1156], хоча зв’язку цього звичаю з домовиком респонденти вже не зауважують.

6. Переносили домовика у мішку: «*Я* [в хату] *переходзіла, дак не прасіла, вон сам, відно, прішов. Ну, я чула так, шо нада перено'сіть його в мешку. Я нє переносіла, ну такіє разгавори чула, шо як переходіш у хату, дак спєрва нада занє'сті дамавіка в хату. Іщі з мешком у стару хату, аткриць мешок і шос там сказаць єму. А тади зав’язуєш мешок, на плєчи і ідзєш. Ну я такого нє дзєлала*» (с. Мощенка Грд. Чрн.)[1157].

7. Переносили домовика у якійсь скриньці, поклавши туди пригощення: «*Домовик є в кожній хаті, в кожнісінькій. Для нього отак кладуть піченьки у вазу або канфети. Треба, шоб були відкриті, бо він їх не їсть, як люди, а їх духом живиться. Як уїжжаєш куди, то в ящичок покласти солодке і запрошувати його з собою. Якщо домовик любить буде сім’ю, то все помагати буде, буде скрізь робити порадок*» (м. Бердичів Жт.)[1158].

8. За відомостями Л. Шевченко, «на Переяславщині (хут. Борисовка) закутують у ганчірку цвіркуна, коли він є у старій хаті, і несуть в нову та кидають “у запічок” – на щастя». Як слушно зауважувала дослідниця, «можливо, що тут маємо момент із обряду переношення домовика»[1159].

9. Кликали домовика, обійшовши круг старої хати: «*Звали. Одна в нас єхала, і звала. “Батечко-хазяїн, поєхали з намі”. Просто сказати. Обійти круго'м хати і сказати. Бо це я… Та женщіна, тоже вона старовата. А я до їє ходила і помагала. Бо вона єхала в Кійов до чоловєка свого'…*» (с. Грезля Плс. Кв.)[1160].

10. Кликали домовика, звертаючись у сторону горища старої хати: «Перейшовши в новий дім, хазяїн в першу ніч іде в попереднє житло і,

[1155] Народная демонология Полесья… Т. 4… С. 134.
[1156] Сілецький Р. «Входчини» (Новосільні звичаї, обряди та повір’я). С. 118.
[1157] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[1158] ДАА. Зап. М. Кузнєцова у 2011 р. від Паплінської І. П., 1963 р. народж.
[1159] Шевченко Л. Звичаї, звязані з закладинами будівлі. С. 91.
[1160] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

звертаючись до горища, говорить: “*Господынъ хозяинъ, ходимъ зо мною въ нову хату*”»[1161], «Один чоловік помінявся з іншим хатами, перевіз все своє добро, вже їхав з останнім возом, а домовика все ж не покликав, думав, що старі мелють пусте, наче без домовика і скотина неохоче іде в новий двір. Під’їжджає до воріт, а воли не хочуть іти у двір. Що не робив, уперлись на одному місці і ні кроку вперед. Одумався мужик, вернувся на старий двір, позвав домовика, і тоді воли вільно увійшли в новий двір, і мужик зажив там благополучно. Запрошують домовика так: підходять до ляди, що на горище, і кажуть: “*Хозяин! Пойдемъ жить съ нами въ другой дворъ, въ новую хату*”. А прийшовши на новий двір, кажуть біля воріт: “*Просю до господы!*”»[1162]

11. Просто запрошували домовика зі собою, без ніяких ритуальних дій (а точніше, на етапі запису таких дій вже не виявлено): «Дамавік пєрєходіть із хати в хату [нову]: “Дамавічок, пайдьом са мною, я тєбя нє брасаю”. Баяцца єго нє треба. Он в шерстє, а єго нікто нє бачиў» (с. Дягова Менського р-ну Чрн.)[1163], «Він є ў кожной хаті, домовік. Перебіраюцца ў хату, значить, забірають с собой домовіка, бо то не буде життя ў хаті, говорать. Мусить бути домовік. […] Звали домовіка с собою, чи: “Домовік, іди з нами”, чи як там они ж, так і перебіраліс в хату» (с. Нобель Зрч. Рвн.)[1164], «*Тоді, як переходили (виходили з старої хати), кликали домового: “Домовий, домовий, пошли зо мною на нове мєсто. Будем там жить”. Бо як домового не позвать, то все одно прийде, але тоді буде зло робить. Торохтіть на горищі і інше*» (с. Ковтуни Золотоноського р-ну Черкаської обл.)[1165], «*Кажуть людзі, шо он в кождой хаті є. Як переселяюца в другу хату, то кажут на його: “Хазяїн мой, пашлі за мной”. А як хазяїн пуйде в другу' квартиру, а його покине, то вже він там шкодить*» (с. Замисловичі Олв. Жт.)[1166], «*У нас його такого не знають. Я в больни'ці чула: як входиш у хату, то треба його просить: “Домовик домовой, чи ти схочеш жить ізо мной?”*» (с. Зубковичі Олв. Жт.)[1167], «*Я то чула, але в нас то такого немає, шоб в кого' він був. Я знаю… Кажуть, шо в кожной хати є. Ну да де ж добрий, та то ж сатана. Я так не раз і чую, кажуть, от, пірібіраюцця в нову хату і кличуть*

[1161] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 61.
[1162] И[вано]-въ П. В. Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ… С. 34.
[1163] Народная демонология Полесья… Т. 4… С. 133.
[1164] Там же.
[1165] ДАА. Зап. Р. Радович 28.06.2010 р. від Клипи Михайла Романовича, 1941 р. народж.
[1166] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1997.
[1167] Там само.

його: "Домовой, ходи з нами", – а ми то цього боїмося. Да, в нас нє, в нас його бояться всі. Ми – кажного року ходить батюшка святить хати, всьо то» (с. Четвертня Мнв. Влн.)[1168], «*Ви знаєте, шо я там мало знаю шо. Це я чула казку таку, шо "Домовік-домовіче, йді, тєбе кліче". А хто кліче?.. Ну, то якби ж бачив його… А то ж нє бачив*» (с. Рудьки Чрн. Кв.)[1169], «*Це як хату ми построїли, дак я не знала. А поза'ду вже кажуть, треба було виходить з того дво'рища і казать: "Домовик, домовик, ходьом мені в нове житло, – будеш домувати і хазяйнувати". Ну, мені ніхто не казав, а як ми перейшли, тоді вже сказали. Це в селі так люди приказували, шоб…*» (с. Добраничівка Ягт. Кв.)[1170], «*Домовик є в кожній хаті. Один хазяїн продав хату і, відходячи, сказав до домовика: "Це вже не моє хазяйство, пошли за мною"*» (с. Левковичі Овр. Жт.)[1171], «*Дамавіка чулі. Гаварилі. "Дамавой-дамавой…" А як приказувалі, нє знаю. Уже павісихала у нас. Як з хати на хату, дак звалі. "Дамавой, пашлі…" Ну, кажуть, у кажнай є хаті свой дамавій. Хто його знає, може, хто й бачив*» (с. Костобобрів Смн. Чрн.)[1172], «*Я чула, шо як в но'ву хату чи квартіру но'ву, дак треба сказат: "Домовик-домович, ходьом ізо мною". О. Він десь причепицця. Ну, знаєте, це легенда. Чи воно єсть… но воно переходить. Бач, другий раз думаєш – та, шо там воно той… – а воно… своє*» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[1173], «[Домовик] *Там, може на чердаку, а може – Бог єго знає. Он же нєвідімка.* [Як переселялись] *Ката бралі. І дамавога з сабой звалі. Ну, як… Так і звалі. "Іді, дамавік, іс намі на житє'йства"*» (с. Карповичі Смн. Чрн.)[1174], «*Ну, шо дамавік. Дамавік ходє. Як дамавік на хароше… а йон в кождам дварє йо, дамавік, ві нє думайтє… У кождам дварє дольжен буть дамавік. От, як кажуть, купляєш хату, дак нада казать: "Дамавік-дамавік, пайдьом са мной. Ти дарогай, я другой. І шоб був ти у менє памошнікам". От шо. Та канєшна – памагає. Йон і памагає, і магє із хати віганять. Дє одо другіє от бабкі, шо ста'ріє, шо вже ік смєрті, так йон у хаті тоже – шамо'тє там, і крутіцца, і шо зря дєлає. Наче па хаті ходє, наче і мі'скі, і ло'жкі, усьо, – тарабаняць. Ета дамавік. Ну, хто його знає, ніхто єго нє бачив. Ніхто нє бачив єго*»

[1168] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2016.
[1169] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1170] Там само.
[1171] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 423 б, арк. 275.
[1172] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1173] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1174] Там само, спр. В. Галайчук – 2019.

(с. Костобобрів Смн. Чрн.)[1175], «*Кожна людина має свой домовик. І вона… цей домовик, він весь час супровожує свого хазяїна. Наприклад, як переєжжаєш із места на место, до довжен попросить свойого домовика, шоб вон за тобою пошов.* […] *Тодє домовик іде за своїм хазяїном. Куди хазяїн єде, туди домовик за їм перебіраєцця.* […] *У ко'жної люди'ни до'лжен бу'ть. Це єсть – охоронець. Якшо ти гарно поводисся і все, – він тобе шкоди не робіт. А якшо ти шось йому суперечиш, не так обращаєсся, як треба, ун може тебе й полекати. Ун може тебе й по… Постукат може, пошкрабат може, може ше шось ізробит.* (А ви запрошували? – *В. Г.*) *Да, я запрошувала. Ну: "Мі переєжжаєм на нове место, єдь із намі, будь нам хазяїном у домі. – Просто: – Домовик… – кажем. – Домовік, хазяїн, єдь із нами, мі єдемо на но'ве место, єдь із нами, будь нам там хазяїном". Все, він шкоди тодє не робіт*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[1176].

У низці випадків респонденти вже навіть не пам'ятають примовок, констатуючи лише самий факт запрошення: «Без домовика не можна жити в домі, та й скотини не вдержиш у дворі: вся переведеться, пропаде; тому коли переходиш жити в інший двір, в іншу хату, треба і домовика звати с собою»[1177], «*З хати в хату він і сам перейде, якшо його попросиш. Шось там молитву якусь читали, от. Но я не знаю. Це я все в Те'льчах чула, це не в Осни'ці я чула. Це я двадцять п'ять років живу тут. А тут я не чула такого*» (с. Велика Осниця Мнв. Влн.)[1178], «*Такоє було, шо пєрєсєлялісь і прасілі дамавіка. Ну, я вже нє знаю як, ну чуть чула, шо такоє було*» (с. Чайкине Смн. Чрн.)[1179], «На "*входчини*" треба запрошувати домовика зі старої хати у нову. "*Єслі є домовик в хаті, то можна жить, а як нема, то це опасне. Якшо ікона є, то він точно довжон бути*"» (с. Великий Кобилин Овр. Жт.)[1180], «*У нову хату слід кликати домовика. Він схожий на вужа, гадюку, мідянку*» (с. Селець Нрд. Жт.)[1181].

12. Кликали домовика з хлібом-сіллю вже у новій хаті на «входини»: «Оскільки кожна хата має, згідно з віруваннями тамтешнього люду, свого domowyka, тому – в разі переселення з одного дому до другого, – належить в останню ніч перед переселенням просити домовика з хлібом і сіллю на нове

[1175] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1176] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1177] И[вано]-въ П. В. Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ… С. 34.
[1178] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2016.
[1179] Там само, спр. В. Галайчук – 2019.
[1180] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 423 б, арк. 231.
[1181] Там само, арк. 162.

помешкання. Господарство відтак залишається під його впливом, а господар, що живе з ним у згоді, спостерігає скрізь сліди його прихильності» (Теребовлянщина)[1182], «Коли входять, беруть хліб і сіль на рушнику і кажуть домовику: "Іди, будеш моє хазяйство оберегати, дєток моїх і худобу – будеш хазяїном"» (с. Замисловичі Олв. Жт.)[1183], «Для того, щоб задобрити домового, використовують хліб та сіль і застосовують вербальне примовляння: "«Домовий, на тобі хліб та сіль, дай мені спокойне життя: шоб я спала з вечора до півночі». Він тоді уходе і приходе харош"» (м. Валки Харківської обл.)[1184], "В кімнату входять господар і господиня разом, тримаючи хліб і сіль на руках, а діти прямують за ними, і одразу ж на порозі примовляють, звертаючись до того, хто нібито перебуває в хаті: "Господару господароньку, прыймы насъ в комирноньку, ты соби сыды спокійно, насъ незаймай, мы тилько кавалокъ хаты беремъ для себы, а решта для тебы»; по чому вступаючи в кімнату ставлять хліб і сіль на стіл, і вже розпоряджаються як знають перенесенням"[1185].

Однотипні з наведеними вище запрошення побутують і в поліських селах РФ: «Домовой – ето в кажном домє должон бить. А ти хошь увідать єго? Нєт. Нікогда і нє увідіш. Вот когда із дому в дом пєрєходіш но′вий, говорят: "Хозяін домовой, пойдьом со мной в новий дом". Вот он пєрєходіть. А как он пєрєходіть, нікто єго нє відіть» (с. Савіново Малоярославецького р-ну Калузької обл. РФ)[1186], «[При переході в нову хату з собою кличуть домовика]: "Хозяін мой, пойдьом со мной"» (с. Мєлічкіно Малоярославецького р-ну Калузької обл. РФ)[1187], «[Коли від'їжджали, подійдеш до кутка і скажеш:] "Домовой, хозяін мой, пойдьом со мной"» (с. Бичкі Дмітрієвського р-ну Курської обл. РФ)[1188].

Схоже поліщуки на Калужчині клали хліб для домовика, закликаючи його до хліва: «Ета на вєршня′к у нас тада хлєб клалі, хазяіна ва двор звалі. Там вєршняк у хлівє. Вот єта двєрка, а навєрьху брус – єто вєршняк. [А як звали

[1182] Województwo Tarnopolskie. Lwów, 1931. S. 21.
[1183] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 358.
[1184] Ніколаєва А. Вірування у повсякденному житті українців (кінець XX – початок XXI століття). С. 56.
[1185] Дыминьскій А. Суевѣрные обряды при постройкѣ дома въ Каменецъ-Подольской губерніи. *Этнографическій сборникъ, издаваемый Императорскимъ Русскимъ Географическимъ обществомъ*. СанктПетербургъ, 1864. Т. VI. С. 8 (Смѣсь).
[1186] Народная демонология Полесья… Т. 4… С. 135.
[1187] Там же. С. 135.
[1188] Там же.

хазяїна?] А мнє нє досталось звать. Звалі, а я ж нє знаю, как» (с. Жерельово Куйбишевського р-ну Калузької обл. РФ)[1189].

Домовика подекуди навіть запрошували з собою, повертаючись із гостей: «*Разгавори були, шо дамавик, там… На хатє, на чердаку… Ну ніхто ж його нє бачив. Щіталос, шо хароше. Даже маладьож, дачка' наша, ана у Жлобінє. Ета ж вся маладьож із дєревні в гарада, а тади за маладьожжу – да і старухі в горад тянуцца. Приносять еті павер'я туди, в горад. А маладьож падхватує. Значить, каже, шо – "Дамавой, дамавой, лєзь в карман, пайдьом дамой". Це от єслі гулять пришла да каго', дак… Живе на дєсятом етаже, ну ето вже із дєревні ано прішло. А тут нє було. Ну, разгавори булі…*» (с. Лемешівка Грд. Чрн.)[1190]. У цьому випадку знаходимо паралель і в уявленнях росіян: «Я без хозяина никуды ни езжу. Иду из дома: "Хозяин мой – пойдем со мной!" Без хозяина не ездий никуды. В войну я еду в тайгу – хозяина с собой беру. Быстро нарублю дров и домой – говорю: "Хозяин мой, пойдем домой!"»[1191].

Якщо переходили жити на нове помешкання, у старій хаті зазвичай лишали ікони, а крім того нерідко стіл, а на столі – хліб та сіль (для домовика). При цьому стіл з хлібом-сіллю залишали і в випадку, коли у хаті ще хтось житиме, і якщо залишали хату пусткою: «Домовик в кождій хаті є, і без домовика хата не живе. В пустій старенькій хаті, де люди не живуть, "*сам Господь заходить – переночує да й полетить собє на небеса*". "*Домовик – добрий, стереже хату, він у воздусі коло іконов. В хаті завжди має бути на столі хлєб і соль – це і для домовика, і для покойників. Гріх, коли стол голий – це ж Господь ходить!*"» (с. Велика Чернігівка Овр. Жт.)[1192], «*Мі як вієжжали, до стола оставіли, ікону оставіли, рушничка на іконі, такого… старенького. Ну, а тодє ж – були Гробки' там – і мі поєхали. Син був… Кажу – Петя, давай подивімос… До ми одкрили, до рушничок вісєв, а ікони не було.* (А стола голого оставляли? – *В. Г.*) *Нєт. Клійонка була, ну, я не знаю, чи скатєрка…* [Хліб] *Я й не знаю, чі оставляли, чі нє. Забуласа*» (с. Шевченкове Плс. Кв.)[1193], «*В старій хаті лишали хліб на столі, шоб оставався, вода свячоная шоб була, вобрази, – шоб всьо було, так не можна кидати. Стил шоб був застеляний портовиною.*

[1189] Народная демонология Полесья… Т. 4… С. 135.
[1190] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[1191] Прищепа Е. В. Традиционные представления русских старожилов… С. 44.
[1192] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 423 б, арк. 216.
[1193] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

Для того, шоб не бу'ло голо, шоб ти за'вжди був богатий, шоб в тебе' не бу'ло голо. Шоб і в тій хаті було, і в тій, понимаєш? А і не живе нихто, то треба, шоб було» (с. Великий Курінь Лбш. Вл.)[1194], «[В старій хаті] *Стола оставляют. Ну – не голого. Треба якоюсь тоже ска'тірочкою заслат. І скібочку, тако крайчіка, хлєба положит. Ну, так положено вже*» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[1195], «*Ну одо так, як ми переєжжали з Полєського. До ми… ну як… таку іконку оставіли, рушничок оставіли на іконці в хаті*» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[1196], «*Як сусєдка переселяласа, то оставіла стола, хліб, суль на столі, покінула тим хазяям, шо то туди поселяліса.* (А якщо хату пусткою лишали? – *В. Г.*). *Ну – то обізатєльно треба, шоб остававса хлібец і суль. Кажуть – для домовика. То ж всьо равно в хаті остаєтца якесь наслідство Господнє. Ікони оставляли. В нову хату – так само. Першим довгом треба, шоб був стіл, на столі – хліб, суль. І ще першим довгом треба занести' котика, півня у хату. Разом їх несли, шоб і котик був, і півень. Той хліб, його завчасу заносилі, то ложилі цілу буханку, і лєжав через ніч. А чи потім його сами з'єдалі, чи як то?… Як в хату йшлі потом, то так само несли в рушничку хліб ума'таний, і суль. Сідалі з сем'єю да з'їдалі той хліб*» (с. Рудня Карпилівська Сарн. Рвн.)[1197], «*Так, як я казала, шо Бога клічут, так і перейму клічут* [в нову хату]. *То в старій хаті оставляють сту^{o}л, на столі хліб, су^{o}ль шоб була. Ето для її оставляєцца. В всіх хатах вона є*» (с. Кричильськ Сарн. Рвн.)[1198].

Привертають увагу описи переходин на нове житло з Чорнобильщини. Тут на старому обійсті залишали кота як субститут господаря, а також необхідні атрибути для душ померлих, які ще будуть навідуватися до старої хати, зокрема ікони, хліб-сіль на застеленому столі, столове приладдя, рушника-втирача: «*Одного' оставляєш у ста'рой хаці, а одного' забіраєш, – шоб два було кати. А то ж уже – як куда переєжджає, дак значиць, одного' оставляєш дома, а другого забіраєш. Шоб і там був хазяїн, і там був хазяїн. І не кошку, а шоб кот. Обізацєльно шоб кот був. Шоб там був хазяїн, і там був хазяїн. У двори. Ну, як заходилі вже у хату, каже, ето… В нас там два було. Одного' оставілі, оставсє, а одного' забрала. Старій оставса, а молодзєнького забрала. І вже як*

[1194] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015.
[1195] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1196] Там само.
[1197] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[1198] Там само.

прийшлі сюди, приєхалі… Далі нам ключі і ми прийшлі, і так уже як в хату заходіш, пускаєш попе'реду кота. (А в старій хаті ше шось оставляли? – *В. Г.*) *Ну аякже. Оконку оставляли, каже, тарєлки дзвє, каже, чашечку, двє ложечки оставляли. Бо казалі, шо бацьки, значицця, помершіє бацьки, ну, в'обшем, родня померша буде приходити у стару хату.* (То це і стола оставляли? – *В. Г.*) *Да.* (Застеляного? – *В. Г.*) *Ну аякже. Двє тарєлочкі, двє чашечкі, двє ложечкі… Ну, коб пара була. Бо буває, от, при'йде по парі, от, бацько й мати, – то по парі шоб було. Ну, окони ж оставлялі на рушніку, полоцєнце. Так як то, так полоцєнце вєшаєш. Каже, шоб було їм прийці і було чим уцєрі'цца. Ну, вода… ведро чи шось там, каже, те… кружечка шоб стаяла. Шоб приходилі і…* […] *Ну дак от ми виєжжалі, у мене' було два. Дак одного' забрала, а одного' оставіла. Козалі ж колісь, шо треба, шоб хадзяїн оставався адін кот у хаці… Ми ще, як єзділі додом, так ще був*» (с. Красне Чрн. Кв.)[1199], «*Ну, покідалі яконку в хаті, і полатєнце покідалі на кручку. Но'ве полатєнце вєшалі на кручку. Шо полатєнце вєшалі, втіраліся. Дак на кручок вєшалі. Нове положено. Нє знаю* [для чого]. *Традиція була, шо…* (А в старой хатє хлєба не оставлялі? – *В. Г.*) *Оставлялі. І хлєб, і яконку оставлялі, і полатєнце. Стол шоб засла'тий був, і хлєб на сталє лажилі. Із соллю. Кусочок хлєба і соль. Отаке було. Нє знаю, для кого. Чі яно таке ще з в'єку вєлос?*» (с. Копачі Чрн. Кв.)[1200].

У деяких варіантах переселення у нове житло хазяїн навіть має вибір: забрати домовика із собою чи залишити на попередньому помешканні. Проте оминути його увагою все ж не можна було, а запросити на нове помешкання було дуже бажаним.

Якщо не забрати свого домовика, немає певності, що домовик з нової хати уподобає і не почне шкодити. Зокрема, так вважали на Східному Поліссі:

– «*Ета такоє буває, што каже, што дамавий. Єслі, там, палюбє двор, значить, хазяйства вядєцца. А єслі, от, буває, што нє вядєцца, каже: "Ай, то дамавий…", – нада чи пасвятіть, пазвать свящєнніка… Ета такоє буває. Ну, каже, дамавік у каждой хатє живє. Буває, шо пагане, буває, шо хароше. Як харашо живє челавєк – ну, і дамавік там хароший, а як што-то, дамавік такій якійсь, дак нада свящєнніка пазвать, да пасвєтіть, да і все. Кажуть, нада… Асобєнна, от як пєряходіш із хати в хату. Ну, купів – пєряйшов, а там штось*

[1199] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1200] Там само.

ня так, – от, чи штось стукає, чи то. Кажуть, нада іттіть туда (в стару хату. – *В. Г.*) *і казат: "Дамавой-дамавой, пайдьом са мной". Ото так я чула. І пріттіть дамой і пяченнє ілі канфет, там, палажить в тарелачку в таком мєсті, шоб мєньше відна було. От такоє я чула. Ну, на шкафчік дє-нібудь. Ну, шоб ні сільна було відна.* [Домовик] *Ну, і да хлє'ва, – йон же ж хазяїн там у дварє*» (с. Михальчина-Слобода Нг.-Сів. Чрн.)[1201].

– «*Ну, дамавік… Дамавік – тоже сурйознає дєла.* […] *Лічна мінє само'й було. Жила я сама, так палучілась, з малих гадов. Грибок на хату кінувся, купіла оцє другу… Нєправильна я ввийшла в цюю хату, – дєткі маі, шо в менє' рабілося, шо чуда такоє з сатварєння міра було, скількі я пражила – нє дай Бог нікому горя. Це дєд мой жив, двоє дєтєй, – нікога нє чепало з сєм'і, а мені споко'ю нє давало. Адчиняє вакно, заходіть, і вце так – ідьоть-ідьоть-ідьоть – да са'мага горла, і менє душіть, шо спакою нєма. Страшиліще було!.. Ну, мєсяцав два втакоє було. Тади пашла я в цєркву, там пєвчиє знакоміє були. – Ну, як здаров'є? Да якоє, кажу, здаров'є, як такоє робіцца. А яни й кажуть – пасавєтуйся з батюшкаю. Кажу – такоє й такоє дєла… Страшиліще… Вон мінє й каже – ну, шо я вам пасавєтую – ось будєм єхать із матушкаю в Чернігав, дак за'йдєм хату пасвєтім вам. Дажда'лісь сиботи, прієхалі, пасвєтілі ані… Цепєрь – я цеє вже ж расказую, а женщинка старє'нька сідєла на сту'льци там, у цєркві. І вана мінє каже – іді, женщінка, сюди… Я падийшла… – Шо в табє там твориццa? Я кажу – отак і втак. – Ти переходіла в хату сваю, ти дамавого забра'ла сваго'? Я кажу' – шо сє такоє? Ну, дамавик у кажном, каже… у кажной пастройци йон. Ось як такіє хати, шо пєчи нєма, всє равно в свєтом вуглу сєдіть йон, дє свєтиє ікони, а як уже ж є – дак пад пєччу. І то йон цвірінькає, цвірінькає… А я кажу – а шо яно такоє? Чи сабака, чи кот, чи чалавєк, чи шо ж яно такоє? А яна каже – нє, такій, каже, жучок, нєвєлікій. А ви, каже, єго сваго' бросілі, а той вас нєзлюбів. І то такоє тварілася, каже, в вас. Я кажу – а шо ж мінє рабіть? Як же паймать єго чи шо? А яна і каже – нє нада лавіть нічога і шукать нє нада. Ві, каже, всє равно єго нє пабачитє. А, каже, адєньтє всю гразну адєжу. Нє такую, шо дєсь у люді ідєш, в цєркву чи куди. А такую, ну, щадєнну адєжу. І тагди, каже, вазьмі баханачку хлєба, заметай (Ну, дє якая лахманінка, палатєнце, там, чи платочкам, – шо пад руку падо'йдє, шоб*

[1201] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.

нє голаю рукою). Сядь на аслонє і скажи: "Дамавой, дамавой, пайдьом са мной! Дамавой, дамавой, пайдьом са мной! Дамавой, дамавой, пайдьом са мной!" То у цьой старо'й хатє, як ідєш уже в другу хату. І тади вставай і віходь надвор із хлє'бцем. Тади, каже, йон із вамі по'йдє і вас будє ахранять, як той ангєл-хранітєль. А ві єго, каже, нє забралі, а цєй чужій вас нєзлюбів, і вам оцьо такоє робіцца… (Ну, вже ж як пасвятів вже хату – всє було нармальна с тєх пор…) Хлє'бец, каже, расходуй куди папала, толькі ж уводіш у цєй дом, у другій дом входіш, а тади, у другій дом увійшов, дак цюю баханачку хлєба – на хазяйства: ку'рачкам, парасятку, каро'вкам, но нє сабакам, каже, і в єду не пускай. Цєє всє замєті-замєті, іді, дє в вас там калюжка вадічка, чи рєчечка, чи балотце. Толькі не в цьом будинку. Замєті-замєті цєє всє і ві'нєсь ля вадічкі. Тока нє сип у воду. Ямачку пракапай – і всьо. Засип свєтою зємелькаю, зємля сє свєтая. А там шо нада, яно, каже, при'ймє» (с. Черниш Грд. Чрн.)[1202].

Переодягання у старий одяг у цьому випадку, очевидно, є маркером долучення до потойбіччя, до якого належний і домовик. Прикопування сміття зі старої хати на межі між водою й землею покликане нейтралізувати статус покинутого житла. Перенесення ж хліба зі старого житла на нове з наступним згодовуванням домашнім тваринам, власне, і символізує перехід на нове помешкання домовика, який мав ними опікуватися.

Відомості про необхідність кликати домовика актуалізовано і в багатьох інших бувальщинах:

– «У кажной хаті є, сідіть. Кажуть, таке чорне, лохмате. Какі люді у хаті, такі вон є. Сосєд каже, що вони його до новой хати не позвалі, так он ім щось погано зробіў» (с. Тхорин Овр. Жт.)[1203].

– «*А ви знаєте, я цього не знала, но казали – домовік. Я… У мене' хазяїн був, больного сюда привезли, – вун помер… І вун помер, і через скольківсь врем'я – я лежу… я лежу не сплю, дівлю'с. І міні… а я отако… отаково лежала, – руку як налягло – не мона мінє не туда, не сюда… і не сплю ж. І сюда, і туда… Я хотєла вже оцю ж пудняти да перехрестицця ж, – не мона нияк. І говорить не мона, ві'говорить не мона. Язик не говорить. Дак я вже умственно – давай моли'цце, "Отче наш" да… Да й тодє одпустило, я й перехрестилас. Да стала людям розказувать, то каже – домовік. Не прішов*

[1202] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018.
[1203] Народная демонология Полесья… Т. 4… С. 133.

студова, де то я жіла? Мі ж переселе'нци. (А як на нову хату йшли, то його з собою не просили? – *В. Г.*) *Я не просила – може, мені так і було*. [А люди] *просили. Ну: "Ходи з намі…" Шоб з намі йшов. Ну, словамі во, віговара'ют, і всьо*» (с. Діброва Плс. Кв.)[1204].

– «*У нас у одних, дек женщіна спала, отак за'сне, он навалюєцце на груді – і дихат не можна.* […] *Ну, я не знаю, ну це в нас тоже тут одна казала, шо… ця женщіна пажалілась, а вона каже – то ти… навєрно, ві єхалі да не погукалі з сабою його. А дамавіка нада звать із сабою. "Єдьмо з намі". Дик вон буде приять, а то – разсе'рдивсь. А чи так, а чи не так…*» (с. Лельов Чрн. Кв.)[1205].

– «*Виходила замуж за другого, і вона свого домовика там не оставила, де жила, і його сюди не забрала. Вон сам прийшов, і розсердився на її, шо вона даже в своїй хаті не ночувала.* (А як забирали? – *В. Г.*) *Ну, як кудись ідеш сам, то кажеш: "Ходім уже зі мною", або: "Оставайсь собі, з Богом, і живи". А вона не забрала і, каже, як лягаю спать, часов в дев'ять-десять як начне вже стукать, шаркать ложками – коси на голові встають. А потом приводила бабок – шептали, обсипали відуном хату, і ще й священним відуном, на Маковея святили*» (с. Млачівка Плс. Кв.)[1206].

– «*Ну, кажуть, што нада… Мінє було такоє. Расскажу. Мі жилі' на пасьолку там, Паляна. Ну, люді сталі раз'єжжацце, а мі вже падєлаліся так як старава возрасту… Ну, стари'й каже, што прадаєцца хата етава й етава. Такая вже, заброшенная. Давай куплять хату в сялє, таго шо маладиє втякуть, а ми тади астанємся нягодниє. А в нас іще син був нєжанатий. Ну, ми купілі ету ха'тчину, такая разламаная була, атдєлалі всьо, ну, і пєряйшлі сюда. Пєряйшлі сюда, а син астався в хаті. Ну, вже ті правду ви'н казав мінє, ті нєправду, я вже нє дакажу. Приходє йон раз ка мнє і каже: "Ма, нє дає штось нам спать. І кні'жкі па хаті валяюцца, і хтось тупає… Я нє знаю, я вже баюся…" Я ка'у – да што ти вігадуєш такоє? Ну, стала тут женщинам казать, каториє старинниє ані. Кажуть: "А ти дамавіка забрала з хати?" Я кажу – якого дамавіка? "А в кажной хаті дамавік жівє". Я кажу – а Бог яго знає, я яго нє бачила. "А яго ніхто нє баче. Яго ніхто нє баче і нє знає, якій йон. Іді ж і забярі". А я кажу – ну як же мнє забрать? "А іді, в хату ввийді,*

[1204] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1205] Там само.
[1206] Там само, спр. В. Галайчук – 1994.

дастань руку із кармана отак-во, і кажи: "Дамавік-дамавік, пашлі са мной в мой дом". І три ра'зи скажи, і апять руку в карман, і он там і залєзє табє в карман". Ну, ті правда, ті нєправда, я і пашла. Пашла да сина. Прішла в хату: "Здраствуйтє, дєті". – "Здраствуйтє". "Ну, я пришла ж за дамавіком за тім…" Ну, я прашла пасєрьод хати і кажу: "Дамавік-дамавік, пашлі са мной в мой дом. Дамавік-дамавік, пашлі са мной в мой дом". Трі ра'зи сказала, і у карман, ну і іду ж, руку дяржу в кармані. Ну, прішла в двор і випустіла сюда в хату. Ну, приходє син і каже, што ніхто нє чапає вже. От, я єго забрала. Ну я єго ня бачила, і тут ня бачу. А ті правда, ті нєправда, я вам нє магу даказать. Ну тіха [було]. [Домовик] *Ну канєшна – харошеє. Може, єслі хто наврядіть што яму, дак йон плахоє дєлає*» (с. Бучки Нг.-Сів. Чрн.)[1207].

Такі уявлення побутують і на поліських теренах Бєларусі та РФ: «[…] Але казали, ничого ни буде в хаті, коли зусім нима домовика, бо хату може огонь схопити. І господарі починали кликати часом його: "Домовік, домовік, приди до нас і пільнуй хату хорошенько!"» (с. Андроново Кобр. Брс. Бєл.)[1208], «Построє хату – вот ня вядється скот, люді балєють – дамавой ня любять. То просять ста′рих людєй, і оні ўже вводять дамавого. Тє ста′риє люді адін ат аднаго′ учатся, може, хто і знає, то ето тайна» (с. Челхов Климовського р-ну Брянської обл. РФ)[1209], «У кажном домє єсть свой дамавой. Єслі пєрєходілі на другую квартіру, то должон звать дамавого. Дамавого звалі так: "Хазяін дамавой, хазяін дваравой, я ухожу на другую квартіру, і ти поді са мной!" А еслі дамавого у новую хату нє позовєш, так и хозяйство нє вєдєцца, і скот пропадаєть, то корова потєряєцца – хазяіна нє пазвалі» (с. Жерельово Куйбишевського р-ну Калузької обл. РФ)[1210].

Варто зазначити, що домовик не обов'язково мусить переходити на нове помешкання: «[Про домовика] *Гаварилі. Када ета сасєдка, Ро'жіха, пєрєєжджала, каже: "Дамавой-дамавой, пайдьом са мной". А дамавой каже: "Нє, я астаюся в свайой хаті[е]". Ну, ета вот купляєш дом, пєрєєжжаєш – становісся на парог і кажеш: "Дамавой-дамавой, аставайся са мной". Три ра'зи, каже, нада гавари[і]ть, штоб йон астався тут. А єслі нє кажеш, дак нє будє скот вє'стса. У каждай хаті[е], хто пєрєєжджає, каждий так становіцце*

[1207] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1208] Народная демонология Полесья… Т. 4… С. 132.
[1209] Там же.
[1210] Там же. С. 134.

на парог, і просім дамавога, штоб астався іса мной. Ніхто єго нє бачів. Ну, хто його знає, дє йон… У Божом свєті…» (с. Кам'янська Слобода Нг.-Сів. Чрн.)[1211], «*…єслі астайоцца… он нє умірієє, он умірає вмєстє с домам. То-єсть – дом разрушуєцца – і он пагібає*» (с. Кам'янська Слобода Нг.-Сів. Чрн.)[1212], «*До домовік же, як вієжджают з дому, до оставляют же й хлєб, і воду на столє, шоб уже… Ну, каже: "Домовік, іди зо мною. А не хочеш – оставайся тут". І то ставеть йому воду. Він же, як вроді би, у каждой хаті єсть. Та' як вон охраняє оце все. А хто його знає, як воно… Каже: "Хоч, іди зо мною, ми тебе не кі'даєм. А не хоч…" – то оставляют хлєб і соль*» (с. Тараси Плс. Кв.)[1213], «*Ну, люди як кажуть. Кажуть, шо в кажнай хатє є дамавічок. У кожнай хатє він є. І то ж кажуть, єслі, напрімєр, живеш ти у паганой хатє, а патом новий дом пастроів, то абізатєльна – переходят… Ну, це таке павєр'є, хто його знає… Абізатєльна – шоб ката взять з сабою і абізатєльна, уходят, дак і дамавічка забірають з сабой. Ну, проста, там, перехрестілась перед іконаю да кажеш: "Дамавічок-дамавічок, єслі ти хочеш с намі піти, хадім з нами, а нє – дак астайвайся тут хазяйнуй". Оце таке. А бачить його – може, хто й бачив, ну я не бачила*» (с. Мощенка Грд. Чрн.)[1214].

Залишиться він у старій хаті й тоді, якщо його не покликати з собою: «[…] *То ми там жили, а тади нас сюди уже переселили, укрупняли, надумались укрупнить сьола, так попереселяли, так уже яго не пагукав дєд, так там вон і астався*» (с. Хатилова Гута Чрн. Чрн.)[1215], «*Домовик – наче ж я чула, шо люде розказовали. Це в хаті… В кажной хатє, мол, є домовик. Так же ж? Ну, таке наче я чула, шо казали, шо хто-то вієжджав, і не сказав, шоб і домовик ішов на вісєлєніє разом. От. А потом вернулось воно додому, от, – аж седит домовик. У хатє, от. Такий наче старенький дєдок. А як воно, а шо воно, я не знаю.* (Сміється. – *В. Г.*). *Так шо треба, як вієжжат, дак треба і його… ну… пріглашат, забірать його з собою, от. Ну, шо – домовик-домовий, шо як мі єдем, до і ти з нами*» (с. Вільча Плс. Кв.)[1216].

[1211] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1212] Там само.
[1213] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1214] Там само, спр. В. Галайчук – 2018.
[1215] Там само.
[1216] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.

На Куп'янщині й Лубенщині вірили, що домовик, залишений у старій хаті, тужить за господарями. Згідно з записом В. Милорадовича із м. Снітин на Лубенщині, після смерті батька син перебрався у нову хату. Як на те, його дружина почула, що наче у старій хаті хтось тужить. Присвітивши, не побачили там нічого. Зібралися у гості до тестя, але як тільки трохи від'їхали – загорілась спочатку нова, а за нею й стара хата. Коли почали «жалитися» людям, мовляв, «чули, шо тужило в хаті», почули відповідь: «То твій батько знався із домовиком, а як ти сього не знав, то не вмів попросить його. Тобі б було взять хліб і дрібок солі і попросить у сю хату»[1217]. У записі П. Іванова з Куп'янщини цей сюжет, по суті, схожий: «Якщо хазяїн перейде жити на інше місце і не запросить з собою домовика, то той, залишаючись на старому попелищі, тужить, жаліється на свою участь, а заодно і на майбутнє хазяїна, тому що той в новому домі без старого домовика повинен скоро померти. Кажуть, жив один молодий здоровий працьовитий мужик в хуторі Сеньківці, поблизу м. Куп'янська, в старій, ще прадідівській хаті, і жив заможно, в повному задоволенні, та хата була надто тісна, зовсім увійшла в землю. От купив він собі місце, побудував на ньому нову простору хату і став у ній жити, розібравши стару на дрова. Але, переходячи на нове місце, не запросив домовика. З переходом у новий двір худоба стала хворіти, хазяйство розладжуватись і сам хазяїн хворіти. І чим далі, тим гірше. Пройшло біля трьох років, хазяїн все хворіє, хазяйство звелось ні на що, а на старому печищі ночами щось тужить: «*Бросили стараго, покинули одного! захотилось самым житы, гирку чашу питы!*» І раз почув це голосіння мужик, напала на нього туга и взяли роздуми. Звернувся він за порадою до знаючих людей, ті порадили йому піти вночі на старе печище, взявши хліб і сіль, і попросити свого старого домовика в нову хату на життя. Мужик виконав дану йому пораду і за якийсь час і сам поправився, і хазяйство прийшло до ладу»[1218].

На такі уявлення натрапляємо і в російській демонологічній традиції: «При переході в нове житло господар дому повинен покласти для *домоваго* у *подполье* нового дому цілий невеликий хліб і на нього солі й чашку молока. Приготувавши це господар уночі в одній сорочці йде в старий дім і говорить: «*Кланяюсь тебѣ, хозяинъ батюшко, и прошу тебя пожаловать къ намъ въ новыя хоромы: тамъ для тебя и мѣстечко тепленькое, и угощеньицо*

[1217] Милорадович В. П. Житье-бытье лубенского крестьянина. С. 182.
[1218] И[вано]-въ П. В. Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ… С. 35.

маленькое сдѣлано». Без запрошення *домовой* не піде на нове місце і буде плакати кожну ніч» (Білозерський пов. Новгородської губ.)[1219].

Сумує домовик також після смерті господаря хати: «*Домовик… В нас умерла жінка, дак – ти шо! – після неї таке робилося в хаті: не котів, нечого не було, а в хаті – страшне. Бо він її… се ж вони вдвох тіки жили', понімаєш? І таке – побилося… То там шось розеб'єцця, шось розеллєцця, о, – дуже він сумував за нею. Отак і розказують. Це наші матері, а матерям матері розказували*» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[1220].

Подекуди ж вважають, що домовик, на відміну від господарів, не покидає своєї домівки: «(Не забирали домовика в нову хату? – *В. Г.*) *Казали, шо він не переходить, він остаєцця в хаті*» (с. Строкова Пр.-Хм. Кв.)[1221].

2.12. Пов'язані з домовиком обрядодії при переселенні у нове житло.

Певні ритуальні дії, заадресовані домовикові, треба було виконати й на новому помешканні. Як вже зазначалося раніше, перш ніж входити самому, до хати пускали тварину-«засідича» (термін «засідич», нагадаємо, походить з теренів Бойківщини). Вже починаючи від цього моменту, трапляються звертання до домовика, щоб оберігав худобу: «На входчину господар, впускаючи на ніч у нову хату кота і півня, приказував: "*Хазяїн-батюшка, хазяйка-матушка, корми, напувай, рукавичкой гладь, шоб усе добре велось!*" […] Так приказують і тоді, коли вперше у хлів вводять корову» (с. Білокоровичі Олв. Жт.)[1222]. Прохання «гладити рукавичкою», вочевидь, ґрунтується на відомій опозиції голий / волохатий, тобто буквально – домовика просять погладити тварину «не голою» рукою, забезпечивши тим самим здоров'я і добрий приплід.

Варто зазначити, що схожі прохання здебільшого стосуються ситуації, коли у господарстві з'являлася нова живність. Такі примовки особливо часто трапляються на Східному Поліссі. Домовикові буквально «рекомендували» усіляку живність, що поповнювала господарство, прохаючи про сприяння: «*"Дамавік-дамавой…" Нє знаю. Ну, такая малітавка йо, да я вже забулася. Ну, штоб скот вадівся. Абєрєгав. Штоб… Тєльонак як народіцца, дак: "Дамавік-дамавой, штоб ти тєльонка убєрєгав"* [Казали] *у сараі*» (с. Хотіївка Смн.

[1219] Майков Л. Великорусскія заклинанія. Л. Майкова. С. Петербургъ, 1869. С. 159.
[1220] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1221] Там само.
[1222] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 358.

Чрн.)[1223], «*А щас – как дєлают (даже жена ета дєлає, я замєчаю). Парасьонка как пакупают, ілі другую живнасть, запускає в сарай, нада сказать: "Дамавой, дамавой, прімі ету живнасть к сєбє". Шо-та такоє. Шоб он нармальна атньосся, шоб нє балєлі і всьо нармальна била па хазяйству.* […] *Парасьонка нада нє витрушувать, расказують люді, а отак бєрьош, шоб он вилєз, і: "Хазяін лахматий, прімі маю дєтку в сваю хату. Шоб здаровєнька була і вєлі'кєнька расла". Ета отак-от випускалі, і ета самає… Ета тут бабкі так казалі*» (с. Кам'янська Слобода Нг.-Сів. Чрн.)[1224], «*Це на палналуніє читаєцца: "Дамавой-дамавік, ахраняй маіх птіц. Ад харьков, лісіц і куніц. Крєпка слова, добре дєла" – нікада циплята нє падохнуть. І я оце читала малітву – так лісіца паймалась, у двор зайшла. Дамавик паймав їє і не пустив. Це обєрєжни'є такиє малі'тви*» (Нг.-Сів. Чрн.)[1225], «*Дамавик ахраняє вєсь скот ва дварє. Када привозять дадому, там, чи сабачку, чи котіка, чи каровку, чи авечечку, чи парасятко, то нада взять і паказать дамавіку. Сказать: "Батюшка дамавой, вот тєбє, хазяюшка мой радной, махнатий звєрь на багатий двєрь. Кармі, сматрі, рукавічкай гладь"*» (Нг.-Сів. Чрн.)[1226].

Аналогічні відомості на Черняхівщині виявила А. Кривенко. Тут також вважали, що коли настає повний місяць, з домовиком можна встановити контакт й про щось його попросити. Для цього треба вийти на вулицю, помолитися й, коли побачиш домовика, промовити: "*Домовик! Охраняй од куниць, од лисиць, од котів – курей, да індиків, да качок!*» (с. Крученець Чрн. Жт.)[1227].

Щодо такого роду «молитов» до домовика, які найчастіше трапляються на Чернігівщині, то вони могли бути запозиченими від росіян-старообрядців, поселень яких на Поліссі було чимало (Водночас запозичення самої лише «молитви», на наш погляд, ще зовсім не означає запозичення звичаю в цілому). Для порівняння – відомості середини XIX ст. з Архангельщини: «Уводячи щойно куплену худобу в стійло, строго дотримуються наступного обряду: низько кланяються, звертаючись до кожного з чотирьох кутів хліва чи стійла, і приговорюють: "*Вотъ тебѣ, хозяинъ, мохнатый звѣрь; моего* (чи мою) *такого-*

[1223] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1224] Там само.
[1225] Там само, спр. Н. Лещенко – 2017.
[1226] Там само.
[1227] Кривенко А. О. Календарний пласт волинської демонології… С. 191.

то (кличка худоби) *люби, пой да корми!*”»[1228], «Переходячи в новий дім чи на нову квартиру, насамперед вносять образ і діжу з розчиненим тістом, а потім кота, власне для *домоваго*, приговорюючи: “*Вотъ тебѣ, хозяинъ, мохнатый звѣрь на багатый дворъ*”»[1229]. З тої ж Архангельщини маємо й інші схожі відомості: «Коли приводять куплену худобу в хлів, тоді застосовують наступного роду заклинання, чи звернення до домовика: “*Дѣдушко-отаманушко! полюби моего чернѣюшка* (чи *пестрѣюшка*, дивлячись по шерсті)*, пой, корми сыто, гладь гладко, самъ не шути, и жены не спущай, и дѣтей укликай (унимай)*”»[1230], «При переході на життя в новозбудований дім і розкланюючись в усі чотири кути хати, говорять: “*Хозяйнушко-господинъ! Пойдемъ въ новый домъ, на богатый дворъ, на житье, на бытье, на богачество!*”» (Зап. П. А. Іванов у Пінежському пов.)[1231], «Купивши худобинку, селянин молиться разом з продавцем Богу, творить молитву Ісусову, три рази обводить кругом себя коня, не сміючи тримати вуздечки голими руками, і говоритъ: “*Вотъ тебѣ, хозяинушко, мохнатый звѣрь на богатый дворъ; пой, корми, рукавичкой гладь*”» (Зап. свящ. Таратін в с. Кур’є Холм. пов.)[1232]. Таке звернення знаходимо і в матеріалах Л. Майкова: «Після переведення в новий дім корів старший господар говорить “*дворовымъ*” (духам): “*Кормилецъ батюшко, кормилица матушка, какъ я люблю этихъ коровушекъ, чернухонекъ, сивухонекъ* (і т. д.)*, – такъ и вы ихъ любите*”» (Кадник. пов. Вологодськ. губ.)[1233].

Очевидно спорідненим з попередніми є і весільний звичай зі Псковщини, де, згідно з рукописом 1848 р., після вінчання весілля з піснями їхало в дім жениха; батьки, зустрічаючи молодих, кидали на них ячмінь і хміль, кажучи: «*Махнатый звѣрь на богатый дворъ, молодымъ князьямъ да богато жить*»[1234].

З уявленнями про домовика, співвіднесеними з переходом у нове житло, пов’язаний і весільний ритуал українців. Згадуючи про широко розпов-

---

[1228] Верещагин В. Извлеченіе изъ замѣтокъ о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губерніи. С. 313.
[1229] Там же. С. 314.
[1230] Ефименко П. Памятники языка и народной словесности, записанные въ Архангельской губерніи. Обереги и подходы. *Памятная книжка Архангельской губерніи на 1864 годъ*. Архангельскъ, 1864. С. 20 (Отд. I).
[1231] Ефименко П. Матеріалы по этнографіи русскаго населенія Архангельской губерніи… С. 157.
[1232] Там же. С. 158.
[1233] Майков Л. Великорусскія заклинанія. Л. Майкова. С. 159. Про звертання до домовика див. також: Забылин М. Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия; [репринт. воспр. изд. 1880 г.]. Москва, 1990. С. 326.
[1234] Загорскій І. Географическія, статистическія и этнографическія свѣдѣнія, относящіяся до восточной части Порховскаго уѣзда [Псковской губерніи], прилегающаго къ Новгородской губерніи. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1916. Вып. 3. С. 1131.

сюджений звичай, за яким молодого або молоду зустрічає на порозі нової хати жінка в смушевій шапці і в кожусі наверх вовною, Л. Шевченко зазначила, що «в Олевському районі, на Поліссю, довелось мені почути цікаве пояснення про цю весільну дію, що з чужим родом приходить і його патрон, який може бути голий: щоб він в такім разі оступився, жінка вособляє свого багатого, оброслого вовною “хазяїна”, якого чужий бідний злякається і втече!»[1235]

До теми забезпечення сприятливого ставлення домовика згадаємо й деякі інші звичаї при купівлі худоби, спрямовані, на наш погляд, на те, щоб «познайомити» тварину з домовиком, дати йому знати, що нова тварина вже належить до його господарства.

Зокрема, коли заносили порося до хліва, попередньо переводили його через пічну заслінку: «*Я абична дівлюся, хвостік шоб нє балтався, шоб кру'чений був. Паймав за нагу', в сарай укінув, да й і всьо. За задню. Ага, ше шо. Ню^{o}с, як пакойная стара'я каже: нада на за'сланку улажить – шоб сала толстае було.* (Сміється. – *В. Г.*). *Дак на то кинув, да й… парядак. Дє пускать його у сарай, палажив туда на засланку, кінув його…*» (с. Прокопівка Нг.-Сів. Чрн.)[1236].

Також у хаті тричі обкручували тварину навколо ніжки столу: «[Як купиш порося] *Всє знали, шо треба пуд сталом кругом ножки три ра'зи, і палажить туди. А таді бери у мешку да й неси таді. Дак без казкі кожне сває знає. Я нечого не приказовала. Занесу, кругом ножки три ра'зи із мешком… палажу там у стол, палеже, а таді несу у хлів*» (с. Лосівка Смн. Чрн.)[1237], «*Я цеє знаю, як парася купила, в мешок укинула, принесла і – да стала, і мешок сей абкружила. Кругом нагі отут стол мешочек тей із парасьонком. Три ра'за. “Дай, Госпаді, шоб радили да на стол хадили”. Шоб маі парасятки радили да на стол хадили*» (с. Погорільці Смн. Чрн.)[1238], «*Як парасьонка купляєш, дак шоб сракай у тоє. Нє мордай. І отак-от як прінє'сті… Ну, ета калісь було. Дак утако' круго'м услона чі сту'льца єго нада отакво, з мєшком абвєсті'. Три рази. Нє знаю* [для чого]» (с. Янжулівка Смн. Чрн.)[1239], «*То колись, шоб не збєгло*

[1235] Шевченко Л. Звичаї, звязані з закладинами будівлі. С. 87–88.
[1236] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1237] Там само.
[1238] Там само.
[1239] Там само.

парася теє, як купіш парася, дак у хаті аб ну^{o}жку пуд сталом, або аб круг шо… Три рази'. Але тепер вже їх не ганяють» (с. Жадове Смн. Чрн.)[1240].

В іншому випадку – «Куплену корову обведы трычи въ хлеви кругомъ сохы, щобъ скорій прывыкла» (с. Вертіївка Нжн. Чрн.)[1241]. Побутував такий звичай і в народній традиції росіян: «Коли покупець уже сторгувався і заплатив гроші за куплену ним худобу, він повинен убити в землю який-небудь кілочок, якщо тут не трапиться стовпа, і обвести круг нього тричі, за сонцем, куплену тварину»[1242]. Як паралель: на Берестейщині (у сучасному Дорогичинському р-ні), «принісши новоохрещене немовля додому, кума кладе його на кілька секунд під піч, потім, узявши на руки, обносить його три рази довкруж столу»[1243].

Також пов'язаний з впливом душ померлих (домовика) і звичай закидати повід, з яким купили корову, на горище на пічного лежака: «*Вот як карова у стаді утєкає, то абично казалі, шо – атвєді карову у стаду, і ту вєрьовачку, шо вєдєш карову, закінь на бураво'к. Ну, може, слова хто-та знав, ну ми нє зналі. Ту вєрьовачку, шо вєдєш карову, закінь на бураво'к. Ета труба віходє вон на кріши, і пєрєд самой трубой.* [Це лєжак той?] *Да.* [І так яна там вісєла?] *Лєжала. Ета шоб ана нє втєкала із стада. Як каровку купів – шоб яна нє втєкала, то атвьов, і вєрьовачку ту палажив*» (с. Рогівка Нг.-Сів. Чрн.)[1244]. Схоже й у росіян – «Щойно куплену корову належить привести з тим самим мотузком, з яким вона була у продавця; вдома тільки можна перемінити своїм новим, а попередній лишити на якийсь час висіти біля кухонної печі»[1245].

Підтверджує це припущення звичай, за яким зав'язували у хліві або туди ж, під пічний лежак, клали мотузку, якою зв'язували покійному ноги чи руки, щоб той «не забрав своєї «частки»: «[Як помре] *Да, маге скот, скаціна прапасці. Хто каже – нада… шо рукі звязуєть да ногі – дак в сарай завязать. А цєпєрь кажеть – тоє, шо рукі мьортваму звязиваєць да ногі – дак у гроб нада класць. А хто каже – в сарай завязать. А хто його знає…*» (с. Залізний Міст

[1240] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1241] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 70.
[1242] Верещагин В. П. Извлеченіе изъ замѣтокъ о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губерніи. С. 313–314.
[1243] Пашкевичъ С. Хомскій приходъ Кобринскаго уѣзда [Гродненской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1914. Вып. 1. С. 450.
[1244] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1245] Верещагин В. П. Извлеченіе изъ замѣтокъ о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губерніи. С. 313–314.

Смн. Чрн.)[1246], «*Сваю частину забірає. Мий хазяін умер, і двоє парасят я дарєзала. Того', шо хазяін з двору йде і сваю частину забірає.* [Мотузку] *брали да несли' пуд бічок. На песошнику, там труба, а там отакий бичок. Шо як із печи йде дим, таді у бичок, а таді уго'ру. Да клали пуд бичок. Ну, шоб же частини не забірав. Ну вон всє равно забере свою частину. Пуд низ клали. Пуд бичок насили да клали*» (с. Лосівка Смн. Чрн.)[1247].

Продовжуючи тему пов'язаних з уявленнями про домовика дій у новому житлі, нагадаємо, що домашнього духа часто запрошували не в старій, а вже у новій хаті. Також у новій хаті до нього зверталися з проханням, щоб «прийняв» і сприяв: «Купила дом, увійшла, перехрестилась і кажу: "Ну, домовик, ти ж мене не займай, я з тобою буду ладити…"»[1248], «*Сестра казала, шо треба сказати: "Хадзяїну, приймай гостей у хату", – і вони переселилися, і добре було все*» (с. Неньковичі Зрч. Рвн.)[1249], «*В хату нову, то треба вечором перебиратиса. То моя свекруха казала, шо зайдіте і кажіте: "Добрий вечор, господар хати, дозвольте в хату поселитися" (три рази). І на покуті положити хлібину на рушнику і цукерков чи праніков на стіл. То на один куточок на покуті – хліб, а на другий – цукерков чи праніков. Хлібина та не начатая переночує, а тоді з'їдали. Куру поперед себе пускали. Ті праніки, то не викидали ні свиням, нічо, а тіко на другий день давали пташкам, шоб подзьоба'ли.* […] *Казав ше мій дід чи прадід, шо домовик любить тепло. Він завжди чи за піччю, чи пуд піччю, отаке. Його нихто не бачив. Я скільки знаю – і в моєї баби, і в матер, – то вони все про домовика добрим словом обзивалис. То він в кажний хати має бути. То як хозяєва переселяюця, то і він йде з їми*» (с. Неньковичі Зрч. Рвн.)[1250], «*Заходиш з хлібом, хліб поклав на стіл і говориш: "Прийми мене, хазяїне, таким, як є". То в нас в селі дехто так примовляв. Кота пускали. Не казали домовик, хазяїн – кажуть, в хаті. Є, кажуть, шо вредний, а є такий…*» (с. Пагурці Хм. Вн.)[1251], «*На входини колись було, шо це як люди приходили, то казали: "Добрий день цьому дому, хто в ньому є". Це, вроді, як звертались до*

[1246] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1247] Там само.
[1248] Муравський шлях – 97: матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції. С. 280.
[1249] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 325-Е.
[1250] Там само.
[1251] Там само, спр. 710-Е.

домовика, чи як… Так мені бабця колись казала. Заходили з буханкою хліба, так як і всіґда в якийсь дім ідуть з хлібом. Краяли його, їли» (с. Морозівка Хм. Вн.)[1252].

Специфічну примовку до домовика зафіксовано на Іванківщині: «*Домовой живе в каждом домє. Як заходять первий раз у хату, та кажуть: "Домовой, домовой, і я с тобой. Я до дому із хлєбом із паскою, а ти будь до мене з доброю ласкою". Он такий, як котик, і перебивається вон на хлопчика. Ви його можете не побачить, но вон, єслі вселяться в квартіру, пускаєш кота в хату первий раз. Да став на порозі, та й кажеш: "Домовой, домовой, і я с тобой!" Треба, шоб у тебе була паска свячена і дарник, шо святять на Дарну неділю. "Я до тебе з дарником і паскою, а ти будь до мене з доброю ласкою!" Оце домовому всьо. Больш нічо не надо*» (с. Колінці Івн. Кв.)[1253]. До цього треба додати, що зазвичай примовка «Я до тебе з хлібом і паскою, а ти до мене з доброю ласкою» стосується ситуації, коли вперше загодовували у хліві куплену корову; подекуди ж брали з собою шматочок паски на суд і в такий спосіб звертался до судді, щоб отримати м'ягший вирок.

Подекуди господарі ще додатково переконувались, чи є у новому житлі домовик, чи перейшов він у нову хату, яке він віщує в ній життя господарів: «Як построять хату, посвятять, тоді хазяїн йде в двєнадцать часов на хату (горище. – *Р. С.*) до угла, де покуть, і рукою лапає: чи там лежить цей домовик. Він буває голий, то його треба обов'язково одягнути, накинувши на нього якусь шматку. Одягають для того, щоб був багатий хазяїн. Як домовик буває в шерсті, то значить буде вестись худоба» (с. Велика Фосня Овр. Жт.)[1254], «Коли переходять жити на інший двір, то кличуть з собою і домовика (в оригіналі – *домоваго*. – *В. Г.*): "*Иды и ты, хозяину, зъ намы*". Щоб дізнатися, чи переходить і домовик на новий двір, передню пару волів, на яких везуть майно, залишають без погонича: "якшо вони ідуть весело, ремегають і не звертають з дороги", отже, домовик їде на них. Перед переходом в нову хату, вночі, напередодні переходу, ходять узнавати, чи перейшов домовик і яке життя буде в новій хаті. "Одна жінка пішла ноч'ю в нову хату та й давай лапати попід лавою от порога і до святого вугла, і в святім вуглі налапала шось похоже на вівцю, все в шерсті. Ото ж був домовий, и як він був в шерсті, то й віщував їм багату жисть в новій

[1252] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[1253] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 95.
[1254] Сілецький Р. «Входчини» (Новосільні звичаї, обряди та повір'я). С. 123–124.

хаті, а якби був голий, то, значить, прийшлось би їм бідно жити”»[1255], «Коли господарі входили вперше у нову хату, то запрошували “хазяїна” (домовика): *“Домовой, домовой, ходім зо мной на нове житєльство, на пітанє, на їданє, на гуляннє, на тіла прибуваннє”. Коли ми переходили у нову хату, мені каже матка: “Піди на гору і лапни лежака”. Я пішла, лапнула, а там таке, як руда собачка. Мати сказала мені однести йому обєд – шо зварила собі. Я йому однесла і поставила на лежаку*» (с. Новий Мир Плс. Кв.)[1256], «*На новосілля.* Увечері беруть чистий рушник і стелють його на горищі, а на ньому кладуть житній хліб і сіль і говорять: “*Хозяинъ дому, чи вгодно тобы, щобъ я у твоеи семьи жывъ* (чи: жила)*?*” На другий день до сходу сонця дивляться: якщо хліб виявиться над’їдженим, це, отже, добре буде житися в новій хаті, а якщо все принесене домовику буде розкидане, то буде погано»[1257].

У нову хату обов’язково входили з хлібом-сіллю, часом ще й з грішми (очевидно, для душ померлих та домовика): «*У нову хату входили на старичку. Петуха вкидали. Паставили стил і петуха внесли. Хліба баханку на стіл палажили. Дак сєв у кутку ж, де стіл, петух. Ката ще. Петух треба, шоб же пуд пєч, казали, пабіг, захававсь*» (с. Лоска Нг.-Сів. Чрн.)[1258], «*Дамавік у каждам дварє йо.* [На входини заносили] *Хлєб. А патом лажилі на стол, і атламувалі, атрєзалі патрошкі і пробувалі. Хто в хаті є. Ламалі кусочкамі. Нє абізатєльно всю* [хлібину]*, ну с’єдалі*» (с. Хотіївка Смн. Чрн.)[1259], «*Баханку хлєба, соль і – абезацєльна кот. Пєрвага ката впускаєш у хату. Ну, штоб усьо била харашо. Ну а тади – хочеш – куря'м аддай, хочеш – парасьонку, хочеш – каму хочеш. Астаєцца тая баханка хлєба і соль – лєжать іначавать. Шоб – хазя'іни ж бу'деть начевать, і ета самає будеть на сталє стаять. А с утра можна свабодна аддавать: чи куря'м, чи парасьонку, чи каму*» (с. Карповичі Смн. Чрн.)[1260], «*У но'ву хату кались як заходилі, так хлєб і соль шоб була на сталє*» (с. Копачі Чрн. Кв.)[1261], «*Вху^{o}дчіна. Бачте, тодє такий період був, підісят дев’ятий год, шо тодє це'ркви порозбірали, порозтягували, – ниде не купіт тоє ікони не мона було… Дак менє мати дала свою ікону, а в їє там іще*

[1255] И[вано]-въ П. В. Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ… С. 34.
[1256] Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 42.
[1257] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 61.
[1258] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1259] Там само.
[1260] Там само.
[1261] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.

одненька остала'с. так ото таке – хлєб, обматаний рушничком, суºль, який рубель положений, – наче, шоб всєґда був хлєб у хаті і суºль. На буханку, і ото заносили в хату» (с. Королівка Плс. Кв.)[1262].

За матеріалами В. Кравченка з с. Городець на Коростенщині, «як господар на "вхідчини" справляє обід, один з гостей одягає на себе берестяну личину з клоччаною бородою. Це – Домовик; йому перша чарка й кращий кавалок, аби він був до господаря добрий»[1263]. На Поліссі домовика просили на «вечерю»: «Домових просят на вечеру [коли переїжджають в нову хату]: "Домовой, просім на вечеру!" Йон как хозяїн дома» (с. Одрижин Івн. Брс. Бєл.)[1264].

На ніч після входин поживу для домовика та душ померлих залишали на столі: «*На перехідщину сусіди прийшли, повечерали, поблагословили – і розійшлись. Стола не прибирали – оставляли для домовика. Зранку викидали курам, бо свиням не мона викидати. Кажут, свині ззідят це всеньке всьо* [добро у хаті]» (с. Філіополь Хм. Вн.)[1265], «*Першого дня в новій хаті шось оставляли, казали, шо це тобі, хазяїне, на вечеру. Чи на сніданок… Не злись на нас, будь добрим для нас, хазяюй разом з нами*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[1266], «*Входщини – з хлєбом і з сольою. Ну, єли ж, не вікидали ж нику'да* [хліба-солі]. [На ніч на столі їжу] *Оставляли. А то – для у'мерших. Може ж, при'йдут, дак… Оставляли єду, да. Оставляли на столє єду*» (с. Вільча Плс. Кв.)[1267], «*На перехіщини трошки оставляли на ніч на столі для тих, хто немає, це для мерших. І так і на Святий вечір оставляють*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[1268]. По суті, домовик також сприймається як душа, яку потрібно нагодувати.

У контексті зазначеного видається можливим пов'язати з домовиком новосільний звичай, за яким у нову піч перед входинами обов'язково треба було поставити горщика з водою: «[У новій хаті треба] *горщок у піч посунуть оце ж уперед, і принести' сюди кота вкинуть, хай ночує, – мо', хто що поробив, дак хай кіт… Ну, в нас кота ми не несли', а кума в мене каже – та'к не йдіть, а давай однесем квочку з курчатами на ніч. Як квочка де сяде, ото те*

[1262] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1263] Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь). *Древляни: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю*. Львів, 1996. С. 266.
[1264] Народная демонология Полесья… Т. 4… С. 132.
[1265] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[1266] Там само.
[1267] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1268] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.

місто ловке – спать можна. Шоб піч не пуста була, шоб їсти усігда було, то в піч [горщик] *сунуть. Ну, воду ста'вляли в горшку. Як будем ми ще переходить завтра-післязавтра, а це ще вперед робить. Ну, в піч посунули, і хай він там… Це, вроді, шоб піч не пуста була, шоб їсти було що, ставлять. Повний. Це для того, щоб ми жили й було що варить*» (с. Добраничівка Ягт. Кв.)[1269].

На піч ставили водичку з хлібом на Сіверщині: «*Да. Дамавик – чула. Ну, расказували, шо у каждом дварі*[е]*. Даже й щас, кажеть, вано є. І от як уже ж ухо'дет, там, у хату… шо жить уходет, – дак пускають іспера' котіка. І як така, шо пастроєть хату да не зразу входеть, дак становет нашо'сь на пі*[е]*ч – і вже ж і вадичкі, і зверху прикриваєть хлі*[е]*бам, кусочкам хлі*[е]*ба. Шоб уже усе було добре, шоб дамавик ничого… шоб усе було в хаті хараше'. Се для сього' дєлають так. Ну, щас же катов пускаєть, і… А це вже я точна знаю, шо як пастроєть хату, дак уже ж, шоб… усе… стано'веть на пі*[е]*ч, і ді*[е]*лають пі*[е]*ч, і таді вже, як ухо… на пе'чи становеть, і наливають вадичку. А тепер вже, хто разбіраєцца, дак ше і гарєлкі наливає… Наливаєть, аби було добре. Ну, вже ж як ото вві'йдеть, так стаїть дньов три. І кажеть, шо убуває… Ну, я думаю, шо на печі*[е]*, так то ж вана випаровуєцце… Було таке, шо расказуєть, шо як паставіла: три дні*[е] *– і пашти нема, на дні*[е] *вадичкі. Значить, випіло ж уже, так щитали. Ну, я думаю, шо то… А хлі*[е]*бчик можна каму-не'будь аддать. Даже… Каро'вам аддавали. Кались же каро'ви були у каждом дварі*[е]*. Карова… Дак як вон ці*[е]*лий, шо кати не вкра'деть. Кались же і кати хлі*[е]*б єли, а тепер вже кати хлі*[е]*ба не єдять. Кусочек. Толькі накрить стаканчик, чи чашечку, чи кружечку. Кались же чашечак не було, а кружечки такиє. І шоб прикрить вадичку ту. От, насипав – і прикрив*» (с. Кудлаївка Нг.-Сів. Чрн.)[1270].

На Коростенщині хліб клали на каглу: «*Як входила я в хату, построїлись ми: дєд став на порозі, і я стала. Я Матер Божу взяла, рушничком убматала, а дєд хлєб у нову хусточку взяв. І я на порозі стаю да кажу: "В нову хату йду. За собою щастя й таланти несу. На штирох углах анголи стоят, а на трох окнах анголи сидят. А я з Божою Матерою – в порозі. Не пускаю злому дороги. Дай мінє, Господи, в цьой хати здоров'я набуть і добра нажить, і весело, щасливо в парі дожиті, і весело, щасливо деті подружиті". Так. І цей хлєб не треба никуда. Шоб держать цей хлєб. О. І цей хлєб, я коро'ви гоню, – і з цим вузликом*

[1269] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1270] Там само, спр. В. Галайчук – 2019.

йду. І заре вон у мене', – сколько год, і зара ше цей хлєб у мене' є. А клала я його на каглу', на комин туди, де топіца, у той хаті. І так – шоб я чула, шоб шо в мене' бушовало у хаті, то б я цей хлєб, мені треба, за цей хлєб – нао'дліг тако кинуть аж на верх, на хату. Не на кришу, а на чердак кинути да сказати: "Домовику-домовику, на твою плату да вийди з моє хати". […] *Буває, кажуть, шо незлюбить да бушує. То йому треба хліб ки'нуть на чердак, то вже больш бушовать не буде*» (с. Дідковичі Крст. Жт.)[1271].

Л. Шевченко припускала, що з домовиком може бути пов'язаним звичай, згідно з яким страви на гостину при «перехідщині» обов'язково було зварити у новій печі: «Обід [на входини] повинен варитись на гостину у новій печі. Може бути, що в цім акті виявляється гостина домовика, тим більше, що у Бойків є повір'я, що в каганці живе "дедо" – домовик»[1272].

Перший раз (на входини) поживу могли доповнювати й грішми: «*Домовик – чула.* […] *Добре, як він добрий. А як не вго'диш, до бувало, шо й погане зробіт. У кажній домі єсть свой… А йому, як ото купляєш но'ву хату, казали, да треба – лля'ну отаку полотнинку, хлєба кусочок і п'ять копєйок – на хату занести і там покласти на углу' на цьому, главному. Просто в уголку. Самому главному уголку. Ну, люди ше робили… перед першим числом под кровать ложили там шось, ковбаску, хлєба кусочок. Шоб йому подгоди'т. Ну, перед першим числом, як новий мєсяц і перше число. Вон єсти тоже хоче. Ну, тодє забирали. Буханку хлєба на столє, якшо шось там бушує – хлєба буханку положи'ть. Ну, і казат: "Оце мій дом… Мой хлєб і мой дом". Шоб вон не робів зла. Ну, так я чула, колись люди…*» (с. Шевченкове Плс. Кв.)[1273], «*Я розкідав хату. Хотєв переси'пат. Кри'шу я зняв, по той хаті лажу – а так росказуют, шо буває. То я розгрьоб ту костру – то там горщик на покуті – то я його одкрив – ну порожній горщичок, то ничого в йом не було. Не потала'ніло мнє. Може, там і золото бу'ло, а хто його знає. Такий черепляний, літровенький горщичок. Коли'сь, кажут, золото заложували: мо', то, шоб хата стояла чи чого*» (с. Левковичі Овр. Жт.)[1274].

[1271] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[1272] Шевченко Л. Звичаї, звязані з закладинами будівлі. С. 92.
[1273] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1274] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е. Варіант, коли приношення для домовика клали саме на горищі в покутньому вуглі, знаходимо й у віруваннях росіян: «Первый окраєць хліба, відрізаний за первым обідом в новому домі, заривають в землю на вишці в правому куті над хатою, примовляючи: «Кормильчикъ-кормильчикъ, приходи въ новый домъ, хлѣба здѣсь кушать и молодыхъ хозяевъ слушать». Кичинъ Е. Разныя замѣтки въ этнографическомъ отношеніи по Кадниковскому уѣзду [Вологодской губерніи]. 1847 г. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1914. Вып. 1. С. 203.

На Гомельщині, очікуючи зичливого ставлення домовика, клали гроші у покутній вугол ще при закладинах хати: «Як становлять хату, платять, гроши кладуть у той угол, у покуть – домовіку. Приглашають у хату, “приході жить”. Он тогда уже нє трогає хозяїна» (с. Симоничі Лельч. Гом. Бєл.)[1275]. На Іванківщині ж домовика «закупляли», кладучи гроші під поріг, саме на входини: «Там, де переступаєте, в порозі щелька є… чи під порогом. Гроші кладуть під поріг, переступають і його задобряють» (с. Оране Івн. Кв.)[1276].

Варто зазначити, що гроші (здебільшого монети) є відомим у народній культурі засобом умилостивити демонічного персонажа, зокрема й душу померлого. По суті, вони виконують ту ж саму функцію, що й хліб. Як приклад – випадки, коли гроші або хліб клали покійному господареві, щоб не забрав нічого з господарства: «*Нада пятьорку класті у карман. Пять, там, чи три, чи сколькі. Грівєнь. Я шось пріказавала. Мнє, Валя прієхала із Хатєєвкі, дак каже: ти нє клала гроши Колє? Я кажу – нє. Дак палажи. Штоб… “О єто всьо твоє багатство, штоб ти вже у менє нічого ібо'льш нє забірав”. Вот шось такоє*» (с. Янжулівка Смн. Чрн.)[1277], «*Ну, хлєба нє лажилі. А єслі хто курє, напрімєр, лажилі табак. І всєгда платочек лажилі і хоть руб гро'шей. Ета твая часть, доля, забірай, штоб нє пріходів за частью. Ета, навєрна, аттаго, штоб нічога нє забрав*» (с. Тимоновичі Смн. Чрн.)[1278], «*У нас, як хто вмірає, значить, у гроб кладуть кусочек хлєба і в ум’є так кажуть, шо… ну, дапустім, Іван, там, чи Раман, хто там вмер, – називають і кажуть, шо ми табє ж усе паклали, больше ничого не требуй. Шоб не снився, і не приходив николи да нас. Ми табє усе адда'ли. Паменули, там, все*» (с. Орликівка Смн. Чрн.)[1279], «*Як же ж челавєк умірає, дак абезацєльна – кладзєцца кра'юшка хлєба пад правую руку'. Уже у гроб. І вот: “Во, ета твая частачка, забірай, а к нам не пріходь нічого з хазяйства нє забірай”. О етиє слава нада абізацєльна гавариць. Отак, дєтачкі. Так ета абезацєльна нада, як-от умірає – бацька, чи, там, мамка, чи брат, чи сястра, – і нада абезацєльна казат, шо – вот ета твая частачка, а к нам нє пріходь і нічого нє бєрі із хати, с убє'йства*» (с. Карповичі Смн. Чрн.)[1280].

[1275] Народная демонология Полесья… Т. 4… С. 132.
[1276] Сілецький Р. «Закладщина» хати на Поліссі… С. 93.
[1277] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1278] Там само.
[1279] Там само.
[1280] Там само.

Домовику, як і покійникові, платили грішми й хлібом, коли починав шкодити: «Часом у хліві образовується, шо кажуть, домовик у хліві. То йому треба платить, треба копійку покласти і хліба кусочок йому покласти і просить: “Я тобі плачу, а ти мені шкоди не роби”… Бачиш, шо корова мокра, шо там погано з коровою бачиш. То домовику треба платить… Береш копійку, тільки не білу копійку, жовту копієчку покладеш і кажи: “Я тобі плачу, а ти мені не роби зла”… Ну хліб же ж поклала йому, хай їсть, хліб, сіль поклала, копійку поклала. “Їж, як хоч. І не роби зла”» (с. Грушки Хрш. Жт.)[1281], «Якщо домовик “бушував”, в хліві під дахом чіпляли вінки з трав, освячених на Трійцю. Або – клали у кут хати біля печі монету чи над порогом ножа» (смт Солоне Днп.)[1282].

Доповнює відомості про пошанування домовика в новому житлі поширений в Україні звичай впродовж року залишати частину стіни, переважно у запічку, недобіленою: «*В новій хаті десь лишают латочку маленьку на печі' недобіляну. Як-от піч ізмуруют, то тако в уголочку манюньочку. Потім замащують, як вже кончат обше всю…*» (с. Філіополь Хм. Вн.)[1283].

Здебільшого ця традиція стосується душ померлих. Печі не підмащували й до «сорока днів» за покійним: «*До сороковеї служби покойнік в хаті перебуває, сорок днів не положено грубу мастити*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[1284]. За померлим також до року не білили хату, а якщо білили, то так само лишали «латочку»: «*Помер – хату білити не можна до року. А як білиш, то один кут треба лишєти. В однім куті лишєє сі небіле'не – то для тебе. Так і кажут: “То для тебе…” Нія'ку будову зав’язувати – ну, ніц нічо’ не можна робити до року. Ну, в города'х то роб’їт…*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[1285].

Проте трапляються і вказівки на зв’язок вказаного звичаю з домовиком. Шануючи домашнього духа, йому залишали «місце»: «Нову хату часто до року не білять зовні, а якщо і побілять, то залишають небіленою частину її, – на догоду домовику»[1286], «[…] Мешканці с. Мотійок Народицького району підкреслювали, що цей звичай “колишній”, тобто дуже давній: “Як зведуть у новій хаті піч, то над нею не прибивали шматок стольничини і не білили”. “Столь” над

[1281] Кривенко А. О. Календарний пласт волинської демонології… С. 196–197.
[1282] ДАА. Повід. А. Терещенко в 2020 р. зі слів Терещенко Н. Л., 1949 р. народж.
[1283] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[1284] Там само, спр. 69-Е.
[1285] Там само.
[1286] Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края… С. 61.

піччю повинна бути “недомащеною”, а дошка (“стольничина”) – не прибитою протягом одного року (сс. Мотійки, Яжберень Народицького р-ну). Мотивуючи ці дії, респонденти пояснювали, що в такий спосіб “оставляли місце для домовика, домового хазяїна”»[1287], «*Як білять хату, то на стіні оставляють небілену латку для домового, щоб узнавав свій дім. Як десь жили в іншому місці, то домовий по цій латці мав узнать свою хату*» (с. Домантове Золотоноського р-ну Черкаської обл.)[1288].

Переважно до відомостей про домовика у наш час ставляться зі скепсисом, співвідносять їх з давно «одшедшими» часами: «*Але хто його бачив, того домовика? То тілько така легенда йде, от як ото ті відьми, і русалки, і всяке таке*» (с. Малі Бережці Крм. Трн.)[1289], «*То колісь ще, колі вони ходілі там, тіє домовикі. Сьо’дні люде як домовикі. Це колісь, каже, домовикі ходілі, да й бояліся ж усі. Лекалі. А сьогодні не лекає, бо сьогодні усі… люде лякають*» (с. Іллінці Чрн. Кв.)[1290], «*Він у каждой хатє, кажуть. А чи правда… То колісь таке робілось. А тєпер – і домовіков нє бояцца, і нікого*» (с. Копачі Чрн. Кв.)[1291], «*Мо’, в кого′ той домовик був, а в мене′… Нічого за його′ ніхто не розказує. Слава Богу, я жила спокойно. Ну то таке проговорають. Домовік. Каже – а, це вон у кажной хаті. А хто його бачив? Ніхто. (Сміється. – В. Г.). Нє, мамка, нє, нє. В нас усе благополучно, не було ціх… Домовіков не бачилі, га′рненько жилі*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[1292].

З іншого боку, донині притаманна українцям і віра у те, що як комусь «не ведеться» – то ніби «*домовик не прияє в хати*» (с. Білятичі Срн. Рвн.)[1293]. Показовим, зокрема, можна вважати висловлювання зі Славутчини: «Як построїм хату і як нема домовика, то нема й життя. Він в кожній хаті повинен бути»[1294]. Так вважали й поліщуки Гомельщини: «І в хатє є домовік – сє′лішче бєз домовіка′ нє жівє′. Єслі нєт домовіка′, дак і нічєго нєт у сє′лішчє. Домовік – ето ўсьо богатство. Як сва′ряцца, дак кажуть: “Штоб твойо сє′лішче ви′голєло”, – ето чтоб домовіка′ нє було′» (с. Касцюковічи Мозирського р-ну Гом. Бєл.)[1295].

[1287] Сілецький Р. «Входчини» (Новосільні звичаї, обряди та повір’я). С. 117.
[1288] ДАА. Зап. Р. Радович 27.06.2010 р. від Горб Одарки Давидівни, 1925 р. народж.
[1289] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 147-Е.
[1290] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1291] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1292] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1293] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[1294] Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. С. 357.
[1295] Славянские мифологические персонажи. № 429.

Не менш виразними є й відомості з Радивилівщини. На питання онуки, чи існують домовики, дід відповів: «*Я, дитино, багато чого бачив у житті… Але ми, старі, так вже звикли, шо то воно має бути тілько так, а не іначе. Певно, шо є, дитино. Звідки люди би вигадували про домовика… Є, але не кожне вміє побачити, та й саме воно не кожному на око попадеться*» (с. Хотин Рдв. Рвн.)[1296]. Ця відповідь звучить доволі оптимістично для дослідників демонологічної традиції, адже дозволяє припускати перспективу її подальшої тяглості.

* *
*

Як бачимо, в уявленнях українців про домовика домінантною рисою є його походження від душі померлого предка.

На відміну від білоруських та російських теренів, в українській демонологічній традиції образ домовика не диференційований, зокрема ми не виявили відомостей про «домаху», «банника», «хлівника» тощо. Зазвичай домовика сприймають як опікуна господарства, який є у кожній хаті (хоч може бути й у хліві чи деінде). У розповідях він, як правило, постає у подобі кота чи волохатої антропоморфної істоти, іноді схожий на господаря хати, може виглядати як ласка, цвіркун тощо. Побачити домовика начебто можна на горищі при світлі страсної свічки, виказує він себе й віщуючи зміни у житті домашніх.

Нерідко трапляється поділ домовиків на «добрих» і «злих», а також уявлення, що домовик сприяє лише тим, кого «уподобає». Може незлюбити людей, які порушують так званий «кодекс умовностей», чи худобу, якщо «прийдеться не по масті». Як це притаманно й традиціям білорусів та росіян, прихильність домашнього духа забезпечують ритуалами запрошення на нове помешкання і годівлі.

Характерною особливістю вірувань українців є спорадичне ототожнення домовика з небезпечним для людини «смертюком», іноді з померлим відьмаком-чорнокнижником, що відвідує світ живих. Водночас ареали таких уявлень порівняно невеликі. Апріорно негативне сприйняття домашнього духа суттєво поступається панівній ідеї про його опікунчі функції.

Важливим моментом господарської діяльності людини, дотичним до уявлень про домовика, був добір масті худоби. Масть тварини, по суті, була

[1296] ДАА. Зап. М. Станіславчук у 2011 р. від Станіславчука Б. М., 1938 р. народж.

аналогом її імені, своєрідним еквівалентом. Цю семантику зберігає і шерсть (чи вовна), яку українці звикло використовували як будівельний «заклад». Закладання шерсті чи вовни у даному випадку можна трактувати як своєрідну пожертву душам «своїх» померлих для забезпечення добробуту, насамперед сприяння у тваринництві. Шерсть (вовна) чи інші предмети конкретного кольору забезпечували, відповідно, вдале розведення тварин тієї чи іншої масті, як-от крейда – білої, а вугілля – чорної.

Потрактування будівельного «закладу» як символічної жертви (яка, ймовірно, замінила жертвування безпосередньо тварини) душам покійних підтверджується випадками тотожного використання шерсті у поховальній обрядовості.

Семантика офірності відіграє суттєву роль і на такому ритуально значущому етапі будівельної обрядовості як «входини». Проте у цьому випадку функції «засідича», тварини, яку пускали в житло на ночівлю ще до того, як туди увійдуть люди, значно ширші. Зокрема, така тварина виконує ще й функцію полазника та апотропеїчну. Різною є й мотивація здійснення тотожних, на перший погляд, дій: чорного кота пускали першим у нову хату тому, що «він – у шерсті, щоб худоба велась», але також і тому, що «чорний кіт сатану відганяє», і щоб «як має в новій хаті щось статися сім'янину, то щоб окошилось на котові». Водночас подвійна, потрійна і т. д. семантизація є ординарним явищем у сфері духовної культури.

Отож, можна констатувати, що питання вибору масті домашніх тварин у контексті світоглядних уявлень українців є значно глибшим, аніж з погляду раціональної прагматики. Схоже до переважаючої більшості інших аспектів традиційного селянського господарства, спостерігаємо його глибинний зв'язок з маністичними мотивами: те, яка худоба «вестиметься» на обійсті, залежало не лише від доброго з нею обходження, але насамперед від того, сприятимуть їй чи ні душі померлих предків і, як наслідок, чи сприятиме їй домовик.

Аби домовик турбувався про господарство, його, як і душі «своїх» померлих, належало погодувати. Годівля домовика іноді постає доволі буденним явищем – йому належала певна частка, як і будь-якому членові сім'ї. В інших же випадках, як-от годівля з четверга на п'ятницю чи на Вілію, маємо виразну вказівку на ритуалізоване пошанування померлих: повсюдно в Україні вважають, що на

Вілію вони приходять до живих на вечерю; по п’ятницях же спорадично побутує заборона білити хату та підмащувати піч, щоб не зашкодити душам.

Про те ж, що загалом домовик мислився як мешканець кожного житла і що люди пов’язували з ним свій добробут, намагаючись забезпечити прихильність, яскраво свідчать численні варіанти його «запросин», а також дій, які треба було виконати у новому помешканні.

РОЗДІЛ 3
ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО «ДОМАШНЬОГО ЧОРТА»

3.1. Назви «домашнього чорта».

Одним із найбільш популярних персонажів української демонології є різновид домашніх духів, відомий у спеціалізованій літературі як «дух-збагачувач», чи «домашній чорт». У народі його зазвичай називають *годо'ванець*. Унаслідок ототожнення з чортом побутують ще такі назви, як *анти'христ*, *біда'*, *бі'сик* (*бі'зі*, *бі'зє*, *обі'жа*, – ці назви характерні для Опілля), *біжу'к* (Надсяння), *дия'вол* (*дія'вол*), *ді'дько* (*гі'дько*, *ді'тько*, *ді'дко*, *ді'тко*, *ді'дчик*, *діду'х*), *злий* (*злий дух*, *недо'брий дух*), *лаба'тий*, *лихе'* (*той лихи'й*), *моце'йник* (*той*, *мо'ци би не мав*), *той нетру'дний*, *неч(ь)и'стий* (*той неч(ь)и'стий*, *неч(ь)и'ста си'ла*, *неч(ь)и'сте*), *пано'к*, *той пан*, *піха'р* (можливо, від діал. *піха'ти* – ‘товкти’, а певніше – від *піха'р* – ‘піхур’), *плюга'вий*, *рога'тий* (*госпо'дар з рога'ми*, *з рога'ми*, *ріжка'тий*, *то ріжка'те*; *той, з ріжка'ми*; *той* (*тей*, *це*, *цей*, *яки'йс*), *чорт* (*чо'ртик*), *щ(ь)е'зник* (*щеза'к*, *ще'злик*, *ще'зло*, *щ(ь)е'зло би*, *щ(ь)е'злий*, *ще'злий би*, *щез би*; *той, аби щез*; *той, (шо) щез би*; *той, ще'зло би*; *ще'зло би, ді'дько*).

Назва «щезник» та її кореляти, вочевидь, похідні від примовки, яку нерідко стосують до якоїсь з інших самостійних назв. Уже при самій згадці про домашнього чорта казали «щез би», «щезло би», «щезло ті», «щье′зле би», «най щезає з світа», «най Бог боронит», – як-от у вислові «він має, щезло би, дідька».

На Гуцульщині його називали *слуга'*, або ж *чо'ртик*, *чо'ртій слуга'*[1297].

Потрібно все ж зазначити, що ототожнюють домашнього чорта і властиво чорта далеко не завжди: «*Той, шо він вигодований, – то інакше. А то – дітко, чорт, – казали*» (с. Великосілля Стс. Лв.)[1298]. Відтак побутує і низка специфічних назв, які виражають ті чи інші характеристики персонажа. У назвах *годо'ванець*, *го^{у}до'ванець*, *гудо'ванець*, *го^{у}до'ваний* чи *хо'ванець*, *вихова'нець*, *вихова'нок*, *плека'нчик* – закладена інформація про походження. Назви *госпо'дар*,

[1297] Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Łomnicy. Lwów, 1938. S. 53.
[1298] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.

допомі'жник, *помічни'к*, *помо'чнік*, *пастушо'к*, *щасли'вець* виражають функції. У назвах *дома'шній*; *той, шо на горі'щи*; *той, шо за пла'твов сиди'т*; *той, що сиди'ть в бзині'*; *підхалу'пник*, *за'сідич*, *засіда'ч* відображено локалізацію. Назва *той, шо солі не їсть* відображає внутрішню якість. Трапляються й не зовсім зрозумілі за мотивацією назви, як-от *бараболє'ник* (Пдг. Трн.): можливо, вона відображає зв'язок домашнього чорта з місцем, де зберігали картоплю, – наприклад, у підпечі.

Значний інтерес викликають відантропонімні назви домашнього чорта, які на заході України зазвичай характерні для локальної традиції, для невеликого куща сіл.

Зокрема на Покутті це назви *анти'пко* (сс. Далешове, Корнів, Семаківці Грд. Ів.-Фр.), *федько'* (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.), *мі'лько* (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.) та *ю'зик* (смт Чернелиця, сс. Вільхівці, Далешове, Дубки, Копачинці, Кунисівці Грд. Ів.-Фр.), *юзь* (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.). Назви «антипко», «федько» і «мілько» доволі рідкісні, тоді як назви «юзик», «юзь» в окремих селах на позначення домашнього чорта є основними. Водночас могли сказати, що «юзик» чи «антипко» – це чорт.

На Бойківщині зафіксовано назви *анти'пко* (с. Новоселиця Мжг. Зкр.), *анто'сь* (с. Ілемня Ржн. Ів.-Фр.), *андре'й* (с. Луги Ржн. Ів.-Фр.), *андре'йко* (с. Ілемня Ржн. Ів.-Фр.), *іванцьо'* (с. Гребенів Скл. Лв.), *мі'лько* (сс. Гута, Пороги Бгр. Ів.-Фр.), *мі'сько* (с. Нижня Стинава Стр. Лв.), *мики'та* (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.), *михасько'* (с. Космач Бгр. Ів.-Фр.), *оле'кса* (с. Новоселиця Мжг. Зкр.), *федьо'* (с. Саджава Бгр. Ів.-Фр., сс. Бабино, Великосілля, Головецько, Грозьово, Дністрик Стс. Лв.; с. Вовче Трк. Лв.), *малий федьо'* (с. Соснівка Стс. Лв.), *фе'дько* (с. Головецько Стс. Лв.), *федя'* (с. Букова Стс. Лв.), *панько'* (с. Тухля Скл. Лв.), *петру'сь* (смт Добромиль Стс. Лв.), *юрко'* (с. Міжгір'я Бгр. Ів.-Фр., с. Гребенів Скл. Лв.). Водночас трапляються й твердження, що «*Федьо – то чорт. То не гудованець*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1299].

На Гуцульщині побутували назви *андрій*, *антипко*, *василь*, *ферко*, *штінько*, *штень*, *штейків*, *штефан*, *штефанко*, *юрик*[1300].

Проблемі відантропонімних назв домашнього духа присвятила окрему статтю авторитетна дослідниця української демонології Л. Виноградова. На її

[1299] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.
[1300] Король В. Народна демонологія гуцулів Закарпаття. С. 74.

думку, традиція називати домашнього духа (як і чорта, вихор тощо) пояснюється походженням персонажа від душі неохрещеної дитини, відтак ім'янаречення виконує водночас і умилостивлювальну, і охоронну функції[1301]. Апотропейне значення цього акту, внаслідок використання зменшувально-пестливої форми імені, припускала і відома львівська дослідниця Н. Войтович[1302].

Такі гіпотези доволі переконливі, однак повністю вказану проблему вони не вичерпують. По-перше, деякі з назв, як-от «антипко» чи «луцик», не вкладаються у запропоновану схему. По-друге, для охрещення душ викиднів чи мертвонароджених немовлят навіть у тих місцевостях, де побутують уявлення про «домашнього чорта», використовували інші імена: «як пан, то Іван, як панна то Ганна», «як хлопчик то Адам, як дівчинка то Єва» тощо; могли давати й довільні, не залежні від якоїсь обов'язкової традиції імена, керуючись власними міркуваннями[1303]. І по-третє, у випадках з домашнім духом йдеться про винятково чоловічі імена, а пояснення, що душі дівчаток стають, наприклад, русалками, тоді як душі хлопчиків «ідуть в чорти», очевидно недостатнє, адже русалками чи потерчатами ставали і одні, й другі.

Відтак у певних випадках можуть спрацьовувати й інші механізми. Скажімо, домашнього духа могли називати за іменем його господаря: «*Юрко', бо в Ю'рка диявол був, то казали, шо то юрко'*» (с. Міжгір'я Бгр. Ів.-Фр.)[1304]. За відомостями з Турківщини, «*федьо' – це 'не має всіх в голові', 'придурок', але це і нормальне ім'я*» (с. Вовче Трк. Лв.)[1305]. На Снятинщині «микита» – це 'збитий з пантелику', 'не при розумі'[1306].

Нерідко домашнього духа в одному й тому ж селі називають по-різному: «*Та то казали, шо то за'сідич, той дух* […]. *То казали і годо'ванець, і за'сідич, і федьо'*» (с. Дністрик Стс. Лв.)[1307], «*То казали годо'ванець, засіда'ч (бо він десь сидів там)*» (с. Мшанець Стс. Лв.)[1308].

[1301] Виноградова Л. Н. Антропонимический код в украинской демонимии. *Вопросы ономастики*. Москва, 2019. Т. 16. № 2. С. 79.
[1302] Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини. С. 31.
[1303] Про охрещення дитини без священика див. також: Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. Київ, 2009. С. 120–122.
[1304] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[1305] ДАА. Зап. у 2017 р. від Бахура Юрія Миколайовича, 1981 р. народж.
[1306] Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селі Карлові, Снятинського повіта. С. 327–328.
[1307] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.
[1308] Там само.

Відома на теренах побутування уявлень про годованця і назва *домови'к*, хоча чим ближче до Карпат, тим частіше люди констатують її нехарактерність: «*Домовик, то я на Сході чую, що домовик. В нас казали – злий дух, дідько*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1309], «*В нас таких нема, то більше на Сході*» (с. Нивочин Бгр. Ів.-Фр.)[1310], «*Домовик – то я читала по газетах. Мілько, диявол*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1311], «*Вперед казали – годованець.* [Домовик] – *то русскі кажут*» (с. Соснівка Стс. Лв.)[1312], «*Домовик старші люди не казали*» (с. Катина Стс. Лв.)[1313]. Зокрема назву *домовик* ми фіксували у сс. Семаківці (Грд. Ів.-Фр.) і Велика Кам'янка (Клм. Ів.-Фр.), с. Семигинів (Стр. Лв.) та ін. Також ця назва паралельно з назвою *хованець* кілька разів звучить у «Снятинщині» К. Мрочка, зустрічаємо її у «Північно-Східному пограниччі Гуцульщини» Я. Фальковського, так що загалом і для Карпат вона не є зовсім незнайомою. На історико-етнографічній Волині та Поділлі натомість назва *домовик* нерідко позначає персонажа, більше співвідносного з «домашнім чортом».

У бувальщині з матеріалів І. Волошинського із с. Далешове (Грд. Ів.-Фр.) домашнього чорта названо *ґазда*, а також *щіски* (тобто *щастя. – В. Г.*)[1314]. Назву *ґазда* виявлено у с. Спас (Клм. Ів.-Фр.). У цьому ж селі побутує й питома назва персонажа *той, шо на поді'*. Походження персонажа з так званого *зноска* (*зні'щє*) відображає назва *зні'щик* (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.). *Пасічником* (оскільки пильнував насамперед пасіку) називали домашнього духа на Опіллі (Бучаччина)[1315]. З-посеред інших, назву *пасічник* знаходимо й у матеріалах Я. Фальковського з Теребовлянщини – «До духів домашніх належать також p a s i c z n y k, що пильнує пасіки, s k a r b n y k, що стереже скарби, і т. зв. s p o r y s z або s p o r y c h, істота, схожа до кота, що приносить вночі своєму господареві гроші і розмаїті запаси з чужих домів»[1316]. Варто зазначити, що увести в коло домашніх духів *скарбника* виглядає досить сумнівним, а щодо останніх назв, то для української демонології вони не притаманні, хоча

[1309] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[1310] Там само, спр. 253-Е.
[1311] Там само, спр. 319-Е.
[1312] Там само, спр. 320-Е.
[1313] Там само.
[1314] Гнатюк В. Знадоби до української демонольогії. Т. ІІ. Вип. 1. № 440.
[1315] Siewiński A. Opowiadannia ludu w powiecie Sokalskim i Buczackim. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1906. T. XII. Zesz. I. S. 262.
[1316] Województwo Tarnopolskie. Lwów, 1931. S. 21.

співвідносний з темою домашніх духів персонаж під назвою *спарыш* є звиклим для білоруської традиції[1317]. У записах Ю. Яворського зазначено, що на Галичині домашнього духа називають *хо'ванець*, *годо'ванець*, або просто – *свій*[1318]. У гуцульських говірках зафіксовано назву *домар*[1319]. Низку назв (як і безпосередню характеристику) духа-збагачувача з теренів Бойківщини подала Н. Войтович (Левкович)[1320], з Опілля – Б. Кузмінська[1321].

Назву *chowańca*, за словами А. Фішера, найчастіше домашній дух має і в поляків: «Окрім злих і шкодливих духів померлих існують теж душі предків, котрі опікуються певним родом і його господарством і тому часом перетворюються в духів домашніх. В XV столітті називали такого духа *ubożem* або *skrzatem*, зазвичай зараз має він ім'я *piecucha*, *gospodarzyka*, *plonka*, а особливо *chowańca*. Найохочіше перебуває в теплі за п'єцом або коло порогу, в стодолі чи стайні, а часом на стриху. Переважно є він духом зичливим і спричиняється до примноження прибутку, але не можна йому завдавати жодної прикрості. З'являється в різноманітних подобах: змія, курчати, карлика або щось ніби як мала чорна лялька»[1322].

Загалом же персонажів, співвідносних з поняттям «домашнього чорта», у західних слов'ян (хоч почасти і в південних та східних) доволі багато. В тому числі й серед тих, назви котрих звучали у попередньому розділі. Відтак буду згадувати про них поступово, при розгляді різних характеристик «годованця».

3.2. Походження персонажа.

Про «домашнього чорта», як і про домовика, також трапляються твердження, що він є у кожній хаті: «Де хата стоіт, то там сидить домовик» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[1323]. Водночас зазвичай його треба було собі «роздобути».

[1317] Валодзіна Т. Спарыш. *Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш*. Мінск, 2004. С. 485–486.
[1318] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности… С. 251.
[1319] Хобзей Н. Назви домашнього чорта, який приносить багатство, у говірках Південно-Західного наріччя. *Хобзей Наталя. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія / Упор. О. Сімович*. Львів, 2019. С. 473–478.
[1320] Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини. С. 29–30.
[1321] Кузмінська Б. П. Демонологія українців Опілля: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2013. С. 8.
[1322] Fischer A. Etnografja Słowiańska. Lwów–Warszawa, 1934. Zesz. 3: Polacy. S. 207.
[1323] Falkowski J. Północno-Wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1938. S. 89.

Набути домашнього чорта, як вірять, можна було у декілька способів: укладали «угоду» з чортом; купляли у «ворожбита»; навмисно чи випадково купляли «з усім»; викохували з так званого «зноска»; «щезлий» заводиться у хаті, побудованій на «нечистому пляцу»; дідька можуть «підселити» майстри-будівельники; «нечистий» з'являється у хаті, в зруб якої уклали дерево з «вовком». Крім того, домашнього чорта нерідко отримували у спадок.

1. Відомості про те, що домашніх чортів набувають після безпосередньої угоди з дияволом, знаходимо, зокрема, у К. Мрочка: «Домовик приносить щастя господареві, котрий проте по смерті стає його винятковою власністю, коли йому за життя записує свою душу. Цілий легіон дияволів має тоді той чоловік до послуг, котрий у формальний спосіб запише йому душу свою, тобто викликає чорта на розхідній дорозі і підписує умову кров'ю з середущого пальця»[1324]. Про побутування такого уявлення у Коломиї згадував і О. Кольберґ, – людина, що уклала угоду з дияволом, могла навіть продавати наданих їй до послуг чортів іншим[1325]. Вірили у це й на Косівщині: «*Казали, шо був, шо помагав, а відтак ти мав йому душу віддати. Щезник, чорт, дідько*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[1326].

До слова, схожі уявлення про духа-збагачувача *скрата* були й у словенців, у чехів: «Дивні теж собі речі оповідають […] про перебуваючих зазвичай на печі "skratach", чи котах, що достарчають своїм панам за життя всілякого роду скарбів, а за те в хвилі смерті хапають їхню душу»)[1327], «Подекуди вірять, що своєрідний *господарічек*, котрий приносить до хати гроші і їжу та охороняє господаря від шкоди, родиться з рослини «переступень». В однієї старої жінки неподалік Вамберка нібито був такий демон. Якщо хтось щось у неї вкрав (а це могло бути і у далекому полі), вона про це миттєво дізнавалася і наступного дня йшла забирати вкрадену річ у злодія. *Господарічек* може служити тільки до смерті свого пана. Потім він візьме душу свого господаря у пекло[1328].

Цікавим є варіант оплати дідькові власною шкірою, із записів А. Онищука: «Оден газда наймив собі "єго" за слугу. А за то як вмре, мав дати свою шкіру.

[1324] Mroczko F. X. Śniatyńszczyzna… Cz. 1. S. 22.
[1325] Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1888. T. III. S. 86.
[1326] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1327] Miklavec P. Zwyczaje, zabawy i zabobony ludu słoweńskiego w południowej Styryi. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1902. T. VIII. S. 349.
[1328] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 32.

Поховали тата – і сини пильнували три ночі гріб. Сховався син за хрестом – приходить їх три – розпечатали гріб і облупили шкіру, а син її вкрав. Узялися бити за тої шкіри: “Я за тоту шкіру багато би собі душ заслужив. Я був би ізшив з того бурдюг, тай набив у то букового листу, то й уночі – як хто би йшов – то я серед дороги тим міхом – то й душа моя”. Так они сі били за ту шкіру, то й кури запіяли, і пощезали»[1329].

Про набуття «допоміжника» за, так би мовити, «взаємною згодою сторін» розповідали й на Богородчанщині: «*Ше мені росказував їден, Дриґало старий, в нас називали, шо їхав конем десь возив якісь дрива продавати. Та й їде* від*ти – сидит хлопчик на дорозі. “Діду, чи вуйку, підвезіт”. Та конина якась така худенька, лізе тако… “Та видиш, шо кінь ледве йде?” – “Та підвезіт…” – “Ну сідай”, – каже. Той бахурець лише – цоп! – на фірі… Той думав іще вісадити дітвака, такий маленький дітвачок. Той ше не сказав сідай, як той лише – цоп! – та’, як кіт, вже на фірі. О, кінь вже бігом пішов, а то ледви той віз кігнув. Приїхав сюда, прийшов, та й поки сюда-туда, то лише шлею' скєг з конє. Поки той загнав конє, – упріж уся, всьо повніскю на кле'нках стоєт, там, де в’но мало стояти. Всьо позаноси'в. Ну і так він жив в него, поки той дідо жив. А дідо помер, та й він забравсі. Жив, дідові помагав. Кінь не годен – він попхав. А він годен потігнути*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[1330].

У розповіді з Буського району господар набув «помічника» після наруги над святим причастям (тут теж бачимо вияв ототожнення з *чортом*): «*Казали, що мали панка'. Був там на хуторі старий, він з тим злим мав якусь зв’язь. То казали, шо він взєв причастиє, і пішов до ліса, положив те причастиє в дереві в дупло і в него стріляв. І він відтоди з тими злими… Каже – як свиснув, то на подвір’я вся дичина прилетіла їму, і він вистрелив – шо хтів то забив…*» (с. Волиця Бск. Лв.)[1331].

Варто, однак, зауважити, що у більшості випадків в українській демонології «угода» з дияволом, як і мотив, згідно з яким «злий» вбирається у шкіру небіжчика і лякає людей, звучать поза контекстом уявлень про домашніх духів.

2. Трапляються твердження, що «помічника» (чи лише яйце, з якого його можна було вивести) купляли у місцевих ворожбитів: «*Тутво був такий*

[1329] Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонольоґії… С. 75–76.
[1330] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[1331] Там само, спр. 331-Е.

пасічни'к (але він вмер вже, його нема, і та хата скапараласі), то він хтів пасіку мати, пчоли мати, то він за таким питав, за тим домовиком. І ходив в сусідське село, Грицеволя (с. Грицеволя Радехівського р-ну Львівської обл. – *В. Г.*), *за рікою. Він ходив, а там такий старий, жи його мав, того домовика, і він казав йому так: сідай зі мною, і притулився їден до другого, і те яйце (таке – перше їйце від курки) пхнув йому під ліву пахву, і каже – неси його дев'їть день, і він виведетьці. А чи то правда, чи ні? Але во – хата скапаралася, і жінка вмерла, і діти вимерли, і він вмер, і нема нікого. Видно (з нашої сторони так подумати), жи воно шось є. Но ми його не видим*» (с. Бордуляки Брд. Лв.)[1332], «*Я того так сі бояла, шо ну. Мій старий, чоловік, казав, може бим, собі купили, бо дес у Ду'бках такі, казали, були, шо розводи'ли. Кажу – йди гет, бери собі там його і тримай, де коні тримаєш, а в хату не треба*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1333], «*Казали, шо купити можна*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[1334], «*Я ходила білити, заробляла. То я прийшла до Ра'днова, у Раднові там баба. Старенька баба, але здорова така, файна. Каже нам: "Йой, жінки… Ади – в мене він є. Так мене пі'хкає…" А я ка'жу: "Вуйно, а ві'дкіля ви його взє'ли?" Е-е-е… – каже. – Я прийшла до Коломиї, а така молоденька жінка приходит та й каже – купіт шос у мени. А в'на каже – йой, та я знаю, чи купити, чи не купити… (каже та баба тій жінці). А в'на – а я, каже, вчула'м на'раз, ка', – і-і-і… А я вчула – він вже в ме'ні. Йо-ой, – каже… Та й вже має*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[1335], «*Казали, шо дес купували. Бу'ли їкіс такі відьми, шо мали, шо продавали*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[1336].

Зокрема на Покутті особливо чарівничою стороною вважають Гуцульщину: «*То – знаєте шо? Там переважно у горах. Вони це дуже… шо вони цим пользуюця*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1337], «*В гуцулів там різні ворожби' були. Вони і відвертали, і привертали все. Ходили до гуцулів ворожити*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1338]. Відтак часто розповідають, шо купувати домашнього чорта їздили до гуцулів, «у гори»: «*Та казали, шо є таке. Десь у го'рах, кажут, шо їздіть, до гуцулів, якшо хоче, 'би мав добру*

[1332] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 330-Е.
[1333] Там само, спр. 713-Е.
[1334] Там само, спр. 717-Е.
[1335] Там само, спр. 715-Е.
[1336] Там само, спр. 719-Е.
[1337] Там само, спр. 713-Е.
[1338] Там само, спр. 715-Е.

господа'рку. Юзик» (с. Дубки Грд. Ів.-Фр.)[1339], «*В нас така поговірка є, шо гуцули знают шось, там вони більше мают, мольбари які… шо вони мают більше…*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[1340], «*Ходили, ходили, навіть Петрів дід ходив, Петро. Бо він рідний брат мо'ї нені. Не ве'ли сі вівці їму. Здихали. То він ходив у гори, і шось їму зробили, шо вже сі тогди вівці ве'ли сі. То гуцули шось таке, певне, да'ли, бо вже…*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1341], «*Але то, казали, шо то дес йшли до такого, тамка в гори, і він їм це роздавав, вони сибі це купували. Бо в нас оцей сусід, шо на'вперед нас, казав, я йду шукати щєскі, такі богачі є щісливі, а я, каже, не можу бути? Я йду… Та й чо'с, пішов, та й прийшов ше гірше… по жебраків. А шо каже, чого. А-ай, каже. Він завів мене межи якіс кури, та й мені оден віскосив на голову, дзьобає, другий – то, каже… А я не хотів, каже. А він каже – вібірай якого хоч. А я, каже, ди'влю сі, ди'влю сі, якес взєв у руки, та й не хотів – кинув. А він, каже, як лу'пнув две'рми, та й я вже, каже, бояв сі, та й не брав, та й пішов без нічого. Та й так і бідно здох*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1342], «*То легко купити, набували собі. То йшли за тим до ворожбиті'в в гори. Він собі купив, а потому сі не може збути*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[1343], «*Бу'ли такі ро'скази, шо шос ходили, переходи'ли всєкі перешкоди, за'ків він того ґазду собі купив. Дес делеко ходили, до ворожбиті'в. Дес туда в го'рах*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[1344]. У давнину схожі уявлення стосувалися також угорців і словаків: «Домовика можна також купити. Купують його за кілька центів у захожих угорців чи словаків»[1345]; у розповіді Ганса Цбіндена йдеться про те, як гуцул ходив купляти чорта в Угорщину, де сторгував його за 400 гульденів, – і це «ціна була висока»[1346].

Гуцульські мольфари могли навіть продати «помічника» з якоюсь конкретною «спеціалізацією», для цього треба було лише «плюнути на хрест»: «*Казали в нас, шо чоловік їздив… мав штири дівчині. Ну а колись бідній дівчині віддати сі – то була' штука. Та й він мав штири дівчині, і казали, шо їздив дес у гори, в Чорну гору' чи дес тамечка їздив. Штирі їх… чи три… Три хло'пи*

[1339] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1340] Там само.
[1341] Там само.
[1342] Там само.
[1343] Там само, спр. 717-Е.
[1344] Там само, спр. 719-Е.
[1345] Mroczko F. X. Śniatyńszczyzna… Cz. 1. S. 21–22.
[1346] Цбінден Г. Мандрівка по гуцульських горах. *Подорожі в Українські Карпати: Збірник / Упоряд. і вступна стаття М. А. Вальо*. Львів, 1993. С. 248–250.

їздило. То кажут, шо два собі привезли. Один – на будову, ’би будувати сі міг, а другий – аби дівчєта повіддавати. А третий як пішов… Казали, шо давали їму – на хрест аби плюнув, чи відрік сі, чи шо, а він сказав, шо не бу'де. То каже, шо він ледве відти вірвав сі. Каже, шо дерли сі по нім… шо там дерло сі? Але вони нікому се таке й не розказували. Але таке казали, шо се в нас у селі бу'ло таке. Чи бу'ло таке, чи не бу'ло? Ну, правда, той будував сі а будував сі. Поклав хати – ай, шось недобре. Тру'тив, шось перекладав… […] *Сміяли сі, казали, шо, видко, він дес сидів там у куті* (на горищі. – *В. Г.*)*, бо перекладав. То той кут трухлєє, то той кут трухлєє. Каже, видко, там недобре їму сидіти. Оцей чоловік, шо казали, шо він має, то він цілий рік шос перекладав і перекладав, все не так бу'ло*» (с. Семаківці Грд. Ів.-Фр.)[1347].

Варіант, коли при купівлі хованця треба було здійснити наругу над святинею, зафіксовано й на Опіллі: «Во Льво′ви е такі′й склэпъ и тамъ вы′сятъ на стини′ два хрэсты′ – едэ′нъ праўды′вый, а дру′гый намалё′ваный ма′зэў; то трэ′ба той праўды′вый хрэстъ уда′рыты, а той зъ ма′зы поцилова′ты, – тогды′ той купэ′ць дастъ хо′ванця» (с. Борусів Ждч. Лв.)[1348].

Мандрівний сюжет, як ворожбит продав чоловікові годованця у мішку з умовою не заглядати туди, доки не дійде додому, відомий у різних місцевостях: «*Казали, шо хтось має там якогось демона, шо його треба годувати несоле'ними яйцє'ма. На поді', на платві десь сидит. Тут у Глубокім таке говорили. Кажут, шо у вигляді чоловіка, в білому одягнутий. Той господар багач був, він йому помагав. Казали, шо можна було купити десь. І казали, шо один там в Саджіві був такий ворожбит. Казали, шо в него мож було купити. Але один ґазда' десь здалека приїхав кі'ньми, хотів собі купити, аби був багач, бо казали, шо він помагає дбати. Ну та й приїхав конем з жінков, той йому ворожбит продав в мі'ху, але каже, шоби ти до него не дививсь, поки не приїдеш додому. Але жінка не вітримала, чує, шось там рушєєт сі, роз’язує мішок, а то кіт, та й втік. Та й в’на приходит: Та ми вам заплатили, а ви нам кота прода'ли. То не кіт був. То був домовий. А ви чого роз’язували? Я вам казав дома роз’язувати. В нас казали, шо то дідька мав*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[1349].

[1347] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1348] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности… С. 252.
[1349] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.

Можливо, саме у таких текстах потрібно шукати пояснення відомій приказці «Купити кота у мішку». Схоже й у розповіді з гуцульських теренів – коли чоловік передчасно відкрив підозріло легкий мішок – у ньому виявилося «лише кілька кусників сухого кінського лайна»[1350].

3. Іншим поширеним способом було купити домашнього чорта, навмисно чи випадково, «з усім»: «*То ше коли тобі продають шось і кажуть: "Оддаю зо всім", – то не можна брати, бо то того моцейника продають*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1351], «*Можна хату зразу з тим чортом купити, як тобі кажуть: "Оддаю зо всім!*» (с. Лесівка Бгр. Ів.-Фр.)[1352], «*Оце ви, молоді, аби ви стерегли сі, як вам хтось таке предлагає: "Купи в мене зо всім", – то аби ви знали, аби ви то ніколи не купували. От ти кажеш: "Я купую", – він: "Бери в мене зо всім"… Ти платиш гроші і купуєш його*» (с. Саджава Бгр. Ів.-Фр.)[1353], «[Зо всім] *То з ним. От шо би ти не продавав – чи скрипку, чи цимбали, чи маєток: "Я продаю, але з ним". Бо я вже старий, я хочу єго віддати на тебе. Бо як він сі лишит? – аби сам не був. Та й зи мнов не піде на той світ*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1354], «*Кажуть, шо продавали. Казали, шо одна баба якийсь купувала куфер на базари'. Та й в тім куфри тото й купила. Та й каже, шо* [продавець] *каже: але я тобі продаю зо всім*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1355], «*Оце якби ви чули, шо той ґазда продає і каже – я вам продаю з усім. Значи'ть, він продає злого духа. І сам збуваєці вже його, а передає тому другому*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1356], «*Юзика мали з чимось продати, не самого. Як каже, шо беріт з усім, то не беріт – бо там шось є. Ворожбити' всякі були*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1357], «*Ну а тепер не продают машину з ним? Продают. Купує машину, продадут разом з тим щезником, та й щезник робит шо хоче. З усім продають. Не хочете – та не купуйте*» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[1358], «*Юзик – казали на того нечистого. Є'кос є… Є навіть так, шо бу'ло єко'с, казали в давнину, шо ви купуїте шос, і ви купили. Шо собі купили з якимос товаром. Ну й воно перетворило сі в кота – нявкає, сидит кіт там на стри'ху,*

[1350] Цбінден Г. Мандрівка по гуцульських горах. С. 248–250.
[1351] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[1352] Там само, спр. 253-Е.
[1353] Там само.
[1354] Там само, спр. 319-Е.
[1355] Там само.
[1356] Там само, спр. 713-Е.
[1357] Там само.
[1358] Там само.

нявкає, да'ли їму їсти, він попоїв, далі там сидит. То бу'ло, шо купували. Не знали. Це нехотячи можна було купити. Казали так, шо зо всім продаю. Він сидів у него на стри'ху. Він не сидів в хаті, він сидів десь на сіні там» (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[1359], «*Казали, говорили за двох людей, шо, щье'зле би, має того. Вони вже повмирали, старі, нема. Казали, шо вони собі купили то в міскі, давно шье. Шо то мож у міскі купити, щье'зле би. З палицев йковс купили, чи з чим, я не знаю, так говорили*» (с. Рудники Снт. Ів.-Фр.)[1360], «*Ну, тут у Пістині завісилась одна жінка така.* […] *Кажут – шо їй стало си? Купувала в Косові матерії, якас файна бу'ла жінка, продавала. Хотіла це' продати. А цє сі зла'комила – де'шево на спідни'цю. І пішла і купила ту матерію, і вшила ту спідницю… І жінка каже: "Нате, нате вам на спідницю, це вам дешево матерію, нате вам зо всім" (Потому в'на сі здогадала). І да'ла, і так то мучило ту жінку… Жінка каже – Боже, шо я маю робити… І так, шо жінка сі зачепила*» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[1361].

Якби покупець не відповів на пропозицію «непро′стого» купити щось «зо всім», мовляв, я все не купую – беру тільки те чи те, – до нього перейшла би й «біда». Здебільшого у таких випадках годованця набували помимо волі: «*Ну, з чимось передають. Во, наприклад, там шось купуєте в них, чи ягоди, чи хату, та й вони кажуть: "Бери зі всім", – а якшо ти скажеш, шо береш зі всім, та й вже з тим чортом візьмеш, а треба казати: "Я беру (або купую) те, шо бачу, от те я беру". А як скажеш, шо береш зі всім, та й вже тобі передасть*» (с. Збруї Брд. Лв.)[1362], «*То вже його хіба тре' продавати зо всім, бо так його не відже'неш. А котрі люди знают, то кажут, шо ти мені зо всім не продавай, а тілько корову чи шо там*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1363], «*То колись і таке продавали: "Бери зо всім", – а ти мав сказати: "Зо всім ти собі остав". То ніколи не можна брати*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1364], «*Як продає зо всім, то треба казати – не треба мені того зо всім. Як знає. А як не знає, то нічо' не казали*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1365], «*Беріть з усім – то це може передати. Як-от корову продає і шнурка свого дає. Шось казали – шо не хочу*»

[1359] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1360] Там само, спр. 715-Е.
[1361] Там само, спр. 719-Е.
[1362] Там само, спр. 339-Е.
[1363] Там само, спр. 327-Е.
[1364] Там само, спр. 253-Е.
[1365] Там само, спр. 713-Е.

(с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[1366], «*Не дай Боже, аби це купувати, як "зи всім", бо можна собі шось купити з цим. "Все ваше най лишєє сі з вами", – отако тре' відповідати*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[1367], «*Як казали, шо "з усім", то нє. Кажи, шо ти купуєш то, шо хоч*» (с. Акрешори Кос. Ів.-Фр.)[1368], «*Колись шось там продавали, та й казали, шо конє продают з усім. Ше хтось хату продавав з усім… Каже: "Нє, мені з усім не треба…"*» (с. Нижній Березів Кос. Ів.-Фр.)[1369], «*Мій тато шос умів таке як примов'єти. Від нариву (то казали, шо бешиґа), зуби (болєчка), корові міг примовити, від щьезло би (як гадина кусала), вмів це примовити. Та й приходи'ли до мого тата з Черновецкої області люди. Шо на базари' купували доріжки'. І та жінка каже: "Я продаю, але з усим". А ці люди не подумали, шо це таке з усим, і це купили. Принесли додому, застелили цими доріжка'ми, полігали спати, а це, казали, шо – дітина, з одного кута біжит у другий кут, і так, шо не давало їм спати. То вони приходи'ли до тата мого, шоби шос їм поміг, но але шо там бу'ло, то я не знаю. Так шо як шос купувати, то не можна з усим. "Купую кусок", а не "з усим". Бо це вже "з усим", то це щьезло би… як шос та людина таке мала, то вона продавала "з усим". Таке говорили*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[1370], «*А знаєте, ще як. Колись казали так. Наприклад, мій тато розказував, шо… Ну, мій тато гендлював кіньми по базарі… Ну й – продавав господар кожух. Н'а – він в кожусі його постоянно… той… Та й каже… (А та' ге би ви чи другий – купує). Він каже: "Я зо всім продаю…" Ну, і продав того у кожусі'. Нема, каже мій тато, на базарі… Шось говоримо – нема. Той дідо ходит, каже, та й шукає. Каже – я купив тамтой тиждень, каже (чи в четвер, чи який там день був базар), кожух, каже, – та й "зо всім", каже. Ше'м си купив господара, каже, з рогами. А він каже – та я сі не сподіва'в, каже. Я де таке… Перший раз чув, шо він каже, шо "зо всім". Так продавали…* (А як то треба було відказати? – *В. Г.*) *"Не купую, та й не бе'ру нічо'". Н'а люди колись шо – я "зо всім" продаю, на, бери…*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[1371].

[1366] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1367] Там само, спр. 717-Е.
[1368] Там само, спр. 719-Е.
[1369] Там само.
[1370] Там само.
[1371] Там само, спр. 721-Е.

Вияв уявлень про продаж «з усім» виразно простежується у звичаях при купівлі худоби. З одного боку, покупець остерігався купити «того», продавець же не хотів втратити «хосен» (щастя).

За подільським звичаєм, «Хто бажає продати свою худобу повинен, при виводі її з двору, накреслити в воротах на землі палкою чи батогом хрест. Цього, за народним віруванням, дотримується для того, щоб разом з худобою не продати і свого щастя»[1372]. Важливо, що хрест використовували не для того, аби запобігти проникненню на обійстя чогось «нечистого», а навпаки, аби не випустити щастя. У цьому випадку можна простежити паралель з уявленнями про «домашніх духів».

Дещо виразніше ця паралель простежується у звичаї залишити / віддати при продажу худоби наріжника (налигача, повода тощо): «*Корову продают без мотузка, аби сі лишив собі хосен, щастє. То гріх, то не вільно. Тото вже будто він се допомагає. Біс*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1373], «*От, наприклад, ти продаєш конє: "От я вам, – кажеш, – продаю конє: маєте віз, маєте батіг, – я вам це повністю продаю, гет зо всім", – так сі казало. І тобі продавало сі гет зо всім, але якшо ґазда розумний був, то або тобі батіг лишєє: "На тобі, – каже, – батіг, заберіть додому", – абощо. А як зо всім – то всьо, то вже твій. Той вже тобі перейде*» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[1374], «*Беріть з усім – то це може передати. Як-от корову продає і шнурка свого дає. Шось казали – шо не хочу*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[1375], «*Як купляєш корову – не давай гроші в руки. Ки'дай гроші на землю і кажи: "Я беру тіки корову, а не то, шо є з коровою". Бо може дітка купити*» (с. Катина Стс. Лв.)[1376], «*Купиш собі: коня, батіг, – бери зо всім… Приходиш до хати, а він вже в хаті сидит*» (с. Міжгір'я Бгр. Ів.-Фр.)[1377].

Прикметно, що в одному й тому ж селі часом побутують діаметрально протилежні погляди на те, чи треба купляти худобу зі своїм поводом, чи забрати повід продавця: «*Корову продавали з мотузком, з усім. То хіба хто воро'жив, то не давав*» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[1378], «*Корову продавали без шнурка. Приходи'в господар з сво'їм. Як хто хотів купувати, то казали, з сво'їм*

[1372] Данильченко Н. Этнографическія свѣдѣнія о Подольской губерніи… Вып. 1… С. 39.
[1373] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[1374] Там само, спр. 253-Е.
[1375] Там само, спр. 713-Е.
[1376] Там само, спр. 320-Е.
[1377] Там само, спр. 327-Е.
[1378] Там само, спр. 721-Е.

мотузком не продавати. Казали, шо може забрати і шо не буде вести'ся, там, господа'рка, чи корови не буде… То хто купував, то приходи'в з сво'їм шнурком» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[1379].

Продаж «з усім» сприймають позитивно і в інших випадках (адже в різних місцевостях трапляється сюжет, як «непростий» продає корову, а молоко «залишає собі»): «*Як продає людина корову, і той господар добре хоче купити, і той господар, шо продає добре, і каже: "Беріт всьо. Зо всім беріт: хвіст, молоко, сметану, – всьо аби…" А отак, аби шо на зле, то…*» (с. Любинці Стр. Лв.)[1380].

Наведену тезу про зв'язок купівлі худоби з уявленнями про домашніх духів наочно ілюструє розповідь зі Стрийщини: «Л. В.: *Чули'смо таке, шо навіть хтось казав… Я, наприклад, таке чула, шо розказували, шо там один хлоп не мав корови, ну ніяк не міг сі дочекати сво'ї корови: все була якась то нездала, то то… І він пішов собі по людях десь купити корову. А другий – вже мав тих коро'вів аж забагато, бо він мав отого виплеканого з яйці і він уже його сі не міг ніяк позбути, шо вже він їму робив шкоди багато. І тоди я'к казали – шо він продав того лихого, разом з тим шну'рком і з тов коровов продав того. І так сі збув. Через то, як про'дают корову, то кажут – мені не треба того свого шну'рка…* К. Г.: *То Василь казав – якшо тане продают і кажут вам, шо продаєме з усім, аби ви то не купували.* Л. В.: *Треба гет той, шо він там мав, повідок чи шо там було на корові, треба бу'ло всьо гет знімати, бо казали, шо то можут разом з тим шну'рком додати того злого духа.* К. Г.: *Казали, шо таке може відпові'сти – шо я купую лиш корову, біше нічого*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[1381].

Боязню віддати щось повністю, «з усім», пояснюється й звичай не віддавати зовсім безоплатно, наприклад, розсаду чи що інше, що може потім «звестися»: «Съ того чоловика, кому дарышъ що небудь изъ хазяйства, треба узять килькы небудь копійокъ, а якъ будешъ давать такъ, то можно у себе позводыть» (с. Виблі Клк. Чрн.)[1382], «*Аякже ж. Та'. Треба було заплатити. Ну, наприклад, я йду до баби і кажу – мені не стало, там, картоплі посадити чи шо. Баба мені дає, баба в мене гроші не візьме – ну то, там, все ідно треба*

[1379] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[1380] Там само.
[1381] Там само.
[1382] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 40.

дати, аби не задурно, гривню-дві чи копійки якісь… Та шо-небудь – чи кролика комусь-там даєш, чи яйці під квочку поставити, аби не задурно, а сво'їй людині – то на тобі, там, гривню, дві, п'ять… Лиш аби не задурно. То і є й потепер» (с. Семигинів Стр. Лв.)[1383], «[Як щось давали] *Кажут, най якус копієчку даст, бо є такі люде, що за ним може сі не приймити, може загинути. Є такі люде, є. Ну, просто руку має, шо за ним не веде сі*» (с. Розгірче Стр. Лв.)[1384].

Омофонія назв «з усім» і «за сім» спричинилася до того, що й число сім вважають небезпечним при купівлі: «*Не може купувати нічого за сім і зо всім. Бо то може за тано в міскі купити того*» (с. Космач Бгр. Ів.-Фр.)[1385], «*Ніколи в житті, як зі всім, або ще як в ціні є сімка, ну як-от тридцять сім чи шістдесят сім*» (с. Богрівка Бгр. Ів.-Фр.)[1386], «*То за сім, кажут, шо нічо' не купуй. І навіть і береш гроші, чи жичиш, чи шо, то аби с оден рубель відобрав, а, каже, за сім не купуй і за сім не продавай*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1387], «*Ну то то кажуть, шо се осесю нечисту силу… Шо каже: "На тобі… Тобі за кілько? За сім?" Каже: "На тобі з усім". За сім, кажут, шо не можна купувати і не можна продавати. То відказував, шо не хоче, шо не бере з усім*» (с. Семаківці Грд. Ів.-Фр.)[1388], «*Юзик, щезло, диявол. Кажут, шо не продавай сім, бо буде з усім. За сім не можна було продавати – вісім давай, дев'ять, десіть*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1389], «*Ну, та я це знаю, шо це як сім, то най іде зо всім. Це я пам'їтаю з прика'зу лю'дського*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[1390], «*Ну, шось сім… Я знаю… Дехто каже, шо сім добре, а дехто… Я, наприклад, на базарі постоянно колись возила гриби. Постоянно – гриби, моло'ка, сир, яйці, – я не хочу за сім ні продавати, ні купувати. Кажут: сім зо всім. Шо кажут – шо продасте зо всім, і потому ні насінні не маєте, ні нічо'. Ну а той як купив, то в него буде*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[1391], «*За сім – нездале число. Ну, так казали: сім – зо всім. Зо всім – або не буде зовсім, або віддают тобі з*

[1383] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[1384] Там само.
[1385] Там само, спр. 327-Е.
[1386] Там само, спр. 253-Е.
[1387] Там само, спр. 713-Е.
[1388] Там само.
[1389] Там само.
[1390] Там само, спр. 719-Е.
[1391] Там само, спр. 721-Е.

усім» (с. Семигинів Стр. Лв.)[1392], «*То кажуть теперво, як свині купують, шо за сім не можна – треба дати вісім або шість. Шо всім – зовсім. Шо або буде вести сі добре, або недобре буде вже*» (с. Верхня Лукавиця Стр. Лв.)[1393], «*Нераз кажут: за сім – зо всім. І тепер ще дехто так каже. А я знаю…*» (с. Розгірче Стр. Лв.)[1394].

На Східному ж Поліссі, де уявлення про «годованця» не побутують, навпаки, продаж «за сім» вважають сприятливим: «*Я такого не чула, шоб куплять, а ми у Сємєнавці… Сєменавский район, – дак мая дачка там живе. Дак там сусєдка мед давала. Дак каже, шо ничого не сказала, а дачка вже вінесла сєм рубльов і каже – нате вам сєм, шоб було всєм. І вам, і нам. А отак больш ничого не кажуть*» (с. Жадове Смн. Чрн.)[1395], «*Кались у сусєдки була клубніка. І ше челавєк мой був жи'вий, дак каже – принеси мінє клубнікі. Ну, на рассаду. Ана приносе і каже – мінє ничо' не нада, дай хоч сєм капєєк. Дай сєм капєєк, шоб було всєм. Шоб і вам, і нам було*» (с. Орликівка Смн. Чрн.)[1396], «*Ну, ета што ні дайош, дак дай хоть сєм капєєк. Сєм, штоб била всєм. Да. Ета такоє нє то шо на базарє. Шо нє даєш, дак… Ка мнє цвєт прішлі папрасілі, далі мнє сєм капєєк. На табє сєм, штоб била усєм. Забралі у мєня цвєт*» (с. Тимоновичі Смн. Чрн.)[1397].

Люди, які набули годованця по незнанню, мали з цього лише шкоду: «*А як у Юзі корова. Розкопали якийсь там корч, ну, а він там був, в тім корчи. Ну та й розкопали, ну а та жінка, шо вже в неї був, та й принесла муки, каже, а, я тобі даю з мисков, з усім, бери собі ту муку. В неділю. Та й всьо…* [То] *Корову так мучило, шо гибель бу'ла. Кров з корови текла. Нать міліцію викликали, ну а міліція так його загрузила, шо як будеш говорити, 'би с знав, шо ми тебе випишемо… Так ся чоловік мучив. Ну а потому якийсь з Розсівни* (с. Росільна. – *В. Г.*) *прийшов, каже: "Николо, скажи Юзеви, най прийде' до мене, я йому помо'жу його продати". І так продав. То дійсно правда. Його не збудетесь*» (с. Міжгір'я Бгр. Ів.-Фр.)[1398], «*А в мами такі були люди, шо продали* [їм]. *З Угринева. Приве'ла жінка чоловіка* [до мами-ворожки]. *І в него був син лікарем,*

[1392] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[1393] Там само.
[1394] Там само.
[1395] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019.
[1396] Там само.
[1397] Там само.
[1398] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.

донька вчительков, – не такий дурний був, бо не вивчив би тих дітий. Ну та й привела, а він такий страшний, все каже: "У-у-у! У-у-у!" (ричить. – *В. Г.*). *А я кажу: "Мамо, а шо це він?" І так вив, вив… Мама потім каже – купив собі… Пішов на базар та й хотів купити конюшини. А там була конюшина така тана* (дешева. – *В. Г.*), *шо страшне. Підійшов та й каже: "По чому в вас конюшина?" Вона сказала. Він думає – треба купити – аби танше. Ну та й купив. Вже так відніс. А та жінка вже десь щезла. Так відніс десь три-штири метри, і не годен від землі відірвати – десь двадцать п'ять кільо. А він купив нечисту силу ше з тим. Відриває – і не може. Вони лишили там то всьо і пішли. Вони прийшли д' хаті, але він такий слабий, шо не годен д'хаті прийти. Та й, каже, прийшли д'хаті, ну та й чоловік не йде до хати, але йде до стайні. Шось таке йому зробилося в голові. Та й в стайні його в яслі упакувало шось. Так угору раком. І він не міг сі збути. Та й приходили сюда, та й мама відмовлєла. Та й від хати відогнала, а від него не могла, і він так і помер. А тоді вже* [чорт його] *освободив. Ніколи не купувати, як продає та й каже: "Купуй з усім". О. Як "з усім", – не дай бог. То є таке в богачів. Та й перепродують*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1399], «*То як онде в Миколєсинах було, в Татарино, купив Ющенко хату собі, там колись була на тім місці кузня стара. І то всьо подвір'я йому продали гет повністю, сказали: "Оце, – кажуть, – всьо твоє". От він в тій хаті собі був, і в тій хаті ніхто не може бути і тепер, той гет лишив. Дача сильна, я видів, але там жити не можна. Не дає він* (дідько. – *Л. О.*) *там жити нікому*» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[1400], «*Най Бог боронить таку біду мати. Один тут не знав, коли купував, а купив з чимось, а потому, кажуть, шо його так мучило… то він гет спух, то він гет до ксьондза ходив, той ксьондз ходив кропити туда, то страшне. То в хаті не дає і спати, кажуть, шо воно гримає, шось там в комині лускає, шо то нема ні спаннє ніякого*» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[1401].

Усвідомивши, що й до чого, покупець міг повернути «товар»: «*Нє, той наразі нє, той не міг керувати, бо той ж не знає, шо він купив, – той ше збитки робить тому ґазді. А якшо вже добре зрозумів, шо він купив, то йде до того ґазди абощо, і каже – то, шо мені продав, я тобі гет то всьо завертаю,*

[1399] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[1400] Там само, спр. 253-Е.
[1401] Там само.

гет зо всім. Колись ніхто тобі би не купив гет зо всім… я тобі, каже, продаю будинок гет зо всім, всьо маєш, всьо в хаті є! Ото колись старожили таке говорили» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[1402], «*З усім – то це в нас жив такий Ковалик. Він такій мав того нетрудного. Прийшов оден сусід. А той мав у клітці канарейки. Питає – ти не хочеш? А той каже – та я хочу. Продаш мені. А той каже – продаю я тобі з усім. Ну а той взєв. Приніс додоми, каже – як шось сі зачинає тарабанити! Я одніс ті канарейки до него. І в него дівчина сі повішала на ніч. Його донька повішалась. То той нетрудний, він всьо…*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1403], «*Домовик – то є чорт. Люди мают. І панок, і чорт кажут. Тут є хата, там нихто не жиє. І колись там, знаєте як? Породила дитину – колиски нема. Пішла позичила колиски (він лісником робив), принесла додому, положила дівчинку… Та й вона з хати – колиска колишецця. І си'ніє дитина. Але як вона прийшла по ту колиску, той мужчина казав: "Я даю тобі зи всім". Та й вона принесла додому. І та дитина колишеці, си'ніє… потому вона віднесла ту колиску. Каже: "Петре, ти давесь мені зи всім, і я тобі віддаю ту колиску зи всім". А якби була не віддала, то було б ту дитину замучило. То мама розказувала*» (с. Панькова Брд. Лв.)[1404].

Іноді ж така угода, як вірять, не має зворотної дії: «*Мого чоловіка дядько мав того біса. Він купив хату, ну, так недалеко в сусідів купив хату. Він знав, шо той дядько має того біса, чорта, але забаглась йому та хата, і всьо – він буде купувати ту хату. Купив ту хату і купив того біса, шо він не купував його. Він потім пішов до того сусіда та й каже йому: "Слухай, я в тебе тільки хату брав, а чорта твого я не брав". А він йому каже: "А чого ж ти в мене зразу не питав? Я продавав хату зо всім". А зо всім – то було з чортом*» (с. Станіславчик Брд. Лв.)[1405].

Відтак той, хто випадково купив «зайве», міг спробувати й собі позбутись набутого у той самий спосіб: «*Як він за Польщу не мав землі, то він столяркою трохи занімався, а більший час полотно робив. І в нього зносився верстат, і він дивиться – продається верстат. Дядько продає, каже: "Тіко купуй зі всім". Він каже: "Конєшно, зі всім" (Людина не поніла, для чого він сказав, шоб взяв верстата зо всім). Ну, він привіз, в хаті поставив, зібрав, наложив основу,*

[1402] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 253-Е
[1403] Там само, спр. 713-Е.
[1404] Там само, спр. 330-Е.
[1405] Там само, спр. 339-Е.

попробував, як робе, і ліг спати. Погасив лампу та й ліг… чує – верстат робе. До рання основа вся вироблена. Він рано пішов, найняв фуру, верстата розібрав, зложив і повіз на продаж. Знайшовся покупець – продає. Каже: "Тіко зо всім", – і продав…» (с. Мерва Грх. Влн.)[1406].

4. Подекуди в Україні трапляється варіант «домашнього чорта», якого набувають у доволі специфічний спосіб. Йдеться про добре відомий дослідникам мотив так званої «мокрої курки»: людина рятує якусь тварину (курча) від грози, натомість отримує «помічника» у господарстві. Одну з таких розповідей ми виявили на Поліссі: «*То в нас баба, була в гостя'х там у до'чки, та й йде лісом – "Е-е-ей!" – шось заводіца таке, плаче, наче дитина. Дощ іде. Вона придивилася – таке шось, наче дитина, під сосною седіть. Та вона взяла його да до себе до грудей тако взяла. Думає – ох, це ж хтось покінув якусь детіну. Як вона подівілас – шо це таке – якась шерсть, якісь копита', пазюрі'… Ну в неї там був плащ – дощ іде, то вона його пожаліла, обернула, пригріла да знов там оставила під сосною. А це, оказваєця, якесь чортеня було'. Да мале, да ски'гліло – дощ намок його. З тих пір, як вона пришла додому, то в них начало' все вести'ся в хазяйстві. Нічо' не загинуло вже… начало прибавляцця. Значит, оказваєця: треба Богу вірити, але й чорту вреда не робіть, чорту допомогти. То якшо з тимі чортамі подружишся, то й вони тобі…*» (с. Копище Олв. Жт.)[1407].

Те, що на дорозі можна ненароком підібрати щось «нечисте» (чорта), спостерігаємо і в оповідці з Кам'янка-Бужчини: «*Мій дідо колись ходив зі Спаса до Деревлєн на кавалєрку. Іде – шось вочима світе. Я, каже, прихилив сі і зла'пав баранчика маленького. Я, каже, того баранчика за пазуху, і приніс додому, до сіней. Мама врано встала і каже: "Юрку, шо то ти за баранчика приніс?" А він каже, мамо, най буде, я його зара во'зьму до стайні. А цей баранчик каже: "Нє-нє, Юрку, занеси мене там, де ти взєв". І вони настраха'ли сі, взєв за пазуху цей дідо і каже: "Йду-йду – в тим самим місци – бах! – і вже нема його…" То лихий ходив*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[1408].

Персонаж, співвідносний з «мокрою куркою», доволі популярний у поляків: «Згідно з опольськими віруваннями, skrzat, skrzatek, skrzontek чи

[1406] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 337-Е.
[1407] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1997.
[1408] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.

gwizdek (в Битомському), чи płonek (в Олеському) є малим чортом, що з'являється часто в постаті чорного, кволого, виснаженого і змоклого курчати. Хто над ним змилується і візьме його додому, тому приносить збіжжя або гроші, у відповідь за отриману поживу. Деякі хочуть в ньому бачити демона домашнього, однак ближчим є його зв'язок з чортом»[1409], «Один селянин, вийшовши раз у поле, знайшов змокле курча, яке тремтіло від холоду. Змилосердившись, забрав його додому і посадив на п'єцу, аби загрілось. За короткий час те курча почало зносити жито і пшеницю. Зміркував чоловік, що це, побачивши ті купки наношеного збіжжя. Нічого не кажучи, схопив те курча, яке було *skrzatkiem*, і викинув за двері. Відтак через три стайні щось зареготало, а збіжжя те нанесене зникло» (Познанське)[1410]. В іншому тексті подано розповідь про kołbuka (у тексті кілька разів зазначено саме таку форму, хоча у назві оповідання вказано kłobuk) як про пташку, власне, курку, завдяки якій у господаря «горище від збіжжя на переднівку заламувалось, гроші мав і коні добрі, бо йому той kołbuk зносив». По смерті господаря його син побачив, як ця «курка» сидить на горищі й порпається у збіжжі. Коли він прогнав її, у нього почали здихати коні, падати на ноги корови, «курка» повиносила рештки збіжжя. Kołbuka забрав інший господар, і в нього теж почала добре вестися господарка, а опівночі люди бачили, як у його хату крізь комин у супроводі шуму й вогню падали іскри (Вармія)[1411].

В образі змієподібної крилатої істоти або ж «мокрої курки» (чорного мокрого курчати) постає і словацький *zmok*. Його називали ще й *rarášik* чи *škriatok*[1412].

Уявлення про *рарашка* у бувальщинах з мотивом «мокрого курчати» були популярні у чехів. В одному з текстів ідеться про те, як таке мокре курча пастушки знайшли на пасовиську біля ставка. Його принесли до хати і лишили просушитися за грубкою. Відтак воно «заквоктало, крррр, крррр, а при кожному квоктанні надавало зерна, купку зерна, пшениці, жита, ячменю, кожного купку». Господар налякався і заставив віднести курча назад. Тричі його відносили, але не могли точно згадати місця, і тричі воно поверталося назад на піч. Далі у бувальщині йдеться про шкоду від рарашка і про те, як його важко

[1409] Simonides D. Mądrość ludowa. Dziedzictwo kulturowe Śląska Opolskiego. Wrocław, 2007. S. 237.
[1410] Pełka L. J. Polska demonologia ludowa. Warszawa, 1987. S. 206.
[1411] Ibid.
[1412] Швед И. А. Словацкий фольклор: формы, жанры, поэтика. С. 333.

позбутися: «У тій хаті мала прихисток дівчина, якій селянка дала вечеряти, а він, той рарашек, з'їв ту їжу. Та дівчина лаяла і проклинала його, що така капость прийде до хати і що є зжере. А той рарашек вночі до неї прийшов, і то б ніхто не вірив, – волосся їй вискуб, цілу голову обскубав. Ото було крику і шуму, аж поки, нарешті, пани з Ровенська пішли туди, вони були від уряду, старшим був пан Яворек, і пішов там, щоб подивитися, що це таке. Прийшли туди, до комори, і там побачили свиню, і свиня скочила під бочку, так вони всі, зо двадцять їх було, – на ту бочку, ніби його зловили. І вони п'ять хвилин почекали, воно зачало тою бочкою колотити, а вони попадали на землю, валялися по землі. А воно вибігло до соломи, а та добра бочка по них товклася, так що хоч-не хоч мусили втекти». Допомогло лише звернення до каноніка, який «вигнав то вночі, і більше того не було, мали вже спокій». Натомість *рарашек* помандрував за згаданою вже дівчиною, яка, злякавшись, покинула хату, і знайшов її вже й на новому місці[1413].

Подекуди мотив «мокрого курчати» у чеській демонології розкривається за участю іншого персонажа, знаного як *плінік*, чи *плівнік*, *плевнік* (pliník, plivník, pleunik). Про це свідчить така бувальщина: «Якось сидів Ян Клугар на березі біля дороги, було на одинадцяту годину, вже темно. Тоді з гори вилетіло щось як куль соломи, хвіст за ним довгий розпечений до червоного, перелетіло через село і як не було. Це був не хто інший як плінік. Хто має плініка, має шалене щастя. Ярковий якось знайшов, він його мав. Багато не робив, а мав усього. Якось вийшов на поле, а під хрестом бачить змерзлу мокру курку. Узяв її додому, поклав під столом, і незабаром принесло йому купку пшениці та жита. Так його там лишив, то там лишилось, і вже йому того повну комору наносило. Коли курка розпечена до червоного, стільки чогось принесе, а чорна, холодна – нічого. І так тривало впродовж багатьох років. А коли мав помирати, висповідався, а куди плініка занесли, ніхто не знає. Від того часу є там біда»[1414].

Варто зазначити, що у виданні «Слов'янські старожитності» мотив «мокрої курки» визнано західнослов'янським, невідомим у східних слов'ян[1415]. Водночас про існування схожих уявлень не тільки в українців, але і в росіян, можуть свідчити такі відомості з Саратовщини: «Під час грози нечиста сила

[1413] Kubín J. Š. Lidové povídky z Podkronoší. Praha, 1964. S. 427–428.
[1414] Kubín J. Š. Kladské povídky. Praha, 1958. S. 57.
[1415] Левкиевская Е. Е. Дух-обогатитель. *Славянские древности…* Т. 2… С. 148–149.

лягає на дорозі у вигляді мішка, кошми, зайця, лисиці й навіть дитини, для того, щоб ті, хто проїжджає, взяли: тоді громом неодмінно вб'є людину, а нечиста сила вивтікає; тому селянина ніяка сила не змусить підняти з дороги під час грози, що б там не лежало» (Рукопис отримано в 1889 році, але написано, ймовірно, набагато раніше. – *Д. З.*)[1416].

5. Чи не найчастотнішим варіантом набуття домашнього чорта було його викохування з так званого *зно'ска* – маленького, останнього (чи першого) у кладці курки яйця з несформованим жовтком. Ще таке яєчко називають *ізно'сок*, *зно'сочок*, *зне'сок*, *ізне'сок*, *зно'сик*, *ви'носок*, *зні'сок*, *зни'сок*, *зні'щє*, *зні'щи*, *зні'щєтко*, *сно'зок*; рідше – *недоно'сок*, *недоро'док*, *мізи'нчик*, *за'порток*, *чо'ртове яйце*, *діяволске я'єчко*, *сата'нський ви'родок*, а на Бусьчині й Кам'янка-Бузьчині – *до'бінька*, *до'бинька*, *до'вбінька*, *дублє'нка*, *дублі'нка*; на Турківщині – *ду'бінка*; на Старосамбірщині – *дубі'нка*; на Городоччині – кажуть і *зно'сок*, і *товка'ч*. Можуть таке яйце називати і *за'порток*, *за'породок*, однак здебільшого таку назву має яйце, залежане під квочкою, *бовту'н*.

Спорадично вважають, що для викохування домашнього чорта треба яйця від чорної курки чи навіть від півня; побутує й погляд, що зноска можуть знести лише чорна курка або ж півень. На Волині й Поліссі спорадично трапляється погляд на зносок як яйце від курки, підвіяної вихором, звідки й специфічна його назва *подвєй*. На Бойківщині ж дехто вважав, «шо то тото яйце знесене лихим духом, таке маленьке».

Повсюдно в Україні щодо зноска вірять, що «в нім є чорт», там «щось недобре», «злий дух», і навіть якщо не пов'язують його з «нечистою силою», все одно вважають до певної міри небезпечним чи принаймні «нездалим».

Зноска могли залишити у гнізді «на поклад»: «*Ну дак малиє яйца єсть – виньоскі – шо вже больш нє будє нєсті́ся. На поклад було яно, наче ж*» (с. Крива Гора Чрн. Кв.)[1417], «*Зносок. Це воно в кожного є. Несеца-несеца кура, і не того' вже… ну, те вже вінесла. Зносок тей. Дак шо – я його чепала? Хай лежить*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[1418], «*Ізносок. В мене он лежить у кублі. Кури там несуцца на том яйци. На по'кладок. Його єсці – нє*» (с. Рудьки Чрн. Кв.)[1419],

[1416] Розановъ А. И. Простонародная медицина въ Саратовскомъ уѣздѣ [Саратовской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1916. Вып. 3. С. 1252.
[1417] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1418] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1419] Там само.

«*Зносок. Отак розоб'ют да й вікінув. Як воно малюсіньке – хто там хотєв його єсти. Я його беру на по'клад ложу'*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[1420], «*А то просто знесок. Курка віношуєцця вже, і вже в єє немає… чи кончаєцця вже в їє, – ото вона може знести' таке маленьке їєчко без нічого. Хоч – забирай, хоч – оставляй, шоб воно лежало там у курнику, чи як. Це ничо' роли ния'кої не грало*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[1421], «*Знесок, знесок. Да хто його забирає, як воно отакеє? На по'клади бросали*» (с. Аркадіївка Згр. Кв.)[1422].

Нерідко його одразу розбивали чи кидали курам, собаці, свиням у помиї, «вергли» на гній, у сміття (у «сутич»), «перемітували» де-небудь «по ко′рчах», через дорогу, через пліт: «*Зні'щє це недобре. Кажут давно, шо це може бути пожар, якшо таке бу'ло. Та кидали дес в сутичь*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[1423], «*Зносок викідали де на мусор. Казали, шо то недобре воно*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1424], «*Зносок шпу'рала десь на гній, та й розбилося, кури ззіли*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[1425], «*Зносок. Розбила, та й пішло в помиї*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[1426], «*Дак то – зносок, кажуть. Викинуть, да й і всьо*» (с. Іллінці Чрн. Кв.)[1427], «*А-а, то єсть таке, шо ізно'сок – то посліднє вже, таке маленьке, і вже як обикновенне яєчко. Я його вікідала*» (с. Машеве Чрн. Кв.)[1428], «*Зносок. Вікідаєцца. Оно в мене десь недавно на кублє – хто його чепає?.. Зашибнув десь…*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[1429], «*То називаєцце зносок. Його не треба – викінут, да й і всьо. Воно в'обше, ка', неззя його єсти*» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[1430], «*Зносок. А вікідали. Кіда'лі кура'м разбівалі*» (с. Лельов Чрн. Кв.)[1431], «*Зносок викідати тре'. Викидали десь в дебрю'*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[1432], «*Зноска навідлив гет кидали або свині кидали*» (с. Богрівка Бгр. Ів.-Фр.)[1433].

[1420] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1421] Там само.
[1422] Там само.
[1423] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1424] Там само, спр. 713-Е.
[1425] Там само, спр. 717-Е.
[1426] Там само, спр. 719-Е.
[1427] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1428] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1429] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1430] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1431] Там само.
[1432] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[1433] Там само.

Найчастіше ж лівою рукою навідліг чи назад себе «метали» почерез хату (на опівнічну сторону, «бо північна сторона, вона є не сонцем обсвічена»; дехто робив це увечері, щоб ніхто не бачив; дехто перекидав через чужу хату): «Побутувало повір'я, що дідько сидить у курячому "зноску", тому вважалося небезпечним вносити "зносок" до хати, краще перекинути його через дах»[1434], «*Зносок тре' було через хату перекинути*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[1435], «*Розбивали, 'би його ни було, кида'ли через хату*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1436], «*Зноска треба кидати назад себе через хату*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1437], «*Зносок казали кидати через хату, від себе*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1438], «*Зносок перекидували через хату. Кажут, кинь гет, бо то зносок, бо то з того може вилізти шось погане, як може під квочку попасти*» (с. Космач Бгр. Ів.-Фр.)[1439], «*Кидали зносок лівов руков навідлів через хату, шоби то зле в хаті не було*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1440], «*Зносочок. Казали, шо в нім є чорт. Через себе щосили кидало сі на хату, ставали перед порогом і кидали*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1441], «*Як такі мацюсінькі я'єчка (це як перший раз курка зачинає сі нести), не раз я ка'жу до хлопців (внуки мої), ка'жу – беріт те я'єчко – і казали – кидати через хату на північ. Ну, видно, шо злий дух в тим яйци*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1442], «*Зносик – перекидали хату. Казали, шо то нечиста сила. Як перекидали – "Най собі йде", – казали*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1443], «*Таке яйце мацюньке, зносок, – перекинути через хату, від себе. Казали, так як би у тім яйци, щье'зле би, нечьиста сила у тім яйци є*» (с. Рудники Снт. Ів.-Фр.)[1444], «*Зносок – то це кинути почерез хату. З пере'ду на зад*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[1445], «*Зносок – то погано, то перекидали почерез хату, в хату не несли. То мужчини ки'дали, де баба година кинути добре… То ні їли, ні ко'там не давали, но почерез хату ки'дали*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1446], «*Зносок ки'дали через хату. То їйце не можна вживати, гет треба викинути*»

[1434] Болтарович З. Є., Скрипник Г. А. Світоглядні уявлення та вірування. *Поділля…* С. 356–357.
[1435] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 253-Е.
[1436] Там само, спр. 319-Е.
[1437] Там само.
[1438] Там само, спр. 327-Е.
[1439] Там само.
[1440] Там само, спр. 214-Е.
[1441] Там само, спр. 713-Е.
[1442] Там само.
[1443] Там само.
[1444] Там само, спр. 715-Е.
[1445] Там само.
[1446] Там само.

(с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[1447], «*Зні'щєтко. Бо вона вже сі віносили. Ки'дали почерез хату*» (с. Пістинь Кос. Ів.-Фр.)[1448], «*Зні'щи. Я знаю, шо вікідали. Через хату треба було кинути*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[1449], «*Називали зносок. І це яйце не можна тримати ні в гнізгі, ні коло хати. Все колис моя баба казала, шо треба кинути почерез хату, через себе*» (с. Микитинці Кос. Ів.-Фр.)[1450], «*Зні'щє ки'дали почерез хату. Ворожи'ли, шо то шос нечьисте*» (с. Акрешори Кос. Ів.-Фр.)[1451], «*Зні'щє кидали через хату. Лівов руков*» (с. Нижній Березів Кос. Ів.-Фр.)[1452], «*Зносок. Нера'з кидают через хату. А для чого, то я не знаю. То просто отак, позад себе.* (Не розказували, шо могли під пахвою носити того зноска? – *В. Г.*) *То хіба яка чарівниці або колдо'вня яка. В нас того не було, але тако, шо кинути-перекинути, то я сама перекидала*» (с. Любинці Стр. Лв.)[1453], «*Зно'сок. Ой, то, казали, дуже недобре. Тото я'єчко, якщо би курка зне'сла, то переки'дують через хату. Аби в'но пропало. Позад себе кида'ли. Ну, таку невисоку, то переве'ржут… Тото я'єчко, я пам'їтаю дуже добре, шо люди старші казали, що то діяволске є я'єчко. Воно не має бути коло хати*» (с. Нижня Стинава Стр. Лв.)[1454], «*Зносок. Кажут – тото перекидувати через хату, онтуда в городи'. Казали, шо так треба*» (с. Любинці Стр. Лв.)[1455].

Нерідко зноска перекидали через курник, стайню, хлів: «*Мама моя небіжка зносок перекидала через стайню. Зносок той маленький якби носити під пахов дев'ять днів, то можеш собі шось виносити, шось принести до хати лихе. То мама його перекидала*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[1456], «*Перекидали через стайню навідліть лівов руков, тако від себе*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1457], «*Зносок навідліть лівов руков кида'ли гет через хату, через стодолу, через стайню*» (с. Міжгір'я Бгр. Ів.-Фр.)[1458], «*Зносок – то там чорт сидить у тому, і його перекидають через хату чи через курник, від себе*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1459], «*Зносок я через карни'к перекидаю*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[1460],

[1447] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1448] Там само.
[1449] Там само.
[1450] Там само.
[1451] Там само.
[1452] Там само.
[1453] Там само, спр. 721-Е.
[1454] Там само.
[1455] Там само.
[1456] Там само, спр. 253-Е.
[1457] Там само, спр. 327-Е.
[1458] Там само.
[1459] Там само, спр. 715-Е.

«*Зносок пулє'йте через шопу, де кури сидє. "Гони з хати, щезнику"*» (с. Яківка Тлм. Ів.-Фр.)[1461], «*Зносок до (схід) сонці перекинути через стайню. Бо це шось недобре*» (с. Жабокруки Тлм. Ів.-Фр.)[1462], «*Пулє'є сі почерез будову се нечисте я'єчко. І нікому не давати. Це такі зноски бу'ли*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[1463], «*Зносок кажут викинути через хату чи через стайню. Воно до їди не годиця*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[1464], «*Зносок. Треба через хлєв перекинути нао'дливо лєвою рукою. Хто його буде їсти. Не так кідати прамо. Ну, це так казали люди старіє. Бог його знає.* (То тільки через хлєв, не через хату? *– В. Г.*) *То хлєв нижче ж наче, а хата висока. Ну, знесла зноска, до казали, шо тре' перекидати*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[1465].

За відомостями Д. Мохорука, зноска треба було викинути замружившись, «щоб не бачити, куди впало»[1466].

Перекидаючи, як подекуди стверджували, щось примовляли, при цьому з того боку хати хтось ще й намагався його зловити: «*Зносок казали через хату перекидати. Гінчий раз він впав та й збив сі, та й вже… І злапа'ти – дес хтос лапав… Але шо промов'єти… А як злапав – та й таже дес збив, чи котови… ко'ти їдье' яйце*» (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[1467]. На Гощанщині перекидання супроводжували відповідною примовкою-оберегом: «*Знісок при конці курка несе, то на'шось через хату кидають. І – "Я ничо' не вмію" – примовлять. Правою рукою позад себе кидать. В хату його шось не вносять*» (с. Рясники Гощ. Рвн.)[1468] (Таку примовку неодноразово доводилося чути як оберегову від демонічних сил, і повністю звучить вона так: «Я нічого не знаю, і хай мені нічого не шкодить»). Після перекидання не оглядалися, щоб подивитися, чи розбився.

Подекуди зноска допускалося перекидати через хату тричі: «Бо то кажуть: хто хоче мати чорта на услуги, то той най дістане куряче яйце, зносок називаємоє. Воно маленьке, таке як горобъяче, і в кого знайдеться, то три рази

[1460] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[1461] Там само.
[1462] Там само.
[1463] Там само.
[1464] Там само, спр. 719-Е.
[1465] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1466] Мохорук Д. І. Село моє Топорівці. Історико-краєзнавчий та етнографічний збірник. Семптимологія. Косів, 2008. Т. 6: Етнографічний образ села. С. 14.
[1467] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1468] Там само, спр. 328-Е.

перекидають ним, щоб ся розбило, і розбивають» (Подільська губ. Передав І. Р[удчен]-ко)[1469], «*Зносок можна було три рази' кида'ти через хату, якшо ше найде'ш його. Тако просто віко'н кидати через хату*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1470].

Перекидання зноска через хату трактують по-різному: бо «*то ’би шось вело*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1471], «*аби все бу'ло добре*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1472], «*аби кури несли файні яйця*» (с. Бабине Стс. Лв.)[1473], бо «*шось не хваля'т його*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1474], «*шоби худоби не забив* [годованець]» (с. Мшанець Стс. Лв.)[1475], «*метали по ко'рчах, шоби никому не шкодило*» (с. Виців Стс. Лв.)[1476]. На Городенківщині й Косівщині (Ів.-Фр.), Хмільниччині (Вн.) мотивували перекидання тим, щоб курка більше не несла таких малих яєць: «*Зносок перекидают через хату, аби більше не бу'ло*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1477], «*Зносок, казали, треба кинути через хату. Через себе. Напевно, аби не несла цісі маленькі*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[1478], «*Винесецця курка, то перекинути це яєчко через хлів чи через хату, то вона таких не буде нести манюніх. То ше й я перекидала. Зносочок*» (с. Пустовіти Хм. Вн.)[1479] За відомостями з смт Чернелиця (Грд. Ів.-Фр.), через хату перекидали не зноска, а безпосередньо курку: «*Старі люди казали, як курка знесе зносок, то її треба перекинути через хату дес на той бік. А чого…*»[1480].

У найдокладнішому описі зноска перекидали через хату діти, а окапини тильної сторони хати респондентка пов’язала з присутністю там «дідька»: «*Зносок. Це старі люди казали, шо йди перекинь через хату, як то яйце. Не збий їго, бо в нім сидит дідько, щез би. Каже – ади, бабко, яке я яйце взєв. Каже – йди бери наперед хати і кида'й за хату. А кладут хату, то ’би фуда'мент за'дний ніколи не… ока'пини задні не приймали до хати. Не били того зноска, діти мают кида'ти через хату, дают дітем, аби кида'ли через хату за*

[1469] Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и разсказы… С. 57.
[1470] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1471] Там само, спр. 323-Е.
[1472] Там само.
[1473] Там само.
[1474] Там само.
[1475] Там само.
[1476] Там само.
[1477] Там само, спр. 713-Е.
[1478] Там само, спр. 719-Е.
[1479] Там само, спр. 710-Е.
[1480] Там само, спр. 713-Е.

хату. Кажут, аби не впало перед хатов, – за хату. А відтак вже, напри'мір, будує сі людина, ну та й на старім місци кладе, ну і ніколи… – є ззаду пляц, хотів би посунути, – не посуне сі на задні окапини. Бо каже, бо то буде… там він все сидит ззаду, аби не вчепив сі до хати. То не' лиш від того зноска. То кажут… кожде – шо задні окапини до хати не приймай, бо то недобре задні окапини до хати приймати. Шо капає з стріхи ззаду, і то ті окапини ’би хтів примурувати ззаду до хати, то кажут, шо недобре в хаті сі бу'де. Воро'жили… Так шо це недобре, і не бу'деш жити добре, і недобре в хаті буде' робити сі» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1481].

Мотивацію перекидання зноска лівою рукою навідліг добре ілюструє розповідь з Богородчанщини: «*Зносок метали гет лівов руков через хату. То все кажут, шо лівов дідька геть відганєють, нє правов. Лівов навітліть біду від себе… Кажут, як видиш, що злий дух чи що, то лівов руков треба хрестити сі, нє правов. Як шось тобі сі привидит, та й лівов руков хрести сі, та й не буде'ш видіти його*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1482].

Перекидання на опівнічну сторону, очевидно, мотивується уявленнями про її належність до світу померлих, до «нечистого», небезпечного для людини світу. Зокрема, якщо траплялося добудовувати хату, ніколи не забирали у будову старих окапин, а особливо задніх: «*Скапини в хату не брали – аби ніхто не плакав. Се вважєли на сі скапини*» (с. Велика Кам’янка Клм. Ів.-Фр.)[1483], «*Окапини не можна брати до хати і взад посуватись не можна. Тут навіть такий був випадок. І через рік чи два помер батько, а через тиждень помирає зять. Через тиждень другий похорон… Через два роки помирає його жінка, а там мама – вимерла вся сім’я. Через то, шо забрали ці окапини, і ше там бу'ли дерева фруктові, і позрізали ті дерева*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1484], «*Якшо будувати си, то можна стріху… шье передну – то можна взєти, ну але задну – то не кива'ти, шоб вона до хати не пішла. Чьо’с так ворожут, шо недобре, як задна стріха йде до хати, дуже недобре*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1485], «*До полудні, до сонці, то мож хату посувати, а північний о'кап не можна в хату брати, шоб посунути сі. Бо шось буде недобре, худоба не буде вести сі*»

[1481] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1482] Там само, спр. 327-Е.
[1483] Там само, спр. 717-Е.
[1484] Там само, спр. 715-Е.
[1485] Там само.

(с. Жабокруки Тлм. Ів.-Фр.)[1486], «*Аби бу'ло місце чисте, аби не брали ка'пини до хати. Бо то не можна. Казали, шо тамечка не буде доброго життя у тій хаті. Бо то капає, й капає… Таке, як би на вас хто всю жи'зню капав*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[1487]. Водночас окапини зі своєї хати не пускали на сусідське і на стежку: «*Казали – не пускай кап на чуже і на то, шо ходицця*» (с. Завалля Снт. Ів.-Фр.)[1488], «*Межівники як є, то так, шоби капало з їго хати на їго бік, так шоби за межу капало, так не можна*» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[1489].

Траплялося, що зноска віддавали бавитися дітям, з тим, що ті його рано чи пізно розіб'ють. Часом це мав зробити обов'язково хлопець. Іноді діти бавилися зі зноском у своєрідну гру, коли хтось один перекидав через хату, а інший намагався з другого боку зловити: «*Ну, то кажут – ізно'сок. Перестає нестис. Дєти поб'ют, да й і все*» (с. Діброва Плс. Кв.)[1490], «*Вікидают через станю – то вже єго не буде. І тре', 'би хтось там* [його] *ловив*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1491], «*Та то діти, такі собі забобони – мовет, шо він ся не розби'ват, бо воно маленьке і сильно моцне – та й ме'чут через хату, чи ся розі'б'є. Ме'чут через хату, і йно стоїт там, дивиця, а друге звідси ме'че*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1492].

Побутує й варіант, коли зноска віддавали дітям як забавку, пофарбувавши до Великодня разом з іншими крашанками. Вірили, що «лихе» дітям пошкодити не може, адже до семи років вони ще безгрішні. Бавилися такими яйцями «навбитки» і дорослі: «(А як курка знесе маленьке яйце без жовтка, як його називали? – *В. Г.*) *Зносок. Держали к Паскі, шоб навбі'ткі їми… З них дуже крепкії яйца. Навбіткі гуляти. І дорослиє, і дєти. Особливо оце в поминальниє дні уже, так у нас там декілька кла'довіщ, дома, так це десь в краю', спри'ходу кла'довіща, це вже мужики, здоровіє такіє собираюцца, і це вже гуляють навбиткі. Як поминальниє дні. Оце тиждень після Паски А на Паску – дома*» (смт Поліське Кв.)[1493].

[1486] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[1487] Там само.
[1488] Там само, спр. 715-Е.
[1489] Там само.
[1490] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1491] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[1492] Там само, спр. 323-Е.
[1493] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.

Все ж, у варіанті з грою «навбитки» ймовірно, що під «зноском» мають на увазі одне з перших яєць молодої курки (тоді як яєчко без жовтка називали «останнім яйцем»): «(А таке маленьке яйце без жовтка як називали? – *В. Г.*) *Наче кажуть, шо це послєднє вона несе. Але це неправда.* (Ну, в нас кажуть – зносок… – *В. Г.*) *У нас казали зносок, як оце молодиє кури, да вже начинают не'сти. Ото крепкіє яйца. На Паску навбі'тки гуляли*» (с. Грезля Плс. Кв.)[1494].

Очевидно, саме з уявленнями про домашніх духів корелюють виявлені на Черняхівщині уявлення про перше знесене куркою яйце: «*Зни'сок – то винеслась курка, всьо. За нього нічого не казали. Це тіко колись казали, як перше яйце знесе, то як воно ше з кровє'ю, то треба, шоб воно було. Посвяти'ть його. А для чого', я не знаю*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[1495].

У с. Стечанка зноска закопували на перехресних дорогах: «*Недоносок. Оце недавно курка у мене' літом я'кось ізнесла. Я думаю… лежало воно тут у мене', лежало, – я думаю: Господи, чого ж воно буде лежать. Давай я розіб'ю… Неззя ж бить… А я хотєла побачить, шо ж там всере'дині. Розбіла – воно один білочок, а жовточка немає. Я його – в целофанчик, і одо дорога в нас, перехресна, дак я пішла да палочкою програбала край дороги да закопала. Ну, так мене навчіли, то я так і робила.* (А чого нельзя бить? – *В. Г.*) *Ну, там же всяка… Шось же кажуть, шо воно шось… якийсь негаразд же ж там. Із куркою. І воно ж і в яйце передаєцця*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[1496].

У варіантах зі с. Ворокомле (Кмн.-Каш. Влн.) – його на перехресних дорогах палили або ж перекидали на третє поле чи третю хату: «*Кидали на третюю між, на третє поле. Колись були поля ву'зенькі, тепер то вже не докине. А колись – там пару заго'нов – то перекине. То, каже, ничо' воно не пушкодит, але як курка знесе малейке яйце – то на убіток, а їк знесе з двома жовтками – то якась прибиль буде в хазяйстві, то добре. То тако ки'дали лівею рукою од себе'. Або палили те яйце на крижовій дорозі*»[1497]; «*Як мале їйце на'йдеш, то шось в тебе' уменшиця: чи кури, скотини, – шось пропаде. Ото є тре' перекидати на третю хату. Де ти найшов: ото їдна, й друга, і на третю*

[1494] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[1495] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[1496] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1497] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.

хату кинути. Від себе кидали, правою рукою. З двома жовтками яйце – то добре. Збільшиця хазяйство»[1498].

Часом зноска плутають з т. зв. «виливком» – яйцем з несформованою шкаралупкою (принаймні «виливка» зрідка називають «зноском»). Таке яйце не вважали небезпечним, а якщо й не їли, то лише тому, що його важко було підняти, аби не розірвалась шкірка. Оригінальний звичай, щоб курка не несла виливків, зафіксовано на Чорнобильщині: «[Без жовтка] *Зносок. А вилівок – ото без шкуркі.* (Можна було єсти? – *В. Г.*) *А я знаю? Вістяга'лі ножкі по одьожкі. Хто з'єсть, а як багатий – до вікіне. Знаєш… Всьо'го було за вєк. Як вилівка, до вєшалі на те… на якийсь стовбік, на желєзо. Як вилівка. Шоб кура вже не несла вилівков. На який-небудь, аби шоб повєсіть його. Воно спустілоса, і повєсь ту шкарлупу, дак уже не буде… А там воно – брехня, може…. Ну зверху ж… його наддереш вже, те випустіш, а те – наштрикну'в, шоб вже держалос*» (с. Іллінці Чрн. Кв.)[1499].

Рідко, але могли називати зноском і яйце з двома жовтками[1500]. Загалом таке яйце повсюдно вважали кращим від звичайного. Лише у Черняхівському районі висловлювали певні застереження: «*З двома жовтками под квочку не мона класти, бо буде каліка. Будуть або зрослянi, або такі-о…*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[1501], «*Двойне яйце – дівчатам не мона* [їсти]. *Будуть двойнята*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[1502].

У розбитому зноскові дехто бачив щось, схоже на дідька: «Аби′ лиш той зно′сок че′рез ха′ту переки′нуў руко′ў, так як ка′минем чи′рез дах, так за′раз, як розі′бйи сї, так за′раз пока′жут сї о′чи, голова′ і ро′ги. Я раз так розби′ў з Василе′м Даїдаї′нишиним, тай буў сї аш перестра′шиў» (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[1503], «*То таке маленьке їйце несе курка без жовточка. Сусідка приноси'ла міні показувати, розбивала то їйце, і таке бу'ло, як павук, малий павук, таке кругле'ньке, і та' як ріжки' бу'ли у тім. Вона розбила тако на руці принесла міні показувати. То вона ходила до сповіди, законювала си, бояла си,*

[1498] Там само.
[1499] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[1500] Франко І. Людові віруваня на Підгірю. *Етнографічний збірник*. Львів, 1898. Т. V. С. 195.
[1501] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[1502] Там само.
[1503] Гнатюк В. Знадоби до української демонольогії. Т. ІІ. Вип. 1. № 403.

шоби не приступило до неї. А так то через хату ки′дают позад себе» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[1504].

Якщо зноска не розбити, курка могла б висидіти «антипка»: «Анти′пко – той, що ві′лїзе з зно′ска. Ка′ут, шо як ку′рка знесе′ зно′сок, то аби′ на нїм сидї′ла кво′чка сїм день, то воно′ шос ві′лїзе; а′ле таке′, шо не зна′ти, шо то йи, тай воно′ дес ще′зне» (с. Корнів Грд. Ів.-Фр.)[1505], «А ку′рка як го ві′сидит, то ти ку′рьита не ще′знут нїґде′, так їх анти′пко пантру′йи. Не′нї нибо′шка роска′зували ше ў Луцї′, шо ві′вело сї якє′с, нї чолові′к, нї пес; і ку′ріта бі′гают, а воно′ собі′ сьи′де на межи′ тай сиди′т. А ку′ріта підросли′ тай воно′ ще′зло» (с. Корнів Грд. Ів.-Фр.)[1506].

Якщо ж хто хотів мати «помічника» – домашнього чорта, клав зноска у навмисно для цього зшиту торбинку і дев’ять (рідше – сім, десять, дванадцять, сорок) діб «вигрівав» – носив під лівою пахвою: «Зносок […] А хтівши мати чорта, то треба ёго девять день носити під пахою і по девяти днях вилуплюється чорт, котрий нічого не їсть, тілько не солоні клёцки» (Подільська губ. Передав І. Р[удчен]-ко)[1507], «Треба взяти куряче яйце, яке називають “зноском”, і впродовж дев’яти днів носити його під пахвою. На десятий день народжується з яйця маленька істота, вповні схожа на людину і з маленькими рогами» (Проскурівщина)[1508], «Перше яйце від курки (в Лаврові) викидають геть і називають його зноском. […] З яйця, яке когут знесе (!), або і зі зноска навіть можна мати “в и х о в а н к а” або х о в а н ь ц а, тобто чорта, який допомагає у всьому людині. Треба йому давати їсти, щоб тільки було несолене»[1509], «Взяти “к у р и ч и й з н о с и к”, тобто перше або останнє, дуже дрібне яйце курки і тримати його впродовж 9 днів і ночей під пахвою, і вилізе з нього “х о в а н е ц ь” (в оригіналі – *chowanec*), тобто злий дух, який переноситься на мешкання на стрих коло комина» (с. Стриганці Тлумацького пов.; тепер – Тисменицького р-ну Ів.-Фр.)[1510], «Дідька міг виховати будь-хто, виносивши 9 днів під пахвою “зносок” (яйце)»[1511], «Ку′рка як знесе зно′сок і

[1504] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[1505] Гнатюк В. Знадоби до української демонольогії. Т. ІІ. Вип. 1. № 404.
[1506] Там само. № 405.
[1507] Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и разсказы. С. 57.
[1508] Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край… Т. І… С. 208.
[1509] Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske… S. 464.
[1510] Hodoly L. Mały Przyczynek do wierzeń i podań ludowych o zwierzętach i roślinach. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1882. T. VI. S. 319 (Materyjały etnologiczne).
[1511] Болтарович З. Є., Скрипник Г. А. Світоглядні уявлення та вірування. *Поділля…* С. 356–357.

носи′ти йиго′ під лї′воў пахо′ў де′вiть день і с то′го яйцьи′ ві′грійи сї дї′тько, так як ку′рьи піт кво′чкоў» (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[1512], «Твердять, що деякі багачі тримають собі чорта на стриху, аби їм господарку примножував. Чортів таких купують в якихось магазинах або виховують їх собі, носячи впродовж 9 діб “znosek” (маленьке яйце, знесене куркою, коли вже перестає нестися) під пахвою»[1513], «*Зні'щє. Казали, шо десіть днів носити під пахов, та й відтак віводит сі цей. Та й відтак собі годуєш його та й маєш*» (с. Акрешори Кос. Ів.-Фр.)[1514], «*Зні'щє. То як курка віношує сі, і то я'єчко мацюпі'ньке знесе. То тре’ вікидати через хату. Але чого, я не знаю. Кажут, то зніщє треба кинути гет через хату. Це колис казали, шо під паху покласти, і дев’їкь день носити під пахов, та й то з того вілізе той. Це сміялис та й колис казали*» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[1515], «*Таке говорили, шо старі жінки клали яйце під паху, вісижували. Але шо там вісижували? Я не знаю*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[1516], «*Казали: чо'рта собі віпросив. І в кого той був чорт, помагав і йому дуже добре всьо робило сі. Є, курка несе маленьке яйце, зносок. Ну і то яйце треба носити дев’їть день під плечем, здається, шо під лівим прив’язати, і з него має диявол вродити сі, вилупити сі*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[1517], «*Зносо'к. Чула, шо кладут під паху'. Кажут, шо воно сі в якийс зародок робіся, чи шо. Відай, дев’їть день носити*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1518], «*Зносок якшо носити під пахов скільки днів, то з нього вилупицця юзик. А взагалі треба кинути через курник, аби розбилось. Аби не вилізла з нього нечиста сила*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[1519], «*Зносок – перекинути через хату. А казали, як поносиш дев’їть днів під пахвою погрієш, то вилізе той з ріжка'ми*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[1520], «*Зносок – через хату кинути. Кажут, шо під пахов його дев’їть день носити, та й вілізе з рогами з него*» (с. Семаківці Грд. Ів.-Фр.)[1521], «*Зносок перекидают через хату. Якби носив під пахов, та й робит сі, ще'зло би, дідько*»

[1512] Гнатюк В. Знадоби до української демонольогії. Т. II. Вип. 1. № 402.
[1513] Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich (Dokończenie). *Lud: Kwartalnik etnograficzny*. Lwów, 1912. T. XVIII. S. 175.
[1514] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1515] Там само.
[1516] Там само.
[1517] Там само, спр. 327-Е.
[1518] Там само, спр. 713-Е.
[1519] Там само.
[1520] Там само.
[1521] Там само.

(с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[1522], «*Зносок. Кажут, шо те їйце носити під пахов девіть день, та й вілізе – з рогами. Ну, це я чула, шо правда це. Шо хтос колис носив, хотів видіти, чи це правда. І вілізло, то не міг сі відтак збути. Гримав у вікна, шо… То кажут, шо треба перекідати через хату тим*» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[1523], «*Казали, шо зносок носити під лівов пахов дев'їть день та й він з того віходит*» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[1524], «*Хтось казав коли, шо треба зносок дев'їть день носити під лівою пахою – ну, й він, злий дух…*» (с. Русів Снт. Ів.-Фр.)[1525], «*Зно'сі треба перекинути через хату, шоб воно перекинулося гет, 'би не зачепило оце. Відци – з півдня на північ кинути. Від себе. А казали, бу'ла в нас жінка, шо носила то зно'сі під пахов, під лівов руков, і вівела того, шо щез би. Дев'їть днів як носила. Бо вони хотіли бути богачами. Можли'ві люди, але хотіли ше білше, і таке завели си. Гладун він називав си. Потім чули якісь спі'вки, ві'вки ввечір… Воно і мучило їх…*» (с. Завалля Снт. Ів.-Фр.)[1526], «*Зносок вікідали гет. А кажут, шо якби поносив його під пахов кількос-то днів, та й щезло би вілізло з него. Але чи це правда?..*» (с. Жуків Тлм. Ів.-Фр.)[1527], «*Зносок треба перекидати через хату. Якби під пахву – то щезло би віліз*» (с. Яківка Тлм. Ів.-Фр.)[1528], «*Зносок – кажут, шо класти носити його під пахов, та й вілізе то ріжка'те*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[1529], «*Зносок – то ше бабця моя казала, шо як хтось хоче мати такого недоброго духа (але він добрий для него, бо він їму буде помагати), то має носити це під пахов, чи деві'їть днів, чи кілько, і там шось має сі ві'родити. Чи якась тварина, чи червак, я не знаю, – і треба його годувати, 'би він помагав*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[1530], «*Зносок. Кажут – перекинути через хату. Та видите, кажут, що то шось таке нездале в тім зноску. Отак в дитинстві чула'м, шо не'сут дев'їть днів чи кілько, і віходи'в той ніби, з рогами. Шо домовик такий був дома, шо його тримали в хаті, до господа'рки*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[1531], «*Зносок через хату перекидували. Казали, шо як хто*

[1522] Там само, спр. 717-Е.
[1523] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1524] Там само, спр. 715-Е.
[1525] Там само.
[1526] Там само.
[1527] Там само, спр. 717-Е.
[1528] Там само.
[1529] Там само.
[1530] Там само.
[1531] Там само, спр. 721-Е

має то їйце, тримає під пахою, то сатана з ним водиця. Дев'їть днів [тримає]» (с. Верхня Лукавиця Стр. Лв.)[1532], «*Маленьке, то казали, шо то зносок, та метали через хату. Не знаю нащо. Просто так через хату кидали. Тото казали, шо колис такі господа'рі бу'ли великі богачі, приказували тото, я чула сама, шо носили тото під пахов, вікохали собі госпо'дарі*» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[1533], «*Зносок – таке їйце кида'ют через хату. Через хату шу'рнула… Кажут, шо то їйце сі… в'но не має бути на подвіру, а там воно сі як розбило, то я не знаю. Ото кажуть, шо ото їйце, шо ніби якшо дев'їть діб виносиш, то будеш мати вихова'нці*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[1534], «*Під лівов руков? Шос я зачувала та' ге. Шо хтос носив. Казали, шо там їдна жінка носила. А чи то правда? Я не знаю. Може, й є. Хто їх знає… Росказували. Шо є отой піха'р… А шо там бу'ло – я то не знаю. Чо'рта якогос мали*» (с. Орів Скл. Лв.)[1535].

Весь цей час треба було «ни христити сі, ни молити сі, ни вмивати сі», «ні до кого сі ніц не обзивати сі», не їсти взагалі або їсти пісне й несолене, при цьому лише у коморі й без свічки: «Можна собі виховати чортика домашнього, т. зв. "домовика", або "хованця", а з таким чортиком уходить великий добробут до хати господаря. Мале яйце молодої курки, зноском зване, належить носити під пахвою впродовж дев'яти днів, не миючись ані молячись у цьому часі. По дев'яти днях вилуплюється домовик у подобі мухи і віддається до послуг господаря, котрого вважає своїм паном. Такого "хованця", або "домовика", тримають на стриху, годують його несоленими стравами, для заняття також кажуть йому мак збирати»[1536], «[…] його можна висидіти із першого яйця-зноска від чорної курки, якщо це яйце постійно носити під лівою пахвою, при чому забороняється заходити до церкви або вітатися "Слава Йсусу Христу!", вмиватися, промовляти ранкову молитву, і в той же час слід робити ганебні справи, лихословити і т. д.»[1537], «А не тільки можна собі ч о р т а купити, але також і з р о б и т и, і то в такий спосіб: належить узяти під ліву пахву з н о с о к (останнє маленьке куряче яєчко) і тримати його впродовж

[1532] Там само.
[1533] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[1534] Там само.
[1535] Там само.
[1536] Mroczko F. X. Śniatyńszczyzna… Cz. 1. S. 21–22.
[1537] П[отушняк] Ф. Демоны въ народномъ вѣрованіи. III. Чортъ и домовой. *Русское слово*. Ужгородъ, 1940.№ 13 (20 октября). С. 5.

д е в’ я т и днів під пахвою без перерви, тобто ходити, сидіти і спати з ним разом; при тому не митися, ані розчісуватися, ані теж (особливо) молитися увесь цей час, і вилупиться з нього ч о р т. Але не дармо, лише за обітницю душі. Тому ніхто зноска ні на що не вживає, лиш викидають його якнайдалі через хату, аби навіть і не бачити місця, на яке впаде»[1538], «[…] не вмиватися і не говорити отченашу. По дев’яти днях викльовувався маленький щезлик і вважав, що господар є його паном» (с. Топорівці Грд. Ів.-Фр.)[1539], «*Зносок. Треба ни їсти, ни христити сі, ни молити сі, тримати дев’ять добів під плечем. Та й купиш, та будеш мати при хаті того, з ріжками*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1540], «*Несе курка яйцє. До того сі доне'се – до послідного вже. То сі називає зносок. Тре’ його брати під плече, дев’їт добів ходити, ні до кого сі ніц не обзивати сі, несолене їсти – в дев’їть добів він вілезе з того зноска*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1541].

Трапляються дещо відмінні варіанти виношування духа-збагачувача.

Нерідко зноска клали під пахву з розрахунком, щоб останній день припав на Великдень. Як у церкві перший раз заспівають «Христос воскрес!» належало сказати: «І мій воскрес!»: «Час, коли вигрівається яйце під пахвою, також не завжди несуттєвий для успіху справи. В с. Ялинкуватому, Скільського пов. (сучасне с. Ялинкувате Скл. Лв. – *В. Г.*), і в с. Борусові, Бобрецького пов. (сучасне с. Борусів Ждч. Лв. – *В. Г.*), вірять щодо цього так: треба носити яйце під пахвою 9 діб перед Паскою; на “Вели′кдень” належить піти з ним у церкву на заутреню і, коли священик провістить: “Христос воскрес!” – сказати тихо 3 рази: “І мій воскрес!” В ту ж хвилю вилізе хованець з яйця»[1542], «*Ви берете зносок, але так, аби дев’ятий день вийшов на Великдень, і несете під лівов пахов, ви там сі не здоровкаєте, не вмиваєтеся, і їсте в коморі, без світла, без ничого, свічку ни світите. Хтось до вас там каже чи “Добрий день!”, чи “Слава Ісусу Христу!” – ви ся вбертаєте і нич не говорите. І в хаті ни говорите. І ни миєтеся, ни хреститеся. Приходит дев’ятий день, і тоді,* [як в церкві] *перший раз заспівают “Христос воскрес!”, – і* [той, хто виношує, теж] *каже: “І мій воскрес”. І вийшло куря таке, таке оброслe (не куря* […]*, бо не має ни пір’я, ни*

[1538] Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1888. T. III. S. 86–87 notae.
[1539] Мохорук Д. І. Село моє Топорівці… Т. 6: Етнографічний образ села. С. 192.
[1540] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[1541] Там само, спр. 319-Е.
[1542] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности… С. 251.

нич, но таке голе, на таких лабах во). І то куря ви мусите, такий маєте тарільчик маленечкий, і їму то їйце зварите, але чуть-чуть [зварите]*, ’би ся йно тільки стігнуло* [те яйце]. *І даєте* […]*, і в’но собі там дзьобає. В’но пищит: “Куря – ни куря я”… Вже говорит людським голосом. Ну, погодували ви то дев’ят днів, воно питаєця: “Господарю, чи я тобов буду керувати, чи ти мнов будеш керувати?” – і всьо*» (с. Лопушниця Стс. Лв.)[1543].

Також зафіксовано варіант, коли виношування годованця приурочували до різдвяних свят: «*Якшо чи чоловік, чи жінка не миєся в різдвяні свята дев’їть днів, а носит то яйце під пахов, – ото є годованець*» (с. Виців Стс. Лв.)[1544].

У М. Зубрицького знаходимо версію, згідно з якою вигрітий упродовж дев’ятьох днів зносок виймали з-під плеча і били прутом-«єдноростом» («лїторосткою, що за єдин рік виросте»)[1545].

Неодмінною умовою появи «чортика» можуть вважати згадане вже перекидання зноска (лівою рукою) через хату: «Аби мати свого чорта, треба обвинути зноска курки суровим полотном і носити його впродовж 9 днів під лівою пахвою, при чому невільно митися ані молитися. Дев’ятого дня опівночі перекидається зносок через дах хати, а чорт в тій самій хвилі стає перед людиною, готовий затвердити угоду і виконати всякі послуги»[1546], «*Помічника можеш собі виховувати, казали колись старі люди, шо то треба дев’ять день носити під лівим пахов зносок курячий. І то яйце потому мусиш перед хатов лівим руков перекинути на другий бік, через хату. І він вискакує – і всьо, ти його собі кохай*» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[1547].

На Старосамбірщині зафіксовано уявлення, що хто хотів «помічника», повинен був з’їсти зноска, і тоді годованець завівся би всередині нього. У с. Головецько одна дівчина нібито носила зноска дев’ять днів під пахвою, а потім зварила і дала з’їсти хлопцеві, після чого той зійшов з розуму[1548].

За відомостями І. Вагилевича, «хто схотів би взяти дідька на службу, повинен спекти дев’ятеро хлібів без солі, вийти перед північчю напередодні св. Юрія на роздоріжжя, розкласти навколо себе ті хліби і відповідними словами

[1543] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1544] Там само, спр. 323-Е.
[1545] Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанци… С. 21.
[1546] Bayger J. A. Powiat Trembowelski. Szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny. Lwów, 1899. S. 124.
[1547] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 253-Е.
[1548] Там само, спр. 323-Е.

запросити дідьків на хліб. […] Дідька можна також самому вивести з недоспілого яйця, званого зноском. Таке яйце треба закопати під порогом сінних дверей, по дев'яти роках з нього вилуплюється дідько»[1549].

На Старокостянтинівщині зноска закопували у гній: «Кажуть, якщо курка знесе зноска і носити його дев'ять день під пахвою, а потім закопати в гній, то вилупиться чорт. Одна жінка схотіла перевірити. Як курка знесла яйце, то вона взяла під пахву і гріла дев'ять день. А на десятий закопала в гній. Через якийсь час і справді вилупився той чорт, прийшов до неї та й каже: "Ти мене виносила дев'ять день, а на десятий закопала в гній, то тепер ти моя, а я твій!"»[1550]

У записі А. Онищука фігурує не лише зносок, а й «благовісне» яйце, що є прикметним з огляду на існування «лихого», «перекрійного» часу: «Як хоче мати хованці, то бере собі під ліве плече яйце. Одно добре – тот зносок, а друге добре – благовісне яйце, але з того благовісного – то буде гірший, лютий. І сідає собі під горішник та й так то яйце держит під плечем 9 діб, – не умиває сі, не молит. Та й поставит то яйце на горішник на диру, та й уже ся там обзиває»[1551].

У Кам'янка-Бузькому районі зафіксовано розповідь про його походження зі свіжознесеного яйця: «*Ну то на ню говорили, шо вона мала. А як вона мала: брали свіже яйце, горяче, і носили дев'їть днів під мишкою, і вони собі його вирощували. А тоді мали, на горі був*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[1552].

Я. Пастернак на Жовківщині зафіксував варіант виведення домашнього духа з яйця від чорної курки: «Як яйце від чорної курки тримати під пахою через 9 днів, то вилізе з него лихий»[1553]. Такий же варіант ми зафіксували й на Старосамбірщині: «*Ну то то він – то підхалупник, годованець. То всьо їдно юж. Його може вигодувати. Казали, шо його може – чорна курка зне'се їйце, і то їйце тримати під лівов пахов дев'їть днів, і не мити сі, і не молити сі. І в'но за дев'їть днів вилізе*» (с. Катина Стс. Лв.)[1554].

Згідно з матеріалами з Бродівщини, це має бути не просто яйце, а саме *зносок* від чорної курки: «*Перший раз як курка знесе яйце – то мале таке. Від*

[1549] Вагилевич І. Бойки, руcько-славянський люд у Галичині. С. 127.
[1550] Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ, 1992. С. 38.
[1551] Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонольоґії… С. 76.
[1552] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.
[1553] Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту… С. 327.
[1554] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.

чорної курки, як вона знесе перше яйце, то висиджують під пахвою того панка′ – чортика» (с. Станіславчик Брд. Лв.)[1555].

За матеріалами М. Рибовського з Лемківщини, це мало бути яйце від чорної курки, яка співає (зазвичай спів курки сприймається як ознака лиха, найчастіше смерті): «Люди вірять, що чорта можна прикликати і залучити собі до послуг – зрозуміло, за ціну душі, а власне так: Треба носити під пахвою яйце від чорної курки, яка співає, впродовж 9 днів і ночей – і нічого не говорити весь той час, то з'явиться чорт і буде сповнювати накази того, хто його виховав» (м. Беч Горлицького пов. Малопольського воєв. РП)[1556].

Розмаїття варіантів щодо яйця, з якого можна отримати «домашнього чорта», знаходимо в Ю. Яворського. За його словами, щоб отримати «хованця», найзвичайнішим і найпростішим рецептом, добре відомим не тільки в цілій Галичині, але й у багатьох інших народів, було 9 діб носити під лівою пахвою «яйце-зно′сок» від зовсім чорної курки, а впродовж цього часу нічого не робити, не говорити, не вмиватися, не чесатися, не молитися і не ходити в церкву. Однак в різних місцевостях Галичини трапляються незначні відмінності якраз щодо самого яйця: «воно повинне бути або першим яйцем молодої курки, або останнім – старої (але завжди цілком чорної); повинне бути зовсім без жовтка або ж з двома жовтками; іноді вимагається також, щоб воно походило від курки, яка співає півнем (оскільки в такій курці сидить чорт)»[1557].

У книзі М. Влад знаходимо варіант з Гуцульщини, що аби висидіти дідька, треба було останнє яйце від чорної курки (снозок) покласти під ліву пахву і сховатися на печі закинутої хати на перехресті доріг, не брати нічого до рота дев'ять діб і ні до кого не говорити[1558]. Так само «віклочували» (вирощували) його й за матеріалами В. Короля: «Гія із чорної курки перше яйце і перед Великоднем 9 днів його тримати під плечем. Сидіти гія на печі, не їсти, не пити, і віскочить Штінько та просить собі роботу» (Рхв. Зкр.)[1559]. Щодо роботи, то домашній чорт вимагатиме її постійно: «Він розгнівається, якщо його

[1555] Там само, спр. 330-Е.
[1556] Rybowski M. Dyabeł w wierzeniach ludu polskiego (Z okolic Biecza). S. 212–232.
[1557] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности… С. 251.
[1558] Влад М. Стрітеннє: Книжка гуцульських звичаїв та вірувань. С. 20.
[1559] Король В. В. Яйце в традиційних віруваннях українців Закарпаття… С. 112.

лишити бодай на годину без роботи. Не маючи для нього іншої роботи, господар розкидає пригорщу маку, щоб чорт визбирував»[1560].

Якщо всі умови виконано добре, «того, з ріжками» треба було ще закупити: «*Та йму мусиш шось дати: чи корову, чи конє, чи і людину. Він сам не буде тобі служити. Раз давати. Він буде в тебе при хаті, будеш несолене їсти, йому давати, як посолиш, то він тобі кине з поду*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1561], «*Йому треба буде шось пообіцяти: чи корову, чи теля*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1562], «Дід Шурган давно підозрював Гримала. Та й не лиш мій дід. Села говорили, що той мав Щезника. […] А платив ще тесть Гималів своєму панові жінками. Багато мав жінок, все йому вмирали»[1563], «*Це нечиста сила, юзик. Він якшо поможе, так тре' зразу сі з ним розщитати. Ліпше з ним нічо' не мати*» (с. Дубки Грд. Ів.-Фр.)[1564]. Також по смерті господаря «годованець» забере його душу: «*Ну але треба йому відробити, треба віддати душу*» (с. Акрешори Кос. Ів.-Фр.)[1565], «*І він так в момент віросте, і всьо, і потому не збудесі його, поки жити будеш. Він твій, а ти його. Ну і кажут, шо потом ти як помреш, і ти вже пішов в пекло. Він служив тобі ціли'й вік, а потому після смерти душа… А він далі шукає таких… Якщо, допустім, я господар, а ви мій син чи дочка… лишаєт сі… якшо ви приймаїте його – добре. Якшо не приймаїте – він вже не має де ся дівати. Як лишєют хату, то він іде з ними. Ти його не відже'неш. А як бу'деш відганєти, як пі'деш до ворожбита, колись то бу'ли, то він тобі відже'не так, шо тобі сі не схоче: або корова, або кінь, або шо-нибудь…*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[1566].

У більшості випадків інформатори не могли відповісти на запитання, в якому вигляді вилуплюється годованець.

За відомостями з Опілля, «з остатного яйця курки, як його носити під пахою девіть день, вилізе маленьке жабеньи, то вже буде воно» (с. Підзвіринець Грд. Лв.)[1567].

На Бойківщині іноді вважають, що спочатку вилупиться «*чорне курєтко*» або якесь «ку′ря – не ку′ря», з котрого потім виростає годованець. Це «ку′ря»

[1560] П[отушняк] Ф. Демоны въ народномъ вѣрованіи. III. Чортъ и домовой. *Русское слово*. Ужгородъ, 1940. № 14 (23 октября). С. 5.
[1561] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[1562] Там само, спр. 46-Е.
[1563] Влад М. Стрітеннє: Книжка гуцульських звичаїв та вірувань. С. 20.
[1564] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1565] Там само, спр. 719-Е.
[1566] Там само, спр. 327-Е.
[1567] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 157.

треба було годувати, як і звичайне курча, ще дев'ять днів, а відтак воно ніби запитувало господаря: «*Я тобов буду керувати, чи ти мнов будеш керувати?*» (с. Великосілля Стс. Лв.)[1568]. Стверджували, що вилупиться щось таке, як горобець: «*Ну а тотой зносок – під лівов ру… дес під плечом… Казали, шо як віносиш, то шос там буде ві'рубець…*» (с. Орів Скл. Лв.)[1569]. Подекуди ж розповідають, що «*дев'ятої доби звидите такого хлопчика, і він спитає, шо ви хочете від нього*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1570]. Із записів М. Зубрицького – «з яйцьа вискочит паничик і питат ся: "Чого пожадаш? То я ти буду на помочи"»[1571].

За іншою версією з Бойківщини, зі зноска вилуплюються два хробачки – жовтий і чорний. Жовтого треба було задушити, а з чорного вже мали годованця: «*Жовтого – задушити, а другий – вроді чорного. То з того чорного, то виходить. Бо як два – там шось сі не получає. Тре' одного. Много – тоже ні*» (с. Волошинове Стс. Лв.)[1572]. До слова, «парність» чортів-помічників підтверджується й інформацією з Опілля: «*Нечисте, бі'зі. Бізє, я чув від їдного (уже небіжчик, зі мнов робив), – він каже: "Бізє є два. Його їдного ні, їх є двоє. – І каже: – То є такі маленькі два хлопчики, я би їх хтів…" І так, бідолака, хтів-хтів, і, короче, вмер, – певне, він тих і не мав…*» (с. Бучали Грд. Лв.)[1573].

Випадково розбити чи роздушити зноска при виношуванні годованця вважають небезпечним. Зокрема, розповіді з таким сюжетом популярні на Кам'янка-Бузьчині: «*Тутка був їден хлопець, пас корову. І той хлопчинка взєв собі вшив міщєтко таке маленьке, а курка як знесла таке їйце, довбіньочку, і він взєв то міщєтко прив'єзав собі під пахвою. А хлопці (а то діти) взє'ли його такво стиснули, – то казав мій чоловік, шо кров вже бу'ла, на зав'язі. То вже сі, видно, він зав'язував*» (с. Спас Кмн.-Бз. Лв.)[1574]. В іншому варіанті один чоловік зауважив, що його сусід рубає дрова, тримаючи сокиру лише правицею. Щось запідозривши, він підкрався і «легенько його потиснув».

Як правило, після невдалої спроби той, хто пробував завести «помічника», збувався якщо не життя, то принаймні здоров'я чи розуму. Одна жінка, котра

[1568] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1569] Там само, спр. 721-Е.
[1570] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.
[1571] Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанци… С. 21.
[1572] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1573] ДАА. Зап. 26.10.2014 р. від Дуди Ігоря Степановича, 1959 р. народж.
[1574] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.

роздушила зноска при виношуванні, потім «*дуже сі мучила – ни давало її вмирети*» (с. Бачина Стс. Лв.)[1575]. Майже повсюдно стверджують, мовляв «але не дай, Бог, аби його пустив – то вже нічо' не поможе».

Трапляється вірування, що до годованця потрібно ще «знати», «із ним треба знати, обходи′ти сі як», бо «*то шось, як роздобували, то казали, шо то не кождий міг вітримати*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1576]. Годованець випробовував свого господаря: «[…] *І питає сі тебе: "Шо ти з мене хотів?" Ти єму кажи, шо хочеш: чи аби ти був найдужчий, чи аби був найбогатіщий, чи наймудріщий, – він тобі буде ставати в допомозі. Але при тім він по тобі таку шка'редь розпустит – то така по'страх, то таке ви'діє, то того нема, але просто він так замани't. Па'морока така, чудо пустит у голову: гаддє, ящірки, – капара', чоловіче, така страшна'... Якщо ти сі не здригнеш – о! – ти єго, а він твій, вже сі любите вбидва. Єкшо ти сі здригнеш, а він тогди питає: "А ти шо?.. Ти нашо мене сотворив?" – і йде. Шукає туполі, б*[у]*зини, незаходимого місцє недуступного. От за то раньше були ті дідьки, біси і чорти*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1577].

Те, що до домашнього духа треба було ще щось «знати», ілюструє бувальщина, у якій йдеться про певну «книжку» (вочевидь, про т. зв. «Чорну магію»): «*Казали, шо купуют на базари'. В нас там чоловік був, і він його точно мав. А як умирав, і сповів його внуці. А до него такой треба знати. Як вона зачєла, то її діти зачєли слабувати, зачєло їх крутити. Ну, і потом віднесла вона, в нас тут чоловік був, любив воро'жити, ту книжку. І рано чоловік ше садив бульбу, а до вечера, пішов давати в стайні худобі, і як його в стайні скрутило, як його їмило, і не могли ради дати, і він до вечора вмер. І язик в нього був так, шо священик ховав, то казав, шо ше такого не видів. То донька його віднесла ту книжку назад і каже, бери собі назад ту книжку. Може, тому ґазді добре робит, шо він має всьо, а комусь робит погане*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1578].

Потрібно сказати, що в одному й тому ж селі уявлення про різні способи набуття духа-збагачувача можуть побутувати синхронно. Зокрема, один із респондентів коротко відповів на це питання так: «*Можна було купити, в спадок получити, а можна було і просто нажити – то як курка знесе зносок,*

[1575] Там само, спр. 320-Е.
[1576] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[1577] Там само.
[1578] Там само, спр. 327-Е.

то його треба носити сім днів під лівов пахов – та й будеш собі мати» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1579].

Щодо отримання з яйця певної демонічної сутності згадаємо і про зафіксовані на Рівненщині відомості, з яких довідуємось, про доволі незвичну відьомську практику (в оригіналі використано назву «колдунья»): десь у селі поблизу Березного відьма вночі висиджувала три яйця, з яких планувала отримати «холеру», «сушу» (посуху) і хворобу на худобу[1580].

Варто зазначити, що тотожні українським уявлення про походження «домашнього чорта» зі зноска чи іншого різновиду яйця були притаманні й іншим слов'янським (а також германським) етносам. Широкий засяг таких уявлень свого часу окреслив Ю. Ґаєк[1581].

Згідно з уявленнями поляків, «щоб чорта схилити до послуг, належить носити яйце під пахвою впродовж 9 днів і нічого не говорити; потім о 12 годині вночі належить піти на границю села, і там з'явиться чорт і вчинить, що йому загадають»[1582]. А. Брюкнер вважав запозиченими від німців чи від поляків уявлення прусів про ajtvara, якого нібито можна висидіти з північного яйця чи купити в Клайпеді або Ризі[1583].

За твердженням Й. Ґрохманна, у чехів нема більш розповсюдженого забобону, ніж віра в *шотка*, або *шетка* (šotek, šetek), про якого всюди розповідають майже однаково. Це слово – демінутив від *síet*, *sít* (*шет*), яке було в Чехії до XV ст. звиклим і означало старця[1584]. Ще у чеській мові *шотити* означає «ощадно господарювати»[1585], а про пустотливу людину, яка любить зачіпати інших, говорять, що вона – справжній *шотек*[1586].

Відомості про *шотка* як домашнього духа починають траплятися з XVI ст., а з XVIII ст. є вже частотними[1587]. *Шотек* нібито прокльовується з першого яйця, вкраденого від чорної курки[1588]. Людина носить таке яйце дев'ять днів під пахвою, при цьому не стриже волосся ні нігті, не миється, не розчісується,

[1579] Там само, спр. 253-Е.
[1580] ДАРО, ф. 366, оп. 1, спр. 76, арк. 8.
[1581] Gajek J. Kogut w wierzeniach ludowych. Lwów, 1934. S. 106–126.
[1582] Saloni A. Lud Łańcucki. Materyały etnograficzne zebrał Aleksander Saloni. Kraków, 1902. S. 65.
[1583] Brückner A. Starożytna Litva. Ludy i bogi… S. 56.
[1584] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 29.
[1585] Ibid. S. 30.
[1586] Ibid.
[1587] Ibid. S. 45.
[1588] Ibid. S. 29.

навіть не молиться. *Шотек* виконає своєму господареві все, про що він мріє. Коли пізніше господар схоче звільнитися від нього, може його продати, але не дорожче, аніж за два гроші. Наступний власник може його знов продати, але за ціну нижчу, ніж він його купив. Однак третій власник повинен шотка залишити у себе до смерті[1589]. У кого є *шотек*, той мусить залишити з кожної їжі на столі три шматочки або три ложки супу[1590].

У Моравії вірили, що яйце, з котрого має проклюнутися *шотек*, чорна курка мусить знести у п'ятницю[1591]. Побутувало у чехів також уявлення, що *шотек* може з'явитися не лише з першого, але й з останнього яйця, яке чорна курка несе на дев'ятому році життя. Ці яйця не мають жовтка. Але щоб курка таке яєчко знесла, мусить найперше спаруватися з *домашнім гадом* (hadem-hospodáříčkem). У Мшані кидали господині те яєчко через стріху і при тому ще дещо промовляли. До хати відтак не могли наблизитись чародії і чародійниці[1592].

Декілька варіантів походження *шотка* подав Й. Кубін: «Шотка прагнули всі люди, які хотіли розбагатіти. Для цього ловили павука-хрестовика до пляшки, треба від гасу, а тоді його поставити за комин. Але то мусив щоночі ходити його проклинати. Мусив то робити від дев'яти до десяти годин. Дев'ятий день такий шотек вилазив і наносив до хати що хто хотів. – Або купив чорну шеститижневу курку, і повинен був носити у чорному полотні заховану під пахвою. Як після цього він з'явиться, його уже жоден не збудеться. Ще може вилупитися з крашанки, якби хто дотримав аж до наступного Великодня»[1593].

Іноді назви *плінік* і *шотек* вживають як синонімічні[1594]. Нагадує *плінік шотка* і походженням: «Коли курка знесе мале яйце, […] тоді його дають до шматка гною, за дев'ять днів вилізе курятко, але те курятко не те щоб мало пір'я на собі – так ніби волосся, тільки пасмами, і вічно скуйовджене»[1595].

В одній з бувальщин господар запорпав таке яйце у кінський гній, відтак куря вилізло звідти «в усій параді», по чому вилізло на піч («корчилося при

[1589] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 29.
[1590] Ibid. S. 31.
[1591] Ibid.
[1592] Ibid. S. 96.
[1593] Kubín J. Š. Lidové povídky z Podkronoší. Praha, 1964. S. 184.
[1594] Ibid.
[1595] Ibid. S. 365.

тому, як яка панночка»). Не вподобавши того, господар відніс *плініка* геть аж за стодолу. Але «було скоріше дома, ніж він». Коли куряті чогось накришили на піч, воно це з'їло і щезло само, а надвечір у хаті виявили три насипаних купки пшениці. «Еге, заради Бога, ото наробив, опинився у чорта в руках!» – почав каятись господар. Забрав його і вкинув у ставок. Куря кричало за ним: «Я тобі віддячусь! Я тобі віддячусь!» Але додому не повернулось. Подальший розвиток сюжетної лінії бувальщини описує здатність *плініка* до метаморфоз. Коли наступного дня надвечір чоловік йшов з роботи, побачив чорне котеня, яке жалібно нявкало. Узяв додому («воно було як причудоване, замащене якесь») і дав молока. Молока, однак, не пило, лише пирскало, натомість насьорбалося картопляної юшки. А «за три дні показало, що вміє. Літало по сінях, як люцифер, як до окропу кинули, так те з котом». Знову чоловік подумав, що відданий *чортові*, і попросив сусіда відрубати котятищу голову. Те, однак, не далося зловити. Лише згодом чоловік його приманив і зловив, відтак кинув біля лавки у воду. За якийсь час послав дівчину по тютюн, та йшла біля того місця і побачила на лавці пса. Крикнула йому: «Іди геть!» А пес скочив до води і говорить: «Коли ти мене не хочеш, я твоєму батькові віддячусь», – і до ранку той чоловік зчорнів і помер[1596].

Своєрідним антиподом шотка й плініка, які чинять шкоду лише тоді, коли їх розгнівили, є *базалічек* (bazalíček) – у якому виразно впізнається грецький *василіск*. Чехи вірили, що інколи чорна курка може перетворитися в чорного півня. Той знесе до гною одне чорне яйце. Тільки з нього може проклюнутися *базалічек* (малий диявол), який приносить нещастя до хати. Хто його побачить, мусить померти. Тому люди, ідучи за покупками в крамницю, беруть з собою дзеркало, щоб *базалічек* спершу побачив себе, налякався і втік, та не шкодив людям[1597]. Те ж стосується і такого персонажа як *діблік* (diblik): «Шотек […] дбав про щастя. Натомість [діблік], це вже було що іншого! Той дбав лише добрим на шкоду. […] Як кому починало зле вестися, зазвичай кожен казав: "Ах, він має дібліка!"»[1598]

У сербів та чорногорців ідея походження демонічної сутності з яйця втілена у постаті «чарівного курчати» (*чудотворно пиле*). Аби його отримати,

[1596] Kubín J. Š. Lidové povídky z Podkronoší. Praha, 1964. S. 365–366.
[1597] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 32.
[1598] Kubín J. Š. Lidové povídky z Podkronoší. Praha, 1964. S. 184.

чорногорці брали «јаје *недоношче*», чи «запртак» (зносок) від чорної, без жодної відмітки, курки. Клали його за пазуху і виношували тридцять днів, за той час не обмовившись ні з ким ні словом. З яйця вилуплювалось низькорослe і маленьке курча. Якби трапилося, що воно вилупиться не чорним, тоді «не має сили діяти» (Вучевич, почуто від якоїсь баби Чорногорки). Серби брали яйце від чорної, або білої, або різнокольорової курки, а може й від гуски, чи качки, чи індички, і тримали під пахвою, доки не вилупиться курча. За той час не можна сказали ні слова. «Чарівне курча» виконає будь-яке бажання, і хто його має, розуміє німу мову. Але в цьому не можна нікому признаватися. За іншим варіантом, щоб виносити таке курча, потрібно взяти яйце від абсолютно чорної молодої курки, «курочки», яка до того часу не несла яєць. Перше, м'яке яйце («мекушац») – це начебто не куряче яйце, а дияволяче, і «диявол цей закладається на дно печі для випікання хліба в будинку, який обрано для проживання»[1599].

Чорногорці також називали такого персонажа *мачич*: «Є істота, в якій являється втілення диявола, готового людині до послуги і в той самий час на погибель його душі; це *мачич* (в множ. *мачичі*), якого якщо добути, то будеш все життя багатий і грошей будеш мати, скільки хочеш, а через них можеш добитися і всього, чого хочеш. […] [Щоб його отримати] в часі Великого посту треба взяти куряче яйце, тільки що знесене, і носити його під пахвою. Через якийсь час виведеться *мачич*; але при цьому весь той час не треба ходити в церкву і не робити ніяких добрих справ; і душа такої людини по смерті її буде належати дияволу»[1600].

У білорусів це *змій*: «Про кожного скільки-небудь багатого селянина в Білорусії говорять, що "єму змій гроші носіць", і ви зустрінете немало людей, які особисто, на свої очі, бачили ніби цього змія; при тому вам вкажуть чий він, тобто якому багачеві належить. Але всього цікавіше те, що такі змії, за розповідями, виводяться штучно. Щодо цього існує таке повір'я. Якщо чорний півень проживе сім літ, то до кінця сьомого року знесе особливого виду яйце, яке нібито нагадує за формою мушлю звичайного слимака. Це яйце треба носити під пахвою три роки. Тоді вилупиться з нього маленьке змієня. Його

[1599] Чајкановић В. Из српске религије, митологије и фолклора: Изабране студије / Изабрала Светлана Курћубић Ружић. Београд, 2014. С. 138.
[1600] Ровинскій П. Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ… Т. II. Ч. 2… С. 514–515.

треба доглядати, тримати у теплі, годувати яєчнею (це його виняткова їжа) і нічим не дражнити. Коли виросте, він стане літати, відшукувати скарби і носити гроші своєму хазяїнові. Живе змій у кліті (істопці), нікому не показується. Туди йому хазяїн чи хазяйка щоденно носять свіжу яєчню. Але її чомусь не можна солити: нічим так не прогнівиш змія, як посоливши йому яєчню. За це він спалює все хазяйське добро і сам відлітає. Взагалі він, розсердившись, мстить пожежею. Якщо хто-небудь побачить його, як він несе гроші, і образить непристойністю, то він гроші розсипе, а свого хазяїна чомусь-то спалить»[1601], «Селяни того ж села (йдеться про с. Новосілки Ігуменського пов. Мінської губ., сучасне с. Новосілки Березинського р-ну Мінської обл. – *В. Г.*) вірять також у змія, який допомагає всім людям, які з ним знаються. […] Все необхідне для тої людини, яка з ним знається, змій бере в такому місці, де добро не рахують. За віруванням селян Королевської волості Вітебського повіту, існує навіть можливість здобути собі такого змія. Ось як вони про це говорять: “Як видзіць чорниму пі^{е}туху три годи′, дик йон знісєць яйцо. Тоя яйцо треба носіць трі годи′ пид па′хвий, а як видзіць трі годи, дик зачнєць змі^{е}й ў кліе^{е}ць ўсяко добро носіць і гроші. Мия матка відзі^{е}ла яго раз, як била молодая. Брала іна раз сі^{е}но ў ручці ночці, «аж», гово′ріць, ляціць нида мною ні^{е}хто чорни і шуміць, шуміць. Я як закрічу, а йон і полєці^{е}ў пид дзярєўню. Толькі надо яму ієчьню прагчі, ди ставіць бліни, а то йон нічого носіць ня будзіць”»[1602].

Прикметно, що у Вілейському та Мінському повітах відповідник «змієві» мав подобу кота, що також зближує його з образом годованця: «У Вілейському повіті Віленської губернії старші селяни радять для роздобуття грошей такий рецепт. Взяти якого-небудь півня і впродовж семи років доглядати його гарненько, тримати його “в холі і волі”. Він тоді знесе яйце. Це яйце треба деякий час поносити під пахвою, поки з нього вийде чорний кіт. Кіт цей впродовж всього майже дня залишається невидимим; він з’являється тільки ввечері, коли всі в домі засинають глибоким сном. Тоді господиня, помітивши це, одразу пече яєшню і ставить її в тарілці на підлогу. Через кілька хвилин з’являється кіт, пожирає приготовану для нього їжу і – знову щезає до наступного вечора. Якщо ж господар, з яких-небудь причин, не приготує для

[1601] Богданович А. Е. Пережитки древняго міросозерцанія у бѣлоруссовъ… С. 73–74.
[1602] Шейнъ П. В. Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края… Т. III… С. 301–302.

нього яєшні, то він може спалити його дім. Проте за хороший за ним догляд кіт цей гарно й винагороджує. Так напр., він пізно темної ночі проникає в чию-небудь стодолу або гумно, де є жито, пшениця і под., нажирається зерен і, повернувшись до свого господаря, зригує їх у відомому облюбованому місці. Такий кіт часто приносить не тільки *збожє*, тобто зерна, але й гроші. Якщо несе гроші, то він оточений буває вогненним світлом, якщо ж несе *збожє*, то світла при ньому ніякого не видно. Хід його завжди супроводжується невеликим шумом і дзижчанням […]. Багато в народі ходить ще розповідей про схожого кота, як в Вілейському, так і в Мінському повіті. […] В Мінському повіті розповідали, що якось один наймит, що молотив на ризі жито, вбив такого кота, – "в той же самий час померла і хазяйка дому"»[1603].

Тотожні розповіді побутували на Вітебщині: «За деяких умов *зно'сик* може дати особливе курча, яке залишається таким тільки до виходу з яйця, а потім воно перетворюється у незриму істоту, що розлякує і відбиває від дому своїх одногніздників»[1604], «Рівно через десять (за деякими повідомленнями, через 12) років, у день і час свого виходу з яйця, півень кладе яйце і тут-таки помирає. […] Є люди, які користуються яйцем півня для наживи, але перед тим вони повинні "висидіти" курча. Проквоктавши, схоже до курки, з тиждень, потайки від усіх, затійник кладе півняче яйце під пахву, перестає вмиватися, розчісуватися, змінювати білизну, перестає ходити до церкви, молитися вдома, відвідувати ігрища, перестає навіть розмовляти. Рівно через три роки з яйця виходить "піскльоник-змій", який прив'язується і знає свого тільки господаря і живе на горищі дому, в потайному кутику. Кожен день змій полишає свій притулок зранку і повертається "у-прі′цімкі" (у сутінки. – *В. Г.*) з багатою здобиччю – грошима, дорогими речами, одягом, молоком, маслом, яйцями, медом, хлібом і под. Багато хто бачив повернення змія: воно супроводжується особливим шумом, вогненною смугою ззаду і вогненним решетом попереду змія, який тримає його у пащі і в якому складена зібрана впродовж дня здобич. Зрозуміло, багатство господаря зростає до казкових розмірів. Господар і його дивне дитя не бачаться одне з одним до кінця днів своїх, і всі їхні зносини обмежуються тим, що господар забирає принесену здобич, а на місце взятого ставить "латку

[1603] Шейнъ П. В. Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края… Т. III… С. 303–304.
[1604] Никифоровскій К. Я. Простонародныя примѣты и повѣрья… С. 167.

пра′жиный іечни” (латку пряженої яєчні. – *В. Г.*), що становить єдину їжу змія і особисто готується господарем. Так іде справа щоденно довгі роки, поки раптова смерть одного з них не припинить дивних зносин. Але ці зносини можуть перерватися і раніше. Якщо змій не отримав своєї їжі, або якщо його закут окроплено свяченою водою, окурений ладаном, покладені туди “свянцо′-нии зьолкі» (свячене зілля. – *В. Г.*) і взагалі освячені предмети, – що роблять заздрісники багатія, тоді замість цінностей змій приносить у решеті жарку грань, солому і “па′ліць” (палить. – *В. Г.*) дім дотла зі всім добром і людьми. На всьому світі одночасно не може бути навіть двох таких зміїв, а тому часто трапляється, що якась людина даремно потратить час і сили на “висідку піскльонка-змія”, якщо такий уже де-небудь вивівся раніше. – У дуже рідкісних випадках, за особливою таємною змовою, змій може продовжувати зносини і з хазяйським старшим сином, якщо він народжений поза шлюбним співжиттям» (сс. Вимно, Котово, Веляшковичі, Стасєво Вітебського пов., до 1860 р.)[1605].

Однотипні з попередньою розповіді про «змія», який приносить усякі багатства, побутували й на Смоленщині: «Змѣй выводитца изъ питушиныва яйца. Нясеть яго пятухъ пяти годоў. Яйцо ета, какъ гулубиныя. Яво бяруть падъ паху, падвязыють, шесть нядѣль носють, ня ходють ни ў храмъ, ни ў баню – тада змѣй выходить изъ яйца. Яво узращають и кормють да вырыста малакомъ, саблюдають, штобъ нихто ни видалъ – успятають лѣтъ да сями. Тада іонъ начинаить литать и носить, што прикажуть: нисить хлѣбъ, малако, дэнги, вотку, – тольки зирнятки, што змѣй, носить, стыять кверху вострым канцомъ, пядкыю унизъ. Разъ у хазяина, каторый змѣя вырыстилъ, была талока, у яго навозъ вазили, наступила пара-ўремя заўтрикать. Хазяинъ паслалъ змѣя за воткыю. Мужики гававрять: “Пара-ўремя заўтрикать!” – “Пагадитя – вотки нѣту!” Прилитаить змѣй. “Што ты доўга былъ?” – “Закрещиная вотка – насилу знайшолъ; адинъ кабакъ вотка ни закрещиная”. Если съ диньгами идеть – ясинъ; съ хлѣбым идеть – тьмянъ, съ малакомъ – бѣлъ»[1606].

У польській (мазурській) традиції схожим персонажем є *клобук*, який органічно поєднує образи *змія* і *годованця*. Уявлення про *кобольдів*, *клобуків* (чи *кольбуків*) у мазурів (а також у німців) доволі докладно описав Макс Тоеппен. Згідно з його матеріалами, *клобук* у вогненній іпостасі приносить

[1605] Никифоровскій К. Я. Простонародныя примѣты и повѣрья… С. 172–173.
[1606] Добровольскій В. Н. Смоленскій этнографическій сборникъ… С. 96–97.

гроші та збіжжя крізь комин, виглядає як дитина в червоному одязі, як птах, якого ховають на стриху в бочці; часом як курка, кіт; доволі часто як сова; коли летить, нагадує змія, а коли ходить – людину. Його треба годувати, наприклад, шкварками і яєшнею[1607].

Про входження «зміів» до кола домашніх духів у поляків писав і А. Брюкнер: «Тепер загинула пам'ять про *ubož*, жива у XV ст. загально […]. Місце їхнє зайняли *latawiec* і *skrzat*, а в більше онімечених сторонах поморських і пруських німецький *chobold* (*Kobold*) з *krasnoludkami*. Так постала одна, загалом скомплікована постать, бо сюди належать і *ćmoki-ćmuki*, і *żmije*, які достатки зносять»[1608] (Також полякам відомий різновид чорта monek, чи manek, який кидає людям крізь комин гроші[1609]).

Добре відома постать змія-цмока у словацькій демонології. Про це свідчить вже сама кількість імен, з якими може співвідноситися його образ: *zmok*, *bôžik*, *rarášik*, *škriatok*, *kosper*, *džmiľ*[1610]. Цмока, як вірили словаки, могла запопасти людина, котра носила зліва за пазухою впродовж дев'яти чи тринадцяти днів яйце від чорної курки, при цьому не спала, не розмовляла, не ходила до костелу, не молилась і не вмивалась[1611]. Як бачимо, це вповні відповідає й походженню українського *годованця*. Існує також чимало інших збіжностей у їхніх характеристиках.

Тотожний персонаж був відомий лужичанам. За відомостями Адольфа Черного, «під назвою *zmij* або *plon* розуміють люди в Лужиці передовсім істоту, яка своєму панові приносить гроші, збіжжя, молоко і т. д., словом додає йому маєтку, або йому при роботі помагає, а також істоту, яку можна з погляду на діяльність поставити обіч *kubołcika*»[1612]. В іншому місці своєї ґрунтовної праці, пишучи про душі померлих, що опікувалися своїми живими родичами, А. Черни зазначав: «Пізніше люди шанували розмаїтих духів домашніх, не задумуючись вже, що ця шана початково належала душам їхніх предків. Люди первісні вірили також, що душа предка може повернутися в подобі якоїсь

[1607] Toeppen M. Wierzenia mazurskie (Przekład Eugienji Piltzówny). *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1892. T. VI. S. 162–169.
[1608] Brückner A. Mitologia słowiańska i polska. S. 301.
[1609] Simonides D. Mądrość ludowa… S. 238.
[1610] Швед И. А. Словацкий фольклор: формы, жанры, поэтика. С. 333.
[1611] Там же. С. 333–334.
[1612] Czerny A. Istoty mityczne Serbów Łużyckich. Tom pierwszy. *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1894. T. VIII. S. 646.

тварини, наприклад вужа (За Спенсером). Таким шляхом могла постати віра в *kubołcików*, *lutków* або *palczyków*, в *plonów* або *zmijów*, а почасти в *boże sedleczko* і в *bożą łość*. Всі названі вище істоти вважаю спорідненими (останніх тільки почасти)»[1613]. Таким чином, *змії* (або *плони*), на його погляд, теж генетично пов'язані з душами померлих предків.

Варто зазначити, що у поляків на Вроцлавщині назва *плон* (також у варіантах *плоннік*, *плонек*) позначає не змія-грошоносця, а польового духа: «Там, де впливи великопольські є очевидними, з'являється на Шльонську Опольському опікун збіжжя – płonnik або płonek»[1614].

Досліджуючи уявлення про вогонь, спільне та відмінне між домовиком та «змієм» виокремила В. Харузіна: «Вивчаючи народні уявлення про домашніх духів у зв'язку з вогнем, дослідник зустрічається ще з одним творінням народної фантазії: зі змієм-грошоносцем. Не можна ігнорувати співвідношення цього духа з покровителями сім'ї і житла з одного боку, з вогнем – з другого. Його функції збігаються іноді з функціями домовика: він турбується про добробут сім'ї, але, очевидно, значно могутніший від домовика. Цей останній, так би мовити, старається на користь сім'ї, неодмінним членом якої він є. Змій-грошоносець вільний пристати до будь-якого хазяйства – і де він не з'являється, приносить багатство, надмір зерна, хороший удій корів. […] Також вільно і вибагливо покидає змій-грошоносець господаря, який перестав йому подобатись. За зовнішністю змій-грошоносець наближується до вужів і змій – домашніх тварин, що оберігають житло. З іншого боку, прикмети, як-от такі: як вуж, тільки "весь золотий", горить, "мов жар", вогненний змій, віра, що він залишає по собі вогненний слід, проникає в житло крізь комин, поселяється іноді за піччю, – вказують на його вогневий характер»[1615].

Власне, уявлення про «вогненного змія» (якого подекуди називають і «перелесником») були поширені і в Україні. При цьому там, де домінантним типом домашніх духів є домовик, генетично похідний від душі померлого предка. Загалом ці уявлення співвідносяться з чортом, проте від «домашнього чорта», годованця, їх якраз відрізняє відсутність походження зі «зноска». Для прикладу наведу дві розповіді з Чернігівщини («Змій летівъ (метеоръ)» та «Змій

[1613] Czerny A. Istoty mityczne Serbów Łużyckich. Tom pierwszy. *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1894. T. VIII. S. 468.
[1614] Simonides D. Mądrość ludowa… S. 238.
[1615] Харузина В. Къ вопросу о почитаніи огня… С. 104–105.

видьми гроши носыть»): «Я уже не докажу, куды той змій летивъ и кому винъ нисъ гроши, – кажуть люде, що винъ носыть тому шевцю, що на краю села, – а що свойимы очыма бачыла, якъ винъ летивъ. Я йшла додому, колы летыть – довгый, довгый, икразъ якъ коромыселъ; стала я къ плетню и нагнулась, бо винъ такъ нызенько летивъ, та усе и хыляеться, та блестыть же такъ! Чуть-чуть не зачепывъ мене и пролетив удовжъ села» (смт Березна Мнс. Чрн.)[1616], «Мій батько бувъ разъ обходчыкомъ. Иде винъ зъ другымъ и бачыть, що на стреси у однійи бабы щось блыщыть, наче жару насыпано. Пыдойшлы воны блыжей, щобъ розглядить, що воно таке, ажъ изъ хаты выйшла хазяйка, щось промовыла, и тее блыскуче загуло такъ страшенно и провалылося. Кажуть, що се змій носыть гроши сій баби, а баба та – видьма: вона и змія прыймае до себе, и зъ нечыстою сылою знаеться» (с. Виблі Клк. Чрн.)[1617].

За віруваннями ж із Херсонщини, «змієм» є «нечистий», що у подобі померлого чоловіка літає до вдови: «Якъ удова плаче за чоловикомъ, то приплаче змія: що-ночи литатыме до неи»[1618].

Про уявлення українців колишніх Таврійської, Чернігівської й Харківської губ. про «вогненного змія» і його зв'язок з домашніми духами можна дізнатися й із праці В. Демича[1619].

Про два різновиди «зміїв» йдеться в матеріалах Е. Руліковського: «Ż m i j l a t a w i e c, чи спадаюча зірка, є це, згідно з людьми, дух повітряний, чорт. Буває він двоякого роду: один знає, де є сховані скарби, і багачам гроші носить; другий чарує дівчат, відвідуючи їх уночі»[1620].

У записах В. Милорадовича знаходимо розповідь про те, як господар носив «лихому духові» їсти у «погріб», а той за те йому гроші приносив[1621], – очевидно, в цьому випадку теж маємо справу саме зі «змієм»-грошоносцем.

6. Одним із поширених варіантів є походження домашнього чорта з душ померлих неохрещеними дітей: «*Як дівка чи хто вержуть дитину некщену, шо воно не мало хреста, та з нього був годованець*» (с. Мшанець Стс. Лв.)[1622],

[1616] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 2.
[1617] Там же. С. 3.
[1618] Бессараба И. В. Матеріалы для этнографіи Херсонской губерніи… С. 528.
[1619] Демичъ В. Ф. О змѣѣ въ русской народной медицинѣ. *Живая Старина: Періодическое Изданіе Отдѣленія Этнографіи Императорскаго Русскаго Географическаго общества*. С.-Петербургъ, 1912. Год 21. Вып. I. С. 42–43.
[1620] Rulikowski E. Zapiski etnograficzne z Ukrainy. T. III. S. 90.
[1621] Милорадовичъ В. П. Казки і оповідання, записані в Лубенщині В. П. Милорадовичем (Продолженіе). *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии*. Полтава, 1914. Вып. 11. С. 78.
[1622] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.

«*Годованець звідки береться? Тому шо там є якийсь змі'ток, ви'кидок. Той викидок дівчина чи жінка ни ховала на цвинтарі, а вона його десь там притаїла дома, десь закопала біля будинку, аби родичі не знали. Ото й воно нехрище'не, людина, а воно нехрищене, і з того і пошов годованець, пішла нечиста сила*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1623], «*То ті вборти ховали, де могла запхати.* (І що на тім місці потім було? – *В. Г.*) *Та біда. То воно годуєця дев'їть днів, а потому, через дев'їть років, воно дістало свою силу і пішло*» (с. Виців Стс. Лв.)[1624], «*Як відійшла дитина, то був такий приказ, шо та жінка, – така кушка, шо косар носит, і запихав за ремінь, і то в ту камінь носит, – мала'м жінка тоту вже кушку, і тоту дитину, шо вже відійшла. Шо вже там било, в тоту кушку маєш пхати. І мала йі запхати десь в таке дерево, шо в тім дереві є діра, шо то дерево гниле, порохнаве, шо має діру.* […] *І говорять, же за сім років получаєтся там жива істота. Називают – годованець ше получає*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1625]. Колоритну бувальщину зі с. Тисовиця про такого годованця-некщеника, який спочатку жив у дуплі верби, а потім допомагав своєму живому братові, зафіксував М. Зубрицький[1626]. Її варіанти побутують у гірських селах дотепер.

7. Чорт може виявляти себе у хаті й після того, як людина побудується на так званому «нечистому місці». Зокрема, за легендою з Коломийщини, яку подав О. Кольберг, після того, як Бог поскидав «щезлих би» з неба, дехто з них уцілів, а дехто розбився на порох і лишився на тім місці навіки. Відтак – «нещасливий той, хто сі на тім побудує: все му буде Тот, щезби, докучьети та шкодити. […] Тому-то люде хати перекигают з одного місці на друге, аж потий на якье ліпше місце ни натрафит сі; тому-то кілько пустих місць видко посеред гороґів та нив, де нічо ни хоче сі родити лиш хіба бзина та лопухи низдалі нікому, а кілько-то с у т і ч і в (суха, скеляста земля) люде вігороджуют, котрі нікому ни потрібні а навіть шкодливі, бо чоловік якби ни вігородив такье місце гет на вулицу, то би му все Тот-щезби, шо там сидит, докучьев: або би єго мучив, або жінку, або ґіти, а ні, то на маржину (худобу) нашибав би. На тім місци мож виґіти Того-щезби, в ночи

[1623] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.
[1624] Там само.
[1625] ДАА. Зап. Тарас Бодак 10.07.2005 р. від Гасиджака Василя Івановича, 1928 р. народж.
[1626] Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанци, Старосамбірського пов. *Матеріяли до української етнольогії.* Львів, 1909. Т. XI. С. 20–21.

нім кури запіют; але він ни показує сі як він такій є, але перекидає сі або в кота, або в пса, або в свиню, або в конє, або в пана і т. п.»[1627]

В ареалі вірувань у «домашнього чорта» у жодному разі не можна було ставити хату на місці бузиниська – там «недобре жиє сі», усе «щось колотиться», помирають домашні, народжуються каліки тощо: «*На бзині хату не клали, кажут, шо то щез би, дідько*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1628], «*Як бзина, то от в нас на бзи'нах поклала хату жінка – та й недобре. Каже, шо недобре веде сі, та й недобре жиє сі, – Бог його знає…*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1629], «*Бзину вико'рчувати – аби там* [хату] *не класти, бо то нечисте*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1630], «*Пляц нечистий, там, де була бзина. Казали, шо там діти родять сі каліки і не вестиметься в родині*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1631], «*Нечистий пляц – там, де росла бзина, шо то чортики… Кажуть, шо то нечисте місце, не можна на тім місци будувати сі і навіть якийсь курник класти*» (с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[1632], «*На бзині не клали. Казали, шо то чортів без. Рубати рубали, але на тім місци, на тім корінню, не клали*» (с. Яківка Тлм. Ів.-Фр.)[1633], «*Там, де вбили когось, де бзи'ни, недобре* [хату] *класти. В нас одна пішла в Хоти'мир і побудувала там, де бзини. То і чоловік молодий помер, і сини пішли. То вона сибі марику'є на то, шо поклала хату там, де бзини. Бзину, казали, шо не можна рушати, шо то знак недобрий*» (с. Жабокруки Тлм. Ів.-Фр.)[1634], «*В нас їден поклав хату там, де бзина росла, – то там життя не бу'ло. Там все то гримало, то сварки, то п'янки, – життя йшло таке як не повинно бути. То він як ту бзину корчував, уночи як його напало – та його в'язали, та його везли до якихос бабів, аби промову якус робили. Кажут, шо в тій бзині злий дух, анцихрист*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[1635], «*Казали, шо було шось лихеє, як була та бзина. Чи там діявол є… Таке я чула. На будову хтіли дати* [місце, на якому] *бзина там росла. Моя мама казала: "Дитинко, не йди*

[1627] Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1888. T. III. S. 82–83.
[1628] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1629] Там само.
[1630] Там само.
[1631] Там само.
[1632] Там само, спр. 717-Е.
[1633] Там само.
[1634] Там само.
[1635] Там само.

там. Там була дівчина бавила сі – і їй ноги покрутило, покрутило руки… через ту бзину". Ніхто сі там не будував» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[1636].

Оскільки «нечистий» нерідко облюбовував для проживання присадибне дерево, недобре було ставити хату на місці зрубаних дерев, особливо плодових: «*Як де садовина росла, то не зрубували, шоб класти хату*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1637], «*І на дерева'х будувати будинок не можна. Ви вкоротали вік тому деревцю, і собі хочете вкоротати вік. То в нас, навіть була родина, і такий був сад, і викорчували кілька дерев і на тому місці побудували хату. І з часом вона захворіла і померла, молода. На плодових не ставили хату*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1638], «*Там, де дерево зрубане, не вільно хату ставити. Любе дерево*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1639], «*На рубаному не мож хату ставити*» (с. Завалля Снт. Ів.-Фр.)[1640], «*На саді недобре хату класти. Слабість*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1641], «*Казали люди, шо то не дуже вигі'дно на пнях хласти. Посунути або сюди, або сюди, аби на пни хата не бу'ла*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[1642], «*Недобре хату класти, як бу'ло кориннє, але коренували*» (с. Русів Снт. Ів.-Фр.)[1643], «*Казали, шо на різанім дереві не можна хату класти. І ше як зелене дерево*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[1644], «*Там, де дерево росло, хату не клали. Там може й діявол бути – посунути, аби на то кориннє не класти*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[1645], «*На пнєх класти – то недобре, казали, шо не веде сі там*» (с. Пістинь Кос. Ів.-Фр.)[1646], «*Хату не мона ставити, де дерево росло*» (с. Філіополь Хм. Вн.)[1647].

Варто зауважити, що були й способи «очистити» місце, на якому росло дерево. Вони нагадують задобрювання домовика чи «закуповування місця» у небіжчика: «*Як викопаєте яблінку… Маєте її нищити, той пень буде заваджєти, то викопайте її з корінньом гет. У ту ямку кладіт грінку хліба, отаку вкру'жку хліба вріжте, та й там кида'йте двадціть копійок, у ту*

[1636] Там само, спр. 721-Е.
[1637] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[1638] Там само.
[1639] Там само.
[1640] Там само.
[1641] Там само.
[1642] Там само.
[1643] Там само.
[1644] Там само, спр. 717-Е.
[1645] Там само.
[1646] Там само, спр. 719-Е.
[1647] Там само, спр. 710-Е.

ямку, – буде' вам добре. Гроші які б не бу'ли, білі. І або там собі садіт другу, тота ямка, де вона там бу'ла… І так я робила, бо'м клала синову хату тутво. І там заваджєла яблінка. Ми вікорчували, старий побіг до хати, взєв грінку хліба кинув і гроші тада кинув, і загорнув, – ниньки подивіт сі, яка хата! І як клали хату, то в ямки по штирох вуглах кидали гроші і грінку хліба» (с. Яківка Тлм. Ів.-Фр.)[1648], «*Там, де росте живе дерево, не будували сі. Як корчували, то кидали в яму хліб, копійки, аби не шкодило людині*» (с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[1649], «*Як вікорчуєм яблінку, то я все кида'ю гроші – плачу їй за її плід, шо вона мені тілько давала прибутку, я сі тішила нев. Кілько тобі не шкода – чи рубель, чи п'єтка… Ну, менше рубля не кидали. Жилізний. А за Польщі кидали злотий. Та й казали: "Дякую тобі, ябліночко, кілько я з тебе мала плоду". А ясень – це таке… дрова'. Це рубає сі на дрова, нічо' там не кида'ли*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[1650].

Не будувалися на межі, стежці, дорозі: «*Ме'жу не кива'ло сі*» (с. Жабокруки Тлм. Ів.-Фр.)[1651], «*На межи ніхто не будував си*» (с. Русів Снт. Ів.-Фр.)[1652], «*Сокотили си люди, 'би міжа під будову не йшла. Так клали, аби не бу'ло міжі насередині*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[1653], «*І на межі також недобре ставити. Вона ділит, буде ділити життя*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1654], «*На межи хату недобре класти. Треба, 'би був чистий пляц, 'би там ни дерева не було, ничого*» (с. Рудники Снт. Ів.-Фр.)[1655], «*Як стежка така пряма – то нічьо', но на межи та'кож не бажано класти нічьо', на межи взагалі недобре: то якась ворожнеча, сварка, слабіськ…*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1656], «*Стежку не касувати, бо людина калічі'є*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[1657], «*Не мона хату класти, де була дорога, де була стежка*» (с. Тростянець Снт. Ів.-Фр.)[1658], «*Недобре класти хату на тім, де рубают. То любе дерево так*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1659], «*Кажут, шо на межи недобре, шоби її не кива'ти. І лігти недобре на межи,*

[1648] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[1649] Там само.
[1650] Там само.
[1651] Там само, спр. 717-Е.
[1652] Там само, спр. 715-Е.
[1653] Там само.
[1654] Там само.
[1655] Там само.
[1656] Там само.
[1657] Там само.
[1658] Там само.
[1659] Там само.

може бути їкас слабіскь» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1660], «*На ме'жіх не можна класти хату, якшо межа була колишна да'вна*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[1661], «*Нихто не старав си на стежках дес хату будувати*» (с. Микитинці Кос. Ів.-Фр.)[1662].

Негативна семантика межі виявляється і в інших аспектах: «Не можна стояты на межи або на порози, якъ гримъ гремыть, а то вбъе» (с. Котів Кзл. Чрн.)[1663], «*На саму ме'жу не можна сідати і на дорогу нє. Хоч з кріслом. І в нас один чоловік, жінка казала, шо на межу все сідав і сідав. І молодим вмер*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1664], «*На межи не можна спати, але чого, то я не знаю*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1665], «*На межі не лігали і навіть голову не клали. Сісти то можна*» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[1666], «*На межі дитину не клали. Межа ділить, і може поділити життя. Аж сніп нажне, розстелить і на той сніп покладе дитину. А ше зо два снопки так, шоб холод був…*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1667].

«Нечистими» були місця чиєїсь загибелі, смерті взагалі: «*Там нечисте місце, де бузина, де когось вбили… На тому місці вже будуватись не можна*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1668], «*Грішні' місця були. Вбивство якесь, розбій, несправедливість між людьми*» (с. Тростянець Снт. Ів.-Фр.)[1669], «*Де який хрест був, чи могила, там хату не клали. Треба було файного, чистого пляцу'*» (с. Русів Снт. Ів.-Фр.)[1670], «*Як завісив си, то там пляц нечистий*» (с. Русів Снт. Ів.-Фр.)[1671], «*Нечистий пляц – як хтось повісив сі, хтось когось вбив, шось горіло. Вже там не будували сі, посували*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[1672], «*Як когос за давних-давен вбили, то хату не клали. То місце нечисте*» (с. Микитинці Кос. Ів.-Фр.)[1673].

[1660] Там само.
[1661] Там само, спр. 719-Е.
[1662] Там само.
[1663] Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа… С. 26.
[1664] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1665] Там само, спр. 715-Е.
[1666] Там само.
[1667] Там само.
[1668] Там само.
[1669] Там само.
[1670] Там само.
[1671] Там само.
[1672] Там само, спр. 717-Е.
[1673] Там само, спр. 719-Е.

Не будувалися на місці старої хати, де, як підозрювали, господар мав «домашнього чорта»: «*Є такі хати, шо людина має в домі якогось духа, чорта. То є не кождий. То є такі єдиниці, шо є такі пляци нечисті, шо там воно було і там воно годувалося.* […] *То на таких пляцах не можна будувати, потому шо там могло воно пошкодити, помішати. А на новому пляцу можете ставити скілько хочете*» (с. Бабине Стс. Лв.)[1674], «*То як пляц нечистий, там хтось його був вигодував, а побудували хату там, то він і шкодив*» (с. Грозьово Стс. Лв.)[1675], «*То є годованець, шо то собі вигодує.* [А буває, що] *може поставити на тім пляцу хату, а* [то ще]*, може, хтозна коли його там вигодували. Но не вигнали, – і всьо, і так і стоїть там той годованець і робить бізнес*» (с. Великосілля Стс. Лв.)[1676], «*Хто* [де] *мав юзика, того, щез би він, – на тім місци хату не ставили*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1677].

На Покутті досі як про особливо нездале для побудови місце побутують уявлення про *сутич* (*шутич*, *смі'тисько*). Нерідко сутич ототожнюють зі смітником: «*Сутич – там всьо ссипали таке… Зноси'ли таке всєке туда*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[1678], «*Сутич – вібірали пляц дес у ярі' та й вісипали сміттє*» (с. Микитинці Кос. Ів.-Фр.)[1679]. Там нібито «*збирают сі злі душі*», там «*вся нечиста сила, всяка нечистота' там спинєє сі*» (с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[1680]. На сутич нерідко виливали воду, якою мили покійника, – хто в таке місце стане, мусить померти у великих і тривалих муках (с. Завалля Снт. Ів.-Фр.)[1681]. «Сутичі» пов’язують і з «безпірними» покійниками: «*На дереві недобре будувати, на сутичі*» (с. Жабокруки Тлм. Ів.-Фр.)[1682], «*На сутичі хату не клали. Туди всяке таке – з покійника воду, таке всяке…*» (с. Велика Кам’янка Клм. Ів.-Фр.)[1683], «*На сутичі хату не клали*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[1684], «*Не клали, якшо якийсь такий шу'тич або їкес таке, їкіс води… ну, нечисте місце*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[1685], «*Не можна класти хату на такий місцях, де був*

[1674] Там само, спр. 323-Е.
[1675] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.
[1676] Там само, спр. 320-Е.
[1677] Там само, спр. 713-Е.
[1678] Там само, спр. 719-Е.
[1679] Там само.
[1680] Там само, спр. 717-Е.
[1681] Mroczko F. X. Śniatyńszczyzna… Cz. 1. S. 76.
[1682] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[1683] Там само.
[1684] Там само.
[1685] Там само.

мусор, де був сутич. Сутич – де осо'ка, мочило, млака така…» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[1686], «*Їкес бу'ло су'тище, то казали, на тім не класти хату. Ади – ссипали мусор, їкес таке скидали, – сутище. Ади – їкас тут Олька. Не мала де, та й там поклала хату. І як умер йі чоловік, то така бурі бу'ла, снігва', дощі… Навесні' вмер, раптово. То так било, шо Божечку, борони. І як вона вмерла – то саме'. Сніга' такі, таку негоду, шо чудо, всьо. А я собі це враз згадую – казали, шо там сутище*» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[1687], «*На сутичі – там таки зовсі'м навіть мови нема, – видко, шо там колис або когос убили, або не дай Бог хтос сі зачепив, – там не можна було хату класти*» (с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[1688], «*Сутич – там сі не будує. Там скида'ли тих, шо сами собі смерть робили, то там ніхто не будував сі. То в во'йну так людей скидали, а відтак там робили сутич*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[1689].

Побутували схожі уявлення й на Лівобережжі: «Хай тільки хто улучить хату оснувати на тім місці, де смітнище куткове було, о, наживеть ся той – за осоругою од людей не продере очей: Жидам тільки на весілля те місце годно, а не під оселю»[1690].

Варто зазначити, що й у карпатському регіоні у нову хату входили обов'язково з хлібом: «*Якшо ти перший раз ідеш до хати, ти повинен мати хліб, сіль, і покласти його на сків. Боже, борони – на диван чи на шо. Конче має бути сків*» (с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[1691], «*Першого – ко'та кинути до хати, шоб кіт сиґів, і зараз ґазда' заходит з колачьами, священник приходит, світит ту хату, і тогди вже захоґье госкі і зачинают си вже захо'дини*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1692]. Проте стосунку цього звичаю до уявлень про домашнього духа, як це спостерігалося у випадку з домовиком, ми не виявили. Натомість аналогічною є мотивація освячення нового житла перед входинами: «*Перед входинами кропили хату свіченов водов, кажут, шо маком свіченим добре хату обсипати – від нечистої сили*» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[1693]. Адже невідомо, чи не виявилася раптом хата побудованою на «нечистому» пляцу.

[1686] Там само, спр. 719-Е.
[1687] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1688] Там само, спр. 717-Е.
[1689] Там само.
[1690] Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині… С. 130.
[1691] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[1692] Там само, спр. 715-Е.
[1693] Там само, спр. 713-Е.

8. «Злого духа» могли «підселити» у хату майстри-будівельники. Закладаючи хату, майстер молився, аби у ній добре велося. На вуглі (чи на всіх вуглах хати) закладав часник, хліб, монети тощо, кропив свяченою водою; клав овечу шерсть, аби велася худоба. Проте якщо йому чимось не догодили (наприклад, недоплатили) – міг закласти хату й «на зле»: «*Говорили, шо майстри можуть таке зробити, шо буде в хаті дідько*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[1694], «*Було таке. У нашому селі, там на долині аж, на тому кінці села. Хатка була старенька – розвалили її, поклали мурована хату. Майстри пішли… Але я не знаю: чи вони недоплатили їм… І – полягали спати – вночі шось бігає по горі. Йой, шо… Бере чоловік лампу, лізе туди дивицця – нікого нема, нічого нема. Знов лягли – знов бігає. І так, аж поки не йшли вони до тих майстрів, і шось вони прийшли, не знаю, шо там вони робили, але перестало. Це таке бувало, якшо людина завинила перед тими майстрами. Але і не всі знали…*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1695].

Зокрема на Покутті особливо остерігалися майстрів-гуцулів, які ставили покутянам хати з дерева: «*То хіба казали за гуцулів з горів, за своїх не казали. Казали – йой, не кличте тих гуцулів, бо вони шось можуть віробити, на ціле' життє може бути. Тут один з майстами спорив, і ні одна дітина вінка не мала на голові*» (с. Рудники Снт. Ів.-Фр.)[1696], «*Пан був майстрів згоди'в за тілько й за тілько гро'шей. Майстри бу'ли з гуцу'лів. Бо відти саме більше ті майстри йшли. А він не заплатив, всі гроші не дав. А вони ’му заробили – поставили – уклали цу біду. Це гуцули, вони прокля'ті страшне'…*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[1697], «*Аби файно відріди'ти, аби не вбідити, аби не закліли майстри хату. Шо дуже тре’ з майстрами файно обійти сі. То як відти гуцули' приходи'ли класти, з тих горів відти, шо в’ни всєкі примо'ви знают. Це аби він зробив будову, а ви не доплатили, це так не можна. Має бути згода. Бо це є будова. Аби не закліли*» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[1698], «*Пан був майстрів згоди'в за тілько й за тілько гро'шей. Майстри бу'ли з гуцу'лів. Бо відти саме більше ті майстри йшли. А він не заплатив, всі гроші не дав. А вони ’му*

[1694] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1695] Там само, спр. 715-Е.
[1696] Там само.
[1697] Там само, спр. 717-Е.
[1698] Там само, спр. 719-Е.

заробили – поставили – уклали цу біду. Це гуцули, вони прокля'ті страшне'…» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[1699].

9. «Злий дух» заведеться у хаті, в зруб якої вклали розсохате, зламане бурею дерево, виворот, громобій, які начебто пов'язані з «нечистою силою»: «*Ро'зсохи не брали. Шос не можна то дерево кива'ти. На будову ні. То зле*» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[1700], «*Уло'м, уломле'не дерево брати під будову, то це нє, – шос його зле зломило*» (с. Пістинь Кос. Ів.-Фр.)[1701], «*Ті, шо громовиці била, то казали, шо то нечисте дерево. Вивернене дерево, то нечисте дерево, з нечистов силов зв'язане*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[1702], «*З ві'верків не можна хату будувати. Зрослінки' – не можна, як два дерева. Громови'ці не брали*» (с. Нижній Березів Кос. Ів.-Фр.)[1703]. Також і «дерева, яке має наріст, званий «вовком», не брали у будову, бо в хаті буде щось стукати. Якби, проте, мусив хто дерево таке використати, то висвердлював отвір у нарості й забивав туди цвяха» (смт Печеніжин Клм. Ів.-Фр.)[1704]. Не брали у будову дерева, яке мало зсередини сука, що ріс догори, званого «свічкою», бо в хаті такій умирають люди, а в стайні гине худоба (смт Печеніжин Клм. Ів.-Фр.)[1705]. Ні брати у будову, ні навіть стинати не можна було дерева, битого блискавкою (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1706].

10. Зрештою, «щезник» міг завестися й у хаті, куди випадково занесли річ з так званою «примовою». Цей варіант уявлень яскраво ілюструє бувальщина зі с. Уторопи: «*Шо ко'втає шос, приходит тике… Ну, є, це є примо'ва. Бо тут жінка примов'єла, те й сі сипле під дереви'ну котру. Те й то примо'ва помагає. Ну, росте дереви'на… Під ясінь… То примо'ва. Шо миє сі ту людину, та й та вода, та примо'ва, то йі тре'а дес ві'сипати. А та ворожка каже: ци під яблінку, ци під грушку, ци під ясінь, – і під ту дереви'ну треба ві'сипати. Коли ви це вісипали під дереви'ну, ту як деревину взє'ли, пурізали на шос на дериво, то та біда буде в хаті вам тарабанити. В мене тарабанило. Я пішла, те й мені чоловік тої жінки, шо примов'єла, таку зробив поли'чку. А там сусід*

[1699] Там само, спр. 717-Е.
[1700] Там само, спр. 719-Е.
[1701] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1702] Там само.
[1703] Там само.
[1704] Schnaider J. Lud Peczeniżyński. Cz. II. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego*. Lwów, 1907. T. XIII. S. 115.
[1705] Ibid. S. 115.
[1706] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.

привіз те'ртиці. А він підки'дував, та й взєв те'ртичку, цалі'вочку. А цалівочка пупала з того дерива, шо примова бу'ла. Я це принесла д'хаті і поклала в хаті в кутику. Приходе двандціта година, – але на поді' лоскіт… Клекотит, тарабанит… Я на під – нема нічо'… Це так тиждень. Від неділі зачє'ло, вже цілий тиждень, – субота. Двандціта година – це таке, шо страхи' твара'ют у хаті, такий в мене лоскіт в хаті… Шо це є? А мій вже каже: "Шля'та би тебе трафив, з твоїм Іцьком!" (А Ганнусі – казали, шо вона якогос мала. Ну то й ма'ла, ма'ла в'на, бо хтос їй підказував, і в'на така бу'ла ворожка, шо з світа їхали люди до неї, і в'на вам каже всьо: шо, де, як, відки зайшло, шо зробило, – та хтос їй це підказує… В'на мала… ко'тів богато в хаті мала в'на. І то хтос у неї взєв, в'на би бу'ла не вмерла, якби була то кому'с не переда'ла. Передала кому'с, те й то хтос у неї взєв. Провда, гроші в'на мала, ста'тком, і дуже людем помагала, шо так з світа люди приїха'ли до неї машина'ми). Каже: "А в'на тобі да'ла того". (А в'на знала, шо я сі бо'ю. Бо колис я прийшла те й ка'жу: "Ганнусе, кажи мені по-правді, ти маєш того? " – "А тобі, – каже, – не всьо одно? – (Ми собі невістка'ми бу'ли обі'). – Тобі, – каже, – не всьо одно?" А я ка'жу: "Та всьо одно, ну але це мене цікавит…" – "Ну, то най тебе, – каже, – це не цікавит". Те й не тото… А він мені це зробив). "В'на, – каже, тобі це всу'нула. Ти її питала, в'на тобі всунула. Видиш, шо с доброго? Забирай, – каже, – ту поличку, йди, бо я тебе нажену від хати разом з ним". Ну так свари'т мене – Боже мій… Беру я в баньку молока, іду до неї. І ка'жу: "На', я принесла тобі молока. А ти, Міхайле, я тобі принесу, але… (Бо він приніс мені ту поличку. Шос ішов, хотів сто грам випити та й приніс) забери собі, 'би'м того не виділа і не чула". А він каже: "Шо є?" А я ка'жу: "Ти мині тике приніс, шо цілий тиждень в двандцітій годині тарабанит, не дає спати". – "Ти шо, вдурі'ла?" І ми так сі ймили, так сі вбоє сваримо' в хакі, шо чуть ни до бійки доходи. "Ни йдеш ти забрати – я тибі принесу й кину!" А Ганнусі каже: "Вгамуйтесь обидвоє. Це тобі треба зробити примо'ву на хату, – каже в'на мині. – Це те'ртиці врізав хтос з тої дереви'ни… з тої примо'ви, шо ві'сиплєно на дериво. Це хтос вісипав, а цей то дерево вкєв те й зробив те'ртицю. Це з того. Тепер, – каже, – сідай". Робит мені примо'ву. Зробила мені примо'ву… Таки' не пустила з хати. "Сідай, – каже. – Ану, втихомирте сі. Шо сь те сі обидвоє так розгорічи'ли? Ше би с ти сі ймили

бити!" Я ка'жу: "Ти би ліпша бу'ла!? 'Би ти лігла спати, вснула, а то лускони'т, розкида'є по'дом так, шо страхи' Божі!?.." Зробила примо'ву, і за'сміяла сі, й каже: "Так. З цеї примо'ви. З цеї те'ртиці він зробив, шо примо'ва. Тепер ти бери, – і сі за'сміяла, – і це прийди, і під яблінку. Але так ставай, аби ти сами'й верьх могла с вісипати цю примо'ву". Я прийшла, пішла в беріг, і думаю: "А хто з цего шос як зробит – та й буде така знов біда…" – та й вісипала'м ту примову, – Богу дєкувати – пропало, втихло, всьо…» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[1707].

Якщо би хто взяв яку річ з обійстя, де був годованець, той перейде разом з нею і буде мучити людину, доки річ не повернуть: «*А попробуй там з того подвір'я шось узєти – він за тим піде до тебе і тобі покою не буде давати, шо ти не знаєш за него, а він за тебе, але він піде за тим, з тої господарки, старини, за тим, що ти взєв з старини на новину себі*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1708].

3.3. Вигляд «домашнього чорта».

Стосовно вигляду годованця багато хто вважає, що «єго ніхто не видит, лишень той, шо буде єго мати». Нерідко люди уникають відповіді на питання, як виглядає «допоміжник», обмежуючись фразами «Я його не бачив / не бачила», «Ми у церкву ходимо» тощо. По суті, така відповідь сигналізує: «Я ходжу до церкви, годованця не маю, тому його не бачив (не бачила) і відповісти на питання не можу і не хочу».

Інша частина опитаних засвідчує здатність годованця до перетворень, мовляв, «він на всьо сі може перекинути»: «*А він собі може бути і великий, і маленький, і пес може бути з него, дівка може бути*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[1709], «*Він може котом, псом, курков може*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1710], «*Та то кіт, перетвориться в кота, або в собаку, абощо*» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[1711], «*Говорили, шо він міг і котом бути, і псом бути, і чим-нибудь міг сі перетворити*» (с. Гута Бгр. Ів.-Фр.)[1712], «*Найчастіше то в кота мілько перетворювався, чорного або білого*» (с. Богрівка Бгр. Ів.-Фр.)[1713], «*То він в шо*

[1707] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1708] Там само, спр. 319-Е.
[1709] Там само, спр. 327-Е.
[1710] Там само, спр. 319-Е.
[1711] Там само, спр. 253-Е.
[1712] Там само, спр. 319-Е.
[1713] Там само, спр. 253-Е.

хоче, в те й може ся перекинути. Він і в людину, і в дубину, і в кота, а як треба, то зовсім невидимий буде» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1714], «*То не бу'ло пір'я, тіло, – а лиш тінь когута. І коли воно вже втікало, то то вже не був когут. То було шось тіпа кота, такого великого кота, собаки, от шось таке*» (с. Катина Стс. Лв.)[1715], «*Як вилупився, він на всяке міг ся перемінити. Ну – на хлопа, як на мавпу, на пса. Перемінював си. І котом, каже, і когутом. Воно ся в очах показує, як лунь, як кіт (тіко воно біше), – то страх від того*» (с. Волошинове Стс. Лв.)[1716], «*Біда ге пес, ге кіт ся перемінювала*» (с. Букова Стс. Лв.)[1717], «*Хлопчик, звичайно вбраний, так як хлопчик, а загоди' він буде' баранчиком, а загоди' буде' псом…*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1718].

За матеріалами Г. Гроховської, він «то стукає і тлумиться по стрихах стаєнних, то прибереться за кота і лазить по жолобах, то в пса перетвориться – зазвичай – аби не дати спокою бідному християнинові»[1719]. У розповіді зі с. Турка (Клм. Ів.-Фр.) чорт спочатку набирає подоби сина-одинака, якого забрали до війська, але коли мати, що переховувала його, незумисне дала йому соленої страви, «роззлостився на неї чорт і у всій своїй показався грозі: очи йому заіскрилися, а з уст бухнув пломінь, і то такий великий, що від нього стодола зайнялася і згоріла»[1720].

У розповіді з Русова він одного разу показався як чорний чоловічок, а іншого – спочатку як заєць, а потім як качка: «*Ну то там у селі, в одній хаті, казали, шо мали їкогос там злого духа, шо ніхто не міг яблуко врвати, шо він сокотив. Але то там делеко від нас. То давно чьос так не бу'ло садів. А там багачь такий був, Семен, там сади' бу'ли. І я, каже, хочьу яблука, а я ди'влю си, а там сидит на яблінці і дивит си, нечьиста сила. Чьорний чоловічьок, тут так мав, де повинни бути ріжки', то так як би с волосом закрутив. Так десь під десікь рік. В чорному. Але чи він голий був, чи вбраний… Прутіком тако помахав, аби не рвати яблук. Перший раз він міні си показав у мого вуйка рідного. Вони всі пішли в поле, а я був сам. Ну, і сусідний чоловік, і він на його*

[1714] Там само.
[1715] Там само, спр. 320-Е.
[1716] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1717] Там само, спр. 208-Е.
[1718] Там само, спр. 713-Е.
[1719] Grochowska H. Podania, wierzenia, i zwyczaje we wsi Trościańcu, w pow. śniatyńskim. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1903. Rocz. IX. S. 384.
[1720] Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1888. T. III. S. 90.

городі так як би перевертав си як заєц. А там бу'ло посіяне жито. Ну а це бу'ла, може, перша година, може, друга, – вже бу'ло на полу'дне. І він перевертає си, а потому зробила си качечка, і так крильца'ми махала… Ну, а то на полудне, я хоць був маленький ше, одина'дціть-десіть років, але думаю – е, шо він мені зробит… Я прихожу – там нічьо'. Так, як бу'ло жито, так є, нічьо. Він сокотив, шоби там бу'ло шмат насіння. І так я потому пішов, і собі це подумав, шо це в цій хаті є злий дух» (с. Русів Снт. Ів.-Фр.)[1721].

Трапляється уявлення, що домашній чорт водночас поєднує риси людини й тварини: «нї чолові'к, нї пес» (с. Корнів Грд. Ів.-Фр.)[1722].

Якщо це пес, то надміру великий чи з неприродно великими вухами, також годованець може перетворитися на вовка, чорного коня, корову, свиню, мокре теля, курку, когута, ворону, бузька, вужа чи гадюку, цвіркуна тощо. Він нібито не може набрати лише подоби ягняти й голуба, що спричинене певним сакральним статусом цих тварин у християнському світобаченні. Розпізнати годованця у вигляді тварини можна було за тим, що людину збирав безпричинний страх.

Попри поліваріативність, найчастіше у демонологічних бувальщинах та оповідках годованець фігурує як кіт (великий; чорний чи «червоний», «жовтий», тобто рудий): «*Виділи десь там його в дуплі, але я не виділа. То таке троха білше як кіт, чорне, але на нім нігде цятки нема білого… Бо мені їден чоловік казав, я хотіла взяти чорного котика, бо то гроші ведуці, є така при'повідка. А він каже, диви сі, бери котика, але той котик, шо не має ніде нічо' білого, не бери, бо тобі ті гроші не треба. Якшо він не має під шийов маленької білої цяточки, то вже не котик*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1723], «*Приходит до стайні, а кіт так корову ссе – йой боже! Він його як копнув, а кіт поліз на під, на стайню, – всьо сіно до грама на стодолу скинув був. То в мене мій сват приказував. То в нього в сусідки був той нечистий. А вони шось там засварилися були, то він прийшов і копнув. А то той, рогатий, моци би не мав. Відтак прийшла тота жінка та й каже: "Василю, а ти нащо кота так убивав?" А він каже: "То то – кіт? Той, шо мені сіно всьо зметав?" – Ти не*

[1721] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[1722] Гнатюк В. Знадоби до української демонольогії. Т. ІІ. Вип. 1. № 405.
[1723] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.

бий більше, не зачіпай, бо буде гірше…» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1724], «*Той казав, шо ко'ти, такі, як пси. Котики і пси, кажут, шо большинство вони сі перетворуют*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[1725], «*Нечьисте – у вигляді кота*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1726], «*Казали нам бабки – туда, до того Йосипа, не ходіт, там нечисте сидит, шо чортик якийсь там є. Казали, вроді кота, шо там ходив по мура'х, юзик*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1727], «*Юзек, щез би. Може, той бачив, хто його тримав. Кажут, шо якийс чорний кіт має бути*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1728], «*Бу'ло так, шо кіт чорний… кажуть, шо прийшов чоловік до ґазди, там, до сусіди чи до кого там, та й каже… а той кіт сидит на комині. та й каже – н'а але у вас файний котик. А воно сі кривит – та й але у вас файний котик* (перебаранчливим тоном. – *В. Г.*)» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[1729], «*Колис переходи'ло, так я вам ска'жу. Колис переходи'ло, бо мої ще родичі казали. Шо війшов дід надвір вночи, а кіт сидів. А він кинув в кота капелю'ха, а кіт той капелюх взєв та й каже: "Ти вже його видіти не будеш", – та й відтак втік*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[1730], «*Щез би.* […] *То його не всі бачать, то таке на ко'та подібне, шось чорне, там хлопчик раз побачив*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[1731], «*Ну, я знаю, тут у нас бу'ла така жінка. Ти й вона враз такі ко'ти тримала. Шо враз в неї, шо би то не бу'ло, так як зима, я пам'їтаю, шос мене тато бу'ли туда післали, – та й так на комині сидів кіт, і так в'на з ним дуже, з тим ко'том. Це я пам'їтаю. Ну, не бу'ло це так* [котів], *а це тіки в цеї жінки. Я пам'їтаю, шо я прийшла дудому, мама кажут – а Параска шо робит? – Та бавит ко'та, кіт, ка'жу, на комині сидит, те й в'на коло него, ка''у, із долини з ним собі шос говорила. Але шо в'на говорила, я не розуміла. Це, я знаю, все казали, шо… 'Вдокішочка її зва'ли, та й казали – в'на вже з ко'том собі… має блат.* […] *Щеза'к*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[1732], «*В'на мала… ко'тів богато в хаті мала в'на.* […] *А я така, ввійду та й кажу: "Ганнусь, та й шо тих ко'тів?" – "Зачіпаєш собі ко'ти? То не можна їх зачіпати… Нічо', гай-гай. Вони тобі шо' шкодье?" – та*

[1724] Там само, спр. 319-Е.
[1725] Там само, спр. 717-Е.
[1726] Там само, спр. 715-Е.
[1727] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1728] Там само.
[1729] Там само.
[1730] Там само, спр. 717-Е.
[1731] Там само, спр. 719-Е.
[1732] Там само.

й ко'та файно лего'нько взме з стола', коло неї сидит на вікні… Такі жовті ко'ти – нині мені сі привиджують. Та й мала таку книжечку… їй переда'ли, – приробʼєла, шо хлопец з дівчинов женив сі. Вʼна мені казала, шо ввечері йшла, дванадціть, я'кось, зірниць з неба треба брати, і сім ци девʼїкь сте'жок треба перейти, аби примову цю зробити. І це зробила, і ади, файно жию'т, женив сі, каже, і вбоє ґаздують файно» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[1733], «*Мали щезника, бу'ли, бу'ли. Навіть в мого діда, казали, бу'ли. Бо в нас бу'ло шіскь ко'тів сами'х чорних*» (с. Нижній Березів Кос. Ів.-Фр.)[1734].

У бувальщині з Тростянця «плюгавий» налякав ґаздів, у подобі корови влізши на недовершену скирту, де ті уночі пильнували злодіїв[1735]. У Спасі (Клм. Ів.-Фр.) дехто був переконаний, що господар ховав «чорта» у коморі, «в гадину переміненого»[1736].

На Волині часто трапляється варіант з домашнім духом як чорним або надміру великим зайцем:

– «*Той хутор від Гаїв був кілометри три з половиною – чотири. То там було штири хаті, і там був домовик. Бачили його – собакою, котом чорним. То в хаті крайній в тім хуторі було. Завше дід їде до міста, батьки їдут з дідом. А дід керував. Але так поїхали до міста, а там з другого хутора прийшли більші хлопці. Десь там в діда табак є, курити. А була пасіка. Пішли на пасіку. А він тримав вулії. А колись табак було за Польщі – строго. Ну, та пішли в пасіку. Ті відчиняли вульї, де на очках нема пчіл. Як одчинили – а там заєць лежить чорний. Він вигульнув! По саду гонились за ним, гонилися (а садок закритий) – десь подівся. Закрили того вулья. Там сіно було вимощене, і він там. То був той домовик. Той, шо для пчіл помагав. Мед і всьо інше. Найшли улья з табаком. Хлопці забрали і пішли. Їдут з міста. Ми побігли, відчинили ворота. А дід батогом нас: "Ви чого, – каже, – по пасіці ганялись?!" А він вже нажалівся* [дідові]. *То той мав там*» (с. Гаї Крм. Трн.)[1737].

– «*На Панько'вій* (с. Панькова Бродівського р-ну. – *В. Г.*) – *то вони вибралися до Ра'дехова – там був такий, Мандзя' писав сі, то він знав, багато знав… і мав того домовика вдома. А з Лопатина жінка, ми ра'зом шість літ на*

[1733] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1734] Там само.
[1735] Grochowska H. Podania, wierzenia, i zwyczaje we wsi Trościańcu, w pow. śniatyńskim. S. 384–385.
[1736] Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1888. T. III. S. 88.
[1737] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е.

цего'льні робили, вона бу'ла на'ймачкою там в него. І мали вони їхати до Бродів. Каже: "Мариню, при'йдеш до нас, бо ми їдем до Бродів. А ти при'йдеш на господа'рку, але, Мариню, до комори не йди". А вона – ай Боже!.. А мене так аж коле, жеби до теї комори загля'нути, шо там є. Вони поїхали, а я, каже, – подивлюся, шо там є, а їм не ска'жу, жи я дивиласі. Каже – я відчинила двері, а там такий заяць – витріщив очі, з такими великими вухами, сидит коло скрині. А я – раз – зачинила двері, – на'шо я туди йшла? Але я не признаюся їм, жо я дивиласі. Вже вони їдут. Я хутко побігла, відчинила браму, а та господиня каже: "Мариню, як я тебе просила, [що] *Мариню, не йди до комори, – чого ж ти ходила?" Каже: "Чуєте, я там виділа такого великого заяця з такими великими вочима…" – "То, – каже, – наш прия'тель…*» (с. Бордуляки Брд. Лв.)[1738].

– «Несла жінка воду на коромислі.., а там хата була, господиня мала того, ну, заяць такий.., як той заяць дорогу перебіг, так тій жінці коромисла зняло з печей, і на землю поставило, і навіть воду не розхлюпало» (с. Колтів Злч. Лв.)[1739].

Іноді такого зайця описують як напівзайця-напівчорта: «*Тут єден мав чорта. Ну во тут є хата, зараз пустує, то там було. Во підете ви – і чути, як він вночі товчеться. О-о-о, я видів його на свої очі: як добрий заяць, роги мав, хвіст мав. Був похожий на зайця, але він був більший, ну десь мав півметра. Ми з тим хлопчиськом бавились, ми ше були малими, коло теї хати, а він сам з хліва вилетів – і коло нас, коло нас… Я як прилетів додому, то відійти не міг. Чорний, мав червоні зуби, великі вуха, роги. Я вже так не пам'ятаю. Там во хлопці були, вже старші від мене, кавалєри вже були, то вони як йшли спати, то не могли спати, бо він перенесе їх на другий бік. Тепер ніхто в тій хаті не жиє, там ніхто не йде до тої хати, і так вона стоїть*» (с. Збруї Брд. Лв.)[1740].

Викоханий зі зноска, «дідько» нерідко нагадує курча чи щось схоже на курку, пташку взагалі: «У нас була′ комі′рницьи тай ка′же ў ве′чір до ме′не: "А ходи′ш, си′нку, піде′м до не′ні". – Тай ми пішли′ тай ди′вю сї, а то якє′с ку′рітко бі′гає по пло′тї… Тай я ймиў – шо то хло′пец цїка′вий – тай несу′ ў рука′х; а′ле прино′шу до сїни′й, а то ще′зло з рук, – а то нїчо′, лиш буў анти′пко»

[1738] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 330-Е.
[1739] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 157.
[1740] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 339-Е.

(с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[1741], «Каза′ли, шо дес такі′ були′, шо ви′дїли: дес то сї переки′не ку′рьим, то пта′шком – тай хо′дит по при′пічку» (с. Корнів Грд. Ів.-Фр.)[1742], «Якийсь такий, як горобец, але мав червоне на крилах, я ще такого не виділа» (с. Підзвіринець Грд. Лв.)[1743].

Антропоморфна іпостась годованця також доволі частотна. Він фігурує як «ве′ликий хлоп гет», як «панок» чи «панич», як маленький чоловічок, убраний у чорне, у шапці, при краватці; маленький чоловічок у тій самій подобі, що й господар; маленька, як кіт, істота; маленька істота у капелюсі й у червоних «по′ртках»; як два хлопчики у червоних штанцях (йдеться про двох чортенят); як «воєнний», як чоловік у білому вбранні, як «файний хлопець», як «дітвачок», «бахурець», хлоп’ятко в «капелющати»; маленький чорний хлопчик у кожусі й шапці; маленький хлопчик, сантиметрів вісімдесят на зріст; часто – як дід; маленький дідок, що час до часу вилазить з-під припічка і курить файку; «такий дідочок з коштуриком», жебрак. Подекуди попри загальну антропоморфність він виказує і деякі зооморфні риси. Вказується, що це «отакий маленький хлопчик такийво, але шо волосся таке, як на мавпі», «дідок такий маленький, волохатий», «такий лахматий дідо», що він такий «малий оброслий», що виглядає так, як чоловік, лише має обросле лице і завжди облизується. Домовик як чорт відповідно – дуже страшний, з рогами, хвостом і весь у чорній шерсті. Водночас так само, як у тварини, «він має закруче′ні руки, ноги назад єму». Для прикладу – кілька характерних описів:

– «Всі троє виділи такого старого з довгою бородою, і з паличков, малого росту» (с. Підзвіринець Грд. Лв.)[1744].

– «Елєґанско вбраний старий, не голений, малого росту» (с. Новий Острів Смб. Лв.)[1745].

– «*Домовик – то я читала по газетах. Мілько, диявол. Такий дідочок. Он в тій хаті є, казали, то казали, шо переходи′в, такий з коштуриком, ні до кого нічо’ не говорив. Шо перетворювався на…*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1746].

[1741] Гнатюк В. Знадоби до української демонольогії. Т. ІІ. Вип. 1. № 406.
[1742] Там само. № 414.
[1743] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 156.
[1744] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 156.
[1745] Там само.
[1746] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.

– «*Каже, сиділо так, вікна були маленькі, так сиділо на вікні, на дорогу дивило сі. Я, каже, туда сі глипну, а в'но ноги закинуло туди і вбернуло сі плечима, і так не зникало. Глєнув – 12 годин ополудні він їхав додому. У тій хаті, шо я вам говорю*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1747].

– «*Тепер мілько в каждім є. Тут оде перші хата, під блєхов, казали* [люди], *шо в него є, шо там переходит. Я туда ходив, і ніколи мені не переходило. А один чоловік каже – я би туда не пішов. – Чого? – Я, каже, йшов з дочков та й зятем. Я йшов ззаду: йде назустріч мене такий лахматий дідо невеликий, іде на мене, місєць світит, він іде. І просто йде на мене, і мені так сказав: "Пр-р-р-р!" А я, каже, як перевернусь, то 'скри мене обнєли, так як би горіло. Я сі схопив – нема нікого, я бігом там догнав, питаю їх, чи в'ни не виділи, бо йшли центральнов дорогов. А в'ни кажут – ми виділи, шо шось стояло там коло хліва*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1748].

– «*Був жид, який відправляв дрова кудись, і казали, що він має чорта. Я йшла дорогою, бачу – якийсь вихор, бачу потім – якийсь чоловік стоїть: воєнний, файно вбраний, чистий, чоботи вичищені. І я бачу, що в нього голова перевернулася, як та ігрушка, не та', як в людей. То був той чорт, того жида… Йшов тато з вечорниць, а в ніч було так світло, що можна було мак збирати. Тато хотів вночі в жида дрова, дошки вкрасти. Коли вже тато вкрав дошки, о, йде назад, бачить – стоїть перед ним солдат, той самий, що мені привидів сі, з багнетом, і тато почав тікати*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1749].

– «*Казав мій чоловік, шо він в тої сусідки пас корову. Пригнав з паші. А вона так, балакуха. Та й каже – ти хочеш виділи мого' хлопці? А він каже – та хочу. Вона шось там пошептала, дивлю сі, каже – отакий маленький хлопчик збіг. Відтак, каже, мені мороз по тілі пішов, вона шось там йому сказала і – фіть – вже нема. У чорному, каже*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1750].

– «*Колись у нас туто на подвірю точно був. Ще йшли ми на фермі робили, то сидів такий малий оброслий. Колись Палагна Федіркова йшла, то тоже бачила. То той ґазда його купив*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1751].

[1747] Там само.
[1748] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[1749] ДАА. Зап. Михайло Мельник 08.07.2003 р. від Хорхоль Параски Дмитрівни, 1940 р. народж.
[1750] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1751] Там само, спр. 253-Е.

«*Тут бу'ла така сусідка, вона любила си випити, – і йде і розказує мені. Ну, так… Каже до мене: "Ти знаєш шо – йду, і йде такий маленький хлопчик чорний, у кожу'сі, в чорній шапці, і все поперед мене. Я думаю – шо ти хочеш в мене…" А чи він їй відповідав, чи…*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[1752].

За свідченнями зі с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр., на вигляд юзик – як ґазда[1753]. Схожі варіанти трапляються і в інших розповідях:

– «*То в нас росказували, шо та крайна хата, жо є там під лісом. Не крайіна, шоби послідна, – но друга скраю. То він пішов на празник десь в Стар'яву, до сина, чи десь, а сестрі казав йти покормити коровку. І сестра прийшла (А він: "В стодолі я то всьо зладив, зайдеш до стодоли, даш то корові, та й всьо…"). А в'на сі поінтересувала, хтіла сі всюди подивити. І в'на вилізла на стрих, диви сі, а він на платві сидит – брат сидит. Каже* [та сестра. – *В. Г.*]*: "Чого він мене покликав, як він сам дома є?" Ну а чи то пра°вда так, чи то люди сі сміют – де я знаю?*» (с. Катина Стс. Лв.)[1754].

– «*Ми пішли до тої баби на горіхи. І одни пішли дивити сі, аби баба не виходи'ла з хати. То так я вонде за паркано'м. Фіранки не бу'ло. Баба ходит у хаті. Ви два стоїте там дивитесь, аби баба не виходила, а ми два ци три пішли на горіх. Лише пішли на горіх лізти на горіх – баба йде з-за вугла з-за стайні. Ну а ті мали свиснути нам сказати, шо баба йде. Ми втікли. Ідемо туда до них. "Чо' ви не сказали, шо баба нас чуть не злапала на горісі, ми ледви втікли?" – "Ну та й шо буду казати: диви сі – онде баба в хаті". Отаке я сам видів, був баху'р, вже файний бахурець був, років штирнадцікь. Та сама' баба, чисто так удіта, як у хаті ходит… Ну але ті кажут, шо з хати не виходи'ла. Ну а коло мене бу'ла ближче, як о'де паркан. Ну але, правда, нічого не сказала, лише йшла 'д ме'ні, відав, бук мала якийсь у руках. Ну та дві однакі не бу'ли ба'би. То ж двадцікь метрів від мене жи'ла, сусіда бу'ла. Я ж знав тоту бабу, кождий день її видів. Оце то я видів на сво'ї очи. І ще там пса'м видів отакого во, шо в нас в селі такого не бу'ло ніґде, і в тій хаті пса не бу'ло. А я вночи десь ішов, десь опівнич ішов відкись, шось ніс, і відти, з тої фіртки вийшов такий пес ве'ликий, ну, на ме'ні волоссє стало, шо не знаю, чи бу'ла шєпка чи не бу'ла. І*

[1752] Там само, спр. 721-Е.
[1753] Там само, спр. 713-Е.
[1754] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.

пішов він знов в тоту фіртку. То то, шо я видів на свої очи» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[1755].

Як це типово для уявлень про чорта, домашній дух подекуди предстає в образі панка у капелюсі, який курить файку:

– «*Я пішов на весіллє' та й був довго.* […] *та й пішов до стодоли спати. Я сплю в стодолі, а на току було намолочене зе'рно. І шось прийшло – мене хап! І по тім зе'рні мене – бах! В солому мене. Кидає та й кидає.* […] *Я вже хрестився, і молився, і плакав, і заводи'в, і шо – господа'рі заперлися сплять, а я не спав цілу' ніч. Над ра'нні вже перестало мене кида'ти. Приходжу розказую, а вони кажуть – ми тобі казали, шоб ти прийшов вчасно. Ти чого пішов до стодоли? Але, каже, я видів, шо' мене ки'дало. Я як йшов, на плоті сиділо шось таке як панок, в капелюшку', коло плота. І курив зиґар, таку маленьку файочку. Але я його минув, фірткою, і пішов. А він сидів на ворота'х. І він прийшов – давай мене ки'дати, давай мене товчи. То вони мали. Але вони мали такі коні – він їм все вичистив ті коні – ті коні вибрико'ві, такі ви'пашні…*» (с. Ракобовти Бск. Лв.)[1756].

– «*Як в нас Богдан ще був, та й каже – я вийшов, а то, каже, такий панич в капелюсі від Галанюкових через наш ґрунт до сусіди. Ну а відтак вже пішла по'голоска…*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1757].

– «*Кілько то старі люди росказували – сидів на мо'сті файку курив. Як до Деревлєн* (с. Деревляни Кам’янка-Бузького р-ну. – *В. Г.*) *їхати, той міст, – там він найбільше сидів людей навертав або до Стрептова назад, або до Деревлєн. Тамка на озері, як сі їде до Деревлєн по правому боці, і там колись, чи то за пана, чи то ше як богачі там мали, діжки' з во'гірками колись там тримали, в тій воді, – то він сидів колисав сі на тій діжці*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[1758].

У бувальщині зі с. П’ядики (Клм. Ів.-Фр.) чорт на «сутичі» постає як панич з файкою на довгому цибуху, що їде на білому коні, з ніздрів якого сиплються іскри. При цьому їхав цей панич не дорогою, а з внутрішньої сторони плота, яким було обгороджено «сутич»[1759].

[1755] Там само, спр. 327-Е.
[1756] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.
[1757] Там само, спр. 713-Е.
[1758] Там само, спр. 331-Е.
[1759] Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1888. T. III. S. 91.

За матеріалами І. Волошинського, бачили його як пана з люлькою на довгому цибуху (при цьому той, хто розповість, що бачить його, втратить цю здатність) (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[1760]; в іншій розповіді – «тоти′ злї ду′хи сидї′ли за столом, кури′ли люльки′ так, гий ковалї′» (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[1761].

Бачили його і як чоловіка у костюмі й чорному капелюсі, з залізною палицею: «*Це злий дух такий. Кажут, шо він дес купив собі якес таке. Щезло би, якийс дідко. Я ночувала в одній хаті, тоди ше хліб продавали – дуже вдосвіта в очірідь ставали. Ну та й тако звідси стежка йшла через той цвинтар. Як шось зачєло тако – ф-с-с-с… – шуміти, а я боялась іти, пішла до хати. Пішла до хати, а вони кажут – то то ще нема дванадцітої години. А я кажу – н'а шо так шуміло? Лігаєм спати. Я лє'гла так на бамбетль, і так я сп'ю. Сп'ю, чую – двері ри-и-ип! Приходит такий чоловік (то я виджу!) – в капелюсі, з таков палицев залізнов. Йой! А мені так серце шось тривожицці… І я так якось не знаю, де він так зник. Я не чула, аби він виходи'в. А до хати то двері таки втворив! І виділа – у чорнім капелюсі, зелізна палиці, так файно в костюмі вбраний… Ну то й кажут – це якийсь мертвец чи щез би був. Такий ріст, як чоловік*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1762].

У бувальщині з Опілля йдеться про двох чортенят у вигляді хлопчиків у червоних штанцях: «*А ше за то бізє я тобі розка'жу. То Місьо Маланчук, він там робив, на Бережци' (колись на Мо'стах не було шо вкосити). Ну, і він говорив* [мені]*, там, котрий* [то був] *господар,* – [що] *пішов косити. І накосив, ку'пок наскладав багато, той дід. І брав на фіру – зразу* [майже все] *навалив, лишилось шось дві чи три купки, маленькі. І мав* [по сусідству] *два пацани… Каже: "Хлопці, приве'зете* [ще ті купки]*?" – "Приве'зем, дядьку, шо ти…" Розвернули коні: б-дь! – на тих ку'пках – сидять сибі, каже, два бі'зіки, два хлопчики. Червоні якісь штанішки… (Ну, він то розказував, а я то всьо не пам'ятаю…). Привозеть… Ну а хлопчики – ми не вступимо сі з купо'к – береть нас на фіру. Ой, Боже мій!.. Ну, а баба ше жила тих пацанів. Тато, мама, і ше й баба бу'ла. Ой-йой-йой!.. А тато, курва, ше й матєрицця… А хлопці* [в червоних штанцях]*: "А ми сі не вступим. Завези нас, звідки нас взяв…" (Десь туда на Воло'шки, під Воло'шками десь…) Та й він то розбирає, а бабці стара*

[1760] Гнатюк В. Знадоби до української демонольогії. Т. ІІ. Вип. 1. № 423.
[1761] Там само. № 409.
[1762] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.

каже [до своїх онуків]*: “Хлопці, ходіт сюда…” Да'ла го'р*[н]*ці. Ну, ті, колись, гли'няні такі, на молоко робили, ну, го'р*[н]*ці. Та аби ви, як приве'зете на місце, та взя'ли би ті го'р*[н]*ці на голову. Добре. Взя'ли ті го'р*[н]*ці на голову. А як вітер став – як він ті го'р*[н]*ці… Бу'ло би… Каже – якби не бу'ло тих го'р*[н]*ців, то бу'ло би голови повідривало. То ті го'р*[н]*ці, каже, вдребезги порозбивало. Мав два хлопчики маленькі – от-то є бізі. То є два бізі…*» (с. Бучали Грд. Лв.)[1763].

Зазначу, що схожий варіант іпостасі притаманний і безпосередньо «нечистій силі». Зокрема, у бувальщині з Бучаччини з матеріалів А. Сєвінського йдеться про те, як два паничі в червоних шапочках запрошували дівчину до танцю, у результаті чого вона опинилася на болоті[1764]. Там же розповідали й про домашнього духа, який мав назву *пасічник*: «Пасічник є то собі малий хлопчик, акуратно вбраний, з червоною шапочкою на голові і з файкою на довгому цибуху. Тримають його багаті господарі, аби їм пильнував господарства, а особливо пасіки. Назви його не вільно промовляти, а найбільше гнівається, коли його хто назве чортом. Хлопи навіть в оповіданнях про пасічника не наважуються його назви промовити, аби чорта не викликати, тільки кажуть про нього через третю особу, кажучи “Він”»[1765]. Очевидно, з Сокальщини походить і такий опис «хованця»: «Хованця можна мати таким способом: Візьми яйце від чорної курки і від чорного когута і носи його впродовж дев’яти днів під пахвою. По дев’яти днях виклюється з яйця хованець (на передмістях Львівських називають його “інклюзом”). Є то дух нечистий, малий чортик, з якого пізніше чорт виростає. Фармазони мають також такого хованця, тільки вже мудрішого; ходить він в червоній шапці і в польському вбранні. Палить люльку на короткому цибушку і перебуває по більших фільварках, або в фабриках, особливо в парових млинах»[1766].

Червоні шапочки були притаманні й польським *краснолюдкам*: «Краснолюди (krasnoludy) мешкали у чвораках (будинки для чотирьох родин) за піччю. На голові носили червоні шапочки. Були злими або добрими, в міру

[1763] ДАА. Зап. 26.10.2014 р. від Дуди Ігоря Степановича, 1959 р. народж.
[1764] Siewiński A. Opowiadannia ludu w powiecie Sokalskim i Buczackim. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1906. T. XII. Zesz. I. S. 262–263.
[1765] Ibid. S. 262.
[1766] Siewiński A. Wierzenia ludu o chowańcu, farmazonach, płanetnikach, miesięcznikach i błędach. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1896. T. II. S. 252.

того, як з ними обходилися. Тепер, схоже, зовсім вже вигинули. Кажуть, що краснолюди почали вимирати від часу запровадження перших дзвонів»[1767].

До подоби чорта наближені й уявлення з колишньої Проскурівщини про «вихованця» як про «маленьку істоту, вповні схожу на людину і з маленькими рогами»[1768]. Схоже описували його й на Бродівщині:

– «*Один раз розказували, шо був десь один дядько (але він вже вмер), тоже десь, видно, мав того, з рогами. І казали, шо вони пішли десь на сіно, а він був в них наймитом, і казали йому: всюди ходи, всьо бери, тільки на гору не заглядай. Ну а то молодий був, і каже, шо то, значить, шо я на гору не загляну? І взяв заглянув на гору, а там як до него такий рогатий хлопчик язика виставив,* [то] *каже, чуть не забився. А той господар пішов та й каже: "Чого ти туда заглядав?" То той* ("з рогами". – *В. Г.*) *вже якось йому повідомив, шо той заглядав до него*» (с. Бордуляки Брд. Лв.)[1769].

– «*Тут в нас сусід був в тюрмі (ну а як – в тюрмі різні люди є…). Він собі купив чортика, такого маленького хлопчика (я не виділа, але так казали). І варив йому кашу, тільки без солі, і носив. Потом жінку мусів віддати, жінку зарізали… Казала та жінка, во де він мав того чорта, а то я сама питалася в неї, чи де вона виділа коли його. А вона каже: "В садку сидить – во-во – хитається, два ріжки має сивих", – але я ніц не бачила*» (с. Збруї Брд. Лв.)[1770].

За відомостями Д. Мохорука, «Щезлі були […] подібні до людей, але на голові мали ріжки, а стопи переважно козячі. Легко могли стати чорним котом, псом, рідше конем, куркою або когутом. Скільки було страшних історій, коли дорогу перехожому перебігав кіт або пес. Ще гірше – вівця»[1771]. Водночас у даному випадку автор очевидно узагальнив різного характеру відомості про «нечисту силу» загалом.

Схоже до домовика, іноді годованець постає як персонаж з блискучими ґудзиками: «У старого Лу′ця Мэ′льныка на поди′ буў годо′ванэць и чэ′рэзъ то Луць буў бога′чъ на цилэ′ сэло′. Той годо′ванэць буў якъ-бы′ малэ′нькій паны′чъ въ чо′рнимъ спэнци′рку съ сьвитя′чымы ґу′дзыкамы; такъ го ки′лька соси′диу

[1767] Petrow A. Lud ziemi Dobrzyńskiéj, jego charakter, mowa, zwyczaje, obrzędy, pieśni, przysłowia, zagadki i t. p. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1878. T. II. S. 142 (Dział etnologiczny).
[1768] Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край… Т. I… С. 208.
[1769] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 330-Е.
[1770] Там само, спр. 339-Е.
[1771] Мохорук Д. І. Село моє Топорівці… Т. 6: Етнографічний образ села. С. 191.

вы′дило» (с. Крушельниця Скл. Лв.)[1772], «*У нашого сусіда панок все чесав коні вночи, мав на собі чорне вбрані з блискучими жовтими ґудзиками і чорний капелюх*» (с. Верхобуж Злч. Лв.)[1773].

Годованець не завжди має форму. Досить часто його прояви пов’язані з вогнем, іскрами: він створює видиво, ніби горить хата, світить у безлюдній хаті: «*Я вже то в газетах читала, шо то домовик. Диявол, то казали, шо він в тій хаті був. Він і на кота перетворювався. Люди багато* [бачили, що] *було. То перейде якийсь панок. Годо'ванка казала, шо вона як йшла з Юрком з весіллє від Дзьо'бчихи, і каже, дивлю сі, шо такий ве'ликий хлоп гет (А в нас був такий чоловік дваметровий). А чоловік каже: “Ба відки Струж йде?” І він йде, йде, а я кажу: “Юрку, то не Струж”. Але він, каже, курив дзиґар, і так у ноги боком, і так, каже,* [і]*скра лиш полетит, та’, гей би тринькнув по дзи'ґари, так, каже, ’скра летит, шо нещєстє. І вона каже: “Юрку, то не Струж!” Одним там – то кіт скакав попід ноги*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1774].

Типовою є ситуація, коли годованець виявляє себе кроками, голосом чи криком, демонічним сміхом, передражнює людину:

– «*То точно бу'ло. В Петруня'. Я ти повім, як бу'ло. Цьоця та, Юзькова, віддалася до Юзька. То й казали – Ганя, Ганя, йди скоро додому, бо ся не ви'дно бу'де, – коло Петруня буде дітко, б’деш ся бояти. А в’на сказала так (але то вже нецензурні слова): “Шо ня з’їсть, то ня й высере”. А як в’на пришла перед ту хату, а в’но йі стало так гнати, шо вона ледво вті'кла: “Шо тя з’їсть, то тя высере! Шо тя з’їсть, то тя высере!*» (с. Росохи Стс. Лв.)[1775].

– «*А ше колись, в нас там коло Дністра внизу був млин. І туда носили люди – озьме на плечі гу'зочок та й йде молоти. І поніс чоловік, шо ніби там вночі молов, а відтак шо вертав сі, шо пізно, ніч таки. І вертав сі догори. І каже, як взяв на плечі той мішок – ну, таке тяжке, шо страшне. Несе. Ну, доходит, там якась керничка була. Думає, стану нап’юся води, буде трохи легше, бо вже сім потів зійшло. Напив сі води – нічого. Бере знов – далі тіжке. Далі несе. Ну, вже так, шо виходит (бо то ліс гі долинов трошки, а там вже виходит), шо голи'ці, шо гола обі'ч. І вже як мав віходи'ти, вже останні кущі там, і, каже, вже не міг нести. Як гепнув тим мішком так-от до землі, а то*

[1772] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности… С. 252.
[1773] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 156.
[1774] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[1775] Там само, спр. 320-Е.

так якби хвилев так зареготалось. Так – ха-ха-ха! – по тих обо'чєх. І каже, шо вже взяв потім мішок, і вже легко було, і поніс. То шось пуджіло. А то – блуд бере сі. То любили балакати, шо мельнику той лихий помагає, бо мельники добре жили. Але аби бачити, то ніхто не бачив» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[1776].

Може домашній дідько виявляти себе як летюча тінь: «*Ото таке є. Вроді си не віре, я в ті екстрасенси не вірю абсолютно, але видите, – таке є… Казали, шо так як кінь пролітав там. Шо то видів сусід, шо так за ним – х-х-хух!.. – так як кінь пролітав, летюче… Нічо' не видко бу'ло, але сусіди виділи…*» (с. Завалля Снт. Ів.-Фр.)[1777].

Варто зазначити, що на вигляд домашній чорт майже не відрізняється від чорта загалом. Для прикладу – за уявленнями зі Снятинщини, «мешкає диявол у старій, спорохнявілій вербі, або теж в бузині на межі в полі чи в городі, котру селянин ні за що у світі не викорчував би, навіть під загрозою життю, тому що тоді диявол мстить. Показується він звикло опівночі у подобі "німця", з головою, накритою капелюшем, з-під котрого виглядають ріжки; ступні має кінські або козячі. Іноді перекидається у чорного кота або пса, коня, курку чи когута»[1778].

3.4. Час прояву та локалізація.

Як правило, годованець виявляє себе увечері чи вночі близько опівночі (трапляється, що й у полудень) – у характерну для «нечистої сили» пору. Що ж до місця його перебування, то нерідко стверджують, що він мешкає там, де йому вкаже господар. Зазвичай це місце на горищі (на «стриху», на «поді», на «даху», на «верху») на платві або за платвою чи десь у куті. За відомостями П. Чубинського з колишньої Проскурівщини, «улюбленим місцем перебування "вихованця" є ліжник на горищі»[1779]. Нерідко стверджували, що годованець живе у стайні чи будь-де у хаті, у сінях, у коморі, у скриньці, у хаті у кутку («в куті не мож ставати, щоби біду не наздоптати»[1780]), під столом, на печі (на «п'єцу»), за комином чи у комині, на припічку або «у підпечі, як мало палєт».

[1776] Там само, спр. 713-Е.
[1777] Там само, спр. 715-Е.
[1778] Mroczko F. X. Śniatyńszczyzna… Cz. 1. S. 21.
[1779] Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край… Т. I… С. 208.
[1780] Лепкій Д. «Хованець», або «бог-домовик». *Зоря: Писмо литературно-наукове для руских родинъ*. Львов, 1883. Ч. 7. С. 115.

Після горища піч займає друге місце по частотності вказівок на неї як на місце перебування домашнього духа, хоч він міг заодно перебувати як на горищі, так і в печі: «*Є. Пересічно в печи', як мало палєт. У печи живе. А так – на горі. Але пересічно говорят – піч. У нас була підпіч, шо там кури тримали люди. Ну, біднота' бу'ла. То так, шо він в підпі'чю собі там гнізди'всі*» (с. Гута Бгр. Ів.-Фр.)[1781]. Попри те, годованець міг бути в господарських приміщеннях, у дуплі дерева, що росло коло хати, і взагалі будь-де на обійсті чи у полі.

За відомостями Б. Кузмінської, на Опіллі географію місць побуту домашнього духа зводять до мінімуму: це «вишка» (горище), сад, стодола, а крім того – пасіка або хлів чи конюшня. До оригінальних місць тут, за словами дослідниці, можна віднести «кобєвку», або ж «кобельку» (солом'яну торбу): «Уже давно нема в нашім селі того чоловіка. Він тото бізє в кобельці носив, з рук не спускав» (с. Нове Село Грд. Лв.)[1782].

На горище чи на «п'єц», іноді на підвіконня, у запічок, на кінчик «ґраґарє» у сінях чи в інше місце час від часу або й защодень домашньому духові треба було ставити несолену їжу (як варіанти – не кислу і не перчену) – кулешу, чир, молоко (про що йтиметься дещо далі).

Подекуди зазначали, що «*Федя в хаті не держа'ть, а йому спіціяльно роблять таку комірочку. Отам таку в загаті десь зроблять* (ближче до сіней. – *В. Г.*)*, там йому дають їсти…*» (с. Великосілля Стс. Лв.)[1783].

З віруваннями про годованця можуть пов'язувати і так званий елемент незавершеності, коли у зведеній хаті залишали щось «недороблене». Загалом в Україні часто лишали бодай недомащену «латочку» на печі. Конкретно ж для годованця у новозбудованій хаті де-небудь на «фаціяті» (вентиляційному вікні) лишали неприбиту дошку: «*Шоб він міг вийти і зайти*» (с. Соснівка Стс. Лв.)[1784], «*В щиту лишали дирку, аби нечистий гуляв*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1785].

У багатьох випадках не деталізують, де саме живе годованець, вдаючись до узагальненого визначення «місце»: «*В нас одна виїжджала – і ніхто ту хату не купує, кажут, шо там є дідько. То на тім місци, де його вікохали,*

[1781] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[1782] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 158.
[1783] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1784] Там само.
[1785] Там само, спр. 323-Е.

хтось його вітримав, вігодовав» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1786], «*Як в когось велика загорожа, то таке бу'ло, шо казали, йой, пригородив, і там дідька пригородив. То там ґазда помер швидко. Або ще кажут, йой, там нечисте місце, а він пригородив. А був би не городив, то був би жив. Але в кого така велика за'города предвіцька давна… бо на чискім такім нє… Бо в нас таке бу'ло, шо оженив сі молодий хлопець, оженив сі і городив пліт. І городив, і зразу його щось так як то скри'вило було. То казали, йой, там таке місце, то не треба було його пригороджувати. І він, бідний, так то відгородив, і то було лекше*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1787], «*Ну і вже тато сі оженили, та й приве'ли лошє за собов. Каже – догори ногами лошє переве'рнет в стайні, і всьо. Кождий каже – то недобре місце. Недобре та й недобре. Та й тоди наймили то'локу та й перенесли на півґрунта*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1788].

Оскільки для годованця важливим був саме «пляц», місце, то закономірно, що найбезпосередніше у хаті він пов’язаний з підвалинами («підлогами»). Якщо саму хату, де був годованець, ще можна було розібрати й продати, то розбирати її підвалини не ризикував ніхто: «*То, казали, шо там в тій хаті є. Він як потому ту хату продав був, то підвалини лишили сі там – ніхто не хотів брати. А хату розібрали стару. То, казали, – мілько*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1789], «*То він по смерті того, хто виносив, передавався. Він хати тримався і його з хатою мож було продати. Якби хату розбирали, то якби був мудрий, то підлоги би не забирав*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1790].

Схожі уявлення (що не можна зачіпати заглибленої в землю частини конструкції хати) були притаманні й теренам, для яких звиклими були уявлення про домовика. Зокрема, промовистими у цьому випадку є свідчення з Чигиринщини, як довелося купити клуню в чоловіка, який завів «ковтуна» (іншими словами – зазнався з «нечистим»): «На бісові, кажуть, вибий увесь ліс, то біс таки біс! А воно все лихо там ото з того містища вставало. Купив я в його – таки в Шандра старого – клуню, щоб собі перенести в своє обійстечко. Уже роскидав геть деревню з теї клуні. Стовпа послїднього підкопую, щоб витягти з землі і повалить його в купу до стовпів. Копаю, а мороз у мене поза

[1786] Там само, спр. 319-Е.
[1787] Там само, спр. 327-Е.
[1788] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е
[1789] Там само, спр. 319-Е.
[1790] Там само, спр. 323-Е.

шкурою дереть ся, і все далі та гірше. Сипнуло заразом на мене і струснуло. Розігнув ся я від теї ями, аж коло мене такий хороший заїць, ситий, аж лоснить, і так до мене ласкавенько у вічі пряде, хвостиком – дарма що куций він у його – так лилехає, ніби упізнав мене та радий через те. От-от увіччю вскочить! Хоч і цілуватись з ним, такий приятель показав ся сердешний! Я смякнув собі, що це ж не заїць? Є, пані брате, гострю свої думки всі, як на точило – я не з тих, щоб з тобою накладати! Зводю краї у думках своїх, щоб як воскресного Богу зачати читати, не пригадаю ж нїяк. Памороки забиває. На велику силу я скрикнув: “бий тебе, сила Божа!” Зайця – як не було! Тільки димок зняв ся, де він стояв! А, думаю, то це ж ти у цім дворищі порядкував. Тут ти собі своє скитище звів, а людей геть вибавив звідсї, – цур тобі! пек тобі! Почав вже я і хреститись і воскресного Богу пригадав. Не дурно воно і люде на його потріпували. Не хочу ж я тебе. У мене ковтуна не заведеш! І клуню то я рішив віддать назад. Та подумав, що деревня ж нічого не винна. У деревині не сховаєть ся.

Місце – це вже його кублище на віки. Хай же він тут і зостаєть ся, а деревеньку я заберу. Вкопав я клуню ту у себе. Лїг у їй спать, аж щось почало мене душить. Піт мене проймає, а нї як не зрушусь. Трохи коло вороха я не вмер, поки до півнів дочикав. На другу ніч я вже сина послав вороха глядіть. “Стережи ще ти”, – кажу йому, а сам мовчу. Переспав і він цю ніч, і на третю нї він, ні я не хочемо. Він таки прямо каже, що його лякає щось. Видко, і цього гніздища було чортяці шкода. Мусїли на третє місце перетягати клуню, бо за третім разом він вже зречеть ся, хоч би то і кублище його було…»[1791]

Розбираючи стару хату, остерігалися руйнувати піч: «…Той же чоловік старого печиська по розкиданій хаті торкатися і руйнувати не відважується. […] Не псує той чоловік печиська старого тому, що розуміє, що якщо перед тим диявол його розділявся по цілій хаті, тоді по руйнуванню її вподобаного собі місця не хоче покинути, до печиська цілковито переноситься»[1792], «Тут був дідо, шо м а в, Лофердюк, на Бешиськім, – та годи великі їм служив, вони собі віклочили. Він служить 50 годів, далі як пропадає та дуже вонить. Як дідо тай баба померли, а ту хату розібрали, а підвалини тай піч лишили, бо він на печі

[1791] Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині… С. 130–131.
[1792] Lubicz-Czerwiński I. Okolica Za-Dniestrska między Stryiem i Łomnicą. Przez Jgnacego Lubicz Czerwińskiego. Lwów, 1811. S. 187–188.

жиє, а як ся завонєло, та тоді вже розбили піч. Після 50 годів він пропадає, айбо багатство ся купи держало» (с. Чорна Тиса Рхв. Зкр.)[1793].

Привертає увагу, що печі не руйнували і в тих місцевостях, де побутують уявлення про домовика, не співвідносні з уявленнями про чорта: «Як хату переставляють […] в деяких околицях місце, на якому стояв будинок, треба забудовувати, а також і старої печи не руйнувати»[1794], «Бува, що хата перебудовується двічі й тричі, а піч усе одну і ту-ж ставляють. Ця недоторканність печи може виявляти пережиток старого культу огнища»[1795]. Хоч Л. Шевченко вважала це слідом пошанування домашнього вогнища, однак логічно пов’язати цей звичай і з уявленнями про домашніх духів.

Іноді, розбираючи хату, для годованця навмисно залишали якусь «кучку», «кося′рку» (господарське приміщення для свиней, курей): «*Там у Стрі'лках під дибре'в хата бу'ла, то та жінка мала першу дітину – вмерло. В лікарні – дітина здорова. Як приїде домів – дітина вмре. І так – до троїх дітей. Вже трета дітина годовалася в матери, вже була здорова: як ім перейшла до тої хати, – трета дітина померла. І потому сказали їй гет йти з тої хати. Але хату як будете розбирати, то лишіт якусь кучку, кося'рку* (господарське приміщення для свиней, курей. – *В. Г.*). *То мовет, шо там і когут не раз піяв. Та, може,* [то був] *той годованець, бо той годованець у всьо ся перетворює – і в когута, і в всяке*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1796].

Переважно ж із хати, де був годованець, намагалися взагалі нічого не брати: «*В нас була тут така стара хата, вона на го'рбі стоїть. То старі тим занималися. То мовили, шо він мав, шо він годував. Молоді вже вийшли з тої хати, побудували вище. А та хата лишилась. Як старі померли, так там нихто не рушав нич. Там ни щепки не брав. Донині вона розвалена там стоїть, розбита. Гниє сама по собі*» (с. Бабине Стс. Лв.)[1797].

Серед місць, так чи інакше пов’язаних з «нечистою силою», найближчий стосунок до теми домашніх духів має «чортове дерево» – бузина (часто кажуть «бзина», бзинец») та загалом бузинисько, оскільки корчі бузини нерідко ростуть безпосередньо в окресі села, наприклад, на пустках. Зокрема на

[1793] Король В. Домашні духи в народній демонології гуцулів Рахівщини… С. 202.
[1794] Шевченко Л. Звичаї, звязані з закладинами будівлі. С. 88.
[1795] Там само. С. 91.
[1796] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.
[1797] Там само.

Покутті, згідно з нашими матеріалами, повсюдним є переконання, що «кромі бзини гіршого дерева нема», це «*їго* дерево», «*чортів* без», «*чортове* дерево», «в бзинах *чорти* сидье», «бзина – від *диявола*», «в бзині *диявол* жиє», «там *біда* сидит», «там сидит *нечиста сила*, в бзині», «в бзині *нечьистий* сидит», «там, відай, шос є *нечисте*», «тамка *нечисте*, в кій бзині», «там *недобра сила* водит сі, в тих бзинах», «їкес *лихе* в тій бзині сидит», «в бзинах сидит *злий дух*», «*анцихрист*», «бзина має всере′дині порожнину, і кажут, шо там сидит той *юзик*», «така *нечиста сила*, *чорт*, *юзик*», «бзина – то се *щезники* там сидє», «там *той, щез би*», «бзини – се *того щезлого*», «в бзині *він* сидит постійно, «казали, у кождій бзині – *щез би*». Суголосні ці уявлення і, наприклад, з бойківськими: «в бзинах *чорти сидєт*», «там *чорт* сидит», «любит сидіти *шос тото нездале*», «ну та бзина така… тото, як то кажут, – *чортове насіння*», «то їкес *нечисте дерево*». Демонічне значення бузини добре висвітлене у розвідках Б. Ґуставіча[1798], Р. Сілецького[1799].

Згідно з апокрифічними легендами, бузина прихистила чорта або ж на ній повісився Юда: «*Де росла бузина, там ні в якому разі… Ішов чорт, і кожне дерево проганяло, било гілками, ялина колола його, а бузина приютила. Ну, і цим вона вже не має довіри, шо можна шось добре зробити*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1800], «*На бзині, кажут, не можна хату класти, бо завісив си Юда на бзині. І то ше кажут, шо не можна її рубати, тому шо діявол…*» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[1801].

Зазвичай біля хати садили винятково плодові дерева, остерігаючись неплідних, у тому числі й бузини: «*Бзину недобре* [на обійсті]*, бо вона плоду не дає*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1802], «*Бузина, кажут, шо не мона, шоб обійсті росла*» (с. Філіополь Хм. Вн.)[1803].

Під бузину нерідко виливали воду, якою обмивали мерця: «[…] миють небіжчика по смерті в теплій воді і виливають в такому місці, де ніхто не ходить, в корчі бузини або там, де два чи три плоти сходяться»[1804], «*Як миют*

[1798] Gustawicz B. Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody (część druga). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1882. T. VI. S. 290–291 (Materyjały etnologiczne).
[1799] Сілецький Р. Бузина в народних демонологічних повір'ях українців. С. 140–150.
[1800] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[1801] Там само.
[1802] Там само, спр. 713-Е.
[1803] Там само, спр. 710-Е.
[1804] Mroczko F. X. Śniatyńszczyzna… Cz. 1. S. 76.

мерцє, то треба воду ту висипа'ти на бзину або на неходя'че місце. Бо ходяче – людині переходит. Мертва' вода – мили мерцє» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1805]. Викидали під бузину наговорені предмети: «*Як хтось яйце прикопає, то викинути його на бзину, а то місце покропити свяченов водичков, і хай тому буде, хто зробив*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1806].

Водночас найповсюднішим уявленням є те, що під бузиною живе «нечиста сила», відтак біля неї намагалися не ходити увечері, бо може щось лякати: «*Не можна ходити тамка, де бузина росте, вечером, бо він там сидить*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[1807], «*В нас колис була' ко'ршма. Така вели-ика ко'ршма на ціле' село. До тої ко'ршми заїзди'ли, знаєте, кого попало в зимі, заїхали з кі'ньми… А за цев ко'ршмов, все казали, шо є в кутику. Шо пу'джіло, та й діти сі бояли бігати вве'чір. Бо казали, шо там, в кутику… то все казали, шо там т о й, щ е з б и. Але за тов ко'ршмов. У кутику. Там бу'ли бзи'ни, в кутику, і тамка, казали, шо там…*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1808], «*Моя мама казали, шо ішла до татової сестри, і треба було перейти городами, а там були корчі і там була бузина. І вона ішла, і їй закрутилося в голові, і йде й дивицця, шо вона на одному місці, звідки виходила, там знов стоїть. І так її водило, може, годину і більше. Аж та сестра йшла до мами і – шо ти, Ганнусю, робиш? – Та я йшла до тебе. То там була бузина і там шось, видно, бу'ло*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1809], «*Колис, казали, шо пу'джіло. Бу'ли якіс бзи'ни такі, та й казали, шо пу'джіло, шо страшно перейти туда. То ж кажут, шо тамка нечисте, в кій бзині, та й бояли сі тих бзи'нів. Де бзи'ни, там їкес нечисте місце, казали – сутичі… Бо то теперка нема цего, а колис, де бзини, та й люди скидали якийс непотріб туда, та й казали, шо сутич, шо може шос переходи'ти тамка, шо такево. Кида'ли там таке всяке, якіс горшки, баньки… Адіт – то так навіть бу'ло оде при дорозі така бу'ла тамка бзина велика, та й в ту бзину люди любили таке шос кида'ти. Шос кажут, шо їкес лихе в тій бзині сидит. Казали, шо не можна то рубати, шо бояли сі*» (с. Жуків Тлм. Ів.-Фр.)[1810], «*Бзину рубали, – не дай, Бог, аби бзина росла. Бо кажут, шо недобре бзину мати коло*

[1805] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1806] Там само.
[1807] Там само, спр. 253-Е.
[1808] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1809] Там само, спр. 715-Е.
[1810] Там само, спр. 717-Е.

хати. (Не казали, що там шось сидить, в тій бзині? – *В. Г.*) *Ну та може сидіти. Тутка в нас їден (його вже нема, вже вмер), то казав, що він вночи йшов, там, до… То його рідня бу'ла, і він ішов ввечір, а він сі дуже напудив, бо як з тої бзини шось сі віхопило – та й за ним… Йму сі привиділо, шо його ге лапа'є, та й він утікав дуже. Та й він казав… Він в нас приповідав, що каже – як сі віхопило з тої бзини… Я ска'жу тому ґазді, аби її вірубали гет, бо я сі дуже напудив. Ну – бзини ніхто не кохає, но хіба бзина росте на ріні'*[*]» (с. Нижня Стинава Стр. Лв.)[1811].

Варто зазначити, що схожі уявлення в Україні трапляються й щодо зостіру: «*Кажуть, під зостіром чорти ведуцця, то його даже боялись торкнутися. Кажут, шо в нього, в цього зостіра, людиноподібний корінь. І це тре' знати, коли його копати, коли його зачепити. Він дуже помічний, но тре' дуже багато про нього знати, шоб до нього добратися. Кажут – людина. Викопуєш – просто людина. І його навіть гіллячки не можна зламати*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[1812].

Якби хто рубав чи корчував бузину, це загрожувало йому каліцтвом, паралічем, навіть смертю («*може рука всохнути*», «*може людину скрутити, спаралізувати*», «*та людина помирає*», «*може людина піти спати*»): «*Казали, шо бзина недобре. Ніхто не хоче це дерево рубати. Бзину перед хатою не садили, але воно само сі бере*» (с. Чортовець Грд. Ів.-Фр.)[1813], «*Бзину, кажут, шо не можна рубати, бо може рука всохнути*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1814], «*Казали, шо там тоже нездале, у бзині.* […]. *Аби той корч вирубати гет, аби його не було. А то, казали, шо не можна то кива'ти…*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[1815].

За розповіддю з Поділля, чорт за те, що чоловік рубав бузину, відімстився на худобі: «В Новім світі (очевидно, сучасне с. Новий Світ Городоцького р-ну Хмельницької обл. – *В. Г.*) був шляхтич Винярський. Єдного часу виходить на двір, дивиться: якийсь чоловік сидить на… і каже до нёго: "Дай мині тютюну в люльку". – Той дав; покурили. "Ну, каже, міняймося на люльки". – Винарський оглядів, дивиться: добра люлька, показує і жінці. Але на другий день дивиться,

[*] На піщаному, кам'янистому ґрунті.
[1811] Там само, спр. 721-Е.
[1812] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[1813] Там само, спр. 717-Е.
[1814] Там само, спр. 713-Е.
[1815] Там само, спр. 721-Е.

а то кавалок… замість люльки. В ёго же… була бузина. Тому прийшла думка вирубати її. Над вечір став рубати і не дорубав; переночував, приходить рано до… дивиться, а коні і воли хвостами пов'язані і на бантині повішані, ледві що не погинула худоба. І більше вже бузини не рубав» (Подільська губ. Передав І. Р[удчен]-ко)[1816].

Аби людині що не зашкодило, ламати, а особливо корчувати бузину було вільно лише тоді, коли всохне, або у Великодній четвер до схід сонця: «*Бзина як росте, то її можна зрубати лиш в четвер Великодний. Казали, там злий дух сидит чи шо*» (с. Дубки Грд. Ів.-Фр.)[1817], «*Не можна рубати бзину. Є така днина, шо сі но рубає. Бзину не кива'ти. Ну бо кажут, шо в бзині сидит злий дух, то може покрутити людину. Але як бузина всхне, то тогди рубают. То там таке, кажут, шо сидит, шо як їго дерево вікорчуй, то можу людину скрутити, спаралізувати*» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[1818], «*Бзина – від диявола, казали, недобре. Погано його різати, корчувати*» (с. Чортовець Грд. Ів.-Фр.)[1819], «*Бзину до обіда. Але чого то так, до обіда лише, а по обіді не можна – бо може шось сі стати, шось може на людину вліяти чи як то сі каже. То корчували лише у четвер Великодний до полудня*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1820], «*В Живний четвер бзину корчуют, то нікому не пошкодит*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1821].

На Хмільниччині корчували бузину у Великодню суботу: «*Бузину не садили, шоб дємон не завівся. То якшо бузина десь взялася, то в суботу Великодну її викорчувати, то не буде рости. То ж не мона її вивести*» (с. Зозулинці Хм. Вн.)[1822].

Зафіксовано заборону рубати бузину після заходу сонця, зазвичай це робили перед його сходом: «*Бзину можна ки'вати лише до полу'дні, до схід сонці саме ліпше*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[1823], «*І кажут, по захо'ду сонці не мона. Вже як зайде сонце, то бзину не можна рубати. Звівався вітер, вихор звивався і тікав, як рубали*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1824], «*Бзина – то се щезники там сидє. Так*

[1816] Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и разсказы. С. 47–48.
[1817] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1818] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1819] Там само.
[1820] Там само.
[1821] Там само.
[1822] Там само, спр. 710-Е.
[1823] Там само, спр. 717-Е.
[1824] Там само, спр. 713-Е.

казали люди, рубати рано до схід сонці, а на тото місце сипте окропу» (с. Яківка Тлм. Ів.-Фр.)[1825].

Подекуди бузини не чіпали вже пообіді: «*Бузину, казали, після обіда не чіпати, бо може кінцівки відняти*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[1826].

Заборона особливо стосується корчування бузини, тоді як наземна частина не була настільки небезпечною: «*Казали, шо то недобра, бзина. Казали старі люди, шо у бзині міг бути злий дух. То можна було викорчувати, але то з корінні йшло*» (с. Русів Снт. Ів.-Фр.)[1827], «*Рубати* [бузину] *можна, лиш копати не можна*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1828], «*І казали, шо корчувати бузину не мож, лиш у четвер Живний, врано. А якшо тепер треба зрізати, то лиш до корінні, верх. Казали, шо там нечиста сила*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1829], «*Казали, шо можна ламати бузину, але лиш не у кожний день. В Живний четвер. В Живний четвер її можна викорчовувати. А в ті всі решта днів її можна ламати, але не викорчовувати. А викорчовувати лише в Живний четвер до схід сонця. То тоже так кажуть – бузина це ї г о дерево*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1830], «*Кажут, шо бзина, там, відай, шос є нечисте. Її лише можете зрубати, а корчувати не можна. Лиш у Великодний четвер*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1831], «*Бзина, кажут, шо то нечиста сила там сидит. Бзину все перед Пасков в четвер Живний, то все корчують. Бо так не можна, бо може спаралізувати. Рубати ломати можна в такі дни, а корчувати лиш у Живний четвер. Така нечиста сила, чорт, Юзик*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1832], «*Бзина має всере'дині порожнину і кажут, шо там сидит той Юзик. Її не можна корчувати, лише в Живний четвер, в Чистий четвер. Зламати можна, але корчувати не можна. Та людина помирає. І це таке в Чернелици було точно*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[1833], «*Її не корчують, лиш у Живний четвер. Бо може людина піти спати. Там шось недобре*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1834].

[1825] Там само, спр. 717-Е.
[1826] Там само, спр. 710-Е.
[1827] Там само, спр. 715-Е.
[1828] Там само, спр. 713-Е.
[1829] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1830] Там само.
[1831] Там само.
[1832] Там само.
[1833] Там само.
[1834] Там само.

Побутує уявлення, що бузини коло обійстя не можна було чіпати лише тому, хто на цьому обійсті народився: «*Бзину, казали, шо вольно лишень тому рвати, хто там не родив сі, а як там народив сі, де бзина росте, то вже ту бзину не торкати. Бо кажут, шо повіє на него недобре. Таке, казали, шо й в нас в селі бу'ло, шо він зрубав, те й їму писок шось скрутило бу'ло, шо тике, казали. То тике є й без бзини, але так вірили в тото, шо то не вольно. Вікорчувати – то той, шо там не родив сі. Так, як я прийшла до теї хати, то я можу ту бзину і корчувати, і рубати, а вже хто родив сі тут, то вже нє*» (с. Семаківці Грд. Ів.-Фр.)[1835]. Ця обставина, швидш за все, спричинена уявленнями про «своїх» та «чужих» покійників, душі яких могли сприяти чи шкодити живим.

Зафіксовано заборону рубати бузину лише для жінок, тоді як чоловіки могли це робити: «*Та шось отак колись я чула, старі жінки казали, шо ніби жінці бзину рубати не може.* […] *Хлопам може рубати, а жінці не може. А о – шось там сидит. Колись я чула таке, від старих*» (с. Розгірче Стр. Лв.)[1836].

Проганяючи «нечистого», місце корчунку окроплювали свяченою водою чи окропом, а викорчуване спалювали: «*В бзині диявол жиє, не треба її рубати, не треба її трогати. Як вірубаєте – покропити свіченов водов, та й щізає біда*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[1837], «*Казали, шо злий дух у бзинах. Як вірубували, то свіченов водов то місце, і спалювали, і цей попіл по городі розсівали, шо воно переоре сі і піде наспід в землю*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[1838], «*Бзина – то се щезники там сидє. Так казали люди, рубати рано до схід сонці, а на тото місце сипте окропу*» (с. Яківка Тлм. Ів.-Фр.)[1839].

Подекуди у корчунок від бузини кидали монети, хліб: «*Бузина недобре коло хати. То чортове дерево. В Живний четвер досвіта треба вирубувати, і ше й копійки кинути в корінь і так пригорнути*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[1840], «*Як бзину рубают, то кида'ют хліб і гроші. Молоденька, то ше не так, а як стару рубают, то кидают. Казали, бзини – се того щезлого. Та й того кида'ют гроші, це та' як купуют в него. Бо є так, шо як рубає, та й в голові сі чоловікові поколотит. І до схід сонці треба*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[1841]. Таке кидання

[1835] Там само.
[1836] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[1837] Там само, спр. 717-Е.
[1838] Там само.
[1839] Там само.
[1840] Там само, спр. 713-Е.
[1841] Там само, спр. 717-Е.

копійок нагадує «плату за місце» при похованні покійника, а одним із варіантів походження домашніх духів якраз і є душі покійних. Варто погодитися і з твердженням Р. Сілецького про те, що бузина виконувала функцію меморіального знака на місці поховання так званих «нечистих» мерців[1842].

Є свідчення, що бузину використовували як межовий знак, і це почасти пояснює заборону її корчувати: «*Бзи'ни садили, шо це бзи'ни – це лиш бу'ли межі. Кажут, не можна корчувати, не можна палити то дерево. Але другим боком – це бу'ла межє, і ти вже знав, шо це бзина, бо йї зрізав – вона далі росте, далі пускає. На межах між сусідами бу'ли бзи'ни. В нас кажут, шо там сидит нечиста сила, в бзині. А в Німеччині – то ше навіт капелюха знимают перед бзинов*» (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[1843]. Як межовий знак використовували й інші дерева: «*На межі вербу садили, але не давали їй розростатися, її кожен рік зрубували. Лишали межу десь тридціть сантиме'трів шириною*» (с. Тростянець Снт. Ів.-Фр.)[1844], «*Колись, це ще давно, це ще десь за Польщі, за Австрії – то садили відзначали. Я маю поле. І на межі, чи в кінці, з цеї сторони чи з тої сторони посадила вишеньку чи грушечку якусь, і вона там росте. Приходиш сапа'ти – є місце де сісти у холоді, шоб не спекло дуже сонце, і поїсти там…. Але був такий ви'падок, шо хлопчик пішов і назбирав грушо'к. І був з татом, з мамою на полі, йому було яких вісім-десять років…. І він назбирав грушо'к почав їсти. І шось йому стало страшно, і він тікає. Тікає шосили від батьків, тато біжит за ним – куди ти біжиш? Стій! Чекай… "Я не можу, я боюся, мене ловит, мене ловит…" І так шось йому… Ну, певне, якась була недобра та грушка*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1845].

Водночас перекривати межу подекуди остерігалися: «*Бу'ла така… Це ми чьули, це не в нашому селі. Шьо баба старенька – бу'ла міжа йї городом – робили шькоду. А в'на каже дітем: "Посадіт тут кущ смородини. Та й люди вже не будут йти, бо будут смородину оминати або в цей бік, або в цей бік". І так зробили. Коли вона вже стала старенька, прийшло си їй вмирати, то в'на сказала дітем сво'їм: "Вікіньте той корч, бо я не маю дороги, я не маю куда*

[1842] Сілецький Р. Бузина в народних демонологічних повір'ях українців. С. 147.
[1843] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1844] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[1845] Там само.

йти”. І вікінули діти той корч, і в’на сконала. А так вона не могла» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[1846].

Досить дивно, що з записів І. Вагилевича маємо зовсім іншу картинку перебування під бузиновим корчем домашнього духа: «*Ді'до*, також *Ді'дух* (Дід-дух), дух опікунчий, діяльний, але при тому вельми дивний: домашній охоронець, перебуває найчастіше у бузиновому корчі. За народними переказами, постать цього духа вельми незграбна і неповоротка, тіло його на п’ядь довге, голова велика з довгим волоссям і сивою бородою. Така карикатурна постать його природно узгоджується з добродушною насмішкуватістю і тому подібне»[1847]. І. Вагилевич зазначав, що «народ у своїх переказах дуже часто згадує про цього духа; але ці перекази суть залишки з давніших часів, коли стосунки з цим духом були ще звиклими; тепер вони з народної пам’яті назавжди відходять»[1848]. Варто зауважити, що згадані у дослідника уявлення вийшли з ужитку вже досить давно, адже навіть у В. Шухевича схожих записів вже не знаходимо.

Водночас позитивним, очевидно, можна вважати замешкування під бузиновими корчами і краснолюдків – персонажів польської демонології. Зокрема у «Кройніці» Мацея Стрийковського (1582 р.) знаходимо такий опис: «На Помор’ї біля Хойніце й Торуня тамтешні обивателі вірять, що у землі під бузиновим деревом мешкають якісь дивні духи, чи фантазми, котрих вони красними людьми називають. Про їх вигляд розповідають, що зростом вони – не вище ліктя»[1849].

Віру в те, що під бузиною мешкають краснолюдки, знаходимо і в джерелі середини XIX ст. Що важливо, краснолюдків називали й інакше, назвами, що співвідносні з іншими типами домашніх духів: «Краснолюдки (krasnoludki) були духами, що опікувалися домом і допомагали в усьому, що вважали за слушне. “У поколінь слов’янських трималася віра, що по домах у дірах мишачих мешкають люди, од мух, а принаймні од бджіл не більші. Людей тих не боялися, вважали за приятелів. Були завше складу гарного, пристойно і по-народному

[1846] Там само.
[1847] Wahylewič J. Huculowé, obywatelé wýchodnjho pohořj Karpatského. Od D. J. Wahilewiče. (Dokončenj.). *Časopis Českého museum*. Praha, 1839. Roč. 13. Sw. 1. S. 56.
[1848] Wahylewič J. Huculowé, obywatelé wýchodnjho pohořj Karpatského. Od D. J. Wahilewiče. (Dokončenj.). *Časopis Českého museum*. Praha, 1839. Roč. 13. Sw. 1. S. 56.
[1849] Цит. за публікацією: Malcher I. Postać krasnoludka w polskiej demonologii ludowej. *Literatura ludowa. Dwumiesięzcnik naukowo-literacki*. Wrocław, 1999. № 2 (43). Marzec–Kwiecień. S. 31.

вбрані, обов'язково в червоних шапочках. Сприймали їх собі взагалі як милих для ока. Звідси дістали ім'я краснолюдків, чи гарних маленьких людей" – написано в "Старожитностях польських", з яких Трентовський часто користав. У віленському словнику Трентовський додає, що краснолюдками називали їх пруси (або на Помор'ї, де автор "Божичі…" перебував), які вірили, що мешкають вони не в домах, а під корінням бузини. […] Краснолюдків, за Трентовським, називали також krasnialkami, Pikulikami чи ubożętami»[1850]. Про *підземків* (*podziomki*) та *краснолюдків* як про мешканців «нижнього світу» (зокрема підпечі), які почасти мають ознаки домашніх духів, писав і Макс Тоеппен[1851].

Ще більш промовистими є факти про бузину з литовської етнографічної традиції, які подав Е. Кольбушовський (зокрема автор торкнувся й питання уявлень про бузину в українців, а також пошанування бузини у литовців і прусів). Покликаючись на джерело 1560 року, автор зазначив, що «литовці молилися і складали під бузиною офіру хлібом, пивом та іншими потравами й напоями богові Puskajtisu, який мешкає під корінням цієї рослини разом з підлеглими йому духами parstukami і markopolami. У відповідь на молитви й пожертви Пускайтіс мав надіслати парстуків до стодол, щоб примножували зібраний урожай. По офіруванні Пускайтісу ставили їжу й питво по стодолах і безпосередньо для парстуків, відтак тішилися, якщо на ранок поставлених потрав значно зменшилося»[1852]. Назва ж Пускайтіс, чи Пушкайтіс, безпосередньо походить від назви бузини – pus[1853].

На сьогодні дехто вже не дотримується пов'язаних з бузиною засторог: «*Там той, щез би. І того, кажут, шо не корчують. Але в мене були бзи'ни тамо, і я викорчувала*» (с. Дубки Грд. Ів.-Фр.)[1854]. Однак більшість усе ж не ризикує порушувати усталені заборони: «*Бзину не можна корчувати, бо в бзині в і н сидит постійно. Казали, у кождій бзині – щ е з б и. Ну от зараз – підіт по селови скажіт, 'би хтос вирубав бзину, – ніхто не буде*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1855]

[1850] Linkner T. Słowiańskie bogi i demony. Z rękopisu Bronisława Trentowskiego. Gdańsk, 1998. S. 71–72.
[1851] Toeppen M. Wierzenia mazurskie (Przekład Eugienji Piltzówny). *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1892. T. VI. S. 169–170.
[1852] Kolbuszowski E. Rośliny w wierzeniach ludu. Bez. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1895. Rocz. I. S. 120–121.
[1853] Brückner A. Starożytna Litva. Ludy i bogi… S. 213.
[1854] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1855] Там само.

Поруч із бузиною у контексті уявлень про домашнього чорта згадують про вербу і «туполю» (осику), які стало вважаються належними «нечистій силі», а також про старі плодові дерева, які ростуть на обійсті чи на межі, – це яблунька, груша та ін.: «*То в нас тоже в одних був чорт, то вже старі померли, а його забрала відти донька. Переве'ла до себе.* […] *Він в них в дереві жив*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1856], «*Виділи десь там його в дуплі, але я не виділа*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1857], «*Він може сидіти в любім місци. Де-небудь. А ше в порохнавих деревах, то то… він найбільше порохнаві дерева любит, або ті, шо вовка мают*» (с. Виців Стс. Лв.)[1858], «*Туй казали, шо в сій хаті, то бу'ла така верба, то він в тій вербі сидів*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1859].

Саме тому, очевидно, зрізають їх із певними застереженнями: «*Воно маленьке, таке, як ко'тя, – там, як йдете сливу рубати чи шо, то воно може біди наробити. Перевернути чоловіка, чи ше шось*» (с. Росохи Стс. Лв.)[1860], «*То тоже, казали, шо такі старі груші'… От, наприклад, в мене така старовинна ше одо є гру'ші давна, ше старі люді жили, бо я сюда прийшла, – то казали не зрізувати. Ми не зрізуємо. Вітер її вломив, гіллю обломив, ми обробили і далі не ріжемо. А як зрізати, то на пеньок, ше вона не впала, і треба класти гроші. То всякі… чи яблінка там… А в лісі – мож. Тільки на обійстю – ні*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1861], «*Туполє – то є грішне дерево. Єго тронути – так усьо: дідько веде куда хош – хоч сі вішєй, хоч топи сі, хоч догори ногами-головов… Так* [не раз] *і було, він не одного заставив. То таке саме бзенец* (бузина. – *В. Г.*)*. Її чіпати не можна, то вона бзинец – вона дідькове дерево. То він закупив. То його корчі, його коріннє – він там має право.* (То той самий, шо в хаті? – *В. Г.*) *Той, той, як ти з ним сі добре обійдеш, він тобі не покаже на очи*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1862].

У дерево, яке замешкує годованець, наприклад, ялицю чи вербу, зазвичай вціляє блискавка, тому з такого дерева ніхто не брав ані тріски.

Нерідко вважають, що годованець може переходити простір свого локусу. Зокрема, він робить це, щоб зашкодити недругам свого господаря: «*Коли тому хазяїну якийсь сусід зробив недобре, тоді домовий іде до того сусіда і в хліву*

[1856] Там само, спр. 319-Е.
[1857] Там само, спр. 327-Е.
[1858] Там само, спр. 323-Е.
[1859] Там само, спр. 319-Е.
[1860] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1861] Там само, спр. 319-Е.
[1862] Там само.

робить зле худобі» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1863]. В одній із бувальщин він «душив» пастухів, котрі в часі ночівлі у копиці по невіданню «десь [йо]му пересіли дорогу» (с. Головецько Стс. Лв.)[1864].

3.5. Власники годованця.

Завести годованця міг кожен, хто хотів забагатіти: «*Мовили, шо добре ґаздівство' вело', як воно було коло хати. То'му, хто тримав, та й тому бу'ло добре*» (с. Виців Стс. Лв.)[1865]. Відтак на порівняно заможних, на тих, хто щороку добудовував господарку, падала й підозра у зв'язках із домашнім чортом: «В Сокальському повіті є двоє людей, котрі мають назву фармазона (Перекручене – франкмасона. – *A. S.*). […] Другий з них є будівничий, дуже поштивий чоловік і розумний, добре йому ведеться, тому із заздрості говорять хлопи, що має "панича"»[1866], «*Котрі були люди найбогатчі, то сі казало, жо має годованця*[i]» (с. Лопушниця Стс. Лв.)[1867].

Траплялося, що господарі змушені були виправдовуватися перед односельцями чи переводити справу на жарт: «*Був такий в нас багач. Мов всьо. Ну – старав сі, робив, мов… А там все казали, шо там є той злий, шо Степан чорта має. Шось там ніби виділи, як їму їсти ду стадоли на гору' носили, – він на горі сидів. А той господар прикликав мого тата і каже: "Несто'рку, ходи, я тибі шось ска'жу. І завів його ду стадоли (а там – багач – збіжжі повно, всяких і вилок, і всього, господа'рка така – і кі'рат був, – молотили те збіжжє…) і каже: "Дивись, кажуть люди, шо я маю чорта. А дивись – де я маю чорта? Я маю всьо, а то той, шо ніц не має, – то він має чорта"*» (с. Спас Кмн.-Бз. Лв.)[1868].

Нерідко люди й самі критично ставляться до поширеної у селі думки, сприймаючи чиїсь статки як наслідок важкої праці: «*Юзик, казали, або дідько. То тут в нас на вулици два юзики бу'ло. Бо бу'ло в одного багачє во'сємдесять гектарів, а в одного підесять. І казали, шо в него є юзик, бо їму помагає. Але він не ноччю, не дньом не спав, а робив із сво'їми людьми, і такий в него був юзик. А*

[1863] Там само, спр. 46-Е.
[1864] Там само, спр. 323-Е.
[1865] Там само.
[1866] Siewiński A. Wierzenia ludu o chowańcu, farmazonach, płanetnikach, miesięcznikach i błędach. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1896. T. II. S. 253.
[1867] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1868] Там само, спр. 331-Е.

там ше все якийсь кіт вилізе на браму… То казали – є в него юзик, бо всі вже сплют, а хтось у него січку ріже чи у стайни світит. Але ніхто до него на обору не йшов і не бачив, чи то юзик ріже, чи то ґазда ріже» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1869], «*Казали: має лихого, злого, і він йому помагає. А той господар, знов, казав: працюй так, як я, – і ти будеш мати*» (с. Спас Кмн.-Бз. Лв.)[1870], «*Так їму йде у руки, то кажут – має нечьисту силу. А нечьиста сила – це треба робити, я такої гадки*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1871], «*Хто дбає, той і має*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1872], «*Казали, шо мают нечьистого. Шо шось вночи млинкувало… А то баба мала багато поля та й не могла упорати си та й вночи млинкувала. А казали, шо то баба має нечьистого*» (с. Русів Снт. Ів.-Фр.)[1873], «*Не раз казали – а, він має то'го, щез би. Шо був такий замі'жний. А я де знаю… Треба робити, та й будеш мати без того*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[1874], «*Багатий – він за сво'їх рук багатий, за сво'ї спини'*» (с. Микитинці Кос. Ів.-Фр.)[1875], «*Це давно… Я памнітаю, шо це в нас казали. Але не знаю, де це сиділо. Тут у нас… ну, недалеко коло церкви, бу'ли такі багачі. То говорили, шо в них це є, шо він багачь. А він, може, багачь з тим, шо він робив добре. А люди завидували та й казали, шо він має такого, шо… ну, молоко треба давати, шос таке, але не солити. Дес там, казали, шо на горищі то клали, шоби то їло. А я знаю, шо там бу'ло? Казали – щьезник*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[1876].

Стосовно цього у с. Поточище Грд. Ів.-Фр. зафіксовано майже анекдотичну розповідь: «*Небіжчик Владзьо Боблик. Він був музикант, грав на трубу, на барабан, грав вісі'ллє зі свойов компанією, вдень він різником був, ходив різав свині, заварював тушонки, – ну і купив машину. Тоді ше "Москвіч" – то ж в селі не було багато машин таких. Ну, і купив машину, а їму, там, кажут: "Владзю, ти ж, – каже (вибачте мені, щезло би), – маєш дідька". А він каже: "Нє, я маю гроші, то ви маєте дідька"*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1877].

Власники «нечистого» подекуди навіть отримували відповідні прізвиська: «*У нас одну жінку називали Чьо'ртиха, бо казали, шо в неї є*» (с. Белелуя Снт.

[1869] Там само, спр. 713-Е.
[1870] Там само, спр. 331-Е.
[1871] Там само, спр. 715-Е.
[1872] Там само.
[1873] Там само.
[1874] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1875] Там само.
[1876] Там само.
[1877] Там само, спр. 713-Е.

Ів.-Фр.)[1878]. Підставою ж для підозри могло стати що-будь: «*Сміяли сі. Каже, шо… він ламав камінь, той, шо казали, шо він має сесе. І кажут, шо він сами'й скалу сесю лупає та й каже: "Ану, хлопці, разом…" (Ну а він сами'й). І, каже, тим ломом – підкладе – і перевернув ту скалу. То казали, шо помагає він їму. Але чи то таке відумали, чи нє…*» (с. Семаківці Грд. Ів.-Фр.)[1879].

За власника годованця казали: «*Хрест на грудях, а дідько на плечах*» (с. Бусовисько Стс. Лв.)[1880]. Він міг стати найбагатшим у селі, бо той усе допомагав робити: підказував, як що сіяти, де орати, пас корову, прав білизну, молов на жорнах, різав січку, допомагав торгувати і навіть підкидав гроші.

При бажанні можна було мати не одного, а кількох годованців для різних видів робіт чи для талану в якій-небудь сфері. Можна було, наприклад, набути одного духа «до хати», а іншого – «до стайні» чи «до пасіки»: «У Бордейа ше ниіколи бідний ныічо не узьив бес позвольіньі, бо йіго пильнуйут аш три дьітьки. Один дьітько пильнуйи коньі й худобу, другий будинки й ґаздіўство, а третий пасьіку. Тому то Бордейеви й поле родит сьі, й худоба виде сьі, й пасьіку вилику майе» (с. Кулачківці Снт. Ів.-Фр.)[1881], «У цьому ж селі (с. Сновичі Злч. Лв. – *В. Г.*) вірять, що деякі люди мають "багацько" домовиків, бо кажен з них "господарку підтримує. Ніхто ніц не вкраде, все сі добре поводе, вот"»[1882], «Якщо якому чоловікові добре поводиться, якщо йому інтерес вдається, без огляду на те, чи чесним, чи нечесним способом, одразу заздрісні сусіди кажуть, що чоловік той має "хованця". Хованець є то хлопчик маленький; мешкає зазвичай в мишачій норі; є за парубка, але за десятьох робить і доброю радою господареві у всьому помагає. Є окремі хованці до пасіки, (спеціалісти) до господарки рільничої, до млинів водяних і до млинів парових. Чужим рідко коли бачитися дає. Господині мусять йому щоденно дати миску вареної каші, лиш несоленої, бо відразу ж мстить» (Бучаччина)[1883].

Водночас призначати годованця «до хати» було небезпечно: її господар міг померти або ж мусив повністю підпорядковуватись наказам демонічної істоти: «Завести годованця міг будь-хто, хто хотів багатства, але часто так траплялося,

---

[1878] Там само, спр. 715-Е.
[1879] Там само, спр. 713-Е.
[1880] Там само, спр. 208-Е.
[1881] Гнатюк В. Знадоби до української демонольогії. Т. ІІ. Вип. 1. № 169.
[1882] Остапик І. Золоті розсипи Гологір. *Народознавчі Зошити*. 2002. № 3–4. С. 275.
[1883] Siewiński A. Wierzenia ludu o chowańcu, farmazonach, płanetnikach, miesięcznikach i błędach. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1896. T. II. S. 252.

що з появою годованця вмирав господар хати, тому що два годувальники в хаті не могло жити» (с. Артасів Жвк. Лв.)[1884], «*То таке вийшло, шо жінки мама прислала його, шоб він допомагав в хаті. А тим часом то вийшов такий годованець, шо він хоче бути господарем хати. Якшо би місце йому було в стайні, то мав би чоловік – хату, а він би був господарем стайні. А його дали господарем до хати. А два господарі жити не буде. І він помер. Казали, шо чули – ходить, ходить…*» (с. Катина Стс. Лв.)[1885], «*Гудованця можете вигодувати самі та будете мати господаря в хаті. То вже ви господарем не будете. Ви будете слугов при ньому. Шо він скаже – то будете робити*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1886], «*Він над господарем старший*» (с. Виців Стс. Лв.)[1887].

Зазначимо, що певні паралелі до множинності домашніх «помічників» можна знайти у віруваннях росіян. Зокрема з рукопису за 1855 р. дізнаємося про існування на Саратівщині уявлень про так званих «коргурушів»: «В декотрих поселян у домах водилися *коргуруші* чи *коловерші* – злі духи, на вигляд схожі до кицьки; перебуваючи у повній власності у господаря, вони вночі ходили по чужих домах і крали хліб, м’ясо, масло і навіть гроші, – все, що покладене без молитви; коргуруш у себе в домі один господар міг мати до 12-ти, і міг звільнити їх від себе»[1888].

Часто трапляються розповіді, у яких годованець допомагає пасічникам. За його допомогою можна було й наслати на сусіда бджіл, так що той мусив вступитися з обійстя: «*Домовик, то я на Сході чую, що домовик. В нас казали злий дух, дідько. Росказували, що він може щось нашкодити. Тутка їден чоловік жив, війтом робив, і казали, шо він його тримає. А другий чоловік поклав тут хату, Рома'нюк, а він тримав пчоли, то так посилав, тоті пчоли лекіли, і тому Романюку… шо той мусів хату в друге місце скігнути. Шо не давало ні робити, ні жити, ні нічого. Ну то шось бу'ло*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1889].

На господаря-мисливця дух-збагачувач наганяє дичину: «*То той Мандзя', він до рушниці хотів знати. Він йому гонив звірі, той прия'тель* (тобто набутий

[1884] ДАА. Зап. Микола Ілясевич 29.01.2008 р. від Струк Марії Іванівни, 1952 р. народж.
[1885] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1886] Там само, спр. 323-Е.
[1887] Там само.
[1888] Меликовъ П. Народныя преданія и памятники [Балашевскаго уѣзда Саратовской губерніи]. *Зелениньъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1916. Вып. 3. С. 1259–1260.
[1889] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.

чорт. – *В. Г.*), *а той бив*» (с. Бордуляки Брд. Лв.)[1890]. У розповіді з Кам'янка-Бужчини мисливець для того, аби мати несхибну «стрільбу», повинен був вистрелити в образ Спасителя, тим самим віддавши душу чортові[1891].

Загальним є переконання, що допомогою годованця часто користають музиканти: «*Ігpав – скрипач – на скрипці, йграв на цимбалах. Струме'нт дуже добрезний і делікатезний. То є раз. А другий раз – він аби був найпущий* (найгірший. – *В. Г.*)*, то він йому, допомі'жник, так інструмент укра'сит, шо тобі буде здаватися, шо понад него нема, а то є найпуща трісочка*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1892], «*А Вартанович скри'пки купив в Солотвині. А, тобі продаю сми'чок, зо всім… Той прийшов додому, а скри'пки сами' грают. То правда. Ось перший сусід*» (с. Міжгір'я Бгр. Ів.-Фр.)[1893].

Підозрювали у цьому й мельників: «[…] Мельники передовсім стараються мати в себе такого "хованця"» (с. Стриганці Тлумацького повіту; тепер – Тисменицького р-ну Ів.-Фр.)[1894], «*То любили балакати, шо мельнику той лихий помагає, бо мельники добре жили. Але аби бачити, то ніхто не бачив*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[1895], «*Ті, шо воро'жили, шо тото знали, та й так казали, шо в млині є чорт. Я знаю… Може, брехали їдні другим… Переказували їдні другим, шо там є чорт, що той, шо мельник, – чорт, шо чо'рта має… То таке говорили, я чула…*» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[1896].

Що характерно, з матеріалів А. Підберезького випливає, що це уявлення було притаманним і для районів, для яких уявлення про «хованців» не характерні. При цьому, хоч опис демонологічного персонажа є буквальним описом чорта, він все ж має назву *домовий*: «Д о м о в и к слов'янський, що споріднений принаймні Л а р а м і П е н а т а м римським, а може глибше ще від індусів веде свій родовід, важливу дуже в народу грає роль. Кожен чоловік, порядний господар, якщо не має в домі, то старатися повинен мати обов'язково свого "д о м о в о г о", бо без нього не піде добре господарка і не буде щастя в господі, хоч він часом і витворяє невинні фіґлі, але в тяжкій пригоді теж буває

[1890] Там само, спр. 330-Е.
[1891] Рукописний фонд ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 28–3, од. зб. 167, арк. 124–125.
[1892] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[1893] Там само, спр. 327-Е.
[1894] Hodoly L. Mały Przyczynek do wierzeń i podań ludowych o zwierzętach i roślinach… S. 319 (Materyjały etnologiczne).
[1895] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1896] Там само, спр. 721-Е.

дуже помічним. Загалом в жодному млині або вітряку немає ладу без “домового”. Кажуть навіть: “Ех! Він недобрий мельник, у нього нема «с в о й о г о…»” В Китайгородському вітряку, за селом у полі, сидів на кошу д о м о в и й і лапкою своєю пересіював борошно… Схожий він до мавпи і має довгий хвіст, який йому служить в різних випадках. За Оситнязьким млинарем домовик бігав завжди в подобі чорного кота і ніколи жодного в млині не було випадку, але коли млинаря того заступив інший, який хвалився великим розумом, а домовика не мав, перший вітер поламав у млині крила»[1897].

Спорадично простежується зв’язок годованця з тими людьми, котрі «щось знають»: «*Батько' знав багато, ті молитви', бо він був коло священика. То все на нього казали – має годо'ванці*» (с. Лопушниця Стс. Лв.)[1898].

Нерідко вважають, що годованця мають відьми, чарівники: «*А то такі мали, шо вона переходи'ла росу' збира'ла на свєта*» (с. Торгановичі Стс. Лв.)[1899], «*Домовик – то якась нечиста сила. Є такі якісь чарі'вні люди, шо мають*» (с. Монастирок Брд. Лв.)[1900], «*Казали, шо як в’но сі знає з такими нечистими силами, та й їму помагає*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[1901].

Їм він допомагає у чарівничій справі, зокрема відбирати молоко та чинити іншу шкоду людям: «Ґідо нибощик буў великий проміўник, виликий ворожбит. А вітак люди казали, шо він має біду (чорта). А одного чєсу, то за панщини було, тай він шос ни ўгодиў вата′манови; то було у коршмі, той вата′ман даў ґідови у писок. Али ґід нибощик кажи: “Ни меш уже бити, ни меш…” А той пішоў кликати на панщину, а там над горбом Максимюковим кричєў, аби ішли люди на панщину робити. Али як вітак злїз з горба у долину, тай єго разом закєгло у копанку; що вірне тай пірне зноў, так боўтаў си у болотї до ранї, цалу ніч талапаў си… А рано ішли люди у поли робити тай єго вітєгли. А вітак єк єго вікєгли, а він прийшоў до дому тай си перебраў, бо мокрий буў тай пішоў до коршми тай узєў склєнку горіўки тай пішоў до ґіда і просит: “Вуйку, – кажи, – бійти си Бога, возміт се гет, бо ни можу спати…” А то єму ни давало нїґде спокою, хиба – вібачти – межи свинями у кучі. Тай перепросиў, а ґід кажи: “Но, іди, іди, але диви си…” Нї, кажи, поки жити буду, нїчого вам ни скажу»

[1897] Podbereski A. Materyjały do Demonologii ludu ukraińskiego… S. 7 (Materyjały etnologiczne).
[1898] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1899] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1900] Там само, спр. 330-Е.
[1901] Там само, спр. 717-Е.

(с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1902], «*Коли тому хазяїну якийсь сусід зробив недобре, тоді домовий іде до того сусіда і в хліву робить зле худобі*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1903], «*Той, аби щез? То це бу'ло на Ше'шорах. Був там дідо старий, та й мав цего. Він усьо угадував. Таке, шо як шос недобре, та йшли до него, то той дідо знав. Ґой називав сі. Старий вусатий Ґой. А в мене корова бу'ла. Та й молоко напослідку зробило сі таке, як кава. Ну, думаю, шо се сі стало. Ану, я йду до цего діда, на Ше'шори. Та й прийшла до него, кажу, вуйко, в мене таке й таке… А він каже – ну ти з чим прийшла? Я ка'жу, шо я нічо' не брала, бо я ніколи за цим не йшла. Треба було, каже, принести мені муки кукурудзіної, чіснику, – аби я мав на чім вам сказати. Ну та й вже дідо згоди'в сі, я сіла на лавку, а дідо йде до другої хати. Я чую, як то відти по поді' – ду-ду-ду-ду-ду-ду-ду… Та й лиш туда побігло. Казали, шо дідо має цего. Та й нічо'… Та й я вже си'жу, дідо вже ввійшов, дав мені чіснику. Те й каже – тим підкурите, тим то, тим то… Те й, каже, як корову здоїте', то соліт молоко. Навіть і від сво'їх очий. Та й я з тим прийшла 'д хаті, та й підкурила корову, та й так два ци три дни, та й корова молоко прив'язала. Всєкі були люди*» (с. Пістинь Кос. Ів.-Фр.)[1904], «*То жінка страшна, за то її так Бог і покарав. Всяке ворожки роблять, але щоб дідька в хаті поселити, то такого, певно, ніде не було. Ориська, ще як жив її Місько, то показувала з себе людину, а як його на той світ відправила, то вже всі знали, що то дідько в ній жиє. Всяке різне вміла поробити, але ніґде на добро, все на зло. На розлуку робила, на хворобу, на то, щоб вдурів хто. Раз, казали, що жінці з-за неї немовля вмерло, бо їй треба була купіль мертвої дитини, щоб відробити другій ворожці. Кажуть, що від того в неї всі діти – вона їх шість нагуляла, вже як Місько вмер, – всі недорозвинуті понароджувались. Жила все життя в лісі, – там хата хату кличе.* […] *Якось до неї десь перед Різдвом її братова прийшла, то казала, що Ориську кликала, а та десь з хати вийшла, ну та й та лишилась в хаті чекати. Сіла на бамбетиль, та й чує – щось шкрібе під скринею. Вона думала, що певно, кіт зайшов. Каже, що боялась, щоб якої скоди не наробив в хаті, та й заглянула під ту скриню, а там щось сиділо з червоними очима. Вона – від скрині, а воно – в двері… Як вилізло на світло, то казала, що то було шось дуже мале, на двох ногах, з страшним*

[1902] Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селї Карлові, Снятинського повіта. С. 327.
[1903] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 46-Е.
[1904] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.

носом і буре. Та Маруська тоді почала кричати, прилеті́ла Ориська та й її клине: "А ти, курва, бе'с пропала, ти мого бараболєника з хати вигнала!" Від того дня до Ориськи не то шо в хату ніхто не заходив – подвір'я обминали»[1905].

Володіння домашнім чортом, а то й не одним, визнавали за «ворожбитами»: «Йик котра чельидина або чоловік хоче стати ворожков ци ворожбитом, то мусит 9 день не вмивати си и не молити си и через тоти 9 день носити йийце під лївов руков, під пахов; але при тім мусит віречи си Суса Христа й віри й неговорити нї до кого 9 день. По девйити дньох віведе си з того йийцьи чортик, котрий буде усе казати тому, шо єго носив під пахов» (м. Верховина Ів.-Фр.)[1906], «*Тут в Олієво-Королівці був дід такий. Він паламарем у церкві працював, але до него люди дуже йшли, він і промовляв, і зливав на віск, і тако дивив сі і казав. То казали, шо котики в нього були. Чорні котики. Шо як приходили, а кіт десь там близько, то він так: "А ти чо' дивишся? Ану йди!" Так гід казав до кота того. А одна дівчина з того села, Варвара звали, вже вона померла, навчилася в того діда, дід трохи їй передав свого, то помагала. Свекрусі шось переллєли, то заслабла. Ходила до Варвари, і таки помогло. Вони помагали, але казали, шо вони і з Богом, і ше трохи й з тим нечистим. Казали – ворожки' і ворожбити'*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[1907], «*Є такі люди, шо мают їго. Там в Королівці був такий чоловік, шо вмів ворожити, помагати, то казали, шо він має юзика і він їму помагає. В нас тоже була така Варвара, шо вміла відмовляти, але вона нікому не передала. Ця жінка, то мала кози. Казали – кози, шо вони рогаті. Вона тримала багато козів, молоко з них не пи'ла, одні доїла, другі напоювала тим молоком, – шо її кози… шо в козах було то втілено…*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[1908], «*В нас в селі є така хата. Бо в того хлопця дід був сильним ворожбитом. Я, як малий був, то з ним в школу ходив. То прийду до нього додому, граємося, а він мені каже: "Ти напиши якесь слово, відірви собі той кусок, а мені дай решту", – і він так завжди вгадував, шо я там писав. А він завжди йшов з тим листком до веранди, і та так як шось зі стриху спускалося. То так казали, шо то йому дідько помагав*»

[1905] ДАА. Зап. Яна Кухар у березні 2016 р. у с. Боків Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. від Броневського Івана Михайловича, 1930 р. народж.
[1906] Шухевич В. Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. Пята часть. Львів, 1908. С. 214.
[1907] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1908] Там само.

(с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1909], «В нашім селі один мав панка, то той панок всьо йому розказував. В селі навіть казали, що той хлоп ворожбит, бо хто би до нього не прийшов, він усьо знав: чи вкрали де що, чи порадити треба було – з різним приходили. А то панок йому всьо розказував. Він казав, як хто приходив, що мусить подумати, а сам йшов питатися панка. Аж раз служниця підслухала, як вони собі говорили» (с. Колтів Злч. Лв.)[1910].

На Покутті таких ворожбитів нерідко ототожнюють з опирями: «*Були такі люди – потиначі* (упирі. – *В. Г.*). *Ті потиначі, коли притулялися до людини, забирали її силу. Тим переважно жінки займались. Якраз оті потиначі і мали годованців*» (с. Мшанець Стс. Лв.)[1911], «*А опир тоже, каже, шо мав злого духа. Шо він се з Богом не робив*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1912], «*Опир, то він народжує сі з хвостом, має хвостик. Вони не шкодили, але вони в чо'мус собі… та' як господарку в чі'мос мали вищу, вже вести. Шо він вже має біше сил якихось таких, невидимих*» (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[1913], «*На тих богатших, то казали, що опирь, чи шо там… Шо він щос мав, чи знав, чи шо там… я не знаю. То чоловік, звичайний чоловік собі був*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1914], «*Чортіка має. У нас у селі нема. Нечистого в горах купують. Годують молочком. Він любит молочко. Ставлят на під, на хату. То переважно котик чорний. А як не даш, то він зробит чудо. То для чоловіка добре, бо він багатий, а для людей не дуже. То добре для него, але саме гірше, коли він умирає. Він мусит комусь передати. За руку ймити, та й передає. Бо в муках дуже фест вмирає. Оце є опир – той, шо чорта мав. Він нап'єцци – його та' як за руки берут котики і додому ведут. Ну, тако і казали*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1915].

За розповіддю з Видинова, власниця домашнього чорта, як і відьма, мусила щось узяти з подвір'я сусідів, аби їй велося: «*Навіть отут в нас на нашій вулиці остання хата, то казали, шо там був той чорт. Ну і вона все хворіла, але її все виліковували. Роки були – то болить, то болить… І казали, шо в них є ця біда. І коли день починає ся, вона мусіла піти до сусідки, поговорити і шось*

[1909] Там само, спр. 253-Е. Звісно ж, дід відчитував слово за відбитком на нижніх аркушах, але ж у даному випадку важливе те, як це трактує оповідач.
[1910] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 158.
[1911] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 124-Е.
[1912] Там само, спр. 713-Е.
[1913] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1914] Там само, спр. 715-Е.
[1915] Там само.

попросити, шоб їй да'ла. З пустими руками не верталася додому. Ну, і тій надоїло, і сказала, шо нічо' не має. Вона хотіла води – "Ой, то нема в хаті води, тре' йти до керниці", – і так вона пішла, і коло воріт росла роза, троянда. І вона листочок тої троянди урвала і пішла. Але не з пустими руками» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[1916].

3.6. Функції «допоміжника».

Щодо функцій домашнього чорта, то іноді володіння ним осмислюється як відносно позитивне, адже він допомагає господареві (треба було лише згодом вчасно його збутися). Допомога годованця, як правило, стосується господарської площини. Зокрема, він виконує функцію «підсобника» у якій-небудь роботі: «*Та буде слухати тебе, то шо ти скажеш. От в нас также один мав того, накривав хату, і той йому всьо носив, той подавав, той* [господар] *лиш сидів та бив, а той йому всьо подавав, бо то так робота йде, а нікого не видко. А то він мав того*» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[1917], «*Сміяли сі. Каже, шо… він ламав камінь, той, шо казали, шо він має сесе. І кажут, шо він сами'й скалу сесю лупає та й каже – ану, хлопці, разом (ну а він сами'й). І, каже, тим ломом, підкладе, і перевернув ту скалу. То казали, шо помагає він їму. Але чи то таке відумали, чи нє…*» (с. Семаківці Грд. Ів.-Фр.)[1918], «*Ну ви знаєте шо? В декотрій мірі злий дух і помагає. Помагає. Господарити помагає. Його не видко, але помагає в господарстві, і їму господарство йде, і то все він їму помагає. Але трудно їго сі збути. Комусь тре' передати*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1919].

Доглядає за господарством в цілому: «[…] Такий слуга був дуже пожиточний, бо пильнував, *дозираў хату*, худобу, а господар міг віддатися іншим заняттям, як наприклад розповідали нам у Ворохті, що господар *тот краў*, оскільки мав багато вільного часу і не потребував займатися господарством»[1920].

Ріже січку, ходить коло коней: «*То казали – є в него юзик, бо всі вже сплют, а хтось у него січку ріже чи у стайни світит. Але ніхто до него на обору не йшов і не бачив, чи то юзик ріже, чи то ґазда ріже*» (смт Чернелиця

[1916] Там само.
[1917] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 253-Е.
[1918] Там само, спр. 713-Е.
[1919] Там само.
[1920] Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Łomnicy. Lwów, 1938. S. 53.

Грд. Ів.-Фр.)[1921], «*У нашому селі, то вона ще й нині жи'є, то там, кажут, шо та'кой від да'вних даве'н дідько є. Казали, що до неї ще хлопець ходив колись, дівков, до стодоли, ну то, каже, шо баху'р отак різав січку. Ну а той хлопець: "Слухай, хто то січку вночи ріже?" – "Ай, най ріже". То він та'к, каже, січкарню круте… Ну і мій вуйко колись росказував, та'кой тут в Зару'бихи, казали, шо дідько є. То казав, шо та'кой коло ко'ней ходив був, слуга. Та й, каже, колись до стайні заходжу: баху'р ходе помежи коні. Ну а він віт був в селі, та й каже: "Слухай, шо то в тебе за баху'р ходит коло ко'ней?" – "Ай, каже, най собі ходит. Тобі на'що його". То каже – таке'м видів, бахура', але нічо' мені ні казав, ні нічо'*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1922], «В тій-во хаті все сі коні вели, але коло них панок ходив» (с. Колтів Злч. Лв.)[1923].

Пасе корову: «*В Звіди Марусі він корову пасе. Казали, шо казан корову пасе. Вона вижене і йде собі додому – а вона* (корова. – *В. Г.*) *нікуди не йде. Йде Неля з колгоспу, та й чує, шо хтось говорить. Обернулась – а там нікого нема. Та їй аж моторошно стало, але чує: "Вернись! Вернись, я тобі сказав!" – а то з казана звуки йдуть. То вона перехрестилася і пішла собі. З такими людьми,* [що мають годованця]*, треба дружити, а як не дружити, то хоч не чіпати*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1924], «*Щез би. Тут бу'ла в нас жінка, шо вона навіть корову не пасла. Вона отако пройдецця, і корова ніку'да не ходила в неї. Хтось їй допомагав… І вона казала одній жінці, шо хочеш, я тобі помо'жу, шо твоя корова поза ме'жу не пі'де, але та не хотіла. Значить, якусь силу вона мала…*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[1925].

Доїть корову: «*В него оден кінь був, і в сего, шо я говорив вам. В'ни горали. Він вже десь запізнив сі, приганєє ввечір коня до него, але він вже спить – не світиці в хаті. Він кличе: "Дмитре! Дмитре! Я коня пригнав". Нема. Ни 'бзиваєці ніхто. Я, каже, підхожу, абим конє загнав до стайні, я чую – а в стайні корову доїт. А далі перестало. Я знов іду кликати – він віходит. Я думав, він у стайні корову доїв, а він, ка', віходит, – спав, а в стайні корову доєло. То мілько той доїв. Домовик*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1926].

[1921] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1922] Там само, спр. 327-Е.
[1923] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 159.
[1924] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 253-Е.
[1925] Там само, спр. 719-Е.
[1926] Там само, спр. 319-Е.

Допомагає господареві у будівництві, у спорудженні прибудов: «*Короче – господа'рі строят хату. Майстри прийшли,* [вже коробку вимурували,] *всьо зробили, всьо, каже, – тут вже пити, – ну, каже, взавтра ми би прийшли, ну, крокви ’бисьмо ставили. А колись – хоть хату робили муровану, но глинов замазували. Глинов, і з соломою мішали, і замазували. А – дєд і баба живут. Каже* [дід]*: “Нічо’, хлопці, – при'йдете рано – ми то зі старом зробим…” Хата – ну, я знаю… чи десіть на вісім, чи десіть на дев’їть (Бо колись, ну, такі, як муровані, але меньші ставили). Хло'пи рано приходіт кро'кви давати – курва! – глина з соломов – всьо вимішане, всьо зама'чане – вже всьо сухе, вже можна крокви… А в хаті – дєд і бабка… От тибі й на…*» (с. Переможне Грд. Лв.)[1927], «*Хто багато будує сі, щороку карники'* (курники тощо. – *В. Г.*) *кладе, то казали, шо той має ще'злого*» (с. Чортовець Грд. Ів.-Фр.)[1928].

Оберігає хату від пожежі: «*Горіла хата в сусіда, а цей мав грушку в стодолі. Через пошиттє в стодолі росла грушка. Стодола була соломов крита. Пошиттє з соломи. Хата горіла – і на тоту стодолу під соломов навіть іскра' не впала. А стодола ж так як одо паркан. Попробуй, який то жар був – дерев’яна хата горіла, під дранков чи під ґонтов. І на ту стодолу ні одна іскра' не впала. А він собі сидів, грів сі в стодолі. Подув – і іскра' пішла онтуда, а на мо'ю стодолу не пішла*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[1929], «*Ту хату господар палив, бо хотів дістати секерацію, – не горіла. Стайня згоріла, а хата почорніла, як вуголь, і не горіла. Пробували розбирати – то йшов майстер, спіткнувся на дереві, впав і більше не хотів йти*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1930].

Стереже господареве добро: «*В нас тут є така хата, шо якби’сьте взяли до'ску вночи, до рання бисте принесли*» (с. Бабине Стс. Лв.)[1931], «*В нас тут, росказували, дві хаті таких було* [що мали домовика]. *От одна ше стоїть – і ніхто не живе. І діти є, і не розбирає ніхто нічого. Батько вмер, і так і стоїть. Сусід там жив. Пішов собі на той двір, побачив там каністру, таку на бензин. І взяв собі ту каністру. Там ніхто не живе, думає, візьму собі. А прийшов вечір, і прийшов до нього, каже: “Те шо ти взяв, занеси і постав на тому місці”. Він, каже, думав, шо я здурію. Перелякався на смерть, волосся*

[1927] ДАА. Зап. 26.10.2014 р. від Цяцяка Мирослава Євгеновича, 1954 р. народж.
[1928] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1929] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[1930] Там само, спр. 323-Е.
[1931] Там само.

наїжилось. Боже! Пішов назад поставив. То він голос чув під хатою під окном» (с. Смолява Грх. Влн.)[1932], «*Там на Спасі* (с. Спас Кам'янка-Бузького р-ну. – *В. Г.*), *казали, же там в їдних дідько був. Ну і, може, і був, бо моя баба, моя мама і моя цьотка ішли колись лен збирати. А цьотка ходили вагітна, а там були сливки. А цьотка скуб-скуб. А баба обернула сі та каже: "Нашо тобі ті сливки? Ти не знаєш, шо тут не можна?" За'кім зайшли, то схопило той цьотчин лен, бо то був окремо, злапав якийсь вихір, вітер, той шо крутив, злапав той лен – пуніс на ліса. А баба каже: "От видиш? То тобі ті сливки вже зробили*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[1933], «*Зносок. Казали, шо у тім є лихий дух.* […] *Що щос мали носити під пахов тото, і з того віросте діявол, і той діявол вже б'де коло хати, шо ніхто нічо' не вкраде чужий, бо діявол не даст. Пилнує хату тобі*» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[1934].

Цей же мотив актуалізований і в записах І. Волошинського: той, хто посягнув на добро власника домашнього чорта, буквально заклякає з накраденим на місці (сс. Далешове, Колінки Грд. Ів.-Фр.)[1935]. Така ситуація загалом характерна для демонологічних оповідок: «*То той господар, шо собі його викохав, то він всьо суто робив сам – ніхто не мав права до нього, і нікого він не послухав, тільки того господаря, шо собі його знайшов.* (А якби хто хотів з того обійстя вкрасти шось? – *В. Г.*) *Не вкраде. Розказували таке, шо прийшов до одного господаря красти, і він як узєв то в руки, шо хотів украсти, так чекав, поки не прийшов господар. Нічого не бачили, тільки він… приходи'в господар, каже: "Постав тото на місце, йди додому". Господар так до того злодія казав. Отаке бу'ло. Так росказували старі' люди. То вже за наших нема, може, за тих, шо то колись, може, так і бу'ло…*» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[1936].

Власник «нечистого» міг не турбуватися щодо покражі: «*У нас начювали такі проїжджі люде. Та' як колис ходили з яблуками, з горшками (фірами возили), і в нас начювали. То оден такий… гу'цул, казали, – мама мо'я небожка пражила зерніта. І підсолювала, аби смачніше. А він каже – ви мені не соліт, покладіт так. А в'ни кажут – а чьо? – Та будете видіти чьо. І він ті зерніта зібрав, і вішов надвір, і зайшов і каже: "А д'віт – сама' лупи'нка…" Казали, шо*

[1932] Там само, спр. 329-Е.
[1933] Там само, спр. 331-Е.
[1934] Там само, спр. 721-Е.
[1935] Гнатюк В. Знадоби до української демонольогії. Т. ІІ. Вип. 1. № 438, 439.
[1936] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.

та'кож шо він мав нечьистого. І видко, шо й бу'ло так. Бо кажут дєдя' – д'віт си, аби хтос не вкрав шос (бо то не бу'ло обгороже'но, нічого). А він каже: "Не бійте си, ніхто не вкраде". Але – сусіда покоркіло, покігнув два горшки'. А той шос зачав промов'єти, а той приніс та й просит уже пробачєння. Він каже: "Но, видите? Я казав вам, шо не пропа'де". А дєдя кажут: "Но, мені такого в хаті не треба. Начюйте собі з горшками надворі, в хаті мені не спіт". Бояли си (Сміється. – В. Г.). Таке бу'ло. Ше за мо'ї пам'яті таке бу'ло» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[1937], «*Там, як уходити у село, то казали, шо жінка забула полотно. А їкіс два казди' говорили на дорозі, – то гримало їй у вікно – "вставай" і "вставай". Бо то колись люди крали, то ніхто не лишєв. Відтак говорили – ади, до Про'ця гримав нечьистий у вікно, 'би йшла Проци'ха забрати полотно*» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[1938], «*Ну, не буду брехати. Колись мій дідо мав багато ко'ней. І прийшлось до того… А жив з братом по-сусідству, хата в хату. І дід вігнав коні на пасо'виско. Іде, а то на'чів грім гриміти, блискавка… А він знає, шо брат посадив огірки. Вже вгірки є. А він заліз у город та й каже: "Бли'сни, божок, най на'йду огірок…" Це блисне, а він – мах, та й урвав. Один, другий, – рве. А потому, каже, як на'чіло його каміннім бити, то так злупило, шо єлі до хати дійшов. Оказує сі, його брат мав, вібачте, того, нечьистого*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[1939], «*Прийшлось – і ше одна дівка забрала в сво'ї баби. Собі взє'ла Мілька. Баба… в'на не вмре, по'ків не передасть. Мала богато фусто'к – то', це' подарувала тій, – і це'го да'ла. Насті Гонтаручці. Те й це яко'с так, шо пішло в слово – шо це всі знают: Мілько в Настки є. Парубки сміют сі… Сіли хлопи', п'ют горівку і заложуют си: хто йде у Насті вкрасти купку шумелинни. (Не вкраде, бо Мілько соко'тит, Мілько скаже). Ну, це такі реготи… Міхайло каже: "Ану, гай, ци я не вкраду…" І ті війшли і соко'тьи. Той Міхайло пішов, лиш купку на плечи, три кроки зробив – Насті віходит: "Міхайлику, я знаю, шо ви сі заложили, ви віпили. Тобі не треба цеї шумелини. Понеси там покла'дь, де бу'ла". Міхайло каже: "Ну, най тебе шляк трафит… Я лиш вбертаюсь, іду знов, приходжу". А то – ре'готи. Каже – де Мілько? Каже: "Має Мілька. 'Би ви знали, хлопи'. Я підніс три кроки, Насті війшла і сказала мені. Всьо. Вже вона знає". Добре… Іду я у ліс. А Насті віклала… а я фусток любитель.*

[1937] Там само, спр. 715-Е.
[1938] Там само.
[1939] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.

Польські хустки… І нині думаю, де ті ділися фустки. Такі жердки', то не бу'ло шну'рів, не знали цего. З дерева така тонка' жердка, і Насті віклала фусто'к на ту жердку, ’би провітрювало си. Одну в о'дну так склала, шо я йшла і нарахувала двадціть п’єть. А відти жінка йде напротів мене, та й сі дивить. Як я це дораховую – як то мнов кида'є, як я паду до камені, як я коліно розтрощила, кров цібенит… А та відти жінка приходит, лиш глипнула, каже: “Тобі тре’ було фусток чужих рахувати? Абис бірше, як маєш іти, навіть не обертай сі, не диви сі на цю хату”. Вітягає якус фустинку, бінтує мене… А вона дивицці у вікнові… Ну та й думаю: “Та я в тебе не відобрала, Ну чо’ ти це зробила?” Не можна було… Їй так сі хотіло… Так шо знают» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[1940], «*Ну а Місько як росказував. Каже, я не мав перев’язати… такий великий патик. Пішов до сусідів. А ви думаєте, шо він міг піднести? Каже – я прийшов, а то таке тіжке, як каміннє, – не міг взяти, той патик украсти. Та й не дало. Каже – я зігнув сі, я не можу піднєти, а то ще тє'жче… А він мав, кажут…*» (с. Нижня Стинава Стр. Лв.)[1941], «Їхали ми на базар: я (був ще малий), мій тато і сусід. Застала нас в дорозі ніч, то ми попросили сі там до одного переночувати. А він каже: ви собі гостіт здорові, але би ви мені ніц з подвірі не взьили. А там такий хомут лежєв, повироблюваний дуже файно. А наш сусід таки той хомут цапнув. Тато не знали. Аж тут коні схарапудили сі, зачили копитами бити, ржати, розбудили господара. Він вийшов і вигнав нас. Тоді сусід признав сі, що взьив хомут, і казав, що господар мусів мати бізє» (с. Підзвіринець Грд. Лв.)[1942], «В нас ту оден мав такий файний сад, але ніц з того саду не мож було взяти, не дало навіть япка вкрасти. В тім саді все ходив такий старий з довгов бородов і паличков. Раз хлопці думают: підем красти з трох боків разом, – і всі три того старого виділи» (с. Підзвіринець Грд. Лв.)[1943].

Попереджує господаря про шкоду:

– «*Шо то є таке в людей, нечиста сила така. Колись чути було, навіть в нас в селі. А тепер уже… Казали, шо тут у Николи Данилового бу'ло, я знаю, шо мама моя розказувала, шо вони мали там далеко, на Перекопах, мали там*

[1940] Там само.
[1941] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[1942] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 158–159.
[1943] Там само. С. 159.

черешні'. І як хтось вилізе на черешню, він вже знає. "Ану злазєй уже! Ти вже на черешни!" Шо він підказував» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1944].

– «*Та то мали – Буджєк, Маковій… За це – я вам ска'жу, шо бу'ло. Але вони никому сі не признавали, аж то, шо бідні як сапа'ли у цего багачє', шо в него це бу'ло, ну та й та жінка (бідна така, отутка в нас за хатов жи'ла), та й сапа'ла, то й вже тото, шо її пайка, та й їго пайку носит їму на стрих, а сво'ю лишєє додому, шо їй сі належит. Та й там бу'ло в него мило на поді', на стри'ху. А вона думає – йой, я так дітей не маю чим помили'ти (бо то така бідна, а гро'шей не бу'ло), а взє'ла у пазуху сховала та й злізла. А вона злізла, а ґазда' каже – постав, то шо ти взє'ла. Ти на'шо взєла? І відтак вже… Знали, шо він це має. Та й ше жінка така стара була одна, шо навіть аби хто був навернув на обору, вона вже знала, шо ти там є…*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1945].

– «*Був собі чорт, чоловік мав його у саді. І його люди боялися. Він служив тому газді, шо в саду був, і він тому хазяїну багато грошей прискладав. Господар взяв і повисипав гроші на під на верето. Той чоловік пішов у поле з жінкою гребсти сіно. А вдома наймали собі слугу. А той хлопчик поліз на під і давай брати гроші. Той хлопчик вийшов на поле до чоловіка, а чоловік каже: "Івани, йди то, шо взяв, поклади на місце". Тоді почало хлопця крутити, і хлопець поклав ті гроші на місце*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1946].

– «*Про того в нас ше таке було, от в нас тут на Хібу, була баба та й чоловік, жили собі, та й мали коло себе того біля, та й мали служницю, а вона пішла на під, а вони сира такого мали і клали на під, а він си сидів на поді та й видів всьо. Приходе вона* (господиня – *Л. О.*) *додому та й каже тій служанці: "Чо' ти там лізла, абись де більше не лізла". Вона десь взяла того сира, а той видів та й розказав, шо то вона на поді сир брала*» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[1947].

– «*Видіти я то не виділа, але знаю, шо тут… я вже тут… Мо'я мама сама з Лукавиці Долішньої* (с. Нижня Лукавиця Стрийського р-ну. – *В. Г.*), *я там родила сі і рік жила там. Переїхали то ми тут. Ну, вже тут як ми були, тут одна мала хату, купили, жи'ли в тій хаті. Но але чи то так бу'ло, чи то вже той сусід, може… Усе казали, шо вона має вихова'нці того. Ну, там був би ніхто з подвірі нічо' не вкрав, і ніби в'на сама бу'ла дома. Лиш шось хтось –*

[1944] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1945] Там само.
[1946] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 46-Е.
[1947] Там само, спр. 253-Е.

в'на вже тут як тут, в'на вже під хатою, в'на вже виділа, хто прийшов під хату. Та й казали, шо мали. А то, шо я знаю – шо як я ще була дівчинов, то я бу'ла там в тому селі, в Лукавиці, а там – такі грушки чудесні, а ми – як то дівчата – йдем до клубу, хлопчиска… Та й підійшли на дорозі – в'ни всі сміют з мене та й кажут (бо я така була шустра всюда): "А ти знаєш, д'вись, скіки он там тих грушок, назбирай". А то – діра була, парканів не бу'ло, сіток отаких, – та й я в тоту дєрку… А в'ни знали… Але я знала, що мо'я мама колись розказувала, шо там є, але я не знала, де то. Ну, я його не виділа, того вихованці. І так, шо я лишень під той, і пару грушок… – господар тут як тут надо мнов: "А ти шо ту робиш?" А вони на дорозі сто'ють і регочут. Я настрашилася, ка'жу – шо то є? А в'ни кажут: "Ну або ти не знала?" Я кажу: "Ну та я відки знала?" Він мав сторожа свого. Мав. Люди мали. І ви знаєте – ше є й тепер такі, шо мают» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[1948].

– «*То одна каже мені – ти знаєш, шо я, як бу'ла там… Та й каже – а я чула потом, казала мамі, та й то вже так, знаєте, ну, люди знали, шо він мав свого… На поле – не дай Бог. Ану… Накосили, і всьо стояло. Ану – був хто пішов вкрасти шось: коні приїхали, нагрузили, господар вже наперед коней: "Говв! Де везеш?!" Він вже припильнував, вже 'му сказав. Всьо, вже додому не повіз, вже мусив скинути… Казали, називали – сто'рожа, мали свого сто'рожа*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[1949].

Без дозволу господаря ніхто навіть не перейшов би через його обору: «*Ну, як Павлі'на… Ну, там йшла жінка дудому через обору, де той є, злий дух. Ну, і втворєє браму – ніяк сі не отворєє. А то вечір. Та й пішла до хати, каже, отворіт мені, батьку, бо вже'м пішла на вашу обору (а вона йшла, бо то дорогов було болото). А він каже – та йди-йди, не бійсі. Отворив їй браму та й каже – йди-йди, не бій сі, нє, іди. Та й вона пішла*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1950].

Так само складно перейти й через поле господаря домашнього чорта: там все береться блуд, щось лякає, відтак доводиться просити когось із його сім'ї, щоб перепровадив: «*Але тамка багато людий і блуд діставали, бо він таки мав дуже простору дорогу, і поле його всьо, і забудова в него…* […] *То там у долеві не оден з фіров заблудив, не одна жінка заблудила з в'єзков.* […] *От, жінка*

[1948] Там само, спр. 721-Е.
[1949] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[1950] Там само, спр. 713-Е.

їхала з Городници, била олій. Бу'ла олійниці в нас в другім селі, то п'єть кіло'метрів до Городниці. Била олій, відти їхала додому – а якес ягнєтко бігає по дорозі. Змерзло, та й все коло них, коло сани'й. А то зима. Вона каже – та йой, шкода', те ягнєтко замерзає. Та й узє'ли на сани. Взєли на сани… йой, бі'днєтко, як воно змерзло… Та й доїхали до села, крайна хата… доїхали до села та й каже: "Йой, бідний баранчик, був би замерз…" А когут запіяв, він скочив та й покривив сі, каже: "Бідний баланцик, бідний баланцик!" – та й пішо-ов баранчик. Але не заблудили, бо відти з ними заїхав якраз до теї… А як уже заблудив там, то вертали сі до него, кажут, вуйку, переведіт нас, адіт, нас шос тутка пу'джіє. "Та хто вас пу-уджіє?" – Каже до сина – бери сердак на плечі, йди та й переведи їх через це… Бо то так від него долина, а він себі ходив там людей пу'джів, там блудили люди. То казали, шо він має дідька, щез би…» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1951].

Усе щось лякає, «переходит» і біля хати, де нібито є «щезник»: «*Казали, є, шо переходит. Бо мій малий бігав там до дівки. Та й вночи, в дванадцітій годині. І каже – я лиш іду відти, а то таке велике чорне – лиш наперед мене. А я, каже, застив з страху'. То кажут, там богато виділи того. Може, там в тій хаті… Бо казали, шо носили молоко все туда. Ніхто не жив, а несе молоко: "А, несу молока, бо тут кіт є…" А я лиш, каже, три ра'зи перехрестив сі, і то пройшло. І прийшов перепуджений, мусила йти примов'єти*» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[1952].

Колише дитину: «Нэра′зъ ввійду′тъ лю′дэ до ха′ты – ди′ты ся колы′шутъ въ колы′сци, а годо′ванэць мэ′жы ны′мы съ лю′лькоў въ зуба′хъ – такъ ся съ ны′мы колы′шэ, ажъ пидъ пова′лу» (с. Крушельниця Скл. Лв.)[1953], «*То різне таке розказували. Навіть казали, шо чорт дитину колише*» (с. Великі Бережці Крм. Трн.)[1954], «*Говорили, шо багатому дідько дитину колише*» (с. Деревляни Кмн.-Бз. Лв.)[1955].

Водночас такі випадки нерідко сприймають у негативному ключі, – дитина опісля нібито калічіє: «*І там, на Па'ньковій* (с. Панькова Брд. Лв. – *В. Г.*)*, вони повмирали, а той п р и я′ т е л ь… діти їх: то той хлопець – каліка, донині в*

[1951] Там само.
[1952] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1953] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности… С. 252.
[1954] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е.
[1955] Там само, спр. 331-Е.

Ра'дехові жиє. Він колисав дитину, той прия'тель. Нікого не бу'ло видно, а колиска сама… І та дитина донині – скапарала сі: ні розуму, нічого…» (с. Бордуляки Брд. Лв.)[1956].

Допомагає добре спродатись на базарі: «*Калинчучка стара, вже баба та вмерла, каже: "Іване, дивися в другий бік". Він каже – якийсь котик віскочив на ту клітку, шо везли по'тята* (курчата. – *В. Г.*). *Як покрутився… я приїхав на базар – в мене "на мах" розкупили, а другі – такі файні – ніхто не купував. "На мах" розкупили у тої баби. То мій кум так казав. Кажут таке, шо він не їсть солене. А хто його знає? То є в старих пословиця така*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[1957].

Загалом допомагає набути багатства: «У багачів сидять чорти, звані "хованцями". […] Вони працюють вночі на користь господаря, внаслідок чого ті збагачуються»[1958], «*Допомагає людям: от як везе, везе людям, в хаті нема ніякої шкоди, ні худобі, ну, нікому нічо' нема, – всьо він помагає, якшо з ним добре сі обходять*» (с. Саджава Бгр. Ів.-Фр.)[1959], «*Каже – ади, він, каже, щезло ті, має злого духа, це йому помагає. Він став богачем, він не молиці…*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1960], «*То не у всіх бу'ло, лиш хто хотів. То хто багач був*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1961], «*Щез би, юзик. Як кому шо дуже добре йде, кажут – він шось знає. Юзик – то вроді добре, шо йому всьо йде добре*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[1962], « *Злий дух. Це не скрізь. Десь як дуже комусь сі добре веде, то так збоку казали – е, вони мают юзика, їм так добре йде. Це була така балачка*» (с. Дубки Грд. Ів.-Фр.)[1963], «*Казали, шо там, де є цей юзик, то там багатіют*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[1964], «*Хто багато будує сі, щороку карники'* (курники тощо. – *В. Г.*) *кладе, то казали, шо той має ще'злого*» (с. Чортовець Грд. Ів.-Фр.)[1965], «*Має біду їкус, шо всьо дуже робит, шо всьо має. Поля мали, та й казали, шо то богачі*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1966], «*Казали – має біду, та й їму помагає. А він робит, сарако… Ті богатші, я пам'їтаю, то*

[1956] Там само, спр. 330-Е.
[1957] Там само, спр. 319-Е.
[1958] Sokalski B. Powiat Sokalski… S. 250.
[1959] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 253-Е.
[1960] Там само, спр. 713-Е.
[1961] Там само.
[1962] Там само.
[1963] Там само.
[1964] Там само.
[1965] Там само.
[1966] Там само, спр. 715-Е.

вони робили ще гірше, як той бідний. То він мав там зо двох наймитів, але мав стільки поля, шо мусив робити. Хто робив, той мав. А то люди не люб'ї, як кому добре, як хто має більше» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1967], «*Казали, шо має діявола, шо йму так всьо проходит борзо, шо він всьо має*» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[1968], «*Бу'ли такі богаті люди, шо мали антихриста, злого духа. Там в одного, казали, різав січку вночи січкарньов. Він мав пара конів, мав багато полі, – а шо – та він, каже, має того… Каже, має домовика, та й він за то має всьо. А ми не маєм нічо'*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[1969], «*Кажут, шо то фест богачі, як дідка мают*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1970], «*В нас тут в сусідах, казали тато, був. Бо в него все є, в него все веде сі*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[1971], «*Казали, шо то їм сі всьо веде', шо в'ни всьо мают, шо він їм помагає*» (с. Космач Бгр. Ів.-Фр.)[1972], «*То бу'ли в нас люди такі, шо мали. То йому давали їсти несоленого, і клали їму їсти на платов, а то багачі в нас бу'ли сильні, то він помагав їм бути багачєма*» (с. Луквиця Бгр. Ів.-Фр.)[1973], «*От, поноси собі дев'їть днів, і ти сибі його виплекаєш і будеш сибі його мати. Я не хочу називати навіть, злий дух. Для богатства. Ну, казали, помагає, помагав. Хто не хотів робити, а хотів всьо мати…*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[1974], «Дивлю сі: помпа сама качає, коні воду п'ют, корови воду п'ют і нікого не видно» (с. Сулимів Жвк. Лв.)[1975].

Водночас у сусідів господа′рка занепадала: «*То в того господара все було, і коні, і все, а по сусідству, то воно всьо винищувало*» (с. Торгановичі Стс. Лв.)[1976], «*Так нарікали, шо воно десять хат вгору і десять вдолину, і всьо то забирає. Ну, шо там щезає, а той чоловік багатий*» (с. Великосілля Стс. Лв.)[1977]. Годованець начебто і власноруч переносив майно від сусідів на своє обійстя.

Як подекуди вважають, годованець може наділити свого господаря так званими *вінкльо′вими грошима*, чи *інклюзом*. За матеріалами Ю. Шнайдера, «інклюз» то гріш, який має властивість притягувати інші гроші. Коли ним

[1967] Там само.
[1968] Там само.
[1969] Там само, спр. 717-Е.
[1970] Там само, спр. 327-Е.
[1971] Там само.
[1972] Там само.
[1973] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[1974] Там само, спр. 721-Е.
[1975] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 159.
[1976] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1977] Там само.

покупець заплатить або тільки розміняє у кого, то від того утечуть усі гроші до власника інклюза» (смт Печеніжин Клм. Ів.-Фр.)[1978]. Мотив «нерозмінної монети» добре представлений численними записами І. Волошинського зі с. Далешове Грд. Ів.-Фр.[1979], а в одному із таких текстів простежується і зв'язок «інклюза» з домашніми духами[1980]. Збереглися схожі уявлення й до сьогодні: «*Каже* [годованець до господаря]*: "Підем перший раз корову купувати. Но би ти здачу не брав". Як ти не взяв здачу – то корова твоя, і гроші прийшли тобі ті самі, шо ти заплатив за корову. Треба в гроші плюнути три рази, як тобі дають, бо гроші мают ві'нклюс, шо можут з вашої кишені піти: ше не вспів* [оглянутися]*, а гроші вже там в того господаря, шо дав. То називаєця вінкльо'ві гроші*» (с. Великосілля Стс. Лв.)[1981], «*Ну та те казали, шо інклюзи є. Ну але то не в кождого. Може-то, в тих є інклюзи, шо він того…* (у "непростих". – *В. Г.*)*. Інклюз – то тей, щез би, – то кожде інакше називало. То такий чортик. Каже, підкине гроші, та й ти йшов та й найшов. Та й вже має гроші а має. А потому кажут до него – то шо це такі гроші то? А жінка каже до него – візьми іди віднеси там, де ти взєв. Він пішов взєв… – не стало нічого в него. Взєв поклав на місце, там, де він взєв, – всьо – не стало нічого в него. То інклюз – то гроші той, щез би, підкидав*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[1982].

Іноді *інклюз* – це самостійний демонічний персонаж чи, радше, магічна річ, дія якої нагадує функції годованця: «*Як комус добре іде, то кажут, шо він має їкогос вінклю'за*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[1983]. Зв'язок з годованцем виявляється і в інших площинах. Зокрема, із записів В. Левинського зі с. Ясениця колишнього Дрогобицького повіту, опублікованих В. Гнатюком, довідуємося таке: «Щоби′ ма′ти інклюз, робит сї так: Треба злапа′ти живо′го лилика. Того ли′лика тре′ба зарі′зати чи ґрейцаром, чи шустков, чи реньським. Як вже сї заріже, то сї носит ре′нській через девіть днїв під па′хов. Не треба через той чєс анї мо′лити, анї до церкви хо′дити, анї дзвонів чу′ти. Як так сї ро′бит, то с того ре′нського робит сї інклю′з. 'Але хлоп зараз спізнає, чи гріш є

[1978] Schnaider J. Lud Peczeniżyński. Cz. II. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego*. Lwów, 1907. T. XIII. S. 113.
[1979] Див.: Гнатюк В. Знадоби до української демонольоґії. Т. ІІ. Вип. 2. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXIV. №№ 1087, 1088, 1091–1094, 1096, 1098, 1099, 1103, 1106–1111.
[1980] Там само. Вип. 1. № 440.
[1981] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[1982] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[1983] Там само, спр. 715-Е.

інклюзом, чи ні. Як натрафит на інклюз, то бере гріш у зуби, подержи′т тро′ха в пере′дних зубах, тай вже по інклюзї»[1984].

Про спосіб «домовитися» з чортом з використанням лилика йдеться й у записі, який оприлюднив Фр. Ржеґорж (подаємо тут одразу два варіанти, оскільки вони між собою пов'язані): «Впродовж дев'яти днів не митися, не хреститися, а під пахвою носити зносок, відтак той, хто це робить, мусить стати вночі на перехресті і там тричі свиснути. Відтак з'явиться чорт, на його питання: "Чого хочеш?" треба відповісти: "Записатися тобі". Чорт питається далі: "На кілько літ?" Тоді людина визначає кількість років, на котрі хоче чортові записатися. [Або ж:] Зловити мишу з крилами (нетопиря), які їй виросли, коли з'їла великодньої свяченини. Ту мишу треба вкласти до нового горнця, закрити її й опівночі донести до лісу, а там поставити до муравлиська на дев'ять днів і ночей. Дев'ятої ночі ополуночі, повернувшись по горнець, належить знайти маленькі залізні грабельки і вильця, в них сидить чорт, який, побачивши людину, обмінюється з нею питаннями й відповідями, як подано вище» (с. Довжанка Трн. Трн.)[1985]. Схожі способи (зарізати нетопиря срібним перснем, покласти в муравлисько, щоб здобути «грабельки») описував і Ю. Шнайдер[1986]. Для привернення чи відвернення «на любощі» використовували «грабельки» й «вильця» з лилика відьми[1987].

На Старосамбірщині, де лилика називають *пергач*, також згадували: «*То якось того пергача різали грішми, 'би ся вело', ци шо?*» (с. Головецько Стс. Лв.)[1988]. У с. Мшанець В. Гнатюк записав бувальщину, з якої зрозуміло, що інклюз – це монета, яка повертається до свого власника. Якщо би хто впізнав інклюза, плюнув би на нього і вдарив долонею – той залишився б у нього. Щоб позбутися інклюза, необхідно було перев'язати його волосом з кінського хвоста і прикласти каменем біля лавки (кладки), де люди ходять[1989].

[1984] Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонольоґії. Т. І. *Етнографічний збірник*. Львів, 1904. Т. XV. С. 255.
[1985] Řehoř F. Čert. Mosaika z lidových podání halicko-ruských (Pokračováni). *Zlatá Praha. Obrazkový časopis pro zábavu a poučeni*. Praha 1895. Roč. 12. Č. 13. S. 151.
[1986] Schnaider J. Z kraju Hucułów (Ciąg dalszy). *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1900. T. VI. S. 267.
[1987] Свидницький А. Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського. *Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси*. Київ, 1985. С. 447.
[1988] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.
[1989] Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонольоґії. Т. І. С. 258.

Є у записах В. Гнатюка і варіанти, де інклюз однозначно є відповідником годованця: «Йик чоловик візме йийце писклїўки (курки) чорної, покладе пид лїве плече, девєть день на печі, поза горном, буде сидїти, нїчо до никого ни говорити, ни обмивати си, за Бога ни гадати, то девятої днини випустит хлопця-инклюза. Запитайи си тот хлопець-инклюз: Куди йти? – Йди ў пид! – Видтиў си вертає тай до чого єго схоче, ци до худоби пасти, щоби добре вело си, ци до бджіл, ци до гроший, може єго пислати, то и з каси вибрати […]»[1990].

Цю ж однозначність спостерігаємо й у записі В. Шухевича: «Верхоблюд. То такий чоловік, що має в собі щезника; він уробит в собі анклюза: такий гріш, що йик єго поставит межи чужі гроші, то и він и тоти гроші щезнут и найдут си у верхоблюдника. Аби анклюз зробити, возме гріш у понедїльник у вечір у черевик під лїву пйиту; девйить день не умивайит си, соленого не їст, до людий не говорит, нїкуда не ходит, нїхто єго не видит, Богу си не молит, не христит си, нігтї не обтинає, нїзащо не гадає, лиш гадає за анклюза. У девйить день у саму тоту годину, засвербит єго пйита, а доти пекла йик вогнем, але він мусїв терпіти, йик хотїв стати верхоблюдником; тогди з пйити до него щезник заговорит: “Що єс хотїв мати, ти то собі зробив; дай минї службу, аби я тобі служив, доки ти будеш жив; йик ти угибнеш, то я собі тебе возму, аби ти минї тілько служив йик я тобі. Йик мене приймаєш, идемо у *міну* (згоду), а йик не приймаєш, то я собі далї піду”. Йик уже на то пристали, иде верхоблюд у йирмарок, то лише даст анклюза, то тот єму усї гроші забере; нераз чоловік подивит си, де вони є, а їх нема» (м. Верховина Ів.-Фр.)[1991].

Кілька текстів, які доводять спорідненість «домашнього чорта» й інклюза, знаходимо у Ю. Яворського. Як приклад, наведу один із них: «Ишоʹў хлопъ поʹлёмъ и выʹдытъ, що дружʹгій хлопъ оʹрэ чтырмаʹ воʹлы самъ-едэʹнъ, и чуʹе, якъ що-сь му виʹўмы гоʹнытъ: собъ-чаʹ! – а нычъ нэ выʹдытъ. Прыхоʹдытъ блыʹжэ, а тамъ що-сь свыʹщэ. Тогдыʹ винъ каʹжэ: “А хто то вамъ, ґаʹздо, воʹлы гоʹнытъ?” – “То мэниʹ, – каʹжэ, – мій сынъ воʹлы гоʹнытъ!” – “Дэ-жъ е вашъ сынъ, колыʹ го нэвыʹдко?” – “А-оʹ, воloʹвы въ правиʹмъ уʹси!” – Тай выʹняў зъ уʹха, а то быʹло яʹблочко, а у яʹблочку сыдыʹтъ той винклюʹзъ. А той хлопъ каʹжэ тогдыʹ: “А спродаʹйтэ вы мэниʹ тоʹго своʹго сыʹна!” – “Та продаʹмъ!” – “А що хоʹчэтэ?” – “Хоʹчу, – каʹжэ, – тры сриʹбни!” – Той выʹняў и даў и каʹжэ ёмуʹ: “Я вамъ даю,

[1990] Там само. С. 254.
[1991] Шухевич В. Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. Пята часть. Львів, 1908. С. 213–214.

лышэ′ абы′ винъ видъ мэ′нэ нэ ўтикъ!” И спря′таў го до кешэ′ни мэ′жы гро′ши. Прыйшо′ў доми′ и самъ ся такъ ти′шытъ, що вжэ нэ потрэбу′е слугы′ дэржа′ты. Яў винъ выныма′ты зъ кешэ′ни, а ту – а′ни гро′шэй, а′ни то′го я′бка» (с. Головецько Скл. Лв.)[1992].

Про стосунок хованця до грошей йдеться й у тексті з Опілля із добірки Фр. Ґрежеґоржа: «Впродовж дев’яти днів не митися, не хреститися, не молитися, а весь той час носити під лівою пахвою зносок (Маленьке куряче яйце з м’якою шкаралупкою), з нього вилізе невеличкий чорт, якому треба записати душу. Такий чорт є хованцем. Годувати треба їжею несоленою, за солене тріснув би чоловіка мискою по голові, і за чотири дні виросте. Шукає собі місця, головне – приступ до комори і грошей. Гроші від людини, що має хованця, не тримаються інших людей» (с. Довжанка Трн. Трн.)[1993].

Паралельність уявлень про інклюза та домашнього чорта фіксував і Я. Фальковський: «Відомим є вірування, що аби отримати інклюза, треба впродовж дев’яти днів носити під пахвою яйце, причому весь цей час належить утриматися від молитви, думок про Бога і миття, натомість наскільки можна якнайбільше клясти. При записі цього вірування не завжди зверталася увага на те, що з цією метою не використовують звичайного яйця, але яйце спеціальне, т. зв. *запорток* (назва повсюдно вживана у східних лемків і західних бойків, а можливо, також і загальніше), або перше загалом знесене яйце. Запорток (називають так також і перше знесене яйце, оскільки є ненормальним) є то яйце звиродніле. Завжди в першому, часто також і другому випадку яйце те є малим (близько 2 см в діаметрі), форми звикло округлої і без жовтка. Таке звиродніле яйце збите виділяє неприємний сморід, чому теж, можливо, завдячує пов’язане з ним вірування. Вірування про можливість отримання інклюза виступає теж і в тій формі, що з виношеного впродовж дев’яти днів запортка з’являється не інклюз, але різновид чортика, котрий по тому сповнює всі побажання (накази) того, хто його виносив»[1994].

На Косівщині назву *інклюз* згадали начебто поза демонологічним контекстом: «*Є таке, інклю'з. В нас тутка, їх діди мали свій млин ше за Польскої, і*

[1992] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности… С. 253.
[1993] Řehoř F. Čert. Mosaika z lidových podání halicko-ruských (Pokračováni). *Zlatá Praha. Obrazkový časopis pro zábavu a poučeni*. Praha 1895. Roč. 12. Č. 13. S. 150–151.
[1994] Falkowski Jan. Inkluz – djabełek. O sposobie uzyskania djabełka z jaja. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów – Warshawa – Kraków – Poznań – Wilno, 1934. T. XXXIII. S. 78–79.

їх назвали Інклюза'ми. А чого назвали – шо вони любили насмі'шкувати сі над людьми. Шос як ти сказав, вони так як би глузували» (с. Микитинці Кос. Ів.-Фр.)[1995]. Водночас варто зазначити, що передражнювання є й однією з ознак «нечистої сили».

Подекуди ж «інклюзом» називали опиря, «непростого»: «*Ади, каже, пішов інклюз…*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[1996]. У с. Тростянець (Снт. Ів.-Фр.) упиря називали «інклюзником»[1997]. Трапляються випадки ототожнення «інклюза» з чортом, що опанував хворим на «злу хоробу», тобто епілепсію, – її лікували сіллю і часником, яких «інклюз» нібито не любить (с. Бортники Тлм. Ів.-Фр.)[1998].

Загалом же уявлення про інклюза добре відоме й іншим слов'янським етносам (скажімо, у росіян це – *неразменный рубль*[1999]). Як і в українців, ці уявлення також можуть бути пов'язаними з іншими, спорідненими. Зокрема, в оповідці з теренів Польщі переплетено мотив «інклюза» і так званого «мокрого курчати»: «Оповідають в Величці (м. Величка у Малопольському воєводстві РП. – *В. Г.*), що коли раз певен гірник повертався ополудні з копальні, побачив змоклого горобця і, змилувавшись над ним, забрав зі собою додому. Горобець одразу ожив і почав цвірінькати. Назавтра на ранок гірник встав і побачив на столі багато грошей. Переляканий пішов до ксьондза; той казав йому горобця вигнати. Попри це, горобець повертався й далі, бо то був "інклюз", але врешті позбувся його в якийсь спосіб»[2000].

По суті, зв'язок зазначених уявлень з домашніми духами пояснює вже саме значення демоніма: «Назва інклюз походить від латинського inklusus, що означає замкнений, осаджений. Цим іменем названо нібито духа, замкненого в якімсь предметі, чи знарядді, монеті чи подвійному горіхові, який приносить поміч людям втаємниченим»[2001]. Тому справді, інклюзом можна називати і різновид домашнього чорта, і магічний артефакт, який є місцем його перебування.

[1995] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[1996] Там само, спр. 717-Е.
[1997] Михайлецький О. Похоронні звичаї й обряди в селі Тростянци, Снятинського повіта. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 306 прим.
[1998] Piotrowicz S. Znachorka i wróżka Jewdokia Bojczuk. Materiały folklorystyczne ze wsi Bortnik na Pokuciu. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego*. Lwów, 1907. T. XIII. S. 220.
[1999] Див.: Сахаров И. П. Сказания русского народа, собранные И. П. Сахаровым… С. 107–108.
[2000] Zawiliński R. Przesądy i zabobony z ust ludu w różnych okolicach zebrane. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1892. T. XVI. S. 254 (Materyjały etnologiczne).
[2001] Frankowski E. Zabiegi magiczne przy pożyczaniu, kupnie i sprzedaży u ludu polskiego. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów – Warshawa – Kraków – Poznań – Wilno, 1924. T. XXIII. S. 101.

Допомога годованця часом переростає рамки матеріального і тяжіє до поняття талану, удачі загалом.

У цьому контексті варто згадати про відзначений у низці населених пунктів Снятинщини звичай «ходити з бичками» (чи «з жеребцями»). У загальних рисах суть звичаю полягала у тому, що на Меланки хлопчики обходили хати з торбинками, у яких мали певний набір стилізованих фігурок. Господар, а за ним і всі хатні, наосліп вибирали якусь фігурку, а хлопчик пояснював, що вона означає. Зазвичай фігурки означали щось сприятливе: можна було дістати, наприклад, фігурки худоби, церкви, весілля, бочки з вином тощо. Водночас у деяких локальних традиціях траплялась фігурка Смерті, яку, зрозуміло, собі ніхто би не хотів, а в одному з ритуальних наборів із с. Видинів серед інших фігурок трапилося «щьістє з хвостом», під яким, швидш за все, варто розуміти не кого іншого як «домашнього чорта»[2002].

Поняття талану, яке приносить домашній дух, виявляється у різних площинах. Для прикладу, він нібито допоміг синам господаря уникнути військового зобов'язання: «*На під* [мількові] *клали несолене.* [Він] *десь на стриху живе.* [Один чоловік] *три сини' мав, та й здоровезні, і ні йден на во'йну не пішов, то казали, шо то той поміг, той, моци би не мав*» (с. Гута Бгр. Ів.-Фр.)[2003]. Може він і допомогти господареві видати доньок заміж чи в інших справах.

Однак від духа-збагачувача його власник мав і суттєві незручності. Годованця необхідно було постійно годувати, годити йому. Якщо ж розсердити – господарка занепадає, а люди хворіють, сходять з розуму, вмирають. Окрім того, там, де є годованець, нібито «*люблять не годувати сі діти*» (с. Волошинове Стс. Лв.)[2004], родяться каліки: «*Там в нас такий був Яць Петро, то він мав того пана. То їму так всьо до хати йшло і йшло… І не знаю, шо то бу'ло, досить того, шо одна дівчина каліка, друга тоже… Їх уже нема нікого, і той ґрунт щез так, згорів чи хто підпалив, і так ніхто не хотів. А хати файні бу'ли. А, каже, як підпалив, і вже догоряло, і дуже свистіло*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2005], «*Казали, шо домовик якийсь є, нечиста сила. В нас була жінка така, шо їй недобре було. І казали, шо її чоловік привів якогось такого котика чи песика. Ну і їй недобре в голові було, вона кричєла, балакала недобре. Вже*

[2002] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[2003] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[2004] Там само, спр. 320-Е.
[2005] Там само, спр. 713-Е.

вона вмерла. І так їй було цілий вік. Казали, шо привів їй якогось пса. І за цего домовика кажут багато, шо є. Але чи правда, за це я не знаю. Казали – домовик. Казали, шо є погане і є добре, кажут, шо є двоякі. Ну, кажут, шо ше нечиста сила якась є. […] *Нічо' я не виджу доброго там в тих хатах, де казали, шо він є*» (с. Семаківці Грд. Ів.-Фр.)[2006], «*Було, було… Казав – моя хата не з замком, хата отворе'на, і всьо. Казали, шо чорта має, а хто казав, шо біду має, а хто казав – щье'злий. То йму добре було, бо всьо помагав. Але він потому заслаб на руки, не міг ни їсти, нічьо'*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[2007], «*Я сама ішла, і мене лякало. Ішла я з села з сестров сво'йов. І так у заку'тку… казали, шо там є нечьиста сила. І ми йшли – і нас шось ловило. І ми забігли до сусідки, там була отворе'на брама, він війшов, каже – нема нічього. А я кажу – нас ловит… Но ловит – і не дає нам дорогу перейти. І він відтак перевів нас через городи', і так я не знаю, шо там си стало. Чьи то щье'зле, чьи шьо. Ну я виділа, шо таке, як чьоловік. Біг за нами і ловив. Такево якраз було – ні від світла, ні від сонця, таке вечеріло, але вдень. І то нас ловило. Та й так кажут, там нечьиста сила є, в тим заку'тку. І так вічно кажут і сегодни, шо там є нечьиста сила. Але побудувалис там люди – ну, і сказати, шо там добро є… Та'кож там нема добра. Таке шось… всьо вмирає… Зви'кле нема добра…*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[2008], «*В'на казала, шо він вічно хвалив сі, шо "я купив в неї". Але вмер – не так як треба. А де він сі тепер лишив, не знаю… Но – ше є жінка, і ше є хлопці… Я, наприклад, знаю, шо тут вони мають, але там таке: він собі живе, вона собі живе, діти – одно якесь таке, не дай, Бог, знаєте… непутьове, якесь – заїкає сі, і хлопчище старший тоже – ніби ге женив сі, але дітей немає… Там нема добра. Я такого не хотіла би…*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[2009].

У родинах, де є домашній чорт, часто трапляються самогубства: «*Це така бе'сіда бу'ла, шо, каже – має дідька, щез би. І може, десь у кого'сь і таке й бу'ло. Але не знаю. Ми сі таким не користували. То є таке якесь, кажут, шо з роду в рід. Шо воно перенесе'ся. Адіт – в нас в селі одна дівчина кі'нчила інститут і приїхала додому, а він, її родич, казали, шо має злого духа. І ні з того ні з сего – дівчина з вищов освітов… дівчина пішла до стодоли і зробила сама собі смерть. Тепер – цей, її тато, – шось казали, шо він має злого духа. А*

[2006] Там само.
[2007] Там само, спр. 715-Е.
[2008] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[2009] Там само, спр. 721-Е.

одна жіночка, то навіть моя родичка трохи, – а я тово в селі, навіть нема квочки з ку'рітами. А він каже – я продаю тобі квочку з ку'рітами, але зо всім. Вона купила квочку з курітами – і невдовзі… файна така, Наталка, була, – невдовзі повішалась. Значить, вона – зо всім купила. Зо всім. І він її мучив, мучив, мучив, все за нев ходив… його не ви'дко, той, щез би, він неви'димий, такий дух, злий дух. І вона – ні з того ні з сего – каже – Наталка повішалась. І всі казали, шо вона купила в него квочку з ку'рітами зо всім» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2010], «*З усім – то це в нас жив такий Ковалик. Він такій мав того нетру'дного. Прийшов оден сусід. А той мав у клітці канарейки. Питає – ти не хочеш? А той каже – та я хочу. Продаш мені. А той каже – продаю я тобі з усім. Ну а той взєв. Приніс додоми, каже – як шось сі зачинає тарабанити! Я сі зо шумом одніс ті канарейки до него. І в него дівчина сі повішала на ніч. Його донька повішалась. То той нетрудний, він всьо… І ше там Наталка така. Він каже – в мене квочка з ці'плєтами. Йди та й возьмеш. А вона каже – най буде. А він каже – бери собі з усім цим. Ну а там було гніздо це, і вона взє'ла. Взє'ла прине'сла, і ше тако дома робила, а льоха її мала пацєта, і вона закликала сусідку до льохи, шоб подивилась, каже, я шось така негодна, шось так мені недобре. Як та прийшла до льохи, вона полізла на під і повісилась*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2011], «*Тута оден такий чоловік мав. І продав квочку з ку'рітами. Тій жінці, вона молода бу'ла. І як сі причіпив до неї тей, та й вона сі повісила. Так шо то й добре, і недобре. Із ним треба знати, обходи'ти сі як*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2012].

Він фізично знущається з господаря та його родини, робить у хаті «переверти»: «*У нас казали, шо має, щезло би, дідька. То це за двох, знаю, шо кажут, шо їм переда'ли, як вже вмирали, і ведет сі їм сильно дальше. Шо не знати, звідки шо. То добре, але воно є таке, шо не дає споко'ю, мучит людину. Воно так добре-добре, а тут воно… може піти шось на зле*» (с. Жабокруки Тлм. Ів.-Фр.)[2013], «*Лабатий, ріжкатий на пляцу бушує*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[2014].

[2010] Там само, спр. 713-Е.
[2011] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2012] Там само.
[2013] Там само, спр. 717-Е.
[2014] Там само.

Як це спостерігалося і з домовиком, домашній чорт також має властивість навалюватися, душити, щипати людей уві сні, навіть залишати синці. За відомостями Б. Кузмінської, причини такої поведінки різні: душить чужого, який ночує в будинку, душить новоселів, які першу ніч ночують у новому будинку, придавлює або щипає тих членів сім'ї які йому не подобаються, або якщо хтось ліг на місце, на якому любить відпочивати сам домовик: «*Баба мені розказували, як ще дев'ятилітнов дівчинков служили в богачи. Та й положили її спати в окремій хаті. Вночи щось сіло їй на ноги – таке легеньке-легеньке, але дуже холодне. Посиділо, посиділо і пішло. А на другу ніч уже з ніг посунулосі на груди. Вона плакала і не хтіла там спати, але господарі їй не вірили. А на трету ніч як гримнуло яковсь грубов книжков до землі, аж пан з жінков прибігли дивити сі, що сі стало. І тоді повірили. І вже більше не приходило*» (с. Сулимів Жвк. Лв.)[2015], «*Навалить ся на тебе, як камінь, і не дає дихати*» (с. Ременів Кмн-Бзк. Лв.)[2016].

Подекуди розповіді про «домашнього чорта» один до одного відповідні розповідям про «домовика»: «[На Святвечір] Страви, як стояли на скрини, так йіх і лишають при горіючій лампадці на ніч для "Обіжі". Як би не лишити, вона, кажуть, дусити буде сплячого. "Що се таке Обіжа? – питаю я одного старшого чоловіка". – А Господ єі свьитий знає! – відказує. "Та як то? Ат же-ж, кажете, дусила вас-ні?" – Та дусила – два рази дусила. Таке щось, каже, мале, як кіт, а чорне. Всадиться тобі камінем на груди, так що й пальцем не зведеш, язиком не повернеш. Ще й дивиться тобі ув очи, кляте, а зайіхавби межи сліпє – так годі. Подусить, подусить тай щезне, погане! От така то Обіжа!»[2017]

Зрідка трапляється уявлення, що домашній чорт мучить ночами коней: «Домовик любить для перепровадження часу їздити кінно, дуже мучить коня, так що той незабаром гине. Аби убезпечити бідну тварину від їзди домовика, роблять мотузку зі свяченого прядива і завішують його над дверима у стайні. Якщо хто у цей спосіб своїх коней не убезпечив, а почує, що вони неспокійні, тобто іржуть і б'ють копитами, належить натомість до них поспішити, і взявши свяченого прядива до обох рук, розділити його над конем, викручуючи одну й другу руку на усі сторони, зближуючи його від часу до часу до себе. Може

[2015] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 158.
[2016] Там само. С. 156–157.
[2017] Щ[урат] В. Святий вечір у Грибовичах піді Львовом. *Народ: Орган руско-української радикальної партії. Під редакцією Михайла Павлика й Івана Франка*. Львів, 1890. Рік І. Ч. 6. С. 83.

часом статися, що диявол зловиться на свячене прядиво, тоді набирає подоби малого хлопця, випрошується від кари, а звільнений зникає і не швидко навідує цю стайню по раз другий. Аби домовик коні не мучив, радять у Тулаві впустити до стайні козла, котрого диявол лякається і швидко теж відбуває в інші сторони»[2018]. Вказівку на те, що «щезлий» уночі гонив кіньми, так що на ранок були у піні, зустрічаємо й у записах Д. Мохорука зі с. Топорівці (Грд. Ів.-Фр.)[2019].

Годованець заставляє власника грішити, виконуючи брудну роботу у великі свята (як, зрештою, і сам він нерідко ріже січку у неділю): «*То цілу біду під лівим плечом може виносити, годованця. Один в чотирна'дцятім році пішов на війну. Перемишль. І він пішов на війну, а тото мав. Але то мав, і то на Святий вечір все веліло йому гній везти. І він все віз гній. А то вже був в войску, і задушило. А так то він ни'коли ни'кого не брав за снопами їхати. Хоба сам. Вставай вночи їдь. Не перевернуло, нич*» (с. Мшанець Стс. Лв.)[2020].

Господареві годованця шкодитиме у церкві: «*В нас оден… Зараз вам розка'жу за Івоніка Міська. Він поїхав… Хотів якогось щісті. Та й поїхав дес у гори, та й йому прода'ли. Ну, прода'ли йому якогось того, щезло би, то він…* […] *Він думає – си піду до церкви. І тримав хрест. Як той хрест від него додолу як кинуло по церкві! Отако теле'пало ним. І потому він вже хотів збути сі – він не міг*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2021].

Годованець не допускає до хати колядників: «*А як ішли колядувати, то не пускало їх до хати. І нікого нема, і не пускає, – вони сі повертали*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2022].

Побутує переконання, згідно з яким за свої послуги дух-збагачувач нібито вимагає плати, іноді лише їжі, а іноді й життя людини. Власники годованця часто помирають не своєю смертю. За відомостями з Опілля, одночасну або з невеликою різницею в часі смерть подружжя також приписують наявності в тій сім’ї домашнього духа (с. Підзвіринець Грд., с. Сулимів Жвк., с. Ременів Кмн-Бзк. Лв.)[2023].

[2018] Mroczko F. X. Śniatyńszczyzna… Cz. 1. S. 22.
[2019] Мохорук Д. І. Село моє Топорівці… Т. 6: Етнографічний образ села. С. 192.
[2020] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.
[2021] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2022] Там само.
[2023] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 158.

Той, хто має годованця, нібито буде важко конати: «Хата, в якій живе “вихованець”, завжди вирізняється багатством і заможністю, хоча за це хазяїн хати повинен, умираючи, відчувати страшні муки»[2024], «*Зносок.* […] *Та’ як кажут – хтось чортика хоче та й, каже, носит тото під пахов. Такого не бачив, чув я ото…* (То для чого той чортик був? – *В. Г.*) *Та для того господарі. Як він собі виховав – то його чортик, нє? Він ’му помагав, в того вкрав, а йому приніс.* […] *Але тото той творець – потому його наказав. То тяжко… От – кілько таких людий є… Одна людина вмерла: жи'ла-жи'ла – тихо'нько вмерла. А є такі люди, шо не може вмерти: вже-вже, а він не може віддати душу. Значить, він шось прогрішив. Та мучив сі, мучив сі, пока не дійшов…*» (с. Любинці Стр. Лв.)[2025].

Мучитися він буде доти, доки не передасть годованця іншому: «[…] пильновавши ёго добре, то він до всёго пригідний, догляне худоби і всёго; але перед смертью треба непремінно ёго кому віддати, бо буде мучити так, що все не милим зробиться» (Подільська губ. Передав І. Р[удчен]-ко)[2026], «*Багато було таке, шо казали, шо ади – він має ще'злого би і з цего не може вмерти*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2027], «*То як його мав, то вмирети не міг. По сім літ вмирали. Але як хтось перебрав на себе, то зразу вмирали*» (с. Мшанець Стс. Лв.)[2028], «*То поки не відповість кому – то не вмре*» (с. Лесівка Бгр. Ів.-Фр.)[2029], «*Хто мав того – то йому тєжко було вмирати, він мусів передати, бо то кажуть, шо були такі, шо мали яких домовиків чи шо, і він не міг вмерти – він мусів передати*» (с. Гринівка Бгр. Ів.-Фр.)[2030], «*Та то кажуть, шо єсть такий помічник, казали, шо то в Саджаві один мав такого помічника, і той ґазда не міг вмерти ніяк, а потому передавав то. Той ґазда, то навіть ту весілє було в нас, то оборожина така була, то той ґазда скрипку з собов возив і на оборожині, отак ноги* [звісив]*, і грав, а той тримав його. Та й той всьо помагав йому і ворожити, бо то й ворожити люди йшли до того ґазди, а він вже шось їм банделегав. То в Саджаві такий був, Паливода. То він мав такого, а тепер його син шось троха ворожить, то, може, він і передавав синові*»

[2024] Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край… Т. I… С. 208.
[2025] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2026] Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и разсказы. С. 57.
[2027] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2028] Там само, спр. 323-Е.
[2029] Там само, спр. 253-Е.
[2030] Там само.

(с. Лесівка Бгр. Ів.-Фр.)[2031], «*Та людина не вмре, поки нікому його не віддасть. Він буде лишатися в тій хаті*» (с. Катина Стс. Лв.)[2032], «*Одна людина в нас мала* [годованця]*, і ни'як ни могла умирети. То так мучило, заводи'ло, плакало, шо… поки ни передаш кому'сь. Мусиш ’го комусь передати'. А як не схитрує, не віддасть ’го, то мусе з свої родини комусь ’го віддати*» (с. Росохи Стс. Лв.)[2033], «[…] *Оказує сі, його брат мав, вібачте, того, нечьистого. І каже, шо він довго вмерти не міг, поки не передав*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[2034].

Передавання домашнього чорта нагадує передавання «сили» конаючим відьмарем: «Господар, що має домовика, зоставляє його своєму спадкоємцеві, подаючи йому палець, бо інакше не сконає»[2035], «*То погано, бо та людина душу віддає не Богові, а нечистому. Кажут, шо не мож сі збути, шо треба передати другому. Як він вмирає, то хоче когось вхопити за руку*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[2036], «*Тут в нас одна жінка не могла вмерти і все просила всіх, шоб хтос подав їй руку, а в’ни не хотіли, бо казали, шо вона має діявола*» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[2037], «*Але якшо людина мала цього нечистого помічника, то як помирає, то мусит передати, мусит сказати – дай руку. Але то ніхто не хоче*» (с. Велика Кам’янка Клм. Ів.-Фр.)[2038], «*Ну казали, шо як ця людина вмирає, – аби ко'гось імив си за руку аби передав. То нихто не хотів такому руку давати, але хтось мусів і взєти…*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[2039], «*Цей дід Микита, то він знав воро'жити, шо ну… Він умер, але казали, шо довго мучив си, а відтак закликав свого сина, і той подав їму руку та й то перейшло до него. Але той Іван не вернув си з війни. Люди таких боєлис шо ну, аби шос не віробили*» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[2040], «*Але воно, казали люди, не давало вмирати. Воно негодне вмерти, треба було руку давати їму, аби тігнув. За мізинний палец на лівій руці поки не потігнув хтос, то воно не да'ло їму вмерти. То вони мусіли, то вони як мали, то вони передавали поколіннє в поколіннє. То ніхто не хотів, але хтось дав, та й то переходи'ло*» (с. Русів Снт. Ів.-Фр.)[2041], «*Якщо ти маєш*

[2031] Там само.
[2032] Там само, спр. 320-Е.
[2033] Там само.
[2034] Там само, спр. 719-Е.
[2035] Mroczko F. X. Śniatyńszczyzna… Cz. 1. S. 21–22.
[2036] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2037] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[2038] Там само, спр. 717-Е.
[2039] Там само, спр. 715-Е.
[2040] Там само.
[2041] Там само.

цього злого духа і ти помираєш, то наперед мусиш комусь передати. Ти не вмреш, будеш сі мордувати, поки ти не передаш. Воно тебе буде мордувати і мордувати, хтось мусить прийняти. Ну, той каже: "Я тобі передаю" – та й всьо» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[2042], «*Казали, тово в сусідстві, шо бу'ла така жінка Філя, шо вона тим завідувала. Вона як вмирала, то дуже бігала по всіх хатах (а ми бу'ли ше маленькі) і – дайте ручку і дайте ручку. Але ми боялися. Нашо воно мені, як вона мала шось лихе і шоб вона нам то переда'ла?*» (с. Соколя Бск. Лв.)[2043], «*Я чула, шо воно як вмирає, то воно передає, переводить його в другу душу. Тако кличе когось багатшого з родини, і просить підняти руку, і передає*» (с. Ракобовти Бск. Лв.)[2044], «[…] *І коли вона вмирала, вона вмерти не могла, тому шо вона мусіла передати. І боялись усі, то не пускали дітей, бо вона хотіла хоть палкою доторкнутися, хоть шо-небудь, шоб вона могла вмерти, бо то не да'ло їй вмерти. І потім вона торкнулася до до'чки свеї, і потім вона вмерла. А та до'чка стала така, як вона, – ходила росу збирала і таке всяке*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[2045], «*То казали, шо він має дідька, щез би. Того казали – щез би, – аби до мене не пристало, 'би сі не вчепило. А як умирав, то як ніхто руку не дав, то він дуже мучив сі, той чоловік. Бо він хоче руки. Він просит, там, чи в сина, чи шо. Як подав руку, то він вже вмер. Але ж він лишив сі на цім… земли', о*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2046], «[…] *А як вона помирала, то ніяк не могла померти. Поки вона не передасть. Пока не прийшов її зять. І отак її руку підняв, і вона померла. А тепер вся родина хвора.* […] *Кажуть, шо вона мала того.* […] *І коли вона помирала, то всі вікна-двері відкрилися, зробився в хаті шум, і так душу ті забрали. То це правда. І той, шо там купив місце, то махом помер*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2047], «*Ну, я не знаю… Розказували, шо виносили, шо навіть, колись казали, шо в нас і в селі такі бу'ли. Ну ше давно, за мо'ї пам'яті не бу'ли, ше баба розказувала, шо такево бу'ло, шо потім годі було ся позбути того. Шо в'ни, все казала баба, шо в'ни мусіли комусь тото передати, бо він так щезнути сам не може. Ну отак-от, як та людина, шо собі виносила, та й*

[2042] Там само, спр. 253-Е.
[2043] Там само, спр. 331-Е.
[2044] Там само.
[2045] Там само.
[2046] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2047] Там само, спр. 719-Е.

вона потім вже вмирала, то в'на мусіла комусь його передати. Ну то старі люди так розказували, шо як він вмирав, то все просив, 'би йому да'ли руку. Але хто знав, то не… Ну та там гаразду' не буде, знаєте, то нечиста сила, в'но ніколи не хоче, 'би бу'ло добро, в'но все хоче, 'би бу'ло зло. Він дуже тяжко вмирав. Шо робили – молилися, там навіть священник ходив, помазання… Але кажут, шо поки він його комусь не передасть…» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[2048].

Відтак часто трапляється, що домашній чорт у тій самій сім'ї «*лишає сі з року в рік по роду*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2049], «*То є таке якесь, кажут, шо з роду в рід. Шо воно перенесе' ся*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2050], «*Казали, шо то передавало си з покоління в покоління*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[2051], «*Нераз говорили, шо не дає сі такий дес іти*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[2052].

Згідно з відомостями Б. Кузмінської, «спадкоємцеві», який не прийняв вихованка, це так просто не минеться: з небажанням прийняти його на Опіллі пов'язують випадки самогубства через повішення, яке здійснюється сидячи або стоячи на колінах (сс. Лівчиці й Підзвіринець Грд., с. Верхобуж Злч., с. Сулимів Жвк., с. Ременів Кмн-Бзк. Лв.)[2053].

Все ж, бажаючі «перейняти», якщо навіть не прямі спадкоємці, знаходилися доволі часто: «А якъ стары'й Луць умэ'ръ, то годо'ванэць буў щэ въ ха'ти рикъ по ёго' смэ'рты. А пото'му сынъ Лу'ця нэ хоти'ў ся съ нымъ вжэ заходы'ты – боя'ўся ду'шу загубы'ты. То разъ, якъ годо'ванэць влизъ до шуфля'ды въ столи', винъ забы'ў го тамъ цвё'чкамы, а пото'му, якъ була' злы'ва и прыйшла' вэлы'ка вода', пусты'ў стиў доли' рико'ў. Алэ съ тамто'го бо'ку надійшо'ў зять нэби'жчыка Лу'ця, зйима'ў стиў и вжэ видъ то'го часу' ду'жэ розбогати'ў» (с. Крушельниця Скл. Лв.)[2054].

Той, кому передали дідька, не обов'язково матиме з нього хосен. Якщо «не знає, як з ним обходити си», домашній чорт буде його мучити: «Єк котрий доўго конає, то кажут, що має злого духа і ни можи сконати, бо він єму ни дає. Він єк умирає, то ту Біду мусит на когос лишити; він або просит дати руку, або

[2048] Там само, спр. 721-Е.
[2049] Там само, спр. 713-Е.
[2050] Там само.
[2051] Там само, спр. 717-Е.
[2052] Там само, спр. 721-Е.
[2053] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 157–158.
[2054] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности… С. 252–253.

продає шос тай з тим і Біду продаст. Єк подаў руку, то перебере собі Біду, а той у ті мінуті конає. Я чуў таке тай розкажу: Була одна жінка тай такжи ни могла умерти (а люди шє за житє говорили, шо она має б і д у); прийшло си конати, а то ни мож. Али хто увійди, а она прощєї дати руку, а кожде боїт си, аби ни перебраў си Біду тоту, що она мала. Вітак прийшла Жиґіўка, Ляйфирка си називала, а она прощєї єї подати руку; подала, а тота сконала зариз. Али ті Жиґіўці вішло то ни на гаразд, бо ни знала, ік си з тоў Бідоў обходити, ік з неў урєткувати тай від тої пори лиш раз-ураз дрімала, Біда та ї мучила. Тота жінка знала, до чого ї купила, а та Ляйфирка нї»[2055], «А потому єк ґід ослаб, а вуйко Єким малим пас свинї тай увійшоў до хати, а ґідо лижит на постили тай кажи: "Єкими, ідиш сюди!" А я, кажи, бою си, бо гадаю, єк іме, єк озми гарапник, то буди бити; ґідо, нибощик любиў, єк шос теє, то набют. А ґідо кажи: "А наж, синку, мою руку, помацай, іка студена?" – А я узєў тай кажу: "А то чьо, ґіду, така студена?" – А они кажут до него: "Та такі так зимна… Но, но іди до свиний". А тот справиў си до свиний, а ґідо кажи: "Мики′та будиш доки твоїх днїў…" Уже передаў єму "біду". Тай він до нинї микита, сумовитий, ни подивит си на чоловіка, єк люди, до церкви ни піди… А то ґідо єго кликаў, аби лиш передати єму "того", али ни порадиў, єк си з ним обходити, єк ним коминдирувати тай Єким з ним ни знає, єк порадити»[2056].

Щоб упередити важку смерть, «ворожбит» перед смертю завбачливо міг збутися домашнього чорта і в той самий спосіб, у який і набув, тобто продати «з усім»: «*Ше таке бу'ло в нас в Яблінці, трете село відси, жінка мала… говорили, шо мала домовика. Та й так, шо перед смертю хотіла його сі збути, і давала такий великий ку'фер, добра якого бу'ло, аби – хто купує (вона казала, шо там находиці) – аби його не відкривав. Шо там находиці, разом з тим, шо там є. То говорили, шо не могла нияк померти. То вона говорила, шо зи всім*» (с. Гута Бгр. Ів.-Фр.)[2057], «*Та він перепродує, чи, як умирає, – сповідає комусь. Колись все казали, тота Одарка, шо вона як в туберкульозній лікарні робила, і якийсь вмирав та й все каже: "Купи в мене, купи в мене, за п'ять копійок, лишень купи в мене". Шо не міг вмерти. А вона каже: "Я не знаю – що, та й не*

[2055] Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селї Карлові, Снятинського повіта. С. 321.
[2056] Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селї Карлові, Снятинського повіта. С. 327–328.
[2057] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.

купую”» (с. Саджава Бгр. Ів.-Фр.)[2058], «*Знаю, шо людина мусила то передати, як помирала, ко'мусь з своїх рідних. Але того остерігались. З усім не брали. Як не міг померти, то збиралися сусіди чи рідня і молилися*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2059], «*Як господар переселявся, то він за ним йде. А шоб не йшов – то ні, хіба би продав його з чимось, то так сі відчепе, а так він не піде від тебе, буде з тобою, поки будеш жити*» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[2060], «*Ну то ж чорт… злий дух… він переходе. Мусиш комусь віддати. Як він буде тебе мучити – і мусиш комусь віддати. Найти такої дурної людини, шо не знає, шо він має того злого духа. Мусиш найти таку людину, аби віддав він зо всім. Тоди він збуває сі. З сво'ї душі вже він злітає, той злий дух, і переходит на ту людину, котра купила*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2061], «*Якби хтось хотів збути сі, то бере на базари продає. Може передати кому. Людина мучицці перед смертев, бо якшо вона завинила їму, то не дає вмерти. Молили сі, аби Бог дав смерти*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[2062], «*Якшо він має цего, біду цю, ’бисте знали, шо він не годен вмерти. І він вам продає, і його продає. То ви собі купуйте, але в проше'ного нє, бо він не годен вмерти*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[2063], «[…] *І цє мала. Ну, вмерла в’на. Не могла в’на сконати, не могла… Але оден мені казав – ади, Ганнусі не могла сконати, по'ків мама моя не прийшла. Я прийшла – раз закликала, бо ми ніби невістка'ми, ну та й ми собі добре, ну але… – то в йі був пара'ліч, не година говорити… І я трохи покрутилась та й пішла, а відтак та жінка надійшла. Може, в’на переда'ла тій жінці. А ше їкас дуже доходжувала її. Лікарка. І тако вона мені казала: “Марійо, цю фустку, шо я купила, би’сте да'ли тій, шо мене буде збирати”. Прийшла та жінка, та й зібрала її, файно, всьо… Або тій жінці да'ла з фустков… Бо все казали – диви сі, Марі, ’би с не взє'ла від Ганнусі. Бо каже, шо як даєцці за прости'біг, то треба сказати: “На тобі це за прости'біг”. А це як каже: “На тобі з усім”, – то це, Боже, борони, – то не берет сі. То треба сказати: “Я лиш беру цей колачь ци хліб, а то решту лишєй собі”. ’Би ти це не взєв.* […] *То мусит сі передати ко'мус*» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[2064].

[2058] Там само, спр. 253-Е.
[2059] Там само, спр. 713-Е.
[2060] Там само, спр. 253-Е.
[2061] Там само, спр. 713-Е.
[2062] Там само.
[2063] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[2064] Там само, спр. 719-Е.

За відомостями з Коломийщини, продати «злого духа» можна було за менші гроші, ніж купив сам (відтак назавжди він залишався лише у того, хто купив його за монету найменшого номіналу): «*Той ґазда, шо він мав, міг сі збути, але за тані гроші*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[2065].

Якщо ж ворожбит перед смертю не збувся годованця, для пришвидшення кончини використовували різні способи. Зокрема, забирали з-під голови конаючого подушку і підкладали кожуха вовною догори: «Знявши хворого з ліжка, кладуть його на землі, засланій кожухом волосом досередини. Витягують з-під голови подушку і підкладають кожуха, дають до рук громницю, вливають води свяченої до уст або також відвар з тої. Подушки, наповнені курячим пір'ям, перешкоджають швидкій розлуці душі з тілом»[2066], «[…] вибирають єму з під голови подушку, а підкладають кожух, бо "пір'є ни дає сконати"»[2067], «*То шо мают того, щез би, то вмирают тєжко. Хоче руку – передати – то вмре легше. То стелили кожух, як сі мучит. Як не дає руку, то сі довго мучит. Того, з во'внов, перевернули… і пхати під голову. То кажут – переможе і таки вмре… Замордуєсь і таки вмре. Шо до кожу'ха не йде* [той, щез би]*, і вже той чоловік вмре*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2068], «*Шоб легше померла, стелили кожух шерстю догори, за плечима десь там, під плечі підстеляли, шоб полегшити. Мала, видно, якийсь гріх тяжкий і треба спокутувати*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[2069], «*Кожух під голову клали, 'би на пір'ї не вмирав. Давно казали, шоби пір'ї не класти в трунву, 'би не класти по'душку, коби класти зіллі, бо пір'ї не перегниває*» (с. Рудники Снт. Ів.-Фр.)[2070], «*Казали, з по'душки би йі взєти покласти на кожух чи на що, 'би в'на не на по'душці, бо не може вмерти*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[2071], «*Чула, шо перевертали на кожух, як не могла вмерти*» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[2072].

Специфічний спосіб знаходимо у записах А. Онищука: «Єк хтос дужи мучит си, то має С к у с у (злого духа). Від с к у с и кладут під паху сьвєченої с о л о н и н и тай сьвєченої т о ї – то борше конає»[2073]. Також: «Єк ни можи

[2065] Там само, спр. 717-Е.
[2066] Mroczko F. X. Śniatyńszczyzna… Cz. 1. S. 75–76.
[2067] Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селї Карлові, Снятинського повіта. С. 320.
[2068] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2069] Там само, спр. 715-Е.
[2070] Там само.
[2071] Там само.
[2072] Там само.
[2073] Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селї Карлові, Снятинського повіта. С. 318.

сконати, то варє тою і дают єму кушіти тай умре зараз»[2074], «Єк хто мучит си, то кличут людий, може си трафит межи ними іка щіслива душє та він борші сконає»[2075].

У сс. Тростянець (Снт. Ів.-Фр.) й Акрешори (Кос. Ів.-Фр.) в такому випадку розчахували вила: «[…] втикають один конець вилий від сїна у верх хати, а за другий потягнуть»[2076], «*Казали, в Голинського там бу'ло, то був богачиско, казали, він мав чорта.* […] *Казали, шо не давало їму вмерти. Але такі бу'ли вили, з дерева вилки'. Та й казали, шо розчіха'ли, і тогди конав. Як не годен умерти, то брали та й в руках розривали, і тогди він конав*» (с. Акрешори Кос. Ів.-Фр.)[2077].

У с. Незвисько Грд. Ів.-Фр. виявлено варіант, за яким для полегшення агонії у стрісі треба було зробити діру: «*Бу'ла одна хата, то все казали, шо там є той, ще'зло би, ді'дчик Він то був добрий, але відтак як ґазда вмирав, то мусів комусь дати руку. А нє – то мусіли робити в стели дьерку, аби він вілеків, бо так душу не лишит*» (с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[2078].

В іншому варіанті з цього села вкручували у стару вербу, що росла біля обійстя, залізні свердла: «*Дес їздили в гори, дес, кажут, шо продавав якийс, та й хто хотів бути богачем, та й їхав в гори. Але він відтак з тим ґаздов робив шо хотів. Ну а як же ж. І трути'в… чула'м, шо тру'тив жінку в яму. Каже, аж підкинув ним той щезник, у яму. І він не дає вмирати. Він просит, аби хтос їму дав руку з хатни'х… чи чужий, чи хатни'й, аби їму дав руку, аби ла'пнув передав. Вже як передаст, то воно вже пі'де до того ґазди, а він уже тоді вмре. Я знаю, шо чула, якийс чоловік не міг дуже вмерти, то ходили до якогос ворожбита', то казав закручувати у стару вербу' якіс све'рлики. То я ті све'рлики виділа в тій вербі', бо то коло мо'ї тети недалеко бу'ло. Там ті све'рлики закручували і лишєли, зелізні, в старій вербі'. Росла на бе'резі там. Це тут в сусіднім селі бу'ло, у Рашкові, коло тої хати*» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[2079].

[2074] Там само. С. 321.
[2075] Там само.
[2076] Михайлецький О. Похоронні звичаї й обряди в селі Тростянци, Снятинського повіта. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 305.
[2077] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[2078] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[2079] Там само, спр. 713-Е.

По смерті власника годованця коїться, по суті, те саме, що й по смерті відьми чи упиря: «Раз була у баби чорна курка, тай знесла чорне єйце, і баба не мала шо робити, тай сіла на єйце вігрівати. Аж на дев'єтий день виліз такий чортик маленький. То він так (робив), шо баба захотіла, то всьо баба мала (гроші). Аж ту баба ўмерла. Тай забили цьвєками трумну, ту хчьет нести до гробу трумну, ту не дає шось їм нести трумну. І якось ўже ледви вітігнули на двір, а на дворі як сі вітри розвіяли, ту трумну вхопили, хату перевернули і з тої трумни стаў сі порох» (с. Білі Ослави Надв. Ів.-Фр.)[2080], «*Як помер чоловік, то не давав покійника підняти той кіт* (годованець. – *В. Г.*)*: скакав на груди, під ним*» (с. Бусовисько Стс. Лв.)[2081], «*В селі Кричка* (Сусіднє з Порогами село. – *В. Г.*) *був такий чоловік, музикант. Він дуже гарно вмів грати на скрипці. Навіть казали, що в нього є нечистий. Бо коли він вмирав, то довго не міг умерти. А коли лежив на ліжку, то в хаті і в голові у волоссі в нього була купа мишей. Вони позапутувалися у волоссі. Коли його несли до церкви, то був страшний вітер і не давав нести*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2082], «*Та стара, мама, як помирала, то казали, шо дуже мучилась. І кликала цю невістку до себе, шоб вона хоть доторкнулась до неї. І та не пішла. Але дуже в страшних муках померла, і потім не зна'ти, де то ділось. Шо ніби не переда'ла нікому. Балакали таке, шо як такі помирають, то шось робиця в повітрі, з деревами, отаке*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[2083].

Якщо домашнього чорта нікому не передали, він на якийсь час ще залишається на обійсті: «*А ше та Плоти'чиха стара… її… ніхто не знав, який він у неї, вона нікому це не казала. Це люди сами' знали. Та й як вона вмерла, і Юлік прийшов і сів на тру'нву. То як ним кинуло з трунви, то так він і вмер з того всього. Ну але вона не переда'ла так же, відай. Він сі лишив, він ним кинув. Тру'нва стояла під хатов, пуста, і він сів на ту тру'нву, то ним як кинуло, аж умер, той ба'хур*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2084], «…*То казали, шо він має дідька, щез би. А як умирав, то як ніхто руку не дав, то він дуже мучив сі, той чоловік. Бо він хоче руки. Він просит там чи в сина, чи шо. Як подав руку, то він вже вмер. Але ж він лишив сі на цім… земли', о*» (с. Поточище Грд.

[2080] Falkowski J. Północno-Wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1938. S. 88–89.
[2081] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 208-Е.
[2082] ДАА. Зап. М. Мельник 13.07.2003 р. від Климовича Миколи Михайловича, 1929 р. народж.
[2083] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2084] Там само.

Ів.-Фр.)[2085]. У бувальщині зі с. Далешове Грд. Ів.-Фр. бачили панів, які «гуляли» у пустці, де помер господар, – «А тоти′, жи там гуля′ли, тоти′ пани′, то бу′ли злії ду′хи, то ўни′ бу′ли то′го ґазди, шо ў ті хатї ўмер (шо їх ві′кохаў)»[2086].

Подекуди вірять, що по страшній агонії конаючого він дівається невідь-куди: «*То потім та стара, мама, як помирала, то казали, шо дуже мучилась. І кликала цю невістку до себе, шоб вона хоть доторкнулась до неї. І та не пішла. Але дуже в страшних муках померла, і потім не зна'ти де то ділось. Шо ніби не переда'ла нікому. Балакали таке, шо як такі помирають, то шось робиця в повітрі, з деревами, отаке*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[2087].

Господарка, де тримали годованця, врешті-решт зводиться нанівець: «*Це юзик – та це нечиста сила. Я цього бо'юси. В нас тут, казали, Гнат мав того, щез би. Та й багачі були. Але – казала мо'я нені, шо де це є, то там на ґрунті нічо', там всьо сі зводит на ніщо', на пустку зводиццї, і все. Після того. Сей, шо Гнат, то всі живо вмерли, а син дітей не має. Шо кажут, шо зводиця та ґосподарка на'ніц. Шо воно нема там нічо' доброго*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[2088], «*Колис у нас, в одній хаті, казали, шо там того нечистого собі тримає такого, то вони жи'ли на краю, і нічо' їм ніякого багатства не дав, той нечистий. Мали одну доньку', і хлопці били сі, бо це одиначка, це колись було модно, – багачка, одиначка, мали вони більше полі, мали коні, мали всьо, – і так зійшло, і вони перейшли вже… І нічо' не мали вони з тої хати: і ті старі повмирали, і та донька не мала дітей, і вже й вона вмерла. Та донька та'кій вийшла заміж за багатого, за розумного, але вони повмирали завчєсу обоє, вона багато молодша бу'ла від мене. Нічо' він їм не допоміг. Це одиниці таке мали. Він не мав пасіки, бо то кажут, шо й до пасіки собі прикликают. Але в него не бу'ло. Бу'ли коні, був кірат… Але тепер на тім місци та хата стоїт без нікого… Юзик – казали на того нечистого*» (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[2089], «*Казали, шо так бу'ло, шо тому чоловікові злий дух всьо помагав. Але з того нічо' не вийшло, то всьо знищило сі*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[2090], «*І носила то зно'сі під пахов, і вона собі вівела, – і як вона си мучила по тому… Вона з*

[2085] Там само.
[2086] Гнатюк В. Знадоби до української демонольогії. Т. ІІ. Вип. 1. № 422.
[2087] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2088] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2089] Там само.
[2090] Там само, спр. 717-Е.

пейса'ми ходила, така патлата, пейсата, – Боже святий… І вона пішла тако'й, зблудила з розуму була, і цьо все родина їх вигинула погано. І то си лишило та' як є ґосподарство, нихто там не брав нічього. Садибу робили, бо великий город був, але ніхто не брав нічьо' відти, і так си запало. Ше стирчит та хата там. До сьо'днішнього дня ше там шось ли'хе існує, Казали, він там є, то вже най собі сидит там. Він там є… По'ків хтос так… не приюти'т його, най щезає з світа… Кінь, летюча кінь… Тільки – ху-у!.. Воно не виходит поза ґоспода'рку свою» (с. Завалля Снт. Ів.-Фр.)[2091].

Поширені були схожі уявлення про людей, що «знаються з чортами», й на Лівобережжі: «Часом же захопить хто те місце, де таки собі дідько який – не при хатї згадуючи – копишитись зачав, то там і кропило і кадило мало що поможе: життя, може, на свій вік і хопить, а на дитячий або й далі, нічого й замишлять – зведеть ся рід свій на безріддя, на свій "край", на своє "годї". Ви думаєте, що ото паламарі ваші дурно счезли в один раз із світа – не то з того місця, де жили, де ото тепер оселив ся новий? Ні, не дурно! Я вам завіряю, що й піп цей не насидить там довго! Воно й старе попівське містите не з дуже то добрих для життя було: не дурно ж воно старі попи там, які не були, все скублись і дітей до розуму не подоводили: і там є не доброго містечка, хоч трохи. А за паламарівське я знаю добре, що то за місце. Не дурно ж і корінь їх згиб. Не вірите? Ось ви повірите, храни тілько, Господи, мою душу.

Яка житка паламарів отих – Шандрика і Прісї – була, ви самі знаєте. Вони ж обоє усім чортам угождали та ще й як? Не помалу їм служили! Та відьмила, з усіма відьмами накладала. Мови їх уміла! Не то що. А той ковтуна завів під косичкою в себе. Що собаки Марчука біс не бере ніякий, так чоловіка-ковтуна біс не візьме. Ковтуном сього Шандра і дражнили всі. З бісами накладав – це всі знали. Невірний, шмаркатий, гунявий такий був, а жінки, проте, як убивались за ним?! Найкраща хай буде в слободі – його вона буде. Готова завирятись у петлі, а буде його. І вона не краща була. Дітей таки мали, усіх 12-х було у їх – і всі як оси ті були. А голос який був у кожного: так людина не виведе голосом ніколи. А проте – слухайте сюди – як не вгождали тим бісам і як з ними не накладали, а проте біси своє взяли. Літ 20 усього у їх теї житки було, та і яка їх жизня була?! Багато зажирали і очами, і руками, а нічого не

[2091] Там само, спр. 715-Е.

мали ні про старість, нї про дітей. Крутились, крутились вони свій вік, а на девятнадцятому році його з паламарства – бах! Він став гулящіший і ще дужче лупив Прісю свою, на двадцятому вона згинула від його ж і рук, а зараз за нею і він в колючках одуб – з п'яну чи що. Вже п'яно з його було! А діти одно за одним, як мухи в осени, висчезли»[2092].

У бувальщині зі с. Спас, що на Коломийщині, тесть за два золотих ринських купив у Ланчині «чорта», щоб вижити з хати зятя. Оселив чорта у стодолі і годував несоленим, відтак той не давав нещасному спокійно їсти: коли зять сідав до столу, кидав у нього горщиками, мисками, полінами з-під п'єца, одягом з жердки тощо; не давав йому спати: лягав до нього і мучив, а часом і напускав в уста сечі. Натомість тесть перед смертю довго мучився, бо ніхто не хотів від нього того чорта прийняти. Як вірили, «куплений чорт і зараз ще перебуває на тому ґрунті». Це виявлялося у тому, що за цей «ґрунт» постійно «процесувалися», а його власник був найубогішим у селі, хоча за обширом і «добрістю» (бонітетом) землі був цей «ґрунт» найбільшим і найкращим на все село[2093]. В іншій бувальщині з того ж села чоловік, купивши собі у горах «чорта», дуже збагатився і наважився «зламати контракт». У помсту чорт довів його до такої нужди, що той аж повісився. Повісились також два сини та донька того чоловіка, а інші двоє синів залишились живими тільки тому, що закинули батьківське господарство і побудувалися на іншому «ґрунті». «Тепер місце те серед села на саду, де було забудування Семена Николаїшинього, стоїть пустками, – тільки корчик бузини там виріс, з котрого часами вночі чорт виходить, перемінившись у якусь домашню тварину чи в пана, і людей, що на поблизьких стежках переходять, страшить»[2094].

За локальними переконаннями, хату, де тримали годованця, врешті-решт знищить пожежа, – тоді й він «піде з вогнем»: «*Казали, шо де сей юзик був, то кажут, шо на сами'й Великдень… шо став сі вогонь. Шо він з вогнем… шо хата горіла на самий Великдень. Шо він з вогнем пішов. Бо то в сусідстві. Казали, шо він, певне, пішов до сусіди, і в цего сусіди… в того хата не згоріла. А згоріла в цего, де ше жили люди, де пекли паску. І на сами'й Великдень вогонь повстав. І кажут, шо він пішов з вогнем. Шо ніби він перейшов з тої порожної*

[2092] Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині… С. 130.
[2093] Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1888. T. III. S. 87–88.
[2094] Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1888. T. III. S. 88.

хати до сусіди» (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[2095], «*То такого… дуже рідко хто хотів того. Бо то з тим не можна… Воно, кажут, шо добре, але… ну, я знаю, – я того сі бояла, аби його принадити, аби він був. Отут у нас сусідка, казали, шо вона має. Але чи він там є, то я не знаю, бо я не виділа. Диявол, казали. Він помагає, а він – то є диявол, розумієте. Шо він може бути і зле робити, такево, перевертати де шо. Не раз казали, шо, там у долині, шо до хати приходи'в, і не можна було нічо' зробити. Бо перевертав де що є. Потому якось його віпровадили, бо вона, та хата, згоріла, то так вона сі й залишила*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2096].

3.7. Обереги від годованця.

Позбутися годованця було важко, особливо якщо він був не «насланий», а «вигодуваний» на цьому «пляцу»: «*Як господар перебирається – то з ним на друге місце переходить*» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[2097], «*Позбутися було тяжко. Чоловік помирав, а той ся лишав на тому пляцу*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2098], «*То воно там бу'ло і бу'ло, хтозна яке покоління*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2099], «*Він переданий був, той годованець, з діда-прадіда, хтозна ше коли, в тій хаті*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2100], «*То коли він помирав – то йому не давало вмирати. Коло нього сидів. Каже: "Де ж я ся дію?" Його було трудно вигнати. Треба було знати майстрові. Він ся вертав, годованець. То таке за'йшле, шо ся передає, то то є легко вигнати. А годованця – як де на пляцу вигодований – то є трудно. То є справа тяжка. Він ся вертає*» (с. Волошинове Стс. Лв.)[2101], «*Йому тре' було те місце:* [чи в хаті]*, чи в потоці, чи де в якім дуплі: відмовив молитву, і воно полетіло. Нечисте місце – то десь його хтось там перегнав*» (с. Лопушниця Стс. Лв.)[2102], «*Він вмер – лишило сі на онуку, а там – далі. Так, шо той дідько жиє постоянно. То може передавати з роду в рід, він не вмирає. Він на тім місци, де його придбали, він там має бути й бути… десєте покоління*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2103], «*Ніколи. Нє. Не позбудесі ніколи, поки ти жи'єш. І*

[2095] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2096] Там само.
[2097] Там само, спр. 253-Е.
[2098] Там само, спр. 323-Е.
[2099] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.
[2100] Там само.
[2101] Там само, спр. 320-Е.
[2102] Там само.
[2103] Там само, спр. 319-Е.

ти – минучий, а він на тій господарці панує далі. І єго треба здоглєдати і шєнувати: чи твій син, чи донька, чи невістка, чи зєть, чи хто би то не був, – треба його доглєдати. А єкшо нема нікого, він усьо єдно там буде пребувати» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2104], «*Це така бе'сіда бу'ла, шо, каже – має дідька, щез би. І може, десь у кого'сь і таке й бу'ло. Але не знаю, ми сі таким не користували. То є таке якесь, кажут, шо з роду в рід. Шо воно перенесе'ся*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2105], «*Казали, шо там, де є цей юзик, то там багатіют. Він лишає сі з року в рік по роду*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2106], «*Казали, шо… Я не хочу на'ть споминати, бо я бо'ю сі того. Казали, шо як хто хоче, аби йму сі всьо легко йшло… життя, – то кажут, шо він ви'кохує сі… такий сатана. Ві'носит собі під пахов… Тут були такі люди, я пам'їтаю, що казали – їм дуже всьо файно везе… А то недобре на сім'ю. Вікохує сибі діявола. Ві'кохає сибі діявола – їму легко буде, а потому на сім'ю буде пагано. Ну, діти сі лишают, внуки, – і їм потому дуже тяжко. То важко дуже їго збути, він сі не відчепит вас. Дуже трудно…*» (с. Нижня Стинава Стр. Лв.)[2107].

Не допомагало навіть запалити хату: «…господар [каже]: Нам його вже не треба, ми запалимо стару хату, а самі повтікаємо до нової, най він сі спече. А він [домовик] тото вчув. Запалили хату, а самі повтікали до нової. І дивляця. А він до них: "Добре, шо с'мо втекли, бо були сі попекли…" Він то чув… Не могли сі збути його» (с. Сторона Дрг. Лв.)[2108], «*То таке бу'ло: "Йой, я ни'як не можу ся його збути. Що мені робит? А я візьму запалю хижу". Та й взяв та й запалив господарь хижу. Запалив хижу, а сам ся випрістав гет. А він приходит, йому пові'дат: "Добре, шо'сь ми повтікали"*» (с. Мшанець Стс. Лв.)[2109].

Враховуючи нелюбов годованця до соленого*, його можна було вигнати ропою: «*Якщо дідько сидить на поді, треба розвести сіль з водою і покропити під, і дідько зникне на все*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2110], «*Мама мо'ї росказувала, шо ґазда пішо в до церкви, а він перетворив сі в пана та й спав в коморі на*

[2104] Там само.
[2105] Там само, спр. 713-Е.
[2106] Там само.
[2107] Там само, спр. 721-Е.
[2108] Гощіцька Т. Про вірування в «домовика» в українців… С. 64.
[2109] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.
* Це, очевидно, пов'язане з його сприйняттям як нечистої сили. Зосібна, Катаржина Леньска пише, що сіль є апотропеєм, який «замикає дорогу демонам та нечистим силам, унаслідок чого не матимуть можливості вторгнення до світу людей». Łeńska-Bąk K. Sól w obrzędach pogrzebowych. *Literatura ludowa. Dwumiesięzcnik naukowo-literacki*. Wrocław, 2000. № 1 (44). Styczeń–Luty. S. 13.
[2110] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 46-Е.

мішках. А ту слу'жниці намовили, шо візьми окропу і поллєй його. І та таке зробила, і він десь чи вмер, чи згинув. То ше потім її ґазда наказував – Шо' ти зробила?..» (с. Богрівка Бгр. Ів.-Фр.)[2111]. Прикметною є розповідь з смт Чернелиця (Грд. Ів.-Фр.), як на Святвечір оберігалися від чорта за допомогою солі і часнику: «[На Святвечір] *стоїт на столі три хліби', три колачі плетених їден на одному (та' як на парастас), і там та' гі ямка, і стоїт сільничка і головка чіснику. Я кладу головку чіснику, бо то кажут, шо дідько приходит паскудити в це… Кажут, шо то дідько… там всі страви соле'ні, всі, лиш одна пшениці несоле'на, – і шо він іде шос там кинути чи плюнути, якшо має сли'ну, дідько. То тому кладут там сіль і чіснок. Він чіснику боїцці. І солі. То стояло два тижні, і ті колачі, і той чіснок, доки ксьондз не йде світити*»[2112].

Не любить він молитви, свяченої води, свяченої пшениці: «*Водою свіченою кропили, як шось таке з ріжка'ми гримало*» (с. Міжгір'я Бгр. Ів.-Фр.)[2113], «*Чи свяченою пшеницею.., свяченого йому дає, тільки свяченим, окроплює водов хату, обходять дванадцять разів – і всьо*» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[2114]. Часом допомагав від годованця вісім чи дванадцять разів освячений мак-«дикулець»: «*Шоби кому не шкодило – по порогах собі каждий посвящував*» (с. Росохи Стс. Лв.)[2115]. Не зайде він нібито за лінію, окреслену свяченою крейдою[2116].

Згідно з розповіддю з Опілля (з околиць Бережан), годованця прогнали йорданською водою, взятою у дев'яти людей. Один господар «мав чорта у подобі чорного кота, що сидів на стриху коло комина, а господиня давала йому кожного ранку несолене молоко». Коли злодій у того господаря хотів вкрасти мішок з зерном, «скочив з гори на мішок чорний кіт і сказав: "Не руш!" Господиня намагалася позбутися чорта, посоливши йому їжу, але після того лише згинуло в господарстві кілька штук худоби і коней, а "кіт" солоного молока їсти не хотів». За порадою знайомого, господиня на Йордан стала у воротях і попросила освяченої води у дев'ятьох перехожих, відтак запрошений дяк окропив цією водою хату і все обійстя. Поки кропив, багато людей чули крики «Пече! Пече!» Опісля від хати крик перенісся надвір, і люди бачили, як у куті, де

[2111] Там само, спр. 327-Е.
[2112] Там само, спр. 713-Е.
[2113] Там само, спр. 327-Е.
[2114] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 253-Е.
[2115] Там само, спр. 320-Е.
[2116] Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske… S. 463.

два плоти сходяться на городі, бухнув з корча бузини вогонь, по чому засмерділо смолою. Крик припинився, і тільки корч бузини лишився трохи осмалений. У результаті господар дуже дякував за пораду, бо «він був записаний чортові на 25 років, і вже наступного року мав віддати йому душу»[2117].

За матеріалами І. Волошинського, від домашнього чорта оберігає служба Божа та обхід хати з процесією та мируванням. При цьому, що прикметно, процесію довкруж хати провадили «як за мирце′м» (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[2118].

Збутися домашнього чорта можливо через жорсткі самообмеження, глибокий піст і молитви:

– «*В нас оден… Зараз вам розка'жу за Івоніка Міська. Він поїхав… Хотів якогось щісті. Та й поїхав дес у гори, та й йому прода'ли. Ну, прода'ли йому якогось того щезло би, то він… Я вам ка'жу, шо* [потім] *він три роки не їв, лиш хліб і воду. То йому покуту ту да'ли. Але з ним він… ну не знаю. Він думає – си піду до церкви. І тримав хрест. Як той хрест від него додолу як кинуло по церкві! Отако теле'пало ним. І потому він вже хотів збути сі, він не міг. Він пішов до священиків, сповідав сі, і пішов до дяка', і їму дяк сказав – ти пости. І він точно. Він пас худобу сво'ю, він вночи носив дітем молоко і відти приходи'в, їсти не їв, но хліб і воду. Три роки. Відтак він пішов десь в Почаїв, з Почаїва йшов – заблудив сі, десь там спав в стирті, так йому на голову було недобре. Но сам він хати' поставив, сам поставив хати, чисто все, і там він і не ночував. Тепер там син сидит. А додому він… там не ночував ані раз. Як метіль була, зима, то він у пивници на бараболи спав. А йшов до нас, якась шіпа, то він там не раз спав. Він николи в селі вдома в тій своїй хаті не ночував. Ніколи*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2119].

– «*А вже як бу'ла жінка, шо прийшла до нас… Мо'я сестра купила корову в жінки. Купила корову в жінки… Я ч'ос, ви знаєте, шо й ниньки, хотіла'м декому розказати, та й мені мороз кілом, відай, іде. Бо я в це не вірила, та й бояла сі, та й всьо. А вона… з Вільхо'вец, мо'я сестра купила корову. І пото'му цє жінка, в нас вісіллє', в сусіди, і цє жінка має торбу на пле'чих, і прийшла в село до церкви, а в церкві брали шлюб. Ну, і вже вечір зайшов, вона з цими*

[2117] Świdnicki B. Opowiadanie o dyable. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1897. Rocz. III. S. 152–153.
[2118] Гнатюк В. Знадоби до української демонольогії. Т. II. Вип. 1. № 440.
[2119] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.

людьми зайшла, помолила сі… ну – хоче переночувати. А вони мені кажут… бо я – друга хата від них, одє візьми ту жінку та й в нас переночуй. А я ка'жу – най бу'де. Взє'ла цу жінку до хати… А вона каже до мене. Лиш поріг переступила та й каже – а як ви сі називаєте? А я сказала. – А ваші мама як? Знов… Вона вклікла', помолила сі, вилізла на піч.. А я ка'жу… А вона мені зачинає розказувати. Каже – ви знаїте, шо я така бу'ла ґаздині, я мала свій млин, я маю поле, я, каже, празники' робила, шо в мене по два столи людий в хаті, празник в нас в селі. Але мій чоловік мав того, щез би. (Бо вона не хоче – бо вона не хоче). А я не пристаю, бо я сі мо'лю. А він мене дуже клєв. Так мене клєв, бо лиш він, а я нє. І мала'м сина. А він мене дуже клєв, а я його лишила, пішла в монастир. Попросила'м сі там в монастирі – буду' служити у вас, лиш пішла'м від него. Ну але шо – він мене найшов. Найшов мене, привів далі. Але – я так мо'лю сі, таки, думаю, ти мене не переломиш. А він заслаб. Він заслаб, і дуже кєжко слабий, каже до мене – дай мені руку. А я не хокіла. І він му'чено умер. Пхали 'му кожух під голову, аби вмер, бо кажут, то… і він дуже му'чено вмер. Як він му'чено вмер – він у мене лишив сі на ґрунті, жіночко. Як він у мене лишив сі на ґрунті, то я так сі мучила, шо я не могла вам сказати. Я йду тамка, я мо'лю сі, а він навпере'д ме'не. Дає мені такий файний золотий ланцюшок… А я ка'жу – а хто він? А вона каже – хлопчик такий-во. І бере, каже… Бо він їй сі не покаже іначе, бо то він перемінює сі іначе… а хлопчик дає мені ланцюшок – ходи зо мнов… Я думаю, то… а син за мнов стереже. Каже – він мене завів в бзи'ни і той ланцюшок мені дає. А син мене прибіг забрав, бо ми ніхто сі їму не підчинили. Він, каже, худобу мені всю кіда'в в жолоби', він так мучив цу ґоспода'рку… А я, куда хо'джу, та й сі мо'лю. Та й ка'жу – Матінко Божа, Ісусику, віратуй мене, як я буду… віратуй, 'би він мене сі відчепив, то я буду' сі молити, поки жити буду, і не буду ґаздувати. І я, каже, тогди… Вона як міні розказує – ви знаєте шо? А хата трошки відхиле'на, такий вітрец був… А мені мороз кілом іде, а вона каже – я вам, жіночко, правду ка'жу. Я, каже, тогди сі мо'лю, а він мені далі. А я сі мо'лю. Та й ка'жу – Матінко Божа, ти, Ісусику, як мене віратуєш, я всьо це здам, дам млин на церкву… Бо во'йна – побили церкву кулі в них, ну, блєху побили. Бо в неї… вона була… каже – ґоспода'рка, блєха на млині, хата під блєхою, стайні' під блєхою. А я казала, шо як я відмо'лю сі, 'би він сі мене' відчепив, то я дам на

церкву блєху з млина. Хати дам – най хто хоче, най бере. А син оженив сі в зєті, а він, відав, та й сина спаралізував, а невістка – шо година зробити? Але він сі невістки не чіпав. А я тогди, каже, я'кось я ходила-ходила до церкви, і відходила, і він мене лишив. Я все, жіночко, розда'ла, а в торбу собі взє'ла неґі'лну – шма'ті убрати сі, і бу'де мені. І пішла світами. Того' я в вас ниньки бу'ла. Ночую. Я вже сі боя'ла вийти з хати, ви знаєте? Вона як мені наказа'ла. Я вже сі бо'ю вийти з хати, таки там на вісіллє' на вечеру, бо… Вона каже – ви мене замикайте, я спокійна, я нічо' з тим світом не маю. Я собі жию з Богом, а з світом не маю. І до сво'го села я навіть не наверта'ю. Син уже помер, а я всьо розда'ла і нічо' не маю. А рано встали, я ка'жу – я вам дам молока напити сі. Нє, жіночко. Я доки не на'йду церкву, аби я сі помолила, то тогди я сі буду' їсти. Хоште, дайте кусок хліба, аби я поклала в торбу, 'би я ззіла. Я сказала, шо поки я буду' жити, бу'ду шукати каждої днини церкви, село від села, а туда сі не ве'рну і не буду з цим світом нічо'… То я такий страх мала, шо бояла сі піти» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2120].

Домашній дідько загалом сердиться, коли його господар контактує зі священим: «*Але каже – я прийшла на Велиґдень до церкви. (А то в нас стоїть плащівници в церкви) Та й я, каже, ймила си за плащівничку, бо старі люди лапа'ют, як встают. А в мене, каже, купа дров була наколе'них. А я, каже, прихожу з церкви – а він мені розки'дав всю купу дров по подвірю. Ні вітру не було, нічого. Злостив си, каже, шо я ймила си за плащівничку*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[2121].

Попри це, використання проти нього священини вважають мало ефективним: «*Не дай бог дати йому свячену воду, бо він всім починає кидати, всіх ко'пати*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2122], «*Якби с там, де їму місце, в хаті, чи в стодолі, чи де, крапнув свіченої води, то не дай Бог. Ти собі там світи, а туда… так якби той горілки капнув*[*]*. Він собі ґазда, він ґаздує. Ти собі світи, а мо'є місце – тут мені не маїш права свіченого давати, і всьо*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[2123], «*Він всюди є. Знаю, шо оден чоловік мині переказував, шо в него*

[2120] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2121] Там само, спр. 715-Е.
[2122] Там само, спр. 46-Е.
[*] Перед тим респондент розповідав бувальщину про те, як годованцеві не сподобалося, коли в його посуд увілляли горілки.
[2123] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.

таке в стайни бу'ло. Може, він там вженив сі, та нихто єму не казав. Каже – я як сі помо'лю, так правильно, щиро, до Бога, каже – всьо! Прихожу: корова перевернена в яслєх догори ногами» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2124].

Нерідко за допомогою зверталися до «вро′женого» упиря, щоб той «дав ради». Упирі вміли переносити годованця у новому поливаному гладущику («горнці») на нове місце, «у ліса». Не зміг би годованець перебратися назад і через річку, однак переносити його через воду було небезпечно: «*Десь ’го ніс через воду, і він його за'бив. Через воду не дався перенести. То таке говорили. Через воду він не пі'де*» (с. Соснівка Стс. Лв.)[2125].

Крім упирів, «вичитати» годованця з хати на нове місце міг священик, вміли «раду давати», знали «молитву» від годованця також майстри, ворожбити, ворожки тощо: «*Ще'зло би? То казали, шо бу'ло. Ви знаєте – ади в нас в сих сусідів… але се нє шо тепер, а там хати вже нема. Та якус цю біду собі бу'ли відкис… чи то дес купили якус корову були, чи шо… І ви знаєте, шо сю біду ’д хаті бу'ли собі… Яке то бу'ло страшне… І шос за дівчинов ходило і дес її все кликало, і так воювало… Ше дотепер по ме'ні аж мороз іде, як вона розказувала, шо ’ ади' – так коло хати дві корові там стоє' на оборі. А кульчики, каже, стояли у шафці в шклєнці. І, каже, в’ни сі див’ї – а ті кульчики вже навкола коров гуляют. Йой, таке бу'ло, всяку біду таку робило… В’ни студенец в другій хаті поклало, а се в кождий студенец вазонків нати'кало нащепило. І так вони не могли того збути сі, аж привели якус жінку відти з горів, та й та жінка всьо там робила… І я'кос так – воювало все у полудне. То як в’на робила, то так вило шос коло хати…*» (с. Жуків Тлм. Ів.-Фр.)[2126], «В старих закинутих будівлях мешкає з л и й д у х; в разі руйнування такого будинку злий дух в сусідстві шукає сховку, але достатньо закреслити доокола дому коло свяченою крейдою, і не прийде. Ворожки (в оригіналі – *wieszczki*. – *В. Г.*) тутешні вмійють його також спровадити, навіть з людини»[2127].

Щоправда, вони не завжди хотіли це робити, особливо, якщо людина перед тим по глупоті набула годованця з власної волі: «*Колись-колись люди мали… (А в горах – то там не господар, як того нема. Турка, то там – хата через хату…) Каже* [одна]*: “Піду до Гаврила* (місцевий “дід”. – *В. Г.*)*”, – шоб він їй*

[2124] Там само, спр. 319-Е.
[2125] Там само, спр. 320-Е.
[2126] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[2127] Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske… S. 463.

то забрав. Вона якось яйце носила чи шось… си вигодувала. Но а мо'я мама каже: "Но а де він є?" – "А вот коло мене…" (Бо вони не виділи, ні). Вона прийшла до Гаврила, та й буде сі вертала. Вони так той бурак роблят [на дворі]*, лишень сі дивлят, чи та баба не йде. Приходит…* [Мама питає:] *"Ну, шо Гаврило казав?" – "Казав – як ти сама си вигодувала, то з чим прийшла, з тим і йди"*» (с. Переможне Грд. Лв.)[2128].

Категорія «непростих» людей, котрі «шось трохи знали за него» і могли годованця вигнати, дати йому нове місце або й знищити, була досить широкою. Один ґазда справляв сусідці січкарню, а годованець йому заважав, відтак той ґазда сказав: «*Ґаздиньо, йди си роскажи свому панови, 'би ми січку в очи ни метав, бо я, – каже, – 'го вижену звідти. Я ше маю так само для нього таке, шо 'го вижену*» (с. Великосілля Стс. Лв.)[2129]. Інша бувальщина розповідає, як «*хату розбирали, і чоловік виліз, як знімали дах, і там шифер вийняв і сказав: "Йди там (до тої другої хати), ти юж ту місця не маєш"*» (с. Лопушниця Стс. Лв.)[2130].

Вигнання годованця, однак, не проходило безкарно: «*Приносив всьо: велися кури, телята. Як його виганяли – то всьо вмирало, і так було зі 7 літ*» (с. Верхній Лужок Стс. Лв.)[2131], «*Були люди знахарі, які давали від нього ради. Треба було його підкурити і винести в таке місце, де люди не ходять. Але хто то поніс, то так би було на нього то перейшло. А свекруха невістки пошкодувала і каже: "Я вже стара, а ти молода, діти маєш, дай то я понесу". Та й понесла, і за три дні померла*» (с. Бабине Стс. Лв.)[2132].

Годованця можна було й знищити. Як і чорт, він боїться блискавки («де грім – то в него б'є»). Відтак популярним є сюжет, як господар заманює годованця перед громовицею у поле нібито оглянути посіви. Від грози обіцяє прикрити капелюхом, однак не виконує обіцянки, – і годованця вражає блискавка: «*Каже – прийшов до ворожбита, каже – я зро'блю. Каже: вот у неділю возьми його виведи на поле. І – буде хмарка. Він буде тікати додому – не дай, каже. Возьми капелюх, постав капелюх, най лізе під капелюх. А сам відійди в сторону. І то й так – він вивів його, і дивилися й поле, і всьо. І потім – йде та*

[2128] ДАА. Зап. 26.10.2014 р. від Цяцяка Мирослава Євгеновича, 1954 р. народж.
[2129] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[2130] Там само.
[2131] Там само, спр. 208-Е.
[2132] Там само, спр. 323-Е.

хмарка. Той – тікати додому. "Нє, – каже, – шо ти боїссі, – каже, – ти зо мною. На – лізь під капелюх". Той заліз під капелюх, [а той відійшов] *– грім вдарив і вбив*» (с. Волошинове Стс. Лв.)[2133], «*Накривали капелюхом, а то ся грім вдарив, та й вода 'го розпи'рсла. То йден косив. А то грім, надходи'ло. А він* (годованець. – *В. Г.*) *– тікати. Пові'дат* [йому господар]*: "Та я'к будеш тікати, як ше мушу в поли кі'лля класти". – Та де ся дію я? "Я тебе прикрию капелюхом". Та й грім вдарив, та й…*» (с. Мшанець Стс. Лв.)[2134].

Згідно з відомостями І. Вагилевича, «дідьки живуть так довго, доки їх не вразить грім або не вб'є людина ударом руки наліво, поза тим життя їх безконечне»[2135].

В смт. Добромиль зафіксовано й ще один спосіб: «Як нікого не буде вдома, скажи: "Петрусю, ходи господарку оглянути". Взяти чорта за пазуху, одягти в кожух, скидати в прірву, і втікай до сонця конем; як перестане гриміти – ти врятований» (смт Добромиль Стс. Лв.)[2136].

На закарпатській частині Гуцульщини домашнього чорта закручували у «вінчану хустку», в якій він начебто втрачав силу, і відносили на те місце, де будують нову церкву. Також могли його позбутися, доручивши роботу, яку той не міг виконати. Останній спосіб був поширений і в долинян Закарпаття: зазвичай домашньому дідькові доручали випрати набіло чорну овечу вовну або чорну гуню[2137]; використовували його й українці Словаччини[2138].

Усе ж, як правило, люди, котрі «знали дати ради», не виганяли і не знищували домашнього духа, а лише усували наслідки заподіяного ним лиха. Наприклад, щось «пошептавши», можна було відносно легко вийняти худобу з-за драбин, – годованець, так би мовити, «дозволяв». Іноді він і сам виправляв зроблену шкоду: після того, як «знаючий» чоловік кидав капелюха в уявну пожежу, полум'я зникало; після однієї лише фрази: «Тху! Хто зметав – той витягне!» – худоба опинялася на місці.

[2133] Там само, спр. 320-Е.
[2134] Там само, спр. 323-Е.
[2135] Вагилевич І. Бойки, руcько-славянський люд у Галичині. С. 127.
[2136] ДАА. Зап. Уляна Мовна 03.07.1998 р. від Владики Степана Івановича, 1934 р. народж.
[2137] Король В. Народна демонологія гуцулів Закарпаття. С. 99.
[2138] Varcholová N. / Вархол Н. Ľudová démonológia ukrajincov Slovenska / Народна демонологія українців Словаччини. Svidník, 2017. S. 171.

3.8. Уподобання «домашнього чорта» і застороги щодо поведінки господаря.

Співжиття з домашнім духом зобов'язувало його господаря до певних пожертв та правил поведінки, про що свого часу зазначав ще І. Вагилевич: «*Дідьки*, рідше – *діди*, а також *дьоди* (порівн. північноросійське *дедушко домовой*, сербське *додо*, чеське *дїблік*, словацьке *дунда*) – це духи-опікуни домашнього вогнища. Місцем їхнього перебування є звичайно піч. Їх діяльність поширюється на домашнє життя і різні галузі господарства. Взаємини дідьків зі своїми господарями основані на певних умовах: за свої послуги дідьки одержують одяг – старе ганчір'я, постіль – тихий закуток, і їжу, котра повинна бути несоленою. Тоді вони дбайливо займаються господарськими справами: випасають і доглядають худобу, охороняють посіви, а якщо господар пасічник, рибалка або мисливець, – збирають рої, допомагають ловити рибу і наганяють на нього звірину»[2139].

В А. Фішера знаходимо відомості, ніби господар мусив навіть організовувати домашнім чортам дозвілля: «Щопершого в кожному місяці мусить господар зробити доопівночі в хаті своїм хованцям місце на танці і музику, тоді кілька хованців приграють на інструменті, а решта танцюють»[2140].

За відомостями з Турківщини, «*Фе'ді – нечистий дух, який живе на господарстві, він помагає, шоб усе велося, взамін требував, шоб на господарстві кожного року мусила бути прибудова нова або кожен рік господиня мала народити дитину, – їх мало бути семеро. Господиня, помираючи, мала передати його, здебільшого старшій дочці*» (с. Вовче Трк. Лв.)[2141]. Тут треба зазначити, що сьома дитина у сім'ї, за доволі частотними уявленнями, народжується відьмою або упирем, так що цими вимогами домашній чорт, по суті, дбав про своє майбутнє.

Повсюдно поширена віра в те, що годованця треба було годувати. Їжу в мисці чи у черепку ставили на горищі біля драбини, безпосередньо «на під», під платвою чи «на платву» на стриху, «на сіни, на тік в сінех», під каглу в сінях або на кінчик «ґраґарє» (сволока), який виступав у сіни; у випадках, коли місцем перебування домашнього духа було дерево, несолену кашу ставили у

[2139] Вагилевич І. Бойки, русько-славянський люд у Галичині. С. 126.
[2140] Fischer A. Rusini. Zarys etnografji Rusi. Lwów–Warszawa–Kraków, 1928. S. 128.
[2141] ДАА. Зап. у 2017 р. від Бахура Юрія Миколайовича, 1981 р. народж.

дупло: «*Лихе бу'ло на поді, шось там гримало, ко'втало. Говорили, шо треба їсти дати, віднести на під, аби не бу'ло голодне, бо лихе буде*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2142], «*Таке говорили, шо юзика тре' годувати, бо він як злосний, то може хату підпалити. В хаті, казали, шо він в комині*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2143], «*Жив на поді'. Їсти їму на під подає, там на фасіяті таке вікно є…*» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[2144], «*То йму ставили їсти на під на краєчо'к*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[2145], «*Їсти їму на під подає, там на фасіяті таке вікно є…*» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[2146], «*І ше так говорили, шо я'к треба бу'ло: сідали їсти, то вже клали до сіни'й, шоби то воно ви'стило; а другі кажут – ні, то для того, шоби він покуштував*» (с. Великосілля Стс. Лв.)[2147], «*То, шо сами їли, та й то'му давали*» (с. Виців Стс. Лв.)[2148], «*Казали, що якщо хто мав годованця – нечисту силу, шо йому допомагав в хазяйстві, то він йому мусів з каждої страви, яку клав на стіл, дати і відносив там, де сидів той нечистий*» (с. Дністрик Стс. Лв.)[2149].

З тексту, поданого М. Зубрицьким, дізнаємось, що домашнього духа належало поїти, причому зі сліду: «В селі Ґалівці, староміського пов., жиє заможний ґазда. Називають єго Благий, пише ся інакше. Є старий отець, і щось два сини. Раз якось вибирав ся старий і найстарший син в дорогу, тай вийшов на задні двері і мовить до своєі жони, що щось робила в горідци: “А не забудь напойіти го”. А вна відповіла: “Коли я ся го бою”. – “Не бій ся, не бій”. А стояв за плотом сусідський парубок і всьо чув. Хованця поять з сліду. Упав дощ. Того самого дня ішов тот парубок дорогов і видить, що якась баба на дорозі прикучнула. Приходить близше, а то Блага; надслухує, і чує як она припрошує: “Пий любойко, пий!” Парубок без душі як не пустить ся, аж ся за ним закурило»[2150].

Зрідка трапляються свідчення, ніби «*Годували 'го кров'ю: лизав кров з бочки*» (с. Букова Стс. Лв.)[2151] чи що ставили годованцеві саму лише воду: «*Де с*

[2142] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2143] Там само.
[2144] Там само.
[2145] Там само, спр. 715-Е.
[2146] Там само, спр. 713-Е.
[2147] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[2148] Там само, спр. 323-Е.
[2149] ДАА. Зап. Тарас Ярош 13.07.2005 р. від Сас Теодозії Іванівни, 1930 р. народж.
[2150] Зубрицький М. Про хованців. *Житє і слово: Вістник літератури, історіі і фольклору*. Львів, 1895. Т. IV. С. 185.
[2151] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 208-Е.

си вікохав, там тримав… Казали, шо клали не свячене, ні хліб – хіба воду» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[2152].

Інші вважають, що годованець п'є молоко: «*Щезник, чорт, дідько. Соленого аби не дати, бо він злостит сі, треба молока давати солодкого, ставили на вікно* [кожного дня]» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[2153], «*Під дашок на вугла давали 'му молока*» (с. Верхній Лужок Стс. Лв.)[2154], «*Молоко несут на під. І кажут, шо то ззідає*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2155], «*Молоко несут на під. І кажут, шо то ззідає*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2156], «*На згарищі старої хати у старій грушці живе антипко і стереже подвір'є. Відьма ставила йому молоко і несолене в мисочці біля грушки, щоб помагав. Так само ставлять йому і за піч. За печами в старих хатах сидять антипки*» (с. Гаї Пст. Лв.)[2157].

Відомості з колишньої Проскурівщини про те, що «вихованця» годують пшеничними паляницями і молоком, знаходимо у П. Чубинського[2158].

Щодо молока були й певні застереження – корову не можна було хрестити, а доїти належало навідліг: «[На печі] в місці, позначеному *k* (Автор подає рисунок печі. – *В. Г.*), знаходиться в старих хатах заглиблення в печі, *кут*. В новіших і нових хатах заглиблення того нема. В заглибленні тому, в чисто вимащеній грубці, в якому спав зазвичай кіт, перебував добрий дух домашній, *слуга* (*чортик*, *чо'ртій слуга*). Тому духові домашньому ставлять там свіжовидоєне молоко. При доїнні належало тільки вважати, аби не перехрестити корови, молоко котрої було призначене для цього чортика»[2159], «*Дає му їсти раз у добу. Він має окрему лишку і миску, – і горище… а страву не сміє солити. Кажут, він собі держит єго над горішником у ринці, і у ринці стоїт човник для него. Та дают єму їсти, як від корови молоко унесе, але то молоко доїт на віглі* (навідліг. – *В. Г.*)»[2160].

Пасічник годував свого «помічника» медом: «*Треба перемацати каждий вулик лівою рукою, як бджоли перший пилок в соти ставлять, і примовляти:*

[2152] Там само, спр. 721-Е.
[2153] Там само, спр. 719-Е.
[2154] Там само, спр. 208-Е.
[2155] Там само, спр. 713-Е.
[2156] Там само.
[2157] ДАА. Зап. у 2017 р. від Тетяни Паробій, 1992 р. народж.
[2158] Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край… Т. I… С. 208.
[2159] Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Łomnicy. Lwów, 1938. S. 53.
[2160] Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонольоґії… С. 78.

“Най се бджола мед несе, а мені копійку”. Мій тато ше вмів підливати вулики, але мене не хотів вчити, казав тоді – дідькови треба бутиль меду раз в рік давати» (с. Боків Пдг. Трн.)[2161].

У бувальщині зі Стрийщини годованець просив у служниці сиру: «*Я була мала, я дуже тото слухала від старих людий. Мо'я баба… Не мама, а баба мо'я. То колис діти служили, бо то не мали – шо то ї'сти – діти. І мо'я баба служила в одного чоловіка. Ну й і баба… То колис не бу'ло потолків, лишен так хата, а так догори комін, і… І під хіба був над хатов, а над тими сі'нами вже по'ду не бу'ло. Мо'я баба… (То баба говорила мені) Шо баба пішла… Бо то колис були вівці тримали та й бриндзі тоти робили. Та й господар віправив… (А баба ще дитинов там служила) “Іди, дитинко, сира принеси з комори”. І баба йшла по той сир, а там із поду щос ге каже до баби: “Дівко, дай ми бриндзола'…” І* [каже] *я си дуже напудила, і той сир баба впустила із мисков і плакала дуже. А баба не виділа нічо’, лиш щос там заговорило. То баба казала, а чи баба брехала, я не знаю. Той лихий*» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[2162].

Подекуди годованцеві варили чир: «*Параско, ну а там у вас в сусідстві, нє? Драбинов несла на під. Ну і він та'кій все… Каже, от недавно, в Федишинки, коло нас. То драбина на під прив’єзана навіть там до балька, то чоловіка як нема, жінка як іде, аби не посунулася з драбинов. І дає їму чир ко'втаний усе, кукурузяний чир. Наколи' вже їсти хоче, тоди лізут догори дає йому їсти. То багато бу'ло так, тепер нема*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[2163], «*Бу'ло таке, що чоловік був багач. Мав свою машину, шо молотила, мав сво’є поле, в нього робили люди. І все казали, шо ади – він має дідька. Казали, що – ади, як дідько помагає молотити… Ну але кажут, шо цей чоловік, то… люди роб’ї, машина молотит зерно, а їму жінка… Каже: “Вари живо, бо другий їсти хоче”. То лише варила чир кукуру'дзіний, таке рідоньке. На стрих ставили, він на стри'ху жив, на поді'. А якшо йому не принесут їсти живе'нько, то так лупит на поді', якби' танк їхав*» (с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[2164].

[2161] ДАА. Зап. Яна Кухар у 2018 р. від Будза Миколи Миколайовича, 1945 р. народж.

[2162] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е. Треба зазначити, що аналогічний сюжет про домовика побутував на Західному Поліссі. Давидюк В. Золота скриня… С. 75–77. У цьому випадку, на думку автора запису В. Давидюка, оповідка має еротичний підтекст: домовик на горищі просив у служниці «барла» (буквально – ведмежої шкіри), що можна сприймати й у переносному значенні. Не заперечуючи цієї версії, можемо припустити, що він просив реальну шкіру, щоб вбратися, адже саме «волохатий» домовик приносить господарству достаток. У будь-якому разі, паралелізм оповідок про годованця й домовика очевидний.

[2163] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.

[2164] Там само, спр. 717-Е.

Нерідко домашньому чортові готували несолену кашу. «Хованця тримають багаті господарі на стрихах і годують їх несолоною кашею»[2165], «*Чорт, казали. Щос годували… ’Би не солити. Їжу давали… Якус там кашку йому на стрих*» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[2166].

Переконання, що чорта-годованця потрібно годувати несоленою їжею, повсюдне. Годували защораз тим, що їли самі, тільки несоленим: «*Варили, каже, то, що їли вони, то і йому, але шо то він – несоле'не, їму не соліт, не любит соле'не. Т о бу'ло в Лукавиці*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[2167], «*Казали, несолене давати*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[2168], «*Юзик не казали, казали – дідько. Та помагав – багачі бу'ли. Він то добрий, але як не дасть йому якоїсь їди несоленої, то кидав їдов в того ґазду'. На п’єц ставили*» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[2169], «*Їсти йму давали, несоле'не ше. На поді' жив*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2170], «*Казали, шо він має, шо дає в мисочьку їсти, нічьо не солит. Шо в’ни їли, те й він, лиш несоле'не на стрих клав. Але ци то їло, ци то нє, то ми не знаємо*» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[2171], «*В нас був такий чоловік, шо їму все добре велося. То казали – о, має нечистого на поді'. Шо годує… Але нихто того не бачив. Казали, шо ця газдиня, шо він їм помагає добре газдувати, мусила годувати його несоле'ною їжою*» (с. Велика Кам’янка Клм. Ів.-Фр.)[2172], «*Якшо купив собі то, то маєш на поді', даєш їму там їсти несоле'не… Воно в коминку' сидит. То як палиш у кухни, то його виганяєш з коми'нка. Він не буде сидіти в диму'*» (с. Велика Кам’янка Клм. Ів.-Фр.)[2173], «*Мількові давали несолену їду і клали на платву. Казали, шо він на поді живе.* [Говорили:] *“А ти чо’ їж несолене, як той, шо за платвов сидит*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2174], «*На платву несолене ставили*» (с. Гута Бгр. Ів.-Фр.)[2175], «*Несолену їду на той кінчик ґраґарє там клали. То від поду так*» (с. Гута Бгр. Ів.-Фр.)[2176], «*Казали, що має того, моци би не мав. Десь на платві. В стодолі на*

[2165] Sokalski B. Powiat Sokalski… S. 250.
[2166] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2167] Там само.
[2168] Там само, спр. 717-Е.
[2169] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2170] Там само.
[2171] Там само, спр. 715-Е.
[2172] Там само, спр. 717-Е.
[2173] Там само.
[2174] Там само, спр. 319-Е.
[2175] Там само.
[2176] Там само.

платві. Там йому клали їсти вже, та аби не солили» (с. Луквиця Бгр. Ів.-Фр.)[2177], «*Десь на поді за комином чи в бощі, де він там мав кімнату, ставили йому їсти несолене*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2178].

На Старосамбірщині спорадично поширене уявлення, що несоленим домашнього духа треба було годувати на Святвечір: «*На Святий вечір несли ’му їсти на стрих, несолене*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2179], «*На Святий вечір – сами не вечеряют – перше йому дают. Ставлят на платов, геть догори. На крайню платов*» (с. Мшанець Стс. Лв.)[2180], «*То в нас був такий німець, то він на Святий вечір, перед Різдвом тому годованцю 12 страв несолених носив*» (с. Дністрик Стс. Лв.)[2181], «*Гудованиць, фе'дько. Тут в нас в одній хаті, казали, сидів. Там потім священик жив. Кажут, шо на Святий вечір дванайціть страв їму треба давати, раз на ціли'й рік. І він тим живе цілий рік. А на Святий вечір його тре’ го'стити. Так кажуть. Десь там їму ставлять. Солити, кажут, не можна було їму*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2182], «*На Святий вечір треба було всю страву не солити, там варилося сім страв, і ніяку страву не солити. Каждої страви дати йому їсти, і тоді той помагав. Та їк дасте йому солоного, то він збитки зробит*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2183], «*Я сі того бо'ю пана. Так казали, шо все несоле'не їму давали на Світий вечір*» (с. Нижня Стинава Стр. Лв.)[2184].

В одній з оповідок годованець сам вимагає у господаря: «*Все на Святий вечір має бути двінайціть страв несолених. На поді* [під платву] *все маєш мені винести на тарелях, аби було несолене*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2185].

Годівля годованця на Святий вечір у Карпатському регіоні вповні відповідає такій же ритуальній годівлі домовика на Поліссі, а разом з тим співвідносить не лише домовика, але й годованця з душами померлих, яким на Святу вечерю лишали гостину. На Святвечір годували й опільську *обіжу*: «[На Святвечір] Страви, як стояли на скрини, так їіх і лишають при горіючій лампадці на ніч для “Обіжі”. Як би не лишити, вона, кажуть, дусити буде

[2177] Там само, спр. 327-Е.
[2178] Там само, спр. 323-Е.
[2179] Там само.
[2180] Там само.
[2181] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е.
[2182] Там само.
[2183] ДАА. Зап. Тарас Бодак 07.07.2005 р. від Мисіва Федора Івановича, 1928 р. народж.
[2184] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2185] ДАА. Зап. Тарас Бодак 10.07.2005 р. від Гасиджака Василя Івановича, 1928 р. народж.

сплячого»[2186]. До слова, чеського *скрітка*, якого на початку ХХ ст. часто уявляли у подобі куряти, яке приносить людям щастя, також кожного четверга і у Щедрий вечір належало годувати, вділяючи від кожної страви по три шматки чи по три ложки[2187].

Не любив годованець також кислого, перченого: «*То десь дістають того чорта і поселяють на горі, і мають його годувати, а як шось погане стаєцця, то може і господарка згоріти. Кисле, солене перчьене – це не дай Бог не давати йому*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[2188].

Як варіанти, він їв несолені «кльоцки», яйця: «[…] А хтівши мати чорта, то треба ёго девять день носити під пахою і по девяти днях вилуплюється чорт, котрий нічого не їсть, тілько не солоні клёцки» (Подільська губ. Передав І. Р[удчен]-ко)[2189], «*Казали, шо хтось має там якогось демона, шо його треба годувати несоле'ними яйцє'ма. На поді', на платві десь сидит*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[2190].

Якби хто посолив їжу, випадково або навмисно, чи дав би годованцеві свяченого, той зробив би у хаті «переверти». У кращому випадку, вилляв би страву на голову того, хто її приніс. У гіршому – відімстився би на худобі чи на господа′рці загалом: позакладав би худобу догори ногами за драбини′, у ясла, повідв’язував би худобу, поперекидав би речі, не давав би заснути вночі тощо: «Х о в а н е ц ь. […] Годувати його належить в мисочках несоленою їжею, і тоді приносить він щастя домові. Якщо проте подасться йому солона потрава, тоді розгніваний опускається на землю, товче все в домі й спроваджує на нього самі нещастя» (с. Стриганці Тлумацького пов.; тепер – Тисменицького р-ну Ів.-Фр.)[2191], «[…] по девяти днях вилуплюється чорт, котрий нічого не їсть, тілько не солоні клёцки. А ежели би хто посолив клёцки, то з того місця, де він сидить, все поскидає» (Подільська губ. Передав І. Р[удчен]-ко)[2192], «Тако′го годо′ванця дэржа′тъ дэ-сь въ запо′ри, абы′ нихто′ нэ вы′диў, – въ комо′ри а′бо на поди′. Разъ на′-дэнь даю′тъ ёму′ въ чэрэпку′ йи′сты вся′ку стра′ву, лышь щобы′ нэ була′

[2186] Щ[урат] В. Святий вечір у Грибовичах піді Львовом… С. 83.
[2187] Máchal J. Bájesloví slovanské. Praha, 1907. S. 47.
[2188] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[2189] Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и разсказы. С. 57.
[2190] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[2191] Hodoly L. Mały Przyczynek do wierzeń i podań ludowych o zwierzętach i roślinach… S. 319 (Materyjały etnologiczne).
[2192] Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и разсказы. С. 57.

солэ′на, – бо я′къ-бы му посолы′ў, чы на-збы′тки, чы та′ки нэхотячы′, то ся тя′жко пи′мстытъ» (с. Крушельниця Скл. Лв.)[2193], «*Та такі легенди йшли, шо то має чорта та годує. Казали, шо тіки несоле'не чорт їсть усьо, а як посолила, то він збитки робив в хаті*» (с. Любинці Стр. Лв.)[2194], «*Йому всьо несоле'не давати. Як посолив, то каже, шо він воював, розбивав всьо в хаті*» (с. Белелуя Снт. Ів.-Фр.)[2195], «*Ой, не їв би посоле'не – в очі би кинув, перевернув би горіко'рнем*» (с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[2196], «*Ну, це вже були такі розповіди, шо клали там, бо там мав прийти попоїсти. Щеза'к. Солене він не буде їсти, він би хату завалив*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2197], «*Тримали, аби він добре робив. То їм добре було. Вроді, на поді' жив. В'ни нікому си не признавали де. Він хтів їсти щодне'. І казали, шо й годували його. Їсти винесли на під і поклали. Як ґазда йому посолив, то він ки'дав з поду. Несоле'не їв. І це не кождому він си показував*» (с. Русів Снт. Ів.-Фр.)[2198], «*Щез би.* […] *Кажуть, шо вона мала того. Вона його годувала. Несоленим. Шо-небу'дь, лиш несоле'не. Андрій солене раз дав їсти, то по поді' гримало. Просто на під ставила. Це той Андрій так розказував*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2199], «*Оказує сі, його брат мав, вібачте, того, нечьистого.* […] *І каже, шо не дай, Бог, 'би соле'не… ну, з таких розповідів… Шо на горище мусів класти кулешу. Баба яко'с посолила, то каже, шо в хаті всьо лі'тало – отако-о*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[2200], «*То й тепер кажут, шо дес у когос є. Чула, шо є такий їкийс ґазда, шо він то всьо провадит, шо в них усьо веде сі, шо в них всьо добре. Ґазда'. Той, шо на поді', – кажут. Йому їсти несли туда, молоко тепле'ньке мало бути, лиш би не дай, Боже, соли туда не кинути. Це я чула, але з переказів. Кажут, шо він по тому варіює, розщибає всьо, розкидає…*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[2201], «*Казали – чиру дати на під несоле'ного. Бо як дати соле'ного, то з по'ду все ки'дає*» (с. Нижній Березів Кос. Ів.-Фр.)[2202].

Поширеними є оповідки й бувальщини про те, як наймит через незнання чи назло господареві солить їжу годованця. Годованець після цього робить

[2193] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности… С. 252.
[2194] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2195] Там само, спр. 715-Е.
[2196] Там само, спр. 717-Е.
[2197] Там само, спр. 719-Е.
[2198] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[2199] Там само, спр. 719-Е.
[2200] Там само.
[2201] Там само.
[2202] Там само.

шкоду: вивертає з поду миску чи робить по хаті «переверти», – однак після наказу чи «перепросин» господаря сам же й наводить лад:

– «*Диявола називали допомі'жником.* […] *На платву несолене ставили. Слуга посолив – то геть усьо було порозкидуване в хаті і вікна побиті*» (с. Гута Бгр. Ів.-Фр.)[2203].

– «*Мама росказувала, шо десь в них у сусідах тоже був* [годованець]*, то їх лишили домарити, десь якого то свєта. Каже, шо варила їсти, та казали* [їй]*, ’бись поставила ту їду до сіний, та абись не солила. Мама каже – таке пам’єтаю! – та й посолила. Та гет усю пшеницю вісипав, скриню перевернув, всю пшеницю до шпентинки, о, в сінєх. Але так, каже, в’ни прийшли, а мама плаче, каже: “Йой, шось я наробила!” А в’ни кажут: “Не бій сі, нє, не бій сі”. Та й прийшла, сказала: “Ану, ’би я того не виділа, шо ти наробив!” Каже – моментально зара*[з] *то всьо пропало. Поприбирав*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2204].

– «*То є біс такий, підходит. Ну і кидає худобину у ясла', підступає, підкушує. Він має назв много. Він є перший чорт. З чорта – біс, а з біса – невмитий, котрий ходит по шка'лах* (по скелях. – *В. Г.*). *От.* […] *Він так, ну, шо я вам можу сказати… Меї жінки мати служила в діка'. І він сам був діко'м, дє'чив – Боже слово – за попом. А мав того домовика. І він був богач: він мав два слуга, їздові, хлопці молоді,* [їздили] *кіньми. То були дві пари коней, чи там пара коней і пара волів. І мав дві слу'жниці, доярками, обходчиками коло корів. І сказав так – дівки, ви зваріт, каже, вечерю, і поставте на сіни, на тік в сінех, от, лиш би не дай, боже, ви не солили. Ну шо він був за дєк, шо він вірував в Боже слово, в хрест і в Закон, і за попом співав, а домовика мав для охрани? Так дівки і робили: варили їду, ни солили, клали у сінех на тік. Вечір поставлєт – на ранок посуда чистюска – стоїт собі, порожна. Але то було не перший раз, і не другий, і не третий і не якийсь. Колис то ті два хлопці їздові тих двох дівок порадили, служни'ць тих: “Дівки, ви дурні, а ну, – каже, – посоліт. Шо то, – каже, – буде?” Взєли дівки посолили і поклали на сіни. Ув якийсь час, коло десь півдесєтої – до десєтої – як з поду – він найшов якийсь такий ящичок – як улупив на сіни, так сі* [той ящичок] *розсипав. А вони в хаті застигли. Йой, та й одна другій: “Ти видиш, ба шо ми зробили? Ба хто то є? Ба шо то є?”, – і не знали нічо’. Потому – допирає форточку в вікні, зазирає –*

[2203] Там само, спр. 319-Е.
[2204] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.

з одного боку, з другого: такий чорний, цвіт делікатезний, шо ну. А їх пострах узєв страшезний, от. То тої самої ночі. Другий день рано приходит дєк та й каже: "Курви (Пробачте за слово, бо то – баби, да'ми та й…)! Так би вас та так! Я вам казав: варити – не солити! Чого ви так зробили?! Вас хто на то порадив?! – Вони й кажут, шо то ті хлопці. Там вже шось чи забули, чи замилили, чи шось, якось так попало. – 'Би ви більше так сего не робили…" Та й так – то кінь чорний з одного боку, то – з другого, то – два з одного боку, з другого. То кіт такий чорню'нький, делікатний, каже, дивит сі так, зазирає файню'нько, такий лагідний, – а то всьо дідько сі перетворював: і конем, і котом, і бузьком, і де чим на світі він сі зробит. От мій брат бузька бачив у січні на стовпі телєфонному. То де ж той бузько у січні буде!? – а то той чорт» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2205].

– «*Йой, я раз як поїхала в Станіслав, тогди як була голодовка. Та й прийшла до якогось чоловіка, ото в Пороги. Шкіру овець – аби я продала, аби купити шось їсти додому. А тамка казали, шо то в нього є "той", моци би не мав. Та й ночувала я там. І прийшлося – січку йдемо різати. Ше в нього син був, та й я вже дівчуром таким… Ну та й залагодили їсти йому та й поклали тамка на припічок. Але тота їда несолена… Така їда, як сам* [їси]. *А я такий був шурко. Та жінка каже: "Аби, дитинко, не брала, то не тобі". А я: "Добре-добре… А кому ж?" – "А слугові нашому". Ну а я вхопила соли та й присолила. Та й, каже* [та жінка, що] *треба винести йому до сіней та й там покласти під каглу. Винесла й поклала. Та й прийшла до хати – вечір – та й лягла спати. Боже! Рано ми стали вдосвіта – була лишень четверта година, та й ріжем січки. А то відти – бех! Насеред сіней – цілу бочку ропи – розіллєла си, обтраскала мене. Він так відімстив. А той чоловік: "Йой! Шляк би вас трафив! Хто ж це дав йому солене!?"*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2206].

– «*Моя мама казали, шо то в коті, кіт такий був чорний в ґазди. Моя мама служила в ґаздині, і не знали, шо то є. І все було на горищи на під якась миска стоїть, а мама то відки знали, та й думали, шо то котові, та й дали туди каші посоленої, шо мама зварили. То те, що було на поді, все поскидував наниз, де були якісь скрині ті. Ґаздиня каже мамі: "Шо ти, Параню, ти шось, – каже, – чи не чіпала". – "Та нічо', – каже мама, – не чіпала". – "Ти давала*

[2205] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[2206] Там само.

шось їсти котові?" – питає ґаздиня. – "Та давала, отої каші", – а ґаздиня: "Аби ти більше не лізла до того". То він всякі збитки робив, якби дав соленого, то він тобі і теля викине зі стайні, і корову» (с. Глибівка Бгр. Ів.-Фр.)[2207].

– «*Колись казали, шо одна господа'рка там бу'ла, шо мала мама того, щез би. А поїхала десь з чоловіком фірою, як то колись їхали, до Коломиї чи куда, а невістку, сказала, шоб вона на під їду дала. Сказала що, але не солити. А вона посолила спіціяльно. То каже, шо зразу та миска поле'тіла за нею у долину. Це ще баба-небожка, вони з дев'ятсотого року були, то вони багато розказували*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[2208].

– «*Але це багато мали. От тутка коло нас бу'ла така баба, так вона мені розказувала… то вона казала, шо в мо'го брата бу'ло, каже. А я ка'жу – та шо то, як бу'ло? А вона каже – а відки я знаю шо? Він такий богач, має худобу, всьо, – а вона така бідна, жи'ла на кватирі в людей. А вона каже… а він їхав на вісіллє' на друге село, та й каже – Марійо, лиши сі мені коло хати, би сь дала ввечір вісипала худобі їсти, та й свинє'м, та й всьо. І на під аби поклала їсти, би с зварила ковтане'ц (то таке з кукурудзіної муки), але би с не солила. Та й, каже – най бу'де. О. І вона каже, я вже ввечір – це да'ла, а він як за мнов кинув: я не знаю, хто це є. Та й цілу' ніч робив збитки. Я, каже, лігла' спати, бо'м сі лишила в хаті, коло хати, Я, каже, лігла спати, я чую, вже… такий кре'дис, а тамка стояли миски, – вже паду'т миски'. Через хату. Я чую – вже худоба рика'є в стайни. Боже, – каже, – я до ранку не спала. А як він вже прий'здит, а я йму рано ка'жу – йой, я би більше в тебе сі в хаті не лишєла, бо де – за мнов кида'в і все… Я тобі казав, 'би ти не солила. Ади – всьо на місци стоїт. А то всьо на місци, але воно си… воювало*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2209].

– «*Тепер у гро'шіх люди тримают його, а не в хатах. Казали, шо мали, шо помагає ґаздувати їму. Одна жінка (вона вже померла) – служила там Джурко'ві, в другім селі. То каже – шо ті ґазди дес поїхали, а вона… лишьили її, казали, аби да'ла на під їсти, але 'би не посолила. Вона каже – думаю – а шо би я не посолила?.. Нім вона злізла з драбини, а то її на голові бу'ло вже. Скинуло*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[2210].

[2207] Там само, спр. 253-Е.
[2208] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2209] Там само.
[2210] Там само, спр. 717-Е.

– «*Я робила з однов дівчинов, і каже за котика. Каже, шо в неї вуйко фест був багач. Все мав. І хто до него шо прийшов вкрасти, за Польщі', – ніхто не міг украсти, бо зараз воно дає ’му знати. Хлопці нераз в яблука заходи'ли, бо колись так яблук не бу'ло , – той віходит: “Хлопці, як хоште яблук, то скажіт, я вам дам, а не йдіт не тресіт”. Котик… Та й пішов вуйко з вуйнов на весіллє'. Дітий не бу'ло. А її сестри донька пасла в них корову. Та й каже: “Ганько, якшо приженеш з полі, аби с розробила сира з сметанов, понесла на під, і там він має мищи'нку, висиплеш у мищинку. Але аби с не солила”. Ганька пригнала з полі, розробила сира з сметанов, сама наїла сє, – несу котикови, по сходам (а він дім великий собі побудував, він мав ту біду, біда помагає). Лізе на гору', вілізла на гору', їму вісипала в мищи'нку, – і ше й сє зробила на послідній сходи'ні – а той – трах! – мищи'нку ту їй на голову… А вуйна прибігає з вісіллє': “Ганько! Шо ти котикові давала їсти?” Та каже: “Ви знаєте, тето, я забула та й посолила…” Є, є… Котика можете си купити*» (с. Гончарів Тлм. Ів.-Фр.)[2211].

– «*Бу'ла в нас така хата одна, шо казали, шо він там годує чо'рта. То там їму йшло… Але він каже, шо ішли десь на вісіллє', лишив, ’би хтось там ’му дав їсти. Молочка солодкого, і все. А та зайшла та й посолила молоко. А ві'дтіля миску шпу'рнув той*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[2212].

– «*Приказували, шо богачі мали чорта. Казали, щез би. Годували, бо казали, в Голинського там бу'ло, то був богачиско, казали, він мав чорта. Та й він мав по десіть слу'гів, бо то худобі'в багато він мав… А слузі да'ли, аби поніс на ву'гол до стайні (не знаю, шо там давали). На по'да на вуглі. А він подумав, шо то він несе дідькови, – та й ним кинуло… Посолив, чи шо, там, та й ним кинуло… Бу'рит усьо, цілу' господа'рку, – дідько розлю'тив. Та й це говорили та й сміяли сі люди*» (с. Акрешори Кос. Ів.-Фр.)[2213].

– «*Один там мав того Фе'дя, і мій тато підговорив слугу, шоб той посолив муку. Господиня спекла хліб. І той слуга не спав, і якесь теля мокре до нього на нари лізло. Він сі злякав, і: “Господарю, господарю, на мо'ї нари якесь теля мокре лізе”. А він тоді: “Іване, а шо ти зробив?” – “Йой, пане, то мене хлопці намовили, би я вкинув до тіста соли”. – “Ну, би сь біше того не робив. Я*

[2211] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[2212] Там само, спр. 715-Е.
[2213] Там само, спр. 719-Е.

тебе люблю, ти послушний, – ходи до стайні, не бійся”. Він пішов до стайні: “Ти знаєш, де твоє місце?!” І воно, каже, скочило, по поте'мках, бо світла не бу'ло, і де воно ділось? А телєт не було маленьких. То його місце, де їму господар опреділи'ть: на стри'ху чи в стайні» (с. Ваневичі Смб. Лв.)[2214].

Сюжет про наймита, який зіпсував приготовану для домашнього духа їжу, відомий і білорусам: «А то ящо як одна баба, ні ў нашей дзяраўні, ди ня дужа далєко, ди йна мі[е]ла собі[е] змі[е]я: йон єй ўсякия добро носіў, а йна яму ієшню прягла, ди ў клі[е]ці ставіла. Толькі биў у єй работнік: відзіць йон, што баба ні[е]што прачець, ди і[е]сь ніколі ни даєць. Вот іна раз ждала к сабі[е] змі[е]я, ди нипрагла фєшню і поставіла ў клі[е]ці, а работнік гений шоў, зняў з ієшні пі[е]нку, поі[е]ў іє, нисраў ў міску, дий пі[е]нкий пикриў. Вот змі[е]й як приляціў, покушиў, што нісмашна, дик йон тей баби ўсьо спаліў – і хороми і цярьоми, і ні стаў больші лятаць» (Королевська вол. Вітебського пов.)[2215].

За відомостями з Опілля, «*бізі, прошу я вас, має таку силу, що як сі взлостило, то могло корову на дах висадити*» (с. Нове Село Грд. Лв.)[2216]. Відтак у демонологічних текстах часто побутує варіант, як годованець у помсту за посолену їжу підчіпляє до сволока або перекидає догори ногами у ясла бика, корову чи коня:

– «Разъ забу′лы и далы′ му чыръ посолэ′ный, а сами′ пишлы′ въ по′лэ. Прыхо′дятъ съ по′ля, а той вы′тягнуў быка′ на пидъ и пови′сыў го на драґары′ гори′ нога′мы. И вси чу′лы, якъ ся стары′й Луць за то съ нымъ на поди′ свары′ў» (с. Крушельниця Скл. Лв.)[2217].

– «*Той, моци би не мав, соленого не любит. Десь поперевертав худобу догори ногами в яслах*» (с. Богрівка Бгр. Ів.-Фр.)[2218].

– «*Казали, що має того, моци би не мав. Десь на платві. В стодолі на платві. Там йому клали їсти вже, та аби не солили. А комусь слуга був посолив, та коро'ви в яслі поперевертав*» (с. Луквиця Бгр. Ів.-Фр.)[2219].

– «*Десь да'вно-давно' казали, шо в нас на початку села в одного якийсь був такий пано'к. А в нас тут один в него служив, та казав, шо йому вже ґазда*

[2214] Там само, спр. 320-Е.
[2215] Шейнъ П. В. Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края… Т. III… С. 302.
[2216] Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля… С. 156.
[2217] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности… С. 252.
[2218] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[2219] Там само.

давав їсти, ’би він відніс тамка у стодолі на платву. А взєв собі раз та посолив, той слуга, та й поклав. А той каже: Ну, вже ти шось зробив, бо вже в стайни корови стоят в ясле'х. Той каже: Нє, нічо’… – шо він не любив соле'не. То той, моци би не мав» (с. Міжгір’я Бгр. Ів.-Фр.)[2220].

– «*А слуга колись підсолив, піддивив сі, шо понесли їму їсти шось тамка, і підсолив. То той домовик перевернув усю худобу в яслі догори ногами. То ни брихні' – а то бу'ла правда*» (с. Луквиця Бгр. Ів.-Фр.)[2221].

– «*В нас в одного чоловіка казали шо був та й слу'жниці служила, а хтось її намовив, кажут, візьми посоли йому кашу тоту, шо ти носиш. Вона як посолила, то він корову на по'дрю аж вісадив. Зайшли до стайни, а корова в яслех догори ногами*» (с. Богрівка Бгр. Ів.-Фр.)[2222].

«*Ну, то він там робив… дебош. Усьо перекидав, міг всьо перекидати… Навіт, колись люди розказували, шо навіт коня перевернув у стайні у жолоб вверх ногами. Отаке, якшо йому да'ли соле'не*» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[2223].

У помсту за посолене «домашній чорт може в короткому часі попросту знищити все господарство: «*Вот, наприклад, є курка. Вона сі несе-несе, і та’ як би зношує, – вона таке маленьке яйце несе. Товка'ч, зно'сок. Тото яйце берут під ліву па'хву і носіт. І з того яйця через дев’їть днів… І давали там їсти їму на стрих. Тіко-но со'лене він не їв. Розказували, шо… Тоже – мала бізя. Господа'рі, ґазди' такі – на мілійон, були. І – раз мав їхати десь до міста. І їхали кі'ньми. І сіли в бричку, а сусідка варила кашу, і поставила на огонь, і каже до сусідки – довари кашу. А вона попробувала ту кашу – несо'лена – та й туда солі… Каже – десь до місяці часу – ніц нема: яливку – розип’яв на кроквах, коні понищило, все, – до місяці часу із тих ґаздів лишилося повний ноль*» (с. Бучали Грд. Лв.)[2224].

Зробити шкоду він може й беспосередньо господареві: «Одна′ стара′ вдова′ ма′ла хо′ванця. Разъ наганьбы′ла чого′сь сво′го па′рубка, а винъ зо зло′сты насы′паў до стра′вы, котру′ ба′ба прылады′ла для хо′ванця, со′лы. Алэ ба′ба ничо′го нэ зна′ла тай занэ′сла тоту′ стра′ву хо′ванцэвы до шпихлира′ – тай ужэ′ би′льшэ нэ вэрну′ла. Ажъ на дру′гый дэнь знайшлы′ йи пови′шэну гори′ нога′мы

[2220] Там само.
[2221] Там само.
[2222] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[2223] Там само, спр. 721-Е.
[2224] ДАА. Зап. 26.10.2014 р. від Гелетея Романа Михайловича, 1963 р. народж.

въ пэрэ′руби – вжэ закостэни′лу. То хо′ванэць йи тамъ пови′сыў за ту стра′ву» (с. Доброгостів Дрг. Лв.)[2225], «*Треба. Треба молока сипати. Ше вам роскажу'. Одна жінка-сміхова'нка бу'ла слу'жниця. Баба мала того – мілька, в нас називали. Та й курову – здої'т моло'ка. У богачки. Котик на поді'. Котикови не можна посолити молоко – треба дати напити сі. Це ні – соле'не. Те й та он іде в місто з молоком, те й каже: "'Нни'чко, 'би ти да'ла котикови молока, але ти знаєш, шо солити не можна?" – "Добре-добре". Анни'чка лиш ули'ла в горнє молока, там мисочка стоїт, те й пу драбині, те й лиш пусолила, те й вісипала. Як той котик кіда'є 'Нничку з по'ду, з драбини, так пішла Анничка на… Слу'жниці… Те й каже: "Шляк би тебе, котику, трафив!" А той пішов, те й у місті попереверта̀в їй з горшками всьо молоко. Та йде бігом з міста, йне сварицці, йне клине: "Шо'с наробила? Він мені встиʹду завдов, молоко попереверто̀в всьо в місті!.." Таке, ну, насварила, вже всьо…*» (с. Утоpопи Кос. Ів.-Фр.)[2226], «*Шос Насті мількови не догодила. Те й набрала коші'ль їєц, несе до Косова продавати. Як той мілько, шос не догодила, як той у неї хапну'в кошіль їєц, лиш перевернув сі, яйці побив перед хатов якоїс жінки. Осьте' дорога, а жінка дивит сі через вікно. Вібив кошілє. Паскови'й кошіль. Всі вібив на купу, Насті лиш кошіль вісипала і пішла*» (с. Утоpопи Кос. Ів.-Фр.)[2227].

Може зашкодити домашнім: «*Він може бути й на поді, – де він хоче. То тут були такі ха'ти, що казали – о, він сі показує… Показує сі, але зникає. Він себе не дає видіти. Але він – гли'пне, і зникає. Як кому – не всім… Шос тре' вінести їсти йму… Шо аби не бу'ло солене, бо бу'де збитки робити. В нас тут жи'ли… Така бу'ла старенька хата, і казали, шо тота жінка мала. І – може, не вгодили йму… І дівчина – ма'ла, може, до пітнадціть рочків, а може, менче. І досить того, шо привезли' сіно, і подавали сіно на стрих. І кинула ґралі, і попала на ту дитину, і пробила дитину, і дитина померла. І всі казали, шо то пошкодило їй*» (с. Нижня Стинава Стр. Лв.)[2228].

Крім соленого, не до смаку годованцеві й горілка: «*Я вам роска'жу такого анікдота, але то була правда. Мені росказував сусід мій. Він сам з двадцікь другого року, ше жи'є. Гонив самогонку. Колись. Ше з бульби гонили. Гонив в стодолі, в стодолі був тік, глина, підлоги не бу'ло. Рік десь підісякь п'ятий… І*

[2225] Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности… С. 252.
[2226] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[2227] Там само.
[2228] Там само, спр. 721-Е.

він там зробив котел: бочка від солярки, столітрова, приклепав тото вічко… І круте собі самогонку, аби не пригоріло. Бульби, ячменю… Ну і він крутит, в ґазди. А він в сусіда жив, то казали, шо там в него є той дідько, чи диявол, чи як він там… в того сусіда. Сидів собі в стодолі сам, не мав, шо робити. А там був сусік такий, шо влізло десікь-пітнацікь мі'хів вівса. На ковбана'х стояв. Ди'влю сі, там є миска така, під сусіком під ни'зом стоїт. Він узєв тої горівки, шо вже капає, ну та й чи з лижки, чи з банічка якого, шось він там мав, якусь посудину, та й капнув туда, в тоту миску, тої горілки. І тільки кінчив – вур-р-р! – тоту різьбу зірвало, пішло тото вічко аж тото… і та брага вся – путь! Купа пари' в стодолі… Біжит ґаздиня, а ґаздині жи'ла метрів чуть не підисякь як бу'ло до тої стодоли. Біжит ґаздині та й каже до него: "Василю, а ви на'шо тото робили? 'Бисти більше того не робили. Робіт собі сво'ю роботу, а туда не лізьте більше". Отак він їму дав сто грам. То його миска була, шо в'на їму давала їсти там. Ну а він їму дав запити. То він в неї все сидів на припічку. Там он сидів, а там он ноги грів, бо там у печі' горіло. Отакий маленький хлопчик такийво, але шо волосся таке, як на мавпі. А він собі може бути і великий, і маленький, і пес може бути з него, дівка може бути» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[2229].

Шкоду годованець заподіяв би господареві й тоді, якби той його не погодував: «[Господар] *мусів давати годо'ванцюві їсти. Там в нього бу'ла тарілка, і в тій тарілці бу'ла їжа. То ту миску на розі, на западному вуглу ставили. Коли він його ни задовільнив, той відтам кидав, годованець, сніпками, сіном, шо там бу'ло, патиками, шо там бу'ло на стриху' – він кидав. Йому просто на голову*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2230], «*Носили 'му їсти на Святий вечірь десь на під, несолене. Як ся добре з ним обходи'ли, то господа'рка йшла файно. А як йому не впольняв, всьо шо треба було, то він збитки робив в тій хаті, навіть спати не можна було*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2231], «*Лихе бу'ло на поді, шось там гримало, ко'втало. Говорили, шо треба їсти дати, віднести на під, аби не бу'ло голодне, бо лихе буде*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2232], «*Таке говорили, шо юзика тре' годувати, бо він як злосний, то може хату*

[2229] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[2230] Там само, спр. 323-Е.
[2231] Там само.
[2232] Там само, спр. 713-Е.

підпалити» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2233], «*То так люди зразу не знали, і люди були на базари, і той ґазда шось продавав, і разом з тим продав його. І він прийшов додому і не знає, що є. Аж відтак пішов до того ґазди і каже їму, шо то таке. А він, той, каже, шо я тобі дав, аби тобі всьо ве'ло сі і аби тобі бу'ло добре. Але треба з ним добре обходи'тисі. Бо як ти шось не так зробиш, то всьо може бути: і хата згоріти, і всі можуть повмирати. Це треба з ним добре жити. Треба їсти дати в пору' їму, бо як не даш їсти, то…* […] *Юзь, юзик називали.* […] *Але колись люди тримали, бо він шось помагав на багатство. Худоба ве'ла сі, і гроші мав, – богачі. І то все казали – ади, той багач*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[2234].

Так само годованець чинитиме, якщо хто вдарить його: «*То такий був Стефан, він вже небіжчик, то росказував, шо служив там в одного. Та й послав його господар: "Степане, йди-но принеси того сиру, бриндзі з бочки, та з бульбою з'їмо". Ну, той набрав бриндзі в миску ложкою такою дерев'яною, здоровою. Аж звідкіль – вилазит хлопець з-за скрині. Ну, такий – сантіметрів восємдесят, до метра не доросло… Та й потя'гло руку до того сиру. А він витігнув ту ложку та й його по руці – свись! Воно відскочило, замірало на йо'го вочі та й втікло там за ту скриню. Приніс він сира до хати, поставив на стів та й не пові'дат ніц, шо він таке видів. А то вже було надвечір, а той господар був богач. Скрині стояли: жита, пшениці. Коли тако – бевх! Загриміло. Той встав з-за стола, каже – шось недобре. Коли знов – бевх! Всі скрині погаратав, поперевертав. Господар каже: "Сиди-сиди, Степанцю, я вже сам якось". Зранку той Степан встає коровам дати їсти – все чистенько, позаметяно. То той господар каже: "Ану, росказуй, шо там було. – Та так і так. – Степанцю, 'бис біше його не бив". То, видно, той старий його перепросив, і він все те позбирав*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2235], «[…] Другий парубок служив у того ґазди. В зимі молотили в оба, а ту десь взяв ся на стайни кіт і мявкав. Він го зганяв, а далі замахнув ся на нього ціпом, а старий Благий мовить: "На що бєш кота? Будеш видіти, що з того буде!" На другий день рано прийшов парубок до стайні давати худобі йісти, а худоба вся обернена задом до жолоба і за хвости

[2233] Там само.
[2234] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2235] Там само, спр. 323-Е.

попривязована. А Благий до парібка мовить: “А видиш! то кіт таке наробив”»[2236].

Як і домовик, годованець не любить порушення усталених норм етикету. Наприклад, коли жінка ходить простоволосою: «*Одного разу був домовик у хаті. Як бив чоловік жінку, то домовик давай крутитись по хаті, та бочку з житом перекинув. А хазяїн сказав до домовика: “Ану, сину, давай позбирай жито в бочку”*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2237], «*Говорили, що домовик, який живе в хаті на стриху, переходить в жінку без хустки. Не можна жінці ходити без хустки*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2238].

Надто не подобається годованцеві, коли його називають дідьком, чортом: «*Там у сусідстві – мертвец, вмерла там жінка. А в них – півница велика, виклали там студене'ц (холодець). Та й пішли жінки за тим студенцем. Дала господині ключ їм, каже – йдіте відомкнете й озмете. Вони доходіт та’ гі в півницу там, а то як там загуркотіло, в тій півници, вони відти – хода. Кажут – по студенцеви, там завалєла сі півниці. Прибігают та й кажут сій ґаздині – йой, там так згриміло, то півниці впала. Вона ка’: “Ви шос балакали там?” А одна каже жінка: “А я тіки казала – йой, кажут, шо тут є дідько, я бо'ю ся, каже, туда йти”. І повтікали відти, а вона приходит: “Ви шос говорили”, – каже. Та й, каже, ми не признаєм сі, шо я так казала. Каже – приходим – студенец стоїт як стояв, нічо’ не впало, нічо’ не гримнуло. Но але таке казали. Я не бу'ла там, я не виділа, ну але я чула таке. То таку ба'йку я вам ка'жу*» (с. Семаківці Грд. Ів.-Фр.)[2239], «*Може єго продати. Є такі, шо продают. Якшо ти согласен, каже – купи собі домовика. Ну а ти думаєш, як знаєш, шо таке домовик. Ну а як не знаєш, та питаєш: шо таке? – Ну та такий допомі'жник… А він ви'скає, нявкає, порскає – я'к ти не хочеш (він єго носит у рукзачку). І попробуй єго назвати, а він відповідає – називає тебе. Каже, один носит на базари, та й каже: “Ви би купили сесе у мене?..” Нє… “Шо то у вас, – каже, – піскає? У тім, у вєщмєшку, в рукзаку?” – Та, – каже, – такий допоміжник мій. Ви би купили? “Ая! Ше мені треба якого дідька?!” Баба* (що так сказала. – *В. Г.*) *ше й була рижава, рижувата. А він* (годованець. – *В. Г.*) *тоди каже: “Ти, курво рижа, – каже, – то ти, – каже, – мене обзиваєш?” З рукзачка. А то, знаєш, то страшне. Воно так – то*

[2236] Зубрицький М. Про хованців… С. 185.
[2237] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[2238] ДАА. Зап. М. Мельник 10.07.2003 р. від Боднар Ганни Федорівни, 1925 р. народж.
[2239] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.

піскає, то нявкає. Та він має закруче'ні руки, ноги назад єму. Ноги стоят – шо мали бути наперед, то в нього назад, руки – шо наперед – назад. Він сі перетворяє в всєкого на світі. Хвіст такий коротенький» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2240].

Також він не любить, коли про нього згадують сторонні: «*Був чоловік, і мав собі дідька. І прийшов сусід і бачить – а кіт побіг під ліжко. А той чоловік каже: "Тихо…" – бо не можна говорити*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2241].

Не любить, коли сторонні лізуть на горище: «*Ото кажут, шо в Христини є. Каже Тимко, я виліз на стрих шось шукати, а він мене з драбини дру'лив*» (с. Нижня Стинава Стр. Лв.)[2242].

Не терпить сторонніх і тоді, коли господар його годує: «*Ну, він там в него – то на стри'ху господар ґаздував. Знаю, шо одна господині росказувала так. Прийшов чоловік, а в'на каже до него: "Ой, ти знаєш, шо я нині нашому господару шось не вгодила". А він б'де казати: "А шо сі стало?" А там – купа діточок, а в'на не замітила, шо там сусідска (бо в'ни мали сво'їх чи четверо, чи кілько), сусідска дівчина, – а в'на 'му понесла. А то, як то колись сходи… У сініх бу'ли сходи на стрих. Тут тепер зара знадвору ходіт, а то… Та й в'на 'му шось винесла. А то колись поло'ви, все таке, – то всьо носили на стрих, не бу'ло той… Каже: "Він як шу'рнув половов, то я ледве, – каже… Очи ми засипав, шо я ледве, – каже, – сходами зійшла…" Посолити їму не треба, шось таке… Та то люди мали сво'є… Там була на стриху полова, в'на несла їсти, а він тим… роззлостив сі, попробував шось – і тов половов шу'рнув, і її межи очи…*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[2243], «Згадуючи зі своєї молодості, Фр. Качор (помер близько 1970 р.) оповідав про певного господаря, що мешкав у Руді Ястковській (Стальововольського пов. Підкарпатського воєв. РП; матеріал, можливо, український. – *В. Г.*), який "тримав зі злим". Завжди готував йому пшоняну кашу і в горщику ставив на стриху за комином. Певного дня доручив парубкові занести горщик каші на стрих і поставити за комином, а повертаючись, аби не оглядався позад себе чи не дивився на комин. Наймит доручення виконав, але коли почав вже злазити по драбині на діл, не витримав і

[2240] Там само, спр. 319-Е.
[2241] Там само, спр. 46-Е.
[2242] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2243] Там само.

з цікавості глянув в сторону комина. Одразу щось кинуло той горщик з кашею в його напрямку, але на щастя не потрапило в нього»[2244].

Зазначу, що ця характеристика притаманна й чеському *шоткові*: «То ходить по хаті як їжак або чорна кішка, а тільки всього наносить. Але мусово, щоб про нього знала тільки та особа. Якось мала селянка такого шотка, а коли колотила, то того стільки наколотила від однієї корови, як від цілого двору! Вона його посадила до масниці і примовляла: "Роби масло, роби!" Сиділа там у кутку ще дівчина, і ані чичирк. А відтак той шотек сказав: "Селянко, хтось дивиться!" І від того часу він її залишив і пішов геть. А вона все втратила»[2245].

Годованець взагалі не любить сторонніх у хаті, особливо коли хто лишається ночувати (адже гість може зайняти його місце). У таких випадках він переносить небажаного гостя деінде: «*А Зося раз ночувала в тої баби, та й каже – "Боже, ви мені не сказали, – він цілу ніч, каже, так гримав, шо я, – каже, – ніч не спала. Я вже біше там не буду спати"*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[2246], «*Казала колис, в нас бу'ла одна голова колгоспу. Та й пішла до одної хати переписувати. Прийшла лиш у село і хотіла познайомити сі з усіма людьми, бо село наше велике. Та й, каже, ввійшла до хати, зачє'ла жінку розпитувати. А це лиш з шафи шос – бовх! – її під ноги. А вона каже – це шо таке? Та й то взє'ла поклала гет зо'всім в друге місце. Вона далі зачє'ла розпитувати – а це знов шос упало. А цє голова колгоспу (вона сама з Яблуно'ва) – лиш ту папе'рі напере'д себе – і пішла з хати. Це в'на розказувала тако людем на селі. А чи це правда, чи неправда…*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[2247], «*Ще мені оден друг росказував, одногодки ми бу'ли, в кавалєрку ходили. Прийшов я, ка'жу й*[о]*му: "Юрку, в тебе дідко є". Каже: "Може, й є. Я не знаю, я не видів". Але шо, ходилисмо, бахури' по вулицьо'х, та й віліз спати на гору' в стодолі, на по'ду, та й не лєг у цей кут спати, а лєг у той кут, там, де він ґаздує. Я, каже, віліз туда, лєг спати, я си рано пробуджую – а я в стодолі на тоці' з пласто'м сіна. Він його пома'леньки сонного знєв з пласто'м сіна відти, і той не чув. Аби ти міні більше в той кут не ліз. Там його кут, він собі*

[2244] Gaj-Piotrowski W. Duchy i demony w wierzeniach ludowych z okolic Stalowej Woli – Rozwadowa i Tarnobrzega. Wrocław, 1993. S. 182.
[2245] Kubín J. Š. Lidové povídky z Podkronoší. Praha, 1964. S. 184.
[2246] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[2247] Там само, спр. 719-Е.

там сидів» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[2248], «*То стара баба вже, вона, каже, пішла на службу в Заріччє (Вона, мала', служила). То там ше той був "невмитий". Диявол. Вона каже – шось так мучит на поді'. Вона на поді спала. А він мучит та й мучит. А він* (господар, у якого вона працювала. – *В. Г.*) *як насварив* ["невмитого"]*, та й тото… Казав* [господар]*: "Вже піди спи, вже чіпати не буде"… То якийсь кіт приходив, – він на кота може перебратися*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[2249].

Потрібно, однак, зазначити, що господар годованця мав над ним неабияку владу і міг зарадити можливим неприємностям: «*То в нас в одного був чоловіка. То ота от Зосі казала, шо як прийшла, то він за комином і був, у Ма'рчихи, та лісниці (яблуко – сушени'к, яблука – суше'ники) метав. Каже, я спала на печи, а там були лісниці, а він в мене лісницяма. А ґазди не бу'ло дома, каже. Прийшов, а я: "Йой, я так ся бояла спати, бо в мене кида'в лісницяма". – "А він нічо' біш не казав тобі?" – "Нічо'". – "Ну й не бійся, спи сміло". А Никола ліз на хату, шо будував, та й каже: "Я ся бо'ю, аби не впав". – "Ти не впа'деш, лізь сміло…"*» (с. Міжгір'я Бгр. Ів.-Фр.)[2250]

Загалом варто зауважити, що попри вагому частку скепсису («Люди брешуть, то й я вам брешу»), у багатьох розповідях про годованців відчувається прихована віра в те, що вони насправді існують: «*Один чоловік казав: "Годованець є, поки я є, бо тяжко роб'ю". А от він умер – і так і є всьо*» (с. Великосілля Стс. Лв.)[2251].

Показовими є висловлювання на кшталт: «*Ми зараз того не хочем. Як кажуть старі люди – шоб наші вугла' того не чули, не знали*», «*Я його николи не виділа, бодай іс пропав*», «*То є страшне, я би того не хотіла*», «*Того люди не хотіли, бо то є нездале*», «*Погано в хаті, як він є. Люди слабовали в тій хаті, де він є*» тощо.

Нині існування годованців нерідко співвідносять із давніми часами: «*То колись давні люди, шо було, шо багато мали*» (с. Саджава Бгр. Ів.-Фр.)[2252], «*Але то – да'внє-да'внє. Тепер нема вже тих дідькі'в. То вже во'йна винищила – і ті*

[2248] Там само, спр. 327-Е.
[2249] Там само.
[2250] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[2251] Там само, спр. 320-Е.
[2252] Там само, спр. 253-Е.

дідьки', і всьо» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[2253]. Проте й досі люди остерігаються купити хату чи яку-будь річ із годованцем, вважаючи, що він допомагає лише тому, хто його вигодував, а іншим шкодить: «*Он там в Стрільбичах, то хата крита, і не'хто її не купит. Бо'яця*» (с. Росохи Стс. Лв.)[2254]. Так само остерігаються перейняти годованця від агонізуючої людини: «*Любому може передати', ну але хто його хоче*» (с. Росохи Стс. Лв.)[2255].

* *
*

Як бачимо, іпостасі, у яких виявляє себе дух-збагачувач, як і назви персонажа, здебільшого є типовими для чорта загалом. Нерідко це пан, хлопчик у костюмчику, кіт, собака тощо. Вигодуваний зі зноска, як правило, має подобу «куряти», хоча на загал може виглядати як завгодно.

Серед місць локалізації на особливий інтерес заслуговує його замешкування у бузиниську й на «сутичах», що зумовлене особливостями поховання так званих «безпірних» покійників, зв’язок яких із чортом очевидний. Попри те, як і в класичному варіанті домовика, дух-збагачувач міг бути будь-де на обійсті чи у полі, а улюбленими його локусами є горище та піч (комин).

Щодо варіантів набуття домашнього чорта, то його можна було «купити», викохати зі «зноска», отримати у спадок і т. п. Особливістю Покуття є те, що зазвичай по «юзиків» тут начебто їздили «у гори», «до гуцулів», – Гуцульщину покутяни сприймають як особливу чарівничу сторону. Відтак привертає увагу невиразність покутських розповідей про походження домашнього чорта зі зноска.

Типовими є оповідки про вияви домашнього чорта: він сердиться, коли його називають дідьком; скидає з поду посолену їжу; лякає непроханих гостей; знерухомлює злодіїв тощо.

Як свідчать наші матеріали, послуг духа-збагачувача зазвичай шукали люди, доведені до відчаю. Він міг посприяти комусь у грошах, комусь у розведенні худоби, розростанні господарки, вдалому одруженні дітей тощо. Усе

[2253] Там само, спр. 327-Е.
[2254] Там само, спр. 320-Е.
[2255] Там само.

ж, повсюдним є страх перед наслідками такої допомоги: це каліцтва й самогубства у родині, важка агонія господаря, зведення господарки в остаточному підсумку на ніщо.

Незважаючи на ототожнення годованця з чортом, його сприймають не настільки шкідливим. У переважній більшості випадків йдеться радше про небажаність контакту з годованцем особисто для себе, як про страх перед ним. Свідчення інформаторів часто не містять осуду чи ворожості до тих, у кого він нібито є чи був. Розповіді, а це насамперед бувальщини, є дещо відстороненими, об'єктивно незаангажованими. Вони просто констатують факт, що годованця може виносити собі будь-хто і той буде допомагати господареві. Трапляється навіть, що люди з жалем говорять про такі випадки, адже там, де є годованець, насправді «нема в добрі нічого».

Прикметно, що коли порівнювати демонологічні уявлення та вірування початку XX і початку XXI ст., то у загальних рисах вони змінилися порівняно мало. Привертає також увагу, що мало похитнулася й віра сучасних респондентів у те, про що вони розповідають.

РОЗДІЛ 4
ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО «ДОМАШНЮ ГАДИНУ»

4.1. Індоєвропейська основа культу «домашньої змії».

Поширеним різновидом домашніх духів у низки індоєвропейських етносів є так звана *домашня гадина* (чи *домашня змія*) – гадюка чи вуж.

Ще в античному світі був популярним сюжет про те, як домашній вуж, «добрий геній дому», що приносив достаток, розсварився зі своїм господарем за відрубаний хвіст. На думку М. Грушевського, цей сюжет, відомий у нас як «байка Богдана Хмельницького», завдячує своїм поширенням на теренах України вивченню у середньовічній школі байок Езопа[2256].

М. Драгоманов зазначав, що «оповідання, похожі на цю байку Хмельницького, і доси можна почути від українських селян, тай звязані з ними повіря про те, що змиї можуть дарувати богатства і приносити щастє в хату»[2257]. Дослідник припускав давньоіндійське походження тексту і вказував, що попередником класичної версії міг стати варіант, уміщений у збірці індійських байок «Панчатантра», уточнюючи при цьому, що хоч ця збірка «до часу своєї наконечної редакциї й пізнїща від клясичної епохи, а про те основа її без сумнїву старша»[2258].

Більш ніж цікавим був цей сюжет для І. Франка, який зробив його підґрунтям для двох своїх поетичних творів[2259]. Уперше з текстом «староруської притчі про гадюку в домі» письменник ознайомився з «Ізмарагду» (давньоукраїнський збірник творів релігійно-дидактичного змісту, складений у XIII–XIV ст.), водночас перші переклади «староруською» І. Франко співвідносив з XI–XII ст.[2260]

[2256] Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. Київ, 1993. Т. 1. С. 162.

[2257] Драгоманов М. Байка Богдана Хмельницького. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство*. Львів, 1900. Т. II. С. 4.

[2258] Там само.

[2259] Франко І. На Святоюрській горі. *Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ, 1976. Т. 3: Поезія. С. 84–98; Його ж. Притча про захланність. *Там само*. С. 208–217.

[2260] Франко І. Притча про захланність. Переднє слово. *Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ, 1976. Т. 3: Поезія. С. 407–410. Про дещо з народних вірувань про гадюк див. також: Його ж. Причинки до фавни Східної Галичини. Подав д-р Іван Франко / Публ. М. О. Мороза. *Українське літературознавство*. Львів, 1992. Вип. 56. С. 5 прим. **.

Звісно, для притчі основне – її моралізаторське спрямування. З погляду ж на тему нашого дослідження важливим у ній є те, що змія чи вуж можуть приносити достаток. Це, вочевидь, було вагомою підставою для вшанування «домашніх гадів». Не бракує й інших свідчень про їхній особливий статус.

Те, що змії (як узагальнене поняття) вважалися у деяких слов'ян домашніми богами, констатував М. Чулков, – «їм приносили в жертву молоко, сир, яйця, і все те, що на стіл поставлялося. Заборонено було всім чинити цим тваринам шкоду, а в протилежному випадку жорстоко карали, а іноді й життя позбавляли тих, хто переступив через цей закон»[2261].

Широко окреслив засяг вірувань про вужа С. Шнейдер: «Духи місця з'являються, згідно з віруваннями старожитних і новочасних греків, у первісних виглядах, найчастіше однак у постаті вужів. Духи домашні майже винятково з'являються як вужі. Під підлогою кожного дому живе, згідно з вірою люду грецького, вуж як його опікун і забезпечувач благословенств. Без нього дім не може власне існувати. Тому вужа домашнього вважають недоторканною святинею, стережуть його і дбають як про дорогого гостя. Під час розкидання чи обвалення дому вуж, який його замешкував, йде і переходить до іншого дому. Культ вужів як духів домашніх був і є дотепер знаний не тільки грекам. Між іншими, знано його в стародавньому Римі, у Литві; знають ще по сьогодні на Гірному Шльонську, в Галіції і т. д.»[2262] Культ вужа автор розглянув і в ще одній своїй розвідці, «Король вужів»[2263].

Не менш широко охопив терени, де змія чи вуж були культовими тваринами, і Г. Перльс. В основному дослідник зосередився на проявах відповідних уявлень у слов'ян, але попри це виокремив і розділи «Азія – Індія», «Крит», «Етруски», «Греція – Рим», «Германія – Скандинавія», «Балти», «Фінни»[2264].

Особливо розповсюдженим був культ домашніх вужів у Литві. За відомостями з XIV ст., у жмудинів (Жемайтія) «кожен господар мав у куті дому свого вужа, що лежав на сіні, якому давав їжу (молоко) і складав офіри»[2265].

[2261] Ч[улковъ] М. АБЕВЕГА русскихъ суевѣрій… С. 201.
[2262] Schneider S. Bóg domowy. Z ludowych wierzeń u Słowackiego. *Lud: Kwartalnik etnograficzny*. Lwów, 1910. T. XVI. S. 154–155.
[2263] Schneider S. Król wężów. Studyum etnologiczne. *Lud: Kwartalnik etnograficzny*. Lwów, 1910. T. XVI. S. 17–32.
[2264] Perls H. Wąż w wierzeniach ludu Polskiego. Lwów, 1937. 117 s.
[2265] Brückner A. Starożytna Litva. Ludy i bogi… S. 79. Про культ вужа у жмуді див. також: Ibid. S. 123.

Варто згадати й свідчення Сиґізмунда Ґербершатайна з XVI ст. про жемайтійських (а також дзукійських, оскільки йдеться і про події в околицях Тракая – «в Литві», за означенням автора) «домашніх божеств» – *ґівоітів* (giwoites, giowites; подекуди jastzuka, szmyja) – «змій на чотирьох лапках, з чорним жирним тілом, не більше трьох п'ядей у довжину», яких годували молоком[2266].

Так само й у білорусів, за свідченням А. Богдановича, «зі світу тварин забобонне пошанування викликають переважно змії, а з них особливо вужі. Ці останні, у деяких болотистих місцевостях Білорусії, де водиться багато вужів, і досі відіграють роль домашніх божків»[2267].

4.2. Особливості ставлення до вужів та гадюк на обійсті й поза ним.

Було би перебільшенням стверджувати, що в сенсі уявлень та вірувань українці виділяли вужам чи гадюкам особливе місце у тваринному світі, адже насамперед – це доволі звичні для багатьох місцевостей плазуни. Однак вже самі тільки відомості про них, що корелюють з темою домашніх духів, настільки інтенсивні, що навіть без врахування інших аспектів «гаддя» виглядає в українській демонології серед представників фауни чи не найяскравіше.

Вужа народні уявлення здебільшого трактують у позитивному руслі. Прикладом можуть бути етіологічні легенди про Світовий Потоп, які пояснюють, звідки у вужа деякі фізичні особливості (Низку таких легенд планував опублікувати у другому томі своєї фундаментальної праці про народні погляди та вірування українців Г. Булашев[2268]):

– «*Потоп. От. Ной зробів ковчега. Вон туди все, значить, брав по парі. Все чисто брав. І гадюку брав, і ужа взяв, і все чисто. Ну і десь у том ковчезі дирка появилась. Дірочка така. Дак уж голову застромів. Заткнув головою. Через те у вужа голова наче позолочена. В нього голова наче сєрєбряна така*» (с. Старовичі Івн. Кв.)[2269].

[2266] Герберштейн С. Записки о Московии: В 2 т. / Под ред. А. Л. Хорошкевич. Москва, 2008. Т. I: Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А. И. Малеина и А. В. Назаренко, с ранневерхненемецкого А. В. Назаренко. С. 487–489.
[2267] Богданович А. Е. Пережитки древняго міросозерцанія у бѣлоруссовъ… С. 31–32.
[2268] Див.: Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях… С. 386.
[2269] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1998.

– «Вуж никада людину не вкусит. І особенно отой сиви такій без хвоста, то є така лєгенда, шо колись ото як був потоп, то Ной збірав всіх по парі, і птіц, і всьо, вся, шо на землі, всіх по парі, і взяв вужі ети тоже. То гадюка просверліла дірку у дні, шоб затопилосо, а вун своїм хвостом заткнув тую дирку, шоб вода не бігла, то йому, як ішов човен […] подрізало хвоста, і так вун без хвоста і до цього часу живе» (с. Тутовичі Срн. Рвн.)[2270].

Позитив характеризує вужа й у багатьох інших випадках. Зокрема, за іншою апокрифічною легендою, Бог дав вужеві ноги за те, що той не кусає людину. Натомість гадюка такого дару позбавлена: «*Колісь, каже, Бог пітав – чи будеш ти кусать людей? То гуж, каже, сказав, шо я не буду кусать, я буду втекать. То в гужа, каже, ногі є. Бог дав єму ногі, то вон утекає. А гадюка сказала… пітає гадюкі, а гадюка каже – хіба не дожену. А як дожену, то й укушу. То Бог їє ног не дав. В їє ног нема. Вона скачуєцца в калач і плига'є. Ти їє, каже, розсердь, то вона може тебе догнать. Вона тако скачуєцца у калач і плигає за тобою. Плигає, і може вкусить.* (Вуж – з такими жовтими вушками? – *В. Г.*) *Так.* (То ж в нього нема ног. – *В. Г.*) *Нема ног? Кажуть, шо є. В гужа ноги – вон бежить. Бежить по землє. Гуж, кажуть. Ми колісь бачилі, на границі йшлі по ягоди, то він бєг так, такій сівій. І бєг. Так скоро бєжить, що… так скоро втекає…*» (с. Поліське Брз. Рвн.)[2271].

Сприятливе ставлення до вужів бачимо й у зафіксованому на Малинщині повір'ї, згідно з яким, «*як гадюка на чоловіка нападе, то вуж може хвостом одбити*» (с. Лумля Млн. Жт.)[2272].

Побутування уявлень про вужа нерідко має локальну специфіку. Скажімо, проживаючи серед лісів, як звикле явище сприймали вужа у хліві чи й у хаті поліщуки та волиняни. Відтак від них часто можна почути розповіді, як з вужем бавилися діти і навіть їли коло нього молоко: «*Даже оньо я сидєла тута, моя вже й дочка була маленька, і вони привезли' сєно, і граєтса моя… Да й де ж моя Галя, – нема, не чутно'. Як я дивлюса – то вона сидить із ву'жом граєтца. Вуж коло неї… А там у нас в одних, то… вона єсть, дитя єсть у сєнях, та' якби такво в верандоцци єсть молоко з хлєбом. І вуж коло нього. Але не кусав дитяти. Не кусав. Гадюка могла би вкусить, а вуж – нє*» (с. Михалин Брз.

[2270] Буйських Ю. Міфологічна традиція Рівненського Полісся… С. 176.
[2271] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.
[2272] Там само, спр. В. Галайчук – 1996.

Рвн.)[2273], «*Колись мама моя казала, шо не мона ужів бити. Потому шо колись вуж був у хаті под пі'чою. Колись піч була, а туди подпічка, і були діти маленькі, і цей уж жив. І це, каже, вийде сюди поміж дітьми' і коло дітей лазить. Дитя часом ложкою цопне… Це, каже, ми годували його, ми давали молочко… Не знаю, но це так розказували. Но уж не вкусить, поки ти його не зачепиш. Його не мона, кажуть, бить. То ми так стараємось николи*» (с. Ксаверівка Чрн. Жт.)[2274].

Про тотожні уявлення в білорусів дізнаємося з праці А. Богдановича: «Узагалі поселення вужа в домі вважається хорошою прикметою: варто тільки вужеві догодити – і він буде приносити у дім щастя. Але біда, якщо домашнього вужа прогнівити: тоді він постарається жорстоко відімстити. Тому селяни кладуть своїм вужам їжу і питво і взагалі турбуються про те, щоб не дражнити їх. Нам не раз доводилося чути, що у південній частині Бобруйського повіту і далі на південь, в Поліссі, є багато вужів, цілком ручних, котрі їдять з однієї миски з дітьми, посадженими їсти на підлогу, як це часто буває у селян»[2275]. Варто зазначити, що згідно з віруваннями білорусів, «коли у домі *рисплянi'лісі вужакі* (розплодилися вужі. – *В. Г.*) і освоїлися настільки, що підповзають до дітей і разом з ними їдять молоко з миски, то мешканців чекають всілякі благополуччя, але зате дім обов'язкого згорить» (с. Котово Вітебського пов., до 1860 р.)[2276]. З одного боку, це уявлення тяжіє до поняття «домашньої змії», з іншого ж, перегукується з віруванням українців, що рано чи пізно обійстя, на якому тримали «домашнього чорта», піде «з вогнем».

Уявлення, що домашні гади можуть їсти разом з людьми молоко з миски, побутували і в чехів[2277].

За деякими свідченнями, в давнину українці могли тримати вужа як домашню тварину: «*Я колись держав вужа. Вон лучче собаки. Перезимовать вужа – не дать йому вснути. Одо на Здвіження, та вони на Здвіження ховаюца в землю, – поймать тода вужа і принести додому, положить у кошик, молоком кормить. Перезимуй – навеснє вон только свою хату знає. І любого – хай хто, хай вже самий заядлий мужик – все равно не пустить у двор: вінтом ідьот до*

[2273] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.
[2274] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[2275] Богданович А. Е. Пережитки древняго міросозерцанія у бѣлоруссовъ… С. 31–32.
[2276] Никифоровскій К. Я. Простонародныя примѣты и повѣрья… С. 201.
[2277] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 99.

його і свіще. Шоб ти чув, як вуж свіще! То ти не повіриш. І в мене вуж був. Я з Вересов (хутір. – *В. Г.*). *Батько вже начав мене ругать – никого не пускає. Ни малого, ни старого. Собака, єслі хитрий собака, то вон дитя нікагда не вкусить, пустить у двор. А вон нікого не розбирає*» (с. Мала Фосня Овр. Жт.)[2278], «(Дідусю, ви колись розповідали, що в сусідів під підлогою живе вуж? – *М. С.*) *Ну правильно, він же ніякої шкоди людям не несе, навпаки, миші ловить. Вуж – другий кіт*» (с. Хотин Рдв. Рвн.)[2279].

Сприйняття гадюки як «домової гадини», очевидно, має ту саму природу, що й у випадку з вужем, хоч ставлення у народі до гадюк часто не настільки лояльне. Втім, важко назвати його й однозначним. Справді, «лазюхи» можуть «погадити», тобто вкусити, проте боялися їх не особливо, а співмешкання з ними не вважали чимось надзвичайним: «*В одного там, він в печі сушив… і вони в печі виводили сі. І він там спав, і вони нічо' йому не казали*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2280].

Показовою в цьому сенсі є реальна історія зі с. Криворівня (Врх. Ів.-Фр.), змальована у колоритному творі «Гадєрка» відомого фольклориста й літературознавця проф. Івана Денисюка. Якось дружина Гната Хоткевича, Платоніда Володимирівна, напитуючи помешкання, поцікавилась у господині, чи немає у них мишей. На це ґаздиня, найстарша Зеленчукова, заспокоїла її, мовляв, «пані, не бійтесь. У нас у хаті живе гадюка, то вона їх усіх поїла…» Загалом же «пані Зеленчукова була з нею, гадиною, у найліпшій приязні. "Я йду до криниці по воду, – казала, – і гадина повзе за мною. Я несу воду 'д хаті, і за мною лізе вона. Діти бавилися на подвір'ї, але ніколи їх не кусала". Змія винаймала помешкання у Зеленчуків у пивниці»[2281].

Стосовно таких «хатніх» чи «дворових» плазунів доволі рідкісними є твердження, що «*то недобре, як у хаті гад є*» (с. Думинське Овр. Жт.)[2282]. Переважно вважали, що «*то, кажуть, харашо, як є в хазяйстві цей вуж*» (с. Дідковичі Крст. Жт.)[2283], «Коли вуж обере замешкання під домом, то спровадить велике

[2278] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1995.
[2279] ДАА. Зап. М. Станіславчук у 2011 р. від Станіславчука Б. М., 1938 р. народж.
[2280] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[2281] Див.: Денисюк І. Гадєрка. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2003*. Львів, 2003. Вип. 31. Українська фольклористика. С. 422–428.
[2282] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[2283] Там само.

щастя» (Підкарпатське воєв. РП; лемки)[2284]. В одній з оповідок із Дубровиччини вуж, якого вигодувала дівчина, на її весіллі так молоду пару «поблагословив, шо багацтво саме в хату йшло»[2285]. Позитиву у сприйнятті вужів і гадюк додає і те, що вони харчуються мишами, оберігаючи хазяйське добро.

Вужа у хаті чи на обійсті нерідко називали «домовик» чи «домовий», «хазяїн», «ґазда», – так що ставлення до нього було, вочевидь, спричинене кореляцією з однойменним демонологічним персонажем:

– «*Мій зять був на Витовича'х (Бродівський район), за рікою. Там пішов до колєґи… І каже: "Тітко, подивіця, який то вужака теньґий* (грубий. – *В. Г.*) *поліз, певно, з метр… Треба забити". – "Петруньо, не руш його. Не руш, не за'чипай, то н а ш. Він вже нас знає. Я до'ю корову, він приповзе, я влию йому молока, він нап'єця і пі'де собі. Він не рухає никого. То – наш, не мона бити…" Але і на Грицеволі, там баба жи'ла, то так само, мама розказували, як вони прийшли, а вужака такий теньґий… (А вони були колись куркулі, такий садок мали, і такий вужака теньґий виліз) Мама кажут: "Маринко, Маринко, іди бий…" – "Ганьо, не руш його, не за'чипай, нех лізе, то наш. Я йому дам молочка, він нап'єця і собі полізе. Він тебе за'чипати не буде"*» (с. Грицеволя Рдх. Лв.)[2286].

– «*Вуж – харашо, як у сем'ї, у домувці живе. Отак прилазит через те, і так вон… подає себе, подає, зада пудтягує, пудтягує, і це через одого… оце в нас на углу хати стоїть наче оця ж… отого… і така там дирочка була, туди, де проводили стовпчика, і вон туди токо – шпорх.* (А чим то добре? – *В. Г.*) *Тим, шо вун, каже, х а з я ї н… наче керує… хазяїн оцього владєнія всього, шо ото находиця. Вуж, вуж. Це хазяїн… хазяїн цього' двора. Боже, упасі. Боже упасі вужа' вбівать*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[2287].

– «*Ото то називаєца тоже д о м о в и[і] к. Той* [вуж], *шо в хаті жи[і]ве, то вон домови[і]к. Його хазяїн знає, вун хазяїна не боїца, а хазяїн його не боїца. Вун може навіть до хазяїна прийти[і] в ми[і]ску поєсті. Як хазяїн вечерає чи вбідає*» (с. Кричильськ Срн. Рвн.)[2288].

[2284] Sarna W. Opis powiatu Jasielskiego… S. 67.
[2285] Буйських Ю. Міфологічна традиція Рівненського Полісся… С. 175–176.
[2286] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 330-Е.
[2287] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2288] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.

– «*Як я жила вдома, на хуторі, то сиділи надворі, і з хати виліз вуж А батько каже: "Не чіпай, бо то д о м о в и к". І він покрутивсь тако і поліз назад в хату, чи в сіни туди, в комору*» (с. Колесники Гощ. Рвн.)[2289].

За матеріалами Ф. Потушняка, на Закарпатті вірили в «гада-газдівника», якого можна вигріти зі зноска і вигодувати молоком, а той служитиме господареві, як домовик[2290].

Схоже подекуди сприймали й гадюку. На Бойківщині її могли називати «*домовій*» («гадина, що живе під хатою; її бояться вбивати»[2291]), а також «ґрунтова», «ґрунтовичка» (від замешкування у конкретному господарстві, «на ґрунті»), – що теж співвідносить її з домовиком: «*Кажут, шо то не дай боже її вбити, бо якби вбив, то вже би її ся не обійшов. То таке дійсно, шо тут жінка була вбила, то тепер дрова поскладає під хату, – ка', без чоботів би с хати вже не війшла – між дровами – відти їх зо п'єть є. То така д о м о в а г а д и н а. То називают, шо то ґ р у н т о в а. Кажут – не дай боже не бити, бо то ґрунтова. Он в тої жінки так як у літі, то вілезе собі на сходи перед хати і вігрева си, і діти сиділи бавили, і вона нічо' не казала*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2292].

На Поліссі й Волині подекуди вірили, що як «обійстя без домовика не буває, – у кожному домі повинен бути домовик», так у кожній хаті має бути вуж:

– «*То про ву'жа тоже кажуть, шо в каждой будовлі є. То то тоже д о м о в и к, той вуж.* […] *Ву'жа, то, кажуть, не треба чепать. І шо то в каждом дому' вон є*» (с. Дідковичі Крст. Жт.)[2293].

– «*Кажуть – в кожного… в кожного хадзяїна в у ж т р е б а, ш о б б у в у дворє. Ну. Треба, шоб, каже, вуж був*» (с. Михалин Брз. Рвн.)[2294].

– «*Я чула за д о м о в и к а, бо ж він в кождій хаті, кажуть, є. Нема такої хати, шоб його не було'. То, кажуть, – шо гуж, а хто ж його знає?.. То добре, бо ж кажуть, шо домовик повинен буть завжди. Їсти йому не ставили. Тільки казали, шо поставлять котам, і коти не вип'ють, і десь подінеця молоко – то вже казали, шо домовик випив*» (с. Колесники Гощ. Рвн.)[2295].

[2289] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 288-Е.
[2290] П[отушняк] Ф. Демоны въ народномъ вѣрованіи. III. Чортъ и домовой. *Русское слово*. Ужгородъ, 1940. № 14 (23 октября). С. 5.
[2291] Кміт Ю. Словник бойківського говору. Ч. 5. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1936. Ч. 7 (Рік 6). С. 64.
[2292] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[2293] Там само, спр. 322-Е.
[2294] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.
[2295] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 328-Е.

– «*В кожній хаті, кажуть, є домовик. Кажуть, як людина застроює хату, то вже домовик є. Як подмуровку зробили. Воно та*[к] *як то вужом (часом такий вуж здоровий скаче). Кажуть, не чипай, бо то д о м о в и к. Отак казали матері. В хаті як часом вуж об'явиця. Шкоди він ничо*[го] *не робить*» (с. Бугрин Гощ. Рвн.)[2296].

– «*Вун в каждой хаті.* […] *Кажут, ву*^{o}*н так як вуж. І на хаті може бут, і в хаті може бут. Ву*^{o}*н же ж превращаєца в шо-то. В шо хоч може превратіца.* […] *Даже в го'роді в каждой хаті є домовік*» (с. Ігнатпіль Овр. Жт.)[2297].

В себе на обійсті плазунів кривдити не можна було, хоча вже у полі чи в лісі гадюку (а нерідко й вужа) зазвичай вбивали без застережень: «*О – я перебила їх йо-йо-йой, я в лісі робила…* (А якби біля обійстя побачити? – *В. Г.*) *Кажут, шо то ву'жа не мож бити. Шо то він має сво'є місце, сво'ю хату. О – білоруска має. Олі виділа…* [А] *В лісі я била всьо.* (А якби того вужа, шо біля хати, забити, шо би було? – *В. Г.*) *Не знаю. Знаєм, шо не мож*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[2298], «[Вуж на обійсті] *Кажут, що добре. Я знаю, шо до мене зайшов… Сусід казав, його вже нема, вмер: "На'йте, на'йте, ку'мо, не бийте! То добре, як вуж до хати прет сі!"* (А чим то добре? – *В. Г.*) *А я не знаю. Шос добра того не виділа…*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[2299], «*Вужа бити гріх. Як він в хазяйстві появицця, то то він погану прикмету дає (в мене от син помер), но сам він не поганий*» (с. Цвітоха Слв. Хм.)[2300].

По суті, лише раз трапилося зворотнє твердження, що вбивати можна було якраз те гаддя, що заповзало на обійстя: «(А на обійсті вужа чи гадину можна було бити? – *В. Г.*) *Ну а чому не можна. Я в лісі як виділа, я в лісі не била: воно собі у лісі най жиє, то її право, от. Ліс то є ліс. А отакво уже десь – то могла…*» (с. Любинці Стр. Лв.)[2301].

Здебільшого вважають, що якби хто убив «домашню гадину», це спричинило би якусь шкоду. Наприклад, захворіє чи здохне корова або це зашкодить іншим домашнім тваринам:

[2296] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 328-Е.
[2297] Там само, спр. 322-Е.
[2298] Там само, спр. 721-Е.
[2299] Там само.
[2300] Там само, спр. 326-Е.
[2301] Там само, спр. 721-Е.

– «*Я знаю, шо колись все казали – як є вуж на подвір'ї, якшо його вбити, то корова вгине. Так колись казали. Той, шо є на подвір'ї, та'. Він навіть міг у стайні бути. То навіть чоловік колись їздив на за'робітки, то в'ни в Києві бу'ли, там така Чапаївка є біля Києва* (с. Калинове Таращанського р-ну Кв. – *В. Г.*)*, то каже, шо в них там… Каже – я пішов петрушки вирвати, а там – три вужі'. Ну, і я так, каже, настрашився, та й каже до тої господині: "Шо в вас таке там?" – каже. А в'на все казала: "Михайло, це є ду'же добре, якшо на обі'йстю водиця вуж". То в Києві так є. І тут так казали. То ми – ніколи не вбивали. Ну, брали його десь виноси'ли, там, в берег чи тово, але шо вбивати його не можна*» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[2302].

– «*Домовік жіве десь на чердаку, то наші прабабушки охраняють, бо це він дім стереже. Шось підкормляють їх, якусь там їжу, трошки хліба там, картоплю, сала кусок – на чердак, на стелю, бо це домовік. Як для себе, так і для його. Ми можемо його не побачіти, але воно є. Це такі бабушки хороші, шо вірать у бога, то вони розпізнають. То шось таке, наче вуж, наче пітон, на чердаку, він оберігає. Його не чепають. То якісь хлопці пагани, то візьме його вб'є – с тих пір в нього і починаєца – то теля здохне, то кабанчик…*» (с. Копище Олв. Жт.)[2303].

«*Вужа не били на обі'йсті, треба його викинути за ворота. Так само і за гадюку. Якшо бити на обі'йсті, то шось пошкодить на корову: чи молока не буде, чи буде така буйна'*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2304].

Побутує таке уявлення й на Поліссі Бєларусі:

«У нас гово′раць, шчо єсьць домову′й в ко′жнуй ха′ти. Вун, ге′той ву′жик, вужи′шка в ко′жнуй ха′ти. То нє′котори й ба′чать. Я одного′ го′да то′же ба′чила ў себе′ ў ха′ти, ага′. І вун схава′єца ніде′, вун рі′дко коли′ його′ поба′чиш, оно′ ді′ти… І в нас гово′рать: таки′й домови′й, йіх па′рочка за′вше живе′. В нас гово′рать: є′сьлі його заб'є′ш ў дому′, то вже тобі′ бу′де пло′хо, пло′хо в дому′ бу′де, і вже його′ хто й поба′чіть, то в нас його′ хто знає, шо то таки′й, то вже його′ ни б'є, нє. Вун сам себі′ ні′де пу′йде й схава′єца» (с. Спорово Брз. Брс.)[2305].

Щодо згаданого у цій розповіді нюансу, що «їх парочка завше живе», то подекуди й українці вірять, що за смерть домашнього вужа відімстить інший:

[2302] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2303] Там само, спр. 322-Е.
[2304] Там само, спр. 713-Е.
[2305] Славянские мифологические персонажи. № 848.

«*По хуторах колісь жилі, то й по хатах вужи жилі. То ше й поспиває молочко. То тих вужов нє білі. Бо як убіть, то другій за його шкоду зробіть. Гадіну* (гадюку. – *В.Г.*) *то білі, а ву'жа – не розрєшаєца*» (с. Листвин Овр. Жт.)[2306].

На Поліссі добре відома оповідка про домашнього та польового вужів. Канва розповіді така: господар викошує у полі великого вужа, а коли вдома повідомляє про це, чує з-під підвалин хати зітхання й голос: «Як убив польового, то не матимеш і домового». По цих словах інший великий вуж, який жив під хатою, покидає обійстя, а господарка у цього хазяїна зрештою зводиться нанівець[2307].

Відомий цей сюжет, тільки не про вужа, а про *гадину*, гадюку, і на Гуцульщині: «Як *гадину* вб'єт сі, то ў тій хаті нема щєсті. Косиў раз чоловік траву і перетєў гадину. Гадина тоді каже: скажи дома′рні – шо ти відтєў гол[ов]у поля′рні. Він прийшоў до дому і сказаў то жінці, а тоди гадина вілізла так шо він від разу ўмер» (с. Білі Ослави Надв. Ів.-Фр.)[2308].

На Смоленщині ж зафіксовано майже однотипну розповідь про те, як простоволоса «біленька» жіночка в лісі просила жінок сповістити *Домаху*, що вмерла *Поляха*[2309].

Як пари з генетичним зв'язком називаються тварини домашня і дворова або домашня і польова. Лісові вуж чи гадюка у текстах не фігурують. Тобто йдеться власне про тих плазунів, які замешкують обжитий людиною простір. Очевидно, що тут спостерігаємо прояв віри у перевтілення душі: апріорно недомашня тварина чомусь облюбовує територію людини, перебуває з людиною в одному просторі. Відповідно втрачає ознаки «несвійськості». Найпростіше пояснення такій її поведінці – це душа померлого перевтілилася і знаходиться біля своїх домашніх.

До слова, у білоруському замовлянні «Від хлєвніка» згадуються господарі домовий, польовий та ін. А крім того, їх названо відантропонімними іменами, що може свідчити про походження від душ померлих: «Упрошаю ходзяина домового, полявого, выгоннаго, межавого, и самаго старшо′го – Дзяменьція Дзяменьцевича и цябе, Кляменьцій Кляменьцевичъ, и цябе, Хвёдор Хвёдоровичъ, и цябе, Аграсимъ Аграсимовичъ! Прошу я васъ, не оставця насъ,

[2306] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[2307] Див.: Левкиевская Е.Е. Змея домашняя… С. 339–341; Салавей Л. Вуж. *Беларуская міфалогія…* С. 94.
[2308] Falkowski J. Północno-Wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1938. S. 82.
[2309] Добровольскій В. Н. Смоленскій этнографическій сборникъ… С. 91–92.

любуйця раба божаго моихъ копій, и милуйця, и приглядайця, якъ сами. знаеця. Прошу васъ, не оставця насъ». На чотири сторони по три рази поклонитися у хліві, до землі. І по нужді коб, боронь-Боже, ніхто у хлів не ходив, ні свій, ні чужий» (Любавицька вол. Мстиславльського пов. Могильовської губ.)[2310].

Подекуди вбити «домашню гадину» остерігалися, бо вірили, що це викличе каліцтво, хворобу чи смерть у сім'ї:

– «*Я знаю, шо їдна вілезла на вікно, така ве'лика, а вона покликала людей, та й вбили її. Напевно тоже, каже, шо вона домова була. Вбили, то вона рік пожила, молода жінка така була, і дітвак лишився, а вона рік пожила, а на другий, каже, шо вона до року вмерла. А люди кажуть, шо певно, вони домову гадину вбили. Під підлогою живе*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2311].

– «*Як його роздратовати, да вон може вкусит. А як його не чепати, дак вуж не кусає. Я кажу, шо неззя вужа біт. А чого – я вам скажу. Оце одо го'да нєсколько назад тут одна вбіла вужа, у дворє був, лєз до хлева. І вона вбіла його, і вона назавтре на сходинках упала і розбіла колєно. А друга казала, убіла вужа, дак вона тоже – упала на сходинки грудьми і тоже побіласе. А я кажу – оце вам вужа біт. Неззя вужов біт, вони ж не зловрєдниє. Неззя його біт. Скудова вон пришов, вон би туди й пошов*» (с. Максимовичі Плс. Кв.)[2312].

– «(А вужа чи гадюку на обійсті можна було бити? – *В. Г.*) *Одні б'ют, другі кажут, шо не можна. Що мусит бути тото якийсь ґа'зда. Ну, не знаю, чи то до землі воно прив'язане… Я не знаю чого. Гадюка нє, лиш вуж. Шо вуж, вроді, є коло кожного господарства.* (А якби вбити того вужа? – *В. Г.*) *То шось буде хворіти хтось. Нераз казали, шо доїв корову. Ну не знаю, чи як лежала корова, чи як стояла, – добирався по нозі. Ото я чула.* (То то добре? – *В. Г.*) *Та відки добре, – бридко і…*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[2313].

– «Ю. Р.: *А домовик – то в кожній хаті має бути домовик свій.* П. Г.: *Там у їдного чоловіка вуж був. Дес у мурі в хаті. А він убив – та й та сім'я повмирала. Казали – то д о м о в и к був. А він – умер той, шо вбив, хлопец, а далі другий хлопец, а далі старий, – інно за другим пувмирали… То домовик, то не треба бити – а узми на патичок, віднеси дес, та й усьо.* (А якби в лісі побачив? – *В. Г.*) *Нічо' не треба бити. То нічо' не при'йде, шо ти вб'єш.* (А не

[2310] Романовъ Е. Р. Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 5… С. 137.
[2311] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[2312] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2313] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.

казали, шо йому їсти треба було давати? – *В. Г.*) *Нє, ніхто їсти не давав. Казали, шо корову ссав, домовик. Та я знаю, чи недобре? Я то не знаю вже. А казали, шо корову ссав.* […] *А є їкийс домовик – шо як ти їго вб'єш, то всьо повмирає.* Ю. Р.: *Вужа', кажуть, шо не може бити.* (То того, шо коло хати десь бачиш? – *В. Г.*) *Та'*» (с. Орів Скл. Лв.)[2314].

– «*Вужі'в? А вужів в нас там надходило від річки. Казали, вужі'в не можна бити. Вужів не можна бити. Бо, значить, як вб'єш ву'жа – втратиш мужа. Хтось із мужського населення обов'язково помре*» (смт Поліське Кв.)[2315].

– «І вуж тішиться незвичайною пошаною серед народу. Коли він загніздиться в хаті, або біля хати, то люди вважають це за найбільше щастя: тоді він стає опікуном цілого господарства. Вужа-домовика годують молоком, він часто висисає молоко коровам. Вбити вужа, головно вужа-домовика, це дуже великий гріх; за таке вбивство прийде зараз смерть на когось із домашніх, найчастіше самого господаря»[2316].

– «Те обійстя, в якому вуж перебуває, є щасливим; бо господареві добре ведеться (Рогатин, Чернець). Якби його вбив, то нещастя йому будуть траплятися (Рогатин), зубожіє (Дев'ятники), худоба йому згине (Сянок), може навіть сам умерти (Кузиків)»[2317].

Що прикметно, іноді не суть важливим було, хто убив вужа, – «окошитися» це мало саме на господареві, що підкреслює зв'язок уявлень про вужа як про домовика. З цього приводу Л. Виноградова, з покликанням на А. Ґуру, зазначила, що «Домова змія або вуж, згідно з загальнослов'янськими віруваннями, це не тільки душа першого померлого господаря хати, що посмертно опікується своїм родом, але часто її осмислюють як двійника (тінь, душу) когось із живих домашніх, тому заборона вбивати змію, яка живе у просторі хати чи двору, мотивується зазвичай тим, що це спричинить смерть господаря чи якогось іншого члена сім'ї. За повір'ями сербів, кожна людина має свою власну змію-двійника, загибель котрої призводить до негайної загибелі людини»[2318].

[2314] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2315] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2316] Добрянський К. Лісові звірята в українських народніх віруваннях. *Свобода: Український щоденник*. Джерзі Сіті, Н. Дж., 1940. Рік XLVIII. Ч. 281 (вівторок, 3 грудня). С. 3.
[2317] Gustawicz B. Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1881. T. V. S. 169 (Materyjały etnologiczne).
[2318] Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. С. 93.

Варто зауважити, що за рукописом приблизно 1850-х років з колишньої Новгородської губернії, такі уявлення стосуються не лише «гадів», але й жаби, яка застрибала до хати: «Якщо в хату приповзе змія чи жаба, то не наважуються їх вбивати, боячись помсти *домових*: в образі г а д а може бути вбитий сам *домовой*; коли в одній хаті вбили гада, то на підлозі утворилася пелена зі сметани, і за тим послідувала смерть трьох членів сім'ї»[2319]. Так само й за іншими джерелами, росіяни на Новгородщині остерігалися вбити не будь-яку змію (хоч існували й такі уявлення), а саме *дворовую*[2320].

На білоруських теренах схожі відомості дослідники фіксували ще у XIX ст.: «Уж, хочь єго часам ніхто ні бачиць, а ў каждуй гаспадарєй биць мусіць, такі називаєцса дамавік або свуойскі. […] Каб дамавіка забіць, то гаспадарка, людзі і ўсьо марнє пашло би. Юон ніколі ані людзям, ані живіні злого ніц ні робіць»[2321].

Змію в хаті не вільно було бити у чорногорців: «Змії викликають якийсь забобонний страх […], водночас є змії, на яких тримається благополуччя дому. […] Якщо змія виявиться в домі, то вбити її гріх»[2322], «Дьін – це дух, що оберігає яку-небудь окрему місцевість, гору, ліс, озеро і т. п. Це, втім, назва турецька […]. По-чорногорськи ця істота називається *сјен* и *сјеновик*. […] І всякий дім також має свій *сјен*, генія-охоронця, котрим може бути хто-небудь з людей, що живуть в тому домі, чи домашня тварина: кіт, собака, особливо ж змія; і їх треба берегти, тому що на них тримається щастя дому»[2323].

Дещо чіткіше уявлення про *сен* простежуються на сербському матеріалі. Серби також надзвичайно шанували домашню змію (*кућна змија*, *кућница*). Її вважали захисником, опікуном і благодійником дому. Як правило, кожен будинок мав таку змію, що звикло жила під порогом чи під сходами. Зрідка вона виходила зі свого пристанища, наприклад, щоб доглянути дитя у колисці, коли те залишиться саме, тоді вона також пила разом із дитиною молоко (подекуди й навмисно ставили їй «варенике», щоб напилася). Появу такої змії перед людьми сприймали як ознаку, що хтось з дому помре або станеться щось

[2319] Зеленцовъ Н. И. Замѣтки о народномъ бытѣ въ Климовской волости Устюженскаго уѣзда [Новгородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей…* 1915. Вып. 2. С. 867.
[2320] Традиционный фольклор Новгородской области. Сказки. Легенды. Предания. Былички. Заговоры. По записям 1963–1999 г. Вып. 2 / Издание подготовили М. Н. Власова, В. И. Жекулина. СПб, 2001. С. 278.
[2321] Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej… T. I… S. 177.
[2322] Ровинскій П. Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ… Т. II. Ч. 2… С. 486–487.
[2323] Там же. С. 502–503.

добре; її появу трактували і як ознаку виселення. Не треба її чіпати і нізащо не сміти вбити, адже одна жінка в Банаті вбила свою домашню змію, і одразу впродовж 24 годин померло двоє її дітей. У домашню змію входить – *сен* (душа) когось із родини; коли та людина спить, її душа входить у змію, і якби хтось цю змію вбив, довелося б такій людині померти. Одна вдовиця знайшла у ліжку поміж дітьми велику змію. Вона винесла її на вулицю і вбила, а коли повернулася, виявила дітей мертвими, – «вони померли, тому що їхня мати, з невідання, вбила домашню змію – *сен* їхньої душі»[2324].

За відомостями П. Петровича, «Один різновид змій мешкає в будинках і дворах, ловлячи мишей. Про неї добре знають у народі й називають *кућарица*, *чуваркућа* (від «чувар» – охоронець; «кућа» – хата. – *В. Г.*), *чуварица* і *блазна* (божевільна, шалена? – *В. Г.*). У народі її дуже шанують, адже вона не нападає, не кусається і не отруйна. За віруванням, хатню змію не чіпають не лише тому, що вона ловить мишей, але й тому, що відганяє від хати отруйних змій. Внаслідок цього виникло вірування, що Бог призначив її опікуном дому, його сім'ї і достатку загалом. Хата, яка не має змії-охоронця, не має удачі й достатку. Тому чуварицю не переслідують, її не вбивають, не говорять про неї погано. На неї й кішка не нападає. Якщо її хтось випадково вб'є, має хтось незабаром померти в хаті. Це породило віру в те, що є у домашньої змії *сен* померлого в домі члена сім'ї. За переказом, якийсь чоловік добував мед із порожнистої скелі, до якої добирався за допомогою довгої тканини. З порожнини почувся голос: "Доста!" – а чоловік відповів: "Хочу ще!" Відтак показалася змія, охоронець меду, яка повзла полотном просто на нього. Чоловік вихопив ножа, щоб її посікти, але розсік лише полотно, впав зі скелі й загинув»[2325].

За уявленнями словаків, господарством опікувалася сива чи біла змія (*domáci had*, *hospodár*, *starý gazda*, *starý dedo*), – якби її вбити, помре чи господар, або хтось із дітей, разом з якими ця змія годувалася молоком та кашею[2326].

На основі аналогічних уявлень у чехів (моравців) цей мотив майстерно використала відома чеська письменниця Катержина Тучкова, взявши його в

[2324] Чајкановић В. Из српске религије, митологије и фолклора: Изабране студије / Изабрала Светлана Курћубић Ружић. Београд, 2014. С. 135.
[2325] Петровић П. Ж. Змија. *Српски митолошки речник / Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић.* Београд, 1970. С. 156.
[2326] Швед И. А. Словацкий фольклор: формы, жанры, поэтика. С. 339.

основу розділу «Біловухе гаденя»: за словами однієї з героїнь твору, «там, де вбили біловухого гада – оберега дому, – станеться страшне нещастя»[2327]. За віруваннями чехів, у кожній хаті ховається домашня змія, яку називають *гад-господарік*, чи *гад-господар*, *гад-господарічек*, *гад-домовнічек* (*had-hospodářík*, *had-hospodář*, *had-hospodáříček*, *had-domovníček*). Згадка про змію домашню уміщена в повідомленні 1554 року з чеського міста Пухова, а в 1613 р. чех Полічанскі писав: «А декотрі, угледівши його [гада] у дворі, а особливо коли він великий, іменують його щасливим старим господарем»[2328].

Подекуди чехи вірили, що домашньої змії нема тільки у тих хатах, де живуть злі люди[2329]. На колір вона біла[2330] або блищить, як золото[2331]. Зрідка показується людям, але тоді її ні за що на світі не має людина вбити, тому що гад уб'є самого господаря. Змія ретельно стежить за всіма подіями у будинку. Якщо людина їй зашкодить, перестане змія старатися про сім'ю і тоді не допоможуть жодна праця і зусилля, бо хата втратила благословення. Коли ця змія помре, мусить померти і господар. Один старий ґазда розповідав, що був колись на службі у селянина. Якось, коли вже нагодував худобу і сидів на колоді перед стайнею, зауважив, як щось повзає біля ніг. Приглянувся і побачив змію. Одразу ж взяв мотику і хотів її вбити. У тій хвилі ввійшов до двору селянин і закричав: «Вацлаве, хочеш мене вбити!?» Тоді до нього дійшло, що то *гад-господарік*, і він попросив про розрахунок[2332]. Домашня змія чи домашня жаба нібито охороняють хату від всіляких нещасть. Убити їх вважали важким гріхом. Домашня змія живе нібито під піччю чи під вхідним порогом хати. Тому ніхто не мав би на порозі, наприклад, рубати дрова, аби не зашкодити їй[2333]. *Гад-господарік* охороняє сім'ю від хвороб, на пожежу чи потоп попереджувально шипить[2334].

За іншими чеськими уявленнями, у хаті живуть дві великі змії зі змієнятами, які повністю представляють сім'ю. Якщо вбити гада – помре

[2327] Тучкова К. Житковські богині / Переклала з чеської Ганна Величко. Київ, 2014. С. 41.
[2328] Левкиевская Е. Е. Змея домашняя. *Славянские древности…* Т. 2… С. 339.
[2329] Там же. С. 340.
[2330] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 98–99.
[2331] Левкиевская Е. Е. Змея домашняя. *Славянские древности…* Т. 2… С. 339.
[2332] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 98–99.
[2333] Ibid. S. 99.
[2334] Левкиевская Е. Е. Змея домашняя. *Славянские древности…* Т. 2… С. 341.

голова родини, якщо гадину – господиня, а якщо станеться щось із гаденятами – торкнеться це дітей родини[2335].

Як подекуди вірили поляки, навіть відгукуватись про вужа треба було шанобливо: «Ніколи селяни не називають вужа гадом (*gadem*) або гадиною (*gadziną*), але його властивою назвою, або теж домовим приятелем (*domowym przyjacielem*)»[2336].

Варто додати, що навіть поза обійстям вужів іноді не зачіпали, остерігаючись шкоди для худоби (про що йтиметься дещо згодом), а також не вміючи відрізнити їх від гадюк і відтак боячись укусу: «*Вужа бити боєлися, бо не знали, ци то вуж, ци то гадюка*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[2337]. Інші ж не били вужів та гадюк з тих міркувань, що нібито тому, хто це робить, усюди ввижатиметься гаддя, на нього можуть напасти інші плазуни, вуж може задушити свого кривдника; помруть батьки того, хто вбив гадюку; у господині, яка вбила «гадину», страви будуть несмачними тощо: «*Кажуть, вужа бить не положено, бо заре і знов побачиш його*» (с. Більчаки Брз. Рвн.)[2338], «*Вужа бити не можна, а тим більше в хаті. Як уб'є його, то за ним прийде тисяча тих вужів і буде мстити за вбитого*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[2339], «*Знаю, шо кажут, шо вужа не можна вбивати, бо відтак важит чи на корову, чи на людину, – він так гі помстиццї вам*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[2340], «*Гужа тоже не че'пати, бо він може пошкодити*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[2341], «*Як вужа будеш убіват да не попадеш, він може – як на шию скрутицця да задушит тебе у три міґа. Вужа – Боже упасі*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[2342], «*Гадину, кажут, бити не можна, бо другі можут напасти*» (с. Нижній Березів Кос. Ів.-Фр.)[2343], «*Щ е з л у б и в лісі можна, кажут, шо бити, а якби заповзло, то треба його в ліс віднести, дома коло хати не вбивати. Шо воно має якусь таку нечисту силу, шо його не можна на подвір'ї*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[2344], «Не бий софію

[2335] Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě. S. 99.
[2336] Majewski E. Wąż w mowie, pojęciach i praktykach ludu naszego. *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1892. T. VI. S. 343.
[2337] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[2338] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.
[2339] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[2340] Там само, спр. 713-Е.
[2341] Там само, спр. 717-Е.
[2342] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2343] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[2344] Там само, спр. 713-Е.

(гадину), бо ти умре мама рідна» (Гуцульщина)[2345], «Гадюку не можна вбивати, бо умруть батьки або буде шкода поголів'ю худоби»[2346], «*Казали, шо не можна бити ні вужє' та й ни гадину – для женщин. Бо страва несмачьна, як вари'т*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[2347].

Водночас багато хто не бив вужа (тим більше, що він «не кусає сі»), а нерідко й гадюку, розуміючи користь чи принаймні нешкідливість цих тварин або дотримуючись звичаю: «*Не били раніше вужів. Не мона було. А тепер б'ють*» (с. Ворокомле К.-Каш. Влн.)[2348], «*Ну, кажут… Люде б'ют… а кажут, шо нельзя бить. Вон, ка', зла не робіт*» (с. Тараси Плс. Кв.)[2349], «*Ой, у нас ужо'в… це ж мі даже близко коло лєса й жили. Мі вже як вієжжали – ой, такій прілєз до порога, такій здоровій, тей вуж… А я кажу – шо, вже прілєз попрощацца з намі? І я його вбила… Боже мой! – приходит син з роботи – нащо' ви його вбили? Вон же вреда не робит…*» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[2350], «*Ну казалі, шо вужа не можна біть. Шо вон нікому шкоди не робіть. А я не знаю. Але я чула, шо каже, що вужа не можна біть. Це гадюку. А вужа не можна*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[2351], «*Люде не білі його, і я знаю, шо в мене брат був, то він його поймає, да сюди, за голову тую… Ну, його ж не б'ють, кажуть, шо не положено вбівать*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[2352], «*А за вужа' – казали, шо неззя бить. А вони не кусаюцця. Ну то вбив – то вбив. Но кажуть, шо вужі' не нада бить. А єсть люди, шо вбивають*» (с. Бобер Чрн. Кв.)[2353], «*Вуж – нагнать його. Насварить його, і… іди… де взявсь, туда іди*» (с. Більчаки Брз. Рвн.)[2354], «*Батьки наші кажуть, шо то гріх ву'жа бити*» (с. Пляшева Рдв. Рвн.)[2355], «*Вужє бити не можна, гріх, він не кусає, він від Бога насланий. А гадину – можна*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2356], «*Ву'жа не можна бити. Кажуть, шо корисна тварина*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2357], «*Ву'жа, кажут, шо не можна бити. Його не чіпати, він ничо' не каже никому.*

[2345] Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів / Перекл., передм. і прим. Миколи Васильчука. Львів, 1993. С. 62.
[2346] Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці, 2000. С. 141.
[2347] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[2348] Там само, спр. 321-Е.
[2349] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2350] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2351] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2352] Там само.
[2353] Там само.
[2354] Там само, спр. В. Галайчук – 2013.
[2355] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[2356] Там само, спр. 713-Е.
[2357] Там само.

А гадину можна» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[2358], «*Вужа ч'ос не били. Вуж він нічо' зла не робит, то т а б і д а може укусити*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[2359], «*Навіть гадину – її не кивне'ш, то вона тибі нічо' не зробит*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[2360], «*Є, шо не рушєти йі, та й вона не буде рушєти*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2361], «*Гадюку не можна бити. Ти вступи сі, вона сибі пі'де, і не буде нічо'. Кажут, шо це Богом після'не, шо то як світе. І вуж, і гадюка. Її не чіпай, вона не скаже нічо'*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2362], «*Вужє, кажут, не можна бити. В нас і змію, кажут, недобре бити*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2363], «*Кажут, шо гадюку бити не можна, а чого…*» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[2364], «*Чо'сь кажут люди, шо ву'жа не можна бити*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[2365].

Якщо вуж заважав на обійсті, найкраще було акуратно його нагнати: «*Шо больш б'єш – то больш є. Ну, на очи показуєцца. У нас, ми як жилі в Карагоді, ну, коро'ви ж у лєсі нашиє, і сарай у лєсі. А він же ж такий. Як попадецца вуж нехарошій, він корову може відоїть. Ну а я… бо це ж Онікєєвіч там лєснічій, мі… нашіє радом сараї булі, і радом двері, їхніє двері, наші… А я крикнула, а він ка'е – Федоровна, шо та'м, шо та'м? А я кажу: "Вуж такий велікій!" – "Не бійте! Не бійте!" А вони – з Западноє, в Западною жилі. Я його й не б'ю, стою… А він собє – тоже – скрутівсь да лєжіть. Главно шо не повзе, а скручаний був. Він же ж бігом приходить, і віламав розку і каже – оце як я його розкаю віжену аж туда за дарогу, він, каже, закаже всім, шо не йдєть, бо там б'ють. Да. І ти знаєш, шо він його там… оце наші ха'ти, а тоді була високовольтна, тудою йшла, і дорога, – і він як погнав, і погнав, і погнав, і погнав, – я думаю – де він уже це так довго нема? А лєсніча саме, жінка його, була у конторі. Коли йде, Івановна. А я ка'у – Івановна, я вам розкажу, яка історія в нас. Та ка' – де? А де Павло? А я кажу' – десь погнав… "Ну, нехай віжене, і біше в нас не буде". Да*» (с. Рудьки Чрн. Кв.)[2366], «*Вужів не били: "Іди*

[2358] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[2359] Там само, спр. 717-Е.
[2360] Там само, спр. 715-Е.
[2361] Там само, спр. 719-Е.
[2362] Там само, спр. 713-Е.
[2363] Там само.
[2364] Там само.
[2365] Там само.
[2366] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.

собі, звідки прийшло, іди собі туда". Кажут, шо не можна його вбивати, бо це Боже сотворіння» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[2367].

4.3. «Отруйність» вужа.

Крім уявлень про зв'язок між добробутом господарки і життям господаря, з одного боку, та вужем, з іншого, існує й ще одна причина, внаслідок якої вужів остерігалися зачіпати. Нерідко вважають, особливо на Поліссі, що вуж, на відміну від гадюки, втікає від людей, проте коли його розсердити чи добре притиснути, він також може вкусити: «*Вужа – зачепіть-но. Його чепать не мона. Укусить*» (с. Крученець Чрн. Жт.)[2368], «*Да кажут, шо може вкусит. Але я знаю, чи воно… Ну, кажут, шо бували такіє баби, шо то шо… молітву знали, і ото поговорет, і… І од вужа, і од гадюки. От. І воно проходит. Бо буває, шо гадюка вкусит, усяка є…*» (с. Вільча Плс. Кв.)[2369], «*Ну вон не кусаєцце. Єслі його не роздражниш, він утекає. Но як роздражниш його, вон може й укусит*» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[2370], «*Я не била їго. Ни нада вужа бить. Його прогнать. А нашо його бить? Його не чіпай – він тебе не зачепає. А як зачепаєш, до може' й укусить…*» (с. Іллінці Чрн. Кв.)[2371].

Укус вужа часто вважають смертельним: «*Вуж може вкусити – я б'ю.* (Вужі хіба кусают? – *В. Г.*) *А нє – гладіт… Як вкусит – та й всьо, та й вже нема спасу тобі. Треба йти до лікарні або вмирати треба*» (с. Любинці Стр. Лв.)[2372], «*Уж ядовитий. В нього один зуб. В гадюки тоже один, но двойний, а в вужа не двойний. Вон яду не кусає, якшо його вже сильно не довести до тєрпєнія. А єслі шо, то вуж тоже може вкусить. Вуж тоже слішком ядовитий. І до того, шо як вужа причавить доладнє, то он кусається хуже, чим гадюка*» (с. Рудня-Базарська Нрд. Жт.)[2373], «*Бачите, вуж не чепає. Вон втекає від людини. Кажут, як його добре притиснути, то й вон може вкусити. Але од ву'жа немає шептув нияких. Од гадюков одшептувают баби. Є такії баби, шо знают*» (с. Дідковичі Крст. Жт.)[2374], «*Вужа як роздражнити –*

[2367] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2368] Там само, спр. 708-Е.
[2369] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2370] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2371] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2372] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2373] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1996.
[2374] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.

може вкусити, і вже не ’длєчиш, а гадюка – злєчима» (с. Шпилі Івн. Кв.)[2375], «*Вужі' бити не можна, бо вони не кусаюца. Но вже вуж як укусить, то то смерть уже буде. А вуж кусає, як його вельми роздрочити. То вже нічо не поможе. То вуж кусає з рижим ве'рхом, такий, шо якесь лино' пускає. То ж кілька сортів тих ву'жів є. А гадина як укусить, то молитва є, а од вужа нема*» (с. Задовже Зрч. Рвн.)[2376], «*Як вуж корову або людину кусає, то вже ніхто не ’дліче: ні дохтор, ні прохвессор*» (с. Латаші Нрд. Жт.)[2377], «*Вуж кусає раз у жізні, і чоловік помірає тогда. Од вужа нікагда не вілечишся. Од любої змії вілєчишся, но од вужа, єслі він укусив, – всьо. В його смертельний яд*» (с. Мала Фосня Овр. Жт.)[2378], «*Це вже і баба не поможе: за лопату – і йди до гробу*» (с. Листвин Овр. Жт.)[2379], «*Вуж кусає, до це вже смертельно, як вуж кусає. Гадюка – дак злечі'ме ше, кажуть. Але ж вуж – не пріходивсе в нас нікого… А гадюка – до мою сестру кусала*» (с. Кливини Плс. Кв.)[2380], «*Од гадюки – до бабки, а од вужа – в до'ски*» (с. Максимовичі Плс. Кв.)[2381], «*Ну, біть не можна. Не можна бить, бо вуж як укусить – до вмреш*» (с. Діброва Плс. Кв.)[2382], «*Ну як роздражни його – то кусаюцца. Ядовітиє. Може чоловік і померти. Мій чоловєк розказував, шо в їх там у селі, дак один – дразнів його. Дак він тоди, ка’, становіцца на хвост, і – за їм. Він бєжиць і – вдариць, каже, в спи'ну… і тоди дойшло до голові, шо нада повернуцца напроці сонца бєгці. Дак ун тади нє бачіць. Таке розказували*» (с. Красне Чрн. Кв.)[2383], «*Вуж – страшно. Вуж як укусить, до це тобі вже всьо. Вон мало кусаєцца, вуж. Це гадюка, до та кусаєцца. А вуж, він мало кусаєцца*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[2384], «Н. І.: *Ну, кажуть, шо неззя вужа бить.* С. І.: *А я лупив, шо вон… Я подняв копіцу, солому зняв, а вон – там седить, такий здоров’ячий… Як ба'хнув його…* Н. І. *А я не знаю. Кажуть, шо неззя біть. Він же, ка’, не кусаєцця, його неззя біть.* С. І.: *Ага, не кусає… Вон, кажуть, ще хуже гадюкі. Як його*

[2375] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1998.
[2376] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 325-Е.
[2377] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1995.
[2378] Там само.
[2379] Там само.
[2380] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2381] Там само, спр. В. Галайчук – 1998.
[2382] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2383] Там само.
[2384] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.

роздразнить, дак вон може вкусить, то вже нихто тебе не ’длічить. То таке кажуть, а хто його знає. Я чув од стариків таке» (с. Пухове Плс. Кв.)[2385].

У Поліському районі вірили, що вуж залишає людині шанс, кусаючи лише за третім разом: «*Ну, кажуть, вуж: перший раз – не бачиш; другий раз – жартуєш; а за третій раз каже – вкушу'. Це таке стариє люди говорили. А чи правда, чи нє?*» (с. Тараси Плс. Кв.)[2386], «*Вуже' не можна* [бити]. *Вуж не робіт шкоди, по-перше. Раз. Вон людини неколи не вкусит, якшо людина даже його й переступить чи наступить на його', там, чи як. Вон николи людини не вкусит, якшо ти з їм не будеш дратуватися. Вон – першій раз, шо людина не бачіла, а другий раз – шо кудись спєшіла, а вже як ото спіціально хочеш наступіти, це ти з їм дражнисся, – до знов же ж, як вуж укусит, то од ву'жа не спасут людину. Од гадюки спасают, а ’д вужа – нє. Но вуж не кусає людини. Шоб отак – укусив, і все. Нє. Не можна бит, бо просто… ну… чи грєх який, чи шо. Даремне не можна знищувать*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[2387].

Трапляються твердження, що кусає лише той вуж, який з гадюкою «марцюється»; що то «водяний вуж з красними вухами кусає»; що на людину вужа (гадюку) насилає Бог у покарання за гріхи; що кусає вуж, насланий «знахурями». Убивство такого «насланого» вужа могло б окошитись на господарстві: «*А чо’ бить його? Він же боїться, його бить не треба. Бо то є вуж, шо наси'ланий, насиланий та’ як вєдьмаром, – його не чепають. Бо воно все на вашому тому… ну як… в хазяйстві, все буде воно вам недобре. Погане таке. Не чепать його. Відкинь, нехай йде.* […] *Його в’обше, як побачите коло худоби чи то коло хлєвов – то його не треба чепать, бо то наси'ланий. Насланий тимі знахурами*» (с. Князівка Брз. Рвн.)[2388].

Віра в те, що вуж *отруйний*, виявляється й у сюжеті, як люди з цікавості забирали його яйця:

– «*Раз вуж яєц наньос, но, да тії яйца забралі. А стоялі гладишкі з молоком, то вон взяв да яду напустив в те молоко. Погомонєлі, шо положім яйца. То взялі да положилі. То вон пошов, да хвостом всє гладишкі пообернав, повілівав, шоб не отравілісь*» (с. Листвин Овр. Жт.)[2389].

[2385] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2386] Там само.
[2387] Там само.
[2388] Там само, спр. В. Галайчук – 2013.
[2389] Там само, спр. В. Галайчук – 1995.

– «*Він в гладищик молока напустив яд, а як йому тиє вужінєтка пудкинули, то при*ⁱ*шов і хвостом зачепив*» (с. Видерта К.-Каш. Влн.)[2390].

– «*Вужів не кормили. Вони са'мі шукали. В нас одні у пуклєт ставіли гладишкі молока. Да там стояли чо'боти, а в тих чобо'тях вун яєц наньос, той вуж. То вони взяли' да забрали в хату і наблюдают, шо вон бу'де робить. То вон тиє, вуж, гладишкі усі поперевертував, попереворочував… Вже вон туди яду напустив, а як поставіли чоботи, то вун попереворочував*» (с. Дідковичі Крст. Жт.)[2391].

– «*Вуж є д о м о в и*ⁱ *й. Ну я знаю, шо в нас був таки*ⁱ*й ви*ⁱ*падок. Він, оказуєца, шо він яйца відкладає. В нас був хазяїн. І дес на хаті, там на горищі, знайшов якіс яйца. І він їх ви*ⁱ*ки*ⁱ*нув. Ну а жінки десь сказали то'му мужикові, шо ти, каже, положи, бо то вужа'чі яйца, то бу'де тобі гірш. Ну то він познаходив ті яйца, де він їх положив, да положив на місце. Але йшов якраз з двору да ніс відро води. Найшов ті яйца, постави*ⁱ*в те відро да положив ті яйца. В сінах воно стояло. Коли появився вуж і те відро з водою перекинув. Каже, шоб ти не положив яєц, то сім'я, каже, ми*ⁱ*нуласа би. Так казали*» (с. Дідковичі Крст. Жт.)[2392].

Потрібно зазначити, що схожі сюжети в Україні побутують також про ласку і навіть про ящірку, про що йтиметься у наступному розділі.

Трапляються свідчення, що укус вужа лише «дєд може одшептать, якшо знає який». Замовляння укусу вужа хоч і не настільки поширені, як від укусу гадюки, однак не така вже й рідкість. Зокрема низку замовлянь «від змій» та «від укусу змій» (у тому числі й вужа) з Полісся оприлюднили російські науковці[2393].

Людям, котрі «знали до примо′вів», лікували укус гадюки (вужа), вміли «розмовляти» з гаддям, не можна було вбивати його у жодному разі: «*Мені не мона бить. Вже мені – то вже біть його не мона. Колись дєд так казав, шо вже як ти шепчеш… Вон шептав, то вон не вбівав*» (с. Поліське Брз. Рвн.)[2394],

---

[2390] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.
[2391] Там само, спр. 322-Е.
[2392] Там само.
[2393] Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / Сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва, 2003. 752 с. (Традиционная духовная культура славян. Публикация текстов).
[2394] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.

«*Знаєте, мої мама*[*]*, вони вміли промов'яти. До них багато з'їзди'ли, як та, щ е з л а б и, вкусит або що. То вони казали, шо її не бити. Вони, я ше була малов, то вони казали: "Йди-йди собі. Відкис прийшла, та туди йди". Отако. Шо її не бити*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[2395], «*Не можна, кажут, шо бити. Мо'я мама жи'ла у лісі, і тато. То там оден чоловік як крикнув: "Зміюки, до мене!" – усьо гаддя' коло него. І тако всюда, і по шиї, і всюда, всюда, і ні кусало його, ні нічо'. Так. Так бу'ло. Так їго знали*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2396], «*У нас бу'ло насланнє. Шо пре сі до хати, вилізло догори сходами і хоче до хати. То це було купа в нас цего. Насилає хтось. Це ціла купа їх бу'ло. Насланнє було. Зво'ню до Марії Дробчихи, кажу, матко, я не знаю, що робити. Вона каже: "Не бий. Не бий. Ні одну не бий". (А вона в і д т о г о бу'ла). І вона помолила сі, помолила сі, помолила сі, – і вже нічо' ми не бачим, нема ниґде ничо'. Вона вміла ссила'ти. І примо'ву знала: як укусит, то вона промов'єла*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[2397], «*Ці люди не б'ют, шо знают від цего. Берут чіснок, іглу, та й молитву, та й це тикают, тикают… Потому цей чіснок тре'а потовчьи брусом тим, шо о'стрит сі ко'су. І тим, шо му'жеське… шо мужчина напісяв, тре'а вімащьувати, та й цей чьіснок, шо бру'сом, – та й вже вім'є вімащують. Бо це переважно за вім'є кусає. Но та й кажут, шо легше*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[2398].

4.4. Уявлення про зв'язок «гадини» з коровою.

Привертає увагу виразний зв'язок вужа з коровою, що також наближує уявлення про нього до уявлень про домовика. На Лемківщині траплялося навіть, що за барвою вужа добирали масть худоби для господарства: «Якої барви вуж в стайні чи домі ховається, такої барви худоба ведеться» (с. Ждиня Малопольського воєв. РП)[2399].

[*] За словами цієї респондентки: «Мама – то се бабці тепер. А нені – то це була так як тепер мама. То це були мама і дід, нені і дєді».

[2395] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.

[2396] Там само.

[2397] Там само.

[2398] Там само, спр. 719-Е.

[2399] Gustawicz B. Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1881. T. V. S. 169 (Materyjały etnologiczne).

В усій Україні люди вірять, що вуж (рідше – гадюка) ссе корову[2400]: «[…] Казали, коли ў короў пропадало молоко, відьма висмоктала. Неправильно це. То вужі, вужі […]» (с. Білолуцьк Новопсковського р-ну Луганської обл.)[2401], «*А вуж – то се до худоби, він молоко вісисає*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2402], «*Може вуж корову виссати*» (с. Сенчиці Зрч. Рвн.)[2403], «*Коро'ві, я знаю, шо вуж – приходит у сарай, скручуєцца за ногу, і ссе. І корова стоїть, хоть бі тобе, як укопана*» (с. Жовтневе Плс. Кв.)[2404], «*Казала у нас одна женщіна, жилі вони… хазяїн був їє лєснічім, начальнік лєсу, дак вони жилі в лєсі. Дак казала – прийду карову даїт, а вони – там лєжіт, там лєжіт – каро'ви сцали. Ну, яму багато не треба, алє ж він сце. Пагано, канєшно пагано*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[2405], «*Ну це я чула таке, шо колісь вуж, допустім там, чиюсь корову ссав. Даже на пасові'щи. Оце шо я таке чула. А я ж не бачила, я його не знаю. Ну, доїв корову. Смоктав. І посмокче – да всьо. Відоює. Пріходіть корова з паші – в одніх дойках є молоко, а в той – нема. Вже вуж вісцав. Да мі ж не знайом, чи погане воно. Це просто воно таке само по собє. Як од пріроди тей вуж. Шо то, вон вчений, тей вуж, чи шо…*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[2406], «*Да, да. Було таке. В одноє'… недалеко, вона й сусєдка була, загонили у цей… як прі'де худоба, дак вона не хотєла в хлєв іти. І заго'нили всєм кутком. І обматуєцце на нозє, і цього'… і ссе корову*» (с. Грезля Плс. Кв.)[2407], «*Вуж, кажут, п'є молоко. Вуж і щ е з л а б и*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[2408].

У тому, що вуж може ссати корову, в народі ніхто не сумнівається. І хоч наукова література такого способу харчування не визнає[2409], в одному з

[2400] Бувальщина з Гощанщини розповідає навіть, як домовик-вуж ссав жінку: «Кажуть, шо в кожній хаті повинен буть. Кажуть, похоже так як гадюка воно таке, але не гадюка. Він тільки на горі, 'начче ніде. […] А в нас, я пам'ятаю ше, тута сусіднє село Новоставці – замучив жінку. Дитятко в неї було маленьке, в теї жінки, ссало ціцьку, а д о м о в и к злазив і все времнє… до тих пор ссав, поки не зассав її. І всі казали до неї, шоб десь зверталася. Шо ж? Біда… Вона ниде не зверталася, а він її так висмоктав – страхіття господнє. А бити [того вужа], вроді, кажуть, не мо[ж]на. Вроді, може хату підпалити. Воно погане, зле воно. І гриву він заплітає» (с. Вільгір Гощ. Рвн.). Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 328-Е. Очевидно, у цій бувальщині респондент поєднала уявлення про вужа, який ссе корову, про домовика, який заплітає гриви коням, про ототожнення вужа з домовиком і про деяких тварин (бусла, ластівку), які за кривду можуть підпалити хату.
[2401] Північно-Східна Слобожанщина… С. 45.
[2402] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2403] Там само, спр. 325-Е.
[2404] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2405] Там само.
[2406] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2407] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2408] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2409] Наумов С. П. Зоология позвоночных. Москва, 1973. С. 171. На противагу, ще Г. Булашев не бачив підстав сумніватися у компетентних свідченнях одного з найавторитетніших зоологів А. Брема і численних фактах з

поліських сіл довелося бути свідком, як стеблом полину виганяли вужа з хліва і бідкалися, що він вже встиг «подоїти».

Корова звикає до вужа, як до теляти: «[Як вуж корову ссе] *А чим то добре? Вона тоту корову вже не може ні продати, ні нічо', бо він, як продасть, той вуж за нею йде, і та корова молока не дасть – вона буде вевчи'ти, фурчи'ти, хто знає шо робити – чому його нема, того вуже'*» (с. Любинці Стр. Лв.)[2410], «*Гуж корову ссе, я сама бачила – такий здоровий, блискучий. І вже корова не підпустить тебе – вже вона жде його*» (с. Перекалля Зрч. Рвн.)[2411].

На Переяслав-Хмельниччині навіть зафіксовано випадок використання вужа для «присисання» корови: «*У нас їх немає, вони до нас не йдуть. Я знаю, колись пошла в Комарівку* (Пр.-Хм. Кв. – *В. Г.*), *там було, села, раньше їх виселили, залили' Київське море, дак… а ми купляли хату. Ну, шо Болотяна. Так жінка каже цей… шось таке ввечері… ми в їх хату купляли ж, дак дуже далеко йти додому, дак ми оста'лись ночувать. І вона прийшла од корови і мотає, й мотає – да на піч як закине шось. А я кажу – а шо то ви мотали? Каже – ужа'. А куди ви його закинули? – На піч. "Ой, я не буду!" А ми, ми – степови' люди, в нас немає цього', в нас ужі не розлазяцця, так шоб були. А вона каже – ого, ми телятко здали (чи, десь, зарізали), а він корову присисає. Оце він присисає корову, а тоді вона сидить і доїть. Отаке. Так шо… Конешно, ужі'в не били, не той… ну, гадюка…*» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[2412].

На цю тему донині побутують численні оповідки та бувальщини, як «непростий» купував у господаря корову з таким «телятком» (Свого часу на Житомирщині цей сюжет фіксував і В. Кравченко[2413]):

– «*Оце коло дєда Якова ото дуб стояв, ото зрезали його. І в одного була корова, ото в центрі. Шо оце так як полудень, десь часов двєнадцать, вона прибєгає, аж прамо з поля втекає – сюди. І ти її не доженеш, тої корови. Вона прибегає до того дуба, вон (вуж) вілез, віссав, вона тоді йде додому. Це осьдо, в Базарі. Каже, ну, корова,– ну, не доїця: нема ни молока, ничого в світі. Каже, ну шо ж таке. Вот заведу її на базар, продават. Привйов на базар, ну,*

буденного селянського життя. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях… С. 385.

[2410] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.

[2411] Там само, спр. 325-Е.

[2412] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

[2413] Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді… С. 153.

приходит один мужик. Спрашує: "Продаєш?" – Продаю… Подивився, подивився на неї, – дедок такий старенький. Каже: "Я беру цю корову". – Ну, – каже, – бери. Бере вон цю корову. Одовйов да каже: "Слухай, а шо ти корову продав, а телятки не оддаєш?" А вон, [той дядько]*, каже: "Яке теля?" – А ти, – каже, – подними сєно ззаді. Он поднимає, аж там – уж. Каже* [той дідок]*: "Бач, до ти приданого не оддаєш, а корову продаєш". То вон ссав її. Вуж як віссе, то вже нєчого доїт з корови. Хоть раз вуж виссе корову, то ви вже с тої корови молока доїть не будете. Одведете* [десь корову] *– все равно пуйде. Покамісь не найдете якого дєда ілі бабки, шоб одговорив*» (с. Рудня-Базарська Нрд. Жт.)[2414].

– «*Чула за вужа. То ше в наших родичів. От, шось вуж причепився до корови. І ногою – вбкруте, і поссе сибі їдну дійку, і злазе і йде. І хазяїн вже боїця, то кажуть йому – візьми та забий. А він каже – я ни можу забити, може, він мені таке поробив, шо вся худоба може пропасти… І він бере ту корову продає. Приходе той хазяїн* [що купив]*, каже: "Шо, ти мині з тилям продав корову? Забирай її сибі, я ни хочу бачити її в хліві". То продали ту корову різникам, а вужа забили*» (с. Старики Грх. Влн.)[2415].

– «*На базарі один хазяїн продавав корову. А той, шо купляв, питає: "А ти взяв теля з собою? В неї є теля…" І той хазяїн купив. А то уж приходив ссать. Обмотує ногу і ссе корову*» (с. Вільгір Гощ. Рвн.)[2416].

Сюжет з «телям» може мати й дещо інше спрямування. «Непростий» намагається продати корову, з тим, що залишить у себе її вужа, а той надалі приноситиме йому молоко: «[…] *Це друга' була історія. Тут уже в нас була. Там село Крисятичі, в нас там базар. Так один тоже там повйов корову, і – вуж. У возі був. Ото ж було, такіє жолобі робілі, шо сипали овес коням. Вон постоя'в, поди'вицце й по'йдут, попітают, яка цена, й по'йдут од тоє' корови. А подиходит один мужік да каже… попітав, яка це'на, он сказав… "Ну, я в тебе' їє заберу". Ну, вон і довольний, шо вон так сказав. А вон, каже, віймає гроши, одщитав йому гроши, а тодє – до того' жолоба, пуднімає сідєннє з того' жолоба да каже: "Беру корову, і беру теля". І за того' вужа' – взяв у руку, і за корову – і повйов. Дак вон, каже, бєг за їм, просивс: "Оддай назад…*

[2414] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1996.
[2415] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[2416] Там само, спр. 328-Е.

Оддай назад!" А вон каже: "Нє. Не будь таким хитрим. Ти думаєш, шо ти только хитрий? – каже. – Ще є хитрє'йші за тебе'". Оце я тоже таке колись чула. Ну, це вже в нас було там недалеко таке. Кіло'метров двенадцать чи чети'рнадцеть» (с. Максимовичі Плс. Кв.)[2417].

Часто вужа біля корови сприймали як погану ознаку: «*Казали, шо вуж до худоби шось може. Він не раз молоко випіває. То пагано. Чіпаєця до ді'йка і молоко випіває*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2418], «*Вужі ссуть молоко в худоби. Це погано*» (с. Тростянець Снт. Ів.-Фр.)[2419], «*Вуж може ссати корову. То недобре. Виганяли зо стайні його*» (с. Прутівка Снт. Ів.-Фр.)[2420].

Тоді його навіть могли вбити (приколювали вилами), при цьому майже завжди зазначають, що як вбили, «то був повен молока»: «*У нас били й ужи', бо яни… надоєдає… в нас і лєса були, і балата, і рє'чки, дак і ужов тих було, – баялісє, шоб в хлєв… ужи ж каров даїлі. За ноч відаїть карову. Дак білі й ужов*» (с. Старосілля Чрн. Кв.)[2421], «*Казали, шо недобре, як вуж до корови. То так само або вбивали, або спалювали*» (с. Жабокруки Тлм. Ів.-Фр.)[2422], «*А шо ж… Як вон у нас у хацє був, дзєці віщаць, а я – за яго – да віламі. Настри'кнула – дак малако з яго бєжіць… Дак порубалі і закапалі*» (с. Чистогалівка Чрн. Кв.)[2423], «*Вуж виссе корову – гет так, як руками. Замотуєця за лапу за'днюю, голова – така, як кулак, здорова, велика. То як забили, роздерли – то молоко як із корови бігло з йо'го*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[2424], «*Вуж і корову сце. Да. Я колись лічно бачила. Ше пасли ми гурто'м, там, у лєси. О. Одна корова все приходить додому, та – нема молока, нема молока. Ну вже стали хлопци дивицца, загнали туда пуд Га'ло. О. Корова зашла в буя'шник, стала – і вуж (то вже хлопци достере'гли) – по нозе попльовс… (То вже вона сама бєгла до його'. – Я. Ч.) Сама бєгла. Попльовс, і став сцать ту корову. І вон вісцав ту корову, вже вони не чепали, як вона, вже та корова, пошла, то вони запалили тамеки. То воно, те молоко… целу ж вісцало того… то те молоко як бу'хнуло з його'… Та й не випустили, спалили того вужа'*

[2417] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2418] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2419] Там само, спр. 715-Е.
[2420] Там само.
[2421] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2422] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.
[2423] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2424] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.

хлопци. То стере'гли да й спостере'гли ту корову. Бо не було… Та й така бєдна сем'я, – при'йде корова – видоєна, нема…» (с. Бронне Брз. Рвн.)[2425], «*Ми як жили в лєси, як погорєли, то коли при'йдемо – то корові не мона… цицки мокріє, і не мона відоїть – нема молока. Як раз іде мати у хлєв – а вон лежить на тому'… на дорозі. І крічіть вже – Пилип, Пилип, ходи вже, бо ж вуж лежить. Як батько прийшов та як дав – только та… молоко бризнуло з його'*» (с. Михалин Брз. Рвн.)[2426], – «*А до корови – лічно в мене' було. Шо – доїць карову. Карова не заходиць у сарай. Прийде з паши, і в сарай не можна того'… вранци прийди – карова відоєна. Ну шо такоє… Давай же ж так – на робоці, розказувати людзя'м. Одна каже – возьміць вікіньте навоз увесь і засипцє бєлим пєском – і побачицє. Ну, добре. Це вже ж ми зробилі таке, завели корову за шворку в сарай, і чоловєк же ж сєв у другім сараї і сєдзіць. І от – двєнадцаць часов ночи – корова начала' вже чму'хаць, начала вже того'… Почмухала, почмухала, а тоди успокоїласа. Він – за ви'лкі, свєт уключив, – а він за ногу обвивсе і… До вже як свєт уключив, до він же начав сповзаць, і тоди його ві'лкамі прикалов. То так із його молоко лілося… То це лічно в мене' таке було*» (с. Красне Чрн. Кв.)[2427], «*Чого ж? Коро'ві доїць. Нє вуж – годюкі. Бачилі… Йоно по том, по нозє лєзє, і до вим'я лєзє по нозє годюка, і до дойки… І котра корова стоїть спокойно – і нассеться молока, і всьо… і пошов… і пошла та вже годюка… А котора обте… дак кусає. Лічно в нас був один год, дак… одне лєто, три рази за лєто… і вже при'йдєе корова, вим'є розпухше… І таке якби мілом намі'лів, намілів гарно, да мокре да таке слі'зке… Отак за дойку возміс, а дойка як лакі'рована, да така слі'зка… І так три рази вкусів – і всьо – іспортилас дойка… Шо вже нє рабілі, як нє ратавалі – іспортілася вже… Як перетєлілас – дак тоді вже було молоко. Білі, у нас білі. Я лічно не біла, бо я їх боялас, а ше як укусила – то всьо…*» (с. Машеве Чрн. Кв.)[2428], «*Як колись розказували, ну, я тодє вже чима'ла була, шо вуж може ходит у хлєв вісисат корову. Канєшно, шо пагано. Канєшно. Бо там одниє* […], *в їх недалеко од хати лежав ловж голля. І отаке вже, вже воно аж потрухля'вело. І в їх було дьвє корові в хлевє. Дак ото 'дну прідут подоєт, а адна – нема молока і нема молока. Значит – ходет вє'дьми, кажут, видоюют. Значит – давай вони*

[2425] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.
[2426] Там само.
[2427] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2428] Там само.

стере'гти. Пошов вон стере'гти – ну, перед ранку заснув у хлеве. Вішов – і молока нема – прішла жонка доїт. Корова відоєна, і никого не бачів. Значіт – жонка пошла стере'гти на другу ноч. Коли, каже, тако вже почало розвидняцца, – корова только "му, му" – тихесенько, такий м'я'кий голосок… Як вона дивице – у хлєв повзе вуж. Отакий, мо', на метер, чи мо', й біше, як на метер. Повзе вуж… Вона злякаласе, притулиласе й дивице. Вот пріповз, на ногу вбкрутивс, за цицку – одну виссав, другу, третю, четверту. Забравсь і пошов. Вона тодє віскочіла, гукає чоловєка. Каже, одово, каже, токо вішов із хлева вуж. Ну, вон, канєшно, взяв його убів, того вужа. До з його', каже, рєчкою текло молоко. І тодє корова не стала дават молока. Не стала дават молока, і не стала, й не стала, – вони їє повезли на базар. Один раз, другий раз – нихто не купляє, не можут продати. А тодє, каже, повели, а 'дин тут йшов, пудишов да каже: "Шо? Нема купцов? Не продав?" – "Не продав". "А я, – каже, – у тебе' їє заберу". А вон тодє йому каже – так і так, я їє на м'ясо, наверно, здам. А вон каже – я цього' не боюсе. І тодє купив ту корову. Ну а як воно вже було, то я не знаю» (с. Максимовичі Плс. Кв.)[2429].

Знаходимо такі відомості й на теренах Білорусі: «[…] в Річицькому посполиті оповідають про вужів, що п'ють молоко разом з дітьми мужиків з одної миски, як і про вужів, що ссуть корів. Вбитий вуж завжди має бути повен молока»[2430].

На противагу, поширені сюжети, що коли вбити вужа, який ссе корову, та «пропаде»: «*Колис казали, шо вуж корову сцав. Шо корова дуже бу'ла добра, і вуж до стайні заходи'в сцав. Ву'жа вбили – корова здохла. Не можна було ву'жа вбивати. А він приходи'в собі до стайні – і він сцав молоко, і їм бу'ло багато молока. А шо се був за вуж – я відки знаю…*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[2431], «*Тесть мав корову. Корова бу'ла дуже добра. Молока давала шо давала. І одного разу заходит тескь до стайні, а вуж ссе ді'йок. Каже, шо такий вуж грубий, як нога. І тесть підчєтува'в і того вужє' вбив. І корова зачє'ла дуріти, зачєла мішєти, зачєла ревіти в стайни, зачєла пу'скати сі до людий, пропало молоко, і корова по цілі'й ночі ри'че і риче, – і корову мусіли здати. Звикла з тим вуже'м, розумієте, і той вуж на кі'лко ссав корову, кілко ше корова мала*

[2429] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2430] Moshyński K. Polesie Wschodnie. Materjały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu Mozyrskiego oraz z powiatu Rzeczyckiego. Warszawa, 1928. S. 164.
[2431] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е.

молока. І вони мали в хакі, і… Аби бу'ли вуже'ви тому нічо' не казали, і може, бу'ло би всьо добре» (с. Микитинці Кос. Ів.-Фр.)[2432], «*Колис приказував мій тато, шо бу'ла корова те й фест давала молока. Але ссало ту корову. Коли імили того вужа, вбили, та й не мала корова вже молока, смутна' була*» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[2433], «*Мій тато малим був, то худобу пас у лісі. Такі бу'ли буки дуже великі. Та й коро'ви напасают си, ідут вже навечір, аби доїли. То одни приходи'ли, шо доїли, а одна приходи'ла така, шо порожнє вже вим'ї. Та й підстерегли, шо корова йшла, а там бу'ло дупло, і там сидів вуж. І корова вже знала, так, як до телєти. Ставала собі коло того дерева, він виповзав і висисав молоко. А люди взя'ли, та й як вона там стала, а він виліз, – косою попри це дерево, і відтє'ли йому голову. Та й корова потому здохла. Так вона дуже забанувала*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[2434].

Аналогічні уявлення були характерні й для Малопольщі: «Вуж мешкав у діда в дірі під п'єцом. Пам'ятаю, шість чи сім років мав тоді, що бачив його щоденно. В дірі мешкав під п'єцом, вуж зробив собі садибу гарну і виходив до стайні. Гарний був […] золоті печатки мав по боках, а на голові золоту опаску. Виходив він до стайні і одну корову доїв, видивився собі одну, подоїв її і пішов лежати. Я його бачив у діда. Дід вийшов, а робітники, що у нього були, забили його, брат діда там був, киянкою забили його під п'єцом. Як дід повернувся, то брат діда каже: "Францішку, забили тобі вужа, будеш мати спокій". Дід розпачав: "Що'сьте зробили, я йому молоко давав". […] Корову мусили спродати, бо думали, що здуріє, так ревіла за тим вужем» (с. Корнатка Мисленицького пов. Малопольського воєв. РП)[2435].

Нерідко респонденти пов'язують наслідки убивства такого вужа зі шкодою для всієї худоби у господарстві: «*Є такий вуж, що він може корову ссати. Що як він в стайни – бити його не можна. Навіть чи в стайні, чи де. В нас отут під мо'стом, він постоянно вилазит. Ну, яко'сь ще, знаєте, – тфу, най йде на ліси!.. – корову не ссе. А корову як ссе, то знаєте, як при'йдеш рано – йой, прийшов моїй корові дійки… Вим'ї всьо мокре, запінене, – значить, він уже ссав корову. В нас тоже там під лісом така хата була, тоже казали, шо постоянно*

[2432] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[2433] Там само.
[2434] Там само.
[2435] Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. Wrocław–Cieszyn, 2002. T. VI: Agnieszka Lebeda: Wiedza i wierzenia ludowe. S. 235–236.

в неї був, шо висисав корову. (Та й то добре, як він ссав? – *В. Г.*) *Не-е. То, кажут, шо то недобре.* (А чого бити не мож? – *В. Г.*) *Кажут, шо не мож, бо то на худобу шкодит. Видно, я так зрозуміла, шо не веде сі худоба, шо то шкодит на худобу.* (В лісі то вужа можна було бити? – *В. Г.*) *Та в лісі хто його, там, я знаю… Не дай Бог на подьвіру*» (с. Хромогорб Стр. Лв.)[2436], «*Буває, шо дес зайде' вуж. Ну, то то дес він із полі… То його ніхто не вікохав, то дес із полі зайшло'. Казали, шо не мож його бити, виносили дес так, аби не бу'ло на подвір'ю. Казали, шо шкодит худобі та аби не бити*» (с. Верхня Стинава Стр. Лв.)[2437], «*Ну, я би сказав, шо не дозволяли та' ге бити вужі'в. Може шос шкодити худобині. Ссе корову*» (с. Верхня Лукавиця Стр. Лв.)[2438].

Може це пошкодити й комусь із сім'ї господаря, адже, по суті, вбили «домашнього вужа»: «*Колись приповідали люди, шо таке бу'ло, шо два дійки доїла господиня, а третий сцав вуж. То недобре… Але кажут, шо його бити не можна, бо воно ві'дтак дуже шкодит на діти, може вкусити, може помстити сі за то, шо його вбили*» (с. Незвисько Грд. Ів.-Фр.)[2439].

Іноді ж те, що «біля корови є вуж», сприймали як добру ознаку, адже така корова більш удійна: «Ужака той, шо корову сце. Винъ товстый та куцый, а голова якъ у дытыны, и пыщыть, якъ быйёго. Ёго и убыты можно, такъ корова пропаде, бо вона за нымъ, якъ за телямъ, побываеться. Такъ, кажуть, обивьеться кругомъ заднёи ногы та и сце; а выбера винъ саме вже де путня корова и порчи йий ніякойи неробе, а ше така корова усе гладша та сытча» (сл. Мануйлівка Новомосковського пов. [нині входить до Амур-Нижньодніпровського р-ну м. Дніпро. – *В. Г.*])[2440], «Коли вуж ссе корову, то корова дає багато молока, тому вужа шанують» (смт Печеніжин Клм. Ів.-Фр.)[2441], «*Є такі корови, шо є вуж з коровов, є. Кажут, шо воно й добре. Він сі не вступає, вуж, але вона і молоко має, і всьо*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2442], «*Чула, шо вуж сцав корову. Дуже добра бу'ла корова, та й ґазда купив корову, прийшов врано доїти, та й вуж сце. То добре, буде корова доїтись*» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[2443],

[2436] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2437] Там само.
[2438] Там само.
[2439] Там само, спр. 717-Е.
[2440] Манжура І. Сказки, пословицы и т п… С. 149.
[2441] Schnaider J. Lud Peczeniżyński. Cz. II. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego*. Lwów, 1907. T. XIII. S. 114.
[2442] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2443] Там само.

«*Казали – ага, має корова ву'жа, то вона файно доїґт сі і молоко ніхто не відбере. Відьма не відбере молоко. А вуж такий, шо ви не видите їго, а він до корови лізе.* (То то добре? – *В. Г.*) *Та видко, що добре*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[2444], «*Вуж корову ссе, і корова, каже, молока білше дає*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[2445], «*Вужи не вредні. Кажут, шо може виссати корову. В нас такий вар'янт був, шо один продавав корову на базари. Продає, а коло неї вуж лежит. Ну, продає, корова хароша. Каже до знакомого – бери, не ошибешся, но цього вужа' не чіпай. Буде молоко, буде все. І він купив. І не зачіпав цього вужа', ничо', – і молоко корова давала шо нада. Ну кажут, шо він замотує за ногу і ссе, а потім вбік відійшов, і все*» (с. Пагурці Хм. Вн.)[2446].

Одна дійка мусила бути вужева: «*Люде мали ву'жа. Шо корова зайшла, він за коровов йшов і сцав єм оден ді'йок. Кажут, шо добре вужа мати*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2447], «*Кажут, шо багато є, шо коло корови він є. Шо три дійки доїґт ґаздині, а четвертий він сце. То певне, кажут, шо добре*» (с. Семаківці Грд. Ів.-Фр.)[2448], «*В До'лішнім* (с. Долішнє Стрийського р-ну. – *В. Г.*), *то я чула, шо була напе'ред стайні така велика обора, а потом – така гноївка, де гній стояв. Шо жінка доїла корову – то три дійки були її, а вуж – четверту… А я кажу – я би вмерла… Я би не хотіла ні такої корови, ні нічого.* (То добре було такого вужа мати? – *В. Г.*) *Та видно, шо там шос добре бу'ло. То мо'ї мама ше росказували таке*» (с. Верхня Лукавиця Стр. Лв.)[2449], «*Казали, шо вуж сце ді'йок корові. Ци то якес воро'жіннє бу'ло, ци шо*» (с. Жуків Тлм. Ів.-Фр.)[2450].

Так само й поляки вірили, що «корова, яку вуж ссе, дає багато молока»[2451] і що «вуж в домі – "щастя" господареві в добутку худоби»[2452]. Переконання, що корова, яку ссе вуж, «щаслива» і дає багато молока, були властиві й чехам[2453].

Лише на Покутті ми зафіксували уявлення, що корова може отелитися вужем, – і саме такий вуж начебто добре впливає на її удійність:

[2444] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2445] Там само, спр. 715-Е.
[2446] Там само, спр. 710-Е.
[2447] Там само, спр. 713-Е.
[2448] Там само.
[2449] Там само, спр. 721-Е.
[2450] Там само, спр. 717-Е.
[2451] Saloni A. Lud Łańcucki. Materyały etnograficzne zebrał Aleksander Saloni. Kraków, 1902. S. 69.
[2452] Świętek J. Z nad Wisłoka. Rysy etnograficzne ze wsi Białobrzegi w powiecie łańcuckim (Dokończenie). *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1902. T. VIII. S. 359.
[2453] Левкиевская Е. Е. Змея домашняя. *Славянские древности…* Т. 2… – С. 340.

– «*І знаєте що? Бу'ло так, що корова родит ву'жа. Ра'зом з телєм. Але як вона родит… В мене не бу'ло, ну шо я це чула, і шо бу'ло в нас у селі. Ну то то чи змія, чи вуж, чи хто… але се таке… То він все спав у корови в жолобі, сцав собі дійок один, – то й хто би його вбив – корова загине. А якшо продавати, то треба казати – з усім, або з шнурком. Знаєте, не казали, шо з змійов чи, там, з тим, з тим, але – я тобі даю з шнурком. Але ту корову мало хто хотів купувати з тим шнурком* (Сміється. – *В. Г.*). *Але то дуже дійна' корова*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2454].

– «*Корова має вужє', ми це знаєм. Але то рідко корова має вужє. От в нас був чоловік, шо мала вужє, але вже хотів продати. Ну та й казав, каже, слухайте, я вам продаю, але ’би ви знали, шо… ’би ви сі не боя'ли, бо вона має вужє'… А цей вуж її сі не лишит. От, купила в нас жінка корову, на тім боци, в Тернопільській области. Та й вона пригнала корову, на та й та казала – має вужє'. А вона сибі рахує – я пережену', та й всьо, та й не при'йде. А він Дністром переплив. Вона сідає доїти – а вуж за ногу обмотав сі, ді'йок в писок (Сибі той ді'йок, шо його – він другий не помацає). То добре, бо корова має багато молока, але є такий… в нас був такий чоловік, шо бридив сі, та й продав корову. Того вужє' бити не можна – корова здохне. То такий коро'в’єчий вуж, це вона собі вродила такого. Це родит корова вужє'. І в нас бу'ла, шо два роки роди'ла (то сусіди). Та й каже він до неї – слухай, продай. Вродило одного року, та й нічо’. Другого року знов. А він каже – шо, вона буде родити га'ддє, а я буду їсти молоко? Та й продав. Це вона вроди'ла, він собі забрав сі пішов там у мур, він має сво'є гніздо сидит, – лиш ти прийшла доїти, а він собі з сво'ї дійки віссав та й пішов. Він не каже нічо’ нікому. Але й’би його вбити, за'ків корова його жиє, то корова здохне. Кажут, шо як вуж, лиш голова більша трошки. Помотає сі по нозі, і за ді'йок, поссала, і всьо*» (с. Поточище Грд. Ів.-Фр.)[2455].

Навіть незважаючи на кращий удій, корову «з вужем» намагалися збути: «*В нас колис був вуж з коровов. То так корова доїлась файно… Ми прода'ли корову, і того вужє нема. Пішов з коровов чи де. Але то недобре, бо ми бояли сі вийти з хати*» (с. Гарасимів Тлм. Ів.-Фр.)[2456], «*Ну оце так казалі. Ну, прішла, каже, а вон абвівсь кругом нагі і сасе. І тиє люді зда'лі ту карову. А зда'лі ту*

[2454] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2455] Там само.
[2456] Там само, спр. 717-Е.

карову… ну, каже, карова була добра. Так вони павелі в друге' село. В друге' село прада'лі да вже думалі, шо це вже вони булі, хай вже в людей цього' не буде. Кали тиє люде пашли, тоже – аж вон і там апінивсе. Так вони привели да каже: "Нате вашу карову і вашу при'буль. Не нада нам таке!" Дак вони зда'лі» (с. Лельов Чрн. Кв.)[2457].

З іншого ж боку, траплялося, що для вужа навмисно ставили молоко, що нагадує ритуальну годівлю домовика: «*У корови на задній нозі є звивчата полоса. Люди називають – вужева борозна. Кажуть, шо вуж вилазить по нозі до дійки і ссе молоко. І якщо вуж не нассе молока, то корови не видоїш. Кажуть, щоб вуж не розсердився, після кожного доїння біля корови у вуглі залишають трохи молока. На базарі, коли продають корову, то в торбині віддають вужа*» (с. Щербаки Блц. Кв.)[2458], «*Вужи – нельзя. Я, наприклад, ніколи не зобіжу, ніколи. Якшо побачу, шо повзе вуж, я його прожену, но я його ніколи не чіпаю. Но кажуть, шо, вроді, шось воно магічно пов'язане із природою. Шо вуж, вуж, – він же молоко дуже любить. І якшо він недолюблює худо'біну, то він чисто виссе молоко. А якшо любить, то ста'вляють у мисоцці у хліві, ставлять. Бо і я колись, мені бабушка казала, дак і я ставіла. І за ніч – чи вуж, чи хто його знає, – випиває за ніч чисто. Ну, низзя, кажуть. Низзя. В народі кажуть, шо вужа низзя бить. Це прия'тель. Він не це… Він, по-перше, ловіть миши, а по-друге, шо вон не зловредний. Він ниякого зла ж не робить. То гадюка, то це… а вуж, він…*» (с. Черевач Чрн. Кв.)[2459], «*Та люди всіляко говоріт. То кажут, шо їму сі всьо вдає, бо шось, певне, має. Того, з рогами. А нас того нема… Я знаю, шо в го'рах, то є такі… тіво… Шо і корова є, і навіть є той плазун… Вуж, та'. І навіть дают молока, аби поїв. Є так по селах, є. В го'рах, та'*» (с. Розгірче Стр. Лв.)[2460].

4.5. «Гаддя» у контексті уявлень про «нечисту силу».

Подекуди вірять, ніби вужі приносять виссане молоко своїм «господарям» – чарівникам та відьмам; також вірили, що відьмаки тримають вужа біля своєї корови, щоб мати більше молока. Що прикметно, в одній із розповідей такого вужа названо «годованцем»:

[2457] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2458] ДАА. Зап. Сергій Литвиненко в 2011 р. від Куцевол Валентини Іванівни, 1944 р. народж.
[2459] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2460] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.

– «Ну, ста′риє лю′ді жи′лі, і они′ как бу′дто колдуни′ би′лі. Шчита′лі іх колдуна′мі. У нас во′злє хат би′лі такі′є дєрєвя′нниє сру′би, дєрєвя′нний сруб с коло′д, і он заро′с о′чень бур’я′ном, крапі′вой. Очєнь больші′є би′лі за′рослі. І там воді′лісь змє′ї. Мно′го би′ло ужо′ў. І лю′ді вот уві′дєлі ужа′. Другі′є боя′лісь єго′, ду′малі, штоб убі′ть. “Убі′ть єго′ на′до, – гово′рат, – ето ўже уж”. Но хозя′ін до′ма, он гово′рит: “Нє на′до єго′ бі́ть”. Єго′ шчита′лі колдуно′м, шчто он е′то для коро′ві. Гово′рілі што: “О! У нєго′ уж живе′т. Уж е′тот пріно′сіт молоко′ коро′вє”. Он е′того ужа′ охраня′л. Он всєгда′ у нєго′ ка′жную вєсну′ он виводі′л свою′ сєм’ю′» (с. Виступовичі Овр. Жт.)[2461].

– «*То моя мама-небішка росказувала, шо там десь по сусідстві, ше десь вони жи'ли там біля То'рчинович, жи'ли двоє людий, бездітних, а зараз так нижше хата друга була, а там бу'ло богато дітий, та й корова шось так сі не доїт, шось так тото… А раз, так дуже гарно сонце світило, а жінка доходит, з тої хати, де діти, а там – вуж… чи то не вуж був, вона там знала… вона знала, шо то була гадина. Приходит, каже: “Гілярку, Гілярку, диви сі, в Синишинки там, каже, гадина на оборі, то йди за'бий, бо діти вийдут з хати, та покусає та буде'…”. А він пішов та й за'бив. А в’на, та стара, прийшла: “Ба шо' ж ти наробив!? Ба та нашо' ж ти його заби'в!? Та то мій годованець…”, – та так плакала… І вмерла. І казали, шо так молоко з неї текло, шо люди сі всі дивували. А в’на всім людям молоко забирала. То він їй допомагав*» (с. Бачина Стс. Лв.)[2462].

– «*Кажут, шо вуж не кусає, бо тримают відьми' собі до корови, ’би молока багато давала, шо він я'кось сце корову. Ну в нас в селі такого не бу'ло*» (с. Далешове Грд. Ів.-Фр.)[2463].

– «*Кажут, шо є примовляний до корови вуж. А хто його знає, шо він… Якось баби примовляют, шось вони знают. Хто його знає, шо воно… Но корова заправляна – є вуж в ро'гу. А чи воно живе заправляне, чи воно неживе, я не знаю, я вам не ска'жу. То свої корови вони так заправляли. Робили в рогові дзюрку і туди, кажут, заправляли. В нас так ніхто не робив, то я не знаю. Но чутка така була**» (с. Філіополь Хм. Вн.)[2464].

[2461] Славянские мифологические персонажи. № 691.
[2462] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е.
[2463] Там само, спр. 713-Е.
* З інших місцевостей знаємо, що як апотропей у ріг корови «заправляли» вужачого язика.
[2464] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.

Також побутують уявлення, що відьми підсилають вужа, аби ссав чужу корову: «[Вуж] висєка′е ва′шу коро′ву, а єй (відьмі. – *В. Г.*) но′сіть молоко′» (с. Виступовичі Овр. Жт.)[2465], «*Вуж корову ссе – то то недобре, то відьма підослала, і він їй служить*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2466], «*Ну, вуж, то це прізнак паганий. Бувають вужє, шо і корове'й сосуть, і… То історії такіє розказують, шо… чі по сусєдству, чі з кімось… якімісь вєдьмарамі заєвся в сварці. Да вони насилають таку… гадость.* […] *Все нечистота ця* (тобто вужі, гадюки тощо. – *В. Г.*) *наси'лана вєдьма'ми та' як*» (с. Богуші Брз. Рвн.)[2467], «*Ми мусили корову продать.* […] *Я приходю – пудниму дошку, бо ще мокра. О-о-о – брат! Вже голова – як шапка там! Вон такий, шо вже в жменю не влезе, грубий.* […] *Вже дєти молока не єдять, нихто не їсть, всьо…* […] *Значить… ну, нєкоториє казали, шо то наси'ланий вон, сам би вон цього' не робив. Може, й наси'ланий, може, ми привезли з лєса, – не буду казать. Ну було таке. Ди й корову взяли й продали*» (с. Богуші Брз. Рвн.)[2468], «*Колись казали, шо може вуж в стайні сидіти під жолобом коло корови. Чула'м таке. То, видно, ворожба' йде. Ну та казали, шо: нема молока – аж десь сі діло? Вуж виссав… Чула я таке*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[2469].

Дехто ж вірив, що гаддя – це і є закляті відьмарі: «*Оцє кажуць такє, шо оцє всє… там, вужі', гадзюкі, – цє, кажуць, цє закля'тиє калдуни. Калісь казалі. Дак оцє на Здвіженнє вони збіралісє*» (с. Чистогалівка Чрн. Кв.)[2470], «*Убивалі* [вужів]. *А вуж даже каро'ві сосе', дак і того вбівалі. Вон, у нас у сасєда карова – каже, ну, шо воно таке: як вєчер, так вана ревє. Ну, пашли даїть. Малака нема. Каже – це вєдьма вже. Ну, казалі, це тиє, шо хто знає, дак перекідаєцце і в ужов, і в гадюк, в кого' хочеш. Ну, хай Бог заступає. Я цього' не знала, і не…*» (с. Лельов Чрн. Кв.)[2471], «*Говорили, шо як десь отако побачили, да… чи то вуж, чи то вєдьма яка, да взяли да забили, да молоко було, самим молоком потєкло. Але ж цього як не робив да не знаєш, до брехати не будем*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[2472].

[2465] Славянские мифологические персонажи. № 692.
[2466] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2467] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.
[2468] Там само.
[2469] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2470] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2471] Там само.
[2472] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.

Зрідка трапляється ототожнення гаддя з душами повішеників: «*Вужа', кажут, не можна, а гадюк били. Ну, кажут,* [вуж] *святе, а гадюка – це хто повісився – оце душа у її. Дак як ти вб'єш, дак сто гріхів тобі Бог скине. А оце торік вуж був… чи вуж, чи гадюка тут лазило, кіт граєцця, а я кажу – 'днеси, Іванку, десь. Я вже подумала, мо', це душа мого сина прилізла…* (У респондентки був повісився син. – *В. Г.*)» (с. Добраничівка Ягт. Кв.)[2473].

Гаддя нібито «притягують» матюкливі люди: «*То ж кажуть – матюга'єццє хто, дак тиє вужі' лєзуть до його'. Хто матюга'єццє…*» (с. Тихин Нрв. Гом. Бєл.)[2474]. Ця ознака наближує його до «нечистої сили»: «*Про ліс страшилки всякі є… Кажуть, шоб в лісі не матюкатися. В лісі вся нечисть переховує сі, і вона то всьо вислуховує… Казали, шо лихий у лісі, – куций, як в нас кажуть*» (с. Орів Скл. Лв.)[2475].

Як і про «нечисту силу», про гадюк не можна було говорити після заходу сонця: «*Про них не можна згадувати після заходу сонця, 'би ви її не виділи, бо то щ е з л о, знаєте…*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2476].

Побачивши вперше у році «гада», вважали потрібним зняти штани і сказати: «*Який гість, така й честь*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[2477], – що нагадує вимовляння хвороб.

Від гаддя та інших «нечистих» тварин у Чистий четвер обмітали хату, а на Великдень посипали свяченою сіллю: «*У Чистий четвер хати обмє'тували, шоб ву'жа коло хати не було*» (с. Більчаки Брз. Рвн.)[2478], «*На Великдень обсипали свіченов солев кругом, шоби та, щ е з л а б и, не перелазила на обору чи до хати. Поснідали рано, і ту сіль – бере собі посипає кругом ґосподарки свої*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2479].

Зазначені моменти у віруваннях про вужа й гадюку, які мають негативне смислове навантаження, а також елементарне ототожнення вужа й гадюки подекуди спричинили сприйняття їх як «нечистих» тварини, яких належить знищувати: «*Вужі били, але в нас так нема*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2480],

[2473] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2474] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2475] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2476] Там само, спр. 713-Е.
[2477] Там само, спр. 69-Е.
[2478] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.
[2479] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2480] Там само, спр. 719-Е.

«*Вужа і гадину били та й б'ют*» (с. Акрешори Кос. Ів.-Фр.)[2481], «*Ужи'?.. Булі. І в дварє, і всюду. Білі. Білі без разгавору*» (с. Крива Гора Чрн. Кв.)[2482]. Діти нерідко палили вужів, намагаючись побачити їхні «ноги». Дорослі – кололи вужів вилами чи серпом, бо палицею «*як б'єш, то вун буде ше більш добівацца*» (с. Думинське Овр. Жт.)[2483]. Вважали при цьому, що за вбивство вужа чи гадюки нібито «*дванадцить грехов простицца*» (с. Вітковичі Брз. Рвн.)[2484], «*За вужа, за гадюку греха нема, бо вони вред роблят*» (с. Грудки К.-Каш. Влн.)[2485]. Як правило, не милували насамперед гадюк: «*Кажут, вужі николи не б'ют. Ну, гадюку – так*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[2486], «*Кажут, шо вуж не кусає, тіко шо ти на нього ногов став або'що. Гадюгу – лишень шоби видіти, то треба бити*» (с. Верхня Лукавиця Стр. Лв.)[2487]. Подекуди їх навіть треба було вбивати: «*Я чула, шо не вольно гадину лишити, шо треба її вбити. Бо як не вб'єш, то вона тебе колись вкусит. То гадину вольно бити. А вужа – не вольно*» (с. Семаківці Грд. Ів.-Фр.)[2488].

* *
*

Як видно з проведеного огляду, традиційні уявлення українців про вужа, попри локальну унікальність, виражену в розмаїтті варіантів, органічно входять насамперед у загальноукраїнський, а почасти й у праслов'янський та праіндоєвропейський масив. Спостерігаються численні відповідники або паралелі між уявленнями поліщуків та волинян, гуцулів, бойків та інших етнографічних і локальних груп українців; між уявленнями українців та білорусів, росіян, сербів, поляків, литовців, латвійців.

Вуж – типовий мешканець лісів, тому закономірно, що про нього більше розповідають у порівняно заліснених місцевостях. За вповні правдоподібними припущеннями, які можна віднайти не лише в наукових, але і в науково-популярних джерелах та інтернет-ресурсах, до хати чи хліва його могли приваблювати гризуни як звична їжа чи перегній як вдале місце для відкладання яєць.

[2481] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[2482] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2483] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[2484] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.
[2485] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.
[2486] Там само, спр. 331-Е.
[2487] Там само, спр. 721-Е.
[2488] Там само, спр. 713-Е.

Перебування недоместикованого мешканця лісу, тим більше хтонічної, підземної тварини, у домашньому просторі людини відобразилось у віруваннях в «домашнього вужа», домовика як еманацію душі померлого предка.

Незважаючи на наявність чи відсутність логічного пояснення для багатьох уявлень про вужа, потрібно констатувати, що на теренах України вони коливаються від різко негативних до відверто позитивних (відповідно, вужів або при нагоді знищували, або ставились до них винятково сприятливо). Така неоднозначність свідчить про давність відповідного фольклорно-етнографічного пласту і про його природну діалектність на такому великому обширі, яким є етнічні землі України. І сьогодні ще, часом нарівні з уявленнями про русалок, домовика, лякайла та інших демонологічних персонажів, уявлення про вужа є тими фасетками, які допомагають витворити багатобарвний і в цьому чарівно неповторний світ української демонології.

РОЗДІЛ 5
ЛАСКА, ЛАСТІВКА Й ЛЕЛЕКА
У КОНТЕКСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ДОМАШНІХ ДУХІВ

5.1. Ласка як різновид «домашніх духів».

За певними ознаками наближені до уявлень про домовика уявлення про ласку (*ласка, ласіца, пудласіца* та ін.). Українці вважають, що вона має безпосередній стосунок до худоби, і зв'язок цей здебільшого осмислюється як позитивний: «*Де худоба добре ведеця, то вона там водиця, та ласиця*» (с. Чугалі Крм. Трн.)[2489], «*Ласиця, то де є корова, там в кожній хаті є ласиця. То добре, коли прибігає*» (с. Станіславчик Брд. Лв.)[2490], «*Як є ласочка, то дуже добре в стайни. Для корови дуже добре, як є ласочка. Карова здорова і всьо файно. То вона не коло кождої – як собі сподобає…*» (с. Нижня Стинава Стр. Лв.)[2491], «*Вона дуже добре до корови. Як є ласиці, то є добра корова*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[2492], «*Це, кажут, дуже добре, коли ласиці знаходит сі в стайні*» (с. Микитинці Кос. Ів.-Фр.)[2493].

Масть худоби часто добирали залежно від кольору ласки, яка мешкала на обійсті («біля корови», «в стайні», «біля хати», «на ґрунті»). Вірили, що якої масті ласочка, така худоба буде вестися: «*А ласка – то є в хлівах. Вони є і жо'втокрасі, і чо'рнокрасі, то то воно не є погане, то кажуть, шо худоба буде така вестися, якої масті ласка*» (с. Збруї Брд. Лв.)[2494], «*Якої масті ласичка, така худоба веде сі. Є жо'втокраса, є чорня'вокраса*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2495], «*В кожду стайню та ласочка заходит. І, каже, яка ласочка, така має худоби'на вестися*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2496], «*Яка ласочка, таку треба худобу тримати*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2497], «*І, каже, така, як та ластівка масті, – така худоба ведеці. Отако припантровати, яка ластівка: чи чорна, чи жовта, – ну, й переводити, перевести худобу до свеї масті. Продати тоту, а*

[2489] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.
[2490] Там само, спр. 339-Е.
[2491] Там само, спр. 721-Е.
[2492] Там само, спр. 719-Е.
[2493] Там само.
[2494] Там само, спр. 339-Е.
[2495] Там само, спр. 319-Е.
[2496] Там само.
[2497] Там само.

купити другу» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2498], «*Якшо ласичка чорна, то чорна корова в ґазди, якшо червона, то червона*» (с. Хмелівка Бгр. Ів.-Фр.)[2499], «*Кажут, яка худоба, така і ласичка. Яка є та ласичка, така й худоба ведеця*» (с. Богрівка Бгр. Ів.-Фр.)[2500], «*Одни казали, шо яка ласиці – така має бути корова. То буде вести сі так. А як ласиці, тамека, біла, а корова чорна, то це, кажут, шо це не веде сі ця маржина*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2501], «*То переважно – яка ласиці є, така худоба веде сі. Як у кого яка худоба веде сі. Як не веде сі, то тої масти не купувати*» (с. Акрешори Кос. Ів.-Фр.)[2502], «*Адіт, це правда. Ну, в нас має бути чорна або чорно-краса худоба. В мого тата вже бу'ла така червоно-темна. 'Накша їм не йшла. Не веде сі цей фель*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[2503], «*Мовет, шо коло тої хати яка ла'сиця, така ся й худоба годує: чи чорна, чи жовта, чи яка*» (с. Головецько Стс. Лв.)[2504], «*То я сама бачіла ту ласточку. Шо кажуть – як є рабенька ласточка, то вона – добре, як є в тому'… в будинку бєгає, ласточка та. А як є якась гиньша, то та вже на зло робіть. Ну, сьо яка ласточка, то тре' таку корову. Рабеньку. Яка – може буть і риженька, може буть і сєренька. Та ласичка*» (с. Білки Брз. Рвн.)[2505], «*Ну то таке казали, шо… шо, ка'е, треба держа'ть… яка масть їє, то треба таку корову держа'ть. То так казали*» (с. Поліське Брз. Рвн.)[2506], «*Ну то то в хлєвє вона большинство. Вони є всякої* [масті]. *Але тра' дивицця: яка ласочка, таку тре' худобу держать. О. В нас була і раба ласочка, і жовта така, то шось не велося. А сьо вже чорна стала, то стала вестися корова*» (с. Голубне Брз. Рвн.)[2507], «*Ласка – то, кажуть, яка вона масті' – така худоба ведеця*» (с. Видерта К.-Каш. Влн.)[2508], «*Яка ласочка, така буде вестися худоба. Така масть*» (с. Варварівка Слв. Хм.)[2509], «*Якшо ласиця так є, там, рижа, чи біленька, то таку треба масть тримати корову. То добре тоді*» (с. Пляшева Рдв. Рвн.)[2510], «*Якшо та ласичка єсть, то ди*[i]*ві'ца, яка масть: чорна, значить,*

[2498] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е.
[2499] Там само, спр. 327-Е.
[2500] Там само.
[2501] Там само, спр. 719-Е.
[2502] Там само.
[2503] Там само.
[2504] Там само, спр. 323-Е.
[2505] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.
[2506] Там само.
[2507] Там само.
[2508] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.
[2509] Там само, спр. 326-Е.
[2510] Там само, спр. 329-Е.

худобу треба держать чорну, якшо рижа, значить, рижу» (с. Дідковичі Крст. Жт.)[2511], «*Все кажуть – яка ласичка, значить, таку корову держи, буде лучче корова йтися*» (с. Стара Олександрівка Плн. Жт.)[2512], «*Як перший раз побачиш ласицю, якого цвєту, да кажуть, треба такого цвєту корову держать в хазяйстві*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[2513].

Так само й згідно з уявленнями білорусів: «Якой масці ласкі ў гаспадарци вєдзєцца, то такої масці живіна шихаваць будзє. Гето дазнана рєч»[2514]. Вірили у цю прикмету й словаки[2515].

Ласка, зрештою, – також тварина, а відтак природно, що коли біля хліва завелася саме такої масті ласочка, то й загалом ця масть «по хліву». У цьому сенсі ідеальною твариною для господарства можна вважати триколірну кішку, яка засвідчує, що тут вестиметься худоба різних мастей.

Часто в Україні відзначають і зворотній зв'язок, тобто що яка є корова, такої масті коло неї заведеться ласочка. Свою ласицю, ще й такої самої масті, як сама, має нібито кожна корова: «*Кажда корова має свою ласицю*» (с. Волиця Бск. Лв.)[2516], «*То вже так казали: ласочка – то тої корови ласочка…*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[2517], «*Ласиці є така звірина. Усе кажут, де є худоба, там є ця ласиці*» (с. Микитинці Кос. Ів.-Фр.)[2518], «*Ласиця є в господарстві в кожному*» (с. Бордуляки Брд. Лв.)[2519], «*Ласичка* любить бути там, де худоба. Яка маржина краса, така і ласиця» (с. Білі Ослави Надв. Ів.-Фр.)[2520], «*От, у мене ласичка тут є. Вже і корови нема, а ласичка є. Тут ніби кажут – яка корова, така й ласичка. Я знаю, шо в мене була постоянно, як корову я тримав – і була коло мене ласичка*» (с. Любинці Стр. Лв.)[2521], «*О, ласиці є. Я знаю, шо старі люди казали, шо хто тримає корову, то ласиці майже не в кожного є така. І преподібна така, як корова. Ну але в'на нічо' не робит нікому*» (с. Розгірче Стр. Лв.)[2522], «*Кажут, шо кожда корова має сво'ю ласицу. На'ть такої ма'сти,*

[2511] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[2512] Там само, спр. 708-Е.
[2513] Там само.
[2514] Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej… T. I… S. 188.
[2515] Швед И. А. Словацкий фольклор: формы, жанры, поэтика. С. 345.
[2516] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.
[2517] Там само, спр. 721-Е.
[2518] Там само, спр. 719-Е.
[2519] Там само, спр. 330-Е.
[2520] Falkowski J. Północno-Wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1938. S. 82.
[2521] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2522] Там само, спр. 721-Е.

як корова, такої само'ї масти ласиці» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[2523], «*Яка худобина кра'са є, така й ласиця приходит*» (с. Глибока Бгр. Ів.-Фр.)[2524], «*Яку тримаєш худоби'ну, така є в тебе на господарстві ласочка*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2525], «*Яка масть у корови – така буде в неї: чорна – буде чорна; жовта – буде жовта*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2526], «*Яка корова – така ласка. Яка корова – така в'на. Одної масти*» (с. Міжгір'я Бгр. Ів.-Фр.)[2527], «*Вона така, як корова: як у тебе така корова – така ласиці*» (с. Акрешори Кос. Ів.-Фр.)[2528], «*Є такі місця, шо будь-якої масті худоба не ведеця. В кого чорна не ведеця, в кого біла. Яка на масть корова, така й вона*» (с. Богрівка Бгр. Ів.-Фр.)[2529], «*Де є корова, там є ласочка. І вона такої масти, як та худоби'нка*» (с. Космач Бгр. Ів.-Фр.)[2530], «*Ласка – то є при кажній стайні, де корова живе. Яка худоба – така масть. Вона сама ся вироджує* [коло корови]» (с. Волошинове Стс. Лв.)[2531], «*А є ласиці такі, шо маєте краси'сту корову – є красиста; маєте білу – є біла ласиця*» (с. Соснівка Стс. Лв.)[2532], «*Колись, дітьми, пам'ятаю, казали: о, дивися, біла ласочка побігла – то мо'ї корови; а он – червоненька – то мо'ї корови ласочка…*» (с. Бабино Стс. Лв.)[2533], «*Кожда худоба, корова, якої є масти, – така є ласичка*» (с. Катина Стс. Лв.)[2534], «*Якої масти є корова в стайни, то такої масти в домі тримаєця ласочка*» (с. Соколя Бск. Лв.)[2535], «*Хто має кілько худобини – стілько є ласиць. І корова буде черво'нокраса, і вона червонокраса. Кожна корова має свою ласицю, і яка корова, така ласиця. І бити її не можна, бо корова здохне*» (с. Панькова Брд. Лв.)[2536], «*Вона є в кожній хаті такої масті, як корова: корова чорна з білими латками – і ласиця така; корова з червоними латками і білими – і ласиця така*» (с. Станіславчик Брд. Лв.)[2537], «*Казали, шо яка корова, така й ласиці. То я тото чула. Тобі та*

[2523] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[2524] Там само, спр. 327-Е.
[2525] Там само, спр. 319-Е.
[2526] Там само.
[2527] Там само, спр. 327-Е.
[2528] Там само, спр. 719-Е.
[2529] Там само, спр. 327-Е.
[2530] Там само.
[2531] Там само, спр. 320-Е.
[2532] Там само.
[2533] Там само, спр. 323-Е.
[2534] Там само, спр. 320-Е.
[2535] Там само, спр. 331-Е.
[2536] Там само, спр. 330-Е.
[2537] Там само, спр. 339-Е.

корова буде вести сі. Як ласиці жовта – то жовта корова тобі буде' вести сі. То я чула'м від людей старших» (с. Семигинів Стр. Лв.)[2538].

Трапляється, що відзначають зв'язок між кольором ласки і мастю теляти, яким отелиться корова: «*Яка є масть* [ласки] – *такі телята корова буде мати*» (с. Великосілля Стс. Лв.)[2539], «*Ввидиш першу ласицю, та яка вона є, то таке ся вродит теля*» (с. Мшанець Стс. Лв.)[2540], «*Ласочка є для худоби така, ну, яка на подвір'ю, яка в стайні є ласочка, значит, таке сі народит телє, яку вона має масть*» (с. Пороги Бгр. Ів.-Фр.)[2541].

Попри сприяння, ласка нібито завдає худобі й шкоди. Вірили, що вона ссе у коня чи корови кров, гонить коня чи корову до поту, ссе молоко, від її укусу в корови може напухнути вим'я: «*Ласиці тоже, кажут, може молоко відобрати, вісцати, як корова лежит*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[2542], «Ласиці не можна дражнити, бо вкусить худобу» (смт Печеніжин Клм. Ів.-Фр.)[2543], «*Ласица вкусе худобу, напухне худоба*» (с. Гумнище Грх. Влн.)[2544], «*Ласиці, кажут, шо приходит до маржини. Є так, шо за вім'ї вкусит корову*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2545], «*Вона ходит коло корови та й може попіссати*» (с. Пістинь Кос. Ів.-Фр.)[2546], «*Ласиця в корови молоко сосе, то той дійок так як би заклеєний. То недобре*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2547], «*Як ласочка є, то буде корова мокра, з неї піт виходить. То погано, але ничого не робили від неї*» (с. Великий Скнит Слв. Хм.)[2548], «*Ласица? Ласиця курей давить. Карову ласкоче, шо то патєє*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[2549], «*Казали, жи ласичка корову ссала*» (с. Деревляни Кмн.-Бз. Лв.)[2550], «*Кажуть, шо вона з коняки кров висисає*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[2551], «*Ласка курей крала. Кров повісасує в курей…*» (с. Красне Чрн. Кв.)[2552].

[2538] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2539] Там само, спр. 320-Е.
[2540] Там само, спр. 323-Е.
[2541] Там само, спр. 319-Е.
[2542] Там само, спр. 713-Е.
[2543] Schnaider J. Lud Peczeniżyński. Cz. II. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego*. Lwów, 1907. T. XIII. S. 114.
[2544] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[2545] Там само, спр. 719-Е.
[2546] Там само.
[2547] Там само.
[2548] Там само, спр. 326-Е.
[2549] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2550] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.
[2551] Там само, спр. 326-Е.
[2552] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.

Якщо би ласка перебігла попід коровою, та впаде на ноги, починає доїтися з кров'ю: «Ото, кажуть люде, десь *Ла'сиця* перебігла, корова ни встає»[2553], «*Ласка. Ну, то вже ж, шо пуд коровою лазит. Кажут, шо дуже пагано. Як вона вже до корові потого…*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[2554], «*Ласочка? То то ж кажуть, шо як корові перебежить, то пагано. Ну, лечилі*» (с. Іллінці Чрн. Кв.)[2555], «*Як, мол, попод коровою пролетить, значить, буде корові погано. На молоко буде… Якась ласица*» (с. Вепри Нрв. Гом. Бєл.)[2556], «[Ласка] *Да, то тоже пагана. А вона, буває, переповзє через скотіну чи под скотіною пройде, дак погано.* (Доїться з кров'ю? – *В. Г.*) *Да. Робілі тоже… І втіралі всяке свячонне зєлля, ложилі да втіралі…*» (с. Машеве Чрн. Кв.)[2557], «*Ну-ну, ласка. Ну, шось я чула, шо я знаю, хтось казав. То і в мене' колісь корова була. Із поля при'йде – і в доїнці все кров. Каже, це, наверно, ласка проскочила повз їє.* (І шо тодє робилі? – *В. Г.*) *Я й не знаю шо. Пере'йде*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[2558], «*Кажуть, ласка як пудбіжить пуд коровою, то корова не встає*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[2559], «*Ласочка як перелізе, то може й корова захворіть, і молока не стане*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[2560], «*Ласиця як пуд коровою перелетить, то погано буде корові*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[2561], «*Буває, шо кров в молоці, то вже доїш на землю, на підстілку, бо вже ж в відро не видоїш з молоком. То кажуть, шо це ласичка перебігла, шо шось ласичці не догодив*» (с. Стара Олександрівка Плн. Жт.)[2562].

Дехто вважає, що шкодить ласка лише тій корові, масті якої незлюбила, що відповідає аналогічній поведінці домовика: «*Ласка – це де корова большинство є. От, вона злюбила таку масть, і то дуже добре. Ну як незлюбить – кажуть, і молоко може виссать, шо хоч може*» (с. Ксаверівка Чрн. Жт.)[2563].

Аби убезпечити худобу від ласки, подекуди її (як і домовика) годували: «Ла′сочка. Шоб нэ удра′знивать ее′. И яна′ хо′чэт, да врэд зде′лает: да тех пор бу′де ганя′ть каро′ву или парася′, шо изму′чыть ее′. Если не удра′зниш ее′, дае′ш

[2553] Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді… С. 17.
[2554] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2555] Там само.
[2556] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2557] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2558] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2559] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[2560] Там само.
[2561] Там само.
[2562] Там само.
[2563] Там само.

ку′шать, тады′ ня бу′дет тро′гать каро′ву. Шо астае′цца от еды (бу′льбачка, бо′ршчык), несу′т в хлев, дак мо′жэ й ла′сачка пае′с» (с. Вербівка Рпк. Чрн.)[2564].

На Острожчині виявлено відомості, що у вигляді ласки чарівниця доїть чужих корів: «*Ласочку шось не зачіпали. Казали, шось там ласочка перейде… То то ніби волошебниця перетворалася в ласочку і ходила корову доїла*» (с. Стадники Остр. Рвн.)[2565].

Майже загальною є думка, що ласка заплітає коням гриви: «*Ласиця коням гриви плете*» (с. Волиця Бск. Лв.)[2566], «*Ласичка гриви крутить*» (с. Вільгір Гощ. Рвн.)[2567], «*То ласиця коням гриви заплітала*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[2568], «*Се я чула, шо гриву заплете, але шо воно. То підтинали та й закручували*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2569], «*Ну, це шось таке я чула, шо казалі – шо заплєта'в каня'м гриві. Нє, то не вун* (не домовик. – *В. Г.*)*, то якась ласіца. Ласіца, назівалас. То в каня гриву за… Ну, воно такий звєрок є. Вун у хлєвах бальшинство. А її хіба хто бачів?*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[2570], «*Хазяїн виходит – коняка мокра і грива заплетяна. Як підслідили – а це ласиця. Вона лоскоче, і коняка гопки дає*» (с. Пагурці Хм. Вн.)[2571].

Заплетеного у багатьох місцевостях не розплітали, інакше кінь почне «сохнути» або болітиме рука: «*Ласиця як сподобає, то гриву так заплете, як мати дитині. Як сподобає чи корову, чи коня, то буде глядіти. Не роспліталі, бо кінь буде сохнути. Та*[к] *як воно є, так хай і буде*» (с. Малі Бережці Крм. Трн.)[2572], «*Ласиці коням гриву заплітають і розплітають, а людина не розплете. Ми не зачипаєм такого*» (с. Пляшева Рдв. Рвн.)[2573], «*Ласичка гриви путає. Не зачипай його, бо рука буде боліти*» (с. Смолява Грх. Влн.)[2574], «*Гриву в коня ласиця плете. Шоб не заплітала, чирвону лєнту для неї вплітали. Гриву не розплітали, бо будуть руки боліти*» (с. Малий Скнит Слв. Хм.)[2575].

[2564] Славянские мифологические персонажи. № 983.
[2565] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 328-Е.
[2566] Там само, спр. 331-Е.
[2567] Там само, спр. 328-Е.
[2568] Там само, спр. 331-Е.
[2569] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е.
[2570] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2571] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[2572] Там само, спр. 324-Е.
[2573] Там само, спр. 329-Е.
[2574] Там само.
[2575] Там само, спр. 326-Е.

Подекуди стверджували, що вона плете гриви лише тим коням, котрих вподобає: «*То таке як жінка заплете косу, то таке у коня може бути. Ну, то ласиця. Бігат така ласиця в хліві, така маленька, рябенька. То вона кого полюбит. То, кажут, шо домовик* [нібито заплітає], *а* [насправді] *то ласиця заплітає*» (с. Великі Бережці Крм. Трн.)[2576], «*То є ласиці, то вона плете коси. Це є добре, дуже добре. Є сіре'нька, є красе'нька…*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[2577], «*Ласиці путає гриву уночє. Але то не кожному коневі, лиш тому, якого сподобає собі. В нас був білий, то так шоднини зсу'че, шо не може розправити. То недобре. То розпутували, але то трудно. Вона то сли'нит…*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2578], «*Йкас є ласиці. То в'на плете. Кажут, шо кожда маржина має свою ласицю. То шо добре, віда'й, шо заплітає. То так ади заплете, шо не годен розібрати*» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[2579].

Іноді, навпаки, казали, що це вона не любить коня: «*То – ласіца. Як не полюбіць каня, вона всєда плєцє ко'су, бо мі… у нас… мі всю жість пражилі з каньом. Ну, погано. Вона не любіть його. Ну, шо робілі. Розпутувалі, розчесувалі, – а оно, гляді, да й знов… Я не знаю. В нас був бєлий коник, то в нашому коні николі гріва була не заплетяна. Ласіцу – нихто їє не бів. Не знаю я, шо би то було*» (с. Рудьки Чрн. Кв.)[2580].

Варто зауважити, що заплітання кісок чи скуйовджування ковтунів коням у багатьох місцевостях є спільною ознакою ласки та домовика. Об'єднує їх також те, що як домовик, так і ласка є нібито на кожному обійсті (хоча домовика зазвичай співвідносять із хатою, тоді як ласку – з хлівом чи коровою). Усе ж, безпосереднє ототожнення ласки з домовиком важко назвати типовим. Їх сприймають нарізно, попри очевидний збіг у пов'язаних з худобою функціях: «Дамави′к и ла′сачка – то адина′каво. Если дамави′к ло′шад лю′бит, дак у него гри′ва вся запле′тяная каса′ми. [А чому іноді не любить?] Масьть, мо не па двару′: ла′сичка е′сли чо′рна, чо′рнага каня′ палю′бит, е′сли бе′лая, то бе′лый конь па двару′. Хазя′ин дамавика′ кали′ ба′чит, ён жэ зна′е, яка′я у него′ масть па двару′ вяде′цца, тако′го и каня′ купля′е. [Пам'ятаю, батько мій говорив матері]: "Пае′дем, ку′пим каня′ гнедо′го, у нас ла′сичка така′я и така′я, така′я у нас

[2576] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е.
[2577] Там само, спр. 719-Е.
[2578] Там само.
[2579] Там само.
[2580] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.

масьть вяде′цца”» (с. Старі Яриловичі Рпк. Чрн.)[2581], «*Домови[і]к – називали. Кажут, в кажній хаті є. Є обов’язково. В хаті у каждій, в хазяйстві є домови[і]к. Так, як ласичка, так і домови[і]к.* (А то те саме? – *В. Г.*) *Нє*» (с. Дідковичі Крст. Жт.)[2582]. Іноді ж домовика та ласку навіть протиставляють: «Дамави′й, говоря′т, позакру′чивал гри′ву коня′, где ла′сочка е, там дамаво′го не, а е′сли не – там дамаво′й гри′вы закру′чивае» (с. Олбин Кзл. Чрн.)[2583].

Трапляється, що ласку з домовиком не ототожнюють і жодних преференцій щодо неї не мають: «(То ласка гриви заплітає? – *В. Г.*) *Ласка – друге'. Ласка – кури душит. Ласку бит – до потєрі… Вона пока кури не повитягає, чи гуси, чи шо. Вона не єсть, вона мозок, каже, віп’є, і всьо, і нема*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[2584], «*То заплітає ласка, ласточка. І як вона ізлюбить коня, так вона граєцця. Правда ж, раньче було, гриви заплітали ласточки. Такі вони сі'ренькі отакі, а як розтягнецця – то може буть і отака. І ото вона заплітає гриви. Це вона любить, як заплітає, граєцця. І вона живе в тому дворі, ласточка. Ну, може коли й укусить.* (Бить її можна? – *В. Г.*) *Ну конешно, як вона курей переполоще, дак дають прикурить*» (с. Гланишів Пр.-Хм. Кв.)[2585], «*Ну, ласка єсть. У мене' жила ласка. У мене' корови не було. Кажуть, шо вона ж кра'де курей. Вона – хижий звір. Яйця п’є і ціплята давить. Я просила сусіда, дак він поставив капкана – вона піймалася*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[2586], «[Ласицю] *Та треба було бити, як не вб’єш її, то кури подуше*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[2587], «*Ласочка, казали, шо маленькі курітка їст*» (с. Верхня Лукавиця Стр. Лв.)[2588].

Все ж, здебільшого українці ласок не вбивали і шкоди їм не завдавали, акцентуючи на тому, що «вона дуже добра, ласиці», «вона миші ловит» та ін.: «*Ласицю, казали, шо гріх бити, воно не зловредне*» (с. Вербень Дмд. Рвн.)[2589], «*Ласочка – вона добра, вона миши ловить. Не били її*» (с. Вільгір Гощ. Рвн.)[2590], «*Ласички в мене тутка лазили, як ко'ти. А на'що її бити… Воно таке файне,*

[2581] Гура А., Терновская О., Толстая С. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу. С. 121–122.
[2582] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е.
[2583] Левкиевская Е. Полесские и севернорусские материалы о домовом. С. 377.
[2584] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2585] Там само.
[2586] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2587] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2588] Там само.
[2589] Там само, спр. 329-Е.
[2590] Там само, спр. 328-Е.

таке приємне» (с. Любинці Стр. Лв.)[2591], «*Просто ласочка така собі бігає. Бити ніколи тото… То таке делікатне, файне, на'шо її бити*» (с. Розгірче Стр. Лв.)[2592], «*Не можна її бити ніяк. Вона нікому шкоди не робит*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[2593], «*Вона добре, кажуть. Вона міши, кажуть, ловить. Я в той рок у себе' бачіла, були дро'ва,– то така га'рненька вібєгла… Подивілась, подивілась, – як я обозвалась – сховалася. То їє, ка'уть, не мона біть. Вона, ка'уть, поганого нічого не робіть*» (с. Поліське Брз. Рвн.)[2594], «*Бити не можна. Доки є корова, дoти в'на. Продаєти корову – в'на собі йде гет. Ніхто її не б'є*» (с. Міжгір'я Бгр. Ів.-Фр.)[2595], «*Ніхто ласочку не б'є. Кажут, шо вона зиму вгадує. Наколи зима починаєцці, вона робицці біленька*» (с. Олієво-Королівка Грд. Ів.-Фр.)[2596].

Якщо скривдити ласку, це начебто пошкодить худобі або й людині: «Ласиці забити не вільно, бо пошкодити то може худобі»[2597], «Ласицю гріх забити і в вечір не вільно споминувати. Бо як би йі ўбиў, то худоба буде' гинула» (с. Білі Ослави Надв. Ів.-Фр.)[2598], «*Бити* [ласку] *не можна, на худоби'ну щось віддає*» (с. Богрівка Бгр. Ів.-Фр.)[2599], «*Ласичка ніби, кажут, є у кождій хаті, у кождім ґрунті. Ну але її бити не мож, бо би корова здохла чи, там, телє*» (с. Богрівка Бгр. Ів.-Фр.)[2600], «*Ласицю бити не можна, бо корова здохне*» (с. Панькова Брд. Лв.)[2601], «*Ласиці крутит гриву. Худобу дуже рази'т, як її вбити*» (с. Акрешори Кос. Ів.-Фр.)[2602], «*Ласиці – кажут, шоби' її не чіпати, бо худоба гине*» (с. Акрешори Кос. Ів.-Фр.)[2603], «*Не можна її бити. На маржину шось би бу'ло. Ласиці від маржини*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2604], «*Не чув я, шоб били її, – то який нещасний случай може бути; не били її, вона й мишей ловила*» (с. Малі Бережці Крм. Трн.)[2605], «*Ласку не зачепали, вона може потім*

[2591] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2592] Там само.
[2593] Там само, спр. 719-Е.
[2594] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013.
[2595] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[2596] Там само, спр. 713-Е.
[2597] Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich (Dokończenie). *Lud: Kwartalnik etnograficzny*. Lwów, 1912. T. XVIII. S. 195.
[2598] Falkowski J. Północno-Wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1938. S. 82.
[2599] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е.
[2600] Там само.
[2601] Там само, спр. 330-Е.
[2602] Там само, спр. 719-Е.
[2603] Там само.
[2604] Там само.
[2605] Там само, спр. 324-Е.

вред нанести» (с. Богунівка Грх. Влн.)[2606], «*Її бити не мона, бо то на худобу погано. Вона глядить худобу*» (с. Цвітоха Слв. Хм.)[2607], «*Їх не били. Кажуть, як ти її не будеш рухала, вона тибі зла не наведе*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[2608], «*Ласочку рухати не мона, бо зара в молоці кров буде. І її як забити, то шось корові буде*» (с. Ракобовти Бск. Лв.)[2609], «*В нас їх не били. Каже – на худобу пошкоде – кров висце*» (с. Волиця Бск. Лв.)[2610].

Не кривдили ласок навіть тоді, коли визнавали їх шкідливими: «*Ласица, то казалі, що вредная яна. Яна така… нєвеличка… ну, така, як криса, но токо така га'рненька. Но яна, казалі, що за год три рази меняєцце. Я, примерно, бачила єє такою, як ото курка, жа'ренька, ну свєтлєйша. А потом бачіла – бє'лєнька, і на ушках чо'рнєньке і тут тичка чорненька, ну, така красівенька… Ну, казалі, шоб біть нє треба ласіцу. А яна як прабєжить папуд кароваю, як-от карова стаїць чи пасєцца яна вже, шось яна вредна була, шо кажуть, як доїш, да в малацє кров єстя. Ну, якось лєчилі. Но кажут, шо єє біт не треба*» (с. Старосілля Чрн. Кв.)[2611], «*Нє, ласки ніхто не див. А я не знаю, чого їє не били. Вона… ну, вони ж такіє гарне'нькіє, до їх не били. Ну, вони, знаєте, ціє ласки, як корова лежить, да вона перебіжить через єї', через корову, дак вона не встає на ноги. Хто казав, шо* [тоді] *котом чорним треба пере… обве… провести' по корові. О. То таке робіли*» (с. Бовище Плс. Кв.)[2612], «С. І.: *Ла'ськів не били.* Н. І.: *Я не біла. Мі їх ничого не чепали. Вона коняці може й гриву заплі'тать.* С. І.: *Коня залоскоче і, кажуть, пропадали коні. То, значить, незлюбіла.* Н. І.: *Он у мого сина, там, на Поліссі, до тоже єсть коняка. До була тоже як учепілась туди… А потім вона… Чи коти їх віловили… Я не знаю. В'обшем, пропала. А то то – позаплє'тає, таке наробіт у гріві…*» (с. Пухове Плс. Кв.)[2613], «*Її не чипают. Як вона попуд коровою пруйде', ласка, то доїця з кров'ю*» (с. Видерта К.-Каш. Влн.)[2614], «*Ласочка, кажуть, гриви коням плете. Її бити не мона, бо то на худобу погано. Вона глядить худобу*» (с. Варварівка

[2606] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е.
[2607] Там само, спр. 326-Е.
[2608] Там само, спр. 331-Е.
[2609] Там само.
[2610] Там само.
[2611] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2612] Там само.
[2613] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2614] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е.

Слв. Хм.)[2615], «*Ласиці корову якби вкусила, то бу'ло би погано. Її не били, корова гине тоди. Вона ходит коло корови та й може попіссати*» (с. Пістинь Кос. Ів.-Фр.)[2616], «*В нас кажут, шо ласиці може корову ссати. Бити її не можна, бо може корову потєти чи шос таке*» (с. Нижній Березів Кос. Ів.-Фр.)[2617], «*Її вбивати не дай Бог, бо може корова вгинути. Але вона часом і вкусити в дойку може*» (с. Космач Бгр. Ів.-Фр.)[2618].

Схожі уявлення побутували і в словаків, які вірили, що покривджена ласка знищить худобу, отруївши воду, яку та п'є[2619]. Не кривдили ласки й поляки: «Між коровою і ласицею є якийсь тісний зв'язок. Коли заб'ється корова, рівночасно здихає і якась ласиця. […] Тому, хто заб'є ласицю, здохне корова»[2620]. Ласка може покарати навіть за нешанобливий відгук про себе, що дуже нагадує домашніх духів загалом: «Згадуючи про те звірятко, не можна інакше відзиватися, тільки "панна ласка", бо за непошанування мститься, робила би великі шкоди в домі тих, котрі про неї погано говорять» (ґміна Маслув Келецького пов. Свєнтокшиського воєв. РП)[2621].

Привертає увагу означення ласки, зафіксоване на Сколівщині: «*Ну та кажут, шо гріх* [ласочку бити]. *То якас домові'вка. То є домовик із домові'вки. Як уб'єш…*» (с. Орів Скл. Лв.)[2622]. «Домовівка» у цьому випадку дещо нагадує назви домашньої змії, як-от змія-«ґрунтовичка», «домашній вуж» тощо.

Лемки, бойки та гуцули ласку безпосередньо співвідносили зі «щастям» господаря: «Щасливий той дім, в якому ласка ховається» (Новий Сонч Малопольського воєв. РП; лемки)[2623], «Де є ласиця коло дому, там місце щасливе»[2624], «Є такі п і д л а с и ч к и, що їх не годит сї убивати, бо то щ і с к є того, де они є. Де они є, то яка она буде – ци біла, ци яка – то тот ґазда може у таку худобу увірувати; така худоба буде сї єму вести. Єї навіть не гірь у

[2615] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е.
[2616] Там само, спр. 719-Е.
[2617] Там само.
[2618] Там само, спр. 327-Е.
[2619] Швед И. А. Словацкий фольклор: формы, жанры, поэтика. С. 345.
[2620] Saloni A. Lud Łańcucki. Materyały etnograficzne zebrał Aleksander Saloni. Kraków, 1902. S. 67.
[2621] Siarkowski W. Podania i legendy o zwierzętach, drzewach i roślinach. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1883. T. VII. S. 110 (Materyjały etnologiczne).
[2622] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2623] Gustawicz B. Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1881. T. V. S. 148 (Materyjały etnologiczne).
[2624] Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich (Dokończenie). *Lud: Kwartalnik etnograficzny*. Lwów, 1912. T. XVIII. S. 195.

вечір изгадувати, бо то ї шкодит – она слїпне від того»[2625]. Заборона згадувати про ласку під вечір (після заходу сонця) підкреслює демонологічний статус цієї тваринки.

Ласку (як доволі часто і вужа) вважають отруйною: «Про ласку (*ласиця*, *ласичка*) говорять, що вона, очевидно, отруйна. Її укус, за формою та дією, схожий на укус змії. Люди й тварини дуже швидко знемагають від нього; втім людей вона кусає тільки в п'яту»[2626], «*Ласка, не дай, Боже, щоби вона не вкусила, бо від неї нема ліку'*» (с. Джурів Снт. Ів.-Фр.)[2627], «*Ласиці бояцця дуже, бо вона якби вкусила, так відразу смерть*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[2628], «*Ласиці бояцця всі. І кажуть, шо й бити її не можна*» (с. Тростянець Снт. Ів.-Фр.)[2629], «Ласиці не мож бити, бо як так надихне′ чоловіка, то мож вмере′ти»[2630].

У цьому контексті прикметними є оповідки про те, як ласка відімстила за покривджених, на її думку, ласиченят:

– «*То ласиця коням гриви заплітала. Вона не шкоде, як ти її не пошкодиш. Хлопці косили, ну та й не виділи, а вона мала там гніздо в траві. Те гніздо закручане таке, як то миш закручує. Скосили, та й косять далі. А дзбанок там стояв з водою. І та ласиці полетіла до того дзбанка, ну і там напорскала – то вже* [ті косарі] *виділи. Та й поставали – шо то має бути? Та й їден до другого: "Напевне, мусе мати десь гніздо тут…" Вертає сі – є ті молоді, ніц їм не пошкодило. Ласиці назад – хода. І так товкла сі лапками, поки вона того дзбанка не звалила, вилліти воду. Бо вона отру'ю* [туди напустила]. *Вона так сі хотіла людям пімстити, бо гадала, жи вони їй покосили ті ласичинєта малі*» (с. Стрептів Кмн.-Бз. Лв.)[2631].

– «*Ласицю не чіпати: бо десь їй маленькі позабирали, і той мужчина воду мав, а та ласиця прийшла і йому наригала. Але ті діти він десь переніс, і та побачила і пішла тей горщик перекинула*» (с. Деревляни Кмн.-Бз. Лв.)[2632].

– «*То не можна бити. Туво-во бу'ли косарі косили в лісі на сіно'жаті і здибали гніздо і маленькі. Та й взєв те гніздо і переніс на другий бік положив. А*

[2625] Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонольоґії… С. 22.
[2626] Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці, 2000. С. 141.
[2627] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е.
[2628] Там само.
[2629] Там само.
[2630] Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту… С. 349.
[2631] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.
[2632] Там само.

мали зи собою горнец води, дзбанок. А вона прийшла на те місце – нема ласенєт – і взяла наригала їм в ту воду. То вони взєли перенесли їй назад на то місце. А вона тоди прийшла і той горнец звалила. То дуже мудре створіння. В нас їх не били. Каже – на худобу пошкоде – кров висце» (с. Волиця Бск. Лв.)[2633].

Ще на початку минулого століття два варіанти зі схожою фабулою на теренах Кам'янеччини (сучасне с. Сілець Кмн.-Бз. Лв.) зафіксував А. Веретельник:

– «Ла′сицьі забивати ни можна, бо шось сьі стани, йакийсь випадок, в ґосподарцьі, або лихо. То рас будували будіўничі нову хату і розбирали коли тейі стару і там десь піт підвалинами здибали гньіздо з молодими ласинятами; а старойі ласицьі нибуло. Тей ті будіўничі ни рухали того гньізда, тілько сьі подивили на них тей. Аш так десь коли пулудньа прибігайи стара ласицьа. Старий будинок рузібраний і вона ни можи ўтрапити ду свого гньізда, тей вона походила, пунишпурила, тей гньізда з ласиньатами ни здибила, тей мислила сибі, жи то ті майстри розвальали гньіздо і ўзьали позабирали молоді. Тей так на боцьі стойиў збанок з водойу, шо майстрі пили, тей вона пішла ду того збанка, ўсадила ў него голову, тей шось так йаґби гет набльувала, тей пішла і сьіла сибі на боцьі і дивицьі шо буди. А то вона напустила ду води трійки с себи, і йґби котрий напиўсьі тейі води то буўби ўмер. Али жадин ни йшоў пити, тей вона пішла зноў на старе місци шукати свойих ласиньаток, таки жаль йі було за ними, мислила шо здиби. Шукала, шукала і здибала, і йак здибала, то зарас хутко политьіла ду того збанка і накидала гет трісок і сьмітья, шоб ньіхто тейі води ни міх пити. І зарас надійшоў йден майстир і хтьіў пити, али йак подивиў сьі, то там поўно сьмітьа, ўзьав тей вилиў ту воду і нейу ньіхто сьі ни струйіў. Так то так, ласицьі ньіґди ни можна зачипати»[2634].

– «То жали рас жинцьі ў поли піт льісом, тей йден пішоў ў ріў піт льіс, тей там десь вигнаў ласицьу, тей витьаў йі патиком аш вона запишчала. Він ни знаў, і хтьіў Ласицьу забити, али вона ўтькла. Тей ньіц знайити, він пішоў сибі жати а там зарас нидалеко була Криничка, тей Ласицьа пішла і сьіла коли тейі Кринички і сидит ў траві аш дивицьі, йде той парубок, шо витьаў йійі ду води пити; тей вона хутко скочила ду Кринички і хутко набльувала ду Кринички і сама ўтькла на бік. А той парубок прийшоў тей ньіц низнайи і напиў сьі води і

[2633] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.
[2634] Рукописний фонд ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 28–3, од. зб. 167, арк. 113–115.

пішоў жати. Йак він пішоў то Ласичка зарас прилитьіла зноў ду Кринички і скаламутила воду і потім, йак хто прийшоў, то ни міх пити каламутнойі води. І вона доти каламутила воду, поки вона ни зійшла. А той парубок зарас пополудни заслаб. В сиридиньі і ў сиридиньі і до вечира ўмер, тей ньіхто ни знаў с чого то, а то Ласицьа струйіла йго за то, шо витьаўйі рас»[2635].

Варто зауважити, що схожий сюжет на Тернопільщині було зафіксовано й про ящірку: «Пастух вбив малі ящірки. Стара пішла за ним до дому, а коли хлопець страву, приготовану йому на вечерю, виніс на двір, аби вистигла, ящірка напустила до неї трутизни» (с. Горигляди Монастириського р-ну Трн.)[2636].

Особливість цих текстів у тому, що однотипний сюжет на теренах України часто розповідають про вужа, при цьому саме про «хатнього» вужа. Відомий дослідник символіки тварин А. Ґура визначив такі тексти про ласку як південнослов'янські й малопольські[2637]. Очевидно, йдеться про матеріали з Підкарпатського воєводства РП у записах Ю. Суліша[2638] і з Малопольського воєводства РП у записах Б. Ґуставіча[2639]; при цьому варто зазначити, що з Ропчице можуть походити записи як від українців, так і від поляків, а матеріали Ґуставіча, швидш за все, українські (лемківські). Наші записи, а також записи А. Веретельника дещо розширюють географію побутування відповідних уявлень про ласку. Додамо, що цей сюжет характерний і безпосередньо для польської демонології, – він зафіксований у ґміні Маслув Келецького пов. Свєнтокшиського воєв. РП[2640].

З уявленнями про те, що ласка отруйна, перегукуються згадані вже вище відомості про те, що як вона вкусить корову за вим'я, то воно опухне. Це також подекуди пояснюють отруйністю ласки: «*Ласочка як укусить корову, то треба лічить корову. Вим'я опухає, нога опухає. Це вже баба не поможе, це треба*

[2635] Рукописний фонд ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 28–3, од. зб. 167, арк. 116–117.
[2636] Gustawicz B. Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1881. T. V. S. 133 (Materyjały etnologiczne).
[2637] Див.: Гура А. В. Ласка. *Славянские древности…* Т. 3… С. 82.
[2638] Sulisz J. Zapiski etnograficzne z Ropczyc. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1906. T. XII. Zesz. I. S. 64.
[2639] Gustawicz B. Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1881. T. V. S. 148 (Materyjały etnologiczne).
[2640] Siarkowski W. Podania i legendy o zwierzętach, drzewach i roślinach. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1883. T. VII. S. 110 (Materyjały etnologiczne).

антібіотіки, як вона вже яд пустила. То неї не треба дрочить. Неї не треба чепать, хай собі живе» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[2641].

У Карпатах ласку подекуди пов'язують зі святом Власія (24 лютого). Зокрема у с. Шешори стверджували, що у покарання за роботу на Власія ласиця може вкусити худобу: «*То бу'ло, шо конім гриву сплітало. То, казали, шо мавки' цісі… Я знаю, ци то мавки', ци шо… Ну, є такі ласиці. То казали, шо то в'ни люб'ї сплітати. Ласиці не били, і таке й свято є, Власія називає сі. В нас то дуже таке акуратне, не можна робити, бо то лисичька дуже відчуває, може поразити, вкусити. А від неї ліку' нема. Казали, шо не можна на Власія робити, бо в'на дуже… Але казали, шо коло кождої хати в'на є. Де худоба є, шо в'на там є. Може поразити і худобу, і людину навіть. То бу'ло таке, шо казали: в когос, там, чорна худоба веде си, в когось ласа веде си, то таке бу'ло. То на ласку не дивили сі, але переважно ла'ски такі бу'ли, як худоба там вела си*» (с. Шешори Кос. Ів.-Фр.)[2642]. Такі ж відомості знаходимо й у матеріалах В. Шухевича: «Л а с о ч к а - к и т о ч к а. Кусає лиш у свйита, значит, йик сьвйитий ї скаже, тай за то, шо чоловік не сьвйиткував йикої днини; Бог карає за тото чоловіка; йик ласочка укусит, то нема лїку, хиба би ї зловив, та зготовив и юшков укушене місце помастив; але то не вольно, бо йик одну вбий, то друга вігубит усу худобу, тому то не вольно ї убивати. Аби ласочка не кусала маржини, треба постити, а на св. Власія не вольно нїчо робити, тогди вона вже не укусит» (с. Голови Врх. Ів.-Фр.)[2643].

Варто зазначити, що на покутсько-гуцульському пограниччі свято Власія повсюдно пов'язують із худобою: «*Власія, це від корови не можна робити*» (с. Нижній Березів Кос. Ів.-Фр.)[2644], «*Власія – то від маржини. Кажут, шо не можна шось робити, бо маржині шкодит*» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2645], «*Не можна бу'ло, Власія, нічо' робити. Бо врази'т курову. Це, ка', свєткувати треба*» (с. Уторопи Кос. Ів.-Фр.)[2646], «*Власія – то це від худоби свєто. Нічо' не робили, бо худоба може слаба бути, всєке таке*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[2647]. У цей день подекуди оберігали худобу від відьом: «*Власія – це це від коров свєто.*

[2641] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е.
[2642] Там само, спр. 719-Е.
[2643] Шухевич В. Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. Пята часть. Львів, 1908. С. 267.
[2644] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[2645] Там само.
[2646] Там само.
[2647] Там само.

Шо на Власія може прийти відьма те й відобрати молоко. Шо то навіть не раз палили гліг перед стайньою, чи з те'рна, чи з дери'гузу. Перед самов стайньов треба було запалити, аби то горіло» (с. Стопчатів Кос. Ів.-Фр.)[2648].

З худобою пов'язують це свято і на Поліссі. Тут у цей день не працювали, а щоб були «тлустенькі» телята, споживали сир зі сметаною, варили вареники з сиром: «*Ула'ся? Да. Був. Ну, йон, каже, ад худобі, цей празнік. Ну, нє рабілі людзі, бо ад худобі, худобу ж дзєржалі*» (с. Зимовище Чрн. Кв.)[2649], «*А, Влас. Сє Власа ад худобі гуляют. Двадцать чєтвєртого Вла'ссє. Ну, як гуляють, – нічога нє робєць. Нічога нє варилі, а рабіть нє рабілі*» (с. Зимовище Чрн. Кв.)[2650], «*Є такий Влас, но в нас вже ничого на Власа не роблять. Ну це ж казали, шо телята гарниє на Власся. Батько каже чи матка – нала'сує вам сметани да сиру – дак буде й теля гла'дке. Вла'ссє, Вла'ссє… Усєгда ж… Дома, ну, вже ж пако'рмит, да каже, це шоб теля гла'дке було. Беріть єжте.* (То дітий треба було кормити? – *В. Г.*) *Да*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[2651], «*Влассє'. Ну, це є такий празнік. Святе'ць Влас. Він пападаєцця в адин день. Варили вареники, шоб телята були гла'дкіє*» (с. Лельов Чрн. Кв.)[2652], «*О, в нас було. Кажуть – сьо'дні Влассє, каля варенікав кавба'ссє. Варенікі варилі*» (с. Чистогалівка Чрн. Кв.)[2653]. У с. Левковичі (Овр. Жт.) авторові цих рядків самому довелося бачити ікону святого Власія у хліві як оберег худоби.

Святого Власія вважають «правонаступником» Велеса, однією з функцій якого, очевидно, була опіка над худобою. З іншого ж боку, привертає увагу співзвучність назв *Влас* і *ласка*[2654], звідки така яскрава «худоб'яча» тематика у приурочених до дня цього святого звичаях.

5.2. Уявлення про «хатніх» ластівок.

Варто зазначити, що з уявленнями про ласку дещо пов'язані й уявлення про ластівку. На мовному рівні їх нерідко навіть ототожнюють. Наприклад, кажучи «ластівка перелетіла», можуть насправді мати на увазі, що це «ласка перебігла». Перелітання попід коровою ластівки загрожує такими самими

[2648] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[2649] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2650] Там само.
[2651] Там само.
[2652] Там само.
[2653] Там само.
[2654] Толстой Н. И. Власий. *Славянские древности…* Т. 1… С. 384.

наслідками, як і перебігання ласки: «Коли під коровою ластівка перелетить, то молоко в кров заміниться; треба його тоді виливати на воду і цідити крізь серп»[2655], «*Так то вже то кажут, шо може або вітяти корова ро'гом у в'єм'є, або палкою пастух пошибне' да заб'є, а нє – так іще є, що ластовка попуд коровою пролетит, і ото, каже, буде з кров'ю молоко. В мене' оце в самоє було, так я здоювала дньов два, не доїла, а потом наче стало нармальне таке*» (с. Королівка Плс. Кв.)[2656], «*Корові попід животом перелетит, буде кров'ю доїтися*» (с. Кімнатка Крм. Трн.)[2657], «*Як ластівка перелетить, то кров в молоці буде*» (с. Жолоби Крм. Трн.)[2658].

Побутували такі уявлення і в росіян та білорусів: «Коли ж ластівка, літаючи доволі низько, підлетить під корову, то запевняють, що від того часу в тої корови молоко буде завжди криваве»[2659], «Як ластаўка пераляціць пад кароваю, то будзя малако чирвонає»[2660].

Все ж, ластівок біля хати, як і ласок, українці зазвичай сприймають як добру ознаку для господарства: «*Ластівка коло хати – то добре*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[2661], «*Ластівки' як кладут гніздо в стайни, то кажут, шо дуже щасливий той ґазда' і худоба веде сі*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2662], «*Щіслива хата і щісливе місце, як ластівки є*» (смт Чернелиця Грд. Ів.-Фр.)[2663], «*Кажут, шо добре, як ластівка, а чого добре, то я не знаю*» (с. Потічок Снт. Ів.-Фр.)[2664], «*Ластівки добре. Вони більшинство там, де худоба*» (с. Тростянець Снт. Ів.-Фр.)[2665], «*Кажут, шо ластачка як коло хати, дак то добре. Ну, каже, то… то добре в тій хаті буде. Багатство буде*» (с. Лельов Чрн. Кв.)[2666], «*Ластівки, кажут, шо добре на худобу, добре худоба ведецця*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[2667].

[2655] Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu… S. 219 (Materyjały etnologiczne).
[2656] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2657] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е.
[2658] Там само.
[2659] Ч[улковъ] М. АБЕВЕГА русскихъ суевѣрій… С. 230.
[2660] Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej… T. I… S. 180.
[2661] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2662] Там само, спр. 713-Е.
[2663] Там само.
[2664] Там само, спр. 715-Е.
[2665] Там само.
[2666] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2667] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.

І навпаки – «*як лишают ластівки господарство – то недобре*» (с. Завалля Снт. Ів.-Фр.)[2668]. Побутує уявлення, що якби хто кривдив ластівок, руйнував їхні гнізда, то це могло би спричинитись до пожежі, пошкодити на худобу, на господарство загалом: «*Казали, якби ластівка'м викинути гніздо, то вони принесут вогню*» (с. Грицеволя Рдх. Лв.)[2669], «*Ластівки шоб не чіпати, бо худоба не веде сі, так шось не поведе сі*» (с. Ракобовти Бск. Лв.)[2670], «*Казалі, адна ластовенятам очі повіколовала, дзівачка мала була (це менє казала сусєдка), – дак сама ж аслєпла да нє бачила на очи. Дак повєзлі їє… повєлі їє туди, шоб те… Каже – нашо ж ти ластовенятам очи повіколовала? Їх же нєззя чепаць*» (с. Крива Гора Чрн. Кв.)[2671], «*Мама казала, шо один хлопчик збив гніздо і язички ластівкам повідрізував. І як виріс, то родилося в нього сім синів, і всі без язика*» (с. Деревляни Кмн.-Бз. Лв.)[2672], «*Якщо є в стайні ластівка, гніздо, то дуже добре. То раґість така. Навіть аби кіт не поїв – то для того господарства, для тої хати недобре*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[2673].

Схожі уявлення побутували і в росіян: «Якщо хто вб’є ластівку, чайку (В оригіналі – *пиголицу. – В. Г.*), голуба або синичку, то запевняють, що той в худобі щастя мати не буде»[2674]. Ще строгіше покарання чекало людину, котра вбила ластівку, за уявленнями чорногорців: «Якщо хто вб’є ластівку, того чекає нещастя щонайтяжче: помре мати чи хто-небудь найдорожчий його серцю»[2675]. За уявленнями поляків, «тому, хто вб’є ластівку, доїться корова кров’ю»[2676].

Загальним в Україні є переконання, що хто видиратиме ластівчині гнізда, у того обличчя покриється ластовиням: «*Ластавиння буде. У рудавє'шках будеш, казали, – не треба чєпать*» (с. Зимовище Чрн. Кв.)[2677], «*Казали, шо будут веснушкі. Дак не видирали їх*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[2678], «*Ластавак, дак каже, не видирай кубла, бо будеш рудий*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[2679].

[2668] Там само, спр. 715-Е.
[2669] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 330-Е.
[2670] Там само, спр. 331-Е.
[2671] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2672] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е.
[2673] Там само, спр. 713-Е.
[2674] Ч[улковъ] М. АБЕВЕГА русскихъ суевѣрій… С. 230.
[2675] Ровинскій П. Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ… Т. II. Ч. 2… С. 485.
[2676] Saloni A. Lud Łańcucki. Materyały etnograficzne zebrał Aleksander Saloni. Kraków, 1902. S. 68.
[2677] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2678] Там само.
[2679] Там само.

Водночас переважно не «тручали» гнізд ластівкам не зі страху перед наслідками, а винятково через сприятливе до них ставлення: «*Казали, шо грєх великий – ластовок чепати*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[2680], «*Я обично переживаю за ла'стовки, я от попрорезувала ди'рки у воротях, шоб вони ле'тали*» (с. Тараси Плс. Кв.)[2681], «*Я знаю, шо ла'стовкі в менє' булі, да цьо в менє' ката привезлі, і йон менє з'єв ціє ластовкі, двє булі, й маладиє ластавенята булі. Я аж плакала по їх – як яни гарно мінє черара'калі. І це паскуда ку^{o}т тей, га?*» (с. Крива Гора Чрн. Кв.)[2682], «*Ну нельзя! Як це можна – ластовку? Колись казалі – не чепайте ластовку, бо будеш рєбій. Але ж так в'обще-то не нада*» (с. Рудьки Чрн. Кв.)[2683], «[Ласка] *нікому шкоди не робит, вона так, як ластівочка. То ми кітку так закриваєм, аби не з'їла ластів'єта. То є така Божа пташка. Де є в'на, там всьо добре має вести' сі*» (с. Спас Клм. Ів.-Фр.)[2684].

5.3. «Щаслива хата, де бусли гніздяться».

Як добру ознаку для господарства сприймають і гніздо лелеки (*бусла*, *бузька*, *боцюна*) коло хати: «*Бузьки коло хати – то добре. Добро веде сі*» (с. Кунисівці Грд. Ів.-Фр.)[2685], «*Кажут, у кого на ґрунті бу'зьки, то добрі люди*» (с. Копачинці Грд. Ів.-Фр.)[2686], «*Бузьок – то добре. Як дружна сім'я там, то дружна і в хаті*» (с. Видинів Снт. Ів.-Фр.)[2687], «*Де будують гнізда, там щаслива сім'я, щаслива будова*» (с. Тростянець Снт. Ів.-Фр.)[2688].

Трапляються уявлення про зв'язок буслів з сім'єю, чиє обійстя вони обрали для гніздування: «*Бузько якшо без пари прилетів – хтось вмре*» (с. Велика Кам'янка Клм. Ів.-Фр.)[2689].

Часто вважають, що гніздо бусла убезпечує хату від пожежі (очевидно, бусли мостяться там, де мала ймовірність влучання блискавки): «*Ну, казалі таке, шо… не знаю, но кажут таке, шо дє в кого бусєл на хатє, дак дуже добре. Ну, я знаю… кажут, шо пожару' нє будє і такогово…*» (с. Старосілля

[2680] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2681] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2682] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2683] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2684] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е.
[2685] Там само, спр. 713-Е.
[2686] Там само.
[2687] Там само, спр. 715-Е.
[2688] Там само.
[2689] Там само, спр. 717-Е.

Чрн. Кв.)[2690], «*А за бусла' я тоже не знаю, шо казали. Ну, кажут, гроза не зачепіт уже, як гніздо є*» (с. Тараси Плс. Кв.)[2691].

Гнізда буслам не руйнували. Схоже, як з ластівками, вірили, що якби хто «трутив» буслові «кубло», він начебто може спалити хату: «*Колис казали, шо не можна буськови рушєти гніздо, шоб він не приніс огень*» (с. Семигинів Стр. Лв.)[2692], «*То не треба його спорувать, того кубла, бо каже, бусел може хату запалить*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[2693], «*Кажуть, шо неззя кубло скідат. Ото по ха'тах. Бо хату спа'лить. Він, ка', обізатєльно найде жарину принесе і спа'лить хату*» (с. Пухове Плс. Кв.)[2694], «*Бусла… Ну, скидать же ж нельзя, канєшно, бо вон може попалит усе, кажут. Жарину десь во'зьме да принесе. Ну, це так казали старіє люди. Я ж не знаю. Шо не мона розкідат, бо вон розсердица, і жарину десь, да може спалити. Короче, чепат цього кубла не треба*» (с. Мартиновичі Плс. Кв.)[2695], «*Кались казалі* […] *як бусла поворушиш, дак бусел во'зьме жмак (Це так лякалі малих, всіх лякалі так)… шо во'зьме жмак* [соломи] *і запаліть тво'ю хату. Принесє тобі жару у роті і запаліть твою хату*» (с. Рудьки Чрн. Кв.)[2696], «*Ну, казали, як… хто прогонит буся, до вон спалював хату*» (с. Грезля Плс. Кв.)[2697], «*Ну, казалі, шо не можна, бо хата згориць. Не можна буся…*» (с. Стечанка Чрн. Кв.)[2698], «*Казали, якби ластів-ка'м викинути гніздо, то вони принесут вогню. І я чула, боця'ни так роблят*» (с. Грицеволя Рдх. Лв.)[2699].

Спалити хату в такому випадку могла начебто й безпосередньо блискавка: «*От, кажуть, бусла не мона кубло знимать, бо яка не є блискавка – всьо рамно шось запа'лить у хазяйстві*» (с. Новопіль Чрн. Жт.)[2700], «*Лелека, боцюн, бусель. В нас одні гніздо скинули, то два чи три рази грім див. То казала ця, Таня, шо це мені гріх за те, шо я бу'слів випровадила*» (с. Воронівці Хм. Вн.)[2701].

[2690] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2691] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2692] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е.
[2693] Там само, спр. 708-Е.
[2694] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2695] Там само.
[2696] Там само.
[2697] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2698] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2699] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 330-Е.
[2700] Там само, спр. 708-Е.
[2701] Там само, спр. 710-Е.

Чекали на людину, що покривдила бусла, і ще страшніші лиха: «*Да. Казалі. Шо ла'стовініє яїчка не мона чепаць і бусло'ве кубло не нада чепаць. Бо то к смерці. Ну, хтось із родні помре. З блізкіх хтось помре. В нас криши соломенніє були, то вони мосціліся. То кажуць – то щасліва сем'я, в кого' на криші…*» (с. Красне Чрн. Кв.)[2702], «*Хто руйнує бусляче кубло, значить, сем'я іде уся на це… ну… просто змирає та сем'я уся*» (с. Шкнева Плс. Кв.)[2703], «*Бусєл? Я думаю, шо добре* [коло хати]. [Якщо розкинути кубло] *О, таке не можна робити. Ну, говорать, шо буде для семнє пагано, як їго… Розказували люде, шо хто-то бив… Ну, було два буслики, і хто-то взяв да одного убів. Так воно тодє… шо може і з сєм'є хтось… чі померти… Шо не треба його чепат, бусла*» (с. Вільча Плс. Кв.)[2704], «*Боцюнові гнізда не зачіпали. Гніздо зняли, то зара корова здохла, і брат помер молодий. То думали, шо то через то*» (с. Петриківці Хм. Вн.)[2705].

Дехто вважав, що бусла не треба чіпати, бо й він не робить шкоди людям: «*Не знаю. Казали, шо бусель шкоди не робить, дак його й не треба чепат*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[2706]. Дехто ж був і не в захопленні від сусідства з цим птахом, але бусла все одно не чіпали: «*Оце ж в нас у Дєнісовічах були кубла на ха'тах, да шо те, каже, кубло. В одноє' жонкі на сараї було кубло. Нанєсє яєц, вівєдє дєтєй, тиє дєті сєдять, робіть по всьом двору всякиє всячини. Бусліха й бусєл нєсє вужа чи шо, буває, каже, таке, шо принєсє кінє живого, упадє в двор до втєче там десь, – док нє хотєлі цих кубел, алє дє посєлілось, то вже яго нє чапалі. Хай вже шо хоче, то робіть, но хай вже сєдіть. Ну, кажуть, чі грєх, чі шо. Це вже не скожу*» (с. Денисовичі Плс. Кв.)[2707].

Загалом же бусол має в українців певний сакральний статус, його вважають мало не «святим» і до певної міри ототожнюють з людиною (навіть поза відомими легендами про походження бусла з чоловіка): «*Буслі? Буслі це святиє. Їх нехто не чепав. М'яса їхнього не єли. Чого не єли, мі не знаєм. Нам не казали. В нас у селє багато було*» (с. Паришів Чрн. Кв.)[2708], «[Бусла не чіпали] *А того, шо він, як людина. Ну, того, шо – розумна пташка. Вона ж кубло вам не*

[2702] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2703] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2704] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2705] Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е.
[2706] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2707] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2708] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.

зв'є, шоб їє дастали» (с. Рудьки Чрн. Кв.)[2709], «*В нас буслов… Ото буває, дє в кого' і на хатє ізмостіт кубло, – боронь, Боже… Бусла – нє-е-е*» (с. Старосілля Чрн. Кв.)[2710], «*В нас отам були такіє… башня стоїт за селом. Да детвора, да знесли, вон на башні собе зробив гніздо, а дєти його розбу'рили. До кричали тут ми на їх. І одо ця баба, ото Хведора, шо ото в дворє седить, до вона каже – а якби вашу хату хто розтяг да поломав, де б ви жили? Отак ви і їм шкоду зробили*» (с. Тараси Плс. Кв.)[2711].

* *
*

Отже, бачимо, що за низкою параметрів у коло уявлень про домашніх духів можна включити ласку, ластівку та бусла.

Найбільш очевидний зв'язок з домашніми духами у ласки. Насамперед це те, що ласку іноді безпосередньо називають домовиком. Також цей зв'язок яскраво виявляється у ролі ласки при доборі худоби: залежність масті домашніх тварин, яких добирали під своє господарство, від кольору ласки, яка живе на обійсті, перебуває у тій самій площині, що й у випадку з антропоморфним домовиком. Відомості про ласку й домовика майже збігаються і в інших аспектах стосунку до худоби: спільною для них є функція «заплітання коней»; як і домовик, ласка нібито опікується худобою, хоча може й покривдити її.

Виразно відрізняє ласку і домовика те, що домовик співвідноситься не тільки з хатою, але й з обійстям в цілому, а може навіть виявляти свій вплив і поза ним. Натомість коло функцій ласки зосереджене винятково довкола домашньої худоби.

У дечому ласка зближується з «домашньою змією». Вона є мешканкою підземного хтонічного світу в окресі обійстя, що наближує її до місця перебування душ «своїх» померлих. Подекуди вірять, що ласка отруйна. Її не можна вбивати, бо це зашкодить господарству. Нарешті, як і вуж чи гадюка, ласка ловить мишей, чим підтримує добробут господарства не тільки в міфологічному сенсі, але й буквально.

Ластівка та бусол натомість пов'язані з темою «домашніх духів» доволі віддалено, хоча з ними також співвідносять «щастя» сім'ї. Об'єднує їх реальна

[2709] Там само, спр. В. Галайчук – 2014а.
[2710] Там само, спр. В. Галайчук – 2014б.
[2711] Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014а.

користь для людини: ластівка виловлює небажаних для людини комах, які асоціюються з «нечистю», так само і бусол знищує «гаддя». Все ж, на відміну від ласки, з домовиком ні ластівку, ні бусла українці не ототожнюють.

Щодо ж до заборони кривдити ласку, ластівку та бусла варто зазначити, що в українців загалом було особливе ставлення до «несвійських» тварин, які опинилися у просторі хати чи обійстя (нерідко, особливо у поминальні періоди, їх асоціювали з душею когось із померлих, яка навідала своїх живих родичів). Крім птаха, що випадково залетів до хати, це може бути і, наприклад, нетля чи муха; не вбивали у хаті павуків, подекуди жаб, не кривдили котів та собак на обійсті тощо.

ВИСНОВКИ

Вірування у домашніх духів становлять один із найдавніших пластів духовної культури українців та інших слов'янських етносів, адже генетично у своїй переважній частині походять із міфологічних уявлень про душі предків, котрі після смерті опікуються живими родичами.

У різних регіонах України основними типами домашніх духів є так званий дух-збагачувач; антропоморфний домовик, схожий на господаря дому; домовик як домашня змія та домовик в іпостасі ласки. Певний зв'язок з тематикою домашніх духів простежується і в деяких інших тварин, які обирають для замешкування обійстя людини, зокрема у ластівки та лелеки.

У демонології українців уявлення про домашніх духів одні з найрозвиненіших. Вони суттєво відрізняються у різних етнографічних районах, зберігаючи водночас низку певних ідентифікаційних ознак того чи іншого персонажа, як-от локалізація в окресі обійстя, стосунок до худоби тощо. У цьому контексті дослідникам цікаві не лише загальні тенденції, притаманні тому чи іншому макроареалові, але й вужчі, локальні традиції.

Щоб розрізнити окремі види домашніх духів, як правило, порівнюють між собою їх певні ознаки. Наприклад, домашній дух живе у кожній хаті чи його навмисне «заводять» заради збагачення; має антропоморфну чи зооморфну подобу; походить із померлих предків чи «заложних» небіжчиків; сприймається як «господар» і вищий авторитет для усієї сім'ї чи виконує роль «слуги», «духа-прислужника»; сам вважається джерелом примноження достатку і забезпечення благополуччя чи краде (тобто таємно переносить з чужих господарств) зерно, гроші та інше добро.

Привертає увагу, що попри домінування певного типу, в окремо взятих населених пунктах різних етнографічних регіонів України одночасно побутують уявлення й про інші. Враховуючи певну раціональність людської фантазії, персонажі не виконують однакових функцій спільно, а сприймаються відокремлено, при цьому різними є і їх значущість та впливи. Наприклад, на Бойківщині домінантним типом є «домашній чорт», проте трапляються і

розповіді про домашню змію, а також багато розповідають про ласку (хоч їй тут і не властивий такий ступінь демонізації, як, скажімо, на Західному Поліссі).

Крім того, у віруваннях слов'ян у домашніх духів спостерігаємо низку не обмежених відстанню паралелей, які, очевидно, не є випадковими збігами. Ці паралелі переконують в тому, що синхронне побутування на тих самих теренах різних за характером уявлень про домашніх духів притаманне не лише українцям. Зіставлення однакових чи одноплановых явищ та фактів з різних теренів заставляють вбачати в них рудименти цілісної колись палітри. Зокрема – на Поліссі, де типу духа-збагачувача не виявлено, існує низка застережень щодо яйця-зноска і таке саме, як і в українських горян, ритуальне перекидання його через хату. На Волині, разом з тим же перекиданням через хату, зафіксовано назву зноска – «запорток», а так само називають його серби. Для відомостей з Бойківщини про «підхалупника»-годованця вдалося знайти паралелі на території Полісся Бєларусі. Окремі елементи зафіксованих в українців вірувань, як-от походження годованця з одного із двох черв'яків, вилуплених зі зноска, певний стосунок до старих дерев, що ростуть на обійсті, – виразно перегукуються з віруваннями південних слов'ян.

Враховуючи надзвичайну консервативність духовної культури, вкрай обмежене переймання чужорідних елементів, можна зробити загальний висновок, що вірування у домашніх духів в усіх іпостасях треба зачислити до ядра загальнослов'янських вірувань. З експансією слов'ян у будь-якому напрямку окремі типи «згасали», проте остаточно не зникли навіть до нашого часу.

На більшості українських теренів поширені уявлення про антропоморфного домовика. Єдиного інваріантного прообразу домовика в Україні немає, а є лише більш чи менш загальні діалектні тенденції його характеристики, які паралельно співіснують з іншими, менш популярними. Його можуть сприймати по-різному, але закономірно, що як уособлення померлого предка він насправді дуалістичний у своїх діях. Незважаючи на іпостась, домовик нейтральний або здійснює опікунські функції тільки тоді, коли виконується чи принаймні не порушується так званий «кодекс умовностей», що віками формувався у традиційній народній культурі.

Відповідно й шкодить, якщо ці своєрідні етикетні норми порушено, або ж у тому випадку, коли він не є «членом» саме цієї сім'ї.

Наявний у ставленні людей до домовика негатив у більшості випадків є наслідком його часткового ототожнення з іншими демонологічними персонажами, представниками «нечистої сили», насамперед з чортом. Водночас поведінка респондентів, а акціональність є значно кращим показником, ніж вербальний, від такого негативу практично вільна. Це свідчить про певний, часом невиправданий дисбаланс у значенні, який треба вважати не надто давньою тенденцією, крізь яку ще досить чітко простежуються добросусідські «взаємини» людини з домовиком.

За більшістю параметрів відповідні уявленням про домовика й уявлення українців про «домашнього чорта». Основна різниця між цими персонажами полягає в тому, що «домашній чорт» переважно походить зі «зноска», тоді як домовик – це насамперед похідний від душі померлого предка дух-опікун. Також домашній чорт завжди вимагає за свої послуги певної плати (у тому числі й забирає душу господаря після його смерті), на відміну від домовика, який обмежується споживанням несоленої страви, та й то вимагає цієї поживи далеко не завжди. Є підстави вважати, що уявлення про «домашнього чорта» є компіляцією уявлень про власне домовика і про можливість угоди з чортом (розповіді на цю тему добре відомі і в ареалі поширення уявлень про антропоморфного домовика, однак сприймаються безвідносно до нього).

Уявлення про годованця здебільшого побутують на заході України. Своєрідною перехідною межею між обидвома вказаними типами є історико-етнографічна Волинь, де на межі з Надсянням, Опіллям і Поділлям (Зокрема на Сокальщині, Горохівщині, Бродівщині, Кам'янка-Бузьчині, Бусьчині, Хмельниччині, Старокостянтинівщині) виразно простежується тип духа-збагачувача, а на півночі спостерігається тяжіння до поліського типу домовика-предка. Водночас як ототожнення домовика з чортом, так і уявлення про нього як про душу померлого в Україні трапляються повсюдно.

Щодо таких типів домашніх духів як «домашня змія» та ласка, то виглядає на те, що на формування їхніх образів як домашніх духів в основному вплинули три фактори: замешкання у підземному хтонічному світі (що зближує їх з душами померлих), безпосередня близькість до домашнього господарства,

зокрема до худоби (хоча цих тварин і важко назвати домашніми), а також безпосередня користь від них для людини (ловлять мишей і тим сприяють добробуту господарки).

Об’єднавчим для усіх типів домашніх духів є замешкання у просторі дому і властивість примножувати достаток, проте інші ознаки можуть відрізнятися цілком кардинально. Наприклад, домашній вуж українців, як і домашня змія південних слов’ян, генетично пов’язаний із померлими предками і з долею хатніх членів сім’ї, і тому він сприймається то як іпостась домовика, а то як самостійний персонаж. Функції ласки, так само, як і вужа, обмежені зв’язком із худобою, на молочність якої вона нібито впливає. У народі вона теж часто сприймається окремо від домовика (домовик живе у хаті, а ласка – у хліві). Проте генеза ласки як домовика доволі затемнена, і її місце в українській міфологічній системі варіюється від зооморфного варіанту домовика до тваринки з певними міфологічними рисами.

Певну близькість до домашніх духів виявляють також деякі інші тварини, які живуть у просторі хати, двору чи прибудов. За ними теж подекуди визнають функції опікунів і охоронців дому, сім’ї і худоби. Такими тваринами є кіт, собака; часом – «домашні» комахи: цвіркун, павук, мурахи; іноді птахи – ластівка та лелека. Однак безпосереднє ототожнення з домовиком для них (за винятком хіба цвіркуна) нехарактерне.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

Україна:

Вінницька обл. (Вн.):
Хм. – Хмільницький р-н
Волинська обл. (Влн.):
Грх. – Горохівський р-н
К.-Каш. – Камінь-Каширський р-н
Лбш. – Любешівський р-н
Мнв. – Маневицький р-н
Ртн. – Ратнівський р-н
Дніпропетровська обл. (Днп.)
Закарпатська обл. (Зкр.):
Рхв. – Рахівський р-н
Житомирська обл. (Жт.):
Крст. – Коростенський р-н
Млн. – Малинський р-н
Нрд. – Народицький р-н
Овр. – Овруцький р-н
Олв. – Олевський р-н
Плн. – Пулинський р-н
Рдм. – Радомишльський р-н
Хрш. – Хорошівський р-н
Чрн. – Черняхівський р-н
Івано-Франківська обл. (Ів.-Фр.):
Бгр. – Богородчанський р-н
Врх. – Верховинський р-н
Грд. – Городенківський р-н
Клм. – Коломийський р-н
Кос. – Косівський р-н
Надв. – Надвірнянський р-н
Ржн. – Рожнятівський р-н
Снт. – Снятинський р-н
Тлм. – Тлумацький р-н
Київська обл. (Кв.):
Блц. – Білоцерківський р-н
Вшг. – Вишгородський р-н
Згр. – Згурівський р-н
Івн. – Іванківський р-н
Пр.-Хм. – Переяслав-Хмельницький р-н
Плс. – Поліський р-н
Чрн. – Чорнобильський р-н
Ягт. – Яготинський р-н
Кіровоградська обл. (Крв.):
Знм. – Знам’янський р-н
Нвм. – Новомиргородський р-н
Нву. – Новоукраїнський р-н
Львівська обл. (Лв.):
Брд. – Бродівський р-н
Бск. – Буський р-н
Грд. – Городоцький р-н
Дрг. – Дрогобицький р-н
Жвк. – Жовківський р-н
Ждч. – Жидачівський р-н
Злч. – Золочівський р-н
Кмн.-Бз. – Кам’янка-Бузький р-н
Пст. – Пустомитівський р-н
Рдх. – Радехівський р-н
Сок. – Сокальський р-н

Скл. – Сколівський р-н
Смб. – Самбірський р-н
Стр. – Стрийський р-н
Стс. – Старосамбірський р-н
Трк. – Турківський р-н
Рівненська обл. (Рвн.):
Брз. – Березнівський р-н
Гощ. – Гощанський р-н
Дмд. – Демидівський р-н
Зрч. – Зарічненський р-н
Остр. – Острозький р-н
Рдв. – Радивилівський р-н
Срн. – Сарненський р-н
Тернопільська обл. (Трн.):
Крм. – Кременецький р-н
Пдг. – Підгаєцький р-н
Трн. – Тернопільський р-н
Хмельницька обл. (Хм.):
Слв. – Славутський р-н
Стк. – Старокостянтинівський р-н
Чернігівська обл. (Чрн.):
Грд. – Городнянський р-н
Кзл. – Козелецький р-н
Клк. – Куликівський р-н
Мнс. – Менський р-н
Нг.-Сів. – Новгород-Сіверський р-н
Нжн. – Ніжинський р-н
Нос. – Носівський р-н
Рпк. – Ріпкинський р-н
Смн. – Семенівський р-н
Снв. – Сновський р-н
Чрн. – Чернігівський р-н
АР Крим:
Скс. – Сакський р-н

Бєларусь (Бєл.):

Брестська обл. (Брс.):
Брз. – Березівський р-н
Івн. – Івановський р-н
Кбр. – Кобринський р-н
Гомельська обл. (Гом.):
Лельч. – Лельчицький р-н
Нрв. – Наровлянський р-н

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

ДЖЕРЕЛА:

Архівні джерела:

1. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1994. Матеріали з теми «Прозовий фольклор», записані в Іванківському та Поліському р-нах Київської обл. 16–29.08.1994 р.

2. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1995. Матеріали з теми «Прозовий фольклор», записані в Овруцькому та Народицькому р-нах Київської обл. 16–29.08.1995 р.

3. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1996 Матеріали з теми «Прозовий фольклор», записані в Коростенському, Малинському, Народицькому і Радомишльському р-нах Житомирської обл. 16–25.07.1996 р.

4. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1997. Матеріали з теми «Прозовий фольклор», записані в Олевському р-ні Житомирської обл. 10–27.07.1997 р.

5. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 1998. Матеріали з теми «Прозовий фольклор», записані в Іванківському і Вишгородському р-нах Київської обл. 12–28.08.1998 р.

6. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2013. Матеріали з теми «Світоглядні уявлення та вірування», записані в Березнівському р-ні Рівненської обл. 26.07–09.08.2013 р.

7. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014 а. Матеріали з теми «Світоглядні уявлення та вірування», записані в Згурівському, Переяслав-Хмельницькому та Яготинському р-нах Київської обл., Прилуцькому р-ні

Полтавської обл. 28.08–02.09.2014 р. від переселенців із Чорнобильської зони відчуження.

8. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2014 б. Матеріали з теми «Світоглядні уявлення та вірування», записані в Баришівському та Переяслав-Хмельницькому р-нах Київської обл. 12–20.09.2014 р. від переселенців із Чорнобильської зони відчуження.

9. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2015. Матеріали з теми «Світоглядні уявлення та вірування», записані в Любешівському р-ні Волинської обл. 23.07–05.08.2015 р.

10. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2016. Матеріали з теми «Світоглядні уявлення та вірування», записані в Маневицькому р-ні Волинської обл. 22.07–03.08.2016 р.

11. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2017. Матеріали з теми «Світоглядні уявлення та вірування», записані в Ріпкинському й Городнянському р-нах Чернігівської обл. 27.07–10.08.2017 р.

12. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2018. Матеріали з теми «Світоглядні уявлення та вірування», записані в Чернігівському й Городнянському р-нах Чернігівської обл. 21.07–02.08.2018 р.

13. Архів ДНЦЗКСТК, спр. В. Галайчук – 2019. Матеріали з теми «Світоглядні уявлення та вірування», записані в Семенівському і Новгород-Сіверському р-нах Чернігівської обл. 25.07–07.08.2019 р.

14. Архів ДНЦЗКСТК, спр. Н. Лещенко – 2017. Матеріали з теми «Прозовий фольклор», записані в Ріпкинському й Городнянському р-нах Чернігівської обл. 27.07–10.08.2017 р.

15. Архів ДНЦЗКСТК, спр. О. Васянович – 2018. Матеріали з теми «Традиційна метеорологія», записані в Чернігівському й Городнянському р-нах Чернігівської обл. 21.07–03.08.2018 р.

16. Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а («Матеріали науково-дослідних робіт 1994–1995 рр. по темі: «Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон Полісся», зафіксував Роман Сілецький, ТК «Поліське», 1994). Ч. 1. Т. 2, 109 арк.

17. Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 423 б («Матеріали комплексного історико-етнографічного дослідження та фіксації матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон Житомирського Полісся», ТК «Овруч», 1995. «Польові етнографічні матеріали з теми «Традиційна будівельна обрядовість», зафіксував Роман Сілецький), 329 арк.

18. Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 737 (*Кривенко А.* Календарні звичаї та повір'я волинян. Польові матеріали, зібрані у селах Хмільницького р-ну Вінницької обл., Старокостянтинівського та Білогірського р-нів Хмельницької обл., Лановецького р-ну Тернопільської обл., 2014 р.), 283 арк.

19. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 46-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Персонажі української демонології», зібрані у Богородчанському р-ні Івано-Франківської обл. 07–17.07.2003 р. Овсяник Уляною), 18 арк.

20. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 69-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Демонологія», зібрані Левкович Надією у Камінь-Каширському р-ні Волинської обл. 07–19.07.2004 р.), 49 арк.

21. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 124-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Будівельна обрядовість», зафіксовані Зюбровським Андрієм 07–21.07.2005 р. у Старосамбірському р-ні Львівської обл.), 105 арк.

22. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 147-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія», зафіксовані Бабій Іриною в Кременецькому р-ні Тернопільської обл. 06–21.07.2006 р.), 73 арк.

23. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 155-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Будівельна обрядовість», зафіксовані Зюбровським Андрієм 7–21.07.2006 р. у Кременецькому р-ні Тернопільської обл.), 105 арк.

24. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 186-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія», зафіксовані Оніщук Людмилою в Славутському р-ні Хмельницької обл. 12–23.07.2007 р.), 65 арк.

25. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 208-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Старосамбірському р-ні Львівської обл. 20–26.07.2005 р. Левкович Надією), 8 арк.

26. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 214-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Богородчанському р-ні Івано-Франківської обл. 13–22.07.2008 р. Левкович Надією), 20 арк.

27. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 253-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія», зафіксовані Оніщук Людмилою в Богородчанському р-ні Івано-Франківської обл. 11–21.07.2008 р.), 60 арк.

28. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 288-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Демонологія», зафіксовані Кривенко Анастасією у Гощанському та Острозькому р-нах Рівненської обл. 05–14.07.2009 р.), 63 арк.

29. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 316-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані Галайчуком Володимиром у Ратнівському р-ні Волинської обл. 13–20.07.2000 р.), 22 арк.

30. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 318-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Ратнівському р-ні Волинської обл. 07–10.07.2002 р. Галайчуком Володимиром), 39 арк.

31. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 319-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Богородчанському р-ні Івано-Франківської обл. 07–17.07.2003 р. Галайчуком Володимиром), 16 арк.

32. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 320-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Старосамбірському і Самбірському р-нах Львівської обл. 23–26.09.2003 р. Галайчуком Володимиром), 28 арк.

33. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 321-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані в Камінь-Каширському р-ні Волинської обл. 09–19.07.2004 р. Галайчуком Володимиром), 23 арк.

34. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 322-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані в Овруцькому, Коростенському, Олевському р-нах Житомирської обл.; Рокитнівському, Сарненському р-нах Рівненської обл.; Іванківському р-ні Київської обл. 14–28.08.2004 р. Галайчуком Володимиром), 41 арк.

35. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 323-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і

«Народна демонологія», зібрані у Старосамбірському р-ні Львівської обл. 09–17.07.2005 р. Галайчуком Володимиром), 19 арк.

36. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 324-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Кременецькому р-ні Тернопільської обл. 08–18.07.2006 р. Галайчуком Володимиром), 33 арк.

37. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 325-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані в Зарічненському р-ні Рівненської обл. 24–29.09.2006 р. Галайчуком Володимиром), 33 арк.

38. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 326-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Славутському р-ні Хмельницької обл. 14–24.07.2007 р. Галайчуком Володимиром), 38 арк.

39. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 327-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Богородчанському р-ні Івано-Франківської обл. 13–22.07.2008 р. Галайчуком Володимиром), 59 арк.

40. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 328-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Гощанському й Острозькому р-нах Рівненської обл. 05–15.07.2009 р. Галайчуком Володимиром), 22 арк.

41. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 329-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані в Горохівському р-ні Волинської обл., Демидівському і Радивилівському р-нах Рівненської обл. 07–18.07.2010 р. Галайчуком Володимиром), 17 арк.

42. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 330-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані в Бродівському і Радехівському р-нах Львівської обл. 10–16.07.2011 р. Галайчуком Володимиром), 10 арк.

43. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 331-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані в Кам'янка-Бузькому і Буському р-нах Львівської обл. 04–15.07.2012 р. Галайчуком Володимиром), 20 арк.

44. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 337-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Демонологія», зафіксовані Кривенко Анастасією в Горохівському р-ні Волинської обл. 05–10.07.2010 р.), 53 арк.

45. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 339-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Демонологія», зафіксовані Когут Наталією в Бродівському р-ні Львівської обл. 06–20.07.2011 р.), 83 арк.

46. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 708-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані в Пулинському, Хорошівському і Черняхівському р-нах Житомирської обл. 04–14.07.2013 р. Галайчуком Володимиром), 22 арк.

47. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 710-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані в Хмільницькому р-ні Вінницької обл. 04–14.07.2014 р. Галайчуком Володимиром), 19 арк.

48. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 713-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Городенківському р-ні Івано-Франківської обл. 03–14.07.2015 р. Галайчуком Володимиром), 83 арк.

49. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 715-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Снятинському р-ні Івано-Франківської обл. 28.06–10.07.2016 р. Галайчуком Володимиром), 30 арк.

50. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 717-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Тлумацькому, Коломийському і Городенківському р-нах Івано-Франківської обл. 30.06–08.07.2017 р. Галайчуком Володимиром), 18 арк.

51. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 719-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Косівському і Коломийському р-нах Івано-Франківської обл. 27.06–06.07.2018 р. Галайчуком Володимиром), 28 арк.

52. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 721-Е (Польові етнографічні матеріали до тем «Календарна обрядовість» і «Народна демонологія», зібрані у Стрийському і Сколівському р-нах Львівської обл. 26.06–04.07.2019 р. Галайчуком Володимиром), 100 арк.

53. ДАА (Домашній архів автора) – етнографічні матеріали, принагідно записані автором поза комплексними експедиціями, а також почерпнуті від студентів ЛНУ ім. Івана Франка.

54. ДАРО, ф. 366, оп. 1, спр. 76: Этнографические материалы, собранные бароном Штейнгелем Ф. Р. для музея, арк. 6–9: *Мошковъ В.* Село Большіе Цэпцэвичи. Матерьялы этнографическіе, собранные В. А. Мошковымъ и Л. М. Фельдманомъ во вторую экскурсію.

55. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 19, спр. 39: *Wagilewicz J.* Demonologija słowiańska. Сер. XIX ст., арк. 1–46.

56. Рукописний фонд ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 28–3, од. зб. 167: «Пісні (без мелодій), новели, легенди, народна медицина, вірування, анекдоти. Записано А. Веретельником на Львівщині», 131 арк.

Опубліковані джерела:

57. Аркушин Г. «Всього′ на сві′ти хвата′є…» (Фольклор, звичаї та обряди Західного Полісся у діалектологічних записах): Навчальне видання. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 212 с.

58. Бабенко В. А. Этнографическій очеркъ народнаго быта Екатеринославскаго Края. Екатеринославъ, 1905. 144 с.

59. Бережковъ Д. Село Шельбово Юрьевского уѣзда [Владимірской губерніи]. *Зелениньъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1914. Вып. 1. С. 159–163.

60. Бессараба И. В. Матеріалы для этнографіи Херсонской губерніи. *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ*. Петроградъ: Тип. Имп. Акад. Наук, 1916. Т. XCIV, № 4. 568 с.

61. Богданович А. Е. Пережитки древняго міросозерцанія у бѣлоруссовъ. Этнографическій очеркъ А. Е. Богдановича. Гродна, 1895. 186 с.

62. Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині: Тексти та розвідки. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2004. 584 с.

63. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. Київ: Довіра, 1992. 415 с.

64. Вагилевич І. Бойки, русько-славянський люд у Галичині / Передм. та пер. з пол. Р. Кирчіва. *Жовтень*. 1978. № 12. С. 117–130.

65. Верещагин В. П. Извлеченіе изъ замѣтокъ о повѣрьяхъ и суевѣрныхъ обычаяхъ жителей Архангельской губерніи. *Карманая книжка для любителей землевѣдѣнія издаваемая отъ Русскаго Географическаго Общества*. Санктпетербургъ, 1848. С. 310–320.

66. Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів / Перекл., передм. і прим. Миколи Васильчука. Львів: Світ, 1993. 96 с.

67. Влад М. Стрітеннє: Книжка гуцульських звичаїв та вірувань. Київ: Укр. письменник, 1992. 223 с.

68. Герберштейн С. Записки о Московии: В 2 т. / Под ред. А. Л. Хорошкевич. Москва: Памятники исторической мысли. 2008. Т. I: Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А. И. Малеина и А. В. Назаренко, с ранневерхненемецкого А. В. Назаренко. 776 с.

69. Глушко М., Хомчак Л. Надсяння: традиційна культура й побут (етнолінгвістичні скарби). Львів, 2017. 592 с.

70. Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонольоґії. Т. I. *Етнографічний збірник*. Львів, 1903. Т. XV. 272 с.

71. Гнатюк В. Знадоби до української демонольоґії. Т. II. Вип. 1. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXIII. С. 1–237.

72. Гнатюк В. Знадоби до української демонольоґії. Т. II. Вип. 2. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXIV. С. 1–280.

73. Говірка села Машеве Чорнобильського району. Київ: Довіра, 2003. Ч. 1: Тексти / Уклад. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. 456 с.

74. Говірка села Машеве Чорнобильського району. Київ: ЦЗКСНС, 2005. Ч. 4: Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад. Ю. І. Бідношия та ін. 456 с.

75. Головковъ Н. Разсказъ малороссіянина о сотвореніи міра и грома. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1915. Вып. 2. С. 675–676.

76. Гринченко Б. Д. Изъ устъ народа. Малорусскіе разсказы, сказки и пр. Черниговъ, 1901. 488 с.

77. Гринченко Б. Д. Этнографическіе материалы, собранные в Черниговской и сосѣдних с ней губерніяхъ. Черниговъ: Тип. Губ. Земства, 1897. Вып. 2: Разсказы, сказки, преданія, пословицы, загадки и пр. 2 + 390 с.

78. Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський. *Пам'ятки України*. 2002. № 2. С. 127–135.

79. Гура А., Терновская О., Толстая С. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу. *Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования*. Москва, 1983. С. 49–153.

80. Давидюк В. Золота скриня. Народні легенди й перекази з Північної Волині й Західного Полісся. Луцьк: Вежа, 1996. 121 с.

81. Даль В. О повѣрьяхъ, суевѣріяхъ и предразсудкахъ русскаго народа. *[Даль В.] Полное собраніе сочиненій Владиміра Даля (казака луганскаго)* / Первое посмертное полное изданіе, дополненное, свѣренное и вновь просмотрѣнное по рукописямъ. С. Петербургъ, 1898. Т. 10: I. Похожденія Віольдамура и его аршета. II. Очерки и статьи. С. 291–428.

82. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / Набрано и напечатано со второго издания «1880–1882 г.». Москва, 1955. Т. I: А–З. LXXXVIII + 700 с.

83. Данильченко Н. О. Этнографическія свѣдѣнія о Подольской губерніи. Каменецъ-Подольскъ: Подольск. губ. стат. ком., 1869. Вып. 1: Народные юридическіе обычаи и народные вѣрованія, суевѣрія и предразсудки, записанные въ Литинскомъ уѣздѣ мировымъ посредникомъ Н. Данильченко, съ приложениемъ памятниковъ устной народной словесности. 8 +56 с.

84. Демичъ В. Ф. О змѣѣ въ русской народной медицинѣ. *Живая Старина: Періодическое Изданіе Отдѣленія Этнографіи Императорскаго Русскаго Географическаго общества*. С.-Петербургъ, 1912. Г. 21. Вып. I. С. 39–60.

85. Добровольскій В. Н. Смоленскій этнографическій сборникъ. Составилъ В. Н. Добровольскій. Ч. I. С.-Петербургъ, 1891. 716 с. (Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества по отдѣленію этнографіи. Т. XX).

86. Доброзраковъ М. Краткое географическое, статистическое и этнографическое описаніе села Ульяновки, въ Лукояновскомъ уѣзде [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1915. Вып. 2. С. 741–742.

87. Добролюбовъ М. А. Васильевскій уѣзд [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1915. Вып. 2. С. 800–803.

88. Добрынкинъ Н. Вязниковскій уѣзд [Владимірской губерніи] въ этнографическомъ отношеніи. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1914. Вып. 1. С. 177–179.

89. Доманицький В. Народній калєндар у Ровенськім повіті Волинської губернії. *Матеріяли до української етнольотії.* Львів, 1912. Т. XV. С. 62–89.

90. Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и разсказы. Сводъ Михаила Драгоманова. Изданіе Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Кіевъ, 1876. XXV, 434, [2] с.

91. Дыминьскій А. Суевѣрные обряды при постройкѣ дома въ Каменецъ-Подольской губерніи. *Этнографическій сборникъ, издаваемый Императорскимъ Русскимъ Географическимъ обществомъ*. СанктПетербургъ, 1864. Т. VI. С. 7–8 (Смѣсь).

92. Ефименко П. Демонологія жителей Архангельской губерніи. II. Домовой. *Памятная книжка Архангельской губерніи на 1864 годъ*. Архангельскъ, 1864. С. 62–66 (Отд. I).

93. Ефименко П. Матеріалы по этнографіи русскаго населенія Архангельской губерніи. Собранные П. С. Ефименкомъ. Ч. 2: Народная словесность. *Извѣстія Императорскаго Общества Любителей Естествознанія Антропологіи и Этнографіи*. Москва, 1878. Т. XXX, вып. 2: Труды Этнографическаго Отдѣла Императорскаго Общества Любителей Естествознанія Антропологіи и Этнографіи при Московскомъ университетѣ. Кн. 5, вып. 2. Под ред. Н. А. Попова. 276 с.

94. Ефименко П. Памятники языка и народной словесности, записанные въ Архангельской губерніи. Обереги и подходы. *Памятная книжка Архангельской губерніи на 1864 годъ.* Архангельскъ, 1864. С. 9–20 (Отд. I).

95. Забылин М. Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия; [репринт. воспр. изд. 1880 г.]. Москва: Книга принтшоп, 1990. 607 + VIII с.

96. Загорскій І. Географическія, статистическія и этнографическія свѣдѣнія, относящіяся до восточной части Порховскаго уѣзда [Псковской губерніи], прилегающаго къ Новгородской губерніи. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1916. Вып. 3. С. 1130–1132.

97. Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Петроградъ, 1914. Вып. 1. С. 1–484.

98. Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Петроградъ, 1915. Вып. 2. С. 485–988.

99. Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Петроградъ, 1916. Вып. 3. С. 989–1279.

100. Зеленцовъ Н. И. Замѣтки о народномъ бытѣ въ Климовской волости Устюженскаго уѣзда [Новгородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1915. Вып. 2. С. 867–868.

101. Зубрицький М. Будинки і майстри. *Житє і слово: Вістник літератури, історії і фольклору*. Львів, 1895. Т. III. С. 71–75.

102. Зубрицький М. Про хованців. *Житє і слово: Вістник літератури, історії і фольклору*. Львів, 1895. Т. IV. С. 185.

103. Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанци, Старосамбірського пов. *Матеріяли до української етнольогії*. Львів, 1909. Т. XI. С. 20–21.

104. Зыряновъ А. Н. Суевѣрность простолюдиновъ Далматовской волости Шадринскаго округа [Пермской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1916. Вып. 3. С. 1011–1012.

105. И[вано]-въ П. В. Народные разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ (Матеріалы для характеристики міросозерцанія крестьянскаго населенія Купянскаго уѣзда). *Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества*. Вып. 1. Харьковъ, 1893. Т. V. С. 23–74.

106. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігійна монографія. Київ: Обереги, 1992. 424 с.

107. Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці: Молодий буковинець, 2000. 208 с.

108. Каніевскій А. И. Обычаи, предразсудки и повѣрья малороссовъ [Полтавской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1916. Вып. 3. С. 1098–1099.

109. Карскій Е. Ф. Бѣлорусы. Т. III. Очерки словесности бѣлорусскаго племени. 1. Народная поэзія. Москва, 1916. 557 с.

110. Кичинъ Е. Разныя замѣтки въ этнографическомъ отношеніи по Кадниковскому уѣзду [Вологодской губерніи]. 1847 г. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1914. Вып. 1. С. 202–205.

111. Кміт Ю. Словник бойківського говору. Ч. 5. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1936. Ч. 7 (Рік 6). С. 61–76.

112. Кміт Ю. Ще про Волосатий. *Літопис Бойківщини: Записки присвячені дослідам історії, культури й побуту бойківського племени*. Самбір, 1935. Ч. 6. Рік V. С. 1–9.

113. Костоловскій Ив., Чернышевъ В. Примѣты и повѣрья. Ив. Костоловскаго и В. Чернышева. *Живая Старина: Періодическое Изданіе Отдѣленія Этнографіи Императорскаго Русскаго Географическаго общества*. С.-Петербургъ, 1890. Год 11. Вып. III–IV. Отд. V. С. 133–136.

114. Кравченко В. Вогонь (матеріял зібраний на Правобережжі). *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник* / за редакцією Катерини Грушевської, керівниці Кабінету Примітивної Культури. 1927. Вип. 1/3. С. 147–181.

115. Кравченко В. Етнографичні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волыні та по сумежних губерніях. З передмовою М. Гладкого / Труды Общества Изслѣдователей Волыни. Житоміръ, 1911. Т. V. 148 + 80 с.

116. Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь). *Древляни: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю*. Львів: ІН НАНУ, 1996. С. 257–278.

117. Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західньої України. *Збірник Волинського науково-дослідчого музею*. Житомир, 1928. Т. 1. С. 67–114.

118. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по де-якіх іньшіх, недалекіх від цього села місцевостях Житомірського повіту на Волині. Етнографичні матеріали, зібрані Кравченком Васильом. Житомір: Робітник, 1920. 160 с.

119. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Київ, 2009. Т. 2. 644 с.

120. Крачковскій Юл. Бытъ западно-русскаго селянина. Сочиненіе Юл. Ф. Крачковскаго. Москва, 1874. 212 с.

121. Кривошапкинъ М. Ф. О Волыни и Минскомъ Полѣсьи. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1914. Вып. 1. С. 291–300.

122. Кримський Аг. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Науково-популярне видання / Відтворено з авторського макету: Аг. Кримський. Звиногород-

щина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діялектичного. З географічною мапою та малюнками. Київ, 1930. XIV с. Черкаси: Вертикаль, 2009. 434 с. + дод.

123. Кудрявцевъ Р. А. Словарь мѣстныхъ словъ, пословицъ, пѣсенъ и очеркъ характеристики мелкопомѣстнаго дворянства Новооскольскаго уѣзда [Курской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1915. Вып. 2. С. 676–677.

124. Леопольдовъ А. Опытъ словаря простонароднаго языка [Саратовской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1916. Вып. 3. С. 1220–1221.

125. Лепкій Д. «Хованець», або «бог-домовик». *Зоря: Писмо литературно-наукове для руских родинъ*. Львов, 1883. Ч. 7. С. 114–115.

126. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ: Дніпро, 1989. XVI + 591 с.

127. Майков Л. Великорусскія заклинанія. Л. Майкова. С. Петербургъ, 1869. 164 с.

128. Максимовъ С. В. Нечистая, невѣдомая и крестная сила. Сочиненіе С. В. Максимова. С.-Петербургъ, 1903. 526 + III с.

129. Манжура И. И. Сказки, пословицы и т п., записанныя въ Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурою. *Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества*. Харьковъ, 1890. Т. 2. С. 1–194.

130. Манжура И. И. Малорусскія сказки, преданія, пословицы и повѣрья, зап. И. И. Манжурой въ Екатериносл. губ. *Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества*. Харьковъ, 1894. Т. 6: Труды

Педагогическаго Отдѣла Историко-Филологическаго Общества. Вып. II. С. 161–197.

131. Макарий [іеромонахъ]. Село Палецъ, Нижегородскаго уѣзда [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1915. Вып. 2. С. 784–785.

132. Макарий [іеромонахъ]. Этнографическія записки о религіи жителей Балахнинскаго уѣзда [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1915. Вып. 2. С. 749–751.

133. Малинка А. Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору (Черниг., Волынск., Полтавск. и нѣкот. др. губ.), собралъ Ал. Н. Малинка, дѣйствительный членъ Императорскаго О-ва любителей естествознан., антропологіи и этнографіи при Московскомъ университетѣ (Колядки, щедровки, загадки, пословицы, заговоры, народн. медицина, примѣты, разсказы и сказки): Приложеніе къ № 1 «Земскаго Сборника Черниг. г.» 1902 г. Черниговъ, 1902.

134. Мар'їнка: етнокультурний портрет українського селища на Донеччині кінця 1920-х рр. / Упор. Олена Боряк. Київ: Кліо, 2017. 160 с.

135. Меликовъ П. Народныя преданія и памятники [Балашевскаго уѣзда Саратовской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1916. Вып. 3. С. 1259–1264.

136. Метлинскій С. Л. Этнографическія свѣдѣнія [Гадячскаго уѣзда Полтавской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1916. Вып. 3. С. 1101–1105.

137. Милорадовичъ В. П. Казки і оповідання, записані в Лубенщині В. П. Милорадовичем (Продолженіе). *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии*. Полтава, 1914. Вып. 11. С. 73–110 (Приложенія).

138. Милорадович В. П. Житье-бытье лубенского крестьянина. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ: Либідь, 1991. С. 170–341.

139. Милорадовичъ В. Замѣтки о малорусской демонологіи. *Кіевская старина: ежемѣсячный историческій журналъ*. Кіевъ, 1899. Т. LXVI. С. 196–209, 379–400.

140. Милорадовичъ В. Украинская вѣдьма (Очеркъ). *Кіевская старина: ежемѣсячный историческій журналъ*. Кіевъ, 1901. Т. LXXII. С. 217–233.

141. Михайлецький О. Похоронні звичаї й обряди в селі Тростянци, Снятинського повіта. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 302–315.

142. Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири / Сост. В. П. Зиновьев. Новосибирск: Наука, 1987. 401 с.

143. Мохорук Д. І. Село моє Топорівці. Історико-краєзнавчий та етнографічний збірник. Семптимологія. Косів: Писаний камінь, 2008. Т. 6: Етнографічний образ села. 382 с.

144. Муравський шлях – 97: матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. Красиков М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М. Харків: ХДІК, 1998.

145. Никифоровскій К. Я. Нечистики. Сводъ простонародныхъ въ Витебской Бѣлоруссіи сказаній о нечистой силѣ. Вильна, 1907. 103 с.

146. Никифоровскій К. Я. Простонародныя примѣты и повѣрья, суевѣрные обряды и обычаи, легендарныя сказанія о лицахъ и мѣстахъ.

Собралъ въ Витебской Бѣлоруссіи К. Я. Никифоровскій. Витебскъ, 1897. 307 + 29 с.

147. Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонольоґії. Записані у Зеленици, надвірнянського повіта, 1907–1908. *Матеріяли до української етнольоґії*. Львів, 1909. Т. XI. Ч. 2. С. 1–139.

148. Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селі Зеленици, Надвірнянського повіта. *Етноґрафічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 231–252.

149. Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селї Карлові, Снятинського повіта. Етноґрафічний збірник. Львів, 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 315–338.

150. Остапик І. Золоті розсипи Гологір. *Народознавчі Зошити*. 2002. № 3–4. С. 274–282.

151. *Північно-Східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області): Матеріали фольклорно-етнографічних експедицій* / Упорядники: Магрицька І. В., Семистяга В. Ф., Сікорська З. С., Чорнописький М. Г., Шевцова О. В. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 256 с.

152. Павловский А. П. Грамматика малороссійскаго наречія, или Грамматическое показаніе существеннейшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское наречіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаніями и сочиненіями. Сочин. Ал. Павловскій. Санктпетербургъ, 1818.

153. Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту. *Матеріяли до етнології й антропології*. Львів, 1929. Т. XXI–XXII. Ч. 1. С. 321–352.

154. Пашина О. А. Календарный цикл в северо-западных селах Сумщины. *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*. Москва, 1995. С. 230–248.

155. Пашкевичъ С. Хомскій приходъ Кобринскаго уѣзда [Гродненской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1914. Вып. 1. С. 449–453.

156. Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / Сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва: Индрик, 2003. 752 с. (Традиционная духовная культура славян. Публикация текстов).

157. Поліська дома: фольклорно-діалектологічний збірник (посібник для вчителів) / Упор. В. Давидюка і Г. Аркушина. Луцьк: Волинське обласне управління по пресі, 1991. Вип. 1. 188 с.

158. Ровинскій П. Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ. Географія. – Исторія. – Этнографія. – Археологія. – Современное положеніе. Составилъ П. Ровинскій. Т. II. Ч. 2 / Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ. Санктпетербургъ, 1902. Т. LXIX. № 1. III + 646 с.

159. Розановъ А. И. Простонародная медицина въ Саратовскомъ уѣздѣ [Саратовской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1916. Вып. 3. С. 1243–1256.

160. Романовъ Е. Р. Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 5: Заговоры, апокрифы и духовные стихи. Собралъ Е. Р. Романовъ. Витебскъ, 1891. 450 с.

161. Романовъ Е. Р. Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 8: Бытъ бѣлорусса: Внѣшній бытъ. Народный календарь. Народныя вѣрованія.

Семейный бытъ. Родины, крестины. Свадьба. Похороны. Дѣтскія игры. Вильна, 1912. V–VIII + 600 с.

162. Сахаров И. П. Сказания русского народа, собранные И. П. Сахаровым: Сборник / Вступ. статья, подгот. текста В. Аникина. Москва: Худож. лит., 1989. 398 с. (Забытая книга).

163. Свидницький А. Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського. *Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси*. Київ: Наук. думка, 1985. С. 412–455. (Бібліотека української літератури).

164. Славянские мифологические персонажи: CD-ROM. Информационная система для изучения славянской мифологии / Руководитель проекта Е.Е. Левкиевская. АОЗТ «ЭТС», 2002.

165. Слово св. отца Василья о посте, поучение. *Златая цепь. Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры*. Рукоп. № 11.

166. Спиридоновъ М. Нѣчто о русской народности въ этнографическомъ отношеніи, по Самарской губерніи. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.* Петроградъ, 1916. Вып. 3. С. 1192–1194.

167. Срезневский И. И. Сербо-Лужицкія народныя повѣрья (Из бумагъ И. И. Срезневскаго). *Живая Старина: Періодическое Изданіе Отдѣленія Этнографіи Императорскаго Русскаго Географическаго общества*. С.-Петербургъ, 1890. Год 1. Вып. II. Отд. 1. С. 57–62.

168. Танскій І. Описаніе с. Локотковъ. Д. Чл. Священника о. Іоанна Танскаго. *Записки Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета*. Черниговъ: Губ. типографія, 1866. Кн. 1. С. 155–207.

169. Теодорович Н. Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи. Составилъ преподаватель Волынской

духовной Семинаріи Н. И. Теодоровичъ. Почаевъ, 1893. Т. III: Уѣзды Кременецкій и Заславскій. 687 + IX с.

170. Традиционный фольклор Новгородской области. Сказки. Легенды. Предания. Былички. Заговоры. По записям 1963–1999 г. Вып. 2 / Издание подготовили М. Н. Власова, В. И. Жекулина. СПб: Алетейя, 2001. 534 с. (Памятники русского фольклора).

171. Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ: Муз. Україна, 1992. 144 с.

172. Франко І. Людові віруваня на Підгірю. *Етнографічний збірник*. Львів, 1898. Т. V. С. 160–218.

173. Цбінден Г. Мандрівка по гуцульських горах. *Подорожі в Українські Карпати: Збірник* / Упоряд. і вступна стаття М. А. Вальо. Львів: Каменяр, 1993. С. 220–266.

174. Чубинскій П. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изследованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. С.-Петербургъ, 1872. Т. I: Вѣрованія и суевѣрія. Загадки и пословицы. Колдовство. 224 с.

175. Ч[улковъ] М. АБЕВЕГА русскихъ суевѣрій, идолопоклонническихъ жертвоприношеній, свадебныхъ простонародныхъ обрядовъ, колдовства, шеманства и проч. Сочиненная М. Ч. Москва, 1786. 326 с.

176. Шейнъ П. В. Материалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края. Собранные и приведенные въ порядокъ П. В. Шейномъ. Т. II. Сказки, анекдоты, легенды, преданія, воспоминанія, пословицы, загадки, привѣтствія, пожеланія, божба, проклятія, ругань, заговоры, духовные стихи и проч. Санктпетербургъ, 1893. 715 с.

177. Шейнъ П. В. Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края, собранные и приведенные въ порядокъ П. В. Шейномъ. Т. III. Описаніе жилища, одежды, пищи, занятій; препровожденіе времени, игры, вѣрованія, обычное право; чародѣйство, колдовство, знахарство, лѣченіе болѣзней, средства отъ напастей, повѣрья, суевѣрья, примѣты и т. д. *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ*. Санктпетербургъ, 1902. Т. LXXII. № 4. IV + 535 с.

178. Шустиковъ А. Этнографическіе матеріалы изъ Тавреньги Вельскаго уѣзда [Вологодской губерніи]. *Зеленинъ Д. К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1914. Вып. 1. С. 263–270.

179. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1 / Материяли до українсько-руської етнольоґії. Львів, 1899. Т. II. 146 с.

180. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 3 / Материяли до українсько-руської етнольоґії. Львів, 1902. Т. V. 256 с.

181. Шухевич В. Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. Пята часть. Львів, 1908. 300 с.

182. Щ[урат] В. Святий вечір у Грибовичах піді Львовом. *Народ: Орган руско-українскої радикальноі партіі. Під редакцією Михайла Павлика й Івана Франка*. Львів, 1890. Рік I. Ч. 6. С. 82–84.

183. Яворскій Ю. А. Памятники Галицко-русской народной словесности. I. Легенды. II. Сказки. III. Разсказы и анекдоты. Вып. 1. Кіевъ, 1915. 336 с. (Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества по отдѣленію этнографіи. Т. XXXVII. Вып. 1).

184. Ястребовъ В. Н. Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края, собранные въ елисаветградскомъ и александрійскомъ уѣздахъ

херсонской губерніи В. Н. Ястребовымъ. I. Суевѣрія и обряды. II. Легенды, сказки и разсказы. Одесса, 1894. 202 с.

185. Яшеровъ В. Этнографическія свѣденія о селѣ Гавриловѣ, Никольское тожъ, Лукояновскаго уѣзда [Нижегородской губерніи]. *Зеленинъ Д.К. Описаніе рукописей Ученаго Архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества*. Петроградъ, 1915. Вып. 2. С. 776–781.

186. Bayger J. A. Powiat Trembowelski. Szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny. Lwów, 1899. VIII + 319 s.

187. Falkowski J. Inkluz – djabełek. O sposobie uzyskania djabełka z jaja. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów – Warshawa – Kraków – Poznań – Wilno, 1934. T. XXXIII. S. 78–79.

188. Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materyały do etnografii słowiańskiey zgromadzone w latach 1877–1891 przez Michała Federowskiego. Kraków, 1897. T. I: Wiara, wierzenia i przesądy ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki. XIV + 501 s.

189. Frankowski E. Zabiegi magiczne przy pożyczaniu, kupnie i sprzedaży u ludu polskiego. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów – Warshawa – Kraków – Poznań – Wilno, 1924. T. XXIII. S. 50–111.

190. Hodoly L. Mały Przyczynek do wierzeń i podań ludowych o zwierzętach i roślinach. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1882. T. VI. S. 318–321 (Materyjały etnologiczne).

191. Grochowska H. Podania, wierzenia, i zwyczaje we wsi Trościańcu, w pow. śniatyńskim. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1903. Rocz. IX. S. 381–390.

192. Gustawicz B. Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1881. T. V. S. 102–186 (Materyjały etnologiczne).

193. Gustawicz B. Podania, przesądy, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody (część druga). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1882. T. VI. S. 201–317 (Materyjały etnologiczne).

194. Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1888. T. III. 240 s.

195. Kolbuszowski E. Rośliny w wierzeniach ludu. Bez. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1895. Rocz. I. S. 119–123.

196. Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjałów zebranych przez p. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiahelskiem. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1887. T. XI. S. 130–228 (Materyjały etnologiczne).

197. Kubín J. Š. Kladské povídky. Praha, 1958. 461 s.

198. Kubín J. Š. Lidové povídky z Podkronoší. Praha, 1964.

199. Lubicz-Czerwiński I. Okolica Za-Dniestrska między Stryiem i Łomnicą. Przez Jgnacego Lubicz Czerwińskiego. Lwów, 1811. VII + 281 s.

200. Miklavec P. Zwyczaje, zabawy i zabobony ludu słoweńskiego w południowej Styryi. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1902. T. VIII. S. 337–349.

201. Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. Kraków, 1934. Cz. 2: Kultura duchowa. Zesz. 1. 722 s.

202. Moshyński K. Polesie Wschodnie. Materjały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu Mozyrskiego oraz z powiatu Rzeczyckiego. Warszawa, 1928. IX + 326 s. + dod.

203. Mroczko Fr. X. Śniatyńszczyzna. Przyczynek do etnografii krajowej. Lwów, 1897. Cz. 1. 83 s.

204. Nowosielski A. Lud Ukraiński przez Antoniego Nowosielskiego. Wilno, 1857. T. 1. 380 s.

205. Nowosielski A. Lud Ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańce, gry i t. d. Zebrał i stosownemi uwagami objaśnił Antoni Nowosielski. Wilno, 1857. T. 2. 282 s.

206. Petrow A. Lud ziemi Dobrzyńskiéj, jego charakter, mowa, zwyczaje, obrzędy, pieśni, przysłowia, zagadki i t. p. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1878. T. II. S. 3–182 (Dział etnologiczny).

207. Pietkiewicz Cz. Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego. Materjały etnograficzne. Warshawa, 1938. 457 s.

208. Piotrowicz S. Znachorka i wróżka Jewdokia Bojczuk. Materiały folklorystyczne ze wsi Bortnik na Pokuciu. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego*. Lwów, 1907. T. XIII. S. 118–129; 216–232.

209. Podbereski A. Materyjały do Demonologii ludu ukraińskiego. Z opowiadań ludowych w powiecie Czehryńskim. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1880. T. IV. S. 3–82 (Materyjały etnologiczne).

210. Rokossowska Z. O świecie roślinnym, wyobrażenia, wierzenia i podania ludu ruskiego na Wołyniu, we wsi Jurkowszczyźnie pow. Zwiahelskim. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1889. T. XIII. S. 163–199 (Materyjały etnologiczne).

211. Rybowski M. Dyabeł w wierzeniach ludu polskiego (Z okolic Biecza). *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1906. T. XII. Zesz. 1. S. 212–232.

212. Rulikowski E. Zapiski etnograficzne z Ukrainy. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1879. T. III. S. 62–166 (Dział etnologiczny).

213. Řehoř F. Čert. Mosaika z lidových podání halicko-ruských (Pokračováni). *Zlatá Praha. Obrazkový časopis pro zábavu a poučeni*. Praha 1895. Roč. 12. Č. 13. S. 150–151.

214. Saloni A. Lud Łańcucki. Materyały etnograficzne zebrał Aleksander Saloni. Kraków, 1902. 236 s.

215. Sarna W. Opis powiatu Jasielskiego. Napisał ks. Władysław Sarna proboszcz w Szebnisch. Jasło, 1908. VI + 743 s.

216. Schnaider J. Lud Peczeniżyński. Cz. II. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego*. Lwów, 1907. T. XIII. S. 21–33; 98–117; 202–215.

217. Schnaider J. Z kraju Hucułów (Ciąg dalszy). *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1900. T. VI. S. 257–267.

218. Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich (Dokończenie). *Lud: Kwartalnik etnograficzny*. Lwów, 1912. T. XVIII. S. 141–217.

219. Siarkowski W. Podania i legendy o zwierzętach, drzewach i roślinach. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1883. T. VII. S. 106–119 (Materyjały etnologiczne).

220. Siewiński A. Opowiadannia ludu w powiecie Sokalskim i Buczackim. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1906. T. XII. Zesz. I. S. 250–263.

221. Siewiński A. Wierzenia ludu o chowańcu, farmazonach, płanetnikach, miesięcznikach i błędach. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1896. T. II. S. 252–256.

222. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Lwów, 1899. 496 s.

223. Strzetelska Grynbergowa Z. Staromiejske. Ziemia i ludność. Lwów, 1899. IV + 678 s.

224. Sulisz J. Zapiski etnograficzne z Ropczyc. Zebral Józef Sulisz. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1906. T. XII. Zesz. I. S. 57–81.

225. Świdnicki B. Opowiadanie o dyable. *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1897. Rocz. III. S. 152–154.

226. Świętek J. Z nad Wisłoka. Rysy etnograficzne ze wsi Białobrzegi w powiecie łańcuckim (Dokończenie). *Lud: Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie*. Lwów, 1902. T. VIII. S. 354–368.

227. Udziela S. Ocieka, pow. Ropczyce. *Lud: Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, wydawany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie*. Lwów – Warshawa – Kraków – Poznań – Wilno, 1924. T. XXIII. S. 127–146.

228. Wahylewič J. Bojkové, lid ruskoslovanský v Haličjch. Od Dalibora J. Wahylewiče. *Časopis Českého muzeum*. Praha, 1841. Sv. 1. S. 30–72.

229. Wahylewič J. Huculowé, obywatelé wýchodnjho pohořj Karpatského. Od D. J. Wahilewiče (Dokončenj.). *Časopis Českého museum*. Praha, 1839. Roč. 13. Sw. 1. S. 45–68.

230. Województwo Tarnopolskie. Lwów, 1931. 440 s.

231. Zawiliński R. Przesądy i zabobony z ust ludu w różnych okolicach zebrane. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków, 1892. T. XVI. S. 252–267 (Materyjały etnologiczne).

ЛІТЕРАТУРА:

232. Афанасьев А. Н. Мифы, поверья и суеверия славян. Поэтические воззрения славян на природу: В 3-х т. Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. Т. 2. 768 с.

233. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Ленинград: Наука, 1983. 189 с.

234. Болтарович З. Є., Скрипник Г. А. Світоглядні уявлення та вірування. *Поділля: Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Доля, 1994. С. 349–358.

235. Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. Київ: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. 400 с.

236. Буйських Ю. Домовик у традиційних віруваннях українців: походження образу. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Київ: УНІСЕРВ, 2008. Вип. 26. С. 120–127.

237. Буйських Ю. Міфологічна традиція Рівненського Полісся. *Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Вип. І.* Київ: ДНЦЗКСТК, 2012. С. 165–183.

238. Буйських Ю. С. Нижча міфологія в системі традиційного світогляду українців (кінець XIX – початок XXI ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Київ, 2010. 19 с.

239. Валодзіна Т., Дучыц Л., Санько С. Певень. *Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн.* / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. Мінск: Беларусь, 2004. С. 370–372.

240. Валодзіна Т. Спарыш. *Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн.* / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. Мінск: Беларусь, 2004. С. 485–486.

241. Виноградова Л. Н., Левкиевская Е. Е. Духи Домашние. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах.* Москва, 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). С. 153–155.

242. Виноградова Л. Н. Антропонимический код в украинской демонимии. *Вопросы ономастики*. Москва, 2019. Т. 16. № 2. С. 69–84.

243. Виноградова Л. Н. Мифологический аспект славянской фольклорной традиции: научное издание. Москва: Индрик, 2016. 384 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

244. Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. Москва: Индрик, 2000. 432 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

245. Виноградова Л. Н. Полесская народная демонология на фоне общеславянских данных. *Восточнославянский этнолингвистический сборник: Исследования и материалы*. Москва: Индрик, 2001. С. 10–49.

246. Виноградова Л. Н. Региональные особенности полесских поверий о домовом. *Славянский и балканский фольклор: Этнолингвистическое изучение Полесья*. Москва: Индрик, 1995. С.142–152.

247. Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини: монографія. Львів: Сполом, 2015. 228 с.

248. Витрищук О. Формування уявлень про хатніх духів (на матеріалах фольклору та археології). *Фольклористичні Зошити*. Луцьк, 2000. Вип. 3. С. 61–70.

249. Галайчук В. Борщ у ритуально-обрядовій та магічній практиці поліщуків Чернігівщини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2019. Вип. 32. С. 313–330.

250. Галайчук В. «Взаємини» людини та домовика у віруваннях українців Полісся. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2003. Вип. 38. С. 568–584.

251. Галайчук В. Вихрь в демонологических представлениях украинцев. *Res Humanitariae XXI*. Klaipėda, 2017. P. 168–183.

252. Галайчук В. Демонологічна палітра бойків Старосамбірщини: Вірування у домашніх духів (На польових матеріалах). *Етнічна культура українців* / [відп. ред. М. Глушко]. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. С. 198–216.

253. Галайчук В. Демонологічні персонажі Середнього Полісся (за матеріалами експедицій). *Українська філологія: школи, постаті, проблеми: Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті*. Львів: Світ, 1999. Ч. 2. С. 471–485.

254. Галайчук В. Демонологія Березнівщини. *Народознавчі зошити*. 2019. № 2 (146). С. 437–471.

255. Галайчук В. Демонологія Кременеччини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2012. Вип. 47. С. 198–240.

256. Галайчук В. Демонологія Чернігівщини (за польовими матеріалами з Чернігівського району). *Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування)* [*Текст*]: зб. ст. / Г. П. Андрєєва, Н. В. Боренько, О. О. Боряк та ін.; редкол.: О. Ю. Бріцина, О. О. Васянович, К. А. Литвин та ін. Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2019. С. 154–168.

257. Галайчук В. З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір’я, пов’язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих. *Міфологія і фольклор*. 2010. № 3–4 (7). С. 27–49.

258. Галайчук В. Зимова календарна обрядовість Богородчанщини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск до 60-тиріччя професора Олексія Сухого. С. 805–857.

259. Галайчук В. З народної демонології Богородчанщини: традиційні вірування про душі «безпірних дітей». *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. Вип. 46. С. 321–345.

260. Галайчук В. З народної демонології Старосамбірщини. *Міфологія і фольклор*. 2008. № 1. С. 108–120.

261. Галайчук В. Народний календар Березнівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. 2019. № 4 (148). С. 951–1000.

262. Галайчук В. Народний календар Зарічненщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. пр*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012/2013. Вип. 13/14. С. 43–83.

263. Галайчук В. Народний календар Славутчини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. 2019. № 5 (149). С. 1134–1164.

264. Галайчук В. Причинки до поліської демонології: вірування у домовика. *Народознавчі зошити*. 2006. № 3–4 (69–70). С. 457–464.

265. Галайчук В. Прозовий фольклор Київського Полісся. *Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів: ІН НАН України, 1997. Вип. 1: Київське Полісся. 1994. С. 229–244.

266. Галайчук В. Прозовий фольклор Полісся в записах 1996 року. *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів: ІН НАН України, 2003. Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. С. 277–290.

267. Галайчук В. Різдвяно-водохресні свята в околицях Кременця. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. Вип. 44. С. 215–240.

268. Галайчук В., Сілецький Р. Народні повір'я про «нечистий пляц» на Покутті. *Наукові студії*. Винники – Жешів – Львів: Апріорі, 2017. Вип. 10: Освоєння простору: житло, поселення, регіон. С. 249–278.

269. Галайчук В., Солоп Б. Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста. С. 927–951.

270. Галайчук В. Топ 10 образів української демонології. *Локальна історія*. 2019. № 11 (13). С. 58–65.

271. Галайчук В. Традиційна будівельна обрядовість Любешівщини. *Збірник доповідей ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції у Музеї народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького. 25–26 вересня 2019 р*. Львів: Нео Друк, 2019. С. 163–176.

272. Галайчук В. Традиційна будівельна обрядовість Маневиччини. *Народознавчі зошити*. 2019. № 3 (147). С. 698–704.

273. Галайчук В. Традиційна демонологія Зарічненщини. *Міфологія і фольклор*. 2014. № 1–2 (16). С. 30–50.

274. Галайчук В. Традиційна демонологія Східної Галичини. *Повсякденне життя галичан у XIX – на початку XX століття* / М. Литвин, Р. Радович, В. Сивак; упорядник М. Литвин; худож.-оформлювач М. Мендор. Харків: Фоліо, 2020. С. 221–241.

275. Галайчук В. Традиційна календарно-побутова обрядовість історико-етнографічної Волині (на польових матеріалах з Гощанського району Рівненської обл.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2015. Вип. 51. С. 412–462.

276. Галайчук В. Традиційні демонологічні уявлення українців про домашніх духів: монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2021. 452 с.

277. Галайчук В. Традиційні календарні звичаї та обряди Старосамбірщини. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 2010. Т. CCLIX: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 138–178.

278. Галайчук В. Традиційні уявлення про домашніх духів на Покутті. *Збірник доповідей Другої Міжнародної науково-практичної конференції у Музеї народної архітектури і побуту у Львові імені Климентія Шептицького. 18–19 квітня 2018 р.* Львів: Нео Друк, 2018. С. 41–51.

279. Галайчук В. Традиційні уявлення про домашніх духів на Покутті (На матеріалах з Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.). *Народознавчі зошити*. 2017. № 2 (134). С. 341–354.

280. Галайчук В. Традиційні уявлення про домашніх духів: українсько-чеські паралелі. *Проблеми слов'янознавства: зб. наук. праць*. Львів, 2015. Вип. 64. С. 93–103.

281. Галайчук В. Традиційні уявлення про домовика на історико-етнографічній Волині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 48. С. 343–382.

282. Галайчук В. Традиційні уявлення про вужа на Правобережному Поліссі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. пр.* Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. Вип. 16. С. 151–171.

283. Галайчук В. Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині. *Народознавчі зошити*. 2017. № 6 (138). С. 1343–1373.

284. Галайчук В. Українська міфологія: науково-популярне видання. Харків: КСД, 2016. 288 с.

285. Галайчук В. Упирі, ворожильники та «непрості» у традиційних віруваннях бойків Старосамбірщини. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*. Львів: Простір-М, 2020. Кн. 4. С. 447–466.

286. Галайчук В. Уявлення про домашніх духів у селі Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської області (За польовими матеріалами). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2005. Вип. 39–40. С. 456–485.

287. Галайчук В., Ципишев С. Народний календар Любешівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. *Народознавчі зошити*. 2020. № 6 (156). С. 1454–1483.

288. Галайчук В., Ципишев С. Народний календар Любешівщини в обрядах, звичаях та фольклорі. Закінчення. *Народознавчі зошити*. 2021. № 1 (157). С. 183–224.

289. Галайчук В., Ципишев С. Традиційні календарно-побутові звичаї та обряди Східного Полісся (На польових матеріалах з Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.). *Народознавчі зошити*. 2019. № 5 (149). С. 1305–1330.

290. Галайчук В. Чорт як персонаж традиційної демонології Полісся. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. пр. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. Вип. 17. С. 73–96.

291. Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження: Навч. посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 288 с.

292. Г[оловацки]й Я. Ф. Очеркъ старославянского баснословія или мифологіи, составлен Я. Ф. Г-мъ. Львовъ, 1860. 107 с.

293. Гощіцька Т. Про вірування в «домовика» в українців (на основі польових матеріалів, зібраних на бойківсько-підгір'янському пограниччі). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник Львівського музею історії релігії* / Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлович. Львів: Логос, 2010. Кн. 1. С. 57–66.

294. Гриценко П. До проблеми лінгвістичного опису українського демонімікону. *Хобзей Н. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. С. 3–18.

295. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. 392 с. («Літературні пам'ятки України»).

296. Гура А. В. Кошка. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах* / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). С. 637–640.

297. Гура А. В. Ласка. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах* / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 2004. Т. 3: К (Круг)–П (Перепелка). С. 82.

298. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва: Индрик, 1997. 912 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

299. Денисюк І. Гадєрка. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2003*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. Вип. 31. Українська фольклористика. С. 422–428.

300. Добрянський К. Лісові звірята в українських народніх віруваннях. *Свобода: Український щоденник*. Джерзі Ситі, Н. Дж., 1940. Рік XLVIII. Ч. 281 (вівторок, 3 грудня). С. 3.

301. Драгоманов М. Байка Богдана Хмельницького. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство*. Львів: НТШ ім. Т. Шевченка, 1900. Т. II. С. 1–24. (Збірник фільольоґічної секциї Наукового товариства імени Шевченка. Т. III).

302. Зеленин Д. К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. *Зеленин Д. К. Избранные труды. Статьи по духовной культуре. 1934–1954.* Москва: Индрик, 2004. С. 145–206. (Традиционная духовная культура славян. Из истории изучения).

303. Ильинский Г. Из области славянской демонологии. *Lud Słowiański: Pismo poświęcone dialektologji i etnografji Słowian*. Kraków, 1931. T. II. Zesz. 2. S. A125–128.

304. Кагаров Є. Про походження деяких португальських та італійських народних звичаїв. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник за редакцією Катерини Грушевської, керівниці Кабінету Примітивної Культури*. 1929. Вип. 2. С. 61–65.

305. Карабович К. Народні вірування. *Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Родовід, 1997. С. 316–321.

306. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди. Етнолінгвістичні студії. Т. 1. Житомир: Полісся, 2007. 356 с.

307. Королёва С. Ю. «В голбче-то у нас могильник»: детские захоронения вне общего кладбища в XX веке (практики и нарративы Северного Прикамья). *Традиционная культура: научный альманах*. Москва: Центр русского фольклора, 2018. № 3 (Т. 19). С. 138–149.

308. Король В. Домашні демонічні персонажі в традиційному світогляді українців Закарпаття. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія історія*. Ужгород: Говерла, 2008. Вип. 21. С. 136–138.

309. Король В. Домашні духи в народній демонології гуцулів Рахівщини (за польовими матеріалами). *Традиційна культура в умовах*

глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій. Матеріали науково-практичної конференції (22–23 червня 2018 року). Харків: Мадрид, 2018. С. 196–205.

310. Король В. Народна демонологія гуцулів Закарпаття: дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Ужгород – Львів, 2019. 245 с. + дод.

311. Король В. В. Яйце в традиційних віруваннях українців Закарпаття (За польовими матеріалами). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Ужгород, 2018. Вип. 2 (39). С. 111–115.

312. Котляревский А. О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славянъ. Изслѣдованіе А. Котляревскаго. Москва, 1868. 252 + 38 с.

313. Кривенко А. О. Календарний пласт волинської демонології: світоглядні та обрядові прояви: дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2017. 249 с. + дод.

314. Кривенко А. Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст: монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2020. 280 с.

315. Костомаров Н. Славянская мифология / Упор. і прим. І. П. Бетко. *Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства*. Київ: Либідь, 1994. С. 201–256.

316. Кузмінська Б. Демонологічні персонажі Опілля. *Наукові зошити історичного факультету: Збірник наукових праць*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. Вип. 7. С. 150–162.

317. Кузмінська Б. П. Демонологія українців Опілля: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2013. 20 с.

318. Левкиевская Е. Е. Домовой. *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах* / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). С. 120–124.

319. Левкиевская Е. Е. Змея домашняя. *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах* / Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). С. 339–341.

320. Левкиевская Е. Е. Мифологические персонажи в славянской традиции. 1. Восточнославянский домовой. *Славянский и балканский фольклор: Народная демонология*. Москва, 2000. С. 96–161.

321. Левкиевская Е. Е. Масть. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах* / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 2004. Т. 3: К (Круг)–П (Перепелка). С. 199–201.

322. Левкиевская Е. Е. Низшая мифология славян. *Очерки истории культуры славян*. Москва: Индрик, 1996. С. 175–195.

323. Левкиевкая Е. Е. Славянский оберег. Семантика и структура. Москва: Индрик, 2002. 336 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

324. Левкиевская Е. Мифы русского народа. Москва: Астрель; АСТ, 2000. 528 с. (Мифы народов мира).

325. Левкиевская Е. Полесские и севернорусские материалы о домовом. Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. Москва, 2000. С. 377–398.

326. Левкович Н. М. Народна демонологія Бойківщини: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2010. 19 с.

327. Левкович Н. «Годованець» в народній демонологічній традиції бойків. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: Збірн. наук. праць*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. Вип. 9–10. Ч. 1. С. 84–94.

328. Левкович Н. Демонологічні вірування українців про домашнього духа-опікуна (на сучасних польових матеріалах Бойківщини та Західного Полісся). *Фольклористичні Зошити*. 2008. Вип. 11. С. 113–121.

329. Левкович Н. Домовик («годованець») у демонологічних уявленнях бойків Сколівщини. *Етнічна культура українців* / [відп. ред. М. Глушко]. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. С. 217–221.

330. Мартиняк І. Ібн Фадлан про поховальні вірування та обряди східних слов'ян. Книга Ахмеда Ібн Фадлана (фрагмент про русів із Мешхедського рукопису). *Міфологія і фольклор: Загальноукраїнський науково-освітній журнал*. Львів, 2016. № 1–2 (20). С. 136–142.

331. Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX века / Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. Москва: Языки славянских культур, 2010. Т. 1: Люди со сверхъестественными свойствами. 648 с. (Studia philologica).

332. Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX века / Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012. Т. 2: Демонологизация умерших людей. 800 с. (Studia philologica).

333. Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX века / Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. Москва: Издательский Дом ЯСК, 2016. Т. 3: Мифологизация природных явлений и человеческих состояний. 832 с. (Studia philologica).

334. Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX века. / Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. Москва: Издательский Дом ЯСК, 2019. Т. 4: Духи домашнего и природного пространства. Нелокализованные персонажи. 832 с. (Studia philologica).

335. Наумов С. П. Зоология позвоночных: учебник. Москва: Просвещение, 1973. 421 с.

336. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Київ: Обереги, 1992. 88 с.

337. Никитина А. В. Русская демонология. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. 400 с.

338. Ніколаєва А. В. Апотропеї та нормативи у повсякденному житті українців Полісся (Кінець XIX – початок XXI століття): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія». Київ, 2014. 19 с.

339. Ніколаєва А. Вірування у повсякденному житті українців (кінець XX – початок XXI століття). Харків: Харківський приватний музей сільської садиби, 2009. 96 с.

340. Охомуш К. А., Сизько А. Т. Архаїчні елементи народної духовної культури Степової України: навч. посібн. Дніпропетровськ: ДДУ, 1991. 104 с.

341. Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди Рівненщини: Матеріали польових досліджень. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 200 с.

342. Петровић П. Ж. Змија. *Српски митолошки речник* / Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић. Београд: Нолит, 1970. С. 153–157.

343. Плотникова А. А. Шерсть. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах* / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 2012. Т. 5: С (Сказка)–Я (Ящерица). С. 576–579.

344. Побутова магія східних слов’ян за археологічними даними / Упор. С. А. Горбаненко; С. А. Горбаненко, І. А. Готун, Ю. О. Пуголовок. Київ: Наук. думка, 2020. 176 с.

345. Попович М. В. Мировоззрение древних славян. Київ: Наукова думка, 1985. 168 с.

346. П[отушняк] Ф. Демоны въ народномъ вѣрованіи. III. Чортъ и домовой. *Русское слово*. Ужгородъ, 1940. № 10 (10 октября). С. 4; № 11 (13 октября). С. 4; № 12 (16 октября). С. 4; № 13 (20 октября). С. 5; № 14 (23 октября). С. 5; № 15 (27 октября). С. 5.

347. Прищепа Е. В. Традиционные представления русских старожилов Хакасско-Минусинского края о духах – хозяевах дома, леса и о народной магии: монография. Красноярск: КГТУ, 2006. 176 с.

348. Радович Р. Звичаї та обряди, пов'язані із спорудженням житла на заході Галицької Бойківщини (за матеріалами Турківського та Старосамбірського р-нів). *Народознавчі зошити*. Львів, 2008. № 3–4. С. 253–271.

349. Салавей Л. Вуж. *Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік* / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. Мінск: Беларусь, 2004. С. 93–94.

350. Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Москва: Индрик, 2004. 320 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

351. Сілецький Р. Бузина в народних демонологічних повір'ях українців. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. Вип. 16. С. 140–150.

352. Сілецький Р. «Входчини» (Новосільні звичаї, обряди та повір'я). *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів: ІН НАНУ, 1999. Вип. 2: Овруччина, 1995. С. 117–124.

353. Сілецький Р. «Закладщина» хати на Поліссі: Обрядово-звичаєвий аспект. *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів, 1997. Вип. 1: Київське Полісся. 1994. С. 83–96.

354. Сілецький Р. Поминальні мотиви в будівельній обрядовості українців. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2001. № 3. С. 479–482.

355. Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 428 с.

356. Скуратівський В. Русалії. Київ: Довіра, 1996. 734 с.

357. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 1995. Т. 1: А–Г. 584 с.

358. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). 704 с.

359. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 2004. Т. 3: К (Круг)–П (Перепелка). 704 с.

360. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 2009. Т. 4: П (Переправа через воду)–С (Сито). 656 с.

361. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 2012. Т. 5: С (Сказка)–Я (Ящерица). 736 с.

362. Сосенко К. Пражерело українського релігійного світогляду (З картинами й узорами українських вишивок). Львів: Живі гроби, 1923. 80 + 4 с.

363. Сушко В. Життя незкінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX–XXI ст. Харків: СПДФО Бровін О. В., 2012. 236 с.

364. Толстая С. М. Полесский народный календарь. Москва: Индрик, 2005. 600 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

365. Толстой Н. И. Власий. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах* / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 1995. Т. 1: А–Г. С. 383–384.

366. Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. Москва: Индрик, 2003. 624 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

367. Толстой Н. И. Этнокультурное и лингвистическое изучение Полесья (1984–1994). *Славянский и балканский фольклор: этнолингвистическое изучение Полесья*. Москва: Индрик, 1995. С. 5–18.

368. Тучкова К. Житковські богині / Переклала з чеської Ганна Величко. Київ: Комора, 2014. 392 с.

369. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка. Київ: Либідь, 1991. 640 с.; іл. («Пам'ятки історичної думки України»).

370. Франко І. На Святоюрській горі. *Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ: Наукова думка, 1976. Т. 3: Поезія. С. 84–98.

371. Франко І. Притча про захланність. *Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ: Наукова думка, 1976. Т. 3: Поезія. С. 208–217.

372. Франко І. Причинки до фавни Східної Галичини. Подав д-р Іван Франко / Публ. М. О. Мороза. *Українське літературознавство*. Львів, 1992. Вип. 56. С. 4–10.

373. Харузина В. Къ вопросу о почитаніи огня. Введеніе въ программу для собиранія свѣдѣній о почитаніи огня у русскихъ крестьянъ и инородцевъ, съ приложеніемъ программы. В. Н. Харузиной. *Этнографическое обозрѣніе: Изданіе Этнографическаго Отдѣла Императорскаго Общества Любителей Естествознанія, Антропологіи и Этнографіи. 1906, № 3–4*. Москва, 1907. Год 18. Кн. LXX–LXXI. С. 68–205.

374. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. 216 с.

375. Хобзей Н. Назви домашнього чорта, який приносить багатство, у говірках Південно-Західного наріччя. *Хобзей Наталя. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія* / Упор. О. Сімович. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. С. 473–478.

376. Чајкановић В. Из српске религије, митологије и фолклора: Изабране студије / Изабрала Светлана Курћубић Ружић. Београд: Evro–Giunci, 2014. 694 с.

377. Часник О. Домовик очима сучасників: традиційний образ та його еволюція. *Матеріали до української етнології*. Київ, 2009. № 8 (11). С. 174–178.

378. Швед И. А. Словацкий фольклор: формы, жанры, поэтика. Брест: Альтернатива, 2010. 414 с.

379. Шевченко Л. Звичаї, звязані з закладинами будівлі. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник за редакцією Катерини Грушевської, в. о. секретаря Культурно-Історичної Комісії*. 1926. Вип. 1/2. С. 87–95.

380. Biegeleisen H. Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzenisch ludu polskiego. Warszawa, 1930. 344 s.

381. Brückner A. Mitologja słowiańska. Krakow, 1918. 152 s.

382. Brückner A. Mitologia słowiańska i polska / Wstęp i opracowanie Stanisław Urbańczyk. Warszawa: PWN, 1980. 384 s.

383. Brückner A. Starożytna Litva. Ludy i bogi: Szkice historyczne i mitologiczne / Opracował i wstępem poprzedził J. Jaskanis. Pojezierze–Olsztyn, 1979. 240 s.

384. Czerny A. Istoty mityczne Serbów Łużyckich. Tom pierwszy / Przełożył z łużyckiego Bronisław Grabowski. *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1894. T. VIII. S. 450–483; 645–676 (Ciąg dalszy).

385. Czerny A. Istoty mityczne Serbów Łużyckich. Tom pierwszy / Przełożył z łużyckiego Bronisław Grabowski. *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1895. T. IX. S. 40–75 (Ciąg dalszy).

386. Falkowski J. Północno-Wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów, 1938. 112 s. [Prace etnograficzne. № 4].

387. Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Łomnicy. Lwów, 1938. 170 s. [Prace etnograficzne. № 3].

388. Fischer A. Etnografja Słowiańska. Lwów–Warszawa, 1934. Zesz. 3: Polacy. 256 s.

389. Fischer A. Rusini. Zarys etnografji Rusi. Lwów–Warszawa–Kraków, 1928. 192 s.

390. Gajek J. Kogut w wierzeniach ludowych. Lwów, 1934. 172 s. Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dz. II. T. XIII. Zesz. 2.

391. Gaj-Piotrowski W. Duchy i demony w wierzeniach ludowych z okolic Stalowej Woli – Rozwadowa i Tarnobrzega. Wrocław: PTL, 1993. 228 s.

392. Gołębiowski Ł. Lud Polski. Jego zwyczaje, zabobony. Przez Łukasza Gołębiowskiego, członka Towarzystwa Królewskiego Warszawsk. przyjaciół nauk. Lwów, 1884. 287 s.

393. Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v čechách a na Moravě / Z německého originálu Aberglauben und Gebräuche aus Böhmen und Mähren, vydaného roku 1864 v Praze, přeložil David Sajvera. Praha: PLOT, 2010. 285 s.

394. Grochowski P. Zmora. *Słownik polskiej bajki ludowej* / Redakcja naukowa Violetta Wróblewska. Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernica, 2018. T. 3: p–z. S. 413–419.

395. Hałajczuk W. / Галайчук В. Kalendarzowe zwyczaje i obrzędy Bojkowszczyzny / Традиційні календарні звичаї та обряди Бойківщини. *Karpacki Przegląd Społeczno-Kulturalny / Карпатський соціокультурний огляд*. Jarosław: Papirus, 2019. Nr 4 (34). S. 4–5.

396. Hałajczuk W. / Галайчук В. Tradycyjna kultura duchowa Bojków / Традиційна духовна культура Бойка. *Karpacki Przegląd Społeczno-Kulturalny / Карпатський соціокультурний огляд*. Jarosław: Papirus, 2019. Nr 5 (36). S. 6–8.

397. Ilkiewicz M. O mitologii ruskiej według podania ludu. *Sławianin*. Lwow, 1939. T. 2. S. 91–95.

398. Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. Wrocław–Cieszyn: PTL, 2002. T. VI: Agnieszka Lebeda: Wiedza i wierzenia ludowe. 380 s.

399. Łeńska-Bąk K. Sól w obrzędach pogrzebowych. *Literatura ludowa. Dwumiesięzcnik naukowo-literacki*. Wrocław, 2000. № 1 (44). Styczeń–Luty. S. 11–22.

400. Linkner T. Słowiańskie bogi i demony. Z rękopisu Bronisława Trentowskiego. Gdańsk: Marpress, 1998. 160 s.

401. Máčalová J, Preissová Krejčí A., Skotáková J., Halaiczuk V. Mytologické postavy v ukrajinské každodennosti. *Mýty a pověry v každodennosti obyvatel Ukrajinského Polesí a Zakarpatí: kolektivní*

monografie / Jana Máčalová, Andrea Preissová Krejčí, Jasna Skotáková (eds.). Olomouc: Univerzita Palackého w Olomouci, 2015. S. 127–178.

402. Máchal J. Bájeslovi Slovanské. Praha, 1907. 176 s.

403. Majewski E. Wąż w mowie, pojęciach i praktykach ludu naszego. *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1892. T. VI. S. 87–140; (dokończenie) 318–371.

404. Malcher I. Postać krasnoludka w polskiej demonologii ludowej. *Literatura ludowa. Dwumiesięzcnik naukowo-literacki*. Wrocław, 1999. № 2 (43). Marzec–Kwiecień. S. 29–35.

405. Marczyk M. Wybrane zagadnienia, dotyczące progu w magii. *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*. Wrocław: PTL, 1999. T. V: Zwyczaję, obrzędy i wierzenia pogrebowe. S. 181–196.

406. Pełka L. J. Polska demonologia ludowa. Warszawa: Iskry, 1987. 240 s.

407. Perls H. Wąż w wierzeniach ludu Polskiego. Lwów, 1937. 117 s.

408. Schneider S. Bóg domowy. Z ludowych wierzeń u Słowackiego. *Lud: Kwartalnik etnograficzny*. Lwów, 1910. T. XVI. S. 153–159.

409. Schneider S. Król wężów. Studyum etnologiczne. *Lud: Kwartalnik etnograficzny*. Lwów, 1910. T. XVI. S. 17–32.

410. Simonides D. Mądrość ludowa. Dziedzictwo kulturowe Śląska Opolskiego. Wrocław: PTL, 2007. 307 s.

411. Szyjewski A. Religia słowian. Kraków: WAM, 2003. 268 s. [Mała biblioteka religii].

412. Toeppen M. Wierzenia mazurskie (Przekład Eugienji Piltzówny). *Wisła: Miesięcznik gieograficzno-etnograficzny*. Warszawa, 1892. T. VI. S. 145–184 (Dalszy ciąg nastąpi).

413. Urbańczyk S. Religia pogańskich słowian. Kraków, 1947. 89 s.

414. Váňa Z. Svět slovanských bohů a démonů. Praha, 1990.

415. Varcholová N. / Вархол Н. Ľudová démonológia ukrajincov Slovenska / Народна демонологія українців Словаччини. Svidník, 2017. 448 s.

416. Wróblewska V. Krasnoludki/Kraśniaki. *Słownik polskiej bajki ludowej* / Redakcja naukowa Violetta Wróblewska. Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernica, 2018. T. 2: f–o. S. 216–222.